

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

*"Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək
və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır"*

HEYDƏRƏLİYEV

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN

TARİXİ

III-XIII əsrin I rübü

YEDDİ CİLDDƏ

II CİLD

BAKI, ELM, 2007

Bu kitab "Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild" (Bakı, Elm, 1998) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Məsul redaktor:
akademik

Nailə Vəlixanlı

ISBN 978-9952-448-34-4

947. 5402-dc22

Tarix - Azərbaycan

Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı. "Elm".
2007. 608 səh. - 24 səh. illüstrasiya.

Yeddi cildlik "Azərbaycan tarixi"nin II cildində III əsrdən tutmuş XIII yüzilin I rübünədək olan dövrü tədqiq edilmiş, sasanilərin və ərəblərin hakimiyyətləri zamanı baş verən siyasi-ictimai, iqtisadi-mədəni dəyişikliklər aşkarlaşdırılmışdır. Xilafətin zəiflədiyi dövrdə təşəkkül tapan Azərbaycan feodal dövlətlərinin tarixi, səlcuq yürüşü və onun nəticələri, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaranması və süqutu, eləcə də dövrün ictimai, iqtisadi, mədəni həyatı və maddi mədəniyyəti bu cildə geniş şərh olunmuşdur.

© "Elm" nəşriyyatı, 2007

GİRİŞ¹

Son illər Azərbaycan alimləri xalqımızın tarixini aşkarlaşdıran geniş tədqiqatlar aparır, bu yaxınlardək tarix kitablarının qıtlığından şikayətlənən yurddaşlarımızın haqlı gileyinə cavab verə biləcək əsərlər yaratmağa çalışırlar. Bu baxımdan üçcildlik "Azərbaycan tarixi"nin akademik nəşrindən sonrakı illərdə yazılmış və tariximizin müxtəlif dövr və problemlərinə həsr edilmiş onlarca monoqrafiyanın xüsusi dəyəri vardır.

Azərbaycanın orta çağ tarixini tədqiq edən alimlərimiz də 60-cı illərin əvvəlindən başlayan və az qala, qırx illik müddəti əhatə edən bu dövrdə böyük uğurlar qazanmış, sasanilərin hakimiyyətindən tutmuş monqolların işğalınadək olan dövrün ağır-yüngül problem və məsələlərini həll edə bilən, yeni araşdırmalara əsaslanan monoqrafiyalar yazmış, müxtəlifdilli orta əsr qaynaqlarına Azərbaycan və rus dillərində yeni həyat vermişlər.

Oxuculara təqdim olunan və Vətən tariximizin on beş əsrlik orta çağ dövrünün birinci min ilində və ikinci min ilinin ilk yüzilliklərində baş vermiş hadisələri əks etdirən bu kitab xalqımızın həyat salnaməsinin ən mühüm səhifələrini özündə cəmləşdirmişdir. Alimlərimizin apardıqları tədqiqatlar sübut etmişdir ki, feodal münasibətlərinin təşəkkül tapdığı və möhkəmləndiyi bu dövrdə tarixi Azərbaycan ərazisində bütün regionun həyatında həlledici əhəmiyyətli, sədası sonrakı yüzilliklərdə belə əks olunan mühüm hadisələr baş vermişdir.

Bu elə bir dövr idi ki, quldarlıq quruluşunun böhranı ilə əlaqədar bütün Aralıq dənizi sahili və Ön Asiya ölkələrində daha mütərəqqi ictimai-iqtisadi formasiyanın - feodalizmin rüşeymləri yaranırdı. Həmin ölkələr üçün həlledici əhəmiyyətə malik olan bu proseslər tarixi Azərbaycanın vilayətlərini də əhatə etmiş, lakin quldarlıq quruluşu ənənələrinin kök saldığı cəmiyyətlərə nisbətən burada feodal istehsal münasibətləri, əvvəla, daha erkən formalaşa bilmiş, ikincisi isə daha intensiv olmuşdur.

Azərbaycanın siyasi tarixində orta çağın başlanğıcı şimalda Dərbənddən cənubda Zəncanadək, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarınadək geniş bir ərazini əhatə edən tarixi torpaqlarımızın III əsrin II yarısında Cənubi Qafqazın digər vilayətləri ilə birlikdə Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi ilə əlamətdardır. Sasani işğalı nəticəsində hələ e. I əsrinin əvvəllərindən bu ərazinin cənubunda - Atropatenada hakimiyyət başında olan Parfiya arşakilərinin kiçik sülaləsi aradan götürülür; pəhləvi mənbələrində Adurbadaqan adlandırılan bu yer yeni imperiyanın artıq heç bir dövlət statusu qalmayan adı vilayətinə çevrilir. Tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal torpaqlarını özündə birləşdirən Albaniya isə

¹ 1998-ci ildə yazılmışdır.

sasanilərin vassal asılılıqma düşsə də, özünün hələ e. I əsrindən hakimiyyətə gələn mənşəcə parfiyalı arşakilər sülaləsindən olan hökmdarlarını qoruyub saxlaya bildi.

Erkən feodalizm dövründə tarixi Azərbaycan ərazisində mülkiyyətin dövlət (hökmdarın şəxsinə) forması onunla yanaşı mövcud olan xüsusi feodal mülkiyyəti formasına nisbətən üstünlük təşkil edirdi. Feodal münasibətlərinin inkişafı, feodal sinfinin və torpaq üzərində xüsusi feodal mülkiyyətinin formalaşması ilə əlaqədar əsas torpaq fondunun dövlətin əlindən təcridən kübar nəsilərin əlinə keçməsi prosesi baş verdi.

Feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi burada məhsuldar qüvvələrin inkişafına şərait yaratdı. Yazılı mənbələr, eləcə də arxeoloji və etnoqrafik materiallar Azərbaycanda əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın inkişafında xüsusi irəliləyiş olduğunu göstərdi. Yenə həmin mənbələr erkən orta əsr Azərbaycanında yeni şəhərlərin salınması, köhnə şəhərlərin çiçəklənməsi prosesinin getdiyini sübut etdi.

İstehsal qüvvələrinin artması, feodal münasibətlərinin inkişafı və möhkəmlənməsi nəticəsində, eləcə də Albaniya və Adurbadaqanın iqtisadiyyatında şəhərlərin rolunun yüksəlməsi ilə bağlı olaraq şəhərlərin sosial strukturunda da dəyişikliklər baş verdi, əkinçiliklə əlaqəni kəsmiş azad sənətkarlar meydana çıxdı.

Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan əhalisi sasanilərə, bizanslılara və başqa işğalçılara qarşı mübarizə apardı. V əsrin əvvəllərindən türkdilli tayfaların hələ eramızın ilk əsrlərindən başlanan axını daha da gücləndi. Əsasən Dərbənd keçidindən olan bu axının qarşısını almaq üçün sasanilər Azərbaycan torpaqlarında güclü müdafiə xətləri çəkməyə başladı.

IV yüzdən başlayaraq, xristianlıq Albaniyanın dövlət dininə, yeni yaranmış feodal cəmiyyətinin hakim ideologiyasına çevrildi. Zərdüştiliyin möhkəm yer tutduğu Sasani vilayəti Adurbadaqan isə bu dövrdə artıq müstəqilliyini itirsə də, dini və mədəni mərkəz rolunu daha da artırdı.

VI əsrdə Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvanın keçirdiyi yeni inzibati islahata əsasən Albaniya da Atropatena və başqa yerlərlə birlikdə Sasani imperiyasının "Adurbadaqan (ərəb-fars ənənəsinə görə Azərbaycan) kustu (tərəfi)" adlanan Şimal bölgəsinə daxil edildi. Bununla da hələ erkən Sasanilər dövründə siyasi mənasını itirmiş və yalnız coğrafi adını saxlamış "Adurbadaqan - Azərbaycan" məfhumu ilk dəfə olaraq Arazdan şimalda və cənubda yerləşən torpaqlarımızı özündə birləşdirən vahid siyasi-inzibati mənanı kəsb etdi¹. Azərbaycanın və azərbaycanlıların həyatında baş vermiş bu mühüm hadisədən sonrakı dövrlərdə ("ərəb", "səlcuq" və s.) "Azərbaycan" məfhumu yaranmış, tarixi şəraitə uyğun olaraq müxtəlif mənalarını (siyasi-inzibati, coğrafi və ya siyasi) daşıyır.

¹ Məhz bu səbəbdən biz Albaniya və Adurbadaqanın vahid "Azərbaycan" siyasi-inzibati adı ilə birləşdiyi dövrə qədərki tarixini ayrılıqda təqdim edirik.

VII əsrin əvvəllərində Azərbaycan şimaldan gələn xəzərlərin, ortalarına yaxın isə cənubdan gələn ərəblərin hücumlarına məruz qalırdı. Ölkəmizin və xalqımızın taleyində həlledici dəyişikliklərə səbəb olan bu hücumlar, nəhayət, Albaniyanın dövlət müstəqilliyinə son qoyulması, tarixi Azərbaycan torpaqlarının geniş ərazili yeni imperiyanın - Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması ilə nəticələnir.

Azərbaycanın vahid dövlət tərkibində olması ölkənin ayrı-ayrı vilayətlərinin iqtisadi və mədəni yaxınlaşmasını təmin edir.

Feodalizmin inkişafı ilə kəskinləşən sinfi mübarizə Azərbaycan ərazisində də müxtəlif formalarda təzahür edir.

VIII əsrin ortalarına yaxın daha da artaraq bütün Xilafət vilayətlərini bürüyən və mərkəzi hakimiyyətə qarşı yönəldilən dini-siyasi hərəkat Azərbaycanda yerli ərəb üsuli-idarəsini hədəf etdi. Dövrün bütün çıxışları kimi dini zəmində təşəkkül tapan bu mübarizə siyasi mahiyyət kəsb edərək, xüsusilə Babək xürrəminin rəhbərliyi dövründən ərəb əsarətinə və feodal istismarına qarşı yönəldilmiş qüdrətli ümumxalq hərəkatına, sözünl əsil mənasında, azadlıq müharibəsinə çevrilir. Bu hərəkat, tabeliyində olan xalqlarla Xilafətin qarşılıqlı münasibətlərini kəskinləşdirdi, ərəb imperiyasının parçalanma prosesini sürətləndirdi.

IX əsrin sonu - X əsrin əvvəli Ərəb Xilafətinin ucqarlarındakı yerli hakim və cənabınların separatizminin güclənməsi, mərkəzi hakimiyyətdən yarıması və ya müstəqil dövlət qurumlarının yaranması ilə əlamətdardır. Bu dövlətlərin hakimləri tədricən xəlifə xəzinəsinə göndəriləcək vergilərin miqdarını azaltdılar, onu ödəməkdən imtina etdilər və beləliklə də, müstəqillik əldə edərək, xəlifənin ancaq dini rəhbərliyini qəbul etdilər.

Ərəb işğalından sonrakı dövrdə Azərbaycan əhalisi islamı qəbul etməyə başladı. Lakin yeni dini ideologiyanın Azərbaycanın cənub, xüsusilə şimal hissəsində qərarlaşması X yüzildə də davam edən, uzun çəkən bir proses oldu.

Xilafətin işğal etdiyi ölkələr, o cümlədən Azərbaycan islamaşdıqca yeni din bu ölkələrin xalqlarını ideoloji cəhətdən birləşdirən böyük qüvvəyə çevrildi. İslamın geniş vüsəti ilə əlaqədar bu dini qəbul etmiş bütün xalqlar kimi, ümumi "müsəlman" məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da, xüsusilə IX-X əsrlərdə tərəqqi, X-XII əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak etdilər.

XI əsrin 70-ci illərinin sonunda Azərbaycan torpaqları Orta Asiyadan Aralıq dənizində, Qafqazdan İran körfəzinədək olan yerləri özündə birləşdirən Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edilir.

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində cərəyan edən dil, din, ərazi, mədəniyyət və iqtisadi əlaqələr vəhdəti zəminində yeni etnik birliyin - türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başa çatdı.

Səlcuq dövlətinin tənəzzülü dövründə yeni növ dövlət birləşmələrinin - atabəyliklərin təşəkkülü üçün zəmin yarandı. 1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz

tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövrün ən qüdrətli və mədəni dövlətlərindən oldu.

Azərbaycanda mədəni həyatın yüksəlməsi ilə səciyyələnən XII əsr Azərbaycan intibahı dövrü hesab edilir, məhz, bu dövrdə Azərbaycan xalqı dünyaya görkəmli alimlər, şairlər, memarlar bəxş edir.

Taleyüklü hadisələrlə dolu olan bu dövrün XIX yüzildə Abbasqulu ağa Bakıxanov tərəfindən başlanan tədqiqi, sonralar üçcildlik "Azərbaycan tarixi"nin I cildində təqdim edilən yığcam, lakin dərin məzmunlu materialla zənginləşdirilsə də, daha sonrakı onillərdə aparılan elmi araşdırmalar yeni faktları, yeni mənbələri üzə çıxara bilməmişdir. Azərbaycan alimlərinin gərgin zəhməti, qanı-canı bahasına başa gələn bu ağır iş tariximizin bir çox oxunmaz səhifələrini bərpa etdi, xalqımızın ömür yolunu işıqlandırdı, qiymətli tədqiqat işlərini ortaya gətirdi. Bunlardan akademik Ziya Bünyadovun Azərbaycanın VI-IX əsrlər, eləcə də Eldənizlər sülaləsi dövrünə, Sara xanım Aşurbəylinin Bakı və Şirvanın tarixinə, Sara Qasımovanın ərəblərə qədərki Cənubi Azərbaycan tarixinə, Yusif Cəfərovun hun tayfalarının Albaniya ilə qarşılıqlı əlaqələrinə, Fəridə Məmmədovanın erkən orta əsrlər Albaniyasının siyasi tarixinə və tarixi coğrafiyasına, Rəşid Göyüşovun Albaniyada xristianlığın tarixinə, Rəhim Vahidovun erkən orta əsrlər Mingəçevir tarixinə, Nailə Vəlixanlının Xilafətin Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri məsələlərinə, Məmməd Şəriflinin IX-XI əsrlər Azərbaycan feodal dövlətləri tarixinə, Saleh Qazıyevin Qəbələ, Rauf Məmmədovun Naxçıvan, Qara Əhmədovun Beyləqan, Hüseyn Ciddinin Şamaxı, Ömər İsmizadə və Fərhad İbrahimovun Bakı və s. şəhərlərin tarixinə dair yazdıqları əsərlərin xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır¹.

Tədqiq edilən dövrün tam təsvirini vermək üçün son 40 ildə arxeoloqlarımızdan Qardaşxan Aslanov, İlyas Babayev, Firudin Qədirov, Qoşqar Qoşqarlı, Nəsimi Quliyev, Əsgər Əliyev, Aləm Nuriyev, Abdulla Orucov, Fazil Osmanov, Cabbar Xəlilov və başqalarının tarixi-arxeoloji tədqiqatlarını, Məşədixanım Nemətovanın orta əsr epiqrafik abidələrimizə həsr etdiyi əsərlərini, etnoqraflardan Teymur Bünyadov, Qiyasəddin Qeybullayev, sənətsünas alimlərdən Rasim Əfəndi, Nəsir Rzayev, Kamil Məmmədzadə, Cəfər Qiyasi, dilçi alimlərdən Vaqif Aslanov, Q.Voroşil, Aydın Məmmədov, Tofiq Hacıyev və başqalarının, ədəbiyyatçılardan Həmid Araslı, Rüstəm Əliyev, Azadə Rüstəмова, Malik Mahmudov və onlarca başqalarının adlarını çəkmək və əsərlərini xatırlamaq vacibdir.

Vətən tarixşünaslığımızın tərkib hissəsini təşkil edən bu əsərlərlə yanaşı,

¹ Adları çəkilən bu və digər müəlliflərin əsərləri haqqında kitabın sonunda təqdim edilmiş mənbələr və ədəbiyyat siyahısına bax.

V.Bartold, İ.Markvart, V.Minorski, K.Trever, Y.Bertels, V.Beylis, Ə.Kəsrəvi və başqa bu kimi xarici ölkə alimlərinin dövrün tədqiqi üçün az əhəmiyyət daşımayan araşdırmalarını da qeyd etmək istədik.

Onu da deməli ki, burada təqdim etdiyimiz cildin yazılmasında istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyatın xüsusi təhlilini verməkdən imtina etdik; belə ki, görkəmli mütəxəssislərimizin ayrı-ayrı tarixi dövrlərə həsr etdikləri məlum və məşhur tədqiqatlarında bu iş yüksək elmi səviyyədə yerinə yetirilmiş, tədqiq edilən dövrün tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq məsələləri səlahiyyətlə həll edilmişdir.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, xalqımızın sasanilərin hakimiyyətindən tutmuş moqolların işğalnadək olan orta çağ dövrü son qırx ildə ayrı-ayrı kitablarda öz əksini tapa bilməmişdir. Lakin, bununla yanaşı, Vətən tarixşünaslığı qarşısında dövrün tələb etdiyi vacib bir məsələ dururdu: ayrı-ayrı alimlərimizin gərgin əməyinin məhsulu olan bu əsərlərin saysız-hesabsız səhifələrinə "səpələnmiş" tariximizi vahid kitabda cəmləşdirmək, obyektivlik və elmiliyə xələl gətirmədən oxuculara təqdim etmək.

Obyektiv və subyektiv səbəblər bu vacib işin on illər boyu uzanmasına, son illərdə çıxan tarix kitablarının¹ əhatə etdiyi bir çox mühüm problem və məsələlərin, müxtəlif fakt və hadisələrin biri digərini təkzib etməsinə səbəb oldu. Bu vaxtadək xalqın və ölkəsinin tarixini pis-yaxşı bilməsi ilə öyünən tarixsevərlər bir yana qalsın, hətta mütəxəssislər də tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərini (o cümlədən bizim cilddə tədqiq edilən dövrü) "özünəməxsus" elmi süzgecdən keçirən, "özünəməxsus" qayda ilə işıqlandıran müəlliflərin bəzi fikirlərindən baş açma bilmədilər. Eyni mövzuya aid biri digərini təkzib edən, biri digərinin əksi olan faktlar və hadisələr, eləcə də daban-dabana zidd olan "konsepsiyalar" çoxdan bəri gözlənilən bu tarix kitablarının ümumi uğuruna təsir etdi, bir sıra vacib məsələ və problemlərin həllində hərc-mərclik törətdi.

Bütün bunlar cildi hazırlayan müəllif kollektivini və onun redaksiya heyətini ağır imtahan qarşısında qoydu. Uzun illərdən bəri yenidən və yenidən yazılan, dəfələrlə təzə materiallar əsasında dəyişdirilən, yeniləşdirilən mətnlər üzərində iş davam etdirildi. Tədqiq edilən dövrün səlahiyyətli mütəxəssisləri mətnlərin yazılmasına cəlb olundu. Demək olar, elə bir müəllif olmadı ki, yazdığı fəslə, paragrafa elmi axtarışlarla dəqiqləşdirilmiş material salmasın, istifadə etdiyi mənbəni başqa mənbələrlə, eləcə də arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə, görkəmli alimlərin araşdırmaları ilə müqayisə etməsin.

Beləliklə, uzun illərin ağrısı-acısı, sevinci-kədəri ilə yazılan kitab, nəhayət, başa çatdırıldı. Lakin ağır təəssüf hissi ilə kitabın yazılmasında iştirak edən əvəzölunməz elm fədailərimiz akademik *Ziya Bünyadovu*, tarix elmləri doktoru

¹Mahmud İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992; Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı, 1993; Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I c, Bakı, 1994; Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişimizdən 1870-ci ilə qədər). Bakı, 1996.

Mikayıl Heydərovu, tarix elmləri namizədi *Rauf Məmmədovu* xatırlamaq istərdik. Qoy onların da ruhları şad olsun¹.

Cildin mətni aşağıdakı müəlliflər tərəfindən yazılmışdır:

G i r i ş - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*.

I f ə s l i ("Azərbaycanın III-VII əsrlərdə ərazisi və əhalisi"); § 1 - tarix elmləri doktoru *Fəridə Məmtədova*, § 2 - tarix elmləri doktoru *Sara Qasımova*, § 3 - filologiya elmləri doktoru *Q. Voroşil*, tarix elmləri namizədi *Yusif Cəfərov*, tarix elmləri doktoru *Sara Qasımova* və b.-nin tədqiqatları əsasında *Nailə Vəlixanlı* tərtib etmişdir.

II fəsil ("III-VII əsrlərdə Azərbaycanın şimalında - Albaniyada ictimai quruluş və sinfi mübarizə"); § 1-6, 8-10 - tarix elmləri doktoru *Fəridə Məmmədova*, § 7 - tarix elmləri doktoru *İlyas Babayev*.

III fəsil ("III-VII əsrin ortalarında Azərbaycanın siyasi həyatı (Albaniya)"); § 1-3 - tarix elmləri doktoru *Fəridə Məmmədova*.

IV fəsil ("III—VII əsrin I yarısında Cənubi Azərbaycanın - Adurbadaqanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixi"); § 1-8 - tarix elmləri doktoru *Sara Qasımova*.

V fəsil ("III-VII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti"); § 1 - tarix elmləri doktoru *Qara Əhmədov*, § 2 (a) - tarix elmləri doktoru *Fəridə Məmmədova*, § 2 (b) - tarix elmləri doktoru *Sara Qasımova*, § 3 - sənətşünaslıq elmləri doktoru *Nəsir Rzayev*, tarix elmləri doktoru *Aləm Nuriyev*, tarix elmləri namizədi *Qoşqar Qoşqarlı* və b.-nin tədqiqatları əsasında *Nailə Vəlixanlı* tərtib etmişdir. § 4 - sənətşünaslıq doktoru *Kamil Məmmədzadə* (Azərbaycanın şimalı) və tarix elmləri doktoru *Sara Qasımova* (Azərbaycanın cənubu).

VI fəsil ("Ərəb işğalı ərəfəsində və dövründə Azərbaycanın siyasi vəziyyəti. Azərbaycanın Ərəb Xilafəti tərkibinə daxil edilməsi"); § 1 - tarix elmləri doktoru *Fəridə Məmmədova*, § 2-3 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*, § 4 - akademik *Ziya Bünyadov*.

VII fəsil ("Azərbaycan Ərəb Xilafəti tərkibində"); § 1-2 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*, § 3 - akademik *Ziya Bünyadov* və tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*.

VIII fəsil ("VII-X əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi məsələlər"); § 1 - müxbir üzv *Teymur Bünyadov*, § 2-3-tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*.

¹ Çox təəssüf ki, kitabın ilk (1998-ci il) nəşrindən sonrakı illərdə müəlliflərdən *Sara xanım Aşurbəyli*, *Qara Əhmədov*, *Zakir Məmmədov*, *Kamil Məmmədzadə*, *Q. Voroşil*, *Nəsir Rzayev*, *Aləm Nuriyev* dünyalarını dəyişmişlər (*məsul red.*).

IX fəsil ("Xilafətdə Əməvilərə və Abbasilərə qarşı dini-siyasi hərəkət. Azərbaycanca xürrəmilər-babəkilər hərəkəti"); § 1 -4 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*, § 5-7 - akademik *Ziya Bünyadov* və tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*.

X fəsil ("VII-X əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti"); § 1 - tarix elmləri doktoru *Qara Əhmədov*, § 2 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı* və fəlsəfə elmləri doktoru *Zakir Məmmədov*, § 3 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı* və filologiya elmləri doktoru *Gövhər Baxşəliyeva*, § 4 - sənətsünaslıq doktoru *Kamil Məmmədzadə*.

XI fəsil ("Xilafətin zəifləməsi və Azərbaycan ərazisində IX-X əsrlərdə yaranan feodal dövlətlərinin siyasi tarixi"); § 1,3, 6-7 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*, § 2 - tarix elmləri doktoru *Sara xanım Aşurbəyli*, § 4 - tarix elmləri doktoru *Fəridə Məmmədova*, § 5 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı* və tarix elmləri namizədi *Yunis Nəсібov*.

XII fəsil ("Azərbaycan inkişaf etmiş feodalizm dövründə (XI-XII əsrlər)"); § 1 - tarix elmləri namizədi *Yunis Nəсібov*, § 2-8 - akademik *Ziya Bünyadov*.

XIII fəsil ("XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi quruluş"); § 1-5 - tarix elmləri doktoru *Mikayıl Heydərov*.

XIV fəsil ("Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması") - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*.

XV fəsil ("XI-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti"); § 1 - tarix elmləri doktoru *Qara Əhmədov*, § 2 - mətni başlıca olaraq sənətsünaslıq doktoru *Kamil Məmmədzadə*, sənətsünaslıq namizədi Cəfər Qiyasi və b.-nin tədqiqatları əsasında *Nailə Vəlixanlı* tərtib etmişdir. § 3 - sənətsünaslıq doktoru *Rasim Əfəndi*, § 4 - tarix elmləri doktoru *Məşədi xanım Nemətova*, § 5 - tarix elmləri namizədi *Rauf Məmmədov* və tarix elmləri doktoru *Fəridə Məmmədova* (alban ədəbiyyatı), § 6 - tarix elmləri doktoru *Nailə Vəlixanlı*, § 7 - fəlsəfə elmləri doktoru *Zakir Məmmədov*.

Kitabın bibliografiyasını *Nailə Vəlixanlı*, *Qara Əhmədov* və *Fəridə Məmmədova*, xronoloji cədvəli *Nailə Vəlixanlı* hazırlamışlar.

Kitabın müəllif kollektivi və redaksiya heyəti cildin çapa hazırlanmasında köməyini əsirgəməyən xeyirxah niyyətli bütün şəxslərə, redaksiya, nəşriyyat və mətbəə işçilərinə dərin təşəkkürünü bildirir, oxucularımızdan isə iltifat gözləyir.

Nailə Vəlixanlı

AZƏRBAYCANIN III-VII ƏSRLƏRDƏ ƏRAZİSİ VƏ ƏHALİSİ

§ 1. ALBANIYA. SİYASİ-İNZİBATI VAHİDLƏR VƏ ETNİK SƏRHƏDLƏR

V-VIII əsrlər erməni yazılı mənbələrindəki məlumatlara və alban müəllifi Moisey Kalankatliya görə I-VII əsrlərdə Albaniya şimalda Qafqaz sıra dağlarından cənubda Araz çayına, qərbdə İberiyadan şərqdə Xəzər dənizində geniş bir ərazini tuturdu. Təbii sərhədlər bu ərazini çoxsaylı bölgələrə ayırmışdı. İnzibati-ərazi baxımından Albaniya vilayətlərə - *qavarlara* və əyalətlərə - *nəhənglərə* bölünürdü.

Albaniyanın Kürün sol sahilini tutan ərazisi inzibati baxımdan ancaq *qavarlara* - vilayətlərə bölünürdü. VII əsr "Erməni coğrafiyası"na görə sol sahil Albaniyası on bir vilayətdən ibarət idi. Yerli alban mənbəyi onlardan həm ərazi, həm də siyasi baxımdan daha əhəmiyyətli olan Qəbələni, Şəkini, Kambisenanı və Ecerini qeyd edir. Bunlardan Qəbələ, Şəki və Kambisena kilsə-inzibati vahidi olan yepiskopluq yeparxiyası idi; onların nümayəndələri olan yepiskoplar bütün alban məclislərində təmsil olunurdular. Adları çəkilən qavarlarla yanaşı sol sahil Albaniyasına heç də həmişə Albaniya dövləti tərkibində olmayan Lpiniya və Çoqa (Çola və ya Çora) ölkələri də daxil idi. Hələ V əsrin ikinci yarısında bu ölkələr özünəməxsus daxili muxtariyyəti saxlayan ucqar vilayət idi. Lakin 488-ci ildən sonra alban hökmdarı III Vaçaqanın dövründə Lpiniya və Çoqa qəti olaraq Alban dövləti tərkibinə daxil oldu, Çoqa vilayəti eyni adlı və ya Dərbənd keçidindən cənuba doğru - Baş Qafqaz sıra dağlarının şərq qolunun Xəzər dənizinə lap yaxınlaşdığı yerədək (təxminən Beşbarmaq dağınadək) olan Xəzərsahili zolağı əhatə edirdi.

Bu vilayətdə tabasaranlılar, albanlar, çilblər (silvlər), leqlər, maskutlar, xəzərlər, hunlar yaşayırdılar. Vilayətin əsas şəhərləri Çoqa, Dərbənd və Sri idi.

Çoqa vilayəti mühüm strateji əhəmiyyətli ərazini tuturdu. Baş Qafqaz silsiləsi ilə Xəzər dənizi arasında olan və Albaniya qapıları adlanan keçid burada yerləşirdi. Şimal istiqamətindən gələn, nəinki Albaniya, eləcə də İran Sasani dövləti və Bizans imperiyası üçün təhlükə təşkil edən müxtəlif köçəri tayfalar məhz bu qapıdan soxula bilərdilər. Ona görə bu keçidin qorunmasında albanlarla yanaşı, o dövrün iri dövlətləri olan Sasani İrani və Bizans da maraqlı idi.

Çoqadan qərbdə, onunla Şəki arasında Lpiniya vilayəti yerləşirdi. Burada albanlar, lpinlər və başqa etnik qruplar yaşayırdılar.

Alban tarixçisi lpinləri (lupenləri) müasir Dağıstanın dağlıq hissəsində, silvlərlə (çilblərlə) yanaşı yerləşdirir. Bəzi tədqiqatçılar (S.Yeremyan, K.Əliyev)

İpinləri Samur çayının yuxarı və orta hissəsində və ya Alazan çayı vadisində yerləşdirirlər. Görünür, İpinlər Samur çayının mərkəzi hissəsindən Alazan vadisinədək şərqdən qərbə doğru uzanan ərazidə məskunlaşmışdılar.

Kambisena (Kambecan) vilayəti Albaniyanın şimal-qərbində İberiya sərhədində yerləşmişdi. O, şimal-qərbdə Alazan çayının orta axarından və İoridən tutmuş cənubda Kür çayınadək, şərqdə isə Alazan, İori və Kür çaylarının qovşağınadək olan ərazini əhatə edirdi. Bu vilayət daşlı Şirak yaylasının yarısını tuturdu. Burada albanlar, İpinlər, skif, ya sak tayfaları nəsilərindən olanlar və nəhayət, savirlər yaşayırdılar. Bəzi tədqiqatçılar (məsələn, A.Yanovski) Alazan çayı vadisində çilbləri (silvləri) də yerləşdirirlər.

Eceri (*Heceri*) vilayətinin adı müasir Ucar şəhərinin adında qorunub saxlanmışdır. Mənbələrdən ("Aşharatsuys") görünür ki, bu vilayət Dəşti-Bazqan da adlanırdı. O, Qəbələ vilayətindən cənubda, Qarasu və Girdiman çayları arasındakı ərazidə yerləşirdi, cənub sərhədi Kür çayına çatırdı.

Qəbələ vilayəti tarixi Eceri vilayətindən şimalda, Şəki və Çoqa vilayətləri arasında yerləşirdi. Antik və erkən orta əsrlər Alban dövlətinin ilk paytaxtı olan Qəbələ şəhəri bu vilayətdə idi. Sasanilərin təyin etdikləri mərzbanların iqamətgahına çevrilən Qəbələ bununla əlaqədar "Vostani Mərzban" adlanmağa başlayır. Bu vilayətin şimalında xəçmataklar, ijimaxlar, qluarlar, qatlar, cənubunda isə albanlar, xəzərlər, hunlar, bılqarlar, barsillər yaşayırdılar. K.V.Treverin fikrincə, tavasparlar, xəçmataklar, quqarlar, qluarlar, qatlar Qafqaz etnosu idilər.

Tarixi Şəki (*Şako*, *Şake*) vilayəti eyni adlı mərkəzi ilə (Şake, gürcü mənbələrində Nuxpato) Albaniyanın şimal-qərbində, Qafqaz sıra dağlarının ətəyində, Qəbələ vilayətindən şimal-qərbdə yerləşirdi; bu vilayət qərbdən və cənub-qərbdən tarixi Kambisena vilayəti ilə, şimal-şərqdən Lpiniya, cənub-şərqdən isə Qəbələ ilə həmsərhəd idi.

Belə güman edirlər ki, antik dövrdə Ay - Selena ilahəsinin məbədi Şəki vilayətində yerləşirdi. Şəkidə albanlarla yanaşı, qədim skif və ya sak tayfalarının nəsilləri (bu öz əksini Şəki toponimində tapmışdır), eləcə də zekenlər (tsekan), xenuklar (henioxlar) yaşayırdılar.

Sağ sahil Albaniyası isə siyasi-inzibati baxımdan dörd iri nəhəng əyalətə bölünürdü: Arsax, Utik, Paytakaran və Sünik. Onların hər biri öz növbəsində həmçinin kilsə-inzibati vahidləri də olan qavarlara - vilayətlərə ayrılırdı.

Azərbaycanın cənub-şərq hissəsində yerləşən Paytakaran (yunan-Roma mənbələrində Kaspiana, fars-ərəb mənbələrində Balasakan, Balasacan) əyaləti Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsini, Kür çayından aşağıda olan ərazini tutur, şərqdə Xəzər dənizində uzanırdı.

Məlumdur ki, e.ə. II əsrdə erməni hökmdarı I Artaşes tərəfindən işğal olunmuş Kaspiana - Paytakaran e.ə. 55-ci ilə qədər Ermənistanın tərkibində qalmışdı. Bundan sonra Kaspiana (Paytakaran) siyasi baxımdan gah Albaniyaya, gah da Atropatənaya meyil göstərmiş, gah birincinin, gah da ikincinin tərkibində

olmuşdur. Eramızın IV əsrinin ikinci yarısından Kaspiana - Paytakaran qəti olaraq alban vilayəti oldu. Bu vilayətin mərkəzi eyni adlı Paytakaran - Beyləqan şəhəri idi. Vilayət ara-sıra özünəməxsus daxili muxtariyyətdən də istifadə edirdi. I Şapurun fars yazısında (III əsr) onun fəth etdiyi ölkələr sırasında Paytakaran vilayətinin adı Albaniya, İberiya və Ermənistanla yanaşı çəkilir. VII əsr erməni coğrafiyasında Balasakan Şimali Qafqaz kustuna daxil olan ölkələr sırasında xatırlanır. Paytakaran vilayətində kaspilər, balasıçilər, balaslar, hunlar, xəzərlər, akasirlər, aynianlar yaşayırdılar.

Bəzi tədqiqatlar kaspiləri dil cəhətdən Ön Asiya xalqlarına qohum hesab edir, digərləri isə Dağıstan tayfalarına aid edirlər.

Kür çayının sol sahilində yerləşən tarixi Utik (yunan mənbələrində Otena) vilayəti şərqdən Paytakaran, cənubdan Arsax, şimaldan Kür çayı arasındaydı; vilayətin qərb hüdudları Albaniyanın İberiya ilə sərhədinə qədər uzanırdı. Albaniyanın ikinci və sonuncu paytaxtı olan Bərdə (Partav) şəhəri bu vilayətdə yerləşirdi. 551-ci ildən Bərdə Albaniya katolikosunun (patriarxının), 630-cu ildən isə Mihranilər sülaləsində olan ilk alban hökmdarı Varaz Qriqorun iqamətgahına çevrilir. Uti əyaləti - qavarı öz növbəsində inzibati vahidlərə bölünürdü; onlardan ən mühümü Sakasena (Şakaşen) və Qardman (Girdiman) idi.

Utidə məskunlaşmış utilər, qarqarlar, savdeylər ənənəyə görə albanların əfsanəvi əcdadı Aranın nəslindən hesab olunurdular. Bu, onların alban ittifaqı tərkibindəki ən qədim yerli tayfalardan olduğunu söyləməyə əsas verir. Avtoxton (yerli) əhali ilə yanaşı, Sakasenada saklar, Girdimanda İran mənşəli Mihranilər məskunlaşmışdılar. Bu tayfaların adları öz əksini toponimlərdə tapır. Qarqarların adları isə Qarqar düzündə (indiki Mil düzü) qalır. Mənbələr V-VI əsrlərdə burada yaşayan kəngərlər və savirlər haqqında da məlumat verir.

Tarixi Arsax (antik mənbələrdə Orxistana) vilayəti sağ sahil Albaniyasının (Hazırda Qarabağın dağlıq hissəsi və Mil düzü) əyalətlərindən biri idi. "Erməni coğrafiyası"na görə bu əyalət öz növbəsində 12 kiçik inzibati vahidə bölünürdü. Arsax əhalisini albanlar, qarqarlar, hunlar, xəzərlər, barsillər təşkil edirdi.

Alban dövlətinin süqutundan sonra patriarxlığın mərkəzi Arsaxa keçir. Mənbələrdə Arsax "məhkəmləndirilmiş vilayət", "məhkəmə ölkə" adlanırdı.

Sünik (Sisakan, Sisəcan) vilayəti Albaniyanın lap cənubunda, Araxın sol sahilində yerləşirdi. K.V.Trever haqlı olaraq Sünikin etnik, siyasi və mədəni cəhətdən Ermənistandan daha çox Albaniya və Atropatena ilə bağlılığını qeyd edir. Bu vilayət müəyyən dövrlərdə (Ermənistan 387-ci ildə İran və Bizans arasında bölüşdürüldükdən sonra) siyasi cəhətdən gah Albaniyanın, gah da Atropatenanın tərkibində olmuşdu. Sünik - Sisakan əhalisi əsasən avtoxton idi, V əsrdə burada kəngərlər məskən saldılar.

Bu alban vilayətlərinin hər biri daha kiçik inzibati vahidlərə bölünürdü.

Siyasi sərhədlər. Elmdə belə bir fikir var ki, qədim və erkən orta əsrlər dövrlərində Albaniya Kürdən şimala doğru ərazini tutur, yəni ancaq Kürün sol

sahilini əhatə edirdi. Həmin rəyə görə Kür və Araz çayları arasındakı ərazi ermənilərə məxsus olmuş, yalnız 387-ci ildən sonra Albaniyaya keçmiş, lakin buna baxmayaraq etnik, siyasi və mədəni cəhətdən Ermənistanın şərq vilayətləri hesab olunmaqda davam etmişdi. 1784-cü ildə irəli sürülən bu iddia erməni alimi M.Çamçyana məxsusdur. Bu fikri əsaslandırmaq üçün sonralar bir sıra cəhdlər edilmişdir. Bəziləri (S.T.Yeremyan, K. V.Trever) belə hesab edirlər ki, Kürün sağ sahilindəki alban vilayətləri e.ə. II əsrdə erməni hökmdarı I Artashes tərəfindən işğal edilmiş və 387-ci ilə kimi Ermənistanın tərkibində qalmışdır. Digərləri ("Erməni xalqının tarixi", 1951) bu hadisəni erməni hökmdarı II Tiqranın e.ə. I əsrdə baş vermiş işğalları ilə bağlayırlar. Daha başqalarının (A.P.Novoseltsev, A.Ş.Mnatsakanyan, B. A. Ulubabyan) fikrincə, bu ərazilər (Arsax, Uti və Paytakaran) əzəldən erməni məmləkətinin vilayətləri olmuş, yalnız 387-ci il müqaviləsinə görə Albaniyaya birləşdirilmişdilər.

Birinci iki nöqteyi-nəzərin müəllifləri, başlıca olaraq, Strabonun "Coğrafiya"sının, V əsr erməni müəllifi Favstos Buzandın və "VII əsr erməni coğrafiyası"nın məlumatlarına əsaslanmışlar. Strabonun məlumatlarının öyrənilməsi göstərir ki, erməni hökmdarı I Artashes alban vilayətlərindən yalnız Paytakaran - Kaspianı işğal etmişdir. II Tiqranın işğallarına gəldikdə isə, yunan və Roma mənbələrinin araşdırılması bu işğalların alban torpaqlarına toxunmadığını sübut edir. E.ə. 70-ci illərdə bilavasitə erməni torpaqlarından başqa Atropatena, Şimali Mesopotamiya, Korduena, Suriya, Adiabena, Finikiya, Kilikiya da II Tiqrان dövrü Ermənistanının tərkibinə daxil idi (Y.A.Manandyan, M.M.Dyakonov). Lukull və Pompey tərəfindən II Tiqranın məğlub edilməsi onun dövlətini süquta yetirdi. E.ə. 66-cı ildə bağlanmış sülh müqaviləsinə görə II Tiqrان işğal etdiyi bütün ərazilərdən imtina etməli oldu. Mənbədəki məlumata görə, Pompey Tiqrana irsən çatmış məmləkəti onda saxladı, əl keçirdiyi torpaqları isə ondan aldı. İşğal edilmiş torpaqlardan yalnız Şimali Mesopotamiya və Korduena Ermənistanın tabeliyində qaldı. Beləliklə, erməni dövləti məhz Ermənistan yaylası hüdudlarında saxlandı. Alban vilayətlərinin II Tiqrان tərəfindən fəth olunması ehtimalını qəbul etsək belə, onun dövlətinin süqutundan sonra həmin vilayətlər işğal edilmiş başqa ərazilərlə birlikdə Ermənistandan təcrid olunmalı idilər. Ermənistan ərazisini, onun sərhədlərini rəsmi təsdiq edən e.ə. 66-cı, eramızın 37-ci və 298-ci illər müqavilələrində alban vilayətləri haqqında heç bir söz deyilmir.

Albaniyanın Kür çayı boyunca keçən cənub sərhədi haqqında sonuncu nöqteyi-nəzər başlıca olaraq yunan-Roma müəlliflərinin (Strabon, Plutarx, Pompey, Dion Kassi, Appian) və V-VIII əsrlər erməni tarixçilərinin məlumatlarına əsaslanır. Onu da qeyd etməliyik ki, bu nöqteyi-nəzərin müəllifləri ilkin qaynaqlara həddindən çox inanır, onlara münasibətdə tənqidilikdən uzaq idilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, antik müəlliflərin məlumatları Cənubi Qafqaza yaxşı bələd olmayan Patrokl və Eratosfendən, eləcə də məqsədləri Albaniyanı öyrənmək deyil, Pont hökmdarı Mitridatı təqib etmək olan romalı yürüş iştirakçılarından əldə edilmişdir.

Bizi maraqlandıran məsələdə antik müəlliflərin təsadüfi, ziddiyyətli xarakter daşıyan məlumatlarına kor-koranə yanaşmaq, onları yerli mənbələrdən daha üstün tutmaq, sözsüz ki, səhv nəticələrə səbəb olardı. O da şübhə doğurmur ki, Moisey Kalankatlı öz ölkəsinin tarixini və coğrafiyasını Pont hökmdarına qarşı qısamüddətli yürüşdə iştirak edən romalılarından daha yaxşı bilməmiş və öyrənmişdi. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlının və "erməni tarixinin atası" Movses Xorenat-sinin məlumatlarına görə, eramızın I əsrində Albaniyanın cənub sərhədi Araz çayı boyunca keçirdi.

İndi də Ermənistan və Albaniyanın o dövrdəki real vəziyyətinə nəzər salaq; e.ə. 66-cı ildən eramızın 387-ci ilinədək baş verən hadisələrin gedişatının Ermənistan və Albaniyanın taleyinə necə təsir etdiyini müşahidə edək.

Məlumdur ki, e.ə. 66-cı ildən sonra II Tiqranın varisi II Artavazdın dövründə Ermənistan özünü "Roma xalqının dostu və müttəfiqi" elan etməyə məcbur olmuşdu ki, bu da faktiki olaraq Romadan asılılığı boynuna almaq idi. E.ə. 30-20-ci illərdə Ermənistanın siyasi həyatı haqqında qiymətli məlumatları numizmatik abidələr verir; ilk dəfə məhz onlar Ermənistanın işğal olunması, məmləkətin süqut etməsi haqqında xəbər verir, romalıların Ermənistan üzərində qələbəsini vəsf edir. İmperator Avqust zamanında Roma qoşunlarının Ermənistanı işğal etmələri münasibətilə kəsilmiş sikkələr üzərində alleqorik olaraq məğlub olmuş öküz, yaxud əlləri və qolları bağlı əsir, gənc erməni döyüşçüsünün aman diləyən şəkli həkk edilmişdir (X.A.Muşeqyan).

E.ə. I əsrdən eramızın II əsrinə qədər olan uzun müddət ərzində işğalçı Roma qoşunları Ermənistanda qalmış, həmin qoşunların başçıları isə ölkənin faktiki sahibi olmuşlar. Onların köməyi ilə 59-cu ildən erməni hökmdarları gah Romanın, gah da Parfiyanın tərəfini tutmuşlar. 63-cü ildə Roma ilə Parfiya arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Ermənistan ikiqat tabeliyə düşmüşdü.

Albaniyada isə e.ə. I əsrdən eramızın 63-64-cü illərinə kimi yerli hökmdarlar hakimiyyət etmişlər. Plutarxın və Appianın məlumatlarına görə, romalıların Albaniyanı öz əyalətlərinə çevirə bilmədikləri. 63-cü ildən sonra arşakilər sülaləsinin kiçik qolu Albaniyada möhkəmləndi. Alban hökmdarları öz sikkələrini zərb etdirdilər.

Eramızın 114-cü ilinə qədər parfiyalıların asılılığında qalan Ermənistan onlardan təcrid edilərək, 115-ci ildə Roma əyaləti elan edildi. Trayanın xələfi Adrian arşakilər sülaləsinə erməni taxtında bərpa etdi. Bununla belə, Roma qoşunları 185-ci ilədək Ermənistanda qaldılar, imperiya əsgərləri isə hətta erməni hökmdarı Papın (369-374) vaxtında da hökmdar sarayında yaşayırdılar. Ermənistan 358-ci ilə kimi Roma imperiyasına vergi verməkdə davam edirdi (N.Q.Qarsoyan).

III əsrə kimi Ermənistanın arşakilər hökmdarları irsi hakimiyyətə malik deyildi. Onlar Romanın razılığı ilə erməni taxtını tutan Parfiya məmləkətinin nümayəndələri idilər.

Albaniyanın o dövrdəki vəziyyəti Ermənistanda olduğundan

müqayisədilməz dərəcədə üstün idi. Parfiya oriyentasiyasını tutsa belə, Albaniya öz müstəqilliyini heç vaxt əldən verməmişdi. Bütün bu dövrlərdə (e.ə. I əsrdən e. IV əsrinadək) Ermənistanın xarici və daxili siyasi vəziyyəti onun üçün əlverişli deyildi. Belə bir vəziyyətdə (yəni, Ermənistanın özünün asılı olduğu bir zamanda) onun sərhədlərinin dəyişməz qalması az inandırıcıdır. Hətta alban vilayətləri olan Utik, Arsax və Paytakaranın Ermənistan tərəfindən həqiqətən işğal edildiyini qəbul etsək belə, onda da, Ermənistanın siyasi cəhətdən zəif olduğu bir zamanda həmin vilayətlər ondan ayrıldı, yaxud alban hökmdarları onları geri qaytarardılar.

İndi isə tədqiqatçıların istinad etdikləri V-VII əsrlər erməni müəlliflərinin də məlumatlarını nəzərdən keçirək. Favstos Buzandın yazdığına görə ermənilərin iranlılarla müharibəsi qurtaran kimi, erməni sərkərdəsi Muşeq erməni hökmdarına qarşı üsyan edənləri darmadağın etməyə başladı. Onun 371-ci ildə guya "geri aldığı" ölkələr içərisində İberiya ilə yanaşı alban vilayətləri Arsax, Utik, Sakasena, Girdiman və Paytakaranın da adları çəkilir. Muşeqin "Kür çayını əvvəlki kimi öz ölkəsi ilə Albaniya arasında sərhədə çevirdiyini" iddia edən Favstos Buzand açıq-aşkar ifrata varır. AXI e.ə. 66-cı il, e. 37-ci il və 298-ci il müqavilələrinə görə Ermənistan işğal etdiyi bütün ərazilərdən məhrum olmuşdu. Mənbəyə görə, guya "Muşeq tərəfindən dağıdılmış" Atropatena, İberiya və alban vilayətləri əslində heç də erməni işğalına məruz qalmamış, əksinə, Atropatena və İberiya hökmdarları bəzi hallarda erməni taxtında oturmuşdular. Bununla yanaşı, yuxarıdakı məlumatdan gördüyümüz kimi, I-IV əsrlər Ermənistanının real vəziyyəti də öz əsərini V yüzilin sonunda, Ermənistan öz dövlətçiliyini itirəndən, erməni arşakilərinin hakimiyyəti ləğv ediləndən sonra yazmış Favstos Buzandın məlumatlarını inkar edir, hər halda aydın olur ki, onun məlumatları öyrənilərkən, yaşadığı dövr nəzərə alınmalı, əsərinin meydana çıxma məqsədi və tarixi zəminləri aşkarlanmalıdır. Belə ki, əhalini qarşısındakı antiiran üsyanına (481-484) ideoloji cəhətdən hazırlamaq üçün elə bir əsər yaratmaq lazımdır ki, orada Ermənistanın qüdrəti, onun ərazi bütövlüyü, əlbəttə, daha mübaligəli şəkildə təsvir edilsin. Lakin ərazini öz əvvəlki sərhədlərində bərpa etmək artıq mümkün deyildi, çünki tarixi Ermənistan torpaqları o dövrün iki iri imperiyası - Bizans və İran arasında bölüşdürülmüşdü. Belə bir şəraitdə Ermənistan sərhədlərinin Bizans və İranın vassal asılılığında olan qonşu ölkələrin - İberiya, Atropatena və Albaniyanın hesabına genişləndirilməsini mümkün hesab edən orta əsr erməni tarixçilərinin iddiaları qərribə səslənir. Elə bu məqsədlə Favstos Buzand başqa yerlərlə yanaşı sağ sahil Albaniyasının Utik, Arsax və Paytakaran vilayətlərini də Ermənistanın tərkibinə (371-ci ildə) daxil edir.

Elmdə hakim olan rəyə görə, Ermənistan 387-ci il müqaviləsi ilə İran və Roma arasında bölüşdürülmüşdü. Ananiy Şirakatsinin verdiyi xəbərə görə, elə həmin vaxt Sasani hakim dairelərinin həyata keçirdiyi inzibati bölgüyə görə, guya "erməni vilayətləri olan Arsax, Paytakaran və Utik Albaniyaya, Quqark isə Gürcüstana birləşdirilmişdi". Hər şey bir yana, Favstos Buzandın və Ananiy

Şirakatsinin gətirdiyi məlumatlar alban müəllifi Moisey Kalankatlının e. I əsrində Albaniyanın cənub sərhədinin Araz çayı boyunca keçməsi məlumatına zidd gəlir. Bir də ki iki imperiya arasında bölüşdürülmüş Ermənistanın sərhəd vilayətləri öz müstəqilliklərini saxlasalar da, həmin imperiyaların nüfuz dairələrində qalan qonşu Albaniya və İberiyaya verilməsini təsdiq etmək məntiqdən uzaq görünür. Bu ancaq bir şərtlə ola bilərdi ki, həmin vilayətlər əzəldən ermənilərin deyil, albanların və iberlərin torpaqları olsun.

Bütün deyilənlər məsələnin bu qoyuluşunun, yəni 387-ci ilədək Utik, Arsax və Paytakaran vilayətlərinin sabit olaraq Ermənistanın tərkibində olması iddiasının tamamilə əsassız olduğunu göstərir. Əlbəttə, sözsüz ki, Ermənistan-Albaniya, eləcə də Ermənistan-İberiya sərhədləri faktiki olaraq dəyişilə bilərdi və görünür, bu ölkələrin daxili siyasi və xarici vəziyyətindən asılı olaraq dəyişirdi də. Ancaq bu məqamlar dəqiq aşkar olunmalı və əks edilməlidir. Beləliklə, mənbələrin və Albaniyanın real vəziyyətinin tədqiqi təsdiq edir ki, I-IV əsrlərdə Albaniyanın cənub sərhədi Araz çayı boyunca olmuşdur.

Albaniyanın qərb sərhədləri məsələsi ədəbiyyatda öz əksini gürcü alimləri N.A.Berdzenaşvili, Q.N.Çubinaşvili, T.S.Papuaşvilinin tədqiqatlarında tapıb. D.L.Musxelişvilinin "Şərqi Gürcüstanın tarixi coğrafiyası (Şəki və Qoqarena)" adlı kitabında irəli sürdüyü tamamilə zəminsiz, elmi cəhətdən əsas olmayan iddiasına görə, guya sağ sahil Albaniyasının şimal-qərbində yerləşən Kambisena və Şəki, eləcə də sol sahil Albaniyasının cənub-qərbində yerləşən Girdiman və Sakasena vilayətləri ta qədimdən, XIV əsr də daxil olmaqla, əzəli gürcü torpaqları, yəni Şərqi Gürcüstanın vilayətləri olmuşdur¹. Tədqiqatlar sübut edir ki, Alban dövlətinin e.ə. III əsrdən qərarlaşmış siyasi sərhədləri eramızın VIII əsrində, demək olar ki, sabit qalmış, min il ərzində yalnız bəzi siyasi hadisələr onun ərazisinin artıb-azalmasına səbəb olmuşdur.

Albaniyanın dövrün qüdrətli Roma-Bizans və İran imperiyalarından coğrafi uzaqlığı, tutduğu strateji mövqe (döyüşkən köçərilərin keçə bildiyi Qafqaz keçidlərinin, o cümlədən Dərbəndin mövcudluğu), eləcə də Cənubi Qafqaz ölkələrində yaranmış xarici və daxili siyasi şərait alban sərhədlərində təhlükəsizliyin sabitləşməsinə kömək edirdi.

¹ D.L.Musxelişvilinin səhv iddialarını alimlərimiz (Z.Bünyadov, F.Məmmədova, N.Vəlixanlı, V.Piriyev) 1987-ci ildə rus dilində nəşr edilmiş "Историческая география Азербайджана" kitabındakı elmi məqalələrdə tamamilə alt-üst etmişlər.

§2.ADURBADAQAN. SƏRHƏDLƏRİ VƏ ŞƏHƏRLƏRİ

Orta fars (pəhləvi) abidələrində Adurbadaqan (hərfən "odun himayəsində olan ölkə") adlanan qədim Atropatena III yüzildən dünyanın yeni imperiyası - Sasani dövlətinin tərkibinə onun ayrılmaz hissəsi kimi daxil olur.

Müxtəlif xalqların tarixlərinin üzvü bağlılığına gətirib çıxaran bu birlik tədqiqatçını Adurbadaqan - Cənubi Azərbaycan tarixinin bu və ya digər aspektini əlahiddə işıqlandırmaq məsələsində çətinliklərlə üzləşdirir. Məhz buna görə Sasanilər dövründə imperiyanın bir parçası olmuş güney Azərbaycanı tarixinin müxtəlif yönlərini ümumi Sasani dövləti tarixi baxımından öyrənmək özünü doğruldur.

Dövrümüzə yetişmiş III—VII əsr mənbələrində erkən Sasani dövründəki Adurbadaqanın sərhədləri haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Yalnız gümanla ehtimal etmək olar ki, bu vilayətin hüdudları elə Sasanilərə qədərki Parfiya dövlətinin tərkibində olan Atropatena hüdudları ilə üst-üstə düşürdü. Mənbələr ancaq Sasanilərin son dövlərində - I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) vaxtında inzibati-ərazi bölgüsünə dair olan məlumatı qoruyub saxlamışdır. Məlumatda I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati islahatlarından sonra geniş ərazili "Şimal" canişinliyi olan Adurbadaqan (Azərbaycan) "tərəfinə" - *kustuma* daxil edilmiş vilayətlərin adları çəkilir. Bilavasitə Adurbadaqan sərhədləri isə daha çox sonrakı fars materiallarını da özündə əks etdirən IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının məlumatları əsasında müəyyənləşdirilir. Bu materiallara görə Adurbadaqanın şimal sərhədi Araz boyunca idi. Cənubda sərhədlər Zəncana və Dinəvər düzünə yetişir, Xulvan düzü və Şəhrəzurdan keçərək, Dəclə çayına çatan əraziyə kimi uzanırdı.

Bu dövr Adurbadaqan şəhərləri haqqında əsas məlumatı da ərəb mənbələrindən alır, buna orta fars (pəhləvi), Bizans və siryani qaynaqlarından götürdüyümüz adda-budda xəbərləri də əlavə edirik.

VI əsrə aid "Şəhristaniha-i İrən" ("İrən şəhərləri") adlı kiçik coğrafi traktatda Sasani dövlətinin Şimal - Adurbadaqan canişinliyinin tərkibinə daxil olan iki Azərbaycan şəhərinin adları çəkilir.

Birinci şəhər - bütün "Adurbadaqan tərəfin" mətnində adı çəkilməyən paytaxtı Ərdəbildir; verilən məlumata görə, "Adurbadaqanın paytaxtını Adurbadaqan spahbədi Eranquşnasp tikdirmişdir" (bu ad, çox güman, I Xosrov Ənuşirəvanın sərkərdəsi və vəziri olmuş Quşnasp - Quşnasp, Cuşnasp ilə bağlıdır). Şəhərin digər Bazan Feyruz adı ərəb mənbələrində qorunub saxlanmışdır. Həmin məlumata görə bu ad Sasani şahənşahı Perozun (459-484) şəhəri tikdirməsi ilə bağlıdır. Bu şahın adı Adurbadaqanın başqa şəhərlərinə (məsələn, Şad Peroz-Feyruz) dair məlumatlarda da çəkilir.

Ərdəbil adı, şübhəsiz, Sasani üsuli-idarəsi tərəfindən verilən Bazan - Feyruz adından daha erkən hesab olunmalıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, bu sözün birinci "Ərdə" - hissəsi qədim İrən dülük və kosmik nizam ilahəsi Arta ilə

əlaqədadır.

"İran şəhərləri" əsərində adı çəkilən ikinci şəhər "Turanlı Əfrasiyabın Adurbadaqan kustunda tikdirdiyi Qanzak"dır.

Ərəb müəllifləri öz coğrafi əsərlərində Qanzakı (Cənə, Qazna) Dinəvərdən Marağaya, oradan isə Urmiya gölünə tərəf gedən yolun üstündə, Marağadan 6 fərsəx (1 fərsəx təq. 5-6 km) cənubda təsvir edirlər.

Adurbadaqanın ilk paytaxtı Qanzakın - Cənənin yerinin müəyyən edilməsində uzun müddət ziddiyyətli fikirlər söyləmiş tədqiqatçılar, nəhayət, yekdil rəyə gəlmişlər: qədim Qanzak müasir Leylan rayonunda, Caqatu çayının sağ qolu üstündə, Urmiya gölündən cənub-şərq istiqamətdə yerləşmişdi.

Ərəblərə qədərki köhnə adı Əfraharud olan qədim Marağa Səhənd dağından cənubda, öz mənbəyini bu dağdan götürən Səfiçayın sahilindədir.

Sasanilər dövründə, görünür, orada yerləşən qədim atəşpərəstlik məbədinə görə Azərabad adlanan Təbriz şəhəri mühüm mərkəz və Sasani ordusunun bazası idi; şahənşahın saraylarından biri burada yerləşirdi.

Sonrakı ərəb qaynaqlarında Təbrizin kiçik yaşayış məntəqəsi və kənd kimi xatırlanması onun son Sasanilər dövründə tənəzzül etdiyini, əvvəlki əhəmiyyətini itirdiyini və yalnız VIII yüzildən sonra dirçəlməyə başladığını göstərir.

Adurbadaqan canişinliyinə daxil olan Muğan vilayətinin adı ilk dəfə Sasani şahı Narsenin (293-302) 293-cü ilə aid Payqulu (Kürdüstanda) yazısında çəkilir. Yazının sonunda Narsenin şahənşah elan olunması mərasimində iştirak edənlər sırasında "Muğanşahın" adı çəkilir. Bu titul IX yüzil ərəb müəllifi İbn Xordadbehin məlumatı ilə də təsdiq olunur.

Azərbaycanın tarixi coğrafiyası üçün əhəmiyyət kəsb edən Payqulu yazısında Narsenin şahənşah elan edildiyi III əsrin sonu üçün məskut hökmdarı Porsamanın (və ya Forsamanın), Sikamşahın, eləcə də Cor (Çor, Çoqa) hökmdarının adları çəkilir. Yazının sonunda isə deyilir: "...və onlar bizdən asılılıqlarını və bizə xidmət etmək istədiklərini bildirmək üçün gəldilər".

Mənbələrin məlumatına görə, Sasanilərin Şimal canişinliyi tərkibinə daxil etdikləri Balasakan vilayətinin adı ilk dəfə "Zərdüş Kəbəsi"ndə (İstəx yaxınlığındakı Naqşi Rüstəmdə) aşkar edilmiş 262-ci ilə aid I Şapurun üçdillik kitabəsində, daha sonra isə baş kahin Kartirin 290-293-cü illərə aid kitabələrində çəkilir.

Adurbadaqanın III-VII əsrlərə aid yaşayış məskənləri içərisində Marağa - Urmiya yolu üstündə yerləşən Cabravanın, onunla Urmiya şəhəri arasında olan Nerizin də adları çəkilir.

Orta çağ ərəb müəllifləri (əl-Bəlazuri, İbn Xordadbeh və b.) "qədim şəhər" kimi təqdim etdikləri Urmiyanı atəşpərəstlərin dili ilə "Zərdüşün şəhəri" adlandırdılar. Mənbələrdə Sasani dövrü Adurbadaqan şəhərlərindən Sələmas (Sələmas), Bərzə, Sərat, Meyməd (Miməz), Dəhxərqan (Dihxərəqan, Dehnəxircan),

Bacarvan və b. haqqında da məlumat vardır.

§ 3. YERLİ VƏ GƏLMƏ TAYFALAR, XALQLAR, ONLARIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ

Ta qədim zamanlardan müxtəlif istiqamətli karvan yollarının kəsişdiyi torpaqları özündə birləşdirən Azərbaycan ərazisinin coğrafi mövqeyi bu yerlərin əsrlər boyu köçəri tayfa və xalqların hücumlarına məruz qalmasına səbəb olmuşdu. Aylar, illər, əsrlər biri digərini əvəz etmiş, müxtəlif dilli, ləhcəli yaxın-uzaq tayfa və xalqlar hərə bir məqsədlə yurdumuza gəlmiş, əksəriyyəti istədiyini əldə edəndən sonra geri, öz elinə qayıtmış, bir qismi isə Azərbaycan torpağını məskən edərək, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış, buralarda məskən salmışdı. Çox qədim zamanlardan davam edən bu proseslər Azərbaycanın uzun əsrlər boyu mürəkkəb etnik tərkibini və mədəni simasını müəyyənləşdirmişdi.

Mənbələrin məlumatına görə, eramızın ilk əsrlərində tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsini əhatə edən Albaniyanın qədim əhalisini albanlar, utilər, kaspilər, girdimanlar, tsavdeylər, leqlər, gellər, çilblər, qarqarlar və b. təşkil edirdilər¹.

Eramızın I—III əsrlərində Albaniyaya massagetlər (maskutlar), sarmatlar, alanlar və b. axışmağa başladılar. Erkən erməni mənbələri albanların şimal-şərq qonşuluğunda təşəkkül tapmış "maskutlar məmləkəti" haqqında məlumat verir. Bu dövrdə Dərbənddən Abşeronadək Xəzərsahili bölgədə irandilli tayfalar da məskunlaşmışdı. Sonrakı əsrlərdə, Sasanilərin köçürmə siyasəti ilə əlaqədar, həmin ərazidə yaşayan irandillilərin sayı getdikcə artır; onların o zaman danışdıqları, indi "tat" adlandırılan dil, eləcə də cənub-qərb bölgəsində yayılmış talış dili bu bölgə azərbaycanlılarının bu gün də işlətdikləri ana dilləridir.

Dövrün tədqiqatçıların fikrincə, çoxləhcəli Albaniya, görünür, üstün dialektdən yaranmış vahid ümumi dilə (koyneyə) də malik idi. III əsrdə bu dildə, əvvəllər olduğu kimi, ümumalban bayramları və mərasimləri keçirilir, çoxsaylı dövlət-inzibati qurum institutları fəaliyyət göstərir, ordu idarə edilirdi və s. Albanlar üçün bu dil sonrakı əsrlərdə də tayfalararası ünsiyyət vasitəsi olmuş, V əsrin əvvəllərində onun əsasında alban yazısı yaradılmışdı. Mənbələrin yazdığına görə, kilsə ayinlərinin bu dildə icra edilməsi ilə əlaqədar "İncil" və b. dini kitablar alban dilinə tərcümə edilmiş, orijinal ədəbiyyat yaradılmış, məktəblər və digər mədəni-maarif idarələri fəaliyyət

¹ Bu tayfa və xalqlardan bəzilərinin mənşələrinə dair fikir ayrılığına gətirib çıxaran mülahizələri "Azərbaycan xalqının formalaşmasının başa çatması"na həsr edilmiş XIV fəsilə təqdim edəcəyik.

göstərmişdi.

Cənubi Azərbaycan (Adurbadaqan) əhalisinin III-VII əsrlərdə etnik tərkibi və dilləri haqqında sinxron ədəbiyyat, demək olar ki, heç bir məlumat vermədiyi üçün bu barədə əsas mənbə əvvəlki və sonrakı dövrlərə aid antik və ərəb müəlliflərinin əsərləridir. Mənbələrin təhlili göstərir ki, Sasanilər dövründə imperiyanın vilayətlərindən biri olan Albaniyadan fərqli olaraq özünün müstəqil inzibati-idarə sistemi olmayan Adurbadaqanın ərazisi əsasən türkdilli və irandilli tayfalarla məskun idi. Əhalinin bir hissəsi İran dilləri qrupunun ləhcə və dialektlərində danışsa da, həmin dil qrupundan olan hakim orta fars-pəhləvi dili geniş xalq kütlələrinin danışdığı dili ola bilməmiş, yalnız kargüzarlıqda işlədilmiş, hakim təbəqənin dili olmuşdu. Bunu Cənubi Azərbaycan ərazisində (Mişkinsəhrdə və Taxtı Süleymanda) bu vaxtadək həmin dövrə aid yalnız orta farsdilli yazılı abidələrin aşkar edilməsi də təsdiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixi toponimiya, bu dil və dialektlərin Cənubi Azərbaycanda bu gün də qalan qalıqları, eləcə də həmin dillərdə yazılmış və bizə gəlib çatmış orta əsr yazılı ədəbiyyatının nümunələri sübut edir ki, Adurbadaqanın İran dialektləri orta fars dilindən kəskin seçilirdi. X əsrin ortalarında yazmış görkəmli ərəb alimi və səyyahı əl-Məsudi Azərbaycan əhalisinin bir hissəsinin danışdığı azəri dilini fars dilinin dari və pəhləvi kimi xüsusi ləhcəsi hesab edirdi; həmin əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş başqa bir ərəb coğrafiyaçısı əl-Müqəddəsi bu dilin İran dilləri qrupuna daxil olduğuna etiraz etməsə də, onun çətin anlaşıldığını, ağır olduğunu, bəzi sözlərin isə xorasanlılarınkına oxşadığını təsdiq edir¹.

İran dialektlərinin bu daşıyıcıları ilə yanaşı, həmin dövrdə Cənubi Azərbaycan ərazisinin bəzi yerlərində həm Adurbadaqan dialektlərindən, həm də orta fars dilindən fərqli dialektlərdə danışan kürdlər də yaşayırdılar; bunu ərəb işğalları prosesində azərbaycanlılarla (mənbədə: Azərbaycan əhalisi ilə) bağlanmış müqavilədə Balasakan və Savalan kürdlərinin adlarının çəkilməsi təsdiq edir. III əsr Azərbaycan ərazisinə türkdilli tayfaların axını ilə əlamətdardır. Hələ Dionisi Periyeqet (e. II əsr) Xəzərsahili xalqlar haqqında məlumatında yazırdı: "...Şimal-qərb tərəfdən başlasaq... Xəzər dənizi sahilində birinci yaşayanlar *skiflərdir*..., sonra unnlər (yəni *hunlar* - N. V.), onlardan sonra *kaspilər*, daha sonra dağlıq ölkədə yaşayan döyüşkən *albanlar* və *kadusilər*, onlara yaxın *mərdlər*, *kirkənlər* və *tapirlərdir*..."

¹ Burada IX yüzil ərəb alimi əl-Cahizin bir şəhadətini qeyd etmək yerinə düşərdi; əl-Cahizin təsdiq etdiyinə görə, türklər və xorasanlılar mahiyyətcə bir xalqdır, oxşar xasiyyətə malikdirlər, özləri də həmhüdəd yaşayırlar. *kanlar* və *tapirlərdir*..."

Dionisinin bu məlumatı artıq II əsrdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində Qafqaz, İran və türk (unnlar-hunlar) etnik komponentlərinin mövcudluğuna dəlilətdir.

Erməni tarixçisi Movses Xorenatsinin yazdığına görə, hökmdar Valarşın (Volokezın) (197-215/6) dövründə "*xəzir (xəzər)* və *basıl (barsil)* kütələri birləşərək öz hökmdarları Vnasep Surxapın başçılığı ilə Kür çayını keçdilər və onun bu biri sahilinə səpələndilər". Çoxsaylı ordu ilə köçərilərin qarşısını kəsən Valarş Çorayadək onları qaytara bilsə də, özü "qüdrətli oxatanların əlində" həlak olur. Ondan sonra hakimiyyət başına keçən Xosrovun (217-236) dövründə mənəbələr (Aqafangel və b.) hunlar adlandırdığı həmin türk tayfaları yenidən Cənubi Qafqaz ərazisində görünürlər. Bu dəfə onlar Sasanilər sülaləsinin ilk hökmdarı şahənşah I Ərdəşirə (224-241) qarşı arşakilərdən olan Xosrovun təşkil etdiyi koalisiyanın tərkibində müzdlü döyüşçülər kimi çıxış edirdilər.

Bundan sonrakı 80 ildə mənəbələr Şimali Qafqaz ərazisində yaşayan köçəri tayfaların bu dağ silsiləsinin cənub ətəklərinə hücumu faktını qeydə almayıblar. Tədqiqatçılar bunu, bir tərəfdən köçəri tayfaların Şərqi Qafqazyanı ərazidə yerdəyişmələri və hunların o dövrdən "hunların torpağı" adlandırılan Şimali Dağıstan ərazisində möhkəmlənmələri ilə (bu ərazi Bizans mənəbələrində o dövrdə görünür daha ön mövqə tutan barsillərin - xəzərlərin adı ilə Barsiliya kimi məşhur idi), digər tərəfdən, məhz bu illərdə (III əsrin II yarısında), gürcü mənəbələrindəki məlumatlara görə, alanların Cənubi Qafqazın qərb zonasına, o cümlədən İberiyaya hücumlarının fəallaşması ilə bağlayırlar.

IV əsrin ilk dekadasında, mənəbənin "şimal hökmdarı Tedrexon" adlandırdığı başçının rəhbərliyi ilə Dərbənd keçidini aşan barsillər yenidən Albaniya ərazisinə hücum etdilər, lakin Qarqar düzündə basıldılar. Görünür, məhz bu məğlubiyyət hunların öz cənub qonşuları maskutlardan (Cənubi Dağıstan və Azərbaycanın həmhüdud bölgəsində məskun idilər) siyasi asılılığını təmin edir. Tarixçi Favstos Buzand IV əsrin 30-cu illərində maskut hökmdarı Sanesanın (Movses Xorenatsi onu Sanatrük adlandırır) "öz başçılığı altında hunlardan, paxlardan, tavasparlardan, xəçmatalardan, ijməxlərdən, qatlar və qluarlardan, quqarlardan, çilblərdən (cilverlərdən), balasıçlar və yeqersvanlardan ibarət böyük qoşun" toplayaraq Ermənistanı yürüş etdiyi haqqında məlumat verir. Yerli mənəbələrdə hun və alan tayfalarının həmin əsrin 60-cı illərində Cənubi Qafqaz hadisələrində iştirakı haqqında da məlumat vardır. Lakin elə bu mənəbələr Cənubi Qafqaz ərazisində bu vaxtadək baş verən bütün hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edən şimal tayfalarının sonrakı mühüm hadisələrdə, xüsusilə birləşmiş erməni-Roma qoşunu ilə iranlılar arasındakı Dzirav döyüşündə (371-ci il) iştirak etmədiklərini təsdiq edir. Tədqiqatçılar bunu Şimali Qafqazda, məhz, bu dövrdə baş verən və nəticə etibarilə bütün Avropa dünyasını sarsıdan tarixi hadisələrlə bağlayırlar. Belə ki, IV əsrin 60-cı illərinin lap sonlarında hunların Asiyadan

Avropaya ikinci və əsas hərəkəti başlanır; Volqanı adlayan yeni hun tayfaları Şimali Qafqaz düzlərinə yayılırlar. Onların Azov dənizi ilə Xəzər dənizi arasında köç edən alanlarla toqquşmaları sonuncuların nəhayət ram edilmələri ilə başa çatır. 377-378-ci illərdə hunlar artıq Pannoniyada (indiki Macarıstanda) möhkəmlənə bildilər.

Əsas hun tayfalarının 371-ci ildə Şimali Qafqaz düzlərindən qərbə - Qara dənizə, sonra isə Dunay sahillərinə getmələri heç də o demək deyildi ki, onlar Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə daha hücum etmədilər. Mənbələrdə 395-ci ildə Dunay sahillərindən Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya doğru yönəldilən dağıdıcı hun yürüşləri haqqında çoxsaylı məlumat vardır. Bizans yazıçı-diplomati, hun hökmdarı Attilanın Dunaydakı iqamətgahında olmuş Panili Priskin (V əsr) məlumatına görə, Basix və Kursix adlı iki sərkərdənin başçılıq etdikləri hun qoşunları "hansısa bir gölü" (Azov dənizini) keçərək, "15 günlük yoldan sonra bir dağı (Qafqazı - N. V.) aşdılar və Midiya ərazisinə yetişdilər". Hadisələrin canlı şahidi olmuş latın yazıçısı Yevseviy İyeronim gördüyü dəhşətləri belə təsvir edirdi: "...bütün Şərq, Qafqazın vəhşi tayfalarının qabağünü kəsən İskəndər bəndini aşan, ...Meotidanın uçqarlarından qopub gələn hun dəstələrinin cəld atlarda oraya-buraya çaparaq, hər yeri qırğın və dəhşətə düşür etmələri haqqındakı qəfil xəbərdən lərzəyə gəldi". Sasanilərin və bizanslıların tabeliyində olan bir çox yerləri, o cümlədən Suriya, Kappadokiya, Finikiya, Fələstin, Misir və s. Ölkələri çalib-çapıb geri qayıdan hunlar, bu dəfə yollarını Xəzər sahili boyunca, Abşerondan saldılar, "sualtı qayanın dibindən qalxan alovun" yanından keçərək, Dərbənd keçidi vasitəsilə öz yerlərinə döndülər.

Hunların Şimali Qafqazda qalan hissəsi V əsrin əvvəllərində onoqur (onoğuz - ?) tayfasının başçılığı ilə hun-bulqar tayfa birliyini yaratdı. Erməni tarixçisi Yeqişenin (Yelişe, V əsr) əsərində bu tayfa haylandur adı ilə qeydə alınıb. Onun məlumatına görə "honların ölkəsi", "haylandurların ölkəsi" "honların qapısı"ndan - Çora (Dərbənd) qalasından şimala doğru ərazini tuturdu.

Yerli mənbələrin təhlilindən belə nəticə çıxarmaq olur ki, onoqurların (haylandurların) V əsrin əvvəllərindən yenidən başlamış yürüşləri ilə şimal tayfalarının Azərbaycan ərazisinə əsas məqsədləri talan və qənimət olan hücumları davam etdirilir.

Azərbaycan ərazisinə bu dövrdə hücum edən tayfalar arasında onoqurlarla yanaşı, şübhəsiz, mənbələrin bəzən ümumi "hun" adı ilə birləşdirdiyi *oğur* (*oğuz*), *saraqur* (*sarı oğuz*), *akatsir* (*ağac ər*, *ağ xəzər* - ?), *bardur* (*bayundur?*), *kutriqur*, *kəngər* və b. tayfalar da vardı.

Moisey Kalankatlı "II Yəzdigərdin [438-454] hakimiyyətindən iyirmi il əvvəl", yəni V əsrin 20-ci illərində Albaniyanın Sünik vilayətinə "böyük ordu ilə" gələrək, burada yurd salmış, sözsüz ki, *oğuz* (*oğur*) türklərinin "adlı-sanlı nəslindən olan Qor və Qazan adlı iki qardaş" haqqında məlumat verir. V əsr erməni tarixçisi Parbli Lazar indiki Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan və onlara yaxın ərazilərdə

məskunlaşmış kəngərlərin yaşadığı yeri "Kəngərlərin vilayəti", oradakı dağ "Kəngərlərin dağı" adlandırıldı.

Əsasən Çora - Dərbənd keçidindən olan bu axının qarşısını almaq üçün Sasanilər burada güclü müdafiə qurğuları yaratmış, Albaniyada nizami atlı dəstələri yerləşdirmişdilər.

İstər İran, istərsə də Bizans, bəzən isə Albaniyanın özü də Qafqaz keçidlərini hun-bulqar birliyindən olan tayfalarından qorusalar da, yeri gələndə onlardan öz hərbi məqsədləri üçün istifadə edirdilər. 450-451-ci illər hərəkəti dövründə "alban hökmdarları nəslindən olan Vahanın" vasitəçiliyi ilə onoqurlarla bağlanmış sülh müqaviləsi İrana qarşı mübarizədə onların da iştirakını təmin etməli idi. Lakin vədlərinə xilaf çıxan onoqurlar Sasanilərin qələbəsi ilə nəticələnən Avarayr döyüşündən yalnız bir il sonra, 452-ci ildə, yenidən Cənubi Qafqaz ərazisinə hücum edib, təkcə İranın deyil, Bizansın da torpaqlarını talan edərək, Mesopotamiyayaqədər irəlilədilər.

Onoqur - haylandurlar haqqında Azərbaycanla bağlı yeni məlumat alban hökmdarı Vaçenin üsyanının yatırılmasında onların bu dəfə Sasanilər tərəfində çıxış etmələri ilə əlaqədardır.

V əsrin 60-cı illərində onoqurlar Albaniya ərazisində olarkən, Şimali Qafqazdakı siyasi vəziyyət kəskin surətdə dəyişdi. Buna hunların *sabirlər* adı ilə tanınan yeni qüdrətli tayfasının Xəzərin şimal-qərb sahillərinə gəlməsi səbəb oldu.

İrtışyanı torpaqlardan türk-avar tayfalarının sıxışdırıb çıxardıqları sabirlər ("Sibir" toponimi onların adını özündə saxlamışdır) öz növbələrində Kalmık çöllərində yaşayan saraqurları, daha sonra isə Azərbaycandan qayıtmış onoqurları onların yurd yerlərindən qovub çıxartdılar. Bu hadisə Volqadan Dunayadək geniş bir ərazidə məskən salmış müxtəlif türk tayfalarının bir-birinə qənim kəsilməsinə, yeni yerdəyişmələrə səbəb oldu.

V əsrin sonlarında Şərqi Qafqazyanı düzlərdə sabirlərin başçılıq etdiyi köçəri tayfalar ittifaqı yarandı. Məhz, bu ittifaq onoqurların başçılıq etdiyi hun-bulqar tayfalarının ilk iri birliyinin parçalanmasına və nəhayət dağılmasına gətirib çıxartdı.

Qafqazın şimalında cərəyan edən bu proseslərin əks-sədası onun cənubunda baş verən hadisələrin inkişafına da təsir etməyə bilməzdi. 481-ci ildə Sasanilərə qarşı çıxış edən albanlar kömək üçün yenə də hunlara müraciət etdilər. Bu hadisələr haqqında daha geniş məlumat verən Parbli Lazar ümumi "hon" terminini işlətdiyi üçün, köməyin konkret hansı hunlardan göndərildiyini açmaq mümkün deyil. Lakin artıq 466-cı ildə öz təşəkkül prosesinin ilk mərhələsinə qədəm qoymuş yeni hun-bulqar hərbi-siyasi ittifaqı məhz sabirlərin başçılığı ilə meydana çıxmışdı. Onların elə bu dövrdən başlayan cənuba doğru ekspansiyaları haqqında yerli və başqa mənbələr çoxlu məlumat verir. Bu mənbələrin təhlili göstərir ki, öz hakimiyyətlərini Cənubi Qafqaz ərazisinə də yaymaq istəyən, VI əsrin əvvəllərində artıq qüdrətli tayfa ittifaqının başında duran sabirlər, görünür,

503-cü ilin sonunda Sasanilərin müdafiə etdiyi Dərbənd keçidini aşaraq Albaniyaya, sonra isə İberiyaya hücum etmiş, qısa müddətdə bu zəngin və strateji baxımdan mühüm ölkələri ələ keçirdilər. 504-cü ilin yazında şahənşah Kavadın (488-531) başçılıq etdiyi qüvvələrin müharibəyə qoşulmasına baxmayaraq, hərbi əməliyyatlar yalnız 508-ci ildə başa çatdırılmış, Sasanilər Qafqazın hər iki keçidində tam sahib ola bildilər. 515-ci ildə sabirlər yenidən Cənubi Qafqaza (bu dəfə Sasanilərin müqavimətlərini qıra bildikləri Dəryal keçidindən) hücum etdi, Mesopotamiya və Kiçik Asiyayadək irəliləyə bildilər.

Sasani imperiyasının şimal hədudları ilə həmsərhəd olan ərazidə, qüdrətli sabir birliyinin yaranması bütün bunlarla yanaşı, dövrün iki böyük, lakin rəqib imperiyalarını müzdlü qüvvə mənbəyi ilə də təmin etdi; əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi indi də sabirlər öz sələflərinin yolu ilə gedərək ardı-arası kəsilməyən İran-Bizans müharibələrində, rəqiblərin Cənubi Qafqaz və Mesopotamiya ərazilərində apardığı döyüşlərdə fəal iştirak edirdilər. Mənbələrin məlumatına görə, 552-ci ilin əvvəlində çoxsaylı sabir dəstələri Bizansa qarşı İran ordusu sıralarında döyüşərkən hun-bulqar birliyinin başqa bir qrupu, az qala 45 illik fasilədən sonra, yenidən Albaniya ərazisinə qarətəkar yürüş etdi. Moisey Kalankatlı bu yürüşün başında xəzərlərin durduğunu qeyd edirdi. Tədqiqatçıların fikrincə, İranın tabeliyində olan Albaniyaya edilən bu hücumu hunların bizanspərəst qrupları (sabirlərdən asılı olan xəzərlər, barsillər, eləcə də sabirlərin İrana qarşı əks mövqə tutan hissəsi) təşkil edirdilər. Eyni hadisələrin ərəb tarixçisi Ət-Təbəri tərəfindən təqdim edilən təsvirində yürüş iştirakçıları arasında xəzərlərlə yanaşı bulqar, bələncər (barsil) və alan tayfalarının da adları çəkilir. Müəllifin verdiyi xəbərə görə, məğlub edilmiş köçərilərdən alınmış 10 min əsir Azərbaycanın şimal torpaqlarında yerləşdirildi.

VI yüzilin ikinci yarısında Şimali Qafqazın etnosiyasi xəritəsi hunların yürüşündən sonra baş vermiş ikinci mühüm dəyişikliyə uğradı; Qafqazı düzlərdə yaşayan hun birliklərinə son qoyan bu dəyişiklik Şimali Monqolustanda Türk xaqanlığının (551-744) yaranması ilə əlaqədar qərbə yeni köçəri axınının - *avar* tayfalarının yönəlməsi nəticəsində baş verdi.

588-ci ildə məhz avarlar sabirlərin başçılıq etdiyi hun birliyinə son qoydular və az sonra Dunay sahillərində məskən saldılar. Darmadağın edilmiş sabirlərin Cənubi Qafqaza keçən böyük bir hissəsi Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən Kürün sol sahilində, indiki Şəmkirlə Ağstafadan şimala tərəf, tarixi Kambisena ərazisində yerləşdirildi. Sabirlərin İberiya ilə sərhəddə məskunlaşdırılması Sasani İran dövlətinin daxili siyasət sahəsində ardıcıl atdığı növbəti addım olmaqla yanaşı, imperiyanın narahat şimal-qərb sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Bizans tarixçisi Menandr (VI əsr) məhz bu dövrdə Kürün sol sahilində sabirlərlə yanaşı yaşayan, sonralar isə sağ sahilə köçürülən *alanlar* haqqında da məlumat verir. Bu tarixçinin yazdığına görə, VI əsrin 70-ci illərində Bizansın Albaniya ərazisinə hücumundan sonra rumlarnın tərəfini saxlamağa məcbur edilmiş sabirlər və alanlar Kürün sağ sahilinə köçürülmüş, lakin sonradan yenidən iranpərəst

mövqelərini qoruya bilmədilər.

Şimali Qafqaz sabirlərin Albaniyaya köçməyən qalıqları isə Dağstan ərazisində yaşayan köçəri və yarımköçəri tayfalarla qarışaraq, barsillər və başqa etnik qruplarla birlikdə paytaxtı Varaçan (Bələncər) olan "Hunlar məmləkəti"ni yaratdılar.

VI əsrin II yarısından başlayaraq sabir, bulqar, barsil və b. türkdilli Qafqaz tayfaları ilə birlikdə Monqolustandan Qara dənizədək böyük bir ərazini əhatə edən Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olmuş *xəzərlər* həmin tayfalar arasında aparıcı rol oynamağa başladı. VII əsrin 20-ci illərində Bizans imperatoru İraklinin (610-641) İrana yürüşü zamanı xəzərlər Bizansın tərəfində Cənubi Qafqaza soxulmuş türk qoşunları arasında əsas qüvvəni təşkil etdilər. Dərbəndi, Tiflisi, o cümlədən bütün Albaniyanı işğal edən xəzərlər Türk xaqanlığında ara müharibələri başlananadək (630-cu ildə) bu yerləri əllərində saxladılar. Elə buna görə də bir müddət sonra buralara gəlmiş ərəblər çox vaxt bu ölkələri Azərbaycanla birlikdə "Xəzərlər (yəni türklər) ölkəsi" adlandırırdılar.

Bütün deyilənlər VII əsrə yaxın Azərbaycan əhalisinin tərkibində, əvvəllər olduğu kimi, türkdilli, irandilli və qafqazdilli komponentlərin olduğunu təsdiq edir; lakin VI yüzilin sonlarından başlayaraq bu tərkibdəki türk komponenti bir qədər də üstünləşir, türkdilli əhalinin yayılma arealı daha da genişlənir. Tədricən bu dil bütün azərbaycanlıların daxili ünsiyyət dilinə çevrilir.

Çoxsaylı tarixi və eləcə də lingvistik faktlar (V-VII əsrlərə aid yerli Qafqaz mənəblərində türkiizmlər, Azərbaycanın türkdilli toponimikası və s.) sübut edir ki, VII əsrin sonlarında qafqazdilli, irandilli, türkdilli olmalarından asılı olmayaraq bütün azərbaycanlılar arasında funksional birincilik artıq türk dillərinə məxsus idi. Məhz bu dövrdən, mövcud tayfa, eləcə də dialekt və ləhcə fərqləri zəminində ümumxalq Azərbaycan-türk dili formalaşmağa başladı; məhz bu dövrdə az sonra yeni tarixi birliyin - Azərbaycan xalqının təşəkkülünə gətirib çıxaran etnik, ictimai-iqtisadi və mədəni dəyişikliklər üçün ilkin şərtlər hazırlandı.

III-VII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN ŞİMALINDA - ALBANİYADA İCTİMAİ QURULUŞ VƏ SİNFİ MÜBARİZƏ

§ 1. FEODAL İSTEHSAL ÜSULUNUN MEYDANA ÇIXMASI VƏ TƏŞƏKKÜLÜ

Cənubi Qafqazda feodal münasibətlərinin çox erkən yarandığı ölkələrdən biri də Albaniyadır. Əlbəttə, feodal istehsal üsulunun başlanğıc addımlarını izləmək çox çətinidir, belə ki, bu problem əvvəlki dövrün ictimai strukturunun daha mübahisəli məsələləri ilə sıx bağlıdır.

Albaniya təbii şəraitinin rəngarəngliyi, ayrı-ayrı bölgələrinin özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi; bu isə təbii ki, ölkənin ayrı-ayrı hissələrinin ictimai inkişafının qeyri-bərabərliyində özünü göstərirdi. İctimai inkişafın daha mütərəqqi formalarının meydana çıxması üçün ilkin şərtləri olan vilayətlərlə yanaşı, burada elə bölgələr də vardı ki, onlarda təbii şərait məldarlığın geridə qalmış formalarının üstünlüyü üçün geniş meydan açırdı. Buna görə də ölkənin ictimai quruluşu aparıcı olan, iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş vilayətlərində erkən feodal münasibətlərinin inkişafını və özünəməxsus xüsusiyyətlərini izləmək mümkündür.

Mənbələrin tədqiqi belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, burada mövcud olan ukladlar içərisində üstün və hökmran olmaq meylinə malik olanı feodal ukladı idi. Albaniyada quldarlıq ukladı, şübhəsiz ki, mövcud idi, lakin o, formasıyaya çevrilə bilmədi. Başlıca siniflər - feodal cəmiyyətinin **azatlar** və **şinakanlar** təbəqələri əsasən formalaşdı. Şinakanlar maddi nemətlərin əsas istehsalçıları olan azad icmaçı kəndlilər idi. Feodal asılı kəndlilərin formalaşması, başlıca olaraq, kənd icmasının təkamülü, onun üzvlərinin tədrici əsarəti, onların quldarlıq ukladının məlum rolu şəraitində əvvəl mövcud olan başqa müxtəlif qeyri-azad adamlarla yaxınlaşması yolları ilə baş verirdi.

Əvvəlki bir çox əsrlər ərzində icmalar tədricən dövlətin (dövlət vergiləri və rüsumları, bir sıra mükəlləfiyyətlər yolu ilə) və dövlət vasitəsi ilə əyanların hakimiyyəti altına düşürdü. Alban hökmdarları və İran şahlarının kəndləri və vilayətləri öz vassalları olan azatlara və nahararlara geniş surətdə paylama siyasətləri buna əlverişli şərait yaradırdı. Bu proses IV-VII əsrlər ərzində davam etmişdi. Moisey Kalankatlı bir çox kənd və vilayətlərin hakim sinfin nümayəndələrinə

bağışlanması haqqında məlumat verir. Feodalizmin erkən mərhələsində kəndlilərin istismar edilməsinin əsas forması dövlətin xeyrinə yığılan vergi və mükəlləfiyyətlər, feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi dövründə isə feodalların xeyrinə yığılan çoxsaylı natural vergilər, eləcə də yardımlıq idi. Natural verginin iqtisadi məqsədə uyğunluğu təbii-iqtisadi mühtdən asılı olan əkinçilik istehsalının şəraiti ilə müəyyənləşirdi.

Feodaldan asılı kəndli təbəqəsinin - sinfinin formalaşması feodal sinfinin, azatlar təbəqəsinin əmələ gəlmə prosesi ilə sıx bağlı idi. Feodallar sinfinin ilkin kökləri də əvvəlki cəmiyyətin içərisində idi. İlk növbədə, əvvəlki azad icmaçılar arasından ayanların yeni qrupunun çıxması və onun köhnə ayanların bir hissəsi ilə birləşərək vahid feodal sinfinə çevrilməsi prosesi gedirdi.

Bununla yanaşı, vilayətlərin hökmdar tərəfindən təyin edilmiş hakimləri - nahararlar tədricən öz vəzifələrini irsi vəzifəyə çevirdilər, onu atadan oğula vermək hüququ əldə etdilər. Nəticədə onlar vilayətin inzibati başçısından həmin yerin torpaqlarına sahiblik hüququnu əldə etmiş feodala çevrildilər.

IV-V əsrlərdə dövlət torpaq fondu tədricən azalır. Onun xeyli hissəsi feodal xanədanlarına - patronimiyalara məxsus olur. Feodalizmin dərinləşməsi prosesində hakim təbəqə - sinif olan azatlar bir neçə kateqoriyaya bölünürdü; bunların ən alisi vilayət və nahiyə sahibləri idilər. Alban cəmiyyətindəki sosial təbəqələrin sonrakı qütbləşməsi IV-VII əsrlərdə Albaniyada bir çox feodal siyasi-inzibati vahidlərin - nahararlıqların yaranmasına gətirib çıxardı.

Feodal münasibətləri möhkəmləndikcə nahararlıqlardakı bütün hakimiyyət patronimiyaların - feodal xanədanları başçıların əllərində cəmlənirdi. VI əsrdən etibarən nahararlığın başçılarını ifadə edən terminlər içərisində işxan (içxan) termini üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu başçıların hakimiyyətləri daha çox siyasi-inzibati səpki kəsb etdikcə, qəbilə üsuli-idarəsi ilə bağlı olan terminlər (nahapet, azqapet) feodal hakiminin mövqeyini daha dolğun bildirən işxan termini ilə sıxışdırılır. İşxan titulu "hökmran", "sahib", "ağa" mənasını ifadə edir. Erkən feodalizm dövründə dövlət mülkiyyəti formasının üstün olması dövlətin mərkəzləşməsinə, hökmdar hakimiyyətinin həm dünyəvi, həm də dini həyat sahələrində imtiyazlarının genişlənməsinə doğru aparırdı.

Alban hökmdarı ölkənin qanunvericisi və ali hakimi idi; dünyəvi və dini hakimiyyətin qanunverici və məşvərətçi orqanı, ölkənin bütün silahlı qüvvələrinin baş komandanı idi. Kilsə məclislərini də o çağırırdı. İyerarxiya sisteminin təşəkkülü, süzerenlik və vassallıq münasibətlərinin formalaşması meyli açıq görünürdü. Qonşu İran, Ermənistan və Gürcüstanda olduğu kimi, Albaniyada da "Qaxnamak" da ("Dərəcələr fərmanı"nda) əks olunmuş feodal iyerarxiyası mövcud idi. Hər bir feodal-azat patronimiyası dərəcələrin bu xüsusi cədvəlinə öz qüdrət və mövqeyinə müvafiq ardıcılıqla qeyd edilirdi. İlk on patronimiyaya, nəsil böyük, qalanları isə kiçik nəsilələr sayılırdı.

Hər bir patronimiyanın başçısı hökmdar sülfiyə arxasında da bu ardıcılıqla oturdulurdu. Patronimiyanın "mənsəb və şan-şöhrəti" onun iqtisadi qüdrəti, siyasi

vəziyyəti və təqdim etdiyi qoşunun sayı ilə müəyyənləşirdi. "Dərəcə fərmanı" azatlar iyerarxiyasının sıra düzümünü təyin edir, ölkənin ictimai-siyasi həyatında hər bir azat patronimiyasının yerini və mövqeyini müəyyənləşdirirdi. Albaniya və İran hökmdarlarının vassalları olan alban azatları hərbi qüvvə verməli, öz sosial mənsəblərinə müvafiq olaraq sərəyda xidmət etməli, müharibələr zamanı müxtəlif dövlət - inzibati funksiyalarını yerinə yetirməli idilər. Ruhanilərlə birlikdə onlar da can vergisindən azad edilirdilər. Albaniya və İran hökmdarlarına hərbi xidmətləri müqabilində azatlar torpaq payları alırdılar.

III-VII əsrlərdə Albaniyanın ictimai istehsalında feodal münasibətləri hakim idi. Feodal torpaq sahibliyi torpaq üzərində dövlət və xüsusi mülkiyyət formalarının qarşılıqlı şəraitində təşəkkül tapmışdı. Dövlət mülkiyyəti dövlət domenini (bu halda da renta və vergi üst-üstə düşürdü) və feodalların xidməti xüsusi mülkiyyətində olan torpaqlar üzərində mülkiyyətlə məhdudlaşdı. Feodalizmin erkən dövründə (təqribən III-VI əsrlərdə) torpaq üzərində dövlət (hökmdarın şəxsində) mülkiyyət forması üstünlük təşkil edirdi. Feodal formasıyanı feodal cəmiyyətinin siyasi strukturu da xarakterizə edir; bu strukturun əsas əlamətləri - mülkiyyət hüququnun hədsiz parçalanması, siyasi hakimiyyətin xırdalanması, dövlətə məxsus hüquqların şəxsi mənafe baxımından istifadə edilməsi idi. Araşdırmalar feodal formasıyanın bütün bu atributlarının Albaniyada da aşkar olduğunu sübut edir.

§ 2. ƏHALİNİN SİNFİ VƏ SOSİAL TƏRKİBİ

Şimali Azərbaycanın - Albaniyanın bütün əhalisi feodal cəmiyyətinin sosial əsasını təşkil edən iki antaqonist sinfə (zümərəyə), feodallar (*azatlar*) və kəndlilər (*şinakanlar*) sinfinə (zümərəsinə) bölünürdü.

Albaniyanın kübar əyanlarına qarşı qoyulan bütün imtiyazsız, istismar olunan kütləsi eynimənalı iki terminlə ifadə edilirdi: *şinakan* ("Avesta"dakı "kənd sakini", "kəndli") və *ramik* (farsca "kütlə", "sürü", "qrup").

Real olaraq şinakanlar erkən feodal cəmiyyətinin kəndli sinfi -zümərəsinə, *ramiklər* isə qara camaatın ümumi adını bildirirdi.

Aquen məclisinin alban qanunlarında dindarlar iki kateqoriyaya bölünürlər: əyanlara - azatlara və şinakanlara. Burada şinakanlar bütün vergi verənləri nəzərdə tuturdu. Beləliklə, qanundan məlum olur ki, Şimali Azərbaycanın - Albaniyanın əsas vergi verən zümərəsi kəndlilər idi. Kəndin əmlak görə təbəqələşməsi prosesi dərinləşirdi. Albaniyada üç kateqoriya kəndli vardı: varlılar, kasıblar, torpaqsızlar. Torpaqsız kəndlilər yardar - icarədarlara çevrilir və ya feodalın yanında muzdur olurdular. Ölkənin əsas istehsalçıları azad kəndlilər, icmaçılar və feodaldan asılı kəndlilər idilər.

İcma başçısı - kəndxuda icma üzvləri tərəfindən dini ayinlərin yerinə yetirilməsi üçün kilsə qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Ehtimal ki, o, həm də kəndlilər tərəfindən dövlət mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsi üçün də məsul idi. Görünür ki, icmaçılar üzərinə vergilərin qoyulması və bu vergilərin yığılması, torpaqdan istifadə məsələlərinin nizamlanması, suvarma suyunun bölüşdürülməsi işləri bilavasitə onun vəzifəsi idi.

Albaniyada feodaldan asılı kəndlilərin formalaşmasında başlıca rolü kəndli icmasının təkamülü, onun üzvlərinin tədricən əsarət altına düşməsi və onların azad olmayan başqa adamlarla yaxınlaşması oynamışdır. Albaniyada qul əməyi tətbiq olunurdu. Belə ki, Favstos Buzandın məlumatına görə, alban hökmdarı Urnayr öz qoşununa müraciətlə belə demişdi: "Yadınızda saxlayın ki, biz romalı döyüşçüləri əsir aldıqda, əksəriyyətini sağ qoymalı, əl-qollarını bağlayıb Albaniyaya gətirməli, onları dulusçu, daşyonan, şəhərlərimizi, saraylarımızı və s. tikən kimi işlətməliyik".

Moisey Kalankatlının "Alban tarixi"ndə də V əsrdə və sonrakı dövrlərdə Albaniyada olan qullar haqqında məlumat verilir; bu, "Mömin" Vaçaqanın sehrbaz və cadugərləri qula çevirməsi haqqındadır. IV-V əsrlərdə Albaniyada qul ehtiyatının əsas mənbəyi müharibələr, habelə ağır cinayətlər (din əleyhinə əməllər) idi.

Erkən feodalizm dövründə Albaniyada primitiv formada olsa da, yalnız uklad kimi qalan quldarlıq ölkənin iqtisadiyyatında aparıcı rol oynamırdı. Qul əməyindən dövlət tikintilərində və ev təsərrüfatında istifadə olunurdu.

Feodal sinfinin - zümrəsinin formalaşması prosesi feodaldan asılı kəndli sinfinin - zümrəsinin yaranması ilə sıx əlaqədə idi. Antik dövrün son və orta əsrlərin ilk yüzlərində əvvəllər azad olan icmaçılar içərisindən yeni qrup əyanların ayrılması və onların tədricən köhnə əyanların bir hissəsi ilə vahid feodal sinfində - zümrəsində birləşməsi prosesi gedirdi.

V-VI əsrlərdə Albaniyada feodal sinfinin - zümrəsinin formalaşması başa çatdı: mənbələrdə bu sinif - zümrə çoxsaylı müxtəlif terminlərlə, başlıca olaraq kəndlilərə - şinakanlara müqabil olan "azat", "naharar" terminləri ilə ifadə edilirdi. "Azat" (farsca "nəcib", hərfən: "qəbilə daxilində doğulmuş") termini mənacə çox genişdir: 1) azatlar bütün hakim feodallar sinfini bildirərək, onların sosial vəziyyətini göstərir; 2) azat feodal nəslinin - patronimiyasının hər hansı üzvünü - həm patronimiya başçısını, həm də onun oğullarını ifadə edir.

Mənasının genişliyinə görə, "azat"dan sonra ikinci yerdə "naharar" termini idi (parfiya dilində "əzəl sahib olan", "ilkin sahib").

Azat termini kimi bu termin də feodal patronimiyasının bütün üzvlərini, eləcə də bütövlükdə feodal zümrəsini bildirirdi.

Feodal naharar xanədanları (patronimiyaları) torpağa, suya məlik olur, ölkəni qoşun, hərbi qüvvə ilə təchiz edirdilər. Nahararlar vergilərdən azad idilər. Onların başlıca vəzifəsi hökmdara hərbi xidmət idi. Kəndli icmaları - kəndlər əvvəlcə

naharar xanədanlarının himayəsi, sonra idarəsi, daha sonra isə hakimiyyəti altına keçir, onların əhalisi isə hüquqi baxımdan keçmişdəki asılı adamlar kateqoriyasına yaxınlaşırdı. Naharar xanədanları bütöv vilayətlərə və ya nahiyələrə hökmranlıq edirdilər. Lakin IV əsrdən etibarən naharar xanədanlarının kiçik üzvləri - sepuxlar (orta fars dilində "nəslin oğlu") ayrılırlar, yəni torpaq üzərində patronimiya - ailə mülkiyyətinin və mayorat hüququnun yerinə əsil feodal mülkiyyəti və sepux hüququ gəlir.

Azatlar - nahararlar böyüklərə və kiçiklərə ayrılırdılar. Bu bölgünün əsasında naharar nəslinin - patronimiyasının iqtisadi, siyasi vəziyyəti, patronimiyanın malik olduğu hərbi qüvvə dururdu.

Böyük və ya kiçik naharar dərəcəsinə, tədqiqatçıların indiyədək güman etdikləri kimi, ayrıca bir naharar deyil, bütün naharar patronimiyası alırdı. Hər bir feodal-naharar patronimiyası ölkənin ictimai-siyasi həyatında müəyyən yer və mövqe (dərəcə) tuturdu. Xüsusi dərəcə fərmanları (dərəcə cədvəlləri) hər bir naharar xanədanının (patronimiyasının) yerini müəyyənləşdirirdi. İri feodal - nahararlarla hökmdar arasında, eləcə də böyük və kiçik feodallar arasında qarşılıqlı münasibət vassal xidməti ilə həyata keçirilirdi.

Feodallar sinfində - zümrəsində onlarla birgə sosial vəziyyətinə görə azatlara bərabər tutulan ruhani feodalların geniş təbəqəsi formalaşırdı.

Xristianlığın yayıldığı və bərqərar olduğu ilk əsrlərdə alban ruhaniləri iqtisadi və siyasi cəhətdən zəif idilər. Alban katolikosluğunun hakimiyyəti nominal idi. Kilsə məsələlərinin həllində alban ruhaniləri aparıcı rol oynamırdılar. Aqven qanunları kilsənin, ruhanilərin müstəqilliyinin qərarlaşması prosesini, onların tədricən güclənməsini əks etdirir. Ruhanilər hələlik kübar əyanlar qarşısında öz hüquqlarını müdafiə edir, onların özbaşnalığını məhdudlaşdırmağa və hüquqca onlarla bərabərləşməyə çalışırdılar.

Albaniyanın kübar əyanları kimi, ruhanilər də imtiyazlardan, vergi azadlığından istifadə edirdilər.

§ 3. TORPAQ SAHİBLİYİ VƏ TORPAQDAN İSTİFADƏ

III-IV əsrlərdə Albaniyada aşağıdakı torpaq sahibliyi kateqoriyaları mövcud idi: 1) torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti (və ya torpaq üzərində ali mülkiyyət); 2) atadan qalma (aqnatik) torpaq mülkiyyəti (nəsildən-nəslə keçən himayəçiliklə əldə edilən torpaq mülkiyyəti); 3) hökmdar domen; 4) xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti; 5) kilsə torpaq mülkiyyəti; 6) kəndli və icma torpaq mülkiyyəti.

III-VII əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı, feodallar sinfi və torpaq

üzərində xüsusi feodal mülkiyyətinin formalaşması ilə əlaqədar əsas torpaq fondunun dövlətdən təcridən kübar nəsilərin əlinə keçməsi baş verir. Torpaq fondunun yenidən bölünməsi isə, öz növbəsində, bu fondu və kəndlilər üzərində ağalığı ələ keçirə bilmiş iri feodalların getdikcə artan separatizminə qarşı dövlət hakimiyyətinin aramsız mübarizəsinə gətirib çıxarır.

Cənubi Qafqazın digər ölkələrində və İranda olduğu kimi, Albaniyada da torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı, hökmdarın bilavasitə özünün, çox güman, vahid dövlət mülkiyyətinin dağılması prosesində yaranan torpaq mülkləri (hökmdar domeni) də var idi. Belə torpaqlar dövlətin müxtəlif vilayətlərində mövcud idi. Bu, Moisey Kalankatlının alban hökmdarı II Vaçenin "öz şəxsi payı", digər alban hökmdarı III Vaçaqanın öz qızının adına mülk (*dastakert*) bina etməsi haqqında məlumatları ilə təsdiq olunur; bununla yanaşı, alban hökmdarlarının qış iqamətgahı kimi Xalxal şəhəri, "Albaniyanın böyük knyazları mihranilərin" taxt-tac vilayəti kimi Girdiman haqqında məlumatlar da hökmdar domeninin olduğunu sübut edir. Bu mülklər hökmdar nəslinin üzvləri arasında xırdaalanaraq, daha kiçik mülklərə bölünür və beləliklə, hökmdarın atadan, qalma torpaq mülkiyyəti sonradan inkişaf edərək, xüsusi torpaq mülkünə çevrilirdi.

Hökmdar domenindən başqa mövqeyi III-V əsrlərdə hələ də güclü olan və adlı-sanlı nəsilərə məxsus aqnatik torpaq mülkiyyəti də mövcud idi. Lakin mayorat hüququna (torpağın atadan böyük oğula keçməsi) əsaslanan bu torpaq mülkiyyəti IV-VI əsrlərdə dağılmağa başlayır və onun yerinə torpaq üzərində xüsusi feodal mülkiyyəti hüququ gəlir. Xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti öz növbəsində iki formada mövcud idi: 1) icma torpaq sahibliyinin ("alld"un) dağılması və torpaqların dövlət tərəfindən hakim sinfin nümayəndələrinə irsi mülk hüququnda paylanması nəticəsində meydana çıxan şərtsiz və ya irsi torpaq sahibliyi (*dastakert*); 2) torpaqların dövlət tərəfindən hakim sinif nümayəndələrinə vassal xidməti müqabilində müvəqqəti paylanması nəticəsində meydana çıxan şərti torpaq sahibliyi (*xostak*). Şərti torpaq sahibliyinin irsi torpaq sahibliyinə - *dastakertlərə* çevrilməsi meylə var idi. Dastakertlərin sahibləri - hökmdar, feodallaşmaqda olan əyanlar və təzə meydana çıxan iri feodallar (irsi mülk sahibləri), xostakların sahibləri isə hərbi xidmətdə olan xırda zadəganlar (*azatlar*) və ruhanilər idi.

Erkən feodalizm dövründə şərtsiz torpaq sahibliyi (*dastakert*) üstünlük təşkil etsə də, sonrakı dövrdə birincilik şərti torpaq sahibliyi formasına keçir. Kilsə torpaq mülkiyyəti dünyəvi feodal mülkiyyətindən fərqlənmirdi. Torpaq üzərində tam mülkiyyət hüququ kilsəyə məxsus idi. Kilsə - monastır torpaq sahibliyi xristianlığa qədərki keçmiş məbəd torpaqlarından, habelə dövlətin (hökmdarın) və xüsusi şəxslərin bəxşiş verdikləri torpaqlardan meydana çıxmışdı. Kilsə qulluqçuları dini xidmət müqabilində torpaq payı *xostak* ilə təmin olunurdular; lakin cahillik və bacarıqsızlıq nümayiş etdirmiş və ya qəbahət işləmiş kilsə xadimləri torpaq payından məhrum edilə bilirdilər. İcma və xüsusi kəndli mülkiyyətləri də mövcud idi. Bu kateqoriyalar arasında xüsusi feodal torpaq sahibliyi inkişaf etmə və hakim forma kimi bərqərar olma

meylinə malik idi. Ölkənin qeyri-bərabər inkişafını nəzərə alaraq onu da qeyd etməliyik ki, bu nəticələr Albaniyanın ictimai quruluşu aparıcı olan daha inkişaf etmiş vilayətlərinə aiddir.

Tarixşünaslıqda uzun müddət alban dastakertlərinin əsas istehsalçıları qullar olan iri mülklər olduğu fikri hakim idi. Lakin araşdırmalar bu nöqtəyi-nəzərin heç bir zəminə əsaslanmadığını nümayiş etdirdi. Sübut edildi ki, Albaniya dastakertlərinin əsas istehsalçıları torpaqsız, lakin şəxsən azad kəndlilər, yaddar- icarəçilər olmuşdur. Yaddar xırda kəndli təsərrüfatını idarə edir, məhsulun müəyyən hissəsini feodala, dövlətə və ya onların hər ikisinə verməklə, icarə etdiyi torpağı əsrlər boyu becəirdi.

Torpaq sahibliyinin icarə forması ilə yanaşı, Albaniyada icma torpaq mülkiyyətinin də mövqeyi güclü idi. Burada icma pay torpağına malik azad kəndlilər hələ uzun müddət mövcud olmuşlar. İcmaçı kəndlilər hökmdar xəzinəsinə vergilər verir və ayrı-ayrı mülkəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

§ 4. İSTİSMAR FORMALARI

Albaniyada feodal istismarının bütün əsas formaları mövcud idi. V əsrdə çağırılmış Aquen məclisinin qərarlarında şinakanların kilsə tərəfindən istismarı haqqında cüzi məlumat vardır. Bu məlumat feodal münasibətlərinin ilkin inkişafı dövründə əsas istismar formasının natural töycü alınması olduğu gümanına gətirir. Kilsə vergiləri müxtəlif xarakter və müvafiq olaraq müxtəlif ad daşıyırdılar. Aquen qanunları aşağıdakı kilsə vergilərini qeyd edir: can vergisi, kilsə "onda biri", məhsul vergisi, ruhun rahatlanması üçün alınan vergi. Məclisin can vergisinə həsr edilmiş üçüncü qanununda deyilir: "Azat və hökmdar nəslindən olan adam can payı üçün qoy sağlığında öz əli ilə bir yəhər - yüyənli at və bir də nə bacarırsa, onu versin. Əgər özü sağlığında can payı verməyə, ölü müddətə sonra bunu ailəsi verməlidir".

Qanunun mətnindən göründüyü kimi, burada söhbət can vergisinin ancaq əyanlar tərəfindən ödənilməsindən gedir. Lakin sosial və zümrə fərqlərindən asılı olmayaraq, hamı üçün zəruri olan bu vergi növü ödəniş xarakterinə görə hamı üçün bir deyildi.

Yuxarıda xatırladığımız qanunda əyanların xüsusi qeyd edilməsi can vergisi qədərini onlar üçün sabit müəyyənləşdirildiyini göstərir. Qara camaat, o cümlədən heç bir imtiyazı olmayan zümrələr isə can vergisini imkanları çatan miqdarda ödəyə bilirdilər.

Kilsə "onda biri" haqqında Aquen məclisinin 18-ci qanununda deyilir: "Onda bir ödəyən azatlar onun yarısını baş (kafedral) kilsəyə, yarısını isə özlərinin "azat" kilsəsinə verməlidirlər".

Burada bir məsələ qaranlıq qalır: imtiyazı olmayan zümrələrdən "onda bir"

alınırdı, yoxsa yox? Çox güman ki, verginin bu növü Albaniyada da hamı üçün nəzərdə tutulurdu və bütün xristianlardan gəlirlərinin onda bir hissəsinə müvafiq olaraq alınırdı.

Kilsə vergilərindən biri olan "məhsul" həm də feodal vergisi idi.

Aqen məclisinin qəbul etdiyi dördüncü qanununda deyilir: "Xalqın kilsəyə verəcəyi məhsullar bu qaydada ödənilməlidir: varlı dörd qriv¹ buğda, altı qriv arpa və on altı ölçü çaxır verir; yoxsul taxılı iki dəfə az, çaxırı isə imkanı çatan qədər verməlidir, ancaq əkin yeri və üzümlüyü olmayanlardan vergi alınmamalıdır. Qoyunu olan bir qoyun, üç çəngə (?) yun və bir (?) pendir verir, atı olan bir dayça, mal-qarası olan bir bu zov verir".

Göründüyü kimi, məcburi kilsə vergisi olan "məhsul" təkcə əkinçilik məhsullarından deyil, həm də bütün təsərrüfat məhsullarından qəti müəyyən edilmiş miqdarda qəbul olunurdu.

Aqen məclisinin beşinci və on doqquzuncu qanunları Albaniyada vəfat edənlərin qohumları tərəfindən kilsəyə verilən "ruhun rahatlanması üçün" alınan vergi növünün olduğunu təsdiq edir. On doqquzuncu qanunda yalnız adı çəkilən bu verginin əsas məğzi məhz beşinci qanunda açılır: "Azat, şınakan və ya başqa bir dindar mərhumları zəhmətlərinin bir hissəsindən məhrum etməmək üçün imkan daxilində ölənə xatirəsinin yad edildiyi illik ibadəti ötürməməlidir. Əgər mərhumun atı olmuşsa, kilsəyə bir at, öküzü olmuşsa, bir öküz verməlidir". Bu qanundan görünür ki, "ruhun rahatlanması" vergisinin qədəri müəyyən edilmişdi. Həmçinin şübhə doğurmur ki, nə atı, nə də öküzü olmayanlardan mərhumun ruhunun rahatlanması üçün heç nə alınmırdı.

Aqen qanunlarının təhlili göstərdi ki, dini qayda-qanun kilsənin və ruhanilərin xeyrinə olan nəzirlərin miqdarını müəyyənləşdirmiş, bununla da könüllü nəziri müntəzəm alınması nəzərdə tutulmuş kilsə vergisinə çevirmişdi.

Bu vergilərin ödənilməsi kəndlilərin və zəhmətkeş əhalinin digər təbəqələrinin istismarı formalarını aydınlaşdırmağa imkan verir. Aqen qanunlarının çoxsaylı kilsə vergiləri haqqında verdikləri məlumat həm dini, həm də dünyəvi tarix üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu vergilər mənşəcə Bibliya vergilərinə əsaslanırsa da onların adları, bəzən isə xarakterləri qismən də olsa yerli dünyəvi vergilərlə üst-üstə düşür.

Azad şınakanlar kilsə feodal istismarından əlavə daha ikiqat zülmə - öz alban dövlətləri, eləcə də yerli dünyəvi feodalların zülmünə məruz qalırdılar. Əkinçi icmaçılar (şınakanlar) dövlət əkinçiləri kimi hökmdarın təsərrüfat işləri baxıcısına torpaq vergisi, habelə başqa çoxsaylı vergilər ödəyirdilər.

IV-V əsrlərdə irsi xüsusi torpaq sahibliyinin inkişafı və əmtəə-pul münasibətlərinin canlanması şəraitində dövlət rentası həm natura, həm də pulla alınır. Müxtəlif əməllərə görə cərimələr də pulla ödənilirdi. Kənd icması vergi vahidi olaraq qalırdı. Vergi ellik zəmanət əsasında bütün icmadan alınır. Dövlət torpaqlarında işləməklə ödəmə rentası (yolların çəkilməsi, qalaların, müdafiə qurğularının, sarayların

¹ Qriv - çəki vahidi; təqr. 9,729 q

tikintisivə s.)də mövcud idi.

Beləliklə, əkinçi icmaqlar - şinakanlar dövlətin, feodalların (azatların), kilsənin xeyrinə tikinti və hərbi mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirərək, bunun üçün ellik zamanətlə cavabdeh olurdular.

Albaniyanın Sasani İrənindən vassal asılılığı yerli əhalinin həm də Sasanilər tərəfindən istismar edilməsinə səbəb olmuşdu.

Şahənşah Kəvad zamanı vergi sistemində başlamış yenidənqurma I Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən başa çatdırıldı. Onun həyata keçirdiyi siyasi-inzibati və vergi islahatlarından sonra alban əhalisinin istismarı xüsusilə gücləndi. Torpaq vergisinin (xaraqın) düzgün ödənilməsi üçün "çöl, düz və dağlar" siyahıya alındı. Əvvəlki "tüstü" pulu vergisini əvəz edən can vergisini almaq üçün əhalinin yenidən siyahıya alınması keçirildi.

Torpaq vergisini heç bir fərq qoymadan əhalinin bütün təbəqələri ödəyirdi, can vergisi isə ancaq aşağı zümrələrdən - kəndlilərdən və şəhərlilərdən almırdı.

Xəzər işğalından sonra Albaniya yeni vergilər məruz qaldı. 628-ci ildə xəzərlərin ikinci yürüşündən sonra faktiki olaraq xəzərlər tərəfindən işğal olunan Albaniya, siyasi cəhətdən onlara tabe edildi; xəzərlər Albaniyanı özlərinə tabe ərazi elan etdilər. 629-cu ildə Albaniyada "şimal hökmdarı" (yəni, xəzər xaqanı) tərəfindən göndərilmiş vergiyığanlar göründülər; onlar hələ I Xosrov dövründə əhalinin siyahıya alınması əsasında tərtib edilmiş kadastrları rəhbər tutdular. Alban tarixçisinin məlumatına görə, xəzərlər də farslar kimi, İrən məmləkətinin keçirdiyi siyahıya-almaya uyğun olaraq əhalidən didrahma¹ tələb edirdilər.

Moisey Kalankatlının yazdığına görə, Şimal hökmdarı qızıl əldə etmək, gümüş əritmək, dəmir çıxarmaq və mis emal etmək sahələrində çalışan sənətkarlara nəzarətçilər təyin etdi.

Vergi tutmaq məqsədilə alverçi, tacir və bazarlara, eləcə də Kür və Araz çaylarından balıq tutulmasına nəzarət edən müfəttişlər müəyyənləşdirildi.

¹ Didrahma - Bizans qızıl pulu (6,8 q)

Ş5. ALBANLARIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI

Tarixi Şimali Azərbaycan - Albaniya ərazisinə təbiət hər şeyi səxavətlə bəxş etmişdi; əlverişli iqlim, zəngin meşələr, məhsuldar və yaxşı suvarılan çöllər və düzlər, geniş yaylaqlar və qış otlaqları, faydalı qazıntılar. Albaniyada hər biri təsərrüfatın müəyyən sahəsinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan bir neçə torpaq - iqlim zonası var idi. Yaxşı suvarılan məhsuldar sahələr, eləcə də süni suvarmaya ehtiyacı olmayan, kifayət qədər yağış düşən dağətəyi rayonlar ölkə əhalisinin əsas təsərrüfat forması olan əkinçiliyin, onun əsas sahələri olan tarlaçılıq, üzümçülük və şərəbçiliyin zonası idi. Əkinçilik Kür-Araz ovalığında və Xəzəryanı düzlərdə geniş inkişaf tapmışdı. Buranın torpağı öz münbitliyi və məhsuldarlığı ilə həm antik, həm də orta əsr erməni və ərəb müəlliflərini heyratə gətirirdi. Hələ Strabon (e.ə. I - e. I əsr) qeyd edirdi ki, Alban düzü çaylar və digər sularla Babil və Misir düzlərindən daha yaxşı suvarılır.

Dağətəyi rayonlardan fərqli olaraq Kür-Araz və Xəzəryanı düzlərdəki əkinçilik süni suvarmasız mümkün deyildi. Burada qalıqları ölkənin müxtəlif hissələrində - Mül düzündə (Govurarx), Muğanda və Xəzəryanı rayonlarda aparılan qazıntılar və axtarışlar nəticəsində aşkara çıxarılan mürəkkəb və geniş şaxəli irriqasiya (arxlar və kəhrizlər, kanallar şəbəkəsi) sistemi var idi. Ölkənin əsas su arteriyası qolları ilə birlikdə Kür və Araz çayları idi.

Arxeoloji məlumatlara görə, albanlarda şum əkinçiliyi mövcud idi. Torpaq, qalıqları Mingəçevirdəki orta əsr yaşayış məskənində aşkara çıxarılmış dəmir gəvahnın köməyi ilə şumlanırdı. Arxeoloqlar xeyli miqdarda biçin alətləri - dəmir oraqlar, dəryaz kərəntiləri, habelə dərz bağlamaq üçün sümük yabalar aşkara çıxarmışlar. Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, Kür çayının hər iki sahili boyunca arpa və buğda becərilirdi. Albaniyada həmçinin yabanı arpa bitir, darı becərilirdi.

Mingəçevir rayonunun Sudağılan kəndində, habelə Xınıslı şəhərgahında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində arpa, darı və buğda qalıqları aşkara çıxmışdır. Yazılı qaynaqlara, eləcə də arxeoloji materiallara görə dənli bitki məhsulları torpaq quyularda, habelə iri təsərrüfat küplərində saxlanılırdı. Taxılın döyülməsində ağac və daş vəllərdən, ağac dəyənəklərdən, habelə məl-qaranın köməyindən istifadə olunurdu, bu zaman heyvanların hərəkəti taxılın dınaqla döyülməsinə səbəb olurdu. Dən, dəyirman daşları və daş kirkirələrlə üyüdüldü. Çoxsaylı əkinçilik alətlərinin, habelə taxılın saxlanması üçün düzəldilən torpaq quyuların aşkar edilməsi əkinçiliyin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığına sübut edir.

Albaniya öz üzüm tənəklərinin qeyri-adi məhsuldarlığı ilə şöhrət tapmışdı. Ölkədə bağçılıq çox inkişaf etmişdi; əncir, nar, albalı, sitrus bitkiləri, şaftalı, şabalıd, zoğal, qoz, zeytun və s. yetişdirilirdi. Ərəb müəllifləri burada zəfəran, kətan və tut yetişdirildiyini qeyd edirlər.

Bağçılıqla yanaşı bostançılıq da Azərbaycanda geniş yayılmış təsərrüfat sahələrindən biri olmuşdur. Örnəqlə şəhərgahında arxeoloji qazıntılar nəticəsində

aşkar edilmiş quyulardan meyvə toxumları ilə yanaşı, qarpız və iki növ yemiş tumu tapılmışdır.

Albanların təsərrüfatlarında şərabçılığın xüsusi çəkisi böyük idi. Mingəçevirdə e. III-VII əsrlərinə aid qəbir abidələrindən üzüm tumlarından başqa şərab çöküntüləri və dəridən hazırlanan tuluq parçaları da tapılmışdır. Bu tapıntılar göstərir ki, Azərbaycanın həmin dövrdə şərabı təkcə iri küplərdə deyil, tuluqlarda da saxlayırdılar. Tuluqlardan şərab daşınması üçün də istifadə edilirdi.

Azərbaycanın şimal hissəsində becərilən texniki bitkilərdən biri də boyaq kökü adı ilə tanınan qızıl boyadır. Qırmızı rəng kimi istifadə edilən bu bitki mənbələrdə "qırmız" adlanır.

Azərbaycanın nisbətən isti yerlərində yayılan pambıqçılıq yerli əhalinin təsərrüfat məşğuliyətində özünə möhkəm yer tutmuşdu. Movses Xorenatsi Beyləqanda yaşayan əhalinin başqa mükəlləfiyyətlərlə yanaşı, pambıqdan da natura şəklində vergi verdiyini bildirir. Moisey Kalankatlıın məlumatına görə, pambıq Kür sahillərində xüsusilə çox yetişdirilirdi.

Ölkənin əsas əkinçi əhalisi Kür və Arazın məhsuldar vadilərində, Kiçik və Böyük Qafqazın dağətəyi yerlərində cəmləşmişdi. Ölkənin iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmiş vilayətləri məhz bu bölgələrdə idi.

Maldarlıq Azərbaycan əhalisinin həyatında ta qədimdən bəri mühüm yer tuturdu. Şirəli otlarla örtülü alp çəmənlikləri olan dağ rayonları, Kür-Araz ovalığı və Xəzəryanı rayonların qışda da demək olar, qar görməyən çölləri köçəri maldarlığın geniş inkişafı üçün şərait yaradırdı.

Albaniya öz otlaqları ilə elə məşhur idi ki, qonşuluqdakı ermənilər də öz mal-qara sürülərini qışlamaq üçün alban torpaqlarına gətirirdilər. Antik və erkən orta əsrlər müəlliflərinin məlumatlarına görə burada keçi, qoyun, iribuynuzlu mal-qara, at, donuz, dəvə bəsləyirdilər. Erkən orta əsrlər dövründə ovçuluq peşəsi getdikcə tənəzzül edir; buna müvafiq olaraq iri və xırda buynuzlu mal-qara saxlayanların sayı artırdı. Albanların bu təsərrüfat sahəsi haqqında Moisey Kalankatlı da məlumat verir; Albaniyada iri və xırda buynuzlu mal-qara və atların, o cümlədən minik atlarının bəslənilməsi barədə yazan müəllif, ağ alban atı cinsini xüsusi qeyd edir.

Arxeoloji və etnoqrafik material erkən orta əsrlər Albaniyasında dəvəçiliyin də inkişaf etdiyini göstərir. Dəvələrdən yük daşımaq və minik üçün istifadə edirdilər.

Tədqiqatlar bu dövr Albaniyada süd məhsullarının yüksək səviyyədə hazırlandığını da təsdiq edir. Azərbaycanlı maldarlar və qoyunçular öz təsərrüfatlarında saxsı, taxta və dəri nehrələrdən istifadə edirdilər.

Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar Albaniyada yun və dərinin geniş istehsalı və tətbiqi haqqındakı məlumatı təsdiq edir. Mingəçevir qazıntılarında qoyun qırmaq üçün qırılıq alətlər aşkara çıxarılıb; dəmir qırılıqlar katakombə (yeraltı sərđabə) qəbirlərində də tapılıb. Belə dəmir qırılıqları azərbaycanlı qoyunçular bu gün də öz təsərrüfatlarında işlədirlər.

Maldarlıqla Albaniyanın həm yarımköçəri, həm də oturaq əhalisi məşğul olurdu. Lakin təsərrüfatçılığın daha geridə qalmış formalarının hakim olduğu dağlıq rayonlarda bu sahə üstünlük təşkil edirdi.

Albaniyanın təsərrüfat həyatında balıqçılıq da böyük rol oynayırdı. Balığı duzlayır, qurudur və dəvələrlə qonşu ölkələrə aparırdılar. Onun piyindən müalicə əhəmiyyətli yağ əldə edir, içalatını qaynatmaqla qiymətli nərə yapışqanı hazırlayırdılar.

Orta əsr mənbələrində Kür sahili əhalisinin balıq ovu ilə məşğul olması haqqında çoxlu məlumat vardır. Moisey Kalankatlı albanların Kür və Arazdan tutulan balıqdan xəzərlərə bac verdiklərini xəbər verir.

§ 6. ŞƏHƏRLƏR VƏ DİGƏR YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Albaniyanın erkən orta əsrlər dövrü şəhər həyatının canlanması və şəhərlərin artması ilə səciyyələnir. Bu zaman köhnə şəhərlərin (Qəbələ, Naxçıvan, Dərbənd) tikilib genişlənməsi prosesi ilə yanaşı, yeni şəhərlərin (Bərdə, Beyləqan və b.) yaranması prosesi gedirdi. Qonşu Ermənistan dövlətçiliyinin ləğvi ilə əlaqədar baş verən tənəzzül müqabilində Albaniya şəhərlərinin tərəqqisi bu dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərindən idi.

Albaniyada feodal münasibətləri bir qədər başqa şəraitdə, qüvvətli siyasi mərkəzi hakimiyyət şəraitində inkişaf edirdi; bu hakimiyyət şəhərlərin olmasını maddi zərurət hesab edir, onların tərəqqisinə kömək göstərməyə çalışır, feodallarla mübarizədə onlardan istifadə edirdi. Yeni feodallaşan əyalətlərdə onlara pay edilmiş torpaqları mənimsəməyə maraqlı yaranır; bütün bunlar şəhər həyatının çiçəklənməsinə, köhnə şəhərlərin abadlaşdırılmasına, yeni şəhərlərin salınmasına gətirib çıxarırdı.

Albaniya şəhərlərinin ticarət-sənətkarlıq təbəqəsi arasıkəsilməyən ticarəti təmin edə bilən güclü mərkəzi hakimiyyətə məxsus qüdrətli dövlətin olmasında maraqlı idi. Məhz buna görə, erkən orta əsrlər Albaniya şəhərləri alban arşakilərinin, sonralar isə alban mihranilərinin dayacağı idilər.

Albaniya şəhərləri ya ticarət yolu üzərində yerləşən kənd icmasına əsaslanan qədim məskənin yerində, ya hökmdar və ya feodal təsərrüfatının (dastakertin) bazasında, ya da sənətkarlıq və ticarətin inkişafı üçün əlverişli olan yerlərdə təşəkkül tapmışdı. Albaniyada aşağıdakı şəhərlər var idi: beynəlxalq tranzit ticarətinin ana yollarında meydana çıxmış şəhərlər; Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Çoqa, Beyləqan belə şəhərlərdən idi. Bu şəhərlər iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri sayılırdı. Qaynaqlarda onlar "əzəmətli" və "şan-şöhrətli" şəhərlər

adlandırılırdı. Şəhərlərdən Şəki, Şəmkir, Girdiman, Naxçıvan və b. əsas ticarət yollarından aralı və ucqar yerlərdə salınmış sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idi. Bu şəhərlər eyni zamanda hərbi dəstələrin yerləşdiyi qalalardı. Üçüncü tip şəhərlər əkinçilik xarakteri daşıyan, sosial-iqtisadi mənada şəhər olmayan, lakin feodal vilayətlərinin inzibati mərkəzləri sayılan şəhərlər idi. Belə şəhərlərə indiki Ağdam rayonunda yerləşən Gavurqala, Qax rayonundakı Torpaqqala, Mingəçevir və bir sıra başqa məskənləri aid etmək olar. İlk iki tip şəhərlərin ətrafında əhalisi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan kənd nahiyələri yerləşirdi.

Moisey Kalankatlı və Movses Xorenatsinin məlumatları Albaniya şəhərlərinin siyasi strukturunu aydınlaşdırmaq imkanını verir; məlum olur ki, bu şəhərlər yerli məmurlar, hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. V əsrdə Tsri şəhərinin hakimi arşaki hökmdarlarının nəslindən olan Xoçkarik idi. Mənbələrdəki məlumat bütün şəhər sakinlərinin iştirak etdiyi, kəskin siyasi şəraitdə qərarlar çıxaran şəhər yığıncaqlarının olması ehtimalını da verir. Belə ki, 626-cı ildə, xəzərlər Bərdəyə hücum etdiyi zaman Sasanı mərzbanı, yalnız alban əyanlarının və şəhər sakinlərinin razılığını alandan sonra xəzərlərə hərbi müqavimət göstərilməsi haqqında qərar qəbul edə bilmişdi.

Albaniyanın mühüm şəhərlərindən biri Qəbələ idi. Şəhər e.ə. IV əsrin sonu - III əsrin əvvəllərində meydana çıxmış və e. XVIII əsrinədək mövcud olmuşdur. V əsrdə Qəbələ Albaniyanın paytaxtı, alban hökmdarları və alban arxiyepiskopunun iqamətgahı olmuş, paytaxt Bərdə şəhərinə köçürüldükdən sonra isə ölkənin ən iri siyasi-inzibati, dini-inzibati (arxiyepiskopluq), ticarət-sənətkarlıq və mədəni mərkəzlərindən biri olaraq qalmışdır. Çoxillik arxeoloji işlər nəticəsində məlum olmuşdur ki, I əsrin sonundan XVIII əsrin ortalarınaq şəhər Qaraçay və Cuvurluçay arasındakı hündür təpədə yerləşmişdi. Şəhər 25 *ha-da* çox sahəni tutan, içqalası Səlbir adlanan şimal və Qala adlanan cənub hissələrinə bölünürdü. Şəhər sakinləri IX əsrdə əsasən Səlbirin, IX əsrdən isə Qalanın ərazisində yaşayırdılar. Qazıntılar zamanı çoxsaylı yaşayış evləri və ictimai tikili qalıqları, habelə zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri aşkara çıxarılmışdır.

V əsrdən sonra Moisey Kalankatlıya görə, alban hökmdarı Vaçə tərəfindən tikilmiş Bərdə (onun Partav adı erməni mənbələrindəki yazılış formasına əsaslanıb) paytaxt olur. Mühüm karvan yollarının qovşağında yerləşən bu şəhər Yaxın və Orta Şərqi ən iri ticarət mərkəzlərindən biri idi. Böyük Uti vilayətində yerləşən Bərdə erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının siyasi, dini və mədəni mərkəzinə çevrildi. Bərdə son alban arşakilərinin və Mihranilər sülaləsindən olan hökmdarların, VI əsrdən isə alban katolikosunun iqamətgahı olur. Ticarət-sənətkarlıq mərkəzi olan bu şəhərdən başqa yerlərə ipəkqurdu, barama, çoxlu ipək, qızıl boya və s. aparılırdı. 628-ci ildə İran-Bizans müharibələri zamanı Bərdə Bizansın müttəfiqləri olan xəzərlər tərəfindən dağıdılmışdı. Şəhər ancaq VIII əsrin əvvəllərində, Xilafətin şimal vilayətlərinin hakimi Əbd əl-Əziz ibn Xatimin əmri ilə bərpa edilmişdir.

Naxçıvan - Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Yazılı qaynaqlarda,

Araz çayının sol sahilində yerləşən bu şəhər haqqında ən erkən məlumat tarixçi İosif Flaviyə (e.ə. I əsr) və yunan coğrafiyaçısı Ptolemeyə (e. II əsr) məxsusdur. V-VII və XIII-XVII əsrlərin erməni, VIII-XIII əsrlərin alban müəlliflərində, eləcə də IX-XIII əsrlər ərəb və fars dilli mənbələrdə bu şəhər haqqında məlumat vardır. I əsrdən VI əsrdək Naxçıvan Albaniyada şəhər və vilayət olmuşdur. 591 -ci il müqaviləsinə görə Naxçıvan Sünik və Vaspurakan vilayətləri tərkibində bilavasitə İrana tabe edilmişdir. VI-VII əsrlərdə Naxçıvanda İran şahı I Xosrovun adından pul kəşən zərbxana var idi. İran - Bizans müharibələri zamanı Naxçıvan gah Sasani, gah da Bizans qoşunlarının basqınlarına məruz qalırdı.

Erkən orta əsrlər dövründə Dərbənd yalnız albanların baş qalası, Sasanilərin Qafqazdakı istinadgahı kimi deyil, həm də mühüm orta əsr şəhəri, ən iri ticarət-sənətkarlıq və siyasi mərkəzlərdən biri kimi tanınmışdı. Onun qədim dünyanın ən mühüm ticarət yollarından biri üzərində tutduğu əhəmiyyətli mövqeyi, alban hökmdarları və Sasanilər dövründə xüsusi hərbi-strateji əhəmiyyəti şəhərin sürətli inkişafı üçün zərurət yaratmışdı. VI əsrdə Dərbənd mütəşəkkil daxili struktura, dürtü seçilmiş topoqrafiyaya malik şəhər kimi məşhur idi.

"Alban tarixi"ndə Dərbənd "əzəmətli şəhər" adlandırılırdı. VIII əsr erməni tarixçisi Gevondun məlumatına görə, Dərbənd qala divarları və bürclərlə əhatə olunmuşdu. Ananiy Şirakatsinin "Erməni coğrafiyası"nda Dərbənd "Çora keçidinin şəhəri, dənizin ortasında tikilmiş möhtəşəm istinadgah" adlandırılmışdır.

Moisey Kalankatlinin təsvirindən şəhərin küçə və meydanlar sistemini əhatə edən daxili planı məlum olur: "[Xəzərlər] abır-həyasını itirmiş yarıtcı canavarlar kimi [şəhər sakinlərinin] üzərinə atıldılar, şəhərin küçə və meydanlarında onları amansızcasına kəsib-döğradılar... Alovun yanan qamışlıqda dolaşan [dilləri] kimi onlar bir qapıdan girib, o birisindən çıxdılar".

Alban hökmdarları və Sasani şahlarının hərbi-siyasi dayağı və strateji məntəqəsinin əvvəlcə böyük bir qamizonun yerləşdiyi mühüm inzibati mərkəzə, daha sonra isə inkişaf edərək ticarət-iqtisadi mərkəzinə çevrilməsi nəticəsində Dərbənd bir şəhər kimi təşəkkül tapmışdır. Strateji məntəqənin erkən orta əsr şəhərinə çevrilməsində Sasani şahlarının quruculuq fəaliyyəti böyük rol oynamışdır.

Ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi Dərbəndin əsas sənətkarlıq sahəsi qədimdən burada mövcud olmuş və sonralar daha da inkişaf etmiş toxuculuq idi. Dərbəndin arxeoloji təbəqələrində çoxlu silah, şeypur, metal məmulatlar, zindan, çəkiç, mis və dəmir filizi qalıqlarının tapılması burada metal emalı və metallurgiyanın inkişafına dəlalət edir. Şüşə əşyalarının çoxluğu, onların özünəməxsusluğu və geniş çeşidi Dərbənddə şüşə istehsalının yüksək inkişafından danışmağa imkan verir.

Dulusçuluq burada çox yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Xeyli ən müxtəlif təyinətli qab-qacaq, çoxlu saxsı su borusu, bişmiş kəpəc, kirəmit, soba qalıqları, qab-qacaq bişirmək üçün vəsait və s. şəhərin yüksək inkişaf etmiş

dulusçuluq istehsalından xəbər verir. Bu dövrdə Dərbənd həm də mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilir; ehtimal ki, bu zaman o daha çox Xəzəryanı ticarət yolunun ən böyük tranzit məntəqəsi rolunu oynayırdı.

Şəhər ərazisinin sahəsinə (150 *ha-a* yaxın) görə Dərbənd Ön Asiya, Cənubi Qafqaz və Orta Asiyanın bir çox ən iri erkən orta əsr şəhərlərini xeyli geridə qoyurdu. Arxeoloji məlumatlara görə, dənizkənarı rayon hesaba alınmamaqla şəhərin məskunlaşmış ərazisinin ümumi sahəsi 26-27 *ha-a* çatırdı ki, bu da şəhərin divarlarla əhatə olunmuş sahəsinin 1/6 hissəsini təşkil edirdi.

Quruluş baxımından Dərbənd aydın şəkildə iki tərkib hissəyə ayrılır: içqala və şəhərin özü; indi narınqala adlanan içqala xüsusi yer tuturdu. Bu, şəhər hakiminin iqamətgahı, onun sarayı və qarnizonun yerləşdiyi yer, inzibati, hərbi-siyasi və mədəni mərkəz idi. 2,5-3,5 *m* qalınlıqda, ayrı-ayrı sahələrdə hündürlüyü 20-25 *m-ə* çatan möhtəşəm divarlar onu alınmaz qalaya çevirir. İlkən orta əsrlər Dərbəndi şəhər strukturunun bir hissəsi olan rabada (şəhər ətrafına) məlik deyildi; beləliklə, divarlarla əhatə olunmuş çox böyük ərazi şəhərə kifayət qədər iri sahədə genişlənmək və inkişaf etmək imkanı verirdi.

Şəhərin sosial strukturuna gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, narınqalada alban hökmdarları, sonralar isə Sasanilər tərəfindən təyin edilən şəhər hakimi otururdu. Sasanilər şahlığının Dərbənddəki canişini V əsrdə "mərzban" titulu daşıyırdı. Şəhər əyanlarından ibarət hakim siniflə xırda alverçi və sənətkarlar arasındakı təbəqəni təşkil edən döyüşçülər şəhər cəmiyyətinin strukturunda xüsusi yer tuturdu. Sasanilər sərhədlərin mühafizəsi üçün Dərbənddə hərbi kolonistləri yerləşdirərək, onlara torpaq paylayırdılar.

Dərbənd o dövrdə Şərqi Qafqazda olan əsas xristian mərkəzlərindən biri kimi də tanınmışdı.

Tədqiq edilən dövrdə Beyləqan, Şamaxı, Şabran, Xalxal, Şəmkir, A məras, Xunan kimi şəhərlər də məşhur idi.

§ 7. TİCARƏT VƏ PUL DÖVRİYYƏSİ

Erkən orta əsrlər dövründə Albaniya təbii ehtiyatlarına və coğrafi şəraitinə görə bir-birindən fərqlənən vilayətlərdən ibarət geniş ərazini tuturdu. Bu fərq özünü ayrı-ayrı vilayətlərin məhsullarında da göstərirdi. Albaniyanın təbii ehtiyatları başqa ölkələrin də diqqətini cəlb edirdi. Bundan əlavə, Albaniya ərazisindən bir sıra tranzit ticarət yolları keçirdi. Xəzər dənizinin qərb sahilini boyunca uzanan yol xüsusilə canlı idi. Bu yol Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı həm Yaxın və Orta Şərqi mədəni mərkəzləriylə, həm də Qafqaz sıra

dağlarından şimalda yerləşən ölkələrlə birləşdirirdi. Burada daxili və tranzit səciyyəli başqa ticarət yolları da fəaliyyət göstərirdi.

Əkinçiliyin və maldarlığın, habelə sənətin müxtəlif sahələrinin inkişafı əmtəə istehsalına və ticarətə təkan verdi. Əhali ızafə məhsulu bazarlarda satırdı. Əmtəənin bir hissəsi istehsalçıların özləri tərəfindən satılırdı. Lakin çox vaxt istehsalçılarla istehlakçılar arasında vasitəçi kimi əsas işləri alış-veriş olan tacirlər çıxış edirdilər. Ticarətlə daha çox şəhərlilər məşğul olurdular. Əhalinin, xüsusilə şəhər əhalisinin təsərrüfat həyatında ticarətin mühüm rol oynadığını Azərbaycan və Cənubi Dağıstan ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş çoxsaylı materiallar təsdiq edir. Azərbaycanda bu cür materiallar Mingəçevirdə, Qəbələdə və Şamaxıda daha çox aşkar olunmuşdur.

Mingəçevirdəki 2 saylı yaşayış yerində, erkən orta əsrlər dövrü təbəqəsində ticarətə aid başqa materiallarla yanaşı, bürüncdən hazırlanmış asma tərəzi qolu aşkara çıxarılmışdır.

Bir çox arxeoloji tapıntılar yerli əhalinin beynəlxalq ticarət əlaqələri haqqında təsəvvür yaradır. Bu tapıntılar xaricdən gətirilmiş müxtəlif məmulatla təmsil olunub. Onların arasında Çində istehsal olunmuş ipək parça qalıqları, ayrı-ayrı ölkələrdən gətirilmiş müxtəlif bəzək əşyaları, işlək üzvlərində müxtəlif rəsmlər həkk olunmuş daş möhürlər (gemmalar), şüşə qablar, yüksək zövqlə hazırlanmış gümüş qablar, çoxsaylı sikkələr və s. vardır.

İpək parça qalıqları Mingəçevirdəki erkən orta əsrlər dövrünə aid qəbirlərdə tapılmışdır.

Azərbaycanda erkən orta əsrlərə aid abidələrdə aparılan qazıntılar zamanı qliptika incəsənətinin çoxsaylı nümunələri - gemmalar aşkar edilmişdir. Bu məmulat başlıca olaraq möhür kimi işlədilir. Lakin onlar eyni zamanda bəzək əşyaları idi. Onların bir çoxu İrandan gətirilmiş və yaxud İran incəsənətinin təsiri altında Azərbaycanda hazırlanmışdır.

Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu şüşə qab aşkar edilmişdir. Onların çoxu ticarət yolu ilə Finikiya, Suriya və Fələstindən gətirilmişdi. Erkən orta əsrlər dövründə Albaniyada da şüşə məmulatının istehsalına başlandı. Bu şüşə qablar Şimali Qafqaz və xüsusilə Dağıstan ərazisində daha çox aşkara çıxarılmışdır.

Tarixi Albaniyanın ərazisində aşkar olunmuş arxeoloji materiallar arasında torevtika məmulatı xüsusi diqqətə layiqdir. Onların bir qismi, şübhəsiz, başqa ölkələrdən gətirilmədir.

Gümüşdən hazırlanaraq qızılı rənglə boyanmış, hal-hazırda Sankt-Peterburqun Dövlət Ermitajının kolleksiyasında saxlanılan dolça, Azərbaycanda və Cənubi Dağıstanda hazırlanan digər tapıntılar da bu cür məmulatlar dairəsinə daxildir.

Azərbaycan ərazisində ilk orta əsrlər dövrünə aid abidələrdə aparılmış arxeoloji araşdırmalar zamanı idxal olunmuş başqa əşyalara da təsadüf edilir və bu əşyalar həmin dövrün ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Onların arasında çoxlu bəzək

əşyaları vardır.

Erkən orta əsrlər dövründə Albaniyanın ticarəti və ticarət əlaqələri haqqında yuxarıda qeyd olunmuş tapıntılarla yanaşı, dəfinə halında və tək-tək nüsxələrlə tapılmış çoxsaylı sikkələr də məlumatlar verir. Bu tapıntılar göstərir ki, Albaniyanın Sasani İranı ilə əlaqələri xüsusilə canlı olmuşdur. Bu, bilavasitə həmin dövrün siyasi və mədəni şəraiti ilə əlaqədardır. Sikkə tapıntıları təsdiq edir ki, erkən orta əsrlərdə Albaniya bazarlarında Sasani gümüş sikkələri hakim rol oynamışdır. Hələlik tarixi Albaniyanın ərazisində Sasani sikkələrinin ən ilkin nümunələri 1964-cü ildə Qəbələ şəhərgahı yaxınlığında tapılmış dəfinədən məlumdur. Dəfinə torpaq işləri zamanı təsadüfən tapıldığından sikkələrin bir qismi əhali arasında yayılmışdır. Dəfinənin sikkələrindən yalnız 158 ədədini toplamaq mümkün olmuş və həmin sikkələr Azərbaycan Tarix Muzeyinə təhvil verilmişdir. Sonralar həmin dəfinədən aşkar olunmuş daha 5 sikkə həmin muzeyə verilmişdir. Dəfinədə olan sikkələrin əksəriyyətini (155 ədədini) Sasani hökmdarı II Varəhranın (274-291) drahmaları (dirhəmləri) təşkil edir. Lakin dəfinənin tərkibində e. I—II əsrlərinə aid Parfiya və Roma sikkələrinin tək-tək nüsxələri də vardır.

Erkən Sasani sikkələrinin azsaylı olması və bu dəfinə təsdiq edir ki, ilk Sasani hökmdarları dövründə Albaniyada əvvəllər kəsilmiş Parfiya və Roma sikkələrindən də istifadə olunmuşdur. Güman etmək olar ki, tarixi Albaniya ərazisində III-IV əsrlərə aid olan abidələrdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Sasani İrandan gətirilmiş məmulata, o cümlədən sikkələrə, nisbətən nadir hallarda təsadüf edilməsi Albaniyanın Sasani təsiri dairəsinə tədricən daxil olması ilə izah edilə bilər. Sasani sikkələrinin və digər məmulatın (qliptika, torevtika nümunələri və s.) axını sonralar tədricən güclənmiş, V-VII əsrlərdə isə Albaniya bazarlarında xeyli dərəcədə artmışdı. Tapılmış Sasani sikkələrinin çoxsaylı nümunələri məhz bu dövrə aiddir. Onlara həm tək-tək nüsxələr, həm də böyük dəfinələr şəklində Azərbaycanın bütün ərazisində təsadüf olunmuşdur. Azərbaycanda Sasani sikkələrinin V əsrin sonlarından etibarən xüsusilə geniş şəkildə yayıldığını görkəmli alim Y.A.Paxomov da çoxillik tədqiqi nəticəsində təsdiq etmişdir.

Son illər ərzində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Sasani sikkələrindən ibarət yeni dəfinələr, həmin sikkələrin tək-tək nüsxələri tapılmışdır. Əvvəllər olduğu kimi, bu sikkələrə Azərbaycanın bütün ərazisində - həm qədim yaşayış məskənlərinin mədəni təbəqələrində, həm də qəbirlərdə təsadüf edilir.

Azərbaycanda tapılmış bütün Sasani sikkələri gümüş drahmalarla (dirhəmlərlə) təmsil olunmuşdur. Sasani sikkələrinin bu nominalı çəkisinə və əyarına görə Attika (Yunanıstan) pul-çəki sistemi əsasında kəsilmiş Parfiya drahmalarına yaxındır. Tiplərinə görə Sasani sikkələri başqa sikkələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Sasani pullarının üz tərəfində şahənşahın beldən yuxarı təsviri, arxa üzündə isə zərdüştilik dininin rəmzi olan mehrab - atəşdanın və onu hər iki tərəfdən qoruyan mühafizəçilərin təsviri verilmişdir. Sikkələrin hər iki üzündə pəhləvi yazısı vardır. Hökmdarların portretləri adətən şərti verilir. Hər bir Sasani hökmdarının başqa hökm-

darlarınkından fərqlənən tacı vardır. Sikkələrin əks üzündə təsvir edilmiş mehriblər, erkən sikkələrdəki hökmdar portretləri daha mükəmməl işlənməsilə seçildir. Sonrakı dövrlərdə həmin təsvirlər sxematikləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların dəfələri qeyd etdikləri bu xüsusiyyət Sasani İrənı incəsənətinin bütün abidələri üçün səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət nəinki sikkələrdə, habelə böyük relyeflərdə, qliptika məmulatında, torevtika abidələrində nəzərə çarır.

Azərbaycan dəfinələrində I Xosrovdan başlayaraq bütün sonrakı Sasani hökmdarlarının adlarına kəsilməş pullar tapılmışdır. Bu tipli sikkələrin kəsilmə yerinin müəyyənləşdirilməsi mühüm maraq doğurur. Təəssüf ki, Sasani sikkələrinin heç də hamısında onların kəsildiyi yer göstərilməirdi. Sasani hökmdarları sikkələrin kəsildiyi yeri pulların üzərində yalnız V əsrin II yarısından etibarən qeyd etdirmişlər. Lakin çox vaxt sikkələrin kəsildiyi yerin adı ixtisarla yazılmış, bu isə həmin yerin dəqiqləşdirilməsinə əngəl törətmişdir məsələn, "Nax", yəni Naxçıvan, "Atra", yəni Atropatena, "Qaza", yəni Qazaka və s.). Vəziyyət pəhləvi yazısının eyni hərflərinin müxtəlif fonetik (səs) məna daşması ilə mürəkkəbləşir. Tədqiqatçılar (Y.A.Paxomov və b.) Azərbaycan ərazisində tapılmış Sasani sikkələrinin kəsildiyi yerləri müəyyənləşdirmək üçün iki cəhətə -Ərəb xilafətinin canişinləri tərəfindən Sasani tipi əsasında İrənın müxtəlif vilayətlərində kəsdirilmiş ilk ərəb pullarının təhlilinə və onların tapıldığı yerlərə diqqət yetirmişlər. Aşkar edilmişdir ki, müəyyən işarəli bəzi sikkələr Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın sikkəxanalarında kəsilmişdir. Tədqiqatçılar, həmçinin, müəyyənləşdirmişlər ki, VI əsrin sonundan etibarən Azərbaycan pul dəfinələrində üzərində eyni bir işarə olan Sasani drahmalarına xüsusilə daha çox təsadüf olunmağa başlanır. Belə işarəsi olan drahmaların çoxluğu onların idxal olunmadığını və Azərbaycanda kəsildiyini ehtimal etməyə imkan verir. Lakin hər halda onların kəsildiyi yeri qəti şəkildə müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Belə hesab edilir ki, bu cür işarəyə malik Sasani drahmalarının Bərdədə zərb olunduğunu güman etmək olar. Həmçinin, güman etmək olar ki, Dvində və Tiflisdə zərb olunmuş sikkələrdə də belə işarə həkk etmişlər. Çünki bu vilayətlər də eyni inzibati bölgəyə daxil idilər. Sasanilər dövründə Naxçıvan və Gilanda da üstündə müəyyən işarəsi olan sikkələrin kəsildiyi zərbxanalar olduğu ehtimal olunur.

VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Gürcüstanda zərb olunan Sasani tipli sikkələrin üstündə əvvəlcə xaç, sonra isə gürcü yazısı həkk olunmuşdur. Bu sikkələrin üstündə hətta gürcü padşahının adı da göstərilir, xaç isə daha qabarıq və sikkənin daha görkəmli yerində həkk olunurdu.

Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində Bizans pulları geniş yayılmamışdı. Hər halda göstərilən dövrə aid arxeoloji abidələrdə qazıntılar zamanı Bizans pullarına nadir hallarda rast gəlinir. Hələlik Azərbaycanda bu dövrə aid yeganə Bizans pulu Örenqala şəhər yerindəki qazıntılar zamanı mədəni təbəqənin alt qatında tapılmışdır. Bu mis sikkə I Anastasinin (491-518) adından zərb olunmuşdur. Ərəblərin hücumu nəticəsində Sasanilər dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanda ərəb pulları yayılmağa başladı.

§ 8. DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ VƏ ONUN İNSTITUTLARI

Alban cəmiyyətinin siyasi strukturunu I-VI əsrlərdə alban arşakiləri sülaləsindən olan hökmdarların, VII əsrdən isə Mihranilər sülaləsindən olan böyük knyazların başçılıq etdiyi mərkəzləşdirilmiş feodal dövləti kimi səciyyələndirmək olar. Albaniyanın xarici-siyasi vəziyyətinin xüsusiyyəti (Dərbənd keçidinin mühafizəsi), xarici təhlükənin dəf edilməsi idarəçilikdə mərkəzləşmənin güclənməsinə gətirib çıxarmış, dövlətçiliyin rolunu yüksəltmişdi. Dövlət hakimiyyəti ictimai-iqtisadi və ideoloji həyatın bütün sahələrini nizamlamağa çalışırdı. Albaniyada taxt-tacın nəslən keçməsinin qəti müəyyənləşdirilmiş qaydası yox idi. Hökmdar ölkənin qanunvericisi və baş hakimi idi, o, dünyəvi və dini hakimiyyətin məşvərətçi və qanunverici orqanı olan məclisə - məhkəməyə başçılıq edirdi. Ölkənin bütün hərbi qüvvələrinin baş komandanı da o idi.

Albaniyanın əsas idarəçilik vəzifələri hazarapet, hramanatar və sparapet idi.

Hazarapet orta fars istilahlı olub, hərfən "minbaşı" deməkdir. Hazarapet vəzifəsi ən qədim zamanlardan İranda mövcud idi. Bu, Əhəmənilər dövründə mülki sahəyə keçirilmiş hərbi istilahdır. Bu istilah Parfiya dövründə də, Sasanilər dövründə də qorunub saxlanılmışdır.

Albaniyada isə hazarapet ən yüksək dövlət vəzifələrindən biri idi. O, alban kilsəsinin başçısı ilə birlikdə Albaniyadan ermənilərin yaşadıkları vilayətlərə nümayəndəlik təşkil etmiş, hökmdar və hramanatarla birlikdə alban əyanlarının sırasında Aqven qanunlarına öz möhürünü vurmuşdu. Mətnlər Albaniya üçün hazarapetin hərbi və yaxud mülki vəzifə olduğunu aydınlaşdırmağa imkan vermir. Mətnlərdən görünür ki, alban hökmdarı III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə Albaniyada yalnız iki vəzifə - hazarapet və hramanatar var idi.

İranla analogiyaya görə, Albaniya hramanatarının həm də baş vəzir olduğunu və bütün dövlət işlərinə nəzarət etdiyini ehtimal etmək olar.

İranda və İberiyada müstəqil dövlət gəliri idarəsinin olması Albaniyada da buna bənzər idarənin mövcud olduğunu güman etməyə imkan verir. Görünür, hazarapet bu vergilər idarəsinə başçılıq edirmiş. "Alban tarixi"ndə hazarapet vəzifəsi yalnız V əsrdə xatırlanır. Hökmdarın təsərrüfat baxıcısı kimi hazarapet vəzifəsi hökmdar hakimiyyəti ilə, hökmdar torpaq sahibliyi ilə, hökmdar torpağında yaşayan, bilavasitə istehsalçıların xəzinəyə vergi ödəmələri ilə əlaqədardır. Lakin feodal torpaq sahibliyinin inkişafı, hökmdar torpaqları fondunun məhdudlaşması ilə hazarapetin daşdığı təsərrüfat və maliyyə funksiyalarının tədricən feodallara keçdiyini, VI əsrin əvvəllərində isə hökmdar hakimiyyətinin bəgvi ilə hazarapet vəzifəsinin də aradan çıxdığını və maliyyə funksiyalarının bilavasitə canişinlərə - mərzbanlara keçdiyini güman etmək olar.

Albaniyanın üçüncü əsas idarəçilik vəzifəsinin daşıyıcısı olan sparapet (qədim fars istilahlı) ölkənin bütün hərbi qüvvələrinin baş komandanı idi.

Bu vəzifə yalnız ölkədə hökmdar hakimiyyətinin olmadığı dövrdən - VII əsrdən qeydə alınmışdır. "Alban tarixi"ndə Albaniyanın böyük knyazı Cavanşir Albaniya sparapeti kimi təqdim edilir. Bu məlumata görə, alban qoşunu Albaniyanın böyük knyazı Varaz Qriqorun oğlu gənc Cavanşirin başçılığı altında İran tərəfdə, ərəblərə qarşı çıxış etdi. İran şahı III Yəzdigərd onu Albaniyanın sparapeti təyin etdi. Cavanşirin varisləri olan Varaz Tiridatın və Şeroyun dövründə sparapet vəzifəsini artıq böyük knyazlar deyil, başqa şəxslər tuturdular.

Albaniyanın böyük knyazı Varaz Tiridatın zamanında baş komandan kimi "zoravar" (qədim fars termini) istilahi qeydə alınmışdır.

Belə bir fakt diqqətə layiqdir ki, Aqen məclisi iştirakçılarının siyahısında yalnız iki vəzifənin - hramanatar və hazarapetin adları çəkilir. Əlbəttə, bu dövrdə hərbi idarənin olmaması az ağılabatandır. Ola bilər ki, alban arşakilərinin hökmdarlığı dövründə sparapet vəzifəsini hökmdarlar özləri tutmuş, buna görə də Aqen qanunlarında bu vəzifənin adının çəkilməsinə ehtiyac qalmamışdır; çünki hökmdarın burada iştirakı qeyd olunmuşdur.

Güman etmək olar ki, Albaniyada sparapet vəzifəsi yalnız alban hökmdarları hakimiyyətinin süqutundan sonra, böyük alban knyazları Mihranilərin hakimiyyətinin qurulması dövründə formalaşmışdır. Bu vəzifəni həm böyük knyazlar, həm də başqa şəxslər tuta bilərdilər.

Alban qoşunu **azat** patronimiyalarının meydana çıxardıqları dəstələrdən təşkil olunurdu. Hər bir azat patronimiyası qoşundan başqa özünün üzük-möhürünə də malik idi. Bu möhürlə ümumdövlət əhəmiyyətli yazılı sənədlər, habelə nahararlıqların sənədləri təsdiqlənirdi.

§ 9. SİNFİ MÜBARİZƏ VƏ SOSIAL HƏRƏKATLAR

Feodal münasibətlərinin inkişafı, əhalinin yerli hakim dairələri, eləcə də Sasani İranı, o cümlədən dünyəvi və ruhani feodallar və kilsə tərəfindən feodal istismarının genişlənməsi vergi əsarətinin artmasına səbəb oldu; bütün bunlar həm Albaniya, həm Atropatena əhalisinin müqavimətini doğurdu.

III əsrdə Sasani dövlətində Maninin başçılıq etdiyi hərəkət geniş miqyas aldı. Maniçilərin dövlətə və əsarətə qarşı yönəldilmiş təlimi yüksək əxlaqi ideyaları təbliğ edirdi. Lakin bu təlim tərəfdarlarının dövlətə və rəsmi dinə qarşı müqaviməti passiv idi.

III əsrin sonunda Mani ardıcıllarının sol, radikal cərəyanı meydana çıxdı. VI əsr Bizans yazıçısı Malalanın məlumatına görə, bu cərəyanın liderlərindən biri olan Bundos imperator Diokletianın hakimiyyəti dövründə (III əsrin sonu) Romada

təbliğət aparırdı; o öyrədirdi ki, xeyir və şər başlanğıcların döyüşü artıq xeyir allahın qələbəsi ilə başa çatsa da, bu, tam olmayan qələbədir. Bu nikbin iddia yer üzərində qalan şərin məhv edilməsi uğrunda insanın fəal mübarizəyə qoşulmasını tələb edirdi. Məhz buna görə də bu təlim geniş xalq hərəkətinin bayrağına çevrildi. Maniçilik kilsəsi möhkəm və tənzim olunmuş təşkilata, müxtəlif ölkələrdə təbliğət aparən çoxlu missionerə malik idi.

Sasani şahı I Bəhrəmin (273-276) hakimiyyəti dövründə maniçilərin təqibi başlandı. Mani təlimi bir çox dini cərəyanlara, o cümlədən Məzdəkilər hərəkətinə (V-VI əsrlər), pavlikianlığa (VII-IX əsr-lər), daha sonralar meydana çıxmış xristian bidətçi hərəkətlərinə -X əsrdə Bolqarıstanda yaranmış, Kiçik Asiya və Balkanlarda yayılmış boqumilçiliyə, XII-XIII əsrlər Fransanın cənubunda, Lankedokda meydana çıxmış alb iqoyluğa böyük təsir göstərmişdir.

Bütün bu hərəkətlər ümumi istiqamətləri ilə - kilsə ayinlərinin sadələşdirilməsi, istismara və feodal topaq sahibliyinə qarşı mübarizəyə gətirib çıxaran bərabərliyin təbliği ilə seçilirdi.

V əsrdə Sasani İranda baş verən Məzdəkilər hərəkəti Şimali Azərbaycana - Albaniyaya da təsir etməyə bilməzdi. Kilsə feodal əyanlarının nümayəndəsi olan Moisey Kalankatlı öz tarixində sinfi mübarizə, sosial hərəkətlər barədə heç bir məlumat verməyə də, bu dövrdə Albaniyada da ictimai-siyasi vəziyyət, sübhəz, sabit ola bilməzdi. Alban müəllifinin ayrı-ayrı səthi və ötəri məlumatlarını təhlil edən K.V.Trever də haqlı olaraq məhz belə nəticəyə gəlmişdi. Məsələn, Aqven məclisinin çağırılması səbəblərini izah edən Moisey Kalankatlı yazırdı ki, "ruhani olmayanlarla ruhanilər arasında, azatlarla qara camaat (ramiklər) arasında narazılıqlar baş verdi; onda hökmdar məclis - böyük məhkəmə qurmaq istədi". Aydın ki, söhbət siniflərarası və sinifdaxili narazılıqlardan gedir. Lakin qanunların mətnlərində ancaq sinifdaxili - dünyəvi əyanlarla ruhanilər arasındakı münaqişələr əks olunmuşdur.

V-VI əsrlərin hadisələrini təsvir edən Bizans (Feofan, Malala, Aqafiy, Prokopi), Suriya (İyeşu, Stilit) və erməni (Yeqişe, Lazar Parbli, Sebeos) tarixçiləri də Cənubi Qafqaz ölkələrinin - Albaniya, Gürcüstan və Ermənistanın ictimai həyatındakı sosial hərəkətlər barəsində məlumat vermirlər. Moisey Kalankatlıın mətnlərinin tədqiqi Aqven məclisinin mətnindəki "azatlar və qara camaat (ramiklər) arasında münaqişələr" məlumatı altında nə başa düşüldüyünü, Albaniyada hansı sosial hərəkətin baş verə biləcəyini aydınlaşdırmağa və həmin hadisələrin mənzərəsini yaratmağa imkan verir.

Məlum olduğu kimi, qədim dövrdə və orta əsrlərdə hər hansı sosial hərəkət rəsmi din və onunla ziddiyyətdə olan bidətçi təlimlər arasındakı fikir ayrılığı pərdəsi altında baş verirdi. Belə güman üçün əsas vardır ki, IV-V əsrlərdə Albaniyada xristianlığa və zərdüştiliyə müxalif olan bidətçi dini təlimlər - nestorçuluq və maniçilik təbliğ edilmişdir. Bu təlimlərin Albaniyadakı yayıcıları Nestorun tərəfdarı suriyalı İbasın (457-ci ildə vəfat edib) ardıcılları və maniçilik təliminin sol cərəyanının liderlərindən olan Bundosun (V əsr) ardıcılları olmuşdular. Moisey Kalankatlı məlumat verir ki, alban katolikosu Ter-Abbas 551-ci ildə "ciddi istintaq apardı... və rəzil müəllimlərdən -

ikiüzlü Fomanı, zəburçu İliyanı, Bnotu, İbası və bu kimi başqalarını Albaniyadan qovdu. Onları ayrı-ayrı yerlərə sürgün edib əmin-amanlığı bərpa etdilər". K.V.Trever haqlı olaraq adları çəkilən İbas və Bnotu suriyalı İbas və ya onun ardıcılıarı, eləcə də maniçi Bundos və ya onun tərəfdarları ilə eyniləşdirir. O hesab edir ki, Məzdək hərəkatının əks-sədası Albaniyada özünü VI əsrin II yarısında baş vermiş bu bidətçi təbliğlərdə göstərmişdir. Son tədqiqatlara görə, Aqen məclisinin "azatlar və qara camaat arasında münaqişələr"ində maniçilik və nestorçuluq ideyalarını IV-V əsrlərdə bilavasitə Nestonun ardıcılıarı - tərəfdarlarından (suriyalı İbasdan) və maniçi Bundosun özünün ardıcılıarından qəbul etmiş sosial hərəkatı və ya V əsrin sonunda Albaniyada baş vermiş sinfi mübarizəni görmək olar, bu mübarizə V əsrin ikinci yarısında başlayan və kökü maniçiliyə gedib çıxan Məzdək hərəkatı ilə bağlı idi, yəni Məzdəkin rəhbərlik etdiyi hərəkatla Albaniyadakı hərəkat, demək olar, eyni zamanda baş vermişdi, sinxron idi. Elə Albaniyadakı bu sinfi mübarizə Aqen məclisinin çağırılmasının başlıca səbəblərindən biri olmuşdur. Moisey Kalankatlımın VI əsrdə Ter-Abbas tərəfindən bidətçilərin qovulması barədə verdiyi məlumat isə, görünür, bu sosial hərəkatla mübarizənin davam etməsindən bəhs edir. Beləliklə, güman etmək olar ki, Məzdək hərəkatı təkcə İran və Cənubi Azərbaycan xalqlarını - kəndli və sənətkarlarını deyil, həm də Şimali Azərbaycan - Albaniya əhalisini də ayağa qaldırılmışdı. Məzdəkilər hərəkatı Sasani dövlətinin daxili həyatının bütün zəif cəhətlərini aşkara çıxardı və dövlətin əsaslarını sarsıtdı; nəticədə I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati və vergi islahatları meydana çıxdı.

Onu da qeyd etməliyik ki, Şimali Azərbaycanda baş verən sinfi münaqişələri öz əsərində aşkar təsvir etməyən Moisey Kalankatlı, xristianlıqla qədim büt-pərəst etiqadları arasında baş verən toqquşmalardan danışarkən istər-istəməz, dolayısı ilə siniflərarası nifaqı açıqlamış olur. Müəllifin Cavanşirin ölümündən sonra baş verən hadisələr haqqındakı məlumatı xüsusilə maraqlıdır; bu məlumata görə, o vaxt "ölkəmizdə az iğtışaşlar olmadı: silahlanmış qara camaat dəstə-dəstə yığışdı". Görünür, məhz bu məlumat o dövrdə Albaniyada baş verən hansısa bir üsyana dəlalət edir. Bu məlumat, eləcə də, VII yüzildə geniş yayılmış bidətçi antifeodal pavlikianlar hərəkatına da aid ola bilərdi. Pavlikianlar iri torpaq sahiblərinə, dini ayinlərə və kilsə iyerarxiyasına qarşı çıxırdılar. Dünyanın əsasında xeyir və şər başlanğıclarının durduğunu qəbul edən pavlikianlar xeyir başlanğıcının göylərdə deyil, yer üzündə olduğuna inanır, hamının mülki və hüquqi bərabərliyini təsdiq edirdilər. Məzdəkilərdən fərqli olaraq, onlar xeyrin təntənəsinə əmin idilər, icmalar yaradaraq, nə feodallara, nə də kilsəyə tabe olurdular.

Pavlikianlar haqqında ən qədim məlumatı 706-707-ci illərdə Bərdədə çağırılmış Alban kilsə məclisinin bu təriqətin nümayəndələrini bidətçilər kimi mühakimə edən qərarında görmək olar. Uzun on illər davam edən bu hərəkat Girdimanda və Balasakanda daha geniş yayılmış, sonrakı ərəb ağalığı dövründə isə ərəb üsuli-idarəsinə qarşı yönəldilmişdi.

§ 10. İLK ALBAN HÜQUQİ SƏNƏDİ -AQUEN QANUNLARI

Aquen kilsə məclisinin qanuni qərarları və VII əsrin alban katolikosu Simeonun qərarları alban hüququnun dövrümüzədək gəlib çatmış qədim yazılı abidələridir. Bu kilsə məclisi V əsrdə alban hökmdarı III Vaçaqan tərəfindən Aquen adlanan sərhəd məntəqəsində çağırılmışdı.

Aquen qanunları böyük əhəmiyyətə malik, erkən orta çağlar Albaniyasının indiyə qədər qorunub qalmış yeganə tarixi-hüquqi sənədidir. Bu abidədə müxtəlif ictimai təbəqələrin sosial və hüquqi münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Aquen qanunlarının qəbul olduğu zamanadək Albaniyada, Ermənistanda və Gürcüstanda kilsənin ehtiyac və maraqlarını ifadə edən tərcümə və orijinal qanun mətnləri mövcud idi: hüquqi normalarla birlikdə Bibliyanın tərcüməsi, ümumdünya kilsə məclislərinin (325-ci ilin Nikeya, 381-ci ilin Konstantinopol, 431-ci ilin Efes kilsə məclislərinin) bütün xristianlar üçün icbari olan qanunları. Ümumdünya kilsə məclislərinin hüquqi kodekslərinin müəyyən təsiri və Albaniyada ictimai münasibətlərin daxili inkişafı nəticəsində alban qanunlarının yaradılması zərurəti meydana gəldi.

Alban hökmdarı III Vaçaqan Albaniyanın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə can ataraq, yad dini-siyasi təsirlərə və yadelli qüvvələrin assimilyasiya siyasətinə qarşı dura biləcək müstəqil alban kilsəsinin böyük siyasi rolunu nəzərə alaraq alban kilsəsinin dayaqlarını möhkəmləndirməyi, onu iqtisadi cəhətdən gücləndirməyi zəruri hesab edirdi. Bunu isə alban kilsə hüquqi normalarının qəbul olunması yolu ilə etmək mümkün idi. III Vaçaqan bu məqsədlə Aquen kilsə məclisini çağırırdı.

Aquen qanunlarının ayrıca nəşri mövcud deyildir. Bu qanunlar Moisey Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində və "Erməni qanunları kitabı"nda ("Kanonagirk" də) nəşr olunmuşdur.

Aquen məclisi tərəfindən işlənmiş və qəbul edilmiş qanun Nizamnaməsi girişdən və 21 maddədən ibarətdir. Giriş hissəsində Aquen kilsə məclisinin səbəbləri haqqında danışılır.

Kilsə məclisi ruhani olmayanlarla ruhanilər, kübar cəmiyyətindən olan azatlarla sadə əhali - ramiklər arasında baş verən çəkişmələrə qarşı təcili tədbirlər qəbul edilməsi üçün çağırılmışdı.

Görünür, qanunlar bizə tam redaksiyada gəlib çatmamışdır. Çünki, qeyd edilmiş "azatlarla ramiklər arasında olan çəkişmələr" qanunlarda öz əksini tapmamışdır.

Qanunların təhlili onları dörd qrupa bölmək imkanı verir: 1) ruhanilərə (kilsə xadimlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ruhanilərin hüquq və vəzifələrinə) aid olan qanunlar; 2) ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasında olan münasibətləri tənzimləyən

qanunlar; 3) ruhanilərlə dünyəvi əhali arasındakı münasibətləri tənzimləyən qanunlar; 4) sırf hüquqi səciyyə daşıyan qanunlar.

I, II, VI, VII, IX, XV, XVI maddələr həmin qanunların birinci qrupuna aiddir. I qanunda deyilir: "Kənd keşişləri ildə iki dəfə yepiskopa hörmət göstərməli, müqəddəs kitablar üzrə ondan din nizamlarını öyrənməli və adətə görə ona ildə bir dəfə hədiyyə aparmalıdır".

II qanunda deyilir: "Keşiş və ondan aşağı vəzifələrə təyin etdikdə, keşiş dörd dirhəm, ondan aşağı vəzifəyə keçirilən iki dirhəm verməlidir".

I və II qanunlar kilsə iyerarxiyasını möhkəmləndirir, aşağı vəzifəli kilsə xadimlərinin yuxarı vəzifədə olan kilsə xadimləri qarşısındakı vəzifələrini müəyyənləşdirir, kilsə xidməti zamanı iyerarxiya prinsiplərinə əməl olunmasını tələb edir.

VI, XV, XVI qanunlar ruhani təbəqəsindən olan yepiskopların, keşişlərin aşağı vəzifəli kilsə xidmətçilərinə münasibətindəki yurisdiksiyasını müəyyənləşdirmək məqsədi güdür. Təqsiri olan iereyi və yaxud dyakonu yepiskop, keşiş mühakimə edirdi. Kilsə vəzifəsindən məhrumətə, torpaq payını əlindən alma, tövbə üçün xəlvət yerə göndərilmə, kənddən qovulma, qanunlar üzrə cəzalandırma -tənbeh növlərindən idi.

Hüquqi baxımdan XV və XVI qanunlar həm cinayət hüququ normasını (böhtan haqqında), həm də məhkəmə hüququ normasını (məhkəmə sübutları) özündə ehtiva edir.

VII və IX qanunlar iereylərin və bir kilsəyə mənsub olan dindarların müəyyən nisbətini müəyyənləşdirir. Bir kilsəyə mənsub olan dindarların sayı iereylərin sayı ilə uzlaşmalı idi.

Ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən ikinci kateqoriyadan olan qanunları (III, XVII, XVIII, XX, XXI qanunlar) nəzərdən keçirək.

Aqven kilsə məclisinin XXI maddəsində deyilir: "Əgər azat öz kilsəsində səcdəgah qurmaq və ya oraya quru cəsəd gətirmək və ya nahar ibadətini keçirmək istəsə, bunları o, mümkünsə yepiskopun icazəsi ilə etməlidir. Kim ki, bunları yepiskopun icazəsilə edir, ona uğurlar olsun. Kim ki, bunu yepiskopun icazəsi olmadan edir, o, kilsədən uzaqlaşdırılır və yepiskopa imkanı daxilində cərimə gətirir. Yalnız qanunlarda nəzərdə tutulmuş cəriməni gətirəndən sonra o, xeyir-dua ala bilər". Burada yenə də Aqven kilsə məclisinə qədərki dövrdə fəaliyyət göstərmiş, bizə məlum olmayan qanunlar xatırlanmışdır.

Bu normalar yepiskopların nüfuzunun və hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi, habelə onların "gəlir"dəki payının saxlanması məqsədini güdür. Görünür, bu "gəlir" onların (kilsə xidmətçilərinin) günorta ibadətini keçirilərkən, əzablara məruz qalmış şəxslərin quru cəsədləri nümayiş etdirilərkən, səcdəgah qoyularkən əldə etdikləri mənfəət hesabına yaranırdı.

Aqven kilsə məclisinin XX maddəsi ruhanilərin, xüsusilə yepiskopların

hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə həsr olunmuşdur: "Azatlar öz şəxsi mülklərindən yepiskopun xəbəri olmadan keşişi nə qova, nə də götürə bilərlər. Yepiskoplar da azatların icazəsi olmadan keşişləri nə təyin edə, nə də çıxara bilərlər. Keşiş azat və ya dindarlar tərəfindən ona qarşı təhlükə olsa belə, yepiskopun icazəsi olmadan öz yerindən getməməlidir". Göründüyü kimi, qanun azatların özbaşına hərəkətini məhdudlaşdırır və ruhanilərlə azatların hüquqlarını bərabərləşdirir.

Aqen qanunlarının XVII, XX və XXI maddələri azatlarla ruhanilər arasında iqtisadi və siyasi zəmində baş verən zümrələr- arası mübarizəni özündə əks etdirir. Diqqətəlayiqdir ki, Aqen qanununda öz əksini tapmış dünyəvi və ruhani feodallar arasındakı mübarizə V əsr Albaniyasının gerçəkliyi idi. Müqayisə üçün xatırladılmalıdır ki, V əsr Ermənistanı üçün ruhanilərin hökmdar hakimiyyətinə qarşı mübarizəsi səciyyəvidir. Görünür, Albaniyanın ictimai-siyasi inkişaf xüsusiyyətlərindən biri bundan ibarətdir. Dvin kilsə məclisinin qaydalarından aydın olduğu kimi, Ermənistanda dünyəvi və ruhani əyanlar arasındakı mübarizə VII əsrdə müəhlidə edilir.

III, IV, V, XVII, XVIII, XIX qanunlar Aqen qanunlarının üçüncü qrupunu təşkil edir. Həmin qanunlar ruhanilərlə dindarlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Bu qanunlarda əsas diqqət ruhanilərin maddi cəhətdən təmin olunmasına yönəldilmişdir. Ruhanilər əhalidən çoxsaylı vergilər (məhsul vergisi, onda bir vergisi, can vergisi, ruhun rahatlığı üçün vergi) alırdılar. Kilsənin quruluşunu, onun iyerarxiyasını əks etdirən (Aqen qanunlarının birinci qrupu), ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən (qanunların ikinci qrupu), ruhanilərlə dünyəvi əhali - bir kilsəyə məxsus olan dindarlar arasındakı münasibət qaydalarını müəyyənləşdirən (qanunların üçüncü qrupu) qanunlardan başqa qanunlarını sırf hüquqi səciyyə daşıyan, nikah-ailə hüququ normalarını (X və XI qanunlar), cinayət hüququnun bəzi normalarını (VIII, XI, XII, XIII, XIV qanunlar) əks etdirən dördüncü qrupunu ayırmaq olar.

VIII qanunda deyilir: "Hər hansı bir xaçpərəst dava salıb qan tökərsə, həmin adamı yepiskopun yanına gətirib qanunlara əsasən cəzalandırmaq lazımdır". Bu qanunun mənsəyi Bibliyaya gedib çıxır. Bibliyada deyilir ki, insan qanını tökmüş şəxs ölüm cəzasına məhkum olmalıdır. Aqen qanununda cəzanın xarakteri naməlum qalır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu, Aqen kilsə məclisinin yeganə qanunudur ki, orada cəza haqqında söhbət kilsə məclisinin kanonları üzrə deyil, qanun (oren) əsasında gedir. Qanunlar dövlət hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilir. Aqen tipli qanunlar isə ruhani və dünyəvi əyanların iştirakı ilə keçirilən kilsə məclislərinin hüquqi yaradıcılığının nəticəsidir. VIII qanundan məlum olur ki, ruhanilər iyerarxik başının şəxsiyyətində mülki və cinayət hüququnun bəzi sahələrində hüquqi funksiyaları (məhkəmə hakimiyyətini) həyata keçirir və kilsə qanunları əsasında deyil, dünyəvi qanunlar üzrə mühakimə edirdilər.

Aqen kilsə məclisinin X və XI qanunları nikah-ailə münasibətlərini əks

etdirir.

X qanunda oxuyuruq: "Heç kəs onunla üçüncü dərəcədə qohum olan qadınla evlənə bilməz və qardaşının da arvadını ala bilməz". Göründüyü kimi, qohumluğun üçüncü dərəcəsi deyildikdə, üçüncü nəsil budağı nəzərdə tutulur. Qanuna görə, nikaha qohumluğun dördüncü dərəcəsinə icazə verilir.

Bu qanun mənsəəcə birbaşa Bibliyaya gedib çıxır, belə ki, Bibliyada qohumluğun ilk üç dərəcəsinə qohumlar arasında nikahlar qadağan edilmişdir.

Qanunlardan məlum olur ki, başqa xristian ölkələrində olduğu kimi, V əsrdə Albaniyada da xristianlığa qədərki adətlər və **levirat** (uşaqsız dul qadının mütləq qaynına ərə getməsi qaydası) hələ də qalmaqda idi. Aqen qanununun məqsədi qədim nikah adətlərinin aradan qaldırılması və xristian kilsə nikahının bərqərar olunması idi.

XI qanunda cadugərlərə müraciət olunması da qadağan edilirdi. Cadugərlik dinsizlik kimi qiymətləndirilirdi və həmin fəaliyyətə görə müqəssir olan şəxslər üçün qanunda insan öldürməyin müqabilində verilən cəza, yəni ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu. Görünür, bu qanunun da əsasında Bibliyada olan qanun durur: "Əgər kişi və ya qadın ölümləri və ya cadugərləri çağırırsa, ölümə məhkum olunacaq, onu daşqalaq edərək, qanına qəltan edəcəklər".

Alban kilsəsinin, habelə erməni və gürcü kilsələrinin qanun yaradıcılığı üçün aşağıdakı mənbələr olmuşdur: 1) Xristian Şərqinin başqa kilsələri ilə ümumi olan, xarici, mənimsənilmiş normalar; 2) alban kilsəsinin hazırladığı və müəyyən etdiyi normalar.

Alban kilsə iyerarxiyası bu xarici normaları sadəcə olaraq əxz etməmiş, həmin normaları Albaniyanın özündəki ictimai münasibətlərə, adi hüquqa zidd olmayacaq dərəcədə qəbul etmişdi.

Aqen qanunları yeni dinin feodal əsaslarını qaydaya saldı və bununla Albaniyada feodal münasibətlərinin daha da inkişaf etməsinə yardım göstərdi.

**III-VII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANIN SİVASI HƏYATI
(ALBANİYA)**

**§ 1. ALBAN DÖVLƏTİ ALBAN ARŞAKİLƏRİ
DÖVRÜNDƏ**

Eramızın I əsrində hakimiyyətə gələn alban arşakiləri VI əsrə kimi - "alban mütləqiyyəti İran tərəfindən ləğv olunana və ölkə İran canişinlərinə verilənədək" davam gətirə bildilər. Moisey Kalankatlının təqdim etdiyi siyahıda arşakilər sülaləsindən olan on alban hökmdarının adı çəkilir: "Arandan arşakilərin böyük nəslindən olan Qoçaq Vaçaqanadək ötən günlərin sayı məlum deyildir. Albaniyanı idarə edən hökmdarların adları sıra üzrə belədir: I Qoçaq Vaçaqan, Vaçe, Urmayr, II Vaçaqan, Mihravan, Satay, Asay, Yesuagen, Vaçe və nəhayət, III Məmin Vaçaqan". Siyahıdan aydın olur ki, Aran arşakilərdən olmayıb; görünür, Parfiya (İran) arşakilərinin bir qolu olan bu sülalənin nümayəndələri ölkədəki yerli sülaləni əvəz etmişdir.

Siyahıdan görüldüyü kimi, Albaniyanın ilk arşakil hökmdarı e. I əsrində hakimiyyətə gələn I Qoçaq Vaçaqan olmuşdur. Belə güman etmək olar ki, Vaçaqanın sələfləri olan yerli hökmdarlar Albaniyanın bütün vilayətlərinə sahib deyildilər. Məhz I Vaçaqan ölkəni birləşdirməyə və mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Onun nə özü, nə də varisi I Vaçe haqqında başqa məlumatımız olmadığı üçün, mənbələrin I Vaçenin davamçısı, Sasani şahənşahı II Şapurun bacısı ilə evlənmiş Urmayr haqqında məlumatlarına nəzər yetirək. Urmayrın hakimiyyət illəri dəqiq məlum deyil. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Urmayr İran şahənşahı II Şapurun (309-379), Bizans imperatoru Böyük Konstantinin (337-361), eləcə də erməni hökmdarları III Tridatın (287-330), Tıqranın (338-345), Arşakın (345-367) və Papın (370-374) müasiri olub. Mənbələrdə onun adı ilk dəfə 313-cü ildə, alban əyanları ilə birlikdə xristianlığı qəbul etməsi münasibətilə çəkilmişdir. Onunla bağlı son məlumat 371-ci ildə baş vermiş Dzirav döyüşü ilə bağlıdır. Beləliklə, Urmayrın hakimiyyət başında ən azı 313-cü ildən 371-ci ilə kimi olduğu güman edilir.

Alban tarixçisi onu "böyük müharibələrdə [sələflərinin] şanlı adına varis çıxaraq, Ermənistanın içərilərində qələbə bayrağı sancan rəşadətli" adlandırır.

Urmayrın daxili siyasətində əsas yerlərdən birini bütpərəstliklə mübarizə, xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi, kilsənin torpaqla təmin olunması, ilkin bəhərin kilsəyə ayrılması tutur. Lakin Urmayrın dövründə xristianlıq Albaniyanın hər yerinə yayılıb, ümumxalq dininə çevrilmədi. Hökmdarın, saray adamlarının,

əyanların və Albaniya əhalisinin bir hissəsinin qəbul etdikləri xristianlıq təşəkkül tapan feodal mədəniyyətinin ideoloji əsası oldu. Əhalinin bir hissəsi öz köhnə bütpərəst inanclarına, bir hissəsi isə məzdəkizmə - atəşpərəstliyə sadıq qaldı.

İran şahı II Şapurun vassalı və müttəfiqi olan Urmayrın xarici siyasəti bilavasitə Sasanilərin xarici siyasətləri ilə bağlı olduğu üçün, Albaniya da İran-Roma müharibələrinə cəlb olundu.

Bizans tarixçisi Ammian Martselinin verdiyi məlumatla görə, 359-cu ildə romalılar və farslar arasında Amid altında baş vermiş döyüşdə alban hökmdarı Urmayr da II Şapuru müşayiət etmişdi; Favstos Buzand isə onun 371-ci ildə Dzirav çölündə Roma və erməni qoşunlarına qarşı aparılan döyüşdə II Şapura kömək gös-tərdiyini qeyd etmişdir.

Urmayrdan sonra mənbələrdə alban arşakilərindən Yesuagen haqqında məlumat var. Onun dövründə köhnə əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə yeni alban yazısı yarandı. Bu barədə Moisey Kalankatlı, eləcə də V-VIII əsrlərin erməni müəllifləri Koryun, Movses Xorenatsi xəbər verirlər. Təlim-tədrisin təşkilinin Yesuagen tərəfindən həyata keçirilmiş forması xüsusi maraq doğurur.

444-cü ildə Yesuagenin İran şahənşahı II Yəzdigərdin bacısından olan oğlu II Vaçə hökmdar elan edildi. Moisey Kalankatlı'nın məlumatına görə bu alban hökmdarı İran şahənşahı Perozun əmri ilə onun dövründə dövlətin paytaxtı olmuş Perozabad (Partav -Bərdə) şəhərini saldırdı. Paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi xarici-siyasi dəyişikliklərlə, türkdilli köçərilərin tez-tez baş verən basqımları ilə bağlı idi; məhz bu, ölkənin mədəni-siyasi mərkəzinin Kürün sol sahilindən sağ sahilinə keçirilməsinə səbəb olur.

II Vaçenin hakimiyyət illəri İran əleyhinə baş verən xalq azadlıq hərəkatları ilə əlamətdar oldu. Bunlardan Cənubi Qafqaz xalqlarının 450-451-ci illərdə erməni sərkərdəsi Vardan Mamikonyanın başçılığı ilə qaldırdıqları üsyanı, eləcə də 457-463-cü illərdə II Vaçenin özünün rəhbərliyi ilə bilavasitə Albaniyada baş qaldıran azadlıq hərəkatını göstərmək olar. Albanları və başqa Qafqaz xalqlarını bu üsyana sövq edən əsas amil sasanilərin iqtisadi, siyasi və mədəni-ideoloji boyunduruğu olmuşdu.

Mənbələrin məlumatından görünür ki, Sasani üsuli-idarəsinin Albaniya, Ermənistan və İberiyadakı xristian təbəələrinə münasibətdə apardığı siyasət sabit olmamış, daim dəyişikliklərə uğradı. Xristianlar Roma imperiyasında təqiblərə məruz qaldıqda İran şahları onlara himayədarlıq etmiş, xristianların simasında romalılara qarşı arxa cəbhədə müttəfiq qazanmaq ümidi ilə onları öz ərazilərində həvəslə qəbul etmişdilər. Xristianlığın qələbəsi, onun Şərqi Roma imperiyasında, həmçinin Albaniya, Ermənistan və İberiyada dövlət dininə çevrilməsi ilə Sasani İranda xristianlara münasibət dəyişdi. Sasani şahları mötədil təriqətlərə mənsub olan xristianları təqib etməyə, İranda, eləcə də öz yerlərində rəsmi kilsə ilə mübarizə aparan müxtəlif təriqətləri müdafiə etməyə başladılar. Qonşuluqda siyasi və dini cəhətdən İrana düşmən, lakin Roma imperiyası ilə həmdin ölkənin olması həm şimaldan, həm də qərbdən möhkəmləndirilmiş təbii sərhədləri olmayan bu ölkəni həmin istiqamətlərdən daim

təhlükəyə məruz qoyurdu.

428-ci ildə Sasanilər Ermənistanda hökmdar hakimiyyətini ləğv edib, onu imperiyanın əyalətlərindən birinə çevirdilər. Həmin dövrdə Albaniya müəyyən siyasi müstəqilliyini saxlaya bilmiş vassal ölkə idi. Dünyəvi feodalların və ruhanilərin müstəsna hüquqları, eləcə də alban arşakilərinin simasında daxili, bəzən də xarici siyasət yürüdən hökmdar hakimiyyəti saxlanmışdı.

Lakin alban hökmdarlarının separatçılığı mərkəzi hakimiyyəti narahat edirdi. V əsrin ortalarında Şimali Qafqaz köçərilərinin artmaqda olan basqılarından, eləcə də Bizansın Attila ilə müharibəyə və kilsə münafiqlərinə cəlb olunmasından istifadə edən Sasanilər Qafqaz xalqlarının müqavimətinə və müstəqilliyinə həmişəlik son qoymaq, Albaniya və İberiyanı da öz əyalətlərinə çevirmək üçün açıq və qəti tədbirlərə əl atdılar. Hər şeydən əvvəl II Yəzdigərd (438-457) Cənubi qafqazlıların hərbi qüvvələrini imperiyanın şimal-şərq həüdudlarına - hunlarla mübarizəyə səfərbər edərək, bununla onların müqavimətini zəiflətdi.

II Yəzdigərd vergi siyasətini də dəyişdi. Əhalinin ümumi siyahıya alınması və üzərinə vergi qoyulacaq hər şeyin qeydiyyatdan keçirilməsi nəticəsində vergilər xeyli dərəcədə artdı. Kəndlilərlə yanaşı, şəhər əhalisi, eləcə də əvvəllər azatlar zümrəsi ilə bir tutulan və yalnız torpaq vergisi verən ruhanilər də ağır vergi ilə yükləndilər.

Əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq bütün əkinə yararlı sahələrə vergi qoyuldu. Xəzərin qərb sahilində ucaldılan beş sıra müdafiə xəttinin tikintisi də tamamilə Albaniya əhalisi üzərinə düşdü. Moisey Kalankatlı yazırdı: "Qafqaz dağları ilə Böyük Şərq (Xəzər) dənizi arasındakı möhtəşəm tikinti üçün inşaatçılar toplayan və müxtəlif material arayan İran şahları ölkəmizi taqətdən salmışdılar".

Bu tədbirlərlə yanaşı Sasanilər Cənubi Qafqaz xalqlarını, o cümlədən albanları zorla məzdəkizmə (atəşpərəstliyə) çevirmək yolu ilə onların mədəni-ideoloji assimilyasiyasına nail olmağa çalışırdılar. Etiqad məsələsi yalnız dini məhiyyət daşıyırdı, bu həmçinin mühüm siyasi əhəmiyyətə malik məsələ idi. Dini assimilyasiyasının əsas məqsədi mərkəzin siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək, tabe olmayan xalqların tam itaətkarlığını təmin etmək, onları öz müstəqillikləri uğrunda apardıqları mübarizədə kömək umduqları Bizansdan ayırmaq idi. Beləliklə, məhz həmin vaxtdan üç Qafqaz xalqı dini müttəfiqə çevrildilər.

II Yəzdigərdin gördüyü bütün bu iqtisadi və siyasi tədbirlər 450-451-ci illərdə baş verən antiiran hərəkətinə səbəb oldu; bunun üçün əsas bəhanə Cənubi Qafqaza göndərilmiş yeddi yüz atəşpərəstin (onlardan üç yüzü Albaniya üçün nəzərdə tutulmuşdu) xristianlığın kökünü kəsmək və məzdəkizmi yaymaq cəhdləri olmuşdu.

Ermənistan və İberiyaya nisbətən Albaniyada üsyan daha ağır şəraitdə keçirdi. Paytakaran şəhərində İran silahlı qüvvələri cəmlənmişdi. Çola ərəzində hunlara qarşı yürüşdən qayıtmış on min İran atlısı yerləşmişdi. Sasanilər onların köməyi ilə Gürcüstan və Albaniyada baş qaldırmış üsyanı zəiflətmək, Ermənistandakı

hərəkəti boğmaq istəyirdilər.

II Yəzdigərd tərəfindən şah sarayına çağırılaraq orada girov kimi saxlanılan və məzdəkizmi qəbul etməyə məcbur edilən alban hökmdarı II Vaçe üsyançıları açıq şəkildə müdafiə edə bilməzdi. Albaniyadakı üsyana ölkənin Cənubi Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkətinə başçılıq edən, hərbi əməliyyatın ümumi strateji planını hazırlayan Vardan Mamikonyanla sıx əlaqə saxlayan ölkə patriarxi - katolikosu və hazarapeti-vəziri rəhbərlik edirdi.

450-ci ildə alban hökmdarlarının qış iqamətgahı olan Xalxal şəhəri yaxınlığında (müasir Qazax zonası) üsyançılarla İran qoşunları arasında döyüş baş verdi. Bu döyüş İran qoşunlarının tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu qələbədən sonra iranlıların Albaniyada tutduqları qala və şəhərlərə hücum çəkən albanların, ermənilərin və iberlərin müttəfiq qoşunları daha sonra "hun keçidində" doğru birgə yürüş etdilər. Onlar II Yəzdigərd tərəfindən tikilən qalanı dağıdaraq buradakı İran qamizonunu məhv etdilər və alban hökmdar nəslindən olan bir knyazı keçidin komendantı təyin etdilər. Hunların ölkəsində və başqa Şimali Qafqaz topaqlarına gedib, farslara qarşı ittifaq bağlamaq da ona həvalə edildi. Hunlar kömək vəd etdilər. Bu zaman eftalilərlə müharibədə uduzan İran şahənşahı II Yəzdigərd Orta Asiyadan Ktesifona qayıtdı. Bizanslıların Cənubi Qafqaz xristianlarının işinə qarışmadığına əmin olan II Yəzdigərd üsyanı zor gücünə boğmaq qərarına gələrək, Mihr-Nersesi böyük ordu və çoxsaylı fillərlə ora göndərdi. Albaniya, Ermənistan və Gürcüstandakı üsyançılardan bir çoxunu bahalı hədiyyələr və vədlərlə üsyandan yayındırmaq mümkün oldu. Feodalların çoxu öz yerlərinə qayıtdılar. Farslar "Vardan Mamikonyanla Albaniya və Gürcüstan arasında çox məharətlə bağlanmış ittifaq müqaviləsini pozmağa" müvəffəq oldular. 451-ci il iyunun 3-də Artaz vilayətindəki Avarayr düzündə (indiki Maku ilə Xoy arasında) farslarla üsyançılar arasındakı məşhur döyüş üsyançıların ağır məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

Ümumqafqaz antisasani üsyanı yatırıldıqdan az sonra, 457-463-cü illərdə alban xalqının Sasanilərə qarşı çevrilmiş ən böyük üsyanı baş verdi. Üsyana hökmdar II Vaçe özü başçılıq edirdi. 450-451-ci illər üsyanından sonra heç bir güzəştə getməyən Sasani şahı II Yəzdigərd albanların ən vacib tələblərini belə ödəmək istəmədi.

457-ci ildə II Yəzdigərd vəfat etdi; onun ölümü İranda hakimiyyət uğrunda mübarizəni kəskinləşdirdi. Bundan istifadə edən II Vaçe farslara qarşı çıxdı. Bu çıxış ilk növbədə özünü II Vaçenin məcburi surətdə qəbul etdiyi zərdüştilikdən əl çəkməsində göstərdi.

459-cu ildə İranda hakimiyyətə Peroz (459-484) gəldi. Onun dövründə təbəələrin onsuz da ağır olan vəziyyəti uzunmüddətli quraqlıq, qıtlıq və Perozun xarici müharibələri nəticəsində daha da ağırlaşdı.

Bütün bunlar Albaniyada narazılığa və arasıkəsilməz üsyanlara səbəb oldu. Erməni tarixçisi Yeqişenin dediyi kimi, İran dövlətində müvəqqəti olaraq yaranmış əmin-amanlıq 459-cu ildə "alban hökmdarının tabe olmaqdan qəti imtina etməsi ilə" pozuldu. Çola keçidini ələ keçirən alban üsyançıları maskutların qoşunlarını ölkəyə buraxaraq,

Böyük Qafqazın on bir "hökmdarı" ilə ittifaq bağladılar və onların köməyi ilə Albaniyaya soxulan Sasani qoşunları ilə iki il uğurlu hərbi əməliyyatlar apardılar. Farsların Vaçe ilə dəfələri danışıqlara girmək cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Onda Peroz böyük muzdlarla tutduğu hunları - onoqurları köməyə çağırırdı. Alan qapısından Albaniyaya soxulan hunlar 462-ci ildə albanlarla döyüşə girdilər, bütün ili alban hökmdarı ilə vuruşdular. Vaçenin qoşunlarının azalmasına və dağılmasına baxmayaraq hunlar onu tabe edə bilmədilər.

Bu müharibə İran ordusunun muzdlu döyüşçüləri olan onoqurlar üçün də çox uğursuz oldu. Onların bir qismi döyüş meydanında, digərləri xəstəliklərdən həlak oldu.

Albaniyada 457-ci ildə başlayan bu üsyan yalnız 463-cü ildə yatırıldı. Sasanilərin ölkədəki mövqeyi yenidən möhkəmləndi, II Vaçe taxt-tacdan imtina etdi, arşakilər sülaləsinin hakimiyyətinə 30 illik ara verdi, ölkəni Sasanilərin canişini - mərzban idarə etməyə başladı.

Moisey Kalankatlı yepiskop Qutun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış Vaçeyə göndərdiyi məktubundan gətirdiyi parçada siyasi hakimiyyətini itirmiş ölkənin dininin əldən verilmədiyini xüsusi qeyd edərək yazırdı: "Sənin ölkənin doğma dini hiş olunmuş, böyük kilsələr salamat, kiçik kilsələr əmin-amanlıqda, ruhanilər ibadətlərdə, qurbanlar mehrablarda qalmışdır".

Şahənşah Perozun şərq sərhədlərdə etfalilərlə apardığı uğursuz müharibələr, albanlara qarşı göndərdiyi cəza dəstələri, vergi zülmünün güclənməsi, nahararların irsi imtiyazlarının sıxışdırılması, dini təqiblər Cənubi Qafqazda yeni üsyan üçün şərait yaratdı. Albaniya, İberiya və Ermənistanda 481 -ci ildə başlayan bu üsyanlar təxminən 484-cü ilədək davam etdi. Üsyançı albanlar, iberlər və ermənilərlə arasıkəsilməz döyüşlər apararaq farslar ilə bu zaman etfalitlərə məğlub oldular. Peroz öldürüldü. 484-cü ildə etfalitlər İran hüdudlarına soxuldular. Bu hadisə onsuz da zəif düşmüş İran qoşunlarını Cənubi Qafqaz torpaqlarından uzaqlaşdırdı.

484-cü ildə şahənşah Valarş (484-488) İran hökmdarı elan edildi. İranda hökm sürən ağır siyasi və iqtisadi vəziyyət müharibə nəticəsində dağılmış kəndli təsərrüfatını bərpa etməyə çalışan Valarşın onun sələflərinin Cənubi Qafqazda həyata keçirdikləri dini təqib siyasətinə son qoymağa və Qafqaz xalqları ilə sülh bağlamağa məcbur etdi. Nəvəsə qəndində üsyançıların təqdim etdiyi şərtlərlə bağlanmış bu sülh müqaviləsinə görə İran hökuməti Albaniya, Ermənistan və Gürcüstanda xeyli güzəştlərə yol verdi, Albaniyada arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti yenidən bərpa edildi. Alban hökmdarının daxili idarəçilikdə müstəqilliyi tanıdı. Din və etiqad azadlığı təmin edildi, alban əyanlarının imtiyazları bərpa edildi, feodal naharar nəsilərinin iyerarxiya prinsipi toxunulmaz qaldı. Ölkənin ali hakimi və nahararların başçısı yalnız alban hökmdarı özü ola bilərdi. Sasanilər məzəkizmi zorla qəbul etdirməməyi, xristianlar isə atəşpərəstləri öz dinlərinə döndərməməyi öhdələrinə götürdülər. Albaniyadan daxil olacaq xəracın qədəri azaldıldı. Albanlar İran süvari ordusuna atlı verməkdən azad edildilər.

487-ci ildə alban arşaki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi, II Vaçenin

qardaşı oğlu Mömin ləqəbli III Vaçaqan alban hökmdarı oldu. Moisey Kalankatlı yazır: "Vaçedən başlayaraq Mömin Vaçaqana kimi keçən 30 il müddətində Albaniya hökmdarsız qaldı...". Alban tarixçisinin sözlərinə görə, "yenidən bir məmləkət daxilində birləşən Albaniya sakinləri hökmdar ailəsindən cəsur, müdrik, dərrakəli və hündür boylu Vaçaqanı seçdilər. Alban hökmdarı Vaçenin qardaşı Yəzdigərdin oğlu olan Vaçaqanı İran şahı Valarşın köməyi ilə taxta oturdular".

Mömin Vaçaqanın hökmdarlığı Albaniyanın siyasi və mədəni-dini dirçəlişi idi. O, hər şeydən əvvəl, ölkədə dini birliyə nail olmağa, xristianlığın ümumdövlət dininə çevrilməsinə çalışdı. Bu məqsədlə o, atəşpərəstləri, bütün büt-pərəst təriqətlərini möhkəm təqib edir, onların kökünü kəsirdi. III Vaçaqan məktəblər açır, dağıdılmış kilsə və monastırları yenidən qurur, yenilərini tikir, kilsə rütbələrini bərpa edirdi. Albaniyanın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə çalışan III Vaçaqan yad dini-siyasi təsirlərə və xarici qüvvələrin assimilyatorçu siyasətinə qarşı dayana biləcək müstəqil alban kilsəsinin böyük siyasi rolunu nəzərə alaraq, bu kilsənin laxlamış dayaqlarını möhkəmləndirməyi, onu iqtisadi cəhətdən gücləndirməyi zəruri hesab etdi. Bu məqsədlə o, Aqven məclisini topladı. Bu məclis bir tərəfdən alban kilsəsinin müstəqilliyinin təsdiq edilməsinə kömək etməli, digər tərəfdən dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək, feodal azgınlığa son qoymaq, ruhaniləri dünyəvi əyanlarla bərabərləşdirmək, dünyəvi əyanların və ruhanilərin vergi ödəyən zümrə ilə münasibətlərini nizamlamaq, eləcə də ölkənin siyasi müstəqilliyini saxlamaq və yadelli qüvvələrlə mübarizə etmək məqsədilə bütün silklərin dini birliyinə nail olmaq üçün şərait yaratmalı idi. III Vaçaqan Albaniyada son Aışaki hökmdarı oldu.

Aışakilər sülaləsindən olan bütün alban hökmdarları müstəqil alban siyasəti aparır, alban ideallarına - alban dövlətinə, xalqına, dininə sədaqətlə xidmət edirdilər; tədricən onların ilkin farslıq əlamətləri aradan getmiş, onlar tez bir zamanda yerli mədəniyyəti mənimsəmiş, albanlaşmışdılar. Alban Aışakiləri dövründə Albaniyanın siyasi strukturunu mərkəzləşmiş feodal dövləti kimi təqdim etmək olar.

Hökmdar ölkənin ali hakimi olub, dünyəvi və ruhani hakimiyyətin qanunverici və məşvəətçi orqanlarına, ölkənin bütün hərbi qüvvələrinə rəhbərlik edirdi. Şəhərlərin salınması da hökmdarın səlahiyyətlərinə daxil idi. İranda olduğu kimi, Albaniyada da "hökmdar hakimiyyətinə Aışakilər nəslinin ümumi malı kimi baxılır və yalnız bu nəslin nümayəndələri ona iddiaçı ola bilirdilər".

Albaniyanın mühüm strateji əhəmiyyətini (köçəri hücumlarının qarşısının Qafqaz keçidlərində alınması), onun təbii ehtiyatlarını, ticarət yollarını nəzərə alan İran şahları I əsrdən VI əsrdək Albaniyanın dövlətçiliyinə toxunmamış, burada Alban hökmdarlarının -kiçik Aışakilərin hakimiyyətini saxlamışdılar.

Beləliklə, Alban dövləti alban aışakiləri dövründə qədim Albaniyanın ənənələrini davam etdirərək, özünün heç kəsdən asılı olmayan müstəqil daxil və bəzən də xarici siyasətini yürütmüşdür.

510-cu ildə, Sasani imperiyasında vəziyyət sabitləşən kimi, İran şahları Albaniya və İberiyada (Kartliyə) yerli hökmdar sülalələrini ləğv etdilər. I Xosrov

tərəfindən keçirilən inzibati islahatlar nəticəsində Sasani imperiyasının dörd canişinliyə (kusta) bölünməsi təsdiq edildi. Bütün Cənubi Qafqaz ölkələri kimi, Albaniya da Şimal canişinliyinin, Adurbadaqan - Azərbaycan da adlandırılan Qafqaz kustunun tərkibinə daxil edildi və "İranın və qeyri-İranın şahənşahının" mərzbanları (canişinləri) tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Bu vəziyyət 628-ci ilə kimi davam etdi.

§ 2. ALBANİYADA XRİSTİANLIĞIN YAYILMASI. KİLSƏ TƏŞKİLATININ STRUKTURU

Qafqazda, eləcə də bütün xristian dünyasında olan qədim xristian kilsələrindən biri alban kilsəsidir.

Albaniya, xristian icmalarının IV əsrdən xeyli əvvəl, xristianlıq dövlət dini olmamış yarandığı ölkələr sırasındadır. Alban ənənəsinə görə, eramızın ilk əsrlərinin başlanğıcında Yerusəlimdən, Suriyadan ilk xristian missionerləri, həvariləri (apostolları) və həvarilərin şagirdləri Albaniyaya gəlmiş, ilk xristian icmaları yaranmışdı. Yenə də alban ənənəsi xristianlığın yayılmasında bir-birini əvəz edən iki dövrü qeyd edir: həvari dövrü adlanan birinci mərhələ həvarilərdən Faddeyin, Varfolomeyin və həvari Faddeyin şagirdi Yeliseyin adı ilə bağlıdır. IV əsrə kimi davam edən bu dövrü şərti olaraq siryaniyə bənzər dövrü adlandıraraq. İkinci (yunanpərəst) mərhələ Maarifçi Qriqorinin və alban hökmdarı Urnayrın adları ilə bağlıdır.

Erməni kilsəsindən fərqli olaraq alban kilsəsi öz mənşəyinə görə ilkin çağından bilavasitə Yerusəlimlə, Yerusəlimin kilsəsi ilə, sonralar isə Yerusəlimin patriarxlığı ilə bağlı olub. Bu baxımdan alban kilsəsi, kökü həmçinin Yerusəlim kilsəsi ilə bağlı olan gürcü kilsəsinə bənzəyir.

Xristianların I-II əsrlərdə Yerusəlimdən şimal-şərqdə və şərqdə geniş təbliği həvari Paveldən sonra həvarilərdən Fomanın, Andreyin, Varfolomeyin, həvari Fomanın qardaşı Ardayın (Adday-Fadday-Faddey) və Faddeyin şagirdləri - Yeliseyin və Marin adları ilə bağlıdır.

Bu həvarilər və onların şagirdləri Suriyada (mərkəz - Antioxiya), kiçik ellin dövləti olan Osroyenada (mərkəz - Edessa), Nisibində, Mesopotamiyada (İkiçayarasında), Kiçik Ermənistanda, eləcə də şərqdə və şimal-şərqdə - İranda (Səlvkiyə - Ktesifonda), Cənubi Qafqaz ölkələrində - Gürcüstanda, Albaniyada təbliğat aparırdılar.

Beləliklə, xristianlığın şərqdə daşıyıcıları aramilər oldu. İncil təliminin siryaniyənin (suriyalıların, aramilərin) köməyi ilə Şərq ölkələrində yayılması çox vaxt onların ticarət həyatında oynadıqları rolla izah edilir. Aralıq dənizi ilə Yaxın və Uzaq Şərq ölkələri arasında fəaliyyət göstərən köhnə su və quru ticarətinin çox hissəsi siryaniyənin əllərində idi. Ticarət yolları onları Mesopotamiyadan çox uzaqlara, İrandan Cənubi

Qafqaz vilayətləri olan Gürcüstana, Ermənistana, Albaniyaya aparırdı. Ta qədimdən ticarətlə məşğul olan siryanilər ticarət əməliyyatlarını həyata keçirərkən eyni zamanda yeni görtüşün yayıcısına çevrilir, xristian təliminin hər yerə çatdırılmasına yardım edirdilər.

Xristianlığın Albaniyaya nüfuz etməsi, burada erkən xristian icmasının yaranması, artıq qeyd edildiyi kimi, həm həvari Varfolomeyin, həm də həvari Faddeyin adları ilə bağlıdır. Moisey Kalankatlı xəbər verir: "Lakin, ədalət günəşinin çıxdığı vaxt yetişdikdə, xilasımız, dərkedilməz varlıq - Atamızın şöhrət və mahiyyətinin işığı hamımızın qeydinə qalmaq üçün bizim yanımıza gəlib heç vaxt ayrılmadığı varlığın şöhrətinə sahib olduqda, o, öz müqəddəs və sevimli şagirdlərini [dini] təbliğ etmək üçün dünyanın hər yerinə göndərdi. Şərq sakinlərinin bəxtinə Ermənistana gəlib, Artaz vilayətində Ermənistan hökmdarı Sanatrakun əzabla öldürdüyü həvari Faddey düşdü".

Moisey Kalankatlının təqdim etdiyi bu parça bir də ona görə qiymətlidir ki, burada müəllifin Şərqdə - Albaniyada aparılan həvari təbliğinin İsanın şagirdlərinin "dünyanın hər yerində" apardıqları təbliğlə eyni vaxtda baş verdiyini, yəni arada heç bir fasilə olmadığını göstərmək istəyi xüsusi qeyd edilmişdir. Alban tarixçisi daha sonra yazır: "Onun (Faddeyin) şagirdi müqəddəs Yelisey (Elişe) Yerusəlimə qayıdaraq, onun əzabları haqqında ...digər həvarilərə danışır... Yelisey orada Yerusəlimin ilk patriarxi, [İsanın] qardaşı müqəddəs Yakov tərəfindən təyinat alır. Yeliseyin payına Şərq düşür". Burada müəllif "digər həvarilər" dedikdə Faddeyin, Yeliseyin və başqa həvarilərin fəaliyyətlərinin eyni zaman çərçivəsində, yəni I—II əsrlərdə baş verdiyini göstərmək istəyir. Gördüyümüz kimi, bu mətnə Şərq dedikdə, Albaniya nəzərdə tutulur. Moisey Kalankatlının işlətdiyi "Şərq", "Şərq ölkəsi", "Şimal-Şərq" anlayışlarının tədqiqi onların Albaniyanı, Yerusəlimə nisbətən xristian dünyasının şərq hüdudlarında yerləşən albanlar ölkəsini bildirdiklərini sübut edir.

Moisey Kalankatlının sonrakı məlumatına görə, boynuna Şərqdə təbliğat aparmaq düşən Yelisey "Yerusəlimdən İrana yola düşür, Ermənistanın yanından ötüb, məskutların [ölkəsinə] gəlir və öz təbliğatına Çolada başlayır. Buradan o, Uti vilayətinə gəlir. Müqəddəs patriarxi [Yelisey] Gisə gələrək burada kilsə yaradır, ona təmiz, qansız qurban gətirir. Bura, biz Şərq sakinlərinin kilsələrinin əsası qoyulduğu yer, ilk mənəvi mərkəzimiz, ziya aldığımız ilk məkandır". Göründüyü kimi, müəllif müqəddəs Yeliseyin keçdiyi yolu çox dəqiq təsvir etmişdir; o, Yerusəlimdən, İrandan və görünür ki, Adurbadaqandan keçərək, Ermənistana daxil olmadan, onun yanından ötmüş, Xəzər dənizinin qərb sahilinə çıxmışdır. Məlum olduğu kimi, mətnə adları çəkilən Çola Albaniyanın şimal-şərq ucqarında, Gisə ölkənin şimal-qərb ucqarında, yəni Kürün sol sahilində, Uti isə Kürün sağ sahilində yerləşirdi. Yeliseyin sağ sahil Albaniyasında da təbliğat aparması mətnin başqa yerlərindən olan məlumatla təsdiq olunur: "Bizim ziyalanmağımızın əvvəl səbəbi Yeliseydən olmuşdur. O, üç ölkənin - Çolanın, Lpinanın və həyatının əzabla başa yetdiyi Albaniyanın ilk maarifçisi idi".. Xristian ədəbiyyatında, xristian ənənəsində Yelisey yalnız Faddeyin şagirdi kimi deyil, həm də

peyğəmbər kimi tanınır.

Alban kilsəsinin həvari başlanğıcı ideyası, eləcə də onun Yerusəlim kilsəsilə genetik qohumluğu, onunla zəifləmək bilməyən daimi əlaqəsi Moisey Kalankatlıın bütün tarixi boyu qırmızı xətt kimi keçir. O, dəfələrlə qeyd edir ki, həvari Faddeyin şagirdi, Yerusəlimdə Albaniya patriarxı təsdiq edilən Yelisey burada, Cənubi Qafqazda ilk kilsənin əsasını qoymuşdu. Onu bu vəzifəyə I əsrdə Yerusəlimin ilk patriarxı, İsanın qardaşı Yakov təsdiq etmişdi.

Kilsənin həvari başlanğıcının əhəmiyyəti ondadır ki, əvvəla, bu həmin kilsənin daha qədim və əzəli olduğunu, ikincisi isə, onun başqa kilsələrin vasitəçiliyi ilə deyil, ilk mənbə, yəni həvarilərin özləri tərəfindən təsis edildiyini sübut edir.

Albaniyada həvarilik adlandırılan ilk dövrdə xristianlıq Ermənistan və İberiyaya nisbətən daha uğurla mənimsənmişdi. Bunu həm yazılı mənbələr, həm də dövrün özü təsdiq edir.

Xristianlığın Ermənistana nisbətən Albaniyada daha erkən yayılmasını yerli mənbə olan "Alban tarixi" əsərində erməni katolikosu Avraamin albanlara ünvanlanmış məktubu sübut edir: "Bizimkindən əzəli olan alban [patriarxı] taxtı əvvəllər bizimlə (ermənilərlə) həmfikir idi". Başqa bir yerdə deyilir: "Yelisey orada (Albaniyada) təbliğət apardı və Ermənistandan əvvəl orada (Albaniyada) Gis kəndində kilsə tikdirdi. Bu kilsə Şərqi kilsələrinin anası - metropoliya idi". Başqa bir misal: "Yunan təqviminin 43-cü ilində albanların (xristianlığı qəbul etməklə) maariflənməsindən 270 il sonra ermənilər də maarifləndilər".

Xristianlığın Albaniyada təbliğinin ilk siryaniyə bənzər dövründə İncil kəlamları Yaxın və Orta Şərqi bütün ölkələrində olduğu kimi, siryani (arami) dilində yayılırdı. Bu, yalnız həvarilər və onların şagirdlərinin deyil, həm də Suriya missionerlərinin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Moisey Kalankatlı öz əsərində siryaniyə bənzər dövr haqqında mühakimə yürütmək imkanını verən məlumatları təqdim etmişdir; Suriya rahiblərinin IV-V yüzillərdə Albaniyadakı fəaliyyəti, xristian abidələri üzərindəki arami yazıları haqqında olan xəbərlər belə məlumatlardır.

Etnik rəngarənglik, politeizmin hökmranlığı yeni ideologiyanın, monoteist din olan xristianlığın mənimsənilməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı. Təsadüfi deyil ki, Yelisey öz təbliğatına Albaniyanın etnik baxımdan daha rəngarəng olan şimal hissəsindəki Çola vilayətindən başladı. Albaniyada Faddeyin (Dadi) və onun şagirdi Yeliseyin adı ilə bağlı erkən kilsələrin mövcudluğu da xristianlığın burada daha əvvəl yayıldığını təsdiq edir. Araşdırmalar göstərir ki, "ilk çağlar sürətlə yayılan xristianlıq Parfiya hökmranlığı dövründə Şərqdə böyük uğurlar qazandı, lakin İranda hakimiyyət başına gəlmiş Sasanilər sülaləsinin düşmənçilik siyasəti iki əsrin nəticələrini heçə endirdi". Məhz buna görə I—III əsrlərdə (birinci mərhələdə) Albaniyada xristianlığın təntənəsindən heç bir söhbət gedə bilməz. Xristian dini ölkədə yalnız IV əsrdə vətəndaşlıq hüququ qazana bildi; bu, xristianlığın Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində ümumi təntənəsi, onun Roma imperiyasındakı qələbəsi ilə bağlı idi. Bu,

həmçinin alban arşaki hökmdarlarının siyasəti ilə bağlı idi.

İkinci "yunanpərəst" mərhələ, yəni xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi, bütün Cənubi Qafqaz ölkələri - Albaniya, Ermənistan və İberiya üçün ümumi idi. Hər üç ölkə üçün bu mərhələ Maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlı olsa da xristianlığın Albaniyada təntənəsi üçün alban hökmdarı Urnayrın göstərdiyi fəaliyyət də xüsusi qeyd edilməlidir.

Qriqori kimi Parfiya mənşəli olan Umayr, Moisey Kalankatlinin yazdığına görə, "Müqəddəs Qriqorinin Ermənistandakı... möcüzələrini eşidərək, yanlış yollardan əl çəkib, haqqa doğru üz tutdu. Bundan sonra Urnayr öz əyanları və alban qoşunu ilə Ermənistana yola düşdü; burada qırx gün pəhriz saxladıqdan sonra hamılıqla Müqəddəs Üç Uqnuma iman gətirilər. Urnayr bütün qoşunu ilə birlikdə müqəddəs suya girdi, sudan da sinəsi müqəddəs ruhla dolmuş çıxdı".

Moisey Kalankatlinin sözləri ilə desək, "Müqəddəs Qriqoridən ikinci həyat qazanmış" Urnayr albanları yenidən maarifləndirdi. Beləliklə, 313-cü ildə Urnayr xristianlığı dövlət dini elan etdi. Mənşəcə Arşakilərdən olan Urnayrın (və onun varislərinin) xristianlığı qəbul etmələri, əlbəttə, onların daxili inamları və ya xristianlığa olan meyillərindən daha çox siyasi mülahizələrlə bağlı idi. Monoteist din olan xristianlığın köməyi ilə Urnayr çoxmillətli alban dövlətini birləşdirmək və Zərdüşt İranına qarşı durmaq niyyətində idi. Varisləri də bu siyasəti çox gözəl başa düşür və onu davam etdirirdilər.

Baş keşiş rütbəsini Kesariyədə almış Maarifçi Qriqori Ermənistandan başqa "İberiya və Albaniyada"da dini bilikləri yayırdı. Albaniyanın Haband vilayətinə gələn bu mömin, "Allah oğlunun (İsanın) ehkamlarına əməl etməyi xalqa öyrədir; o, Amaras şəhərində kilsənin özülünü qoyur və bu tikintinin başa çatdırılması üçün işçilər və nəzarətçilər təyin edir".

Xristianlığın "yunanpərəst" II mərhələsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bütün Cənubi Qafqaz ölkələrində ümumi olsa da, müddəti və xüsusiyyətləri baxımından fərdi cəhətlərə malik idi; bu isə, sözsüz ki, siyasi səbəblərlə izah oluna bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, alban, erməni və iber kilsələrinin imperiya kilsəsi ilə münasibətləri "siyasi şəraitlə bağlı işıqlandırılmalıdır; başqa sözlə desək, ölkənin [Şərqi Roma] imperiyasından siyasi asılılıq dərəcəsi kilsənin asılılığı səviyyəsində özünü göstərməlidir". Məlumdur ki, bu asılılıq Ermənistanda daha çox, İberiyada isə nisbətən az idi; Albaniyanın isə heç bir asılılığı yox idi. Ona görə də ellinpərəst Maarifçi Qriqori və onun nəvəsi Qriqorisdən sonra alban kilsəsi Yerusəlim kilsəsi ilə münasibətlərini davam etdirirdi. Bütün bunlar elmdə hakim olan fikrin - ilk xristian təbliğatçıların Albaniyaya Ermənistandan göndərilməsi fikrinin əsassız olduğunu göstərir. Bu, sağsahil Albaniyası vilayətlərində fəaliyyət göstərən xristian təbliğatçıların Ermənistandan, solsahil Albaniyanın şimal-qərb vilayətlərinə (yəni İori və Alazan çayları arasındakı vilayətlərə) göndərilənlərin isə İberiyadan gəlmələri fikrinə də aiddir.

Məlum olduğu kimi, Sasanilər öz tabeliklərində olan Cənubi Qafqaz xristian xalqlarına sabit münasibət bəsləməkdən çəkinirdilər. Xristianlığın Şərqi Roma imperiyasında

qələbəsi (IV əsrin əvvəlində) bu münasibəti daha da gərginləşdirdi. Sasani dövləti ərazisində rəsmi kilsə ilə mübarizə aparən müxtəlif xristian təriqətləri müdafiə edilməyə başlanıldı.

Bununla yanaşı, IV əsrin əvvəlində dövlət dini elan edilən, hökmdar, saray adamları, feodal əyanlar tərəfindən qəbul edilən, əhali arasında təbliğ edilən xristianlıq ümumi xalq dininə çevrilib, hər yerdə yayılmadı. Əhali arasında əsas təbiət qüvvələrinə sitayişlə qoyulan qədim yerli dinlərə, mənilik əhkamlarına, Sasanilərin tətbiq etdikləri müxtəlif zərdüştilik təriqətlərinə inam hələ də yaşayırdı. Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, alban arşaki hökmdarları Urnayr, II Vaçə, III Vaçaqan müxtəlif büt-pərəstlik dinlərinin köklərini kəsmək üçün şiddətli mübarizə aparırdılar. V əsr Aqven məclisində qəbul edilmiş qanunların ikisi xristianlığa qədərki dinlərin qalıqlarının təqib olunmasına həsr edilmişdi.

Xristianlığın yayılması və qərarlaşmasında təkmilləşdirilmiş alban əlifbasının və alban yazısının yaranması, məktəblərin təşkil edilməsi, Bibliyanın və başqa dini ədəbiyyatın siryani və yunan dillərindən alban dilinə tərcüməsi böyük rol oynadı.

Alban Arşaki hökmdarlarının fəaliyyəti nəticəsində yeni feodal cəmiyyətinin ideoloji əsası olan xristianlıq Albaniyanın ictimai-siyasi və sosial həyatında mühüm rol oynamağa başladı. Ölkənin feodal hökmdarı və feodal əyanları alban kilsəsi, onun ruhaniləri üçün maddi baza yaratdılar; büt-pərəst məbədlərin əksər torpaq sahələri və sərvəti, eləcə də hökmdar və əyanların bağlılıqları torpaq payları kilsənin ixtiyarına keçdi. Kilsə xeyrinə əhalinin bütün kənd təsərrüfatı gəlirlərinin 1/10 hissəsini təşkil edən "kilsə onda biri" tutulurdu. Bundan başqa çoxsaylı natural vergilər və könüllü nəzirlər də verilirdi. Din xadimləri öz xidmətləri müqabilində torpaq sahələri - xostaklarla təmin olunurdular.

Alban hökmdarları alban kilsəsinə, alban xristian ruhanilərinə böyük qayğılar göstərir, onlara imtiyazlar verir, onları dünyəvi əyanlarla (azatlarla) bərabərləşdirməyə çalışırdılar; məhz buna görə saray məhkəməsi ilə yanaşı əvvəllər keşişin, daha sonra isə yepiskopun hakimiyyət etdikləri kilsə məhkəməsi də təsis edilmişdi.

§ 3. ALBAN KATOLİKOSLUĞU

Xristianlığın ilkin çağlarında, xristian aləmində ideoloji birləşmənin hələ mövcud olduğu, alban ruhaniliyinin tam formalaşmadığı, kilsə iyerarxiyasının təşəkkül tapmadığı bir dövrdə erməni və gürcü kilsələri kimi, alban kilsəsi də iyerarxik baxımdan bilavasitə yunan imperiya kilsəsindən asılı idi; lakin başçısı Kappadokiyanın Kesariyə şəhərində təsdiq edilən erməni kilsəsindən fərqli olaraq, başçısı Yerusəlimdə təsdiq edilən alban kilsəsinin asılılığı formal xarakter daşıyırdı.

Alban müəllifi Moisey Kalankatlının məlumatlarına görə, IV əsrin əvvəllərində Maarifçi Qriqori yepiskop rütbəsinə təsdiq edilmişdi. Romadan onunla birlikdə yepiskop rütbəsinə layiq görülmüş daha bir "müqəddəs ər" gəlmiş və həmin adam alban hökmdarı Urnayrla birlikdə alban kilsəsinə başçılıq etmək üçün Albaniyaya yola düşmüşdü. Əlamətdar haldır ki, Ermənistan və Albaniyanın ilk yepiskopları - Maarifçi Qriqori və həmin "müqəddəs ər" alban müəllifi tərəfindən hərfən "ruhanilərin başçıları" mənasını verən terminlə ifadə olunmuşdu; bu isə yepiskop sözünün real sinonimidir. Onu da qeyd etməliyəm ki, bu dövrdə başqa kilsə rütbələrindən hələ söhbət ola bilməzdi.

IV əsrin sonuna yaxın Albaniyada özünəməxsus müəyyən subordinasiya olan lazımi kilsə iyerarxiyası artıq təşəkkül tapmışdı. Bu da alban kilsəsinə alban kilsə başçısının təsdiqlənmə mərasimini özü keçirməyə imkan vermişdi. Moisey Kalankatlı yazırdı: "Bizim [alban] katolikosunun təsdiqinə gəldikdə, müqəddəs Qriqoriyə qədər ilk [alban katolikosları] Yerusəlimdə təsdiq edilirdilər. Ondan sonra lap indi də bu mərasimi bizim yepiskoplar özləri keçirirlər".

Belə çıxır ki, 340-cı ildə alban kilsəsi artıq avtokefal idi. Elmi ədəbiyyatda kilsənin avtokefəlliyi barədə iki nöqtəyi-nəzər mövcuddur. Tədqiqatçı V.V.Bolotovun fikrincə, Suriya-İran kilsəsi özünün ilk iyerarxlarını (yepiskop rütbəli keşişlərini) Edessa kilsəsindən almış, avtokefal kilsəyə çevrilərək, bütün tarixi boyu heç vaxt Antioxiya patriarxlığından asılı olmamışdır. Yəni də onun rəyinə görə, kilsə başçıları onların tabeliyində olan Suriya-İran yepiskopları seçir və təsdiq edirdilər. Tədqiqatçı Suriya-İran kilsəsinin avtokefəlliyinin səbəblərini izah etmir. Bizim fikrimizcə, bu, siyasi səbəblərlə izah olunur. Suriya-İran kilsəsinin müstəqil İran dövlətində olması onun avtokefəlliyini təmin etmişdi. Güman etmək olar ki, Albaniya dövlətinin də siyasi statusu ilk iyerarxları qədim Şərqi Yerusəlim patriarxlığında təsdiq olunan alban kilsəsinin erkən faktiki avtokefəlliyini müəyyənləşdirmişdir.

Digər nöqtəyi-nəzərə görə, həvəri mənşəli kilsələr avtokefal sayılırdı. Beləliklə, kilsənin avtokefəlliyini izah edən hər iki nöqtəyi-nəzər, alban kilsəsinin erkən müstəqilliyindən inamla danışmaq imkanı verir. Bu isə, IV-VI əsrlərdə alban kilsəsinin iyerarxiya baxımından erməni kilsəsinə tabe olduğunu, alban kilsəsi başçısının erməni katolikosu tərəfindən təsdiq edildiyini iddia edən erməni alimləri

Y.A.Manandyan və S.T.Yeremyanın fikirlərini əsassız edir.

Təsdiqetmə (bu mərasim təyin edilən başına əl çəkməklə yerinə yetirildiyi üçün onu əlqoyma da adlandırlırlar) məsələsi ölkənin kilsəsində olan yepiskopların sayına görə müəyyənləşdirilirdi.

325-ci ildə çağırılmış ümumdünya Nikeya məclisinin qərarına görə yepiskopluğa keçirilmə həmin yeparxiyanın bütün yepiskoplarının razılığı ilə baş verirdi; əgər bütün yepiskopların yığılması çətinlik törədirdisə, onda mütləq ən azı üç yepiskopun iştirakı və iştirak etməyənlərin yazılı razılığı tələb olunurdu. Nəticə, mitropolitin təsdiqinə təqdim olunurdu.

Erməni katolikosları Qriqoridən başlayaraq erməni hökmdarı Papın dövründə Kəsariyədə təsdiq olunurdular. Böyük Ermənistanın qeyri-sabit siyasi vəziyyəti, Bizans imperiyası və İrandan az və ya çox dərəcədə daimi asılılığı onun kilsəsini də müvafiq vəziyyətə salırdı. N.Adontsa görə "Qriqoridən başlayan erməni kilsəsinin ilk əsrindəki Ermənistanın IV əsrin sonunda bölünməsinə qədər olan müddətdə Ermənistan əsasən imperiyanın (Bizansın) protektoratlığı altında idi və ona görə də onların kilsə əlaqələri daha sıx idi", yəni, erməni kilsəsi imperiya kilsəsindən asılı idi. Albaniyanın müstəqil vəziyyəti isə alban kilsəsinin avtokefallyğını təmin edirdi.

Alban kilsəsinin faktiki vəziyyəti 451 -ci ildə Xalkidonda çağırılmış IV ümumdünya kilsə məclisindən sonra hüquqi cəhətdən qanunlaşdırıldı. Məhz bu zaman xristian dünyasının Qərb və Şərq kilsələri arasında, əsasını iyerarxiq mübarizə təşkil edən ehkamçı mübarizə (monofizilərlə diofizilərlə arasında) başlandı.

Bu dövrdə alban kilsəsi Qafqazın digər kilsələri ilə birlikdə Xalkidonda gedən ehkamçı mübahisələrə öz münasibətini açıqlaya bilmədi, belə ki, elə həmin vaxt, onun başı Zərdüştdən dini ilə mübarizəyə qarışmışdı.

Cənubi Qafqazın digər kilsələri kimi, alban kilsəsi də ilk üç ümumdünya kilsə məclislərinin qərarlarını qəbul etdi. 325-ci ildə Nikeyada çağırılmış ümumdünya məclisi bidətçi Ariyin küfrünü lənətlədi; müəyyən düzəliş və əlavələrdən sonra Ariyin təliminin əksinə olaraq Xristosu Allahın oğlu, xəlq olunmamış [Allah]-Ata ilə eyni mahiyyətli sayılan din rəmzini qəbul etdi. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, dinin bu rəmzi alban kilsəsi tərəfindən qəbul olundu.

381-ci ildə Konstantinopolda ancaq Şərq kilsəsi nümayəndələrinin iştirak etdiyi II ümumdünya kilsə məclisi çağırıldı. Məclis ariyanlığı daha da inkişaf etdirərək Müqəddəs Ruhun xəlq edildiyini sübut edən Makedoniyin küfrünü mühakimə etdi. Müqəddəs Ruhun Allah-Ata və Allah-oğulla eyni mahiyyətliliyi haqqında təlimi yenidən irəli sürdü. Ümumdünya kilsə məclisinə görə patriarxlar içərisində Roma patriarxından sonra ikinci yeri Konstantinopol patriarxi tutdu; lakin daha qədim Şərq patriarxları bununla razılaşa bilməzdilər. 431-ci ildə Efesdə keçirilən III ümumdünya kilsə məclisi Nestorun təlimini (nestorianlığı) mühakimə etdi.

Bu zaman Bizans kilsəsinin özündə, xüsusilə də İsgəndəriyyədə nestorianlığa müqabil olaraq yaranan və inkişaf edən yeni cərəyan meydana çıxdı. Bu, sonralar alban kilsəsinin də etiqad etdiyi, xristianlığın monofizi cərəyanı idi. 451-ci ildə

Xalkidonda keçirilən IV ümumdünya kilsə məclisində İsus Xristosda iki başlanğıcın - bitişməz olaraq, ayrılmaz şəkildə iki təbiətdə dərk edilən, tək doğulmuş Xristos Oğul və İlahi olduğu qəbul edildi. Xalkidon məclisinin qəbul etdiyi 28-ci qanun böyük narazılığa səbəb oldu. Əslində elə bu qanun yunan-Roma dünyasını parçaladı, bir çox Şərq kilsələrini imperiya kilsəsindən ayırdı. Bu qanuna görə, Konstantinopol patriarxına başqa tayfa və xalqların məskunlaşdığı Pont, Asiya və Frakiya yepiskoplarını təsdiq etmək hüququ verildi.

Alban tarixçisinin məlumatına görə, 491-ci ildə erməni, alban və gürcü kilsə nümayəndələrinin iştirak etdiyi yerli məclis Xalkidon məclisini pislədi. Gürcü tədqiqatçısı Z.N.Aleksidzenin fikrincə, Qafqaz kilsələri Xalkidon məclisinə münasibətlərini ilk dəfə 506-cı ildə Dvində çağırılmış məclisdə bildirdilər; alban, erməni və gürcü kilsə iyerarxları, məhz burada, Bizans hökmdarlarının məqsədi diofizilərlə monofizilərlə arasında razılıq əldə etmək olan birləşdirici siyasətinə tərəfdar çıxdılar. 551-ci ildə yenə də Dvində keçirilən məclisdə erməni kilsəsi kimi alban kilsəsi də Bizans imperiya kilsəsi ilə əlaqələri kəsdi və hüquqi cəhətdən avtokefal kilsəyə çevrildi. Sasanilərin fəal iştirakı ilə bu ölkələrdə monofizi təriqəti qalib gəldi.

Gürcü kilsəsi isə özünün əvvəlki mövqeyində - mülayim xalkidonçuluqda qaldı.

Rəsmi təriqət tərəfdarlarını təqiblərə məruz qoyan Sasani şahları öz dövlətlərində Bizans kilsəsi ilə mübarizə aparan müxtəlif təriqətləri müdafiə etməyə başladılar.

O dövrdən etibarən alban kilsəsinin başçısı hüquqi olaraq katolikos (arxiyepiskop, patriarx) adlanmağa başladı. Faktiki olaraq o, xeyli əvvəldən bu titula sahib idi. Albaniya şəraitində ali kilsə rütbələri - patriarx, katolikos və arxiyepiskop birmənalı terminlər kimi işlədilir. Halbuki yunan kilsə iyerarxiyasına görə patriarx və arxiyepiskop hər biri ayrılıqda müstəqil rütbələr hesab olunur, arxiyepiskop katolikos da adlana bilirdi. Yunan kilsə iyerarxiyasına görə doqquz rütbə olmalı idi. Albaniyada isə, Moisey Kalankatlıya görə, yeddi kilsə rütbəsi var idi.

Alban katolikosluğunun patriarxları 551-ci ildən "Albaniya, Lpina və Çola katolikosu" titulu daşıyırdılar. IV əsrdə alban kilsəsinin mərkəzi paytaxt-şəhər Qəbələ, VI əsrdən isə yeni tikilmiş paytaxt Bərdə (Partav) oldu.

Yadelli qüvvələrin assimilyasiya siyasətinə qarşı dura biləcək alban kilsəsinin müstəqilliyinin bərqərar edilməsində, dini ayin və mərasimlərin möhkəmləndirilməsində, qeyri-xristian inam qalıqlarının məhv edilməsində, ruhanilərin maddi bazasının yaradılmasında, onların hüquqi və iqtisadi imtiyazlarının möhkəmləndirilməsində, albanların kilsə qarşısında maddi və dini öhdəliklərinin qanunlaşdırılməsində alban hökmdarı III Vaçaqanın 487-488-ci illərdə keçirdiyi Aqven məclisinin qərarları həlledici rol oynadı.

Kilsənin hakimiyyəti kilsə-inzibati vahidləri (yeparxiyalar, yepiskopluqlar) üzrə bölüşdürüldü. Albaniyada yepiskopluğun ərazisi vilayətin ərazisini əhatə edirdi, yəni kilsə inzibati vahidi inzibati-ərazi vahidi ilə üst-üstə düşürdü. Lakin yepiskopluq

hər vilayətdə yox idi. Məsələn, Arıxaxda on bir vilayət olduğu halda, yepiskopluqlar ancaq üç vilayətdə - Habandda, Mets-Koqmankda və Mets-İrankda var idi. Bəzən bütöv bir əyalət (nəhəng), Balasakanda (Paytakaranda) olduğu kimi, yalnız bir yepiskopluğa malik olurdu. Görünür bu, xristianlığın həmin yerdə yayılma dərəcə-sindən asılı idi.

Yepiskopluqlar məsələsinin işıqlandırılmasında əsasən kilsə məclisləri aktlarının qalıqları qiymətli məxəz rolunu oynayır. Lakin bu aktlar da məclislərdə iştirak etmiş yepiskopların sayını tam əks etdirmir, bu cəhət daha çox VI əsrin sonlarından etibarən çağırılan məclislərin siyahılarına xasdır. Həmin vaxtdan dini itilaflar dövrü başlayır, ölkə ehkəmcı partiyalara bölünür, məhz buna görə kilsənin bir çox nümayəndələri bu və ya digər məqsədlə məclislərdə iştirak etmədilər. Kilsə itilafları VIII əsrdək davam etmişdir.

V əsrdə və ondan sonrakı dövrlərdə çağırılan məclislərin siyahılarının təhlili kilsə inzibati vahidlərinin artdığına dəlalət edir; bu da, həm yeni yepiskopluqların meydana çıxmasında, həm də mövcud yepiskopluqların xırdalanmasında təzahür olunur. Belə ki, V əsrdən VIII əsrdək Haband vilayətinin yepiskopluğu Haband (Amaras) şəhərində yerləşirdi, VIII əsrdən etibarən Amaras vilayətə, həm də müstəqil Amaras yepiskopluğuna çevrilir, Haband isə ayrıca yepiskopluq kimi qalır. V-VIII əsrlərdə Albaniyada 12 yepiskopluq vardı: Kapalaka (Qəbələ), Qaşua, Yeuta, Amaras Tsri, Balasakan, Şəki, Qardman (Girdiman), Mets-Koqmank, Mets-İrank, Haband, Partav (Bərdə).

Ehkam baxımından gürcü kilsəsi kimi, alban kilsəsi də sabit olaraq monofiziliyə tərəfdarlıq etmirdi. Sasanilərin Cənubi Qafqazdakı siyasi nüfuzlarının düşməsi monofizilərin kilsə hegemonluğunun dağılması ilə müşayiət olunurdu. VI əsrin sonu - VII əsrdə Cənubi Qafqazda Bizansın siyasi nüfuzunun güclənməsi ilə əlaqədar olaraq alban kilsəsi gürcü kilsəsi ilə birlikdə diofiziliyə qoşuldu.

607-ci ildə keçirilən Dvin məclisində gürcü kilsəsi özünün xalkidonçuluq məzhəbini tutduğunu və rəsmən erməni kilsəsindən ayrıldığını bəyan etdi. Alban kilsəsi isə rəsmi surətdə erməni kilsəsindən ayrılmasa da onun bəzi icmaları və yepiskopluqları xalkidonçuluğa tərəfdar çıxırdılar.

Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən fəthindən sonra, VIII əsrin əvvəllərində işğalçıların təzyiqi və erməni kilsəsinin fəal iştirakı ilə alban kilsəsi diofiziliklə əlaqəsini kəsdi. Xristian əhalisinə qarşı ardıcıl olaraq Sasanilərin siyasətini davam etdirən Xilafət Bizans təsirinin güclənməsinin qarşısını almaq məqsədilə monofizi məzhəbini müdafiə etdi. Siyasi məqsədlər güdən ərəb üsuli-idarəsi tabeliyində olan xristian əhalisi və kilsələrinin fəaliyyətini uzlaşdırmağa çalışaraq, erməni ruhanilərinin köməyi ilə alban kilsəsinə monofizi kilsəyə çevirdi və 705-ci ildə iyerarxiya baxımından onu monofizi erməni kilsəsinə tabe etdi. Bu asılılıq özünü əslində bərabər mənsəbli iki din xadimindən birinin - erməni katolikosunun alban katolikosunu öz vəzifəsində təsdiq etməsində göstərirdi. Bu isə faktiki olaraq iyerarxik prinsipin pozulması demək idi. Beləliklə, ölkədə mərkəzləşdirilmiş yerli siyasi hakimiyyətin və vahid etnosun

olmadığı, xristianlığın başqa dini etiqadların mövcud olduğu bir zəmində ümumxalq dininə çevrilə bilmədiyi bir şəraitdə alban kilsəsi, bu dövrdə xalqı birləşdirən və mütəşəkkilləşdirən qüvvəyə çevrilən erməni kilsəsindən fərqli olaraq, Ərəb Xilafətinin siyasətinə və ona fəal kömək göstərən erməni kilsəsinə qarşı dura bilmədi. Bütün bunlar alban xristian əhalisinin sonralar qismən müsəlmanlaşmasına, mədəni-ideoloji baxımdan assimilyasiyasına - qriqorianlaşmasına (erməniləşməsinə) və gürcüləşməsinə gətirib çıxardı.

III-VII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN - ADURBADAQANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏ SİYASİ TARIXI

§ 1. ADURBADAQAN SASANILƏR DÖVLƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ

Cənubi Azərbaycanın III-VII əsrlər siyasi tarixi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, daxil olduğu bütöv Sasani dövlətinin tarixi ilə bağlı nəzərdən keçirilməlidir.

226-cı ildə baş verən tacqoyma mərasimində Sasanilər sülaləsi başçısı Ərdəşir şahənşah (şahlar şahı) titulu qəbul etməklə, 651-ci ilə qədər mövcud olan İran Sasanilər dövlətinin əsasını qoydu. Gənc dövlətin fəal xarici siyasəti tezliklə qonşu Bizansla toqquşmaya gətirib çıxartdı. Artıq IV əsrin son rübündə bütün Cənubi Qafqaz Bizans və Sasanilər dövlətləri arasında nüfuz dairələrinə bölündü, Ermənistanın böyük hissəsi, Albaniya və İberiya Sasanilər dövlətinə birləşdirildi. Bu imperiyanın dastakertinə - vilayətinə çevrilən Adurbadaqan isə öz torpaqlarının münbitliyinə və təbii sərvətlərinə (başlıca olaraq neft, duz) görə dövlətin iqtisadiyyatında birinci dərəcəli rol oynadı; zərduştiliyin mühüm mərkəzi də Adurbadaqan oldu.

IV əsrdə Mesopotamiya ərazisində həbi əməliyyatlar aparən Bizans, şərq və şimal köçərilərinin, eləcə də ərəb mülklərlərinin daxil olduqları antisasani birliyinin yaranmasına imkan yaratmaqla Sasani dövlətinin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da pisləşdirdi.

Cənubdan Sasani dövləti ərazisinə **qəhtan** və **maad** qəbilələrindən olan ərəblər hücum etdilər; şimaldan isə Azərbaycan və ona qonşu vilayətlərə xəzərlər soxuldular. 589-cu ildə türk xaqanın qoşunu şərq sərhədlərinə yaxınlaşdı. Türklərə qarşı mübarizədə Sasani qoşunlarına başçılıq etmək adlı-sanlı Mihran nəslindən olan Rey mərzbanı Bəhramı həvalə edildi. Xaqan qoşunları darmadağın edildi və müharibə Ktesifonda bağlanılan sülh müqaviləsi ilə başa çatdı.

Sonrakı hadisələr Cənubi Azərbaycan ərazisində cərəyan etdi. Türklərə qarşı müharibədə göstərdiyi hünərə görə ad çıxarmış Bəhramın artan nüfuzunun qarşısını almaq üçün şahənşah IV Hörmüzd öldürüldü. Bir hissəsini mənimsədiyini bəhanə edərək Bəhramı mərzban vəzifəsindən uzaqlaşdırdı.

Bundan sonra baş verən hadisələr Bəhramın üsyanı, onun şah ailəsi üzvləri arasında törətdiyi fitnə-fəsadlarla bağlıdır. Nəticədə IV Hörmüzd devrilir və kor edilir; hakimiyyət başına II Xosrov gəlir. Ancaq Bəhramın II Xosrovanın naibi olmaq ümidi doğrulmayır və o, II Xosrova qarşı çıxır.

Xosrov Bizansa qaçsa da, İranın bir çox vilayətləri, o cümlədən Adurbadaqan bu müddət ərzində Bizansda olan şahənşaha öz sadiqliyini əsasən saxlayırdı. Bizans tərəfindən müdafiə edilən və qoşun alan Xosrov Adurbadaqanın əsas şəhəri Qanzak yaxınlığında baş verən qanlı döyüşdə Bəhramın ordusunu darmadağın edir.

603-cü ildə başlanan növbəti İran-Bizans müharibəsi 628-ci ilə kimi davam etdi. Tərkibində azərbaycanlıların da olduğu sasanı qoşunları 622-ci ilə kimi uğurla vuruşdular; hələ 614-cü ildə Yerusəlim ələ keçirildi, Konstantinopol mühasirəyə alındı və Misir fəth edildi. Ancaq 622-ci ildən vəziyyət köklü surətdə dəyişdi, belə ki, məhz bu vaxtdan II Xosrovun qüvvələrinin bir hissəsi şərq sərhədinin köçərilərdən qorunmasına cəlb olundu. 623-cü ilin aprelində Ermənistanı basqın edən Bizans imperatoru İrakli Dvini ələ keçirib, Adurbadaqan ərazisinə daxil oldu; Qanzak işğal edildi, buradakı atəşgah isə dağıldı. Bunun ardınca Azərbaycanın Naxçıvan, Urmiya şəhərləri, o cümlədən Həmədan tutulub darmadağın edildi. Yalnız 626-cı ildə II Xosrovun qoşunları Kiçik Asiyaya keçərək Bosforun Asiya hissəsindən Konstantinopola yaxınlaşdılar. Farsların müttəfiqi olan avarların köməyinə baxmayaraq, Konstantinopolu almaq cəhdləri boşa çıxdı.

Həmin il Bizansın müttəfiqləri olan xəzərlər Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza soxulub, Albaniyanın paytaxtını tutdular. İberianın paytaxtını isə mühasirəyə aldılar.

627-ci ildə Cənubi Qafqaza yeni yürüş edən xəzərlər Azərbaycanın cənublu-şimalı çox yerlərini talayıb-çapdılar. 628-ci ildə hələ də Adurbadaqanda, Qanzakda olan imperator İrakli II Xosrovun oğlu II Kavadın, atasının yerini tutması xəbərini aldı. Öldə edilən barışıqdan sonra Sasani elçiləri danışıq aparmaq üçün Qanzaka gəldilər. Sülh müqaviləsi yalnız II Kavadın xələfləri dövründə imzalandı.

§ 2. İNZİBATİ BÖLGÜ VƏ İDARƏ SİSTEMİ

Erkən sasanı dövründə Adurbadaqan Sasani dövlətini təşkil edən şəhrlərdən (şəhr - ölkə və ya vilayət deməkdir) biri idi. Sasani ənənəsinə əsaslanan ərəb qaynaqları hələ ilk Sasani hökmdarı I Ərdəşirin (224-241) Albaniya, Balasakan və Sisakan hakimlərinin şahlıq hüquqlarını təsdiq etdiyi haqqında məlumat verir. Onun oğlu I Şapurun (241-272) dövründə imperiyanın tərkibi haqqında Nəqşi Rüstəmdə "Zərdüştin Kəbəsi" adlı qədim od məbədidəki kitabədə Sasanilər dövlətinə tabe "İran olan" və "İran olmayan" iyirmi yeddi "şəhrin" içində "İran olmayan" Adurbadaqan, İberiya, Ermənistan, Sikan, Albaniya, "Qafqaz dağlarına və Alban qapısınadək" Balasakanın da adları çəkilir.

Sasanilər imperiyasına daxil olan müxtəlif vilayətlərin ərazisində, o cümlədən Azərbaycanda aşkar edilən kitabə və bullalarda (dövlət sənədlərinə bağlanan möhürlərdə) qeyd edilən titulların və inzibati terminologiyanın eyniliyi, eləcə də müxtəlif qaynaqlardakı xəbərlər göstərir ki, Adurbadaqan - Cənubi Azərbaycan

ərazisində də bütün imperiyaya xas olan ərazi bölgüsü və inzibati idarəçilik qüvvədə idi.

Bu vilayətlərin hakimləri *şəhriyar* - "şəhr sahibləri", əyalətlərininki isə *payqospan* - "tərəfləri (yerləri) qoruyanlar" adlanırdılar. I Şapurun kitabəsi bu sözlərlə tamamlanır: "...Və bütün bu çoxsaylı şəhrləri [və onların] şəhriyar və payqospanlarını mən bizə bac verənə və rəiyyətimizə çevirdim".

Sasani dövləti vassal asılılıqda olan şahlıqlar sistemini parfiyalılardan əxz etmişdi. III əsrin əvvəlində arşakilər dövləti mahiyyət etibarilə ayrı-ayrı şahlıqların və mərkəzi hakimiyyətdən az və ya çox asılı olan kiçik mülklərin konfederasiyasından ibarət idi. Belə vilayətlərin bəzilərinin hakimləri şah titulu daşıyır, daha kiçik mülklərin hakimləri isə *xvaday* ("hökmdar") adlanırdılar. Artıq III-IV əsrlərdə şahlıqların statusu dəyişildi; mülklərə (udellərə) çevrilmiş bu yerlərin çoxunu indi Parfiya dövrü yerli sülalələrin nəsiləri deyil, Sasani nəslindən olan şahzadələr idarə edirdilər.

VI əsrdə I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati islahatları nəticəsində dörd iri canişinlik - "kustf" (hərfən: "tərəf", "cəhət") təsis edildi. Mənbələrin (ortafars və ərəb) məlumatına görə Cənubi Azərbaycan "Azərbaycan kustu" adlanan Şimal canişinliyinin tərkibində idi. Buraya həmçinin Albaniya, İberiya, Ermənistan, Balasakan, Sisakan, Rey, Gilan, Deyləm, Dəməvənd, Təbəristan, Ruyan (Rovan), Amul, Həmədan və Muğan da daxil idi. Son Sasanilər dövründə artıq bütün tarixi Midiya torpaqları canişinliyin tərkibində idi. Bəzi ərəb müəllifləri (ət-Təbəri) xəbər verirlər ki, dövlətin dörd canişinliyə bölünməsi hələ I Xosrova qədərki dövrdə həyata keçirilmişdi; I Xosrov hakimiyyət başına keçən kimi İrənin dörd əyalətini idarə edən dörd payqospana, o cümlədən Adurbadaqan, Ermənistan və qonşu yerlərin payqospanı Zadoy Nahverqana xəbər göndərmiş, dövlətin baş hərbi rəisi - spahbedin vəzifələrini dörd "kustun" spahbedləri arasında bölüşdürmüşdü. Ərəb müəlliflərinin (ibn Xordadbeh və b.) əsərlərində böyük bir ərazini - Sasani İrəninin Ermənistandan Təbristanadək bütün şimal əyalətlərini, eləcə də talışların, xəzərlərin, alanların və b.-nin torpaqlarını idarə edən Azərbaycan spahbedi haqqında məlumat vardır.

Beləliklə, I Xosrov payqospanların mülki hakimiyyətini spahbedlərin hərbi hakimiyyətdən ayırdı. Hərbi və mülki başçıları şahənşahın özü təyin edirdi.

Cənubi Azərbaycanda Təxti-Süleymandakı Adurquşnasp od məbədində aparılan qazıntılar zamanı tapılan V-VII əsrlərə aid edilən bullaların təhlili göstərir ki, *kust* termini həmçinin vilayət, nahiyə və ya bir neçə nahiyə mənasında da işlənirdi. Bu bullalar "Adurbadaqan tərəfin" inzibati-ərazi hakimiyyəti quruluşunu öyrənmək baxımından da maraq doğurur. Belə ki, Paris Milli kitabxanasında Albaniya katolikosuna aid edilən möhürdə belə bir yazı var: "Albaniya və Balasakan vilayətlərinin (kustlarının) böyük katolikosu".

Hələ Arşakilər dövründə çox vaxt özünü idarə edən şəhərlərin idarəsinə gəldikdə, Sasanilər dövründə bu şəhərlər **şəhriyalar** tərəfindən idarə olunurdu.

Adurbadaqan kustun tərkibinə daxil olan şəhərlərin də idarəçiləri bilavasitə şahənşaha tabe olan şəhərablar idilər. Təxti-Süleymanda aşkar edilən VI-VII əsrlərə aid bullalarda Azərbaycan şəhərabı (burada, görünür, ya Şimal kustunun bir parçası olan bütün Azərbaycan vilayətinin, ya da vilayət paytaxtının hakimi nəzərdə tutulur) haqqında məlumat vardır.

Sasani dövrü mərzbanları (hərfən: "sərhəd qoruyucusu") haqqında ilk məlumat IV əsrə aiddir. Hələ Parfiya dövründən məlum olan və sənədlərdən görüldüyü kimi, o dövrdə daha yüksək mövqə tutan bu titulun daşıyıcıları haqqında tarixi mənbələr şahənşah V Varahranın (421-439) hakimiyyəti dövründən başlayaraq daha çox məlumat verirlər. Mərzbanlar adlı-sanlı nəsilərin nümayəndələrindən təyin edilirdilər. Sıryani dini rəvayətlərində Adurbadaqan mərzbanı Tohm-Hörmüzdün, Mihran nəslindən olan Bet-Darayə mərzbanı Şahrənin, yenə həmin nəsilədən olan Albaniya və İberiya mərzbanı Piran-Quşnaspın (onun xristian adı Qreqor olub; xristianların təqibi zamanı, 542-ci ildə əzablara məruz qalıb) və b. nın adları çəkilir. Mənbələr Sasanilər dövründə mərkəzi hakimiyyətdə yüksək vəzifələr tuta bilmiş azərbaycanlılardan Rişəhr döyüşünün iştirakçısı, Pars mərzbanı Şəhrak haqqında məlumat verir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, bütün Şimal - Adurbadaqan kustunu idarə edən spahbed və payqospandan fərqli olaraq, mərzbanlar nisbətən daha kiçik əraziyə nəzarət edirdilər. IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının məlumatının təhlili "böyük mərzbanlar" adlanan Adurbadaqan mərzbanlarının iqamətgahının Ərdəbil, Bərdə, Dərbənd (Bab əl-Əbvab) və bəlkə də Qazaka və ya Şizdə yerləşdiyini göstərir.

İnzibati-idarə sistemində *kust* (tərəf) və *şəhr/kust* (vilayət) inzibati vahidlərindən sonra nəhəng (nahiyə) gəlir. Sasani qaynaqlarına görə bu sonuncu inzibati vahid də öz növbəsində **rustaqlara** (rayona) bölünürdü. İnzibati vahid kimi rustaq, hər şeydən öncə, kənd yerlərini özündə birləşdirirdi. Adurbadaqan rustaqlarından olan Peraxravar (Burxuvər) VI yüzildə bu rustağın baş kəndi Siroşmaqova sürgün edilmiş nestori patriarxi I Mar Aban haqqında dini rəvayətdə xatırlanır. Tədqiqatlara görə (N.Piqulevskaya), Zərdüş təliminin yaradıcıları, ona mənəvi qida verənlər məhz bu kənddən çıxmışdılar.

Sasanilər imperiyasının Mesopotamiyadakı ərazisində Şimal vilayəti - Adurbadaqanda olduğundan bir qədər fərqli inzibati vahidlər, o cümlədən ərəb inzibati vahidi *kuraya* (vilayət) bərabər ostan (astan) adı işlədilir. "Hökmdarın mülkü", "vilayət" mənasını verən ostanlara ostandarlar başçılıq edirdilər. Bu torpaqları idarə edən xüsusi idarə - "divani ostanzarih" təşkil edilmişdi.

Dövlət mülkiyyəti işlərini ostandarlar və maliyyə məmurları olan amərqlər, kilsə işlərini isə *mobedlər* və *radlar* idarə edirdilər. Məhkəmə də sonuncuların təbəçiliyində idi. Amərqlər hökmdar xəzinəsinin əmlakına nəzarət edir, vergi və mükəlləfiyyətləri təyin edib toplayırdılar. Dərbənd qala divarlarında VI yüzilə aid pəhləvi yazısına görə Adurbadaqan kustunun Bərzniş adlı amərqi Dərbənd divarlarının tikintisində nəzarət edirdi.

Sasani "Qanunnaməsi" nə görə mobedlərin rəsmi möhürü ilk dəfə şahənşah

Kəvad dövründə tətbiq edildi; onun üzərindəki yazıda möbed "yoxsulların mənafeyinin müdafiəçisi" adlandırılırdı. Arxeoloji qazıntılar Azərbaycan, Gilan, Rey, Həmədan və başqa vilayətlərin möbedlərinə, o cümlədən Şizdəki Adurquşnasp od məbədinin möbedinə məxsus belə möhürləri aşkar etmişdir.

Məbəd təsisatının başçısı olan **rad** məbədin xəzinəsinə daxil olan gəlirlərə nəzarət edir, buraya daxil olacaq əmlaka qiymət qoyur, əmlaka vergi təyin edir, eyni zamanda mülkü geri almaq hüququnu daşıyırdı. "Qanunnamə"yə görə iddia ərizələrinə baxılması və hökm çıxarılması da radın səlahiyyətinə daxil idi; özü də hakimlər mütəlak radın rəyi ilə hesablaşmalı idilər.

§ 3. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN BÖLGÜSÜ

Mənbələrin təhlilinə görə, əhalisinin əksəriyyəti atəşpərəst olan Cənubi Azərbaycanda da ictimai-iqtisadi münasibətlərin imperiyanın başqa vilayətlərindən çox fərqlənmədiyini güman etmək olar. Bütün Sasani dövlətində olduğu kimi, Adurbadaqanda da əhali sinfi strukturuna görə dörd zümərəyə bölünürdü: 1) kahinlər, 2) döyüşçülər, 3) katiblər, 4) vergi verənlər. Şübhəsiz ki, bu, dövlətin sosial strukturunu Zərdüşť qanununun nüfuzu ilə müqəddəsləşdirmək ənənəsindən irəli gəlirdi.

Baş möbedin (*mobedani mobed* - möbedlər möbedi) rəhbərlik etdiyi kahinlər zümərəsi *mobedlərdən və herbedlərdən* və eləcə də bu zümərəyə daxil olan hakimlərdən - *didvarlardan* ibarət idi.

Kahinlik adətən irsən keçirdi, lakin tarixi ədəbiyyatdan bu zümərənin başında kübar dairəyə mənsub dünyəvi şəxsin, baş vəzir Mihr - Nərsənin oğlu baş herbed titulu daşıyan Zurvadağın durması faktı məlumdur.

Möbed və herbedlərin mövqelərini tədqiq edən alimlər Azərbaycanın Şiz şəhərində möbedlər məktəbinin, Farsda isə herbedlər məktəbinin olması qənaətinə gəlirlər. Herbed titulu daşıyan kahin böyük bilik sahibi idi; onun əsas işi şagirdlərə zərdüşťiliyin əsaslarını, eləcə də "Avesta" və onun pəhləvi dilinə tərcümə və şərhli olan "Zənd"i öyrətmək idi. Orta çağ ərəb-fars ənənəsi herbedi, ümumiyyətlə, zərdüşť dini xadimi kimi təqdim edir. Herbedlərin hakim rolunda da çıxış etdiklərini göstərən müsəlman mənbələrindən fərqli olaraq öyrənilən dövrün əsas mənbəyi hesab edilən pəhləvi mətnlərində herbedlərin bu funksiyası haqqında demək olar heç bir məlumat verilmir. Sasani "Qanunnamə"sində yalnız bir dəfə məhkəmə prosesinin herbedin tövsiyəsinə uyğun aparılması haqqında məlumat verilir; görünür, herbeddən bəzi hallarda məhkəmədə düzgün qərar çıxarmaq üçün Avestanın qanunvericilik və hüquqa aid artıq o dövrdə itibətməş mətnlərinin nadir bilicisi kimi istifadə edilirdi.

İkinci zümərəni təşkil edən döyüşçülər tərkibcə yekcins deyildi. Onun ali

təbəqəsini zadəganlar - vaspuxrlar (şahzadələr), şəhriyarlar və vuzurqlar (əyanlar), azadlar (azad adamlar, kübarlar) təşkil edirdi. 336-cı ilə aid edilən Mişkinşəhr (Cənubi Azərbaycan) kitabəsində *şəhriyar*, *vuzurq* və *azad* terminləri qeyd edilib. Vuzurq kateqoriyasına ilk növbədə adlı-sanlı nəsillərin -hələ Parfiya dövründən tanınan yerli Karenlər, Surenlər, Spendiyalar, Mihranilər, Spahbedlər və b. nəsillərin üzvləri daxil idilər. Onlar imperiyanın ayrı-ayrı vilayətlərində geniş torpaq sahələrinə malik idilər: Surenlər - Sistanda, Karenlər - Nihavənddə, Spahbedlər - Qurqan və Dehistanda, Spendiyalar və Mihranilər Rey ərazisində.

"Azad"ların tərkibinə kübarlarla yanaşı, "süvarilər" (əsvər), mülk sahibləri (kadaq-xvadan) daxil idi. Görünür, "azad"ların xüsusi qrupunu dehqanlar (mülkədarlar, feodallar) təşkil edirdi. İranda VIII əsrədək qalmış, hərbi qulluqçu olan "süvarilər" şərti torpaq sahibi (xvastak, xostak) idilər. Nəslin kişi davamçısı "süvarilər siyahısı"na düşməyəydi, həmin torpaqlar sahibinin ölümündən sonra xəzinəyə qaytarılırdı.

Üçüncü zümrə olan *katiblər (dəbir)* qrupuna nəinki xidməti idarələrin katibləri, dəftərxana mirzələri, salnaməçilər və b., eləcə də həkimlər, münəccimlər, musiqiçilər və görünür, xırda və orta məmurların bir qismi daxil idi. Katiblər arasında tanınmış nəsilən olan şəxslərə də rast gəlmək olurdu.

Dördüncü, *vergi verənlər* zümrəsi özündə bütün zəhmətkeş əhalini - əkinçiləri, maldarları, sənətkarları, eləcə də ticarətlə məşğul olanları birləşdirirdi. Orta fars qaynaqlarında III-VII əsrlərə aid bir çox inkişaf etmiş sənət növlərinin adları çəkilir; burada dəmirdən bel və balta düzəldən dəmirçi (*ahanqar*), dəmirçilik sənəti ilə bağlı olan xəncər-qılınc ustası (*çelenqar*) haqqında məlumat var. Adları sadalanan sənətkarlar arasında çörəkbişirən (*nanbaq*), dabbağ (*postqar*), rəngsaz (*ranqraz*), çəkməçi (*kafşqar*), sarvan (*sartva*), dəllək (*varzvıray*), qayıqçı (*navaz*) da var idi. Dönenqar adlanan dulusçular gil qab hazırlayırdılar; dulusçu ustanın ələtisi olan kulvarqar isə gil tutan idi. Dülğələrin işi taxtanı istifadə üçün hazırlamaq, eləcə də çarpayı, qapı və başqa şeyləri düzəltmək idi.

İki cür zərgər var idi: bir qismi qızıldan iri şeylər - kuzə, tac, qab, cütqabağı hazırlayı, digərləri isə qızıl və gümüşdən sırğa, qolbaq, üzük düzəldirdilər.

Sənətkarlar sırasında nəqqaşların (niqarqar), müxtəlif peşəli tikinti fəhlələrinin də adları çəkilir. Ortafars mənbələrinəndən birində ("Zadspramın seçilmiş [ələri]"ndə) belə bir maraqlı məlumat vardır: "Birisini ev tikdirmək istəsə? üç adam seçir: bunlardan biri yaxşı özüil ustası olur, başqası divarları hörməkdə ustadır, üçüncüsü isə yaxşı dam düzəldir". Mənbələrdə inşaatçı və memarlar ümumi **raz-kir-roq** termini ilə ifadə olunurlar.

Sənətkarlar rəislərin başçılıq etdikləri korporasiya və səxlərdə birləşmişdilər, sənətkarların başçıları isə **kirroqbed** adlanırdı. Bütün "vergi verən" zümrənin başında **vastarioşan-salar** dururdu.

Sənətkarlar şəhərlərdə məhəllə-məhəllə məskən salır, onların yaşadıkları küçə peşələrinə görə adlanırdı. Ticarətin növləri üzrə bazarlarda sıralar təşkil olunurdu.

Lakin ticarət bəyqətli peşə sayılırdı.

Yalnız nadir hallarda bir zümrədən daha imtiyazlına keçmək olurdu. "Denkard"da belə deyilirdi: "Öz bərcəndən və zümrəndən boyun qaçırma".

Qullar heç bir zümrəyə aid deyildilər. III-VII əsrlərdə tarixi Azərbaycanın cənub hissəsində quldarlıq inkişaf etmiş uklad şəklində mövcud idi. Qullar kənd təsərrüfatında, şah mədənlərində, məbəd təsərrüfatlarında çalışırdılar. VI əsrdə baş verən Məzdək hərəkətindən sonra quldarlığın əsasları sarsıldı; lakin bundan sonra da hələ xeyli müddət, xüsusilə məbəd və ailə təsərrüfatlarında qul əməyindən istifadə edilirdi. Dövrün mənbələri əhalinin bizə məlum olan bütün dini qruplarında qul olması faktlarını təsdiq edir. Məsələn, qeyri-azad atəşpərəstlər haqqında yalnız pəhləvi mənbələri deyil, başqa qaynaqlar da xəbər verir. Xristian qullar haqqında siryani qanunnamələrində, İşobəxtin hüquq məcəlləsində, eləcə də İslamın ilk çağında İranda mövcud olan xristian kilsəsi başçıların əsərlərində məlumat vardır. Görünür, qulların əsas kütləsini anşəhriq (hərəkət: "gəlmə", "qərib") adlanan hərbi əsirlər təşkil edirdi. Onlardan ağır işlərdə istifadə olunurdu. Hər şeydən əvvəl hərbi əsirlər iri torpaq sahiblərinin geniş əkin sahələrini becərirdilər. İrani qulla Roma və Bizansla aparılan müharibələr təmin edirdi. Məsələn, I Şapurun kitabəsində onun Roma ilə apardığı müharibələrdə ələ keçirdiyi çoxlu əsir haqqında məlumat verilir.

III-V əsrlərdə bərc köləliyi geniş yayılmışdı. Köləliyin bu forması can vergisi əvəzinə özünü satmaqdan, ya da bərcünü ödəmədiyi və yaxud ödəmək iqtidarında olmadığı üçün iri torpaq sahibləri tərəfindən zorla qul edilməkdən yaranmışdı. II Şapurun (309-379) dövründə çıxarılan qanuna görə can vergisini ödəməyənlər bunun əvəzinə həmin verginin köləsi hesab olunurdular. Daha bir qul mənbəyi cinayət etmiş azad adamların cəza olaraq köləyə çevrilməsi idi; atəşgahlara verilən belə adamlar ömürlük qul olurdular.

Sasani "Qanunnamə"sində qulların azadlığa buraxılması (manumissiyası) və onların əmlakının olması haqqında məlumat vardır. Manumissiya hüququ məhdud deyildi: qul sahibi istədiyi sayda qulu azad edə bilərdi. Qulu əmlakı ilə və ya əmlaksız azadlığa buraxırdılar.

Bu dövrdə qul əməyi istismarının yeni forması meydana çıxır. Roma imperiyasında olduğu kimi, burada da şəxsi istifadə üçün qula torpaq sahəsi ayrıldı. Bu torpaq sahəsindən əldə etdiyi məhsulun bir hissəsindən istədiyi kimi istifadə etməyə ona icazə verildi. Sonralar, müəyyən günləri sahibkarın torpağında işləməsi şərtlə qula məhsulun hamısından istifadə etmək imkanı verildi. Qulu torpağa bağlayan bu sistem qul ilə quldar arasında feodalizm dövrü biyar və töycüsünə bənzər yeni münasibətlər yaradırdı.

§ 4. TORPAQ MÜLKİYYƏTİ NÖVLƏRİ, TORPAQDAN İSTİFADƏ FORMALARI

Dövlətin iqtisadiyyatında qulların mühüm rol oynamasına baxmayaraq, əməkçi əhalinin əsas hissəsini icmalarda birləşən azad kəndlilər təşkil edirdilər. III-VII əsrlərdə torpaq mülkiyyətinin xarakterində yaranan dəyişikliklər kəndlilərin vəziyyətinə təsir etdi. Azad icmaçı kəndlilər feodaldan asılı vəziyyətə düşür, kənd icması isə öz xarakter və funksiyasını dəyişərək kəndlini istismar etmə alətinə çevrilirdi. Formal olaraq azad hesab olunan, bəzilə hallarda isə özünün də qulları olan icmaçı öz torpaq sahəsini tərk edə bilirdi. Ancaq dövlət icmanın ərazisindən gələn bütün torpaq I vergilərinə, eyni zamanda dövləti mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edirdi. Onun üçün icmaçı öz torpaq sahəsinə görə ona düşən payını ödəməli idi. Bu vəziyyət onun azad hərəkətinə mane olurdu, belə ki, başlı-başına baxımsız buraxılmış sahə üçün elə bir cərimə qoyulmuşdu ki, o, bunu yalnız özünün tam boyunduruğu bahasına ödəyə bilirdi.

Şahənşahın, torpağı adlı-sanlı adamlara paylaması nəticəsində bir çox kənd icmaları xüsusi mülk sahələrinə düşmüş oldu. Vergilərdən azad olmağa çalışan icmaçılar xüsusi mülkiyyətçilərin torpaqlarına köçür və beləliklə, təkcə yeni sahiblərin deyil, həmçinin bu torpaqda yerləşən kənd icmalarının asılılığına məruz qaldılar.

İranın adlı-sanlı kübar nəsiləri geniş torpaq sahələrinə sahib olmuşdular.

Nizamülmülkün verdiyi xəbərə görə, I Xosrovun əmri ilə edam edilmiş Azərbaycan hakimi böyük var-dövlətə və geniş torpaq sahələrinə sahib idi. Onun Xorasanda, İraqda, Farsda və Azərbaycanda malikanə və torpaqları var idi.

Torpaq mülkiyyətinin bir neçə növü mövcud idi: icma torpaqları, hökmdarın şərti mülkiyyət kimi bəxşiş verdiyi xüsusi sahibkar torpaqları, vilayətlərin irsi sahibləri olan iri feodalların torpaqları və məbəd və şəhər torpaqları.

Xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti iki formada idi: **dəstgird** və **xvastaq**. "Torpaq sahəsi, mülk, malikanə" mənasında olan dəstgird irsi torpaq mülkləri idi. **Dəstgirdlər** nəşildən-nəslə keçir, satılır, alınır, bağışlanır, girov qoyulurdu. "Əşya, əmlak", həmçinin "torpaq sahəsi" mənasında olan xvastaq şərti torpaq mülkləri idi. Sasanilər dövründə müsadirə hüququ saxlanılmaqla torpaqların şəxsi, o cümlədən irsi mülkiyyət kimi bəxşiş verilməsi geniş yayılmışdı.

İcarənin şərtləri və onun formaları müxtəlif idi. İcarənin elə forması mövcud idi ki, burada rentanın qədəri icarəçinin gəlirindən deyil, yalnız məhsuldan asılı idi. Renta pulla ödəniləndə torpaqdan istifadə müzd, natura ilə ödəniləndə icarə adlanırdı. İcarə müqaviləsi mütləq yazılı şəkildə bağlanır və bu torpaqda əkiləcək bitkilərin xarakterindən tutmuş bütün icarə şərtlərini əhatə edirdi. Renta mütləq icarə edilmiş sahədən götürülən məhsulla ödənilməli idi. Bağlanılan müqavilələrdə bununla yanaşı gübrənin xarakteri və verilmə vaxtı, şum, əkin, əlaq və s. haqqında yerli adət və ənənələrə sözsüz riayət edilməsi də xüsusi nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin hər hansı bir

maddəsinin pozulması nəticəsində torpaq sahibi icarəçidən torpağı geri ala bilərdi, bu da adətən becərilmə üçün az əlverişli olan torpağın icarəçi tərəfindən yararlı hala salınmasından sonra baş verirdi.

İcarəyə verməyin başqa növü yarıdarlıq idi. Bu zaman torpaq sahibi icarəyə verdiyi sahədən məhsulun üçdə birindən dördü üçünə qədərini alırdı. Məhsulun az olduğu illərdə belə icarə haqqı tam ödənilməli idi; yalnız "icarəyə götürülən torpağın dörd tərəfini əhatələyən sahələrin yanıb tələf olduğu" ümumi qıtlıq illəri istisna təşkil edirdi.

Əkinçilik süni suvarma ilə sıx bağlı idi. Əkin üçün yararlı torpaqların əksəriyyətində süni suvarmaya ehtiyac var idi. Əkinə yararlı torpaqların bolluğu müqabilində suyun çatışmazlığı orta əsr İran əkinçiliyi üçün xarakter cəhət idi. Suvarma üçün böyük və kiçik çaylardan, kəhrizlərdən, quyu suyundan istifadə olunurdu.

İsti günlərdə çaylarda suyun səviyyəsi aşağı düşür, bəzi qollar quruyurdu. Sudan istifadə və növbə üstündə adamlar arasında tez-tez mübahisələr baş qaldırırdı. Belə münaqişələr şərikli quyu və arxlar üstündə də olurdu.

Sasani "Qanunnaməsi"ndə kanallardan istifadəyə "İki [şəxsin] ortaqlığı və iki şəxsə mənsub kanal və torpaq sahələri haqqında fəsil" in bir hissəsi həsr edilib. Kanallar haqqında "Qanunnamə"nin dəstgirdin verilməsinə həsr edilmiş başqa bölmələrində də bəhs olunur. Torpağından kanal keçən şəxslər də suvarma üçün onun suyundan istifadə edə bilərdi, kanalın özü isə onun başladığı mülkün sahibinə məxsus idi. Ona görə də dəstgirdin verilməsi münasibətilə təqdim edilən sənəddə həmin torpaq sahəsində olan bütün əmlakla yanaşı, bu mülkdən başlanğıcını götürən kanal haqqında da xüsusi maddə olmalıydı. Əgər kanal, sahibləri ayrı olan iki mülkün torpaqlarını suvarırsa, başlanğıcını isə həmin mülklərdən birindən götürürsə, onda onun suyundan şərik və bərabər istifadə olunur. Bununla əlaqədar kanalın təmizlənməsi və ya təmiri ilə bağlı işlərə çəkilən xərc də şəriklər arasında bərabər bölünürdü. Əgər bu xərci tərəflərdən yalnız biri çəkirdisə, o, çəkdiyi xərci çıxaranacan şərikli düşən payı girov saxlaya bilərdi. Kanalın suyundan istifadə etmək və ya ondan arx açmaq istəyən şəxs kanalın sahibiyə haqqını ödəmək şərti ilə razılaşmalı idi.

§ 5. VERGİ VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR

Vergi və mükəlləfiyyətlər içərisində ən mühümü qazıdağ, xaraq və xarq idi. İran mənşəli olmayan hər üç termin aramilərdən keçsə də, fonetik və morfoloji baxımdan İran mühitinə uyğun şəkil almışdı. I Xosrovun vergi islahatından sonra **qazıdağ** termini "can vergisi" mənasında işlənib. Əvvəllər ümumiyyətlə, vergi mənasında olan "**xaraq**" termini də elə həmin dövrdən torpaq vergisinə aid edilib.

Sasani "Qanunnaməsi"ndə **xarq** termininə iranmənşəli **bar** termini ilə birgə təsadüf edilir. Mənbədəki məzmununa görə **xarq** termininin iki mənası var: "mükəlləfiyyət, biyar" və "vergi".

"Vergilərin başçısı" olan *xarqbed* - Sasani dövlətinin idarə aparatında yüksək mövqe tuturdu. Bu, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi və əhalidən vergi toplanması işinə dövlətin verdiyi əhəmiyyətə dəlalət edir. Narsenin Payquludakı kitabəsində *xarqbed* "şahzadələr" mənasını daşıyan vəsurlardan sonra ikinci yerdə durur, yalnız bundan sonra *vuzurqlar* (əyanlar) və *azadlar* gəlir. Sasani sarayında *xarqbedin* tutduğu yüksək mövqeni Bizans və erməni müəllifləri də göstərirlər (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bizans mənbələrində bu titul çox vaxt şəxsi və ya nəslə adla qarışdırılır). Mənbələrdə eyni bir zamanda sərkerdə və baş komandan olan xarqbedlərdən də bəhs olunur. Bu funksiyaların bir şəxs tərəfindən icrası Sasani dövləti üçün fəvqəladə iş sayılırdı. I Xosrovun islahatlarına qədərki vergi sisteminin xarakteri haqqında Ət-Təbərinin məlumatında bildirilir ki, torpaq vergisi vaxtılı-vaxtında toplanırdı; onun miqdarı isə suvarma və əkinçiliyin yerlərdəki vəziyyətindən asılı olaraq məhsulun üçdə biri ilə altıda biri arasında təəddüd edirdi. Qonşu ölkələrdəki islahatlarla tanış olub, onları öyrənən tədqiqatçılar I Xosrovun vergi islahatının Roma imperatoru Diokletianın (284-305) islahatlarından asılılığını müşahidə etmişlər.

I Xosrovun dövründə üzərinə vergi qoyulmuş torpaqlar siyahıya alındı. Torpaq siyahısı görünür hələ Kavada dövründə tutulmağa başlanmış, oğlu I Xosrovun zamanında başa çatdırılmışdı. Vergi vahidi, onda bir hektara bərabər olan **qarib** sayılmağa başladı. Torpaq vergisinin miqdarı əkilən bitkinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif idi. Məsələn, bir qarib buğda və ya apa sahəsindən bir drahma, bir qarib üzümlükdən 8 drahma, bir qarib qarayonca sahəsindən 7 drahma alınırdı. Dörd xurma palmasından və altı zeytun ağacından isə 1 drahma vergi tutulurdu.

I Xosrovun dövründə əmlakın qədərindən asılı olaraq 20-50 yaşlı kişilərdən 12, 8, 6 və 4 drahma can vergisi müəyyən edilmişdi. Kübar nəsilər, əyanlar, döyüşçülər, katiblər, kahinlər və məmurlar can vergisindən azad idilər. Belə böyük məbləği birdəfəlik ödəmək ağır olduğundan, vergilər dörd aydan bir, ildə üç dəfə alınmağa başlandı.

Torpaq və can vergisi ilə yanaşı əhalidən başqa vergilər də tutulurdu: şəhər divarının tikilməsi və təmiri üçün, şəhər mühafizəçilərini silahla təmin edən məmuru saxlamaq üçün, kanalların təmizlənməsi və yenilərinin salınması üçün və s. Əhali yol və körpülərin tikilməsi üçün material (daş, ağac) verməli, özü də bu

tikintilərdə iştirak etməli idi. Şəhərlərdəki sənətlərə də vergilər qoyulmuşdu. Vergilərin hədsiz ağırlığı üzündən kiçik torpaq sahibləri vergiləri ödəmək, eləcə də öz ailələrini saxlamaq və təsərrüfatlarını idarə etmək üçün zəruri olan borcu almağa görə əllərində olan torpaq sahələrini girov qoymağa məcbur olurdular. Belə borclar 10 il müddətinə verilirdi: torpağını girov qoymuş adamın bu müddət ərzində öz sahəsini geri almaq ixtiyarı yox idi.

Kiçik torpaq sahiblərinin torpaqsızlaşması prosesi torpaq vergisini ödəyə bilmədiyi üçün onun satılması yolu ilə də gedirdi. Dövlətin qərarında deyilirdi: "Torpağın vergisini verən torpağı yeyir".

Torpaqları əllərindən çıxmış xırda sahibkarlar əvvəllər onlara məxsus olan torpaqları indi icarəçi və ya yarıdar kimi becərməli, ya da muzzdu işçiyə çevrilməli olurdular. Beləliklə, xırda sahibkarların torpaqsızlaşması və həmin torpaqların iri sahibkarların əlində toplanması müxtəlif dərəcə və formalarda da olsa, hər yerdə baş verirdi.

§ 6. MANİÇİLİK VƏ MƏZDƏKİLƏR HƏRƏKATI

III əsrdə Sasani dövlətində Maninin əsasını qoyduğu hərəkat geniş vüsət aldı. Bu hərəkat dövlətin bütün vilayətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın sosial və dini həyatına təsir etdi. Hələ cavanlığında Şərqi İran və Hindistanda olmuş Mani brəhmənizm, buddizm, Orta Asiyanın yerli ayinləri ilə tanış olaraq, tərkibində xristianlığın, buddizmin, brəhmənizmin, zərdüştiliyin, Ön Asiya qnostisizminin elementləri olan çox sinkretik təlimin əsasını qoymuşdu. Maninin təlimində bütün dinlərin vahid bir dinlə əvəz edilməsi meylı var idi. 243-cü ildə şahənşah I Şapur tərəfindən qəbul edilən Mani özünün "Şapurakan" ("Şapurun kitabı") əsərini ona təqdim etdi.

Mani tərəfindən yaradılan yeni din yüksək zümərələrin ağılığına, dünyəvi və dini başçıların istismarına qarşı xalq kütlələrinin etirazını əks etdirirdi. Möhkəm və nizamlı təşkilatı olan maniçilik kilsəsinin ayrı-ayrı ölkələrdə çoxlu təbliğatçısı - missioneri var idi. Maniçilər tərkı-dünyalığı və nikahsızlığı təbliğ edirdilər. I Bəhranın dövründə (273-276) maniçilərin təqibi başlandı. Mani təlimi bir çox dini cərəyanlara, o cümlədən V-VI əsrlərdə yayılmış məzdəkilər hərəkatına, daha sonralar X əsrdə Bolqarıstanda meydana çıxmış, Kiçik Asiya və Balkanlarda yayılmış xristian bədətçiləri - boqomillərə, XII-XIII əsrlərdə Fransanın cənubunda meydana çıxmış albiqoyllara, həmçinin pavlikianlara güclü təsir etdi.

Bu hərəkat və məzhəblər ümumi təmayüllərinə görə seçildilər: kilsə ayinlərinin sadələşdirilməsi, bərabərliyin tələqin edilməsi və bunun nəticəsi olaraq

istismara və feodal torpaq sahibliyinə qarşı mübarizə.

V əsrin sonunda meydana çıxmış məzdəkilər hərəkatı başqa sosial hərəkatlar kimi cəmiyyətin sayca çox cüzi hissəsini təşkil edən yüksək təbəqənin xalq kütlələrini hədsiz istismarı və əsarət altına salması zəminində genişlənib artdı.

Məzdəkilər hərəkatının səbəblərini araşdırarkən, hər şeydən əvvəl, o dövrün sosial və iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək lazımdır. Əhalinin dörd zümrəsindən ən çox istismar olunanı - əkinçiləri, maldarları, sənətkarları və ticarətlə məşğul olanları öz tərkibində birləşdirən "vergi verənlər" zümrəsi idi.

Kəndli və şəhər icmaları o zaman tənəzzül dövrünü keçirirdilər. İri torpaq sahibləri, necə olursa olsun, icmaların və xırda sahibkarların torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırdılar. Geniş torpaq sahələrinin bir ovuc sahibkarın əlində toplanması prosesi gedirdi.

Qulların vəziyyəti də ağır idi.

Torpaq sahiblərinin, dövlətin və kahinlərin istismarına məruz qalan əhali gücətməz vergiləri ödəməli olurdu. Bununla yanaşı, şahənşahın çoxlu canlı və maddi ehtiyatlar tələb edən fəal xarici siyasətini də nəzərə almaq zəruridir. "Vergi verən" zümrə ilə əyanlar arasında günü-gündən dərinləşən ziddiyyət şəraitində Bəmdadın oğlu Məzdəkin başçılıq etdiyi hərəkat meydana çıxdı. Getdikcə genişlənən bu hərəkata maniçilik ideyası da az təsir etməmişdi. Lakin xeyrin şəər üzərində qələbəsinin mümkünlüyünü inkar edən maniçilərdən fərqli olaraq məzdəkilər son məqamda xeyrin qələbəsinə inanırdılar.

Hər hansı şəxsi mülkiyyəti inkar edən məzdəkilər bərabərliyi təbliğ edirdilər. Hərəkat on illərlə davam etdi, bir çox iri torpaq sahibi öldürüldü, onların torpaqları və əmlakı isə bölüşdürüldü. Hərəkatın başlanğıcında Sasani şahənşahı I Kavad (488-531) iri feodalların gündən-günə artan təsirinə qarşı mübarizəsində məhz bu hərəkatdan istifadə etməyə çalışırdı. Ancaq məzdəkiliyin yüksələn qüdrəti şahənşahın taxtı və daxili siyasəti üçün birbaşa təhlükəyə çevrildiyindən bu hərəkatın sonu qaçılmaz idi. VI əsrin birinci yarısında hərəkat amansızcasına yatırıldı, onun ardıcılıarı təqiblərə məruz qaldı, əmlakları şah xəzinəsinə verilməklə müsadirə olundu. Təqiblərdən baş götürüb qaçmağa çalışan məzdəkilər Azərbaycanın, Deyləmin, Təbəristanın dağlıq yerlərində sığınacaq tapdılar.

Məzdəkilər hərəkatı dövlətin daxili həyatının zəif tərəflərini aşkara çıxartdı, onun əsaslarını elə sarsıtdı ki, ölkənin inzibati idarə sistemini və iqtisadiyyatını yoluna salmaq üçün I Xosrov Ənuşirəvanın hərbi, inzibati və vergi islahatlarını həyata keçirmək lazım gəldi.

§ 7. CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA DİN. ZƏRDÜŞTİLİK VƏ ADURQUŞNASP MƏBƏDİ

Pəhləvi, eləcə də erkən orta əsr ərəb və fars mənbələrində əks olunan Zərdüş tənənəsində Azərbaycan özünəməxsus şərəfli yer tutur. Atəşpərəstlərin müqəddəs yerlərindən biri və ən şərəfli sayılan Adurquşnasp od məbədi burada yerləşirdi. Azərbaycanda həmin məbədlə sıx bağlı, Qərbi İranda, eləcə də qonşu vilayətlərdə zərdüştiliyin yayılmasında mühüm rol oynayan qədim Midiya məcuslarının (maqlarının) nəslindən olan çoxsaylı və nüfuzlu ruhanilər - mōbedlər və herbedlər var idi. Ənənə Zərdüş tün təbliğatını da Azərbaycanla bağlayır.

Qədim Midiya məcuslarının Midiya və erkən Əhəməni dövrü dinləri haqqında tədqiqatçılar yekdil deyillər. Lakin bu, heç bir şübhə doğurmur ki, zərdüştiliyin mürəkkəb təkamülü - peyğəmbərin Qatalarda əks olunan dini təliminin kiçik Avestanın sinkretik dininə çevrilməsi, ilk növbədə, məcusların fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Əvvəllər Midiya tayfalarından biri olan və Midiya tayfa ittifaqında dini mərasim funksiyalarını yerinə yetirən məcuslar e.ə.VIII-VII əsrlərdə qədim İran "bütpərəst" allahlarına sitayiş edir, bu allahların şərəfinə himnlər qoşurdular (müq. et: Avestanın Yaşta hissəsi ilə). Antik mənbələrdən, eləcə də Elam sənədlərindən və Persepol bullarından məlum olduğu kimi, Əhəmənilər dövründə məcuslar hakim sülalənin rəsmi kahinləri kimi xidmət etmiş, şahənşahın sarayında mühüm rol oynamış və böyük nüfuz sahibi olmuşlar; od mərasimlərinin keçirilməsində başlıca sima olan məcuslar yerli İran allahlarına, eləcə də başqa allahlara nəzir və qurbanlar verilməsini yerinə yetirirdilər. Ərəb-fars və b. mənbələrin Azərbaycanı Zərdüş tün vətəni hesab etmələrinə baxmayaraq, müasir tədqiqatçılar arasında hakim olan rəyə görə, Zərdüş tün təlimi Şərqi İran vilayətlərinin birində, yaxud Orta Asiyada meydana çıxmışdı. Qərbi İran məcusları bu dini təlimlə, şübhəsiz, hələ Əhəmənilərdə tənz olmuşdular; hər halda artıq Əhəmənilər dövründə onların şərqi iranlıların din və ayinləri barədə ətraflı məlumat almaq imkanları var idi, çünki Persepolda, Susda, həmçinin Babilistan və Misirdə aparılan tikinti işlərində, hökmdar təsərrüfatlarında və hərbi qarnizonlarda imperiyanın bu vilayətlərinə köçürülmüş xeyli şərqi iranlı vardı. Əhəmənilər dövlətində peşəkar kahin olan məcusların çoxunu görünür midiyahlılar təşkil edirdilər, ancaq onların arasında farsların da olduğu məlumdur.

Zərdüştiliyin öz ilkin formasını dəyişməsi (transformasiyası) artıq Əhəmənilər dövründə başlamışdı; bunu antik müəlliflərin, eləcə də qədim fars kitabələrinin məlumatlarından doğan təəvvürlə Qata təlimlərinin müqayisəsi sübut edir. Əhəmənilərin dini və onun Zərdüş t təliminə və "Kiçik Avesta" zərdüştiliyinə münasibəti tədqiqatçılar arasında mübahisə doğursa da, Əhəmənilərin və məcusların və ya Əhəməni məcuslarının dinini ilkin zərdüştiliyi Mazda və başqa ümumiran allahlarına sitayişə uyğunlaşdırmış (yalnız dini terminologiyada bəzi ixtilaf qalmışdı) zərdüştiliyə qarşı qoymaq üçün kifayət qədər əsas yoxdur.

Qatarlar təliminin zərdüştiliyə qədərki "xalq dini" ilə qarşılıqlı güzəştlər əsasında birləşməsi ilə bağlı olan erkən zərdüştiliyin transformasiyası həm ellin, həm də Parfiya dövründə davam etmişdir. Antik mənbələrə, arxeoloji materiallara və tətbiqi incəsənət abidələrinə əsasən bu qənaətə gəlmək olar ki, məcuslar bu dövrdə Qərbi İrannın dini həyatında əsas rol oynamaqda davam etmiş, onların etiqad və mərasimləri də Kiçik Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin dininə və ideologiyasına güclü təsir etmişdir.

Sasanilər dövründə qılinc gücünə işğal olunmuş ərazilərə yayılan, başqa din və təriqətlərə qarşı açıq-aşkar düşmən kəsilən "Kiçik Avesta" zərdüştiliyi doqmatik dövlət dininə çevrildi, artıq III əsrin ikinci yarısında maniçilərin darmadağın edilməsinin və təqibinin ilhamçısı və təşkilatçısı olan möbed Kartir öz kitabələrində bu dini siyasəti elan etdi. Başqa din və etiqadlara qarşı dözümlü olan Əhəməni və Arşakilərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olaraq IV-VII əsrlərdə hakimiyyət başında olan bütün sasanilər şahənşahları məhz bu dini siyasəti güdürdülər, başqa dindən olanların, xüsusilə xristianların təqibinin arabir zəifləməsi isə hakim dairələrin din azadlığını qəbul etməsi ilə deyil, hərbi və ya iqtisadi vəziyyətlə bağlı idi. Özü də belə fasilələrdən sonra atəşpərəst olmayanlar daha amansız təqiblərə məruz qalırdılar.

Bununla belə, Zərdüşt təlimi və mərasimi Sasanilər dövründə də əvvəlki yüzillər boyu təşəkkül tapan və Sasanilərə qədərki zərdüştiliyin mürəkkəb təkamül prosesini özündə əks etdirən üst-üstə gəlmiş ziddiyyətli cəhətlərdən xilas ola bilməmişdi. Məsələn, Ahura-Mazda (Hörmüz) ilə yanaşı, monoteist təməlli Qatarlar təlimində cüzi yer tutmuş başqa allahlara (o cümlədən Mitraya, orta farsca - Mihr) da sitayiş edilirdi; ellinistik görüşlərin güclü təsirinə məruz qalmış "sonsuz vaxt" allahı Zrvana sitayiş Sasani zərdüştiliyində möhkəm yer tutsa da bəzi hallarda, hətta şübhə doğururdu; Sasani kahinlərinin mərasimləri bir cür keçirmək cəhdləri, ölkənin zərdüştiliyə sitayiş edən əhəlisinin davranış və məişətini ciddi tənzimləməsi, "Kiçik Avesta"dakı təlimatın müxtəlifliyi və ziddiyyətliliyi, Qatalarda mərasimlərin keçirilməsinə dair göstərişlərin olmaması və buna görə də ölkədəki zərdüştilərin mərasim formalarının müxtəlifliyi, zərdüştilik qanunları mətnlərinin, həmçinin onun orta fars dilinə tərcüməsinin, şərhlərinin və bir çox başqa pəhləvi dini əsərlərinin uzun müddət şifahi şəkildə ötürülməsi və çox gec yazıya köçürülməsi (əsas etibarilə VI əsrdən) dini təlim konsepsiyasının, eləcə də mərasim qaydalarının müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Bunlarla bərabər adətə və "Avesta"dakı hüquqi nəşqlərə əsaslanan çox qədim dini-hüquq normaları ilə feodal dövlətinin mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti arasındakı ziddiyyət də nəzərə alınmalıdır. Sasani teologiyasının aşkar sxolastik və mühafizəkar xarakteri bu dövlətin nəticə etibarilə müxtəlif dinə və mədəniyyətə mənsub olan, sosial və iqtisadi inkişaf səviyyələri baxımından eyni olmayan xalqları bir məmləkət daxilində birləşdirən fəal hərbi və ticarət ekspansiyası fonunda özünü daha açıq büruzə verir; Sasani kilsəsi bu xalqlar arasında baş verən mədəni mübadiləyə heç cür mane ola bilməzdi. Əksinə, o, dövlətin ərazisində Aristotelin irsini öyrədən və xristianların dərs dediyi fəlsəfi məktəblərin olması ilə barışmağa məcbur

idi; Zərdüşti ruhani başçıları Hindistan mədəniyyəti və dinlərinin təsiri ilə hesablaşmalı, Avestanın orta fars dilinə tərcüməsinə yunanların fəlsəfi biliklərinin əsaslarının, o cümlədən Aristotelin məşhur varlıq kateqoriyasının, qədim Hind fəlsəfə və təbabətinin ("Avesta"nın bu hissələri dövrümüzdə gəlib çatmayıb) öyrənilməsinə daxil etməli olurdular. Bununla belə, sasanı kilsəsi zərdüşti "irançılığını" müstəsna xarakteri haqqında təsəvvürü dəstəkləməyə, dinin təmizliyini qorumağa çalışır, başlıcası isə, kahinlərin nüfuzunun və maddi rifahının əsasını təşkil edən arxaik mərasimə ciddi riayət olunmasına cəhd göstərirdi.

Azərbaycan Özünün Adurquşnasp od məbədi ilə Zərdüşt kahinliyinin əsas istinadgahlarından biri idi. Zərdüştilik ənənəsi Zərdüşti (Zaratuştranı) görünür hələ Sasani dövlətinin yaranmasından və Adurquşnasp odunun təsisindən çox əvvəl Midiya ərazisi ilə bağlıdır; tədqiqatçılar bu bağlılığı çox vaxt Adurbadaqan məbədi ilə əlaqələndirirlər.

Zərdüştiliyin əfsanəvi dini mərkəzi olan Eranvejin Adurbadaqanla eyniləşdirilməsini də son Sasani dövrünə aid etmək olar. Avesta mətnlərinin (Yaşt 10 və Videvat 1) pəhləvi əsərləri ilə tutuşdurulması göstərir ki, zərdüştilik ənənəsinə görə peyğəmbərin vəz etməyə başladığı yer olan Eranvej vilayəti Seiştan, Xarəzm, Baktriya və Adurbadaqan kimi müxtəlif ölkələrlə eyniləşdirilirdi. Görünür, ənənə, burada zərdüştilik mərkəzinin tarixən gerçək olan yerdəyişməsinə əks etdirmişdir. Eranveji Adurbadaqanla eyniləşdirən bir çox pəhləvi mətnlərdən birində - "Pəhləvi rəvayətləri"ndə deyilir: "Və o, (Zərdüşti) yeddi dəfə Hörmüzdən gələn vəhyi alıb: birinci dəfə o, [vəhyi] Eranvejdə - Adurbadaqanda qəbul etdi və on il orada Hörmüzlə ünsiyyətdə keçirdi".

Mühüm pəhləvi dini əsərlərdən olan "Bundahişn"də ("Əsas əsər" və ya "Zənd-agahih") Zərdüştün vətəninin Daraya çayı (mütəxəssislər ehtimalla bu çayı Savalan dağından başlayan Dərya - rudla eyniləşdirirlər) yaxınlığında olduğu bildirilir: "Daraya - Eranvejdə çay, onun sahilində Zərdüştün atası Pouruşaspm evi yerləşirdi". Həmin əsərin başqa bir yerində deyilir ki, Zərdüşt Daraya çayı sahilində doğulmuşdur: "Daraya çayı çayların başıdır, çünki Zərdüştün atasının evi onun sahilində olub, Zərdüşt özü də orada doğulub".

"Avesta"da (Vendidad) deyilir ki, Əhrimənin Zərdüşti yoldan çıxarması, Hörmüz və mələklərin onun gözünə görünmələri Daraya çayı sahilində, Zərdüştün atasının evi olan yerdə baş vermişdir. Sonrakı ərəb ənənəsinə görə, Zərdüştün anası Duqda Reydən, atası isə Azərbaycandan olmuşdur. Orta fars qaynağı olan "Denkard" ("Dinin əməlləri", VII, 192) əsərində də Zərdüştün anasının Rey mənşəli olduğu iddia edilir.

Zərdüştün vətəni Azərbaycanla bağlayan ənənə Adurbadaqan kahinlərinin və Adurquşnasp od məbədinin mühüm rolunu əks etdirir.

Artıq qədim zərdüştilikdə oda sitayiş birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edirdi. Oda sitayişin bütün İran tarixi boyunca böyük əhəmiyyəti od allahlarının adlarından yaranmış xüsusi adlar, həmçinin pul, gemma və arxeoloji materiallar

üzərindəki məhrab təsvirləri ilə sübut edilir.

Sasani sülaləsi oda sitayişlə daha sıx bağlı idi. Bu sülalənin çıxdığı Fars vilayətinin hakimləri (frataraklar) artıq parfiyalılar vaxtında özlərini müqəddəs odun qoruyucuları hesab edirdilər: bunu o dövrün, üzərində od məhrabının təsviri olan pulları təsdiq edir.

Sasani sülaləsinin baniləri fars kahinliyi, hər şeydən əvvəl, Anahit məbədi ilə sıx bağlı idilər (Anahit - müqəddəs sular ilahəsi; Avestaya əsasən ulu Hörmüzün özü ona bütün varlığın qayğını çəkməyi həvalə etmişdi. Onun üstünlüyü duada da özünü göstərir: "Hörmüzün, bütün allahların və xanım Anahitin adı ilə"). Rəsmi dövlət oda sitayışı ilə yanaşı, İranda qədimdən əcdadların sitayışı ilə bağlı olan ailə odu ənənəsi qalırdı. Sasani "Qanunnamə"sində ailə odlarının qorunub saxlanması vacibliyi kifayət qədər aydın göstərilir; belə ki, bu iş ev sahibinin və onun ailə üzvlərinin əsas borcu idi: "Əgər o, desə ki, mən ailəni sənə himayənə verdim, deməli, od da ona tapşırılsın"¹.

Orta dövlət sitayışı, şübhəsiz, hələ maniçilərin darmadağın edilməsindən sonra baş vermiş və hər şeydən öncə məbədi Kartirin fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan Zərdüşt kilsəsi islahatlarından əvvəl mövcud idi.

Zərdüştiliyin dövlət dini kimi təşəkkül tapdığı dövrdə kilsə və dövlət bəddəh təlimlərə və büt-pərəstliyə qarşı mübarizə aparırdılar. "Qanunnamə"də verilən məlumata görə, şəhərlərə fərman göndərildi; maniçilikdə və onu yaymaqda günahlandırılan hər bir adamın bütün əmlakı şah xəzinəsi xeyrinə müsadirə olunacaq. Sasani dövlətində zərdüştiliyə zidd məzhəblərin olduğu Kartirin "Zərdüştün Kəbəsi"ndəki kitabəsindən görünür; məlum olur ki, iudaizm və xristianlıqla yanaşı, ölkədə buddizm və brəhmənizm də yayılmışdı. Kartirin məlumatına görə, dövlətin bütün ərazisində bu dinlərin ardıcılıarı əsir-yesir edilmiş, onların allahlarının təsvirləri və məbədləri məhv edilmiş, bu məbədlərin yerində atəşgahlar tikilmişdi. Bu məlumat "Qanunnamə"də təqdim edilən büt-xanaların dağıdılması və onların yerində od məhrablarının tikilməsi xəbəri ilə də təsdiq edilir. Orta farsdilli mənbələrdə atəşgədə sözünü ifadə etmək üçün "atəş" və "adur" terminlərindən istifadə olunurdu. Pəhləvi mənbələrindən olan "Atəş Niyənəsi"də deyilir: "Vaxramın Odunun - böyük odun əzəməti və şöləsi üçün qoy odun qalib hökmdarı ucalın. Qoy lazımı yerlərdə təsis edilmiş Adur Quşnasp (Adurquşnasp), Adur Xordad, Adur Burzen Mihr və başqa odların əzəməti və şöləsi ucalın".

Məbəddəki od gecə-gündüz yanırdı; şahənşah və əyanlar tərəfindən təsis edilmiş od məbədlərinə təsisatçının, yaxud onun nəslindən olanların adları verilirdi. Ərəb-fars müəlliflərinin də təsdiq etdikləri orta fars mənbələrindəki məlumata görə daha çox ehtiram bəslənən odları "Atəş Vahram" adlandırılırdılar. Bu termini indiki atəş-pərəstlər də işlədir. Belə odlar bir və ya bir neçə şəxs tərəfin-

¹ Bu vəziyyət indiyə kimi Hindistan parslarında və İran zərdüştlərində qalmışdı

dən təsis olunma bilirdi. Atəşgahların əmlakına xüsusi dini idarə - divanı kardağan rəhbərlik edirdi. Onların, görünür, sosial iyerarxiyanı özündə əks etdirən mütəşəkkil iyerarxiyası mövcud idi. Üç baş od məbədi xüsusi yer tuturdu. "Bundahişn"də verilmiş ənənəyə görə, Farroboq ("ilahi şölə") odu bir vaxtlar Xarəzmdə, Xvarro mand dağında, döyüşçülər zümrəsinin hamisi olan Adurquşnasp-Əsnəvənd dağında, kəndlilərin himayəçisi Adur Burzen Mihr -Rəvənd dağında yerləşmişdi. Rəvayətə görə, bu odları insanlar yandırmamış, onlar əzəldən mövcud olmuşlar. Pəhləvi mətnlərində bu odlar haqqında bir neçə əfsanə qalmışdır. Bunlardan ən ətraflısı "Bundahişn"də "Odların xüsusiyyətləri haqqında" 17-ci fəsildə verilmişdir.

Adları çəkilən üç ən möhtərəm məbəddən biri olan Adurquşnasp atəşkədəsi Azərbaycanda, indiki Təxti-Süleyman şəhərgahı yerində olan Şizdə yerləşirdi. Ərəb coğrafi ədəbiyyatında Şiz (əş-Şiz) şəhəri və orada yerləşən Adurquşnasp məbədinin ən ətraflı təsviri X yüzilin görkəmli alim-səyyahı Əbu Düləfə məxsusdur. Şizdən Xuzistanadək olan səyahətini qələmə aldığı "İkinci risalə"sində o, göstərir ki, Şiz "Marağa, Zəncan, Şəhrəzur və Dinəvərlə" qızıl, civə, qurğuşun, gümüş, sarı arsen (mişyaq) və əl-cəməst adlanan daş mədənləri olan dağlar arasındadır".

Daha sonra Əbu Düləf yazırdı: "Sizin çox hörmət olunan bir atəşgədəsi var. Məşriq və məğrib məcuslarının od evləri bu atəşgədədən od alır. Onun qübbəsinin başında gümüş aypara var, bu onun tilsimidir. Əmir və fəthlərdən bəzisi onu qoparmağa çalışmış, lakin buna qüdrətləri çatmamışdır. Bu məbədin möcüzələrindən biri də odur ki, yeddi yüz ildən bəri yanmasına baxmayaraq, orada qətiyyətlə kül yoxdur. Bu şəhəri Hürmüz ibn Xosrovşir ibn Bəhram daşdan və əhəngdən tikdirmişdir. Bu məbədin yanında uca saraylar, əzəmətli və hündür binalar var...".

Əbu Düləfin şəhərin təsisatı haqqında verdiyi məlumat əfsanəvi xarakter daşısa da, onun təqdim etdiyi Şizin təsviri XIX əsr Avropa səyahətçiləri və tədqiqatçıların gördükləri və yazdıqları ilə üst-üstə düşür və Təxti-Süleymanın arxeoloji tədqiqat materialları ilə təsdiqlənir.

Məbədin əsasının qoyulmasını III əsrə aid edən Əbu Düləfin məlumatına inanmaq olar. Təxti-Süleymanda aparılan qazıntıların aşkarlaşdırdığı əksər tapıntılar (o cümlədən bullalar) I Xosrovun dövrünə aid olsa da, Əbu Düləfin göstərdiyi tarix arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə təsdiq olunur. Məbəd kompleksində aparılan qazıntılar isə onun hələ XIII əsrdə də mövcud olduğunu sübut edir¹.

Qazıntılar nəticəsində günbəz şəkilli mərkəzi zal, ümumi tağlı sütunları olan həyət, ona bitişik olan çiy kərpic günbəzli tikililər, böyük sütunlu zal, məbədlə qonşu-

¹ Təxti-Süleymanda ilk arxeoloji tədqiqatları 1937-ci ildə İran incəsənəti və arxeologiyası Amerika İnstitutunun ekspedisiyası başlamışdır. Tehrandakı alman Arxeoloji İnstitutu 1959-cu ildən bu işləri davam etdirmiş, od məbədinin Sasani dövründə tikildiyini təsdiq etmişdir.

luqda olan qübbəli evlər və Sasani eyvanı aşkar edilmişdir.

Ərəb coğrafiyaçıları və tarixçiləri tərəfindən dəfələrlə xatırlanan Adurquşnasp məbədi həmçinin, Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasının "Şərəfnamə" hissəsində ətraflı təsvir olunub. Məbədin öz adını verməyən Nizami onu İskəndər dövrünə aid edir, amma, şübhəsiz, məbədin ona müasir təsvirini təqdim edir. Nizami məbəd kompleksinin əsas tikililərindən Təxti-Sərir qəsri, Taxtxana və saray haqqında söhbət açır, "Key-Xosrov təxti"ni isə xüsusi qeyd edir (bu yəqin ki, ərəb müəlliflərinin Bizans imperatoru İraklinin yürüş vaxtına aid olan "Xosrovun təxti" haqqında məlumatlarının təsirindəndir).

Nizami Taxtı Səririni Təxti Süleymanda aparılan qazıntıların nəticəsi ilə tutuşdurduqda, "İskəndərnamə"də adı çəkilən qəsrin Şizdəki məbədlə eyniliyi, Təxti Sərir adının isə bu məbədə verilən başqa ad olması heç bir şübhə doğurmur. Nizami həmçinin "Key-Xosrov mağarası"nı təsvir edir, onu "dəfinələr mağarası", yaxud "əbədi rahatlıq mağarası" adlandırır. Bu mağaranın timsalı, şübhəsiz ki, Təxti-Süleymandan 3 km cənubda yerləşən Zendani Süleymandır. Bu, dərin kraterin ortasında vulkanik mənşəli çox böyük göl yaranmış 110 m hündürlükdə kiçik dağdır.

Ənənəyə görə, hakimiyyət taxtına çıxan hər Sasani şah şahənşahı piyada Adurquşnasp məbədinə ziyarətə getməli, orada ibadət etməli, məbədə ənam verməli idi. Göründüyü kimi, Sasani sülaləsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş Adurquşnasp odu tədqiqatçıların da təsdiq etdiyi kimi, "dövlətin və dinin birliyinin rəmzi, din xadimləri ilə ittifaqda möhkəmlənmiş Sasani şah hakimiyyətinin rəmzi idi".

Mənbələrin məlumatına görə, Sasani hökmdarı V Varahran (Bəhram-Çubin, 590-591) türklərə qarşı yürüşə çıxmazdan qabaq "Azərbaycanın məbədi"ni ziyarət etmiş, döyüşü qələbə ilə başa vurduqdan sonra yenidən məbədə gəlmiş və əldə etdiyi qənimətin ən qiymətlisini buraya ənam kimi təqdim etmişdi.

Başqa bir məlumata görə, atasının hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması xəbərini eşidən II Xosrov Pərviz o vaxtadək sığınacaq tapdığı Azərbaycandan Mədainə yola düşmüş, şəhəri ələ keçirib taxta oturmuşdu. Firdovsi öz "Şahnamə"sində dəqiqləşdirir ki, şahzadə Xosrov sığınacaq yeri kimi Azərbaycandakı Adurquşnasp məbədini seçmişdi. Sonralar II Xosrov dəfələrlə məbədi ziyarət etmiş, buraya qiymətli hədiyyələr bağışlamışdı. II Xosrovun tac-qoyma mərasiminin də bəzi ərəb müəlliflərinin, eləcə də Firdovsinin məlumatından göründüyü kimi, Adurquşnasp məbədində keçirildiyini ehtimal etmək olar.

§ 8. ADURBADAQANDA XRİSTİANLIQ

Azərbaycanın cənub hissəsi Adurbadaqanda xristianlıq haqqında ilk yazılı qeyd 420-ci ildə katolikos Yabalahın dövründə (415-419) çağırılmış sinodun aktlarında qorunub saxlanmışdır. Lakin bu faktın özü xristianlığın burada mövcud olan çoxdankı ənənələri haqqında ehtimal yürütmək imkanını verir; belə ki, yeni dinin yayılması üçün zəmin olmayan yerdə yepiskopluq yarana bilməzdi.

Azərbaycanın şimalında - Albaniyada, eləcə də indiki Gürcüstan və Ermənistan ərazisində olduğu kimi, cənubda - Adurbadaqanda da xristian kilsəsi feodal münasibətlərinin yarandığı dövrdə meydana çıxmışdır.

Mənbələrdə "ilk Şərq" həvarisi¹ adlanan Fomanın artıq e. ilk əsrində midiyalılar və farslar arasında dini təbliğat aparması haqqında faktlar az deyil. İsanın məracının ikinci ilində, o, Hindistana gedərkən, yolüstü parfiyalılar, midiyalılar, farslar, baktiryalılar, markianlar arasında təbliğat aparmışdı. Sıryani mənbələrinin yazdığına görə, Gilan əhalisi xristianlığı həvari Addaydan qəbul etmişdi. Deyləmdə isə artıq 224-cü ildə yepiskopluq vardı.

"Yeni əhd" ("Əhdi-cədid") kitabları iudaizmin mərkəzi olan Yerusəlimi xristianlığın beşiyi adlandırırlar; bu dini təriqətin ilk nümayəndələri də iudaistlər arasından çıxmış, xristianlıq özünün erkən dövründə məhz onlara dayaqlanmışdı.

Azərbaycanda və Cənubi Qafqazın başqa yerlərində xristianlığın qəbulu iudaistlərin bu yerlərdə çoxdan bəri məskunlaşması ilə sıx bağlıdır. Mənbələrin məlumatına görə, hələ II Sarqon (e.ə. 722-705) dövründə şimal israililərinin bir hissəsi Midiyaya, Atropatenaya və b. yerlərə gəlib çıxmışdılar.

Erkən xristianlığın təbliğatı Suriyada, daha sonra isə Şərqi başqa yerlərində uğurlu idi, belə ki, təbliğat arami dilində arami dilli əhali arasında aparılırdı. Ən əvvəl xristianlıq Kiçik Asiyada və Suriyada yayıldı, Antakiya (Antioxiya) şəhəri isə xristianlığın iri mərkəzlərindən birinə çevrildi. Məhz Antakiya kilsəsindən xristianlıq həvari Pavelin vasitəsilə Kiçik Asiyaya, Kiprə, Yunanıstana yetişdi, daha sonra isə bir qədər əvvəl həvari Fomanın təbliğatına məruz qalmış parfiyalılar arasında yayılmağa başladı. Eramızın II əsrində Osroyena və Edessada (Ər-Ruha) kilsə təşkil olundu. Daha sonra xristian təbliğatı Farsa, Midiyaya, Baktiriyaya doğru hərəkət edərək, nəhayət, Hindistana yetişdi.

Kesariyalı Evseviyin "Kilsə tarixi"nin III kitabında və Sokratın "Sxolastika"sında əks olunan köhnə rəvayətə görə, həvarilik nəsibi Fomaya Parfiyada, İsanın digər şagirdi Varfolomeyə isə Hindistanda qismət olmuşdur. Parfiyalılar, midiyalılar, eləmlilər arasında xristian təbliğatı yayan Varfolomey farsların və məcusların yaşadıkları yerlərə, oradan isə Ermənistanı getmişdi.

İsa peyğəmbərin digər şagirdi, İncilin müəlliflərindən biri hesab edilən

¹ Həvari və ya apostol - İsa peyğəmbərin 12 şagirdinin - köməkçisinin hər birinə verilən ad

həvari Matfey Ekbatan (qədim Həmədan), Rey və Damağanda təbliğat aparmışdı. Babilistanda xristianlığı yaymağa çalışan həvari Pyotrdan sonra həvarilərdən Faddeyin şagirdi A xay burada dini təbliğatı davam etdirmiş, Edessaya qayıtdıqdan sonra öz yerinə müəllimi Faddeyin başqa bir şagirdi, Selevkiyə - Ktesifon şəhərində yepiskop kafedrasının təsisçisi sayılan Marini təyin etmişdi. Bu kafedra öz əhəmiyyətinə görə o dövrün xristian dünyasında mühüm yer tutur, onun yepiskopları isə Roma, Antakiya, İsgəndəriyyə və Karfagen yepiskopları ilə bir səviyyədə sayılırdı.

Parfiya və Sasani dövlətlərində (o cümlədən Aduərbadaqanda) xristian icmaları təkcə İncil təliminin yayılması hesabına deyil, bu ərazidə çoxdan bəri yaşayan xristian-suriyalılara görə yarandı. Sasanilərin fəal xarici siyasəti nəticəsində xristian əhalisi olan topaqların (Suriya, Kilikiya, Kappadokiya) işğal edilməsi də imperiyanın xristian əhalisinin sayını artırdı. İşğal edilmiş yerlərdən müxtəlif sənətkarların imperiyanın başqa şəhərlərinə köçürülməsi siyasəti də Sasanilər dövləti ərazisində xristian əhalinin sayının artmasına səbəb oldu.

Katolikosun oturduğu Ktesifon şəhərinin yerləşdiyi Bet Arameye (Qədim Babilistan) imperiyanın əsas vilayəti idi. Bundan sonra iyerarxiya sırası ilə arxiyepiskopluqlar¹ gəlirdi. Mənbələr İrbil, Həzz, Aşur və Mosul arxiyepiskopuna tabe olanlar sırasında Azərbaycan yepiskopunun da adını çəkirlər. Bu arxiyepiskop katolikosun seçilməsi və təyin edilməsində iştirak edən arxiyepiskoplar sırasında idi. Sıryani mənbələrin məlumatına görə, Arran (Albaniya) yepiskopluğu belə hüquqa malik deyildi.

484-cü ildə çağırılmış Bet Lapat (Cundişapur, sonralar Şahabad) məclisində Sasani dövlətinin xristian kilsəsi nestoriliyi qəbul etdi.

Bu təriqətin əsasını qoyan Antakiya keşişi Nestorinin 428-ci ildə Konstantinopol patriarxı seçilməsi yerli kilsə xadimlərinin, eləcə də İsgəndəriyyə kilsəsinin narazılığına səbəb olmuşdu. Antakiya ilahiyat məktəbinin ardıcılı olan Nestori ortodoksal xristianlıqla konfliktə girərək bu məktəbin təlimini təbliğ edirdi. Onun patriarxlığı dövründə İsanın təbiəti haqqında başlanan mübahisələrdə Nestori İsadə ayrı-ayrılıqda insan və ilahi təbiətlərin mövcud olduğunu qəbul edirdi. Onun fikrini Asiya, Pont və Suriya yepiskopları müdafiə edirdilər. Suriya əhalisi Nestorinin təlimini vergi zülmünə qarşı etirazlarına bayraq etdilər. Bizansda təqib edilən nestorilər Şərqə qaçdılar. İran xristianlarının Edessada təsis etdikləri məktəb onların sığınacağı, sonralar isə təlimlərinin başlanğıc yeri oldu. Bu məktəbdə Sasani imperiyasının hər yerindən, o cümlədən, görünür, Azərbaycandan gəlmiş xristian balaları təhsil alırdılar.

Mənbələrin məlumatına görə Albaniyanın da daxil olduğu Aduərbadaqan kustunun (canişinliyinin) tarixi Azərbaycana aid ərazisində Şərqi Suriya kilsəsinin aşağıdakı yepiskopluqları vardı: Partav - V əsrdən, Paytakaran - VI əsrdən, Aduərbadaqan - V əsrdən, Qanzak - V əsrdən, Urmiya - IV əsrdən, Sələməs - XIII əsrdən, Marağa - XIII

¹ Arxiyepiskop – yüksək dini rütbələrdən biri; pravoslav kilsəsində baş yepiskop; arxiyepiskopluq - arxiyepiskopa tabe ərazi.

əsrdən, Təbriz - XIII əsrdən, Uşnu - XIII əsrdən, Muğan - VIII əsrdən, 800-cü ildən isə mitropoliya.

Azərbaycanda xristianlıq haqqında ən erkən məlumat verən V əsrin əvvəllərinə dair, yuxarıda adını çəkdiyimiz, sinod sənədlərində katolikos Mar Yabalaha dini cəhətdən tabe olan vilayətlər sırasında Arran, Azərbaycan, İberiya və Ermənistan da vardır.

Mənbələr V-VII əsrlərdə Adurbadaqanda yepiskopluq etmiş bir neçə kilsə xadiminin adlarını çəkir. Bunlardan "Qanzakın və Adurbadaqanın" yepiskopu Osiy (Yelisey) 486-cı ildə patriarx Akak tərəfindən çağırılmış kilsə məclisində iştirak etmişdi. Məclisdə qəbul edilmiş aktı imzalayanlar arasında onun da qolu var: "Mən Azərbaycanda olan Qanzakın yepiskopu Osiy, burada yazılanlarla həmrəyliyi bildirir, öz qolumu və möhürümü qoyuram".

Osiydən sonrakı yepiskoplardan İohannın imzasını katolikos I Mar Abanın (536-552) 544-cü ilə aid məktublarında görmək olur. O zaman I Mar Aba Adurbadaqan rustaqlarından olan Peraxravarın (Burxuvanın) bir kəndində sürgündə idi. 549-550-ci ilin qişında onu kəndi tərk edərək, I Xosrovun hüzuruna yollanmışdı. Onu Azərbaycan yepiskopu İohann müşayiət edirdi. İohannın sonra Melxsidək Adurbadaqan yepiskopu olmuşdur. 544-cü ildə Mar İosifin (552-567) patriarxlığı dövründə çağırılan sinodun qərarlarını imzalayanlar arasında onun da adı vardır.

Azərbaycan yepiskopu Xenanişo 605-ci ildə Qriqorinin katolikos seçkisində iştirak etmişdir. Yerli də olsa, görünür, sonralar yaranmış ənənəyə görə Urmiya şəhəri ərazisində hələ apostolların vaxtında xristianlıq meydana gəlmişdi. Rəvayətə görə, bu şəhərdə hələ 165-ci ildə tikilmiş Mart Məryəm ("Xanım Məryəm") kilsəsi var idi. Lakin mənbələrdə bu gün də əlindən artıq nestori kilsəsinin olduğu Urmiya ətrafı ərazidə, eləcə də Uşnu, Sələmas, Sulduz, Marağa və Təbriz xristian kilsələri haqqında mötəbər məlumat yalnız XIII əsrə aiddir.

Mənbələr VI əsrin birinci yarısında Qanzak yepiskopluğu ilə yanaşı, Paytakaran yepiskopluğunun da adını çəkirlər. Tarixən məlumdur ki, V əsrin sonunda, alban hökmdarı III Vaçaqanın hakimiyyəti illərində Paytakaran alban vilayəti olur, VI əsrdə isə burada alban katolikosluğunun təbəçiliyində olan yepiskopluq yaradılır. Albaniya katolikosu Ter Abasin (551-596) patriarxlığı zamanı Paytakaranın yepiskopu Timofey olmuşdu. Mənbələrin məlumatına görə, bu dövrdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Albaniyada nestorilik təlimi geniş inkişaf tapır; hətta alban katolikosluğu bu təlimə qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalır. Mənbələr bu dövrdə Paytakaranda nestori təliminin tərəfdarı olan yepiskopluğun yaranması haqqında məlumat verir, bu təlimin ardıcılarının çağırıldığı 544-cü il sinodunun aktlarına qol çəkən iki Paytakaran yepiskopu - İohann və İakovun adlarını çəkirlər.

Nestori təliminin ardıcılı olan katolikos I Timofeyin (780-825) cəhdi ilə VIII əsrin lap sonlarında Muğanda da yepiskopluq təsis edildi. Rəhbər İliya yepiskop seçildi. Mənbədəki məlumata görə, yepiskopluğu qəbul edən İliya ticarət karvanına qoşulub

Muğana yola düşdü. Qatı zahid və tərki-dünya olan Mar İliya sərt həyat keçirir, adamboyu komada yaşayırdı; ev əşyalarından yemək üçün saxladığı quru çörək qabıqlarını yığmaq üçün sınıq qabı və gil dolçası var idi. Onun hətta yatacağı da yox idi. Nestorilər arasında ruhun tam saflığına çatmaq və gizli mətləbləri anlamaq ümidi ilə özünə cismani əziyyət vermək, dünya nemətlərindən imtina etmək və yarıac qalmaq kimi tərki-dünyalıq geniş inkişaf etmişdi.

İliyanın cəhdləri ilə Muğan əhalisi xristianlığı qəbul etdi. Mənbənin yazdığına görə, "...onlar cah-calallı kilsə binasının tikintisinə başladılar, sər-sahman işlərinə Mar İliyanın özü başçılıq edirdi. O, çoxlarını xaç suyuna çəkdi, onlar üçün keşiş və dyakonlar təyin etdi, zəbur surəsini yazdı. Getdikcə onlar (xristianlar)... çoxaldılar".

III-VII ƏSRLƏRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

§ 1. MADDİ MƏDƏNİYYƏT

Azərbaycanın ilk orta əsr maddi mədəniyyət abidələri antik dövrə nisbətən arxeoloji cəhətdən zəif öyrənilmişdir. İlk mənbələrdə bu dövrə aid onlarla şəhərin adı çəkilməsinə baxmayaraq, bunların heç birində, hələlik geniş miqyaslı qazıntı işi aparılmamışdır. İlk orta əsr şəhərlərinin çoxunda həyat sonralar da davam etdiyindən bu dövrün mədəni təbəqələri böyük dağıntılara məruz qalmışdır; üst təbəqələrdəki tikintilərlə əlaqədar olaraq vaxtilə qazılmış quyular, xəndəklər, çala və çökəkliklər, ümumiyyətlə görülmüş bütün torpaq işləri əvvəlki təbəqələri dağıtmış, əksər hallarda torpaqla birlikdə onlarda olan materiallar da çıxarılıb atılmışdır. Hətta elə hallar olmuşdur ki, quyular bir-birini dəfələrlə kəsmiş və bütövlükdə ilk orta əsr təbəqəsi məhv edilmişdir. Buna baxmayaraq, qazıntılar zamanı Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı şəhər yerlərində ilk orta əsr təbəqələrini az-çox izləmək mümkün olmuşdur. Qəbələdə həmin dövr təbəqəsi 0,5-1 m, Beyləqanda isə 1-1,5 m-ə yaxındır. Onlardakı maddi-mədəniyyət qalıqları antik dövr abidələrindəkinə nisbətən azdır. Tikinti qalıqları yox dərəcəsidir. Əsas material mal-qara və davar sümükləri və sadə şirsiz saxsı məmulatıdır. Saxsı qabların çeşidi çox azdır. Qazan, çıraq, səhəng, bardaq, kirəmit parçaları bu təbəqə üçün səciyyəvidir. Beyləqanda saxsı qablar içərisində boyalı qablara da təsadüf olunmuşdur. Şüşə qablar əsasən bərnə formasındadır. Təbəqə üçün səciyyəvi cəhət, bu dövrdə demək olar, bütün qazıntı sahələrində (Beyləqan, Qəbələ, Mingəçevir) diametri 1-1,5 m-dən 2-3,5 m-dək olan dairəvi və dib hissəsi daha geniş quyuların varlığıdır. Beyləqanda belə quyuların bəzilərinin dibi hamar suvanmış və şirələnmişdir. Mingəçevir quyularında ərzaq qalıqları da tapılmışdır.

İlk orta əsr şəhərlərinin plan quruluşunu öyrənmək üçün Muğan düzündə, indiki Biləsuvar rayonunda yerləşən Şəhriyar abidələr kompleksi daha səciyyəvidir. Muğan Govuraxı üstündə ilk orta əsrlərdə tikilən Şəhriyar şəhəri (tarixi adı məlum deyil) ərəblərin Azərbaycana hücumları zamanı dağıdılmış və burada sonralar həyat davam etməmişdir. Buna görə də şəhərin ilkin quruluşu olduğu kimi qalmışdır. 36 hektar ərazini əhatə edən şəhərin qala divarları kvadrat planda tikilmiş, hər divarın orta hissəsində darvaza olmuşdur. Darvazalardan şəhərə gedən küçələr mərkəzdə, feodalın qəsrə yerləşən yerdə görünür və şəhəri dörd bərabər hissəyə bölürdü. Mil Govuraxı üstündə yerləşən Beyləqan şəhəri də (indiki Beyləqan rayonu) eyni planda tikilmişdir.

Qazıntı və kəşfiyyət işlərindən aydın olmuşdur ki, Mil və Muğan düzlərində ilk orta əsrlərdə şəhərlərin qala divarlarının tikintisində ən çox topaqdan köbər (dik) tökmək üsulundan, çiy kərpic hörgüsü və möhrədən istifadə olunmuşdur; bişmiş kərpic

ilk orta əsrlərdə hələ az tətbiq olunurdu.

Çiy kərpic və möhrə divarların tikilməsi adətən qala xəndəyinin torpağı hesabına olurdu. Beləliklə də qala xəndəyi həmişə qala divarını müşayiət edirdi. Dağ və dağətəyi bölgələrdə isə tikinti üçün çay daşı, sal daş və yaxud qarışıq materialdan istifadə olunurdu. Dərbəndin həmin dövr qala divarları sal daşlar, Qəbələnin divarı isə qarışıq material ilə tikilmişdir. Qazıntılar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Beyləqanın ilk orta əsr qala divarı 47-49x47 -49x14-17 *sm* ölçüdə və indi el arasında "ayıbalası" adı ilə məşhur olan çiy kərpiclə hörülmüşdür. Kərpiclərin arasına palçıq məhlulu qoyularaq, hər bir cərgə özündən əvvəlki cərgəni bağlamaq şətilə hörülmüşdür. Divarın 1 *m-dək* xam torpaqda bünövrəsi vardır. Bünövrənin eni 6 m-ə qədərdir. Divar içəri və bayır tərəfdən 3-7 *sm-ə* qədər samanlı palçıqla suvanmışdır. Divarın qala bürcləri uzunsov yarım dairə formasında olmuşdur. Divarın hündürlüyü, güman ki, 8-10 m-dən alçaq olmamışdır. Qala xəndəyi 1-2 *m* dərinlikdə və 10-30 *m* enində qazılmışdır.

İlk orta əsrlərin maddi-mədəniyyəti üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də həmin dövərə aid müdafiə istehkamlarına daha çox təsadüf olunmasıdır. Xüsusilə Xəzər dənizi ilə Böyük Qafqaz dağı arasındakı keçiddə belə istehkamlar daha çox qalmışdır. Cənubdan şimala doğru bir-birinin ardınca dağla dəniz arasında uzanan Beşbarmaq, Gilgilçay, Dərbənd sədləri bunlara misal ola bilər. Bunlardan Gilgilçay səddində aparılan qazıntılarda müəyyən edilmişdir ki, sədd düzən yerlərdə 42x42x10 *sm* ölçüdə olan çiy kərpiclə palçıq məhlulundan hörülmüşdür. Şimal tərəfdən sədd boyu axan Gilgilçay səddin müdafiəsini təbii olaraq gücləndirir. Sədd boyu mövcud olan bürclər (sayı 195-ə qədərdir) torpaq altında qalsa da aydın görünməkdədir. Qazıntılar nəticəsində səddin düzənlikdən dağa keçid yerində (Dəvəçi rayonu Yenikənd kəndi) hərbi düşərgə qalığı aşkar edilmişdir. 10 *ha* sahəni əhatə edən bu düşərgə üç tərəfdən divar, bir tərəfdən isə çayla əhatə olunmuşdur. Süni xəndəyi var, sahə iki səkildir. Günbəz örtüklü yeraltı zindanlar aşkarlanmışdır. Düşərgənin V əsrin 90-cı illərində salındığı müəyyən edilmişdir.

Müdafiə istehkamları Sasani imperiyasının şimal sərhədlərini mühafizə edən iri regional və kiçik lokal səciyyə daşınmaqla iki qrupa bölünür. Qeyd etdiyimiz uzun sədlərlə yanaşı, Quba-Xaçmaz bölgəsində Sandıqtəpə (Quba rayonu), Şoranpel (Hil kəndi) kimi kiçik lokal səciyyəli müdafiə istehkamlarının da olduğu müəyyən edilmişdir.

İlk orta əsr şəhər tipli yaşayış məskənləri şəhərlərlə kənd yaşayış məskənləri arasında bir növ keçid mövqeyi tutur. Arxeoloqların aşkar etdikləri və qismən qazıdıkları Təzəkənd (Beyləqan rayonu), Govurqala (Ağdam rayonu), Torpaqqala (Qax rayonu, Tovuz rayonu), Mıngəçevir, Xınıslı, Quşçu (Şamaxı rayonu), Qızlartəpə, Yusiftəpə, Ağaxantəpə, Mahmudtəpə, Çetkun (Qusar rayonu) belə abidələrdəndir. Bunlarda 1-3 *m-dək* mədəni təbəqə qalmışdır. Əksəriyyətində müdafiə istehkamları, tikinti qalıqları, istehsalat ocaqları, məişət qurğuları, qəbir abidələri və nisbətən sönük və yeknəsəq olan digər maddi-mədəniyyət qalıqları (müxtəlif əşyalar) aşkara çıxarılmışdır. Belə

yaşayış məskənləri şəhərlərə nisbətən daha yığcam əraziyə məlik olmaları ilə fərqlənir.

Kənd tipli yaşayış məskənləri az-çox Quba - Xaçmaz bölgəsində qeydə alınmış və qismən tədqiq olunmuşdur. Böyüktəpə, Xucbala, Kuxuroba, Salmantəpə, Qursantəpə, Cağar, Şamiltəpə, Enix bunlara misal ola bilər. Kənd yaşayış məskənlərində mədəni təbəqə qalıqları seyrək sərələnməmiş və orta hesabla 1-1,5 m-dən qalın deyil. Bəzi abidələrdə (Qızılgültəpə, Şamiltəpə - Qusar rayonu) süni müdafiə köbərlərinə də təsadüf olunmuşdur.

Şəhərlərdə və şəhər tipli yaşayış məskənlərində bir neçə vəl yaxud qarışıq qəbirli qəbiristanlıqlara təsadüf olunursa, kənd yaşayış məskənlərindəki qəbiristanlıqlarda qəbirlər daha yeknəsəqdir.

Albaniya ərazisində ilk orta əsrlərə aid xristian məbədləri (Qax rayonu Qum kəndi, Qəbələ rayonu Böyük Əmili kəndi, Mingəçevir, Dağlıq Qarabağda Amaras, Ağdamda Govurçala və s.), istehsalat ocaqları, alban və pəhləvi yazıları, daş bütlər, şüşəəridən və dulus kürələri və müxtəlif tip qəbiristanlıqlar qazılıb öyrənilmişdir.

Azərbaycanın şimal-şərq ərazisində aparılan axtarışlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, burada ilk orta əsrlərdə intensiv yaşayış olmuşdur. Xüsusilə dəniz sahili boyu ərazidə yaşayış məskənlərinin sayı çoxalmış, onların dağətəyi və dağlıq rayonlarla əlaqəsi artmışdır. Qusar rayonundakı Yusifxantəpə və Qızılartəpə, Quba rayonunda Sandıqtəpə və Dəvəçi rayonunda Almastəpə dövrün ən səciyyəvi yaşayış məskənləri hesab edilir. Abidələrin, adətən, təpə üstündə yerləşən əsas yaşayış məskəni və onun ətrafında qrup şəklində sərələnməmiş məskənlərdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir. Əsas yaşayış məskəni daha möhkəm mövqedə olmaqla, bir növ, ətraf məskənlərin mərkəzi kimi özünü büruzə verir. Cənubi Azərbaycanda Şiz şəhər və məbəd kompleksi aşkar edilmiş, burada məşhur Adurquşnəsp məbədinin qalıqları tədqiq olunmuşdur, Mərkəzi günbəzli bina, kiçik günbəzli əlavə binalar, sütunlu zal, sütunlu həyəət, eyvan və digər tikililər aşkara çıxarılmışdır.

Dövrün əsas qəbir abidələrindən sadə torpaq qəbirlər, demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində yayılmışdır. Daş quru qəbirlərə dağ rayonlarında, katakombalara Mingəçevir, Qəbələ, Qusar, Qax rayonlarında, quyu və küp qəbirlərə Şamaxıda, xristian qəbirlərinə əsasən dağ rayonlarında - Albaniyanın cənub və qərb bölgələrində təsadüf olunur. Qəbir materialı kimi daş və bişmiş kərpicdən, ağacdan, dövrün sonlarında isə daş sarkofaqlardan istifadə olunmuşdur. Qəbirlər tikinti materialı, qəbir quruluşu və avadanlığına görə müxtəlif olsalar da onlardakı maddi-mədəniyyət qalıqlarında ümumi cəhətlər çoxdur.

Qeyd edək ki, ilk orta əsrlərdə qəbirlərə avadanlıq qoymaq xeyli azalmış və dövrün sonunda, demək olar ki, aradan çıxmışdır. Buna baxmayaraq, qazıntılar nəticəsində ilk orta əsr yaşayış yerləri və qəbirlərdən müəyyən qədər əşyavi materiallar əldə edilmişdir. Bunların əksəriyyətini, əlbəttə, dulusçuluq və az-çox şüşəçilik, metalşləmə və daşşləmə sənətinə aid materiallar təşkil edir.

Antik dövrdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də əhalinin təsərrüfat və məişət

həyatında aparıcı rolu metal oynamışdır. Azərbaycanda ilk orta əsrlərdə metal emalı haqqında az da olsa yazılı mənbələr xəbər verir. Bəzi rayonlarda metalərdən kürelərin olduğunu geoloji axtarışlar da təsdiq etmişdir. Məlum olmuşdur ki, metalın ilkin emalı filiz yataqları yaxınlığında və ağac kömürün bol olduğu yerlərdə aparılmışdır. Lakin metalın sonrakı işlənməsi şəhərlərdə də həyata keçirilmişdir. Beyləqanda, Qəbələdə, Şamaxıda ilk orta əsr təbəqələrindən külli miqdarda dəmir şlakları tapılmışdır. Mingəçevirdən dəmir xaç tökmək üçün qəlib məlumdur. Bunlar həmin şəhərlərdə dəmirçi kürelərinin və metal əşya istehsalının mövcud olduğunu xəbər verir. Çox təəssüf ki, qazıntılarda metal əşyaların özləri az tapılır. Bunun bir səbəbi metalın torpaqda pis qalmasıdırsa, digər səbəbi işlənmiş əşyanın yenidən emal edilməsi, ondan təkrar istifadə olunmasıdır. Beyləqan qazıntılarının ilk orta əsr təbəqəsindən bizzə dəhrə, ox ucluğu, mismar, Mingəçevirdən xış gavağının hissəsi, oraq, dəryaz, dəmir toxa, oraqvari bıçaqlar, qoyun qırmaq üçün qayçılar, sayırğa, nizə və ox ucluqları məlumdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı xeyli metal (dəmir, tunc və gümüş) qab-qaçaq qalıqları da əldə edilmişdir. Bunlar boşqab, cam, səmic, lüləyin, vedrə, qaşiq, qayıqvari qablar, külqabı və s.-dən ibarətdir. Ən çox təsadüf edilən metal - bəzək əşyalıdır. Tuncdan düzəldilən müxtəlif bilərziklər, muncuqlar, toqqa başlıqları, halqalar, sancaqlar, qaşlı və qaşsız üzüklər, asmalar, zınqırovlar, ağac və qayış üçün üzük hissələri və s. belə tapıntılardandır. Bunlardan bəziləri yüksək ustalığ və bədii zövqlə hazırlanmışdır. Bir ədəd tunc qartal fiquru orijinal forması ilə nəzəri cəlb edir.

Qiyətli metallardan düzəldilmiş bəzək əşyaları - üzük, bilərzik, sırğa, düymə və s. daha zərifdir və gözəlliyi ilə seçilir. Qazıntılardan tapılmış zərgər əmək alətləri - kiçik maşa, qaşiq, tərəzi, məhək daşı həmin bəzəklərin yerli istehsalından xəbər verir. Tökmə və döymə üsulu ilə hazırlanmış bəzək əşyalarında simvolik məna daşıyan işarələrə, təsvirlərə təsadüf olunur. Kiçik insan fiqurlarına belə rast gəlinir. Mingəçevirdən bir neçə ədəd ilk orta əsrlər üçün səciyyəvi hesab edilən qanadlarının ucunda ikipər dairəvi düyməsi olan xaçlar tapılmışdır. Tapıntılar içərisində gətirilmə metal əşyalara da təsadüf olunur. Bunlardan Şamaxı gümüş camı xüsusi maraqlıdır. Camda dağ keçisi ovlayan atlı böyük ustalıqla və bədii zövqlə təsvir edilmişdir. Cam III əsrin sonu - IV əsrin əvvəllərinə aiddir. Mingəçevirdən, Torpaqqaladan (Qax rayonu) və Qubadan da nadir gümüş qablar əldə edilmişdir.

İlk orta əsrlərdə, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, arxeoloji qazıntı materialının əsas kütləsini saxsı qablar təşkil edir. Bunun səbəbi, onların sındıqdan sonra təkrar istehsal üçün yararsız olması və torpaqda nisbətən yaxşı qalması ilə izah edilir. Antik dövrdə olduğu kimi, bu dövrdə də hələ ayaq dulus çarxından demək olar ki, istifadə olunmurdu; tək-tək hallarda, o da ilk orta əsrlərin sonlarında, dulus çarxından istifadə olunaraq hazırlanmış qablara təsadüf olunur. Belə bir çarxın nümunəsi Şamaxı rayonundan tapılmışdır. Lakin bu dövrdə gilinin və bəşirilmə keyfiyyətinin nisbətən yaxşılaşmasına baxmayaraq, ümumiyyətlə, dulusçuluq sənətində tənəzzül, geriləmə olduğu nəzərə çarpır. Qabların formaları kobudlaşır, çeşidi azalır, naxışları sadələşir, uzunburun, süzgəclli və hündür ayaqlı qabların formalarında sadəliyə doğru dəyişikliklər baş verir

(bunun və ayaqlar qısadır, süzgəc adıləşir və s.). Dövrün əsas qab nümunələri iri təsərrüfat küpləri, nehrə, səhəng, bardaq, küpə, qazan, tava, təknə, kasa, duzqabı, çırmaq və s. Mingəçevirdə gildən düzəldilmiş kəsmə naxışlı şamdanlar, Beyləqanda isə buxurdanlar tapılmışdır. Onlar kvadrat və dairəvi formada olub, sadə və yaxud dördəyaqlı oturacağa məlikdir.

Dulusçuluqdakı tənəzzül və geriləmə, görünür, cəmiyyətin yeni üsuli-idarəyə keçməsi prosesi və köçəri tayfaların qərbə və cənuba axınının güclənməsi və müharibələrin artması ilə əlaqədar idi. Dövrün saxsı məmumatında baş verən ən səciyyəvi hal kənnelyur naxışlı qabların meydana gəlməsidir. Belə naxışlı qablar Azərbaycanın şimal (Quba-Xaçmaz) bölgələri üçün daha səciyyəvidir. Qırmızı boyalı və anqob örtüklü qabların istehsalı davam etdirilir. Beyləqandan tapılmış bir ədəd boyalı səhəng yaxşı işüyrələnmiş və ağzı zoomorf şəkllə salınmışdır.

İnşaat keramikasında da sadəliyə doğru dəyişiklik baş verir. Antik dövrün düzbucaqlı kərpicləri kvadrat və qalın kərpiclərlə əvəz olunur, kərəmitlər xeyli kiçik ölçüdə hazırlanır. Əsasən şəhər qazıntılarından tapılan iki, kənarı yuxarı qatlanmış müstəvi formada alt (keramida) və qövs şəkllində üst (kolypter) kərəmitlər bunu deməyə əsas verir.

Qəbələnin ilk orta əsr təbəqəsindən su kəməri üçün istifadə olunan gil borular tapılmışdır. Uzunluğu 40, diametri 16-10 sm olan belə borular bir-birinə geydirilir, birləşən hissələri kərəc məhlulu ilə bərkidilirdi. Bəzən bonu su xətləri bişmiş kərpiclə hörülmüş arxlarda yerləşdirilirdi. Suyun axarına nəzarət müəyyən məsafələrdə yerləşdirilən iki yandan su tünglərinə bənd edilən xüsusi küplər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Belə küplərdən su xəttini şaxələyə ayırmaq üçün də istifadə olunurdu.

İlk orta əsr abidələrində aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunan maddi mədəniyyət qalıqlarının bir qrupunu da təndirlər təşkil edir. Onların ölçüləri 30 sm-dən 1,5 m-dəkdir. Ən çox 50-80 sm diametri olan təndirlərə təsadüf olunur. Belə təndirlərin dib hissəsində hava işləmək üçün gil bonu qoyulur və yaxud deşik düzəldilirdi. Bunlar, şübhəsiz, çörək bişirmək üçün istifadə olunmuşdur. Kiçik təndirlər evi qızdırmaq - kürsü üçün düzəldilir, böyük təndirlərdən isə çörək bişirməklə bərabər, həm də meyvə qurutmaq üçün istifadə edilirdi. Görünür, onlar bəzən qab rolunu da oynamışdır; Beyləqanda aşkar olunan bir təndirin içərisi darı ilə dolu idi.

Gildən insan, heyvan və quş fiqurları hazırlanması ilk orta əsrlərdə də davam etdirilir. Bunlara daha çox dağ rayonları ərazisindəki yaşayış yerlərində və qəbirlərdə təsadüf olunur. Bəzən belə fiqurlar stilizə olunmuş şəkildə hazırlanmış, yaxud onların elementləri qablara bəzək kimi vurulmuşdur. Bunlar ölkədə xristianlığın qəbul olunmasına baxmayaraq bütpərəstliyin qalıqlarının hələ də güclü olduğunu nümayiş etdirir. Mingəçevir qazıntılarından büt şəkllində düzəldilmiş müxtəlif uşaq oyuncaqları tapılmışdır. Gənc nəslin tərbiyəsində, onları soykökləri ilə bağlayan bir amil kimi bu oyuncaqlar mühüm rol oynamışdır.

İlk orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qrupunu şüşə məmumatı təşkil edir. Arxeoloji materiallar sübut edir ki, artıq bu dövrdə Azərbaycanda

yerli şüşə istehsalı mövcud olmuşdur. Qəbələdə, Torpaqqalada (Qax rayonu), Amarasda şüşə istehsalı üçün işlədilən kürə qalıqları və hətta istehsal alətləri aşkar edilmişdir. Azərbaycan şəhərlərinin ilk orta əsr təbəqələrindən tapılan şüşə qab nümunələri, əsasən, darboğaz qabların qırıqlarından, kiçik bəmilərdən, qənddan və boşqab biçimli qablardan ibarətdir. Rəngləri açıq-yaşıl, tünd-yaşıl və yaşıl, bəzən çəhrayıdır. Bəmilərin oturacağı bir qədər içəriyə batıq formadadır. Bu qabların bəziləri boğazsız, bəziləri isə ağız hissədə az kənara genişlənən boğaza malikdir. Sonuncular bir növ enliboğaz küpələri xatırladır. Onlar əsas etibarilə ağızdan qabın oturacağına doğru uzanan sıx xətlərlə, bəzən qabın yanlarında üstdən aşağıya mail qabartmalarla, ya da oyma naxışlarla bəzədilmişdir. Bəniyə bənzər qabların oturacaqları içəriyə batıq olmaqdan başqa, mərkəzdən yanlara doğru günəş şüalarını xatırladan düz və qövsvari xətlərlə də naxışlanmışdır. Şüşə qabların hazırlanmasında tökmə və üfurmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Naxışsız, saya qablar çoxluq təşkil edir. Şüşə bəzəklər əsas etibarilə yaşıl rəngli muncuqlardan ibarətdir; üzük, üzük qaşığı, hətta biləzlik və güzgülü qalıqlarına da təsadüf olunur. Mütəxəssislər hələ ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda bir neçə şüşə istehsalı mərkəzləri olduğunu qeyd edirlər. Beyləqanın şüşə bəzəkləri üçün daha xarakterik olanı qara rəngli biləzliklərdir. Bunlar, tapılan biləzliklərin üçdə iki hissəsindən çoxunu təşkil edir. Biləzliklərin hamısı ucları birbirinə bitişdirilmiş çubuq şəklində olan şüşə kütləsindən halqa formasında düzəldilmişdir. Əksər biləzliklərin bitişən yeri ilan başı şəklindədir. En kəsiyi dairəvi, yarım dairəvi və yaxud üçbucaq şəklindədir. Tək-tək eşmə biləzliklərə də təsadüf olunur.

Daşdan hazırlanmış maddi mədəniyyət qalıqları, demək olar ki, Azərbaycanın qazıntı aparılmış bütün abidələrinin ilk orta əsr təbəqələrindən tapılmışdır. Daş topaqda yaxşı qaldığı üçün belə tapıntılar daha zəngindir. Daş məmulatın əsas kütləsini, əlbəttə, memarlıq abidələrinin hissələri - sütunaltlıqları, kapitellər, qapı və pəncərə başlıqları və digər memarlıq bəzəkləri təşkil edir. Məişət, təsərrüfat və dini ayinlərlə bağlı materiallar da kifayət qədər tapılır. Nümunə üçün Mingəçevirdən tapılmış, üzərində alban yazısı olan xaçaltı daşı, Bərdədən tapılan, küncələrində qoç başı təsvir olunmuş kapiteli, Bərdə, Şamaxı, Qəbələ, Mingəçevir, Təzəkənd qazıntılarından aşkara çıxarılmış sütunaltlıqlarını, Bərdə, Ağdam, Şamaxı rayonlarından məlum olan daş heykəlləri, fallos formalı daşları və digər nadir tapıntıları göstərmək olar. Beyləqan qazıntılarından kirkirə daşları, duzqabı, dabandaşığı və şamdanlar tapılmışdır. Beyləqandan tapılmış kirkirənin üst daşı daha maraqlıdır. Bu daşın altında (dən dəşiyinin yanlarında) təvərə keçirmək üçün 14 sm uzunluğunda göz açılmışdır. Məlumdur ki, təvərəli dən daşları, müasir su dəyirmanları kimi, dən in iri və yumşaq üyüdülməsi üçün nizama salına bilirdi. Hər halda, Beyləqandan ilk orta əsrlərə aid təvərə gəzi olan kirkirə daşının tapılması Azərbaycanda əhalinin su dəyirmanı ilə tanışlığını tamamilə sübut edən əsaslı dəlildir.

Daş məmulatından danışarkən qazıntılardan tapılan ilk orta əsr möhürlərini də qeyd etmək lazımdır. Bunlar müxtəlif qiymətli rəngli daşlardan düzəldilmiş, əsasən

şar formasında olan (bir tərəfində möhürün müxtəlif süjetli əksi həkk edilmişdir), ortası dəşikli daş məmulatdır. Onlarda böyük ustalıqla maral, öküz, qoyun, keçi, şir, bəbir təsvirləri, bitki şəkilləri, hətta müxtəlif geyimdə insan fiqurları həkk olunmuşdur. Ən çox möhür Mingəçevir və Şamaxı (Şərgah) qazıntılarından tapılmışdır. Beyləqandan tapılmış dağ bülluru və əqiqdən hazırlanmış möhürlər bərk daşların incəliklə işləndiyinə gözəl misaldır. Dağ büllurundan olan möhürdə kəsmə üsulu ilə dizi üstdə dayanmış keçi təsvir olunmuşdur. Əqiqdən hazırlanmış möhürdə isə ayaq üstdə duran keçinin qabağında oxa-bənzər ağac həkk edilmişdir. Mingəçevir və Qəbələdən üzərində müxtəlif möhürlərin əksi basılmış gil bulla (sulquc) nümunələri də tapılmışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın özündə daş möhürlərin çıxarları və yarımfabrikatlarına da təsadüf olunur, bu da onların müəyyən hissəsinin yerli istehsal olduğunu sübut edir.

İlk orta əsr təbəqəsindən tapılan sümük əşyalar və bəzək şeyləri bu dövrdə həmin məmulatdan geniş istifadə olunduğunu nümayiş etdirir. Beyləqandan sümük dəstək, Mingəçevirdən sümük daraq, Şərgah və Quşçudan sümükdən bıçaq sapları tapılmışdır. Mingəçevirdən tapılmış bir sümük təbəqənin üzərində atlı təsvir olunmuşdur; yəhər, atlının geyimi və silahı aydın bilinir. Bir daraq sınıq xətlər və iç-içə olan dairələrlə naxışlanmışdır. Qazıntıların ilk orta əsr təbəqələrində baş hissəsi əl, heyvan və quş başı şəklində düzəldilmiş sümüksancaqlara, düymə, iy başlıqları və toqqa bəzəklərinə də təsadüf olunur. Şamaxı rayonunda Qalacıq yaşayış yerindən sümükdən toxuculuq alətləri - kirkit və kiçik bıçaqlar tapılmışdır.

Arxeoloji qazıntılardan ağac məmulatı torpaqda pis qaldığından az tapılır. Nisbətən yaxşı qalanı ardıc ağacı qalıqlarıdır. Bu ağacdən Beyləqanda tikinti işlərində və xüsusilə quyuların ağzını bağlamaqda geniş istifadə edilmişdir. Qazıntılardan tapılan metal əmək alətləri, ağac alət və əşyaların metal hissələri hələ ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda ağacışləmə sənətinin inkişaf etdiyini göstərir. Mingəçevirdə katakomb qəbrindən toxucu dəzgahının hissələri tapılmışdır. Demək olar, bütün qazıntılarda tikintidə istifadə olunmuş ağac qalıqlarına (tir, dirək, pəncərə çərçivəsi, şəbəkə və s.) təsadüf olunur. Çox hallarda çürümüş vəziyyətdə tapılan bu qalıqlar tikintidə Azərbaycanın zəngin möhkəm və davamlı ağac növlərindən (palıd, şabalıd, fıstıq, qarağac və s.) istifadə olunduğunu nümayiş etdirir. Mingəçevir və Şərgahdan ağacdən təsərrüfat və məişət qabları tapılmışdır. Onların bəziləri zəngin naxışlanmışdır. Bir əşyanın üzərində dairə, quş və maral rəsmləri verilmişdir.

Azərbaycanın ilk orta əsr maddi mədəniyyətinin bir qrupunu sikkə qalıqları təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycanda əsasən Sasani sikkələri dövriyyədə olmuşdur. Onların qalıqlarına dəfinə şəklində və tək-tək qazıntılarda və təsadüfi tapıntılarda rast gəlinmişdir. Bu cəhətdən Qəbələ dəfinələri (Dəlləkotu adlı yerdə), Bakı dəfinəsi, Göyçay dəfinəsi və s. xüsusi qeyd edilməlidir. Qəbələ dəfinəsində Sasani pulları ilə birlikdə daha qədim dövrə aid Parfiya və Roma sikkələri də olmuşdur. Azərbaycan ərazisində, demək olar ki, bütün Sasani padşahlarının pullarına təsadüf edilmişdir.

Arxeoloji qazıntıların ilk orta əsr təbəqələrində yazılı abidələr, az da olsa, aşkara çıxarılmışdır. Bunların içərisində Mingəçevirdən tapılmış alban yazıları xüsusi

əhəmiyyətə malikdir. Bu yazılar bir ədəd xaçaltı böyük daşın və bir neçə gil şamdanların və qabların üzərində qalmışdır. Xaçaltı daşda 62 hərf, qalan abidələrdə isə 140-dək hərf-işarə olduğu müəyyən edilmişdir. Mingəçevir yazılarının alban yazısı olduğu şübhə oyatmasa da, onların oxunuşu hələ də başa çatdırılmamışdır. Alban yazıları V-VIII əsrin əvvəllərinə aiddir. İkinci qrup yazılar pəhləvi (orta fars) dilində olan yazılardır. Bu yazılara əsasən pullar üzərində və Dərbənd qala divarlarında rast gəlinir. Dərbənd pəhləvi yazıları əsasında şəhərin və qala divarlarının tarixinə dair xeyli məlumat əldə edilmişdir. Cənubi Azərbaycanda, Muğanın mərkəzi hissəsində yerləşən Mişkinşəhr adlı yerdə aparılan qazıntılar zamanı pəhləvi dilində daş üzərində maraqlı bir yazı tapılmışdır. Yazı IV əsrə aiddir. Yazıda Nərsə-Hörmüz adından burada qala tikildiyi göstərilir.

Üçüncü qrup yazılar isə xristian abidələrində təsadüf olunan ermənidilli yazılardır. Onların nümunələri Mingəçevirdən (VII əsr), Govurqaladan (IX əsr) və digər yerlərdən məlumdur. Govurqaladan tapılan daş sarkofağın qapağı üzərində IX əsrin sonlarında Alban dövlətini bərpa etmiş Həmmamın qardaşının adı yazılmışdır. Görünür, hökmdar ailəsinə aid qəbiristanlıq həmin dövrdə bu ərazidə yerləşmişdi.

§ 2. YAZI. MƏKTƏB. ƏDƏBİYYAT

a) Albaniya - Tarixi taleyin xüsusi hökmülə Albaniyanın yerli mənşəli yazılı abidələri dövrümüzə qədim erməni dilində gəlib çatmışdır. Lakin XIII əsrdək alban ədəbiyyatı, şübhəsiz, alban dilində yazılmışdır.

Xristianlıq qəbul edilənə və Albaniyada dövlət dininə çevrilənədək albanların öz yazısı olmuş, bütün ölkə üçün tayfalararası ünsiyyət vasitəsi kimi alban dili geniş inkişaf tapmışdı. Alban dilində yerli yazı və ədəbiyyatın yaranması ermənilərdə və gürcülərdə olduğu kimi, ölkənin xristianlaşması ilə bağlı idi. Dini ədəbiyyatın albancaya ilk tərcümələri siryani dilindən olmuşdur. Moisey Kalankatlının verdiyi məlumatlar Albaniyanın qədim Suriyanın vilayətləri və Fələstinlə köhnə əlaqələrinin olduğunu göstərir.

Albanların öz doğma dillərində yazı və ədəbiyyatın olması obyektiv tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Sosial-iqtisadi və siyasi şərait Albaniyanın öz ədəbiyyatının yaranması üçün zəmin hazırlamışdı. V əsrin başlanğıcında arami qrafikası əsasında alban yazısı -əlifbası təkmilləşdirildi. Antik müəlliflərə görə, albanlar hələ e.ə. I əsrdə öz yazılarından istifadə edirdilər. V yüzilin əvvəllərində təkmilləşdirilmiş 52

fonemli alban əlifbası fişiltılı və boğaz səsləri ilə zəngin idi. V əsr erməni müəlliflərinin özlərinin etiraf etdiyi kimi, alban dili ermənilər üçün "yad" dil idi.

Məhz bu dövrdə alban hökmdarı Asuagenin, alban patriarxi İyereminin yardımı ilə "Tövrat" və "İncil"-in, "Liturgiya" (xristianların əsas ibadət ayini) və başqa dini kitabların tərcüməsi üzrə uğurlu işlər görüldü. Müəllim kimi hazırlaşdırılmış bir çox gənc ölkənin müxtəlif vilayətlərinə yollandı. Albaniyanın ayrı-ayrı vilayətlərindən olan, dövlət ərzaq payı ilə təmin edilmiş uşaqlar dəstə-dəstə məktəblərə göndərildilər. Tərcümə dini ədəbiyyatı ilə yanaşı, yerli orijinal agioqrafik (alban müqəddəslərinin həyatı) və dünyəvi ədəbiyyat da yaranırdı. Albanlar öz yazılarından beynəlxalq yazışmalarda da istifadə edirdilər.

V-VII əsrlər alban yazısının çiçəklənmə dövrü hesab olunur. Məhz bu dövrdə, A.Q.Şanidzenin sözləri ilə desək, "albanlar Qafqazın siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində gürcülər və ermənilərlə eyni dərəcədə bərabər fəallıqla iştirak edirdilər".

Erkən alban ədəbiyyatı əlverişli tarixi-mədəni şəraitdə təşəkkül tapdı. Bu - müstəqil Alban dövlətinin mövcud olduğu, alban arşakilərinin və onları əvəz edən böyük alban hökmdarları - Mihranilərin hakimiyyətdə olduqları, müstəqil alban kilsəsinin fəaliyyət dövrü idi.

Ədəbiyyatın inkişafı nəticəsində maraq dairəsi genişlənmiş, bu isə öz əksini müxtəlif janrlarda tapmışdı: agioqrafik əsərlər, tarixi xronikalar, hüquqi sənədlər - kilsə qanunları və dünyəvi qanunlar yaranmağa başladı. V-VI əsrlərdə siyasi səbəblər üzündən ədəbiyyatda ellinpərəst istiqamət nəzərə çarpdı.

Dövrün alban ədəbi ənənələrinə bizə yetişmiş aşağıdakı tarixi narrativ mənbələr aiddir: Moisey Kalankatlının "Alban tarixi", VII əsr şairi Davdəkin elegiyası, alban hüquqi mənbələri olan kilsə qanunları (V əsr Aquen məclisinin qanunu və Simeonun qanunu adı ilə tanınmış 705-ci il Partav məclisinin qanunu).

Moisey Kalankatlının I-X əsrlər Albaniyası və albanların, eləcə də başqa xalqların tarixinə həsr etdiyi əsərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. "Alban tarixi" Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi, ideoloji və mədəni tarixini, eləcə də tarixi coğrafiyasını və etnogenezi və s. öyrənmək baxımından hədsiz maraq doğurur.

Moisey Kalankatlı qüdrətli alban hökmdarı Cavanşirin müasiri idi; məhz bu dövr Albaniyanın siyasi və mədəni dirçəlişi dövrü sayılırdı. Hərbi istedadı, müdrik və çevik siyasəti ilə Albaniyanı öz əzəli hüduqlarında - cənubda Araz çayından, şimalda Dərbəndədək olan ərazidə birləşdirən və bərpa edən, müstəqil daxili və xarici siyasət yeridən, alban kilsəsinin müstəqilliyini qoruyub saxlayan Cavanşir, şübhəsiz, xüsusi yazılı abidədə öz dövrünün inikasını görmək arzusu ilə Moisey Kalankatlıya "Alban tarixi" kitabını sifariş verir. Həmin kitabın meydana gəlmə səbəblərindən biri də budur.

Üç tərəfdən olan siyasi təzyiqlər şəraitində dövlətin müstəqilliyini saxlamaq, özünün mədəni-ideoloji bənzərsizliyini qorumaq naminə alban xalqını mübarizəyə səfərbər etmək məqsədilə dövrün şanlı səhifələri ilə yanaşı, Bibliya dövründən "bu

günədək" (yəni VIII əsrədək) baş verən hadisələri işıqlandıran bir əsərin olması vacib idi.

Beləliklə, "Alban tarixi" müəllifinin məqsədi Alban məmləkətinin, onun xalqının, ərazisinin, siyasi və mənəvi həyatının yaranma və inkişaf tarixini əks etmək, onun Arşakilər və Mihranilər sülalələrinə mənsub hökmdarlarının, xüsusilə Cavanşirin dövrünü təsvir etmək, hakimiyyətin arasıkmədən irsən keçdiyini göstərmək, apostol patriarxlığı ilə başlamış avtokefal (müstəqil) alban kilsəsinin yaranma tarixini izləmək olmuşdur.

Beləliklə, bu abidə Albaniyanın müstəqil dövlətçiliyini və müstəqil kilsəsinə mədhd etmişdir.

"Alban tarixi" üzərində sonradan aparılmış redaktə izlərinə baxmayaraq, abidənin ifadə tərzini, haqqında danışılan məlumatların nisbi tamlığı, müəllifin maraq dairəsinin genişliyi, ölkənin daxili və xarici həyatında baş verən hadisələrin dəqiq tarixini müəyyənləşdirməyə imkan verən xronoloji sistemin işlənilməsi, dövr üçün demək olar, xarakterik olan tarixi duyğunun olması, müəllifin hadisələri şərhində müəyyən obyektivliyin mövcudluğu belə bir fikir yaradır ki, o dövrdə Albaniyada müəyyən ənənələr və tarixi şərh etmə təcrübəsi olmuşdur.

Əsər strukturuna görə üç hissədən ibarətdir: Birinci hissə Bibliya tarixi ilə başlayır. Mənbədəki məlumata görə, mənşəcə Yafəs soyundan olan albanlar bu soyun **Getarilər** nəslinə mənsubdular. Ermənilər isə başqa bir nəsiləndən - Fəqarədən (Toqarədən) törəmələrdir.

Qaynaqda albanların adı yazısı olan 15 xalqın sırasında çəkilir. Ölkənin tarixi coğrafiyası - coğrafi təsvir, təbii sərvətlərin xarakterizə edilməsi, ölkə hüdudlarının dəqiq göstərilməsi ilə təqdim edilmişdir. IV fəsildən Albaniyanın real tarixinin şərhinə başlanılır. Yerli hakim olan Aran ölkənin ilk hökmdarı adlandırılır, ondan sonra söhbət Arşakilər sülaləsindən olan alban hökmdarları haqqında gedir. Birinci kitabda xristianlığın yayılma tarixi görkəmli yer tutur, V əsr Aquen məclisinin kilsə qanunları haqqında məlumat verilir. Birinci kitab hunların ölkəyə hücumunun təsviri ilə başa çatır.

İkinci kitab 552-ci ildən başlayır və 711-ci il hadisələri ilə tamamlanır. Burada İran-Bizans, İran-Ərəb müharibələri təsvir edilir, alban hökmdarı Cavanşirin bu müharibələrdə iştirakı qələmə alınır. Mihranilərin tarixi, xüsusilə Cavanşirin və Varaz Tiridatın hakimiyyəti əks etdirilir, alban katolikosu Vironun fəaliyyəti göstərilir.

Üçüncü kitab ərəblərin tarix səhnəsinə çıxmaları, onların 698-ci ildən 877-ci ilə qədər Albaniya, Ermənistan və İberiyaya hücumlarına həsr olunub. Daxildə baş verən hadisələrdən Varaz Tiridatın hakimiyyətinin son illəri, hunlarla qarşılıqlı münasibətlər, alban katolikosu Nerses Bakurun fəaliyyəti əks olunub. Kitab X əsr hadisələri, alban hökmdarları və katolikoslarının siyahısı ilə başa çatır.

Moisey Kalankatlının öz əsərini alban dilində yazdığını inkar edən erməni alimləri etirazlarını əslində yalnız bir dəlillə göstərməyə çalışırlar: o da həmin əsərdə

VII əsrdə yazılan və dövrümüzə "Alban tarixi" vasitəsilə qədim erməni dilində çatan şair Davdəkin yazdığı böyük alban hökmdarı Cavanşirin ölümünə elegiyadır. Şair Davdək özündən sonra, erməni alimlərinin dili ilə desək, "qanı qanımdan olmayan alban hökmdarının" şərafinə "akroşlir üslubunda" yazılan ağıdan başqa heç bir əsər qoymamışdır. Tədqiqatlar nəticəsində aydınlaşdırılıb ki, mətnin alban redaktəsində olan əlyazmalarında həmin elegiya erməni əlifbasının ilk 19 hərfinə uyğun, hər biri dörd sətirlik 19 bənddən ibarətdir. Mətnin erməni redaktələrində olan başqa əlyazmalarında isə bəndlərin sayı erməni əlifbasındakı bütün hərflərlə uyğunlaşdırılaraq 36-ya çatdırılır. Əgər 1-19-cu bəndlərdə şerin ahəngində, ölçüsündə bir tarazlıq və səlislik müşahidə edilirsə, 19-cu hərfdən sonra həm şerin ölçüsündə, həm də formasında birinci hissədən fərqli cəhətlər yaranır (dörd sətirlik bəndlər iki və ya üç sətirlik bəndlərlə əvəz edilir). Sözsüz ki, burada sünilik, zorluq hiss olunur. Məlumdur ki, belə şeirlərdə heç də həmişə əlifbanın bütün hərfləri əhatə edilmir. Davdək də öz şerində 52 hərflik alban əlifbasının yalnız 19 hərfini əhatə edə bilirdi.

Erməni dilinə tərcümə prosesində alban əlifbası tərcümə edilən dilin, yəni erməni dilinin əlifbası ilə əvəz edilmiş, eləcə də şairlik məharəti nümayiş etdirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Davdəkin Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi mərsiyənin Azərbaycan variantı bu gün də yaslarda oxunur. Məzmununa, ifadə tərzinə görə Davdəkin elegiyası Ermənistandan Albaniyaya gəlmiş yadelli şair tərəfindən sifarişlə yazıla bilməzdi. Elegiya - çarəsizlik, öz yaxınını itirən şairin dərin kədəri, bütün doğma alban ölkəsinin nisgili idi:

*"Ey ilahi kəlamları xəlq eləyən ulu Tanrı,
Özün nəğmə - ağı söylə, yad et bizim hökmdarı.
Elə nəğmə - ağı qoş ki, bu əvəzsiz itki üçün
Gözümüzdən gecə-gündüz axsın odlu göz yaşları".*

Şair bir neçə dəfə Cavanşir şəxsiyyətinin böyüklüyünü ("Onun şöhrəti bütün torpaqlara yayılmış, adı dünyanın hər tərəfinə çatmışdı") qeyd edir, bu itkinin öz ölkəsi - Albaniya üçün əhəmiyyətini oxucularına da çatdırmağa çalışır.

Alban epiqrafikasının öyrənilməsi səviyyəsi alban qayaüstü yazılarının həddən artıq azlığı ilə əlaqədar olaraq ibtidai mərhələdədir. Bu vaxtdək həmin yazıların oxunması və açılmasına açar ola biləcək bir neçə sətirdən ibarət böyük yazılı abidə və ya ikidilli yazı aşkarlanmayıb. Bunlardan başqa, alban epiqrafikasının öyrənilməsi canlı Qafqaz dillərinin, başlıca olaraq udin, eləcə də qədim gürcü, orta fars və b. dilləri bilməyi də tələb edir.

1948-ci ildə Mingəçevirdə aşkar olunmuş alban yazıları bu gün də maraqlı doğurur və öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.¹

¹ Bu yazılarda bəzisinin türk (K.Əliyev) və ləzgi (Y.Yarəliyev) dillərində oxunması cəhdləri olmuşdur - red.

Bu yazılı lövhə V-VII əsrlərin Sudağılan adlanan şəhərgahdakı məbədin otaqlarından birində aşkar olunub. Lövhədə hündürlüyü 5-5,5 sm olan 56 hərf vardır. Bu, ən uzun və rəbitəli yazılardan biridir, o, kapitelin kəməri üzrə uzanaraq, onu dörd tərəfdən əhatə edir. Mingəçevirdə aşkar edilmiş alban yazılı kitabəsi 21 işarədən ibarətdir, 4 sətirlidir. Üzərində alban yazısı olan dördküncülüşəmdən da tapılmışdır.

Alban yazılarına aidiyyəti şübhə doğurmayan Mingəçevir kitabələrindən başqa, alban yazılarına aidiyyəti çətinliklə güman edilən bir sıra kitabələr də mövcuddur: 1. Köhnə Gəncənin xarabalıqlarında tapılmış, üç sətirlik qəbirlik yazı həkk edilmiş iki gil qab parçası; 2. Dağıstanın Qunib rayonunun Oroda kəndində aşkar edilmiş yazılı daş; 3. Dərbənd qalasının şimal xarici divarı üzərində on beş hərfdən ibarət olan yazı; 4. Dərbənddən cənubda, Kürtənçay yaxınlığındakı meşədə üç qəbiristanlıqda aşkar edilmiş erməni yazıları arasında erməni qrafikasının yardımını ilə oxunmayan yazılar.

b) **Adurbadaqan** - Cənubi Azərbaycanın ərazisində indiyədək tapılmış yazılı abidələr Mişkinşəhr və Təxti-Süleyməndə aşkar edilmiş orta fars yazıları ilə məhdudlaşır. Bu, bütün imperiyada olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində də orta fars dilinin kargüzarlıq dili kimi qəbul edilmişini göstərir.

Orta fars (pəhləvi) yazısı arami qrafikasının müxtəlif növlərindən birinə əsaslanır. Əlifba 22 işarədən ibarətdir. Əcnəbi yazının İran dillərinə tətbiqi bəzi hərf və hərf birləşmələrində (liqaturalarda) çoxmənalılıq doğururdu. Yazı sağdan sola yazılırdı. Pəhləvi yazısında tarixi orfoqrafiya qəbul edilmişdi. Yazının əsas xüsusiyyətlərindən biri ideoqramların - şərti işarələrin çoxluğu idi. Arami ideoqramları oxu zamanı mexaniki olaraq İran ekvivalentləri ilə əvəz olunur, bu ideoqramlara İran şəkiciləri əlavə edilirdi. Beləliklə, ideoqram vahid işarə kimi qəbul edilirdi. Lakin belə ideoqrafik yazılış məcburi deyildi. Sözləri fonetik baxımdan da təsvir etmək olardı.

Ola bilsin ki, o uzaq illərdə Azərbaycanda işlədilən dillər də bugünkü çox qədim dil və dialektlər (Midiya dilinin xələfləri olan hərzani, kərinqani dilləri, Ramand dialektləri, dağlıq Taliqan və Rudbar bölgələrinin şivələri və s.) kimi yazısız idilər. Yazı, dil və ədəbiyyat o vaxt inkişaf tapır ki, biliklərin nəsil-dən-nəsilə ötürülmə ənənəsi olsun. Biliklərin ötürülməsi üçün əsas mənbə isə məktəbdir. Orta fars mənbələri **frahangestan** adlanan məktəblərin çoxsaylılığını təsdiq edir. "Kavadın oğlu Xosrov və cavan" əsərində (VI əsr) adlı-sanlı ailələrdən olan cavanların bu məktəblərdə necə oxumasından ətraflı danışılır. Məlum olur ki, ilk növbədə onlara "Avesta"-nın əsas hissələri olan Yəştlər, Qatalar, Yəsna, Videvdat və eləcə də "Avesta"-nın orta fars tərcümələri və onun şərhləri - Zənd öyrədilirdi. Tədris fənləri sırasına bədii ədəbiyyat, tarix, bələğət və astronomiya daxil idi. Hər bir gənc at sürmək, ox atmaq və nizə tullamaq məharətinə malik olmalı idi. Tədris kursuna şahmat, dama, top (müasir polosayağı) oyunlarının öyrədilməsi də daxil idi. Bədii sənətin öyrədilməsinə, mahnı oxumaq və musiqi alətlərində (simli kifara və sitrada) çalmaq

bacarığma da az əhəmiyyət verilmirdi. Beləliklə, frahngestanda təhsilini başa vuran cavan dünyəvi və hərbi həyata hazır olurdu.

Kahinlik məktəbi *herbedestan* termini ilə ifadə olunurdu. Bu məktəblərdə kahinlər (*herbedlər*) xavişt termini ilə ifadə olunan şagirdlərə dərs deyirdilər. Bu şagirdlər öz təhsil haqlarını özləri ödəyirdilər. Tədris prosesində Avesta və Zənd mətnləri əzbər öyrədilir, Qataların düniət yadda saxlanması xüsusi fikir verirdi.

Kahinlik məktəblərindəki şifahi təhsil prosesi haqqında ətraflı məlumat "Avesta"nın itmiş fəsillərindən biri olan "Herbedistan"da verilmişdir.

Sasani dövlətində yaşayan xristian əhəlinin də öz məktəbləri var idi. Tarixən məlumdur ki, I Şapur və onun ilkin davamçılarının işğalçılıq müharibələri nəticəsində Suriya, Kilikiya, Kappadokiya və xristian əhalili başqa ölkələrin ərazisi ələ keçirildi, onların əhalisi zor gücünə İran şəhərlərinə köçürüldü, bu - Sasani dövlətində xristianların sayını, onların dövlət həyatında rolunu artırdı.

İbtidai təhsil verən və əsas etibarilə dini xarakter daşıyan xristian məktəblərində şagirdlərə müqəddəs kitablar - "Tövrat" və "İncil" və onların şərhli öyrədilirdi.

Cənubi Azərbaycan ərazisində indiyədək aşkar edilən epigrafik abidələr sayca çox cüzdür. Səlmas şəhərindən 30 km şərqdə yerləşən Xani-Taxta kəndində sonralar səyyah və tədqiqatçıların dəfələrlə haqqında məlumat verdikləri qayaüstü relyef var. Zamanın təsiri ilə artıq korlanmaqda olan bu təsvirin sol tərəfində at üstündə şahənşah, onun yanında iki piyada fiquru, daha sonra isə bir atlı nəqş edilmişdir. Tədqiqatçılardan F.Zarreyə görə, həmin qayaüstü relyefdə I Ərdəşir və onun oğlu I Şapur təsvir edilmişdir. Tədqiqatçılardan R.Ker-Porter və K.Leman-Hauptın da vaxtilə görüb təsdiq etdikləri kimi, relyefdə indi tamamilə məhv olub getmiş orta fars yazısı olmuşdur.

1966-cı ilin yayında Tehran arxeoloji muzeyinin əməkdaşı Qəmbəxş Fərd Xiav çayı hövzəsini (Muğanın mərkəzi hissəsi) tədqiq edərkən, Mışkinşəhrdən cənubda, orta əsr coğrafiyaşünaslarının Varavi şəhərinə uyğun gələn yaşayış yerində daş üzərində orta fars kitabəsi aşkar etmişdir. Bu kitabə çiy kərpicdən tikilmiş orta əsr qalasının yaxınlığındakı Baği Novruz dərəsində idi. Kitabədə göstərilən tarix - II Şapurun 27-ci ili, mehr (yəni mart) ayı 335-336-cı ilə uyğun gəlir. Yazının məzmunundan görünür ki, Nərsə-Hörmüz adlı birisi bu qalanı yeddi ilə tikmişdir. Kitabə vasitəsilə qalanın yanından keçənlərə müraciət edən Nərsə-Hörmüz, onlardan qala ürəklərincə olsa, onu xoş sözlə yad etmələrini xahiş edir; qalanı bəyənməyənlərə isə bundan daha yaxşısını tikməyi tövsiyə edir. Cənubi Azərbaycan ərazisində bu günədək aşkar edilmiş ən qədim Sasani epigrafik abidəsi olan Mışkinşəhr kitabəsi tarixi keçmişimizi öyrənmək baxımından qiymətli olduğu kimi, qala tikintisi haqqında məlumat verən hələ ki, yeganə yazıdır.

Sasanilərin hakimiyyəti altında birləşmiş müxtəlif xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların elmi fəaliyyətlərini müxtəlif xarakterli elmi işlərin hələ Sasani dövründən yunancadan pəhləviyə, sonradan isə ərəb dilinə tərcümələri təsdiq edir.

Əlbəttə, ümumsasani dövrü mədəniyyəti və elminin nümunələri olan və orta fars dilində yazılan bu əsərlərdən məhz hansının imperiyanın Adubadəqaqan -Azərbaycan vilayətindən çıxan alimlər tərəfindən yazıldığını aşkar etmək, bəlkə də, qeyri-mümkündür. Bununla belə, Sasani dövləti mədəniyyətinin inkişafında öncül yerlərdən birini tutan suriyalılarla yanaşı, bu dövlətin ən böyük dastektlərindən birinin sakinləri olan azərbaycanlıların da bu mədəniyyətin tərəqqisində mühüm mövqə tutduqları şübhəsizdir.

Sasani Zərdüşt kilsəsi imperiyanın müxtəlif dinli və dilli əhalisi arasında gedən mədəni mübadilənin qarşısını ala bilmədi, hətta dövlətin ərazisində yerləşən xristianların tədris etdiyi və Aristotel irsinin öyrənilməsi fəlsəfi məktəblərin mövcudluğuna da göz yummalı oldu. Zərdüşt ruhaniləri Hindistan mədəniyyəti və dininin göstərdiyi təsirlə də hesablaşmalı idilər. Belə ki, "Avesta"-nın orta fars dilinə tərcüməsinə qədim hind fəlsəfə və tibbinin əsasları, Aristotelin varlıq kateqoriyası da daxil edildi.

Elm və ədəbiyyata Hindistanla yanaşı, Yunanıstan və Babilistanın da yüksək təsiri vardı. Orta fars dilli əsərlərdə, yaxud onların ərəbcə olan tərcümələrində bu alimlərin əsərləri haqqında məlumat verilmişdi.

Orta fars dilinə edilmiş tərcümələr arasında Aristotel, Ptolemey, Hippokrat və b.-nin riyaziyyata, təbabətə, astronomiyaya və s. aid əsərləri ilə yanaşı, hind alimlərinin məntiq və bəlağətə, astronomiya və ulduzların cədvəlinə həsr etdikləri əsərlər də vardır.

Sasani dövlətinin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da bu dövrdə il hesabı günəş ilinə əsaslanan "zərdüştü" (və ya Kiçik Avesta) təqviminə üzrə aparılırdı. Bu təqvim hər biri 30 gündən ibarət olan 12 aydan və əlavə 5 gündən təşkil olunmuşdu. Ayların adları "Avesta"dakı allahlar panteonundan götürülmüşdü: birinci fərvərdin ayı 21 martdan 20 aprelədək davam edir, bundan sonra ordveheşt, xordad, tir, amordad, şəhrivər, mehr, aban, adur, dey, vehmen, spandərməd və fəvərdigan gəlirdi. 365 gündən ibarət olan zərdüştü təqvim ili astronomik günəş ilindən 6 saat qısadır, ona görə hər dörd ildən bir təqvim ilinin başlanğıcı bir gün iləli çəkilirdi. 120 ildə bu fərq 30 günə bərabər olurdu. Təqvim ilini günəş ilinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə III Yəzdigərdin 632-ci il iyunun 16-dan hakimiyyət başına gəlməsilə qəbul edilən təqvimin 120-ci ilinə 13-cü ay əlavə edilmişdi.

Sasanilər dövründə təqvim, 365 günlük "yerini dəyişən" günəş ili ilə yanaşı, 366 günlük "uzun" ilə də hesablanırdı. Belə uzun il Yulian və Qriqorian təqvimlərində olduğu kimi, 4 ildən bir təkrar olunurdu. Lakin "uzun" ilin mütəmadi istifadə olunmaması mövsümi bayramlar, eləcə də "Avesta"-nın müəyyən etdiyi dini bayram və mərasimlərlə təqvim arasında uyğunsuzluğun yaranmasına səbəb olurdu. Bu, özünü yazın gəlməsini xəbər verən Novruz bayramının keçirilməsində daha çox göstərirdi. Qədim iranlıların astronomik təsəvvürünə görə yeni il "Günəşin Qoç bürcünə daxil olması", yəni yaz gecə-gündüz bərabərliyi gününə təsadüf etməli idi. İran alimi S.Tağızadənin tədqiqatına görə, zərdüştü təqvimindən e.ə. 441-ci ildən bəri istifadə

olunmağa başlanmışdır.

İlk Sasanilər dövründə başlanğıcı 208-ci ildən götürülən vahid Sasani erası haqqında təsəvvür mövcud idi. İran və Hindistan zərdüştiləri indiyə kimi tarixin hesabını sonuncu Sasani şahı III Yəzdigərdin erası ilə aparırlar.

Elmin coşqun inkişafı I Xosrov Ənuşirəvanın şahlığı dövrü ilə bağlıdır. Aqafının məlumatına görə, 539-cu ildə Afina akademiyası bağlandıqdan sonra yunan filosofları I Xosrovun sarayına gəlmiş və şahənşah tərəfindən hörmətlə qarşılanmışlar. Yeni şəhərlərin tikintisi, saray və məbədlərin ucaldılması, suvarma sisteminin qurulması, körpü və bəndlərin tikilməsi hərtərəfli bilik tələb edirdi. Əyiricilik və toxuculuq işləri üçün dəzgahlar, boyalar lazım idi. III-VII əsrlərdə kamil səviyyəyə çatmış sənətkarlıq, təcrübə ilə yanaşı, texniki biliklərə yiyələnməyi də tələb edirdi. Bu biliklərin açarları isə müxtəlif minerallar, filiz, qiymətli daşlar, rənglərin hazırlanması və s. haqqında məlumat verən kitablarda və başqa texniki vəsaitlərdə mövcud idi. Mənbələrin yazdığına görə, Azərbaycanda çıxarılan civə və neft elə o zamandan bəri yaxşı məlum idi və geniş istifadə olunurdu. Ərəb müəlliflərinin məlumatına görə Şizin civəsi, qızılı və s. yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənirdi.

Cənubi Azərbaycanın da daxil olduğu böyük Sasani dövlətinin müxtəlif həyat sahələrini xarakterizə edən və bu dövlətin xalqları üçün ümumi olan ədəbi əsərlər dövrümüzədək yalnız Sasanilərin dövlət dili olan orta fars dilində gəlib çatmışdır. Bunların içərisində dini abidələr üstünlük təşkil edir. Bu dini əsərlərin əhəmiyyəti yalnız zərdüştilərin Avestanın mətnlərinin tərcümələrini və onlara yazılmış şərhləri qoruyub saxlamaları ilə deyil, eyni zamanda tarixə, coğrafiyaya, hüquqa, mənəvi və maddi mədəniyyətə dair məlumatları ilə müəyyən olunur.

Dini ədəbiyyatın orta fars dilində yazılmış abidələri içərisində ən mühümü "Bundahişn" (hərfən: "Əsas əsər") və ya başqa adla "Zənd aqahih" ("Zəndin biliyi") əsəridir. Bu əsər dövrümüzədək iki variantda - "Böyük (və ya İran) Bundahişni" və qısaldılmış "Hind Bundahişni"i gəlib çıxmışdır. Əsərin son redaktəsi IX əsrə aiddir. Burada üç əsas mövzu əks olunmuşdur: dünyanın yaranması, yerdə olan varlıqların növləri (bitkilər, heyvanlar, insan), Kəyanilər sülaləsindən olan əfsanəvi (və ya yarıəfsanəvi) şahların tarixi, onların şəcərəsi və o dövrdə İranda baş verən hadisələr. "Bundahişn" in yazılmasında istifadə edilən mənbələr göstərilməsə də, müəllif (və ya müəlliflər) özünün "Avesta" nı və xüsusilə ona yazılan şərhləri, eləcə də qədim İran əfsanə və dastanlarını dərinlən bilməsini nümayiş etdirir.

Orta fars dilində yazılmış və dövrümüzədək yetişmiş ən böyük əsər ilk iki cildi bizə gəlib çatmayan 9 kitabdan ibarət "Denkərd" ("Dinin əməli") əsəridir. "Bundahişn" kimi bu da daha erkən əsərlərin kompilyasiyasıdır. Burada zərdüştiliyin tarixi, onun adət, ehkam və mərasimləri haqqında geniş məlumat toplanmışdır. Bununla yanaşı, "Denkərd" də Sasani dövlətində hüquq normaları, həmçinin sənətkarlıq, əhalinin məşğuliyyəti, təbabət haqqında da mühüm materiallar vardır.

Didaktik ədəbiyyatın çoxsaylı abidələri içərisində "Dadestani Menoq-i

Xrad" ("Müdrilik ruhunun mühakiməsi") əsərinin adını çəkmək olar. Abidənin yaranması I Xosrovun şahlığı dövrünə, VI əsrə aid edilir. Əsərin əsas hissəsi suallardan və onlara dini öyüd formasında verilən cavablardan ibarətdir. Burada əhalinin zümrə bölgüsü haqqında məlumat da vardır.

"Arda Viraz namaq" ("Mömin Virazın kitabı") əsərində zərdüştdininin bərqərar olması və kahinlərin nüfuzunun möhkəmləndirilməsi məqsədilə qəhrəmanın o dünyaya səyahəti təsvir olunur. Dantenin "İlahi komediya"sının sələfi olan bu əsər, çox güman, VI əsrdə, məzdəkilərin darmadağın edilməsindən sonra qələmə alınmışdır.

Dünyəvi ədəbiyyat nümunələri içərisində "Karnamaq-i Ərdəşir-i Papaqan" ("Papaq oğlu Ərdəşirin əməlləri kitabı") qeyd olunmalıdır. Bu əsər janr etibarilə tarixi romana yaxınlaşır. Burada erkən feodal Sasani cəmiyyəti institutları, həmçinin zümrə bölgüsü haqqında məlumatlar var.

"Tansarın məktubu" əsəri hələ VIII əsrdə ərəb şair-alimi İbn əl-Muqaffaa tərəfindən ərəb dilinə tərcümə edilmiş, lakin nə bu tərcümə, nə də əsərin orta fars dilində olan orijinalı dövrümüzə gəlib çatmamışdır. XVII əsrdə Təbəristanlı İbn İsfəndiyar Xarəzmdə bir kitabsatının dükanında əsərin ərəb dilinə tərcüməsini aşkar etmiş, onu fars dilinə çevirmiş, özünün Təbəristan tarixinə daxil etmişdir. "Tansarın məktubu"nda Sasani dövlətinin tarixi və daxili quruluşuna, şahənşahın əyanlar və kahinlərlə münasibətinə dair bir çox məlumat vardır.

Orta fars ədəbiyyatı nümunələrindən "Şəhristanihə-i Eran" ("İran şəhərləri") əsəri tarixi coğrafiyanın və şəhərsalma tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi maraq doğurur. VI əsrdə I Xosrov Ənuşirəvanın hakimiyyəti dövrünə aid olan bu əsər dövrümüzə VIII əsrin redaktəsində çatmışdır. Burada yerin cəhətlərinə uyğun qruplaşdırılmış 110 şəhərin adı çəkilir. Şimal şəhərləri "Adurbadaqan (Azərbaycan) tərəfi" adı ilə birləşdirilir.

Sasani qanunnamələrindən yalnız "Mədəyəni-hezar dadestan" ("Min məhkəmə qərarı kitabı") əsəri dövrümüzə gəlib çatmışdır. Bu əsər qanun və məhkəmənin müxtəlif sahələrinə aid dolaşq hüquqi işlərin toplusudur. Hakimlər üçün əyani vəsait kimi bu toplu təqribən 620-ci ildə Pars sakini Bəhrəm oğlu Fərraxmərt tərəfindən tərtib edilmişdir. O vaxta qədər isə əvvəllər müəyyən edilmiş qanunlar çox vaxt həyata keçirilə bilmirdi, belə ki, əvvəlki qanunnamələrdə əks edilmiş və III-VII əsrlər üçün artıq köhnəlmiş hüquq normaları cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlmirdi. Ona görə Sasani qanunnaməsində rəsmi qərarlarla qəbul edilmiş hüquq norma və qanunları ilə yanaşı, uzun illərin məhkəmə təcrübəsindən yaranmış ənənələrdən də istifadə olunurdu. Qanunnamə maddələrinin mövzusu çox geniş olub, əmlak münasibətləri, qanun pozuntuları, məhkəmə prosesi və eləcə də mühakimə üsullarının qaydasına və hüquqi sənədlərin tərtibatına dair hər şeyi əhatə edirdi.

§ 3. İNCƏSƏNƏT

Roma imperiyasının Şərqdəki iddialarına son qoyan Sasani dövləti qısa müddət ərzində öz təsirini Hindistandan Misirədək böyük bir ərazidə yaydı. Bir çox Şərq xalqlarının mədəniyyət və incəsənəti də onların tarixləri kimi, Sasani İranının mədəniyyət və incəsənəti ilə sıx bağlanmış oldu. Sasanilər həm imperiyanın iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş hissəsi olan Adurbadaqanda, həm də imperiya hüduclarına daim müdaxilə edən şimal köçəri tayfaları ilə bilavasitə İran arasında bufer rolunu oynayan Albaniyada nüfuzlarının möhkəmlənməsinə xüsusi marağ göstərirdilər. Ona görə də Cənubi Qafqazın digər vilayətlərinə nisbətən Azərbaycanda Sasani təsiri daha güclü idi. Buna müvafiq Sasani mədəniyyəti ünsürləri burada daha parlaq təmsil olunmuşdu.

Alimlərin ümumi rəyinə görə, Sasani incəsənətinin fərqlən dirici cəhəti antik incəsənətin yeniləşdirilmiş elementləri ilə uyğunlaşdırılan Əhəməni dövrü mədəniyyəti ünsürlərinin şüurlu surətdə dirçəldilməsi idi. Şübhəsiz, Sasani incəsənətinin inkişafında imperiya tərkibinə daxil edilmiş bir çox ölkə xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların da payları vardır; lakin incəsənətdə formalaşmış Sasani üslubu, bu dövr üçün səciyyəvi olan üslubun standartlaşdırılıb vahid şəkllə salınması, başqa xalqların payını bilavasitə İran incəsənətindən ayırmaq işini çətinləşdirir. Bununla belə, dövrün incəsənət abidələrini araşdıran tədqiqatçılar (K.V.Trever və b.) bu abidələrdə yerli, özünəməxsus ünsürlərin olduğunu qeyd etmiş, onların surf İran elementlərindən fərqləndiyini göstərmiş, bunların içərisində alban sənətkarlarının məhsullarına xüsusi diqqət yetirmişlər. K.V.Treverin fikrincə, məsələn, IV-V əsrlərə aid tunc əşyalar özlərinin texniki baxımdan böyük kamilliyi, süjet və üslubda yerli və qərb (Roma və Bizans) bədii vasitələrinin harmonik tətbiqi ilə fərqlənir. Tədqiqatçının fikrincə, əşyalara yeni keyfiyyət verən bu tətbiq alban incəsənəti məhsullarını nəinki İran, hətta qonşu erməni və iber abidələrindən də ayırır.

Orta əsrlərin erkən mərhələsində tarixi Azərbaycan ərazisində sənətin dekorativ tətbiqi növləri daha çox inkişaf etmiş, daş və metal üzərində oyma sənətinin, zərgərlik və şüşə emalının yüksək keyfiyyətli məhsullarını hazırlayan sənətkarlıq mərkəzləri və bütöv məktəblər meydana gəlmişdi. Bu sənət növlərinin Azərbaycanda geniş inşarı yalnız yazılı qaynaqlardakı məlumatla deyil, arxeoloji komplekslərdə tapılan çoxsaylı dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri ilə də təsdiq edilir. Məsələn, Şamaxıda, eramızın III əsrinə aid daş qutu qəbrində aşkar edilmiş zərli gümüş döyrə yüksək ustalığ və bədii zövq nümunəsidir. Döyrənin içərisi başdan-başa ov səhnəsi ilə örtülmüşdür: dördnala çapan atın üstündəki süvari geri çevrilərək oxunu dağ keçisinə doğru tuşlamışdır. Texniki baxımdan nadir sənət nümunəsi yaradan yerli usta forma və tənasübü pozmadan mürəkkəb ov səhnəsini qabın yarımkürəvi müstəvisinə həkk etmiş, bununla yanaşı, rəsmi realizmini qoruyub saxlaya bilmişdir. Daha böyük qabarlıqlığa nail olmaq üçün o, üstədən lövhəci vurma üsulundan istifadə etmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, məmulatın bu hazırlanma texnikası hətta Sasani İranının paytaxt emalatxanaları

üçün də nadir hadisə idi. Ov səhnəli belə qablar adətən konkret tarixi şəxsiyyətlərə - hakimiyyət başında olan şahənşahlara, vəliəhd şahzadələrə, iri vilayətlərin hakimlərinə ithaf edilirdi. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə (V.Q.Lukonin, Q.O.Qoşqarlı) Şamaxıdan tapılmış qab üzərində I Şapurun oğlanlarından biri, o dövrdə (III əsrin 70-90-cı illərində) imperiyanın şimal vilayətlərinin, o cümlədən Aduərbadaqanın hakimi, gələcək şahənşah Nərsə təsvir edilmişdir. Güman etmək olar ki, bu nadir qab məhz Atropatenanın torevtika emalatxanalarından birində hazırlanmışdır.

Bakıda tapılmış, VI-VII əsrlərə aid zərli gümüş kuzə də nadir sənət nümunəsidir. Kuzənin üstü başdan-başa mürəkkəb naxışlarla oyulmuşdur. Zərlənmiş fon dörd rəngə bölünmüş, onların ayrı-ayrılıqda hər birinin içində xoruzun, qırqovulun, otyeyən heyvanı didişdirən qartalın və əfsanəvi simurq quşunun ("Avesta"da Senmurv) təsvirləri verilmişdir. Rənglərin oyma naxışlı tərəflərinin kəşşidiyi yerdə, eləcə də aralarında altıguşəli ulduz və altılıçəkli gül təsvirli dolçalar yerləşdirilmişdir. Bu dolça mərasim qablarından hesab edilir.

Lənkəranda tapılmış, boynunda "müqəddəs" bəftası olan vəhşi qoç təsvirli gümüş döyrə yerli torevtikanın ən maraqlı nümunələrindəndir. Elə bil nəyi isə gözləyən, sətir buynuzlu bu heyvan başını yüngülcə arxaya çevirmişdir. Onun bədəni başdan-başa yuna bənzər döymə naxışla nöqtələnmişdir.

Zərdüştilik allahlarının heyvan və quşlarda təəcəssüm edilmiş surətləri Sasani İranı və mədəni cəhətdən onunla bağlı ölkələrin incəsənətinin mühüm xüsusiyyəti olmuşdur. Bu surətlərin meydana gəlməsi və monumental abidələrdən tutmuş dekorativ tətbiqi incəsənətin miniatur məmulatınadək müxtəlif abidələrdə tez bir zamanda yayılması zərdüştiliyin Aduərbadaqanda da dövlət dininə çevrilməsi və onun qaydalarının incəsənətdə qərarlaşması ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Heyvan və quşların boynundakı "müqəddəs" bəftaların təsviri bu dövr incəsənətində tez-tez təsadüf olunan haldır. Usta bununla göstərmək istəyirdi ki, qarşımızdakı, məsələn, ov səhnələrini təsvir edən qablarda olduğu kimi, adi heyvan rəsmi deyil, ilahi varlıqların müəcəssəməsidir.

Arxeoloji qazıntılar bu dövrün torevtikasının digər qiymətli nümunələrini də aşkara çıxarmışdır. Həmin əşyaları düzəldən ustalar illərin təcrübəsindən çıxaraq, naxışbasmanın, qəlibkarlığın, döymənin, qaynağın, həkkaklığın və s.-nin sirlərini mənimsəmişdilər. Onlar məmulatın bədii təsir gücünü və estetik ifadəliliyini artırmaq məqsədilə sayə gümüşün zər suyuna salınmış gümüşlə həmahəngliyindən məharətlə istifadə edirdilər.

Azərbaycanın şimal vilayətlərindən (eləcə də müasir Cənubi Dağstandan) tapılan, adətən VI-VIII əsrlərə aid edilən tunc qablar, kuzələr və buxurdanlar da nadir sənət əsərləri kimi maraq doğururlar. Bu qablar zəngin həndəsi və nəbati naxışlarla, eləcə də heyvan təsvirləri ilə bəzədilmişdir.

Belə sənət nümunələri arasında, hazırda Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajında saxlanılan, ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qədim əntiq şeylər alverçisindən satın alınan tunc buxurdan xüsusi maraq doğurur. 35,6 sm hündürlükdə, tuncdan tökülmüş süvari heykəlciyi formasında olan bu buxurdan alimlərin (K.V.Trever,

V.L.Lukonin, Q.Qoşqarlı və b.) ümumi rəyinə görə, yerli sənətkar tərəfindən düzəldilmişdir. Albaniya tarixinin ilk geniş tədqiqatçılarından olan K.V.Trever burada alban hökmdarı Cavanşirin təsvir olunduğunu güman edir. Onun bu gümana gəlməsinə səbəb bir tərəfdən heykəlcikdə Sasani şahlarına xas olmayan elementlərin varlığı, digər tərəfdən isə süvaridəki ikonoqrafik cizgilərin Moisey Kalankatlının Cavanşir haqqındakı məlumatına uyğun gəlməsidir. Azərbaycan alimləri Q.M.Əhmədov və N.İ.Rzayev K.V.Treverin bu gümanın gerçək olduğunu təsdiq etsələr də, elmdə V.L.Lukoninin (bu fərziyyəni Q.Qoşqarlı da müdafiə edir) hər halda yerli sənət məhsulu olan bu buxurdan üzərində son Sasani hökmdarlarından birinin, ola bilsin, II Xosrovun təsvir edildiyi fikri də mövcuddur.

Yazılı mənbələrdəki məlumatlar və arxeoloji araşdırmaların nəticələri göstərir ki, Azərbaycan feodal cəmiyyətinin yüksək təbəqəsinin bədii zövqü ilə məişətdə hədsiz dəbdəbə xoşlayan Sasani hakimlərinin zövq və məişəti arasında uyğun cəhətlər çox idi. Moisey Kalankatlı alban hökmdarı Cavanşirin sarayını belə təsvir edir: "O, günbəzdən tutmuş kandaradək hər yeri naxışlarla bəzətdirdi, divarlara başdan-baş ayaq parçalar çəkirdi, kainatın ziyasını (yəni Cavanşiri) qonuyub saxlayan yataq otağının qapısını gümüşə tutdurdu, üzərində oyma naxışlar açmağı əmr etdi".

Sasanilər qiymətli əşyalardan öz diplomatik məqsədləri üçün geniş istifadə edirdilər. Yeqişenin məlumatına görə, onlar Cənubi Qafqaza gümüş şeylər gətirirdi və yerli hakimləri ələ almaq üçün onlara bağışlayırdılar. Görünür, bu və digər yollarla (məsələn, ticarət) Azərbaycana gətirilən Sasani metal məmulatı yerli sənətkarlar üçün nümunə olmuş, bu tipli məhəlli məhsulların daha keyfiyyətli istehsalına gətirib çıxarmışdır. Güman etmək olar ki, mərkəzdən gətirilən və iri şəhərlərdəki sənətkarlıq emalatxanalarında hazırlanan yerli məhsullardan başqa, iri feodalların ehtiyaclarını ödəmək üçün saxladıkları şəxsi emalatxanalarında da belə şeylər hazırlanırdı. Məhz həmin emalatxanaların zəminində yaranmış yerli məktəblər bu gün də Lahıda, Köbəçidə öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Erkən orta əsrlər dövründə bu məktəblər üçün səciyyəvi cəhət onların əsasən "müqəddəs" ağacın çoxyarpaqlı təsvirini verən ornamentlərdən istifadə etməsi idi. Bununla yanaşı, bu dövrdə zoomorf (heyvanşəkilli) formalı qablar da geniş yayılmışdı.

Dekorativ tətbiqi incəsənət abidələri arasında mühüm mövqelərdən birini daş üzərində naxışçılma - qliptika tuturdu. Üzərində təsvirlər və yazılar olan müxtəlif qiymətli və yarıqiymətli daşlardan məmurlar, hakimlər, yüksək vəzifəli şəxslər, əyanlar və kahinlər möhür kimi istifadə edirdilər. Azərbaycanda tapılmış və qiymətli mineral daşlardan (əqiqdən, xalsedondan, ametistdən, lazuritdən, yaşəm daşından) düzəldilən gemmaların (üstündə yazı və şəkil qazılmış qiymətli daşların) üzərində daha çox heyvan və quş şəkilləri, əyanların və kahinlərin portretləri, mərasim səhnələri, bəzən isə yırtıcılar tərəfindən otlayan heyvanların parçalanması səhnələri vardır. Mingəçevirdə tapılan möhürlərin üzərində uzanmış qoyunlar, Şamaxıda tapılan möhürlərin üzərində kişi büstü təsvir edilmişdir. Bu və bəzi digər gemmaların üzərində pəhləvi yazıları mövcuddur. İstifadə edilmə məqsədlərinə görə hələ antik dövrdən üç cür gemma

düzəldilirdi: möhürlər, bəzəklər və göz muncuqları. Bəzən bir gemma hər üç məqsədi güdürdü. Möhür kimi işlədilər gemmalar məktublarnın, rəsmi sənədlərin təsdiq edilməsində istifadə olunurdu. Möhürlərin şəkilləri mal taylarının, bu və ya digər ustanın hazırladığı məmulatın üzərinə vurulur, bununla da məhsulun keyfiyyəti təsdiq edilirdi. Arxeoloji qazıntılar ölkəmizin ərazisində xeyli möhür şəkli (bullalar) aşkar etmişdir. Bu möhürlərdə insan, müxtəlif heyvanlar (zəbu, maral, qoyun, it, şir və s.) quşlar (xoruz, qartal, göyərçin), əqrəb, fantastik varlıqlar (qanadlı öküz, peqas-qanadlı at və başqa əfsanəvi məxluqlar), müxtəlif bitkilər, atəşpərəstlik mehrablari, göy cisimləri, müxtəlif işarələr və s. təsvir edilmişdir. Bu rəsmlərin əksəriyyəti rəmzi mənə daşıyırdı və dini etiqadla bağlı idi. Buna görə də həmin təsvirləri zərdüştiliyyətin müqəddəs kitabı olan "Avesta"ya illüstrasiyalar kimi qiymətləndirmək mümkündür. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, qliptika nümunələri ən qədim zamanlardan son orta əsrlərədək dinlə sıx bağlı olmuşdur. Bu, tamamilə qanunauyğun idi və həmin məmulatın təyinatından irəli gəlirdi. Çünki həmin əşyalar çox zaman bədnəzərdən qorunma vasitəsi, həmayil rolunu oynamadı. Bunlardan şəxsi möhürlər kimi istifadə edilən şəxslər, beləliklə, öz əmlaklarını ilahi qüvvələrin himayəçiliyinə tapşıırırdılar.

Bu möhürlərdə təsvir edilmiş süjetlər Hörmüzə, oda sitayişlə bağlıdır. Albaniya ərazisində belə süjetli möhürlərin tez-tez tapılması, görünür, Sasani hökmdarlarının yerli əhali arasında atəşpərəstliyi yaymaq cəhdləri ilə əlaqədardır.

Azərbaycanın bu dövr zərgərlik sənəti məhsulları çeşid çoxluğu, yüksək sənətkarlığı və zənginliyi ilə fərqlənir. Buranın metalışləmə və daşışləmə sənəti məhsullarında əvvəllər antik, ellin, sonralar isə Sasani ənənələrinin təsiri güclü idisə, zərgərlik sənəti əsas etibarilə yerli bədii ənənələr zəminində inkişaf edirdi. Azərbaycanın antik dövr zərgərlik məmulatı üçün səciyyəvi olan bir çox bəzək ünsürləri və bədii formalar sonrakı yüzillərdə daha da təkmilləşdi. Bu cəhət özünü Mingəçevirdə aşkar edilmiş VI əsrə aid edilən qızıl sırğalarda daha parlaq göstərir. Sırğada I—III əsrlərin məmulatında daha çox təsadüf olunan arxaik forma - bir-birinə lehimlənmiş "buğdaların" əmələ gətirdiyi kiçik piramida daha mükəmməl icra texnikası ilə yerinə yetirilmişdir: əgər əvvəllər "buğda" bilavasitə sırğanın qulpuna lehimlənirdisə, bu dövrdə artıq "buğda" ilə sırğanın əyrisi arasında içi boş kürəcik yerləşdirirdilər.

Zərgərlikdə əqiqdən geniş istifadə edilirdi. Qafqazda ta qədimdən bu daşın ecazkar gücünə inan vardı. O dövrün zərgərləri sırğa düzəldərkən müxtəlif rəngli daşların yaratdığı estetik təsir gücündən istifadə etməyə çalışırdılar. Sallama qızıl tanalar çox vaxt qaş üçün işlədilər daşların müxtəlif formalarını nümayiş etdirmək xatirinə hazırlanırdı. Üçkünc, ellipsvari, dairəvi, düzbucaqlı və dig hündəsi formalı rəngarəng daşlar sırğaların dekorativ-bədii şəkli müəyyənləşdirirdi.

Sonralar zərgərlik məhsullarının kompozisiyası sadələşsə də çeşidi artırdı. "Yarpaq" sırğa ürək formasını alır. Belə qaşın yerləşdirildiyi çərçivənin yanlarında hər birinə muncuq salınmış dörd qızıl qarmaqcıq bənd edilirdi.

Şimali Azərbaycan zərgərləri başqa bədii-texnoloji üsuldan da istifadə edirdilər: daşı çərçivəyə salınır, bununla onun plastik formasını və rəngini daha qabarıq nəzərə

çapdırırdılar. Əgər əvvəllər qaş qızıl məmulatının ayrı-ayrı quruluş ünsürlərinin bədii formasını daha qabarıq göstərmək xatirinə qoyulurdusa, sonralar metal detallar daşın formasından asılı olmağa başladı.

III-VII əsrlər incəsənətinin maraqlı növlərindən biri də bədii şüşə sənəti idi. Qədim Azərbaycanda şüşə istehsalı üçün zəruri olan zəngin xammal - kvarts qum, soda, əhəng, meşə materialları, oda davamlı gil ehtiyatları və s. kifayət qədər idi. Metal emalının artması da şüşə istehsalının inkişafına təsir göstərirdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən şüşə kürələrin varlığı, istehsal çıxarları, yarımfabrikatlar və s. Azərbaycan ərazisində istehsalın bu sahəsinin geniş yayıldığını sübut edir. Həmçinin məlum olur ki, erkən orta əsrlərdə burada şüşəni iki texnoloji üsulla - daha qədim tökmə və üfürmə üsulları ilə hazırlamışlar.

Bədii şüşə məmulatı nümunələri (kuzə formalı şüşə qablar, vazalar, piyalələr, dərman və ətir qabları, qədəhlər, kuboklar, müxtəlif bəzək şeyləri) Mingəçevirdə, İsmayıllıda, Şamaxıda, Gəncədə, Qəbələdə, Yuxarı Qarabağda və başqa yerlərdə aşkar edilmişdir; onu da qeyd edək ki, eramızın III əsrinə aid edilən ən qədim şüşə qab Mingəçevirdə tapılmışdır.

Şüşə, bədii baxımdan daha təsirli material kimi gemmaların hazırlanmasında, qadın bəzəklərinin dekorativ ünsürlərində, qalarn istehsalında tətbiq edilirdi.

Arxeoloqlarımızın aşkara çıxardığı şüşə tapıntıları zaman keçdikcə həm yerli bəzək şeylərinin, həm də qabların çeşidlərinin müxtəlifləşdiyini, onların bədii dəyərinin artdığını sübut edir; IV əsrdən başlayaraq möhürlər, VII əsrdə halqalar, daha sonra bilərziklər meydana çıxır. Vazalarla yanaşı, IV əsrdən başlayaraq yerli piyalə və kuzələrin, V əsrdən isə qədəhlərin istehsalı artır. Qadınlar üçün yumru, yastı, tilli bilərziklərlə yanaşı, eşmə üsulu ilə hazırlanan bilərziklər göy, yaşıl, sarı, qəhvəyi, qara və s. rəngli şüşələrdən düzəldilirdi. Belə bilərziklər dairəvi və ya üçbucaqlı en kəsiyinə malik idi. Bəzi şüşə qolbaqların ucları ilan başı formasında da hazırlanırdı.

Bədii şüşə ustaları keramikanın mütərəqqi bədii xüsusiyyətlərinə yaradıcılıqla yanaşır, özlərinin orijinal formalarını yaradır, məmulatın naxışlanmasının yeni üsullarını kəşf edirdilər. Şüşə məmulatında dekorativ bəzək olan toxunma və qabırğavari naxışlar ərazimizdə səciyyəvi olduğu üçün, onun mövzusu, çox güman ki, ya yerli əhalinin hazırladığı keramika nümunələrindən, ya metal əşyalardan, yaxud da o dövr toxuculuğundan alınmışdı. Qabların müxtəlif ölçülərdə olması isə sübut edir ki, şüşəbişirən sənətkarın müxtəlif ölçüdə qəlibləri və bunlara münasib basmaları olmuşdur. Üzəri toxuma naxışlı şüşə qablar Azərbaycanın, xüsusilə onun şimal hissəsi olan Albaniyanın ilk orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi qab nümunələri olduğundan bunlara qazıntılar zamanı daha tez-tez təsadüf olunur. Bu qabların çoxu V-VII əsrlərin daş qutu və küp qəbirlərində aşkar edildikləri üçün tədqiqatçılarımız bu tip əşya nümunələrini məhz həmin dövrə aid edirdilər.

Alimlərin müəyyənləşdirdiyinə görə, istehsal edilən yerli bədii şüşə məmulatının keyfiyyət baxımından təkmilləşməsi və kəmiyyətcə artması nəticəsində

gətirilmə kuzə və vazalar IV əsrdən etibarən yerli qablarla əvəz olunmuşdur.

Bu dövrdə daş, sümük, ağac və s. üzərində bədii oyma sənəti də xeyli inkişaf etmişdi. Daş üzərində bədii oymanın gözəl nümunələri Mingəçevirdə, VI əsr məbədinin qazıntıları zamanı aşkar olunmuş sütun və kapitellərin qalıqlarında, pəncərənin oyuq və haşiyələrində, divarların dekorativ tərtibatı ünsürlərində qorunub saxlanmışdır. Sütunların başı, pəncərə yerlərinin haşiyələri və məbədin digər memarlıq detalları əsasən nalvari tağ şəklində oyulmuş, sütunların dairəvi əsasları qədim keramika və metal məmulatını bəzəyən qabırğavari naxışlarla örtülmüşdür. Məbədin tikintisində oyma sənətinin belə geniş tətbiqi, müxtəlif forma və çeşidli divar bəzəklərinin - buruqların, xonçaların, rəsmlərin olması onun zəngin tərtibatını bir daha sübut edir.

Qəbirüstü abidələrin dekorativ tərtibatında da daş üzərində bədii oyma üsulu tətbiq edilirdi. O dövrə dair tapıntılar belə abidələrdə qədim alban bəzək motivlərindən - üzüm salxımı, altıguşəli xonça, günəş, xaç, dolama və buruq şəkilli xətlərdən istifadə edildiyini göstərir. Qəbirüstü daşlarda oyulmuş ov, ziyafət, süvarinin görüşü və b. səhnələr öz plastikliyi, təsviri motivləri, habelə kompozisiya xüsusiyyətlərinə görə Bakıda Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan tunc möhürlər və üzük qaşlarındakı təsvirlərlə uyğundur. Həmin təsvirlər Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajında saxlanan alban yazılı daş lövhəsindəki relyefləri də xatırladır.

O dövrdə sümük üzərində oyma sənəti də geniş yayılmışdı. Mingəçevirdə aparılmış arxeoloji qazıntılar III-IV əsrlərə aid edilən sümük daraqları aşkar etmişdir. Daraqlardan birinin üzərində məhsuldarlıq ilahəsini təmsil edən maral təsviri vardır. Darağın o biri üzünü hərəsində üç konsentrik dairə, eləcə də şimşək və ildırımın rəmzi olan nöqtəli qoşa dolanbac xətti və nöqtələri olan üç sıradan ibarət naxış örtür. Yerli inama görə, darağın bu naxışları onun sahibini bədnəzərdən qoruyurdu.

Həmin dövrə aid edilən digər sümük daraq günəşi əks etdirən iki üfqi zolaqda yerləşdirilmiş konsentrik dairələrlə naxışlanmışdı. Darağın qoç buynuzu şəklində düzəldilmiş qulpu da iki konsentrik dairə ilə bəzədilmişdi. Darağın özü oyma xətlərlə haşiyələnmiş və səkkiz qrup konsentrik dairələrlə bəzənmiş iki üfqi hissəyə ayrılmışdı. Darağın əks tərəfi hamardır.

Təsərrüfat və məişətdə işlədilən taxta əşyalar da oyma naxışlarla bəzədilirdi. Azərbaycan ərazisində qədim tarixli ağacişləmə sənətinin bu nümunələri az tapılsa da, əldə olunan nümunələr ağac üzərində oyma ustalarının yüksək məharətinə sübutdur. VI-VII əsrlərə aid taxta qablar yan-yana düzülmiş romb və ya üçbucaqlarla naxışlanmışdı. Təsvir etdiyi səhnəni zənginləşdirmək üçün usta düzəltdiyi məmulatın dairəvi forması və hamar səthindən bacarıqla istifadə edə bilirdi. Pirsaatçay vadisindəki IV-V əsrlərə aid edilən qədim qəbiristanlıqda aparılmış qazıntılar zamanı daş qutu qəbirlərdə aşkar edilmiş oyma naxışlı taxta qədəh dövrün ağacişləmə sənətinin nümunəsidir.

Mingəçevirdə tapılmış taxta təknə üzərində oyma üsulu ilə naxışlanmış "maralların qaçışı" rəsmi də maraqlıdır. Burada erkək maral diş maralı təqib edir. Bu səhnə təknənin üzərində iki dəfə təkrar olunur. Onların arasındakı boşluqda isə göylərin neməti olan axar sular və məhsuldarlığı təcəssüm etdirən quş təsviri verilmişdir. Bu

simvolika sümük darağın üstündə həkk edilmiş Maral (Kassiopeya) bürcünün və məhsuldarlığın rəmzi hesab edilən maralın rəsminə uyğun gəlir. Bütün kompozisiya yuxarıdan və aşağıdan çoxsaylı məili kəsiklər vasitəsilə romba oxşar naxışlarla əhatələnmişdir. Buradakı heyvan təsvirləri olduqca real verilmişdir.

III-VII əsrlər dövrünün plastik sənətində ustalığın artması nəzəri daha çox cəlb edir. Mingəçevirdə qədim albanların müqəddəs od məbədinin yerində aparılmış qazıntılar zamanı tapılmış iki relyefin kompozisiyası çox plastik və ifadəlidir. V-VI əsrlərə aid olunan bir relyef yazılı daş üzərində həkk edilmişdir. Burada üz-üzə dayanmış "müqəddəs" bəftalı iki tovuzquşu təsvir olunmuşdur. Onları bir-birindən "müqəddəs" ağac rəsmi ayırır. Tədqiqatçıların fikrincə, yuxarı hissəsində geniş oyduğu olan bu daşın üstündə qurban kəsilirdi. Digər relyefdə sol əli ilə yüyəni tutmuş atlı təsvir edilmişdir. Atlının başını və atın ayaqlarını təsvir edən hissə dağılsa da, yəhərin və süvarinin paltarının əksi relyefin həyatiliyini təsdiq edir. Göründüyü kimi, o dövrün bəzi metal və keramik məmulatında olduğu kimi, burada da sasanı motivli süjetdən istifadə edilmişdir. Alimlərin fikrincə (K.V.Trever və b.), bu dövrdə artıq xristianlığı qəbul etmiş albanlar öz incəsənət əsərlərində hələ də əvvəlki etiqadlarını əks etdirən surətləri (o cümlədən "müqəddəs" ağacı, "müqəddəs" bəftalarla bəzənmiş, xristian simvolikasına görə həyat, bütprəstlikdə isə ölüm rəmzi olan tovuz quşlarını və s.) qoruyub saxlamışdılar.

Dairəvi heykəltərəşliq Qafqaz Albaniyası plastik sənətinin maraqlı növlərindən biri idi. Gil və tunc heykəlciklər, daş heykəllər və s. bu qrupa daxildir. Tədqiqatçıların rəyinə görə, başı və ətrafları olmayan gil heykəlciklər hər hansı hadisə və ya tədbirin uğurla başa çatması ilə əlaqədar keçirilən mərasimdən sonra məhv edilir və qəbirlərdə basdırılırdı. Müqayisəvi ədəbiyyat göstərir ki, buna oxşar adət Orta Asiyada da vardı. Orada dulusçuluq məhsullarını yandırdıqda, onları "bəd nəzər" dən qoruyan kukla heykəlciklərlə də belə rəftar edirdilər. Görünür, ecazkar varlıqların surətlərinin rəmzi olan bu sındırılmış heykəlciklər şəx qüvvələrin bəd nəzərlərini özlərinə cəlb etmək üçün sirlə mərasimdən sonra məhv edilirdi.

Beləliklə, tədqiq edilən material sübut edir ki, bu dövrdə Azərbaycan öz maddi mədəniyyət və incəsənətini yerli qədim ənənələr əsasında daha da inkişaf etdirməklə yanaşı, onu əhatə edən dünyadan da təcrid olmamış, həmişə olduğu kimi mütərəqqi bədii zövqləri mənimsəyə bilmişdir.

§ 4. MEMARLIQ VƏ ŞƏHƏRSALMA

Feodal münasibətlərinin meydana çıxdığı, xristianlığın yayıldığı və möhkəmləndiyi bu dövrdə Azərbaycanın şimal hissəsində Qəbələ, Dərbənd, Şamaxı, Naxçıvan, Şəki, Bərdə və b. bu kimi erkən feodal şəhərləri formalaşmışdır. Bu dövrün tikinti mədəniyyəti özünü daha çox müdafiə və dini abidələrdə göstərsə də, arxeoloji qazıntıların bir sıra nəticələri (Qəbələ, Mingəçevir, Bərdə, Şabran və s.-də) mülki memarlıq haqqında da müəyyən fikir yürütmək imkanı verir. Məlum olur ki, hələ antik dövrdə yüksək səviyyədə olan şəhərsalma və tikinti texnikası erkən orta əsrlərdə də öz səviyyəsini saxlamış, bir çox hallarda isə daha da təkmilləşmişdir. İlk qazıntılar Mingəçevirin, Qəbələnin, Bərdənin və b.-nin yaşayış yerlərində erkən orta əsrlərə aid olan, çiy kərpicdən hörülmüş evlərin, ilk xristian məbədlərinin və s.-nin qalıqlarını aşkar etmişdir. Tikinti materialı kimi bütün orta əsrlər boyu çiy kərpiclə yanaşı, çay daşı, əhəng daşı və bişmiş kərpicdən də geniş istifadə edilmişdir.

Dövrümüzədək sağlamat qalmış müdafiə qurğuları və dini tikililər III-VII əsrlərdə memarlıq və şəhərsalmanın inkişaf səviyyəsini müəyyən qədər aydınlaşdırmaq üçün şərait yaradır.

Qala divarları və "uzun sədlər" nəzərdən keçirilən zamanın daha mühüm qurğularına aiddir. V-VII əsrlərdə Sasani imperiyasının şimal köçərilərinə qarşı mübarizəsi ilə əlaqədar olaraq inşa edilmiş bu qurğular Xəzər dənizinin Dərbənd keçidinin yanındakı hissəsindən ölkənin dərinliklərinə doğru uzanan müdafiə xəttinin ümumi sisteminə daxil idi. Ümumi uzunluğu 120 kilometrədək olan "uzun sədd" daha məsuliyyətli yerlərdə müxtəlif ölçülü düzbucaqlı və dairəvi qüllələrlə möhkəmləndirilmişdi. Qüllələrin yuxarı meydançaları pilləli dişlərin qurşağı ilə başa çatırdı. Həmin qurşaqların arasında istehkamin müdafiəçiləri mövqe tuturdular. Bəzi yerlərdə divarların qalınlığı 10 metrə çatırdı. Gilgilçay sahilində və Beşbarmaq dağının ətəyində inşa olunmuş istehkamlar böyük maraq doğurur. Həmin istehkamlar kifayət qədər güdrətli, atəş mövqeləri ilə gücləndirilmiş divarlardan ibarətdir. Divarlar çiy kərpicdən (Gilgilçay istehkamında) və qara daşla yaxşı bişirilmiş, kvadrat formalı kərpicin sıralanmasından (Beşbarmaq istehkamında) ucaldılmışdır.

Divar qurşaqlarından başqa, istehkamlar sistemində ayrı-ayrı qalalar, qüllələr, süni xəndəklər, ovdanlar, akveduklar (körpüşəkili su kəmərləri) və başqa tikililər daxil idi.

Çıraqqala müdafiə sistemində əsas qovşaqlardan biri olmuşdur. Bu qala hündür qayalıq üzərindədir. Mövqeyi, görünüşü və ayrı-ayrı hissələrin həcmi nisbəti ətraf mühitdə qurğunun əhəmiyyətini ifadə edərək Çıraqqala ansamblına sət, alınmaz qalanın valehedici görkəmini bəxş etmişdir. Qalanın silueti və divarların özünəməxsus səthi müəyyən dərəcədə Bakıdakı Qız qalasını xatırladır.

Çıraqqalanın əsas qülləsindən bir qədər aralıda tağlı ovdan yerləşir. Vaxtilə bu ovdan saxsı su kəməri və yerli yeraltı bulaqlarla əlaqələnmiş, daim su ilə təchiz

edilirdi.

Dərbənd yaxınlığındakı keçid daha çox möhkəmləndirilmiş məntəqə idi. Qədim şəhər iki güclü qala divarları arasına alınmışdı. Bu divarlar dənizin içərisinə doğru xeyli uzanmış, dənizin bu yerində süni liman yaratmışdı. Divarların əks sonluqları sərt, keçilməz dağ ətəklərinə söykənmişdi. Yuxarı istiqamətlənmiş, açıq, geniş pillələri olan, çoxlu qüllələrlə təchiz edilmiş Dərbənd qala divarlarının orta qalınlığı 4 metrədək, hündürlüyü 20 metr idi və dişli məhəccərlə müdafiə olunmuşdu.

Dərbəndin ərəb işğalı ərəfəsində tikildiyi ehtimal olunan çoxsaylı qədim tikililəri içərisində hamamların qalıqlarını və qayalıqda oyulmuş, dörd çatma tağa dayaqlanan günbəzli, iri hovuzu qeyd etmək lazımdır. Plan baxımından böyük bazilikal bina olan, sonralar yenidən qurularaq məscidə çevrilmiş abidənin daha qədim hissələri bu zamana aiddir. Məscidin köhnə hissələrinin hörgü texnikası e.ə. VI əsrdə ucaldılmış Dərbənd istehkamları ilə eyniyyət təşkil edir.

İndiyədək qalmış sitayiş təyinatlı tikililər memarlıq tiplərinə görə müxtəlifdir. Lənkəran bölgəsindəki zərdüştiliyə sitayiş abidələri tipoloji baxımdan "sükut qüllələri"nə - "daxma"lara xeyli yaxındır və zərdüştiliyin dəfn adətləri ilə bağlıdır. Sitayiş təyinatlı xristian abidələri tarixi-memarlıq baxımından daha böyük maraq doğurur.

Xristianlığın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Qafqaz Albaniyasında mərkəzi günbəzli və bazilikal sitayiş qurğuları meydana gəldi. Həmin tikililər plan və konstruktiv həll baxımından yetkin səviyyəyə çatmışdılar. Qumdakı bazilika, Böyük Əmili və Ləkit kəndlərindəki dairəvi məbədlər bu kamilliyin örnəkləridir. Həmin abidələr bir-birinə yaxın məsafədə yerləşmişdir. Görünür ki, vaxtilə bu məntəqələri birləşdirən qədim yol var imiş. Bu tikililərin ucaldıldığı şimal-qərbi Azərbaycan vilayətləri erkən orta çağlarda Qafqaz Albaniyasının mərkəzi olmuşdur.

Xristianlığın yayılmasının başlanğıc mərhələsinə aid olan abidələr əyani surətdə göstərir ki, Albaniya memarlarının qarşısına çıxmış yeni vəzifə dərhal həll olunmamışdı. Əsrlər boyu təşəkkül tapmış ənənələrdən imtina etmək çətin idi. Buna görə də ilk xristian abidələri erkən bütpərəstlik tikililəri ilə böyük oxşarlığa malik olmuş və Albaniyanın sonrakı tarixi dövrdə tikilmiş kilsələrindən kəskin surətdə fərqlənmişdi.

Xristianlığın yayılmasının ilk illərində əsasən daha qədim məbədlər yenidən qurulurdu. Azərbaycanın Qəbələ, Qax və Zaqatala bölgələrindəki nadir dairəvi məbədlər bu tarixi gerçəkliyin parlaq təsdiqidir.

Qəbələ bölgəsinin Böyük Əmili kəndi yaxınlığındakı Kilisədağda Mitra allahı (Mitra, cəngavər köçərilərin və dinc əkinçilərin allahı idi) məbədi mərkəzi günbəzli, ikiyaruslu kompozisiyaya malik olan abidədir. Məbədin divarının xarici səthi qeyri-bərabər tərəfli 12 guşəlik formasında, daxili səthi isə 10,4 metrlik silindr şəklində həll edilmişdir. İkinci daxili dairə 8 sütun üçün stilobat (sütunlar üçün özü) rolunu oynayır. Həmin sütunlar günbəzli ikinci yarusun barabanını (günbəzli dairə səmanın - Mitranın rəmzi idi) saxlayır.

Baş alapağı girişi məbədin qərb fasadı tərəfindəki əsas kompozisiya görüşündə, iki yan giriş isə şimal və cənub səmtində idi.

Şərq fasadı səmtində simmetrik surətdə yerləşmiş, plan baxımından dairəvi olan iki otaq - Mitra allahının göstərilmiş iki mənasını nəzərə çatdıran səcdəgahlar vardı. Məbəd antik memarlığın müəyyən təsiri altında inşa edilmişdi.

Zaqatala bölgəsinin Mamrux kəndi yaxınlığında Günəş və Ay allahları şərafinə tikilmiş ikinci dairəvi məbəd daha mürəkkəb kompozisiyaya malikdir. O da üç girişlidir, şərq tərəfində dərin divar oyuğu - absida vardır. Absida binanın əsas yuxarı hissəsində yerləşir. Binanın hər iki tərəfində iki səcdəgah və iki yan girişi olan xırda hücrələr mövcuddur. Günbəzli yuxarı baraban dayaqlıq tağları olan dörd sütuna dayaqlanmışdır. Mamrux məbədlərinin memarlığı artıq yerli alban formalarında, Kilisədəğdakı Mitra allahı məbədinə nisbətən daha mükəmməl və mürəkkəb tərzdə həllini tapmışdır.

Dörd pylon (sadə sütun) və mərkəzi absida məbədin interyerində əsas rolunu oynayır. Sonralar bu əsas üzərində tetrakonxlar - dörd absidadan ibarət olan kompozisiya (konxlar) meydana gəlməyə başlamışdı. Həmin absidalar xaçvari surətdə üzbəüz yerləşdirilmişdir.

Mamruxdakı məbəd kompozisiya baxımından Kilisədəğdakı rotonda (dörd tərəfi bərabər olan bina) ilə Ləkit kəndindəki tetrakonx arasında bilavasitə vəs ilə kimi qiymətləndirilə bilər.

Ləkit kəndindəki dairəvi məbəd alban memarlığının görkəmli abidələrindəndir. Bu məbəd Azərbaycanın Qax bölgəsinin Ləkit kəndindən bir kilometr aralıda aşkar edilmişdir. İnşaat texnikası üsulları bu məbədi VI əsrə aid etmək imkanı verir. Ləkit məbədi Cənubi Qafqaz tetrakonxlarının təşəkkül tapması üçün əsas olmuşdur.

Məbədin diametri 22 metrdir. Məbəd hərəsi bir metr diametri olan 3 sütunu, 4 divar oyuğunu - absidaları əmələ gətirən tetrakonxdur. Tetrakonxun 4 küncündə bütün absidalar üçün əsas yaradan 4 pylon yerləşdirilmişdir. Həmin pylonların daxili əyilmiş, küncü iri valla tərtib edilmişdir. Bu val pylonun bütün hündürlüyü boyunca keçir və absidaların tağlarını əyir. Pylonların arxasında ayrı-ayrı yerləşən sütunlar səkkizguşəli özlün dayağı rolunu oynayır. Səkkizguşəli özl üzərində 4 absida yerləşir. Pylonların üzərində günbəzlə tamamlanan dairəvi barabanın kvadrat əsası yerləşmişdir. Absidalardakı sütunların cüt olmayan (tək) miqdarı və mərkəzi sütunun girişlərin əksinə yerləşməsi zərdüştilik dininin müəyyən mərasim məqsədlərini güdüdü. Zərdüştilik tələblərinə görə səcdəgah və müqəddəs od xaricdən görünməməli idi.

Sonralar hər üç dairəvi məbəd xristian kilsələrinə çevrilmişdi.

Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, Albaniyada monumental rəsəmlər sənəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı, məbədlər və saraylar isə bir çox hallarda gözəl rəsmlərlə bəzədilirdi. Ləkit məbədində mələ üzərindəki rəsmlərin qalıqları vardır və bu təsdiq edir ki, onun divarları interyerdə rəsmlərlə örtülmüşdü. Məbədin bütün xarici görkəmi Qafqaz Albaniyasının dairəvi məbədlərinin inkişafının həmahəng şəkildə tamamlandığını təsdiqləyir.

Ləkitdən bir qədər aralıda - Qum kəndində üçnefli, günbəzli bazilikanın xarabalıqları aşkar olunmuşdur. Təxminən V və yaxud VI əsrə aid olan bu bazilika planda 36,5 metr uzunluğa, 19,3 metr enə malikdir. Planda T şəkilli sütunların iki cütü üçnefli kompozisiyanı yaradaraq eyni zamanda günbəzli baraban üçün özül rolunu oynayır. Orta nef yandakı neflərə nisbətən daha geniş surətdə həllini tapmışdır. Məbəd üç tərəfdən sütunlardan yaradılmış qalereya formalı örtüklə və naşəkilli tağlarla əhatə edilmişdir.

İri taxtalardan yaradılmış örtüyün təqribən mərkəzində, əsas girişin qarşısında sütun vardı (bütpərəstliyə sitayişin tələblərindən biri kimi). Halbuki yanlardan məbədə istiqamətlənmiş digər iki giriş artıq heç bir şeylə qapanmamışdı. Abidənin şərq fasadı Mamrux və Ləkit məbədlərindəki kimi iki guşəyə - səcdəgaha və mərkəzi absidaya malikdir. Yandakı neflər kobud surətdə yonulmuş daşlardan ucaldılaraq qabarıq tağlarla örtülmüşdür.

Aydın plan, səliqə ilə yerinə yetirilmiş konstruksiyalar, yerli inşaat materiallarından məharətlə istifadə olunması, çaydaşı ilə kvadrat formalı bişmiş kəpiciin uzlaşdırılması binanı yaratmış ustanın yetkinliyindən xəbər verir.

Ləkitdən bir neçə kilometr aralıda, Qoduqlu kəndinin yaxınlığında bir neçə sitayiş təyinatlı tikili qalmışdır. Bu kompleks əhali arasında "Yeddi kilsə" adlandırılır. Hal-hazırda isə burada doqquz tikilinin qalıqları müşahidə olunur.

İki üçnefli bazilika daha çox maraq doğurmaqdadır. Nisbətən salamat qalmış birinci bazilika əslində dərin absidalı məbəddir. Bazilikanın yanlarında artıq sırf xristian funksiyaları daşıyan iki əlavə tikili vardır. Sağ tərəfdə ibadət otağı, sol tərəfdə isə qurbangah mövcuddur. Təxminən mərkəzdə iki sütun və qalın taxtalı qərb divarında iki pilyastr yerləşmişdir. Yanlardakı neflərin və ortadakı daha uca nefin tağları onlara, habelə iki absidaya dayaqlanmışdır. Məbədın qərb tərəfində sonrakı alban kilsə memarlığı üçün çox səciyyəvi olan qalereya formalı örtük vardı. Göstərilən örtük ilk dəfə Qumdakı bazilikada meydana gəlmiş örtük mövzusunun davamıdır. Güman etmək olar ki, bu məbəd VI-VII əsrlərdə tikilmişdir. Fasadların kobud şəkildə yonulmuş daşlardan yaradılmış memarlığı üçnefli bazilikalar üçün səciyyəvi olan qabarıq mərkəzi hissəli monumental binanı təşkil edir. Açıq qalereya formalı örtük abidəyə cənub koloriti vermişdir.

Kobud şəkildə yonulmuş daşdan tikilən ikinci günbəzli bazilika nisbətən yaxşı mühafizə edilmişdir. Onun planı iki iri pilonun köməyi ilə dərin absidalı üç nefə ayrılmışdır; bu absidadan yanlardan olan əlavə tikililərə qapı vardır. Birinci bazilikada olduğu kimi, bu əlavə tikililər də sırf xristian funksiyaları daşıyır.

Onun memarlığı fasadda üç qabarıq nefin çəpəki transeptlə daha mürəkkəb uzlaşması əsasında həll edilmişdir. Neflərin qovşaqlarında günbəzlərlə örtülmüş baraban üçün nəzərdə tutulan əsas mövcuddur. Daxili günbəz yarım dairə şəklində, yuxarı günbəz isə çatma formadadır. Transeptin yuxarı hissəsindəki şimal və cənub fasadlarında qabarıq yarım dairəvi pəncərələr vardır. Bu pəncərələr zəngin haşiyələrlə əhatə edilmişdir. Kilsənin üç qapısı vardır. Həmin qapıların yuxarı hissələri haşiyəli

yarımdairəvi tağla örtülmüşdür. Bu bazilika VII-VIII əsrlərdə və yaxud bir qədər sonrakı tarixi mərhələdə inşa edilmişdir.

Kobud şəkildə yonulmuş daşlardan tikilmiş dairəvi məbədlər, üçnefli bazilikalar, qalereya formalı örtüklər erkən orta çağlar dövründə Azərbaycanın göstərilən üç bölgəsinin sitayiş təyinatlı memarlığı üçün səciyyəvi idi. Bu bazilikaların ətrafında 7 birnefli zəng qülləsi vardır. Həmin zəng qüllələri vahid memarlıq üslubunda tikilmişdir. Bu cür qüllələr göstərilən bölgə üçün səciyyəvidir. Güman etmək olar ki, həmin qüllələr hələ bütpərəstlik dövründə inşa edilmişdir. Bütpərəstlik dövründən qalmış məbədlər bir çox hallarda yenidənqurmadan sonra xristian kilsələri və zəng qüllələri kimi istifadə olunurdu.

Azərbaycanın Ağcabədi bölgəsinin Təzəkənd yaşayış məntəqəsindəki üçnefli bazilika plan baxımından üç cüt sütundan ibarət olan binadır (uzunluğu 16,5 metr, eni 9,2 metrdir). Binanın şərq tərəfində səcdəgah absidaları və yanlarda keşik kübbələrinin saxlandığı yer vardır. Orta nefin eni 5 metr, yan neflərin eni isə 2,1 metrdir. Əgər səcdəgah absidası orta nefin sonluğu idisə, düzbucaqlı formalara malik olan keşik kübbələrinin saxlandığı yerlə yandakı neflər başa çatırdı. Bazilikanın döşəməsi bişmiş kərpicdən hazırlanmışdır. Qapı oyuğu qərb tərəfdə yerləşirdi. Səcdəgah absidası naşəkilli formaya malik idi. Bir-birindən 2 metrlik məsafədə yerləşən sütunlar da çaydaşından tikilmişdir.

Bazilikanın səcdəgahının qarşı hissəsinin təmizlənməsi zamanı aydın olmuşdur ki, səcdəgah hissəsi neflərin döşəməsindən 45 santimetr ucada yerləşir. Bazilika ərazisində tapılmış saxsı materiallarına əsasən bu abidəni VI əsrə aid etmək mümkündür.

Daha bir üçnefli bazilika Bərdə şəhərində aşkar olunmuşdur. Məbəd üç yarımdairəvi absidalı, üçnefli bazilika formasına malik idi. Məbədin uzunluğu 11 metr, eni isə 6 metrdir. Yandakı neflər nisbətən ensizdir (1,52 metrlik eni vardır). Məbədin divarları müxtəlifölçülü bişmiş kərpicdən, özülü isə çaydaşından tikilmişdir. Məbədin divarları 1,5 metr ucalıqınadək salamat qalmışdır. Binaya əsas giriş qərbdən idi və bu giriş orta nefə doğru aparırdı. Məbəd xüsusi məqsədlə tikilmiş iki cüt sütunla neflərə ayrılmışdı. Məbədin döşəməsi kvadrat formalı bişmiş kərpicdən hazırlanmışdır. Məbədin səcdəgah hissəsi kərpiclərdən yaradılmış ucalığa malikdir. Məbəd VIII əsrin əvvəllərində baş vermiş güclü yanğın nəticəsində dağılmışdır. Burada üç məzar aşkar edilmiş, məzardan bəzək əşyaları və saxsı məmulatı tapılmışdır.

Ağoğlan monastırının kilsəsi (Xocavənd rayonu, Sos kəndində) iri bazilika tikililərindən biridir. V əsr müəllifinin məlumatına görə, "burada hələ IV əsrin 30-cu illərində Qriqori Lusavoriçin nəvəsi Qriqorisin şərafinə ilk dəfə kilsə tikilmişdir... Qriqoris Maskut hökmdarı Sanatruk tərəfindən döyüşdə öldürülmüş, onun cəsədini şagirdləri Amarasa aparmış, oradakı kilsədə dəfn etmişlər. Həmin kilsənin əsasını Qriqorisin babası qoymuşdu". Bazilika Ağoğlan çayının sol sahilində "müqəddəs" dərədə tikilmişdir və Amaras adlanan qədim şəhər yerinin mərkəzində yerləşir. Bu abidə dəfələrlə yenidən qurulmuş, təmir olunmuş, lakin onun ilkin formaları əsasən

qalmışdır. Bazilika uzun binadır, üç nefdən ibarətdir, həmin neflər 2 cüt sütunla ayrılır. Hər bir nef şərqdə xaricdən yarım dairə kimi çıxmış absida ilə başa çatır. Daxili məkanın uzunluğu 23 metr, eni 13,33 metrdir. Orta nef yan neflərdən xeyli ucadadır və dərin absida ilə başa çatır. Yanlarda iki əlavə tikili (ibadət otağı və qurbangah) vardır. Mərkəzi, daha ucada olan nef çatma tağla, iki yan nef isə silindrik tağlarla örtülmüşdür. İnteryerdə divarlar freskalarla bəzənmişdir. Bunu, freska rəsminin qalıqları təsdiq edir. Tikilinin yuxarı hissəsində orta nefin pəncərələrindən yaxşı işıqlanan daş üzərində dekorativ oyma vardır.

Bu tikili Albaniya bazilikalarının yeni tipinin formalaşdığını göstərir. Ağoğlan kilsəsi V əsrin sonu - VI əsrin əvvəlinə aid olunan, Xaxetiya yerləşən Katsaret bazilikası ilə eyniyyət təşkil edir.

Bazilikanın ətrafında dörd bucaq formalı 4 cinah külləsi olan qala divarı tikilmişdir.

Erkən orta əsr tarixçilərinin məlumatlarına görə, Albaniya hökmdarı Məmin III Vaçaqan kilsələrin tikintisinə böyük diqqət yetirirdi. Bir sıra iri tikililər onun adı ilə bağlıdır. Müqəddəs Yelisey məbədi kompleksi bu tikililər arasında xüsusi yer tutur. Həmin kompleksin əsas binası bazilika tipinə aiddir. Rəvayətə görə, məbəd Albaniyada xristianlığı ilk dəfə təbliğ etmiş Yeliseyin şəərəfinə tikilmişdir.

Moisey Kalankatlıın əsərində müqəddəs Yelisey məbədinin tikintisi haqqında məlumatlar vardır. Tarixçi, Yeliseyin Albaniya hökmdarı III Vaçaqanın zamanında quru cəsədinin əldə olunması barədə danışaraq qeyd edir ki, "müqəddəs Yeliseyin görkəminin meydana gəlməsi cəsəd qalıqlarının aparılmasını və lazım olan yerdə dəfn olunmasını zəruri etdi, müqəddəs ierey (keşiş) Stefan onun başını Urekan kəndində torpağa tapşırırdı. Oradan quru cəsəd qalıqlarını müqəddəs Ners-Mihra qardaşlığına köçürdülər və bu yer indi Cirviştek adlanır".

Güman etmək olar ki, əvvəllər burada müqəddəs Ners-Mihra qardaşlığının kilsəsi tikilmiş, kilsə onların adını daşımışdır. "Uzun müddətdən sonra Vaçaqanın burada uca sütun tikdirdiyi" nəzərə alınarsa, ehtimal etmək olar ki, buradakı ilkin tikili təxminən V əsrə aiddir.

Moisey Kalankatlıın məlumatlarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, Cirviştek monastırı erkən alban xristian tikililərindən biri olmuşdur.

Kompleksin hal-hazırda mövcud olan qalıqları (baş kilsə, yeddi zəng külləsi, bir sıra yaşayış və təsərrüfat binaları, habelə güclü müdafiə divarları) daha sonrakı tarixi dövrün tikililəridir. Abidədəki yazılar bunu təsdiq edir. Lakin yazılar arasında elələri də vardır ki, burada qədim tikililərin mövcud olması fikrinin xeyrinə dəlillər verir. Baş kilsənin divarında həkk olunmuş yazıda deyilir: "Mən, arxidyakon Serob bu müqəddəs guşədə əvvəlki özül üzərində müqəddəs apostolun [kilsəsini] tikdirdim". Bu ilkin tikilinin tədqiqi məqsədilə baş kilsənin şərq divarı yanında qazıntılar aparılmışdır. Qazıntılar nəticəsində xeyli qədim tikinti qalıqları və məişət əşyaları aşkar edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, müqəddəs Yelisey məbədi də 8,7 metr uzunluğunda olmuş üçnefli bazilika idi. Məbədin şərq tərəfi

nalşəkili səcdəgah absidası ilə başa çatırdı. Bazilikanın yan neflərinin sonlarında keşiş cübbələrinin saxlandığı yerlər vardır. Məbəd IX-X əsrlərdə dağıdılmışdır.

Qafqaz Albaniyasında və Cənubi Qafqazın başqa ölkələrində erkən xristianlıq dövründə sitayiş təyinatlı tikililərin daha geniş yayılmış tipi bimefli bazilikalar olmuşdur.

Hələ xristianlıqdan xeyli əvvəlki dövrdə meydana gəlmiş bimefli bazilika tədricən xristian məbədləri üçün səciyyəvi olan müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldı: binanın şərq tərəfində səcdəgah hissəsi kimi fəaliyyət göstərən əlavə tikililər yaradılır, xırda əlavə tikililər meydana gəlirdi və s. Mingəçevir sitayiş kompleksindəki bazilikalarda bu cəhətlər daha aşkar izlənməkdədir. Bu abidə 1946-cı ildə arxeoloqlar tərəfindən Mingəçevir SES-in inşa olunduğu ərazidə aşkara çıxarılmışdır.

Bu cür uzunsov, günbəzsiz məbədlər Albaniyanın ən erkən kilsə binaları olmuşlar. İndiyədək bu tipə aid olan abidələrdən yalnız altısı öyrənilmişdir. Həmin abidələrdən dördü Mingəçevirdə, biri Gavurqala adlı qədim şəhər yerində, digəri isə Xotavəng monastır kompleksində (Kəlbəcər rayonunda) aşkar edilmişdir.

Xronoloji baxımdan bu cür abidələrin tikintisi IV əsrdə, digər daha mürəkkəb tikililərlə eyni zamanda başlanmış, VIII əsrdə də məmurluqda mövcudluğunu saxlamışdır.

Bu dövrün daha qədim tikilisi Mingəçevirdəki 1 №-li məbəddir. Bu məbəd 3 №-li qədim yaşayış yerinin birinci - aşağı təbəqəsində aşkara çıxarılmışdır. Plan baxımından həmin məbəd uzunluğu 19,4 metr, eni isə 7,7 metr olan dördguşəli tikilidir. Şərq divarları istisna olunmaqla məbədin qalan divarları qismən sağlamat qalmışdır. Bu məbəddə səcdəgah absidası yox idi və burada qapı şərq divarından qoyulmuşdu. Başqa divarlarda qapı oyuğu izlərinin aşkar olunmaması bu qənaətə gəlməyə əsas verir. Məlum olduğu kimi, şərq tərəfdən giriş xristian tikililəri üçün səciyyəvi deyildir. Lakin bu cəhət Albaniyanın bəzi başqa erkən xristian tikililərində vardır.

1 №-li məbədin şimal və cənub divarlarının içərisində 6 çıxıntı vardır. Həmin çıxıntılar ibadət edənlər üçün oturmaq rolunu oynamışdır. Ruhanilər üçün oturmaq yerləri yalnız bəzi pravoslav kafedral kilsələri və patriarx kilsələri üçün səciyyəvi idi. Bu cür yerləri, adətən, kilsə döşəməsindən bir və ya iki pillə yuxarıda, xorun yanında, səcdəgaha doğru səmtdə tikirdilər. Mingəçevir məbədinəki çıxıntılar məbədin ortasında doğru yönəlmişdir. Bunun səcdəgahın şərq hissəsində deyil, məbədin ortasında yerləşməsi ilə bağlı olduğunu güman etmək olar. Arxeoloq R.M.Vahidovun fikrincə, səcdəgah məbədin qərb hissəsində yerləşirdi.

Səcdəgah absidasının olmadığı məbədlərdə qapı oyuğu, adətən, şərq divarında yerləşirdi. Bu cəhət başqa oxşar abidələrdə, habelə Amarsadakı (IV əsrə aid olan) müqəddəs Qriqoris məbədinə, müqəddəs Yelisey məbədinin ilkin kompleksinin planlaşmasında, habelə səcdəgah absidası olmayan bir sıra zəng qüllələrində müşahidə edilir.

Mingəçevir məbədinə oxşar xristian tikililəri Albaniyada hələ kilsə qurğularının planlaşmasının ciddi qanun-qaydalarının işlənilməsi və hazırlanmadığı dövrdə ucaldılmışdı. Ona görə də qanunla müəyyən olunmuş normalardan müəyyən səpmələr Albaniyada erkən kilsə tikililərinin səciyyəvi cəhəti idi.

Katolikosluğun təsis olunmasından sonra kilsə binalarının tikintisi ciddi tələblərə tabe olunmağa başlandı. Mxitar Qoşun "Qanunnamə"sində deyilir ki, "kilsənin özülü pravoslavlığın qaydaları əsasında qoyulmalıdır, bu məsələdə yalnız yepiskop və yaxud onun əmri ilə xoryepiskop və yaxud peretut haqlıdır. Kim yepiskopun və yaxud xoryepiskopun icazəsi olmadan kilsənin özülünü qoymağa cəhd edərsə, biz əmr edirik ki, bu cür kilsə dağıdılın və özül yenidən qoyulsun, beləliklə, kilsə qaydasına toxunulmaz şəkildə əməl edilsin. Bu qayda sarsılmazdır".

Mingəçevirdəki ikinci məbədin tikilişi ərəfəsində artıq ölkədə kilsə tikintisinin qanunları təşəkkül tapmışdı. Məbədin tikintisi IV əsrə aid edilir. Bu məbəd birinci məbəddən 8 metr cənubdadır. Abidə plan baxımından dördguşəli olan böyük zaldan ibarətdir, zaldın uzunluğu 12,4 metr, eni isə 5,4 metrdir. Birinci məbəddən fərqli olaraq bu məbədin şərq tərəfində nəşəkəllik absidada səcdəgah yüksəkliyi vardır. Həmin altlıqlar taxtadan olan sütunlar üçün dayaq rolunu oynayır, sütunlar isə tavan örtüyünü saxlayırdı.

Üçüncü məbəd V-VI əsrlərdə, bilavasitə birinci məbəd üzərində tikilmişdir, ibadət zalına (12,5x5,7 metr ölçülərində) və yarımdairəvi absidaya malik olan birnefli kilsə olmuşdur. Çiy kərpiclərdən tikilmiş divarların qalınlığına əsasən demək olar ki, məbəd tağtavanla örtülmüşdü.

Dördüncü məbəd üçüncü məbədin xarabalıqları üzərində tikilmişdir. Bu abidə müxtəlif zamanlarda tikilmiş üç binadan ibarət idi. İlk bina məbəd olmuş, məbədin yanında əlavə tikili inşa edilmiş, sonralar isə həmin binaların lap yanında üç otaqdan ibarət olan üçüncü bina ucaldılmışdı. Ən böyük otaq əlavə tikili idi. Qalan 2 otaq isə hücrə və yaxud məbədin təsərrüfat otaqları ola bilərdi. Məbəd VI-VII əsrlərə aid edilir. Kilsə üçüncü məbədin plan quruluşunu ciddi şəkildə təkrarlayır. Yeni binanın planlaşmasında əski məbədin planının dəqiq konturlarının dəfələrlə təkrarlanması üsulları Qafqaz Albaniyasında ənənələrə riayət etmək tələbini qoyan qanunun mövcud olduğuna dair ehtimalın irəli sürülməsinə əsas verir. Bu hal Mingəçevir kompleksi üçün xüsusilə səciyyəvidir. Mingəçevir bazilikalarından fərqli olaraq Oğuz bölgəsinin Calut məntəqəsindəki birnefli kilsə daha kiçik ölçülərdə tikilmişdir. Lakin bu tikilidə artıq daha mükəmməl formalar müşahidə olunmaqdadır. Həmin formalar sonrakı tarixi dövrdə həm memarlıq görkəmində, həm də abidələrin plan baxımından həllində ənənəvi olmuşdur. Məbəd V-VI əsrlərə aid edilir.

1958-ci ildə Gavurqalada (Ağdam bölgəsinin Sofulu kəndində) aparılmış qazıntılar zamanı aşkar edilmiş məbəd maraqlıdır. Məbəd VI-VII əsrlərə aid olunur, ağ daşdan tikilmişdir.

Bina birneflidir, tağtavanlarla və qoşaçatılı kirəmit damla örtülmüşdür. Məbədin şərqində eninə görə ibadət zalına bərabər olan uca döşəmli absida vardır.

Şimaldan binaya düzbucaqlı otaq birləşir. Zəmin uzunluğu 11,95 metr, eni 5,25 metrdir. Müstəqil girişin olmaması təsdiq edir ki, zala birləşmiş düzbucaqlı otağın kilsəyə əlavə tikili olması şübhəlidir. Binada cənub və qərbə iki giriş vardır.

Bu cəhət Qafqaz Albaniyasının sityatlı təyinatlı memarlığı üçün səciyyəvidir.

Xotavəng monastır kompleksindəki "Alban bazilikası" adlandırılan abidə bu tipli tikilidir. Məbəd yonulmuş daşdan Tərtər dərəsində, Azərbaycanın Kəlbəcər bölgəsinin mərkəzindən bir qədər aralıda tikilmişdir. Məbədin xarabalıqları daxili sütunları olmayan uzun zaldan ibarətdir. Abidənin uzunluğu 16,2 metr, eni 5,8 metrdir. Zəmin şərq hissəsi yarım dairəvi absidə ilə başa çatır.

Səcdəgah absidasının hər iki tərəfində keşiş cübbələrinin saxlandığı dairəvi yer tikilmişdir. İnşaat texnikasının və inşaat materiallarının öyrənilməsi zamanı aydın olmuşdur ki, cübbələrin saxlandığı yer məbədin tikilməsindən sonra inşa edilmişdir. Həmin yerə giriş səcdəgah absidasındandır. Bu cəhətə ilk dəfə Albaniya memarlığında təsadüf olunur. Görünür ki, əvvəllər tikilmiş məbədin ümumi planı memarlara qapını ibadət zalından qoymaq imkanını yaratmadığı üçün qapı oyuğu cübbələrin saxlandığı yerə səcdəgah absidası istiqamətində açılmışdır. Soldakı cübbə yerinin tədqiqi zamanı onun tavanında Xotavəng monastırının baş keşişlərindən birinin - XIII əsrdə yaşamış Ter-Atanasın yazısı aşkara çıxarılmışdır. Güman etmək olar ki, məhz Ter-Atanas qədim bazilikaya birləşmiş cübbə yerinin qurucusu olmuşdur.

Xotavəng məbədində pəncərə oyuqları vardır. Həmin oyuqların yuxarı hissəsi nalşəkillidir. Qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış saxsı məmulatı məbədin ilkin tikintisini VI-VII əsrlərə aid etmək imkanını verir.

Albaniya memarlığında müxtəlif tipli zəng qüllələri mühüm yer tutur. Bu cür qüllələrin əksəriyyəti zəmanəmizədək qalmışdır.

Zəng qüllələri karvan yollarında, dağ zirvələrində, dərələrdə, qəbiristanlıqlarda, monastır həyətlərində tikilirdi. Yalnız müqəddəs Yelisey monastırının nəzdində 20-dən artıq zəng qülləsi vardır. Planlaşdırma strukturuna görə zəng qüllələrinin iki tipinə təsadüf olunur: dairəvi və dördguşəli. Dairəvi zəng qüllələrinin adətən səcdəgah hissəsi olmurdu. Bu cür qüllələr Albaniyada geniş yayılmışdı.

Güman etmək olar ki, dairəvi zəng qüllələrində yarımqazma zəng qüllələri üçün səciyyəvi olan taxta ötüklər tətbiq edilirdi. Bu cür zəng qüllələrinə bir çox erkən xristian abidələrində təsadüf olunurdu. Hazırda həmin abidələrin əksəriyyəti dağılmış vəziyyətdədir və bu xarabalıqları həm müsəlmanlar, həm də xristianlar müqəddəs yer kimi ziyarət edirlər. Sığnaq kəndindəki zəng qülləsi bu tipli tikiliyə misal ola bilər.

VI-VII əsrlərdən etibarən Albaniyada plan baxımından dörd-guşəli, 3-4 metr uzunluğu, 2-3 metr eni olan zəng qüllələri yayılmağa başlamışdı. Bu zəng qüllələrinin şərq tərəfində səcdəgah yüksəkliyi, qərbində isə giriş vardır. Divarlarda adətən bir neçə dərin divar oyuğu olurdu. Bu zəng qüllələrinin əksəriyyətində keşişlərin və əyanların qəbirləri var idi.

İki səcdəgahlı absidası olan zəng qüllələri ən çox inkişaf etmiş qüllələrdən

olmuşdur. Dairəvi, səcdəgahsız zəng qüllələri bu cür qüllələrin çıxış, başlanğıc formaları idi.

Yüzlərlə iri və xırda büt-pərəstlik və xristian məbədi Qafqaz Albaniyasının ərazisi boyunca səpələnmişdir. Həmin abidələr qədim tikinti ənənələrinin, sabit memarlığın mövcud olduğunu təsdiqləyir. Bu memarlıq qonşu ölkələrin memarlığının təsirinə baxmayaraq şübhəsiz, özünün təkrar olunmaz cəhətlərinə malikdir.

Cənubi Azərbaycanın, habelə bütün Sasani dövlətinin III-VII əsrlər dövrü memarlığı nəinki əski keçmişin - Əhəməni və Parfiya dövrlərinin mədəniyyət elementlərini, həmçinin Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil və yaxud onunla sıx əlaqədə olan Hindistan, Orta Asiya, Cənubi Qafqaz, Suriya, Bizans mədəniyyətlərinin cəhətlərini mənimsəmişdi. Təbiidir ki, bu elementlər yenidən işlənmiş və tamamilə yeni çalarlar meydana gəlmişdi. Memarlıq tiplərinin və kompozisiyalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, Sasani memarlığı üslubun vahidliyi və tamlığı ilə seçilirdi. III-VII əsrlərin memarlığını qiymətləndirərkən onun özünəməxsusluğunu qeyd etmək lazımdır. Bu dövrdə Azərbaycanın cənub hissəsində də şəhər quruculuğu geniş vüsət almışdı, yaşayış və sitayiş təyinatlı binalar tikilirdi, suvarma qurğuları və körpülər inşa edilirdi.

Düzənlik yerlərdə şəhərlər nizamlı planlaşmaya malik idilər. Nizamlı planlaşmanın iki tipi vardı: parfiyalılardan miras qalmış dairəvi və Roma ənənəsinə əks etdirən düzbucaqlı tiplər. Ərdəbilin planlaşması düzbucaqlı tipə misal ola bilər. Şəhərin 4 iri qapısı var idi, küçələr düz bucaq altında kəsişirdi. Bu planlaşma Sasani dövrünün başqa Azərbaycan şəhərləri üçün də səciyyəvi olmuşdur.

Şəhərlər qüllələr və döyüş mövqeləri kimi çıxış edən, atıcılar üçün daxili meydançaları olan divarlarla möhkəmləndirilmişdi. Daş ən geniş yayılmış tikinti materialı idi. Sasani dövrünün təqribən bütün memarlıq abidələri tağlı və günbəzlidir. III əsrdə kvadrat əsas üzərində günbəz konstruksiyası yaradılmışdı.

Evlər adətən ikimərtəbəli tikilirdi. Ev daxili və xarici hissələrə ayrılırdı. Küçəni evin xarici hissəsi ilə eyvan birləşdirirdi. Sərvətli şəxslərin evlərində eyvanın qarşısında ikisütunlu portik vardı. Evin həyətində yardımçı binalar yerləşirdi.

Saray memarlığı monumentallığı, formalarının aydın təşkili ilə fərqlənirdi. Saray kompleksinə eyvanlı binalar, yaşayış və xidmət binaları, bağlar daxil idi. Saraylar divarlarla əhatələnirdi.

Ərəb mənbələrində Marağa, Şiz, Neriz və başqa şəhərlərdə saray tikililərinin mövcudluğu xatırladılır. Bu dövrdə xeyli istehkam qurğuları yaradılmışdı. Azərbaycanın istehkamlarının nə qədər möhkəm və alınmaz olduğunu Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyarın tarixçi ət-Təbərinin nəzərimizə çatdırdığı sözləri təsdiq edir: İsfəndiyarın fikrincə, bu istehkamlar uzun müddət ərzində düşmənlərin təzyiqlərinin qarşısını ala bilirdi.

Zərdüştiliyn sitayiş təyinatlı tikililəri üçün çartağ (çardağ -çahartağ) tipi səciyyəvi idi. Plan baxımından kvadratşəkilli, həcm cəhətdən kub olan dörd girişli tikili trömpəllər üzərindəki günbəzlə örtülürdü. Dövrələmə dəhliz bu cür məbədlərin

fərqləndirici cəhəti idi. Bu dəhliz gah tağlı qalereya, gah da yüngül sütunlar üzərindəki açıq terras şəklində olurdu. Həmin dəhliz dini mərasimlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Çartağlar adətən xırda və iri çayların, su hövzələrinin yanında tikilirdi.

Azərbaycanda yerləşən üç əsas Sasani od məbəbindən biri (Adurquşnasp) mərkəzi günbəzli zalı, sütunlu həyəti, bu həyəətə birləşən və çiy kərpicdən tikilmiş günbəzli binaları, eyvanları olan memarlıq kompleksidir. Məbədin həyəti şimal qapılarınıadək uzanırdı, günbəzli zalda şimala və cənuba istiqamətlənmiş eyvanlar vardı. Bütün bunlar bürcləri olan kvadratşəkilli divarların əhatəsinə alınmışdı.

Adurquşnasp məbədi günbəzinin zirvəsi gümüş hilal (aypara) ilə başa çatırdı. Şiz şəhərinin divarları məbəddən və şəhərdən başqa dərin gölü də öz əhatəsində saxlamışdı.

Nəzərdən keçirilən memarlıq abidələri Azərbaycanda bu dövrdə mükəmməl inşaat texnikasının mövcud olduğunu təsdiqləyir.

VİFƏSİL

ƏRƏB İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ VƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN SİYASİ VƏZİYYƏTİ. AZƏRBAYCANIN ƏRƏB XİLAFƏTİ TƏRKİBİNƏ DAXİL EDİLMƏSİ

§ 1. ALBANIYADA MIHRANILƏRİN HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİ

VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Girdiman vilayətinin sahibləri olan feodal Mihranilər nəslinə üstünlük əldə etdi. Moisey Kalankatlıın təqdim etdiyi məlumata görə, VI əsrin sonlarında, saray çevrilişində iştirak edən İran Mihranilər nəslinin başçısı Mihr, Sasani hökmdarı Xosrov II Pərvizin (591-628) qəzəbindən xilas olmaq məqsədilə, 30 min qohum əqrəbası ilə Xosrovun düşmənləri olan xəzərlərə sığınmaq üçün İrandan baş götürüb qaçmışdı. Vəziyyətin gedişindən narahat olan Xosrov onu qabaqlayaaraq, ardınca məktub göndərmiş, istədiyi yeri məskən seçməsinə icazə vermişdi. Şahın məktubunu Uti əyalətinin Girdiman vilayətində alan Mihr elə buradaca qalmaq istəyirdi. Girdimanı öz nəslə mülkə edən Mihr və onun xələfləri yerli feodalları müxtəlif yollarla aradan götürməklə, Aranşahilər nəslinin demək olar axırına çıxmış, öz qohumluq əlaqələrindən istifadə edərək, nəhayət, bütün Albaniyaya sahib ola bildilər.

Moisey Kalankatlı alban Mihranilər nəslinin şəcərə cədvəlini belə təqdim edir: Mihr, Armael, Vard (I), Qoçaq Vafdan, Vard (II), Varazman (I), Varaz Qriqor, Varaz Peroz, Cavanşir, Yezud Xosrov, Varazman (II).

Mihranilərin Albaniyaya gəlişi siyasi vəziyyətdən irəli gəlmişdi. Onlar özlərinin farslığına təqribən iki nəsil saxlamış, bundan sonra xristianlığı qəbul etmiş, yerli alban əyanlarına qohum olmuş, nəhayət, alban mədəniyyətini və dilini qəbul edərək albanlaşmışdılar.

Akademik V.V.Bartoldun rəyincə, Mihranilərin simasında, Albaniyada "yenidən albanların milli, lakin fars mənşəli sülaləsi bərpə olundu". Sasanilərin istəyinə rəğmən bu sülalə inadla albanpərəst siyasət - Albaniyanın müstəqilliyi siyasətini yürüdü.

Mihranilər Albaniyada 603-cü ilə yaxın qərarkəşsələr də, bütün ölkənin tamhüquqlu hakimi, Albaniyanın "ilk böyük knyazları" kimi yalnız 630-cu ildən fəaliyyət göstərməyə başladılar.

591-ci ildə İranla Bizans arasında 20 ildən bəri davam edən müharibə başa çatdı. Həmin ilin müqaviləsinə görə, Ermənistan növbəti parçalanmaya məruz qalsa da, Albaniya belə aqibətdən yaxa qurtara bildi. Lakin ölkəni İran mərzbanları idarə etməkdə idi, 603-629-cu illərdə iki imperiya arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başlayanda,

Albaniya bu müharibəyə cəlb olundu.

603-604-cü illərdə İran-Bizans müharibələrindən istifadə edən Albaniya əhalisi Sasani hökumətinə qarşı ayağa qalxsa da, bu üsyan II Xosrov tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Alban əyanlarının bir çoxu məhv edildi, yalnız II Xosrovun arvadı Şirin köməyi ilə alban katolikosu Viro sağ qaldı. Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, "çox ciddi-cəhdən sonra hökmdar, [Vironun] həyatını (Şirinə) bağışladı". Lakin II Xosrov belə bir şərt qoydu: Viro ömrünün sonunadək "öz ölkəsinə qayıtmayacaq, nəzarət altında sarayda qalacaqdı". Bununla yanaşı, II Xosrov onun katolikos rütbəsini saxladı, patriarxlıqdan gələn gəlirlərdən məhrum etmədi.

Əsirlikdə olarkən Viro Mihranilər sülaləsindən olan alban knyazlarına II Xosrov tərəfindən "Girdiman hakimi və Albaniyanın işxanı" titulinə verilməsinə nail oldu. Bu haqq Varaz Qriqor zamanı, o, bütün Albaniyanın ilk knyazı olduqda əldə edilmişdi. II Xosrovun Viroya olan xoş münasibəti bu İran hökmdarının özünü, ümumiyyətlə, xristianlarla əhatə etməsindən irəli gəlirdi. Onun arvadlarından biri Bizans şahzadəsi Mariya (Məryəm), digəri isə sonralar bir çox əsərlərin qəhrəmanı olan, Nizami Gəncəvinin türk qızı kimi - təqdim etdiyi Şirin idi. Lakin özünün xristian əhatəsinə baxmayaraq, II Xosrov Cənubi Qafqaz ölkələrini Bizansdan ayırmaq siyasətini güdən Sasanilərin ardıcıl davamçısı idi. Bu məqsədlə 612-613-cü illərdə onun təşəbbüsü ilə imperiyaya tabe xristianların məşhur İran məclisi çağırılır və burada Bizans diofiziliyi müqabilində monofizilik rəsmi tanınmış xristian etiqadı elan edilir.

İran-Bizans müharibələri dövründə İranın beynəlxalq siyasi meydanda qazandığı ilk müvəffəqiyyətlər 623-624-cü illərdə imperator İraklinin Kiçik Asiya və Cənubi Qafqazda əldə etdiyi uğurlarla heçə endirilir. O, Kolxida və İberiyadan keçərək, dolama yolla İrana yürüş edir. 624-628-ci illərdə İberiya kimi Albaniya da İran-Bizans müharibələrinin döyüş meydanına çevrilir.

Albaniyaya sahib olmaq istəyən hər iki rəqib imperiya burada yalnız siyasi deyil, iqtisadi məqsədlər də güdüdü. 624-cü ildə Dvini tutduqdan sonra Bizans ordusu Adurbadaqan ərazisinə daxil oldu, Naxçıvanı da ələ keçirib, Araxı adladı. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanın paytaxtı Qanzak şəhəri işğal edildi. Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, İrakli Albaniya, İberiya və Ermənistan hakimlərinə aşağıdakı tələblə müraciət etdi: onlar "onun pəşvazına çıxmalı, bütün qış boyu öz qoşunları ilə onun qulluğunda durmalı idilər; əks təqdirdə, o, onlarla bütərəstlərlə edilən kimi rəftar edəcək, onun qoşunları isə qalaları fəth edəcək, onların ölkələrini viran qoyacaq".

İran şahənşahi II Xosrovun əmri ilə Albaniyanın knyazları ölkənin paytaxtı olan Bərdəni tərk edərək, qalalarda möhkəmləndilər. Albaniya ərazisinə daxil olan Bizans qoşunu "keçdiyi gözəl bağ və düzləri dağıdıb, viran qoydu", Uti əyalətində, Dyutakan kəndi yaxınlığında düşərgə saldı. Lakin İraklinin bu yürüşü müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Yenidən qüvvə toplamağa nail olmuş iranlılar Bizans qoşununa hücum edib, onu ölkədən çıxartdılar. Bizanslıların "ələ keçirdikləri şəhərləri geri qaytardılar".

625-ci ildə İrakli xəzərləri köməyə çağırdı. Mənbədəki məlumata görə,

"Xosrovun hakimiyyətinin 36-cı ilində" İrakli "Çola qapılarını açmaq, müxtəlif barbar xalqlarını dəvət etmək və onlarla birgə məğrur Xosrovu qovmaq" qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, öz elçisi Andreyi böyük vədlərlə xəzərlərin yanına göndərdi.

İranlılar isə, öz növbəsində, Balkanlarda hökmranlıq edən avarlarla ittifaq bağlayıb, onların diqqətini Konstantinopola cəlb etməyə nail oldular.

626-cı ildə xəzərlər Albaniyaya hücum etdilər. Moisey Kalankatlı yazırdı: "Xosrovun hakimiyyətinin 37-ci ilində şimalın hökmdarı vəd etdiyi döyüşkən ordunu Şatın başçılığı ilə [Albaniyaya] göndərir. [Şat] Albaniyanın bütün hüdudlarına, Adurbadaqanın bir sıra yerinə yürüşlər edib, çoxlu xristianı və hətta bütpərəsti qılıncdan keçirir. Əsir alınmışların sayını kim bilə və saya bilərdi?" Əsərinin başqa bir yerində yenə də həmin hadisəyə qayıdan alban müəllifi yazırdı: "Xəzərlər İraklinin əmri ilə saysız-hesabsız qoşunla bizim ölkəmizə yürüşlər edirdi". Bu, xəzərlərin Albaniyaya ilk geniş hücumu idi.

628-ci ildə, "Xosrovun hakimiyyətinin 38-ci ilində - onun öldürüldüyü ildə" xəzərlər ölkəyə yenidən yürüş etdilər. İlk zərbəni Dərbəndə (Çolaya), sonrakını isə Bərdəyə endirdilər. "Alban tarixi"ndə yazılıb: "Bu dəhşətli xəbər Albaniyaya çatdıqda, Xosrovun ölkəni idarə etmək üçün göndərdiyi Qayşah adlı birisi bizim ölkəmizi və əzəmətli paytaxtımız Bərdəni möhkəmlətmək istədi. O, ətraf vilayətlərin sakinlərini [şəhərə] yığdı, ölkəmizin əyanları və şəhərlərin əhalisi ilə razılaşmadan əldə etdiyi qüvvə ilə xəzərlərdən müdafiə olunmaq istədi. Lakin o, əzəmətli Çola şəhəri müdafiəçilərinin və heyrətamiz divarları qoruyan əsgərlərin başına gələnləri görmüşdü... Hamımızı gözləyən ümumdünya fəlakəti yaxınlaşanda, təlatümlü dənizin dalğalan əvvəlcə onu (yəni Çolanı) vurub yerlə yeksan etdi".

Paytaxt əyanları Arsaxın əlçatmaz dağlarında gizləndilər. Bu, artıq xəzərlərin ikinci böyük hücumu idi. Albaniya ərazisini ələ keçirdikdən sonra onlar Tiflisə doğru hərəkət etdilər və Bizans imperatoru İraklinin ordusu ilə birgə şəhəri mühasirəyə aldılar.

628-ci ilin yazında İraklinin məsləhəti ilə Tiflisi mühasirə edən qoşunlar geri çəkildilər; İrakli xəzərlərin başçısına dedi: "Gələn il yetşəndə, isti aylar qurtaran kimi, dəfhal buraya qayıt... Mən isə bu vaxt İran hökmdarı ilə vuruşmağa ara verməyəcəm, ölkələri və onun təbəələrini təhlükəyə məruz qoyacağam".

Tiflisin ikinci mühasirəsindən sonra, görünür, 628-ci ilin sonunda şəhər işğal edilir. Bundan sonra Bizans Cənubi Qafqaz ölkələrini özünə tabe edir.

Gürcü mənəblərinə görə, İrakli Mtsxeta, Ucarma şəhərlərində, eləcə də başqa yerlərdə, nəinki atəşpərəstlərin, həmçinin monofizilərin də təqib edilməsi siyasətini aparırdı. 628-ci ildə Albaniyanın Girdiman - "Varaz Qriqorun mülkü olan Qardabani" vilayətinə gələn İraklinin əmri ilə Varaz Qriqorun özü və onun təbəələri, eləcə də "Metskevank sahibi", Lal adlı yerdə diofiziliyi qəbul etdilər. Bu hadisə, görünür, Tiflisin I və II mühasirələri arasındakı dövrdə baş vermişdi.

İraklinin 623-628-ci illərdə etdiyi müvəffəqiyyətli yürüşlər İran üzərində qələbəni təmin etməklə yanaşı, Bizansa onun bidətçi Şərq əyaqlərini qaytarmış oldu.

İrakli Bizans imperiyasında, eləcə də ona tabe Qafqaz ölkələrində xalkidonçuluğu (diofiziliyi) bərpa etməklə kilsə birliyinə nail olmaq qərarına gəldi.

Albaniyanı hələ də İran mərzbanlarının idarə etdiyi bu dövrdə Girdiman hakimi Varaz Qriqor özünü İraklinin vassalı elan etdi. Yeni süzereni və onun dini olan diofiziliyi qəbul etməklə bu knyaz bütün Albaniyanın tam səlahiyyətli hakiminə çevrildi. Lakin beynəlxalq meydanda baş verən dəyişikliklər, görünür, İraklinin Varaz Qriqora verdiyi hüquq və səlahiyyətləri alban hökmdarının həyata keçirməsinə mane olmuşdu. Belə ki, bu vaxt İran şahı II Xosrov öldürülür, taxta 628/29-cu ildə İrakli ilə sülh bağlayaraq, II Xosrovun tutduğu torpaqları Bizansa qaytaran II Kavad çıxır. Albaniya yenidən İranın təsiri dairəsində qalır. Bununla belə ölkənin faktiki sahibləri - xəzərlər olurlar. 629-cu ildə Albaniyaya hücum edən xəzərlərin başçısı Şat, ölkədə oturan İran mərzbanına, eləcə də 628-ci ildə siyasi dustaqlıqdan azad edilmiş katolikos Viroya elçi göndərərək, Albaniyanın ona tabe olmasını tələb edir. Bu dəfə söhbət artıq siyasi asılılıqdan gedirdi. Lakin Albaniya müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi. Şatın tələbini qəbul etməyən mərzban İrana qaçır. Katolikos Vironun başçılığı ilə alban əyanları xəzərlərin ali hakimiyyətini qəbul edirlər. Albaniya, yerli tarixçinin ifadəsinə görə, xəzər xaqanın "əbədi mülkü" olur. Beləliklə, "İran şahənşahı Kavadin oğlu Ərdəşirin hakimiyyətinin ikinci ilində", yəni 629-630-cu ildə xəzərlər Albaniyanı işğal edirlər. Aramsız hücumlar, eləcə də xəzər ağalığı ölkəni var-yoxdan çıxarı. Burada hökm sürən aclıq və xəstəlik yerli əhalinin çox hissəsinin, o cümlədən Albaniya katolikosu Vironun məhvinə səbəb olur (630-cu ildə).

Ölkənin faktik sahibinə çevrilən xəzərlər alban feodallarından, əvvəllər Sasanilərin xəzinəsinə keçirdikləri dövlət vergilərinin indi onlara verilməsini tələb edirdilər. Albaniyanın, bu dövrdən başlayaraq, həmçinin Xəzər adlandırılan qədim paytaxtı Qəbələdə möhkəmlənmiş xəzərlər, solsaht Albaniyasını tamamilə ələ keçirə bilmişdilər. Lakin məhz bu dövrdə Albaniyanın hüdudlarından kənardə ölkənin siyasi həyatında həlledici rol oynayan hadisələr baş verdi. Beynəlxalq vəziyyət - İranda taxt-tac üstə gedən çəkişmələr, Bizansda xalkidonçularla monofizilərlə arasındakı mübarizə bu ölkələrin diqqətini şimal sərhədlərindən, uzaq Albaniyada baş verən hadisələrdən yayındırılmış oldu.

VII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Xəzər dövlətində Cəbu xaqanın öldürülməsi ilə nəticələnmiş ara münaqişələri xəzərlərin Albaniyadakı ağalığına son qoyub, ölkəni dəhşətli talandan xilas etdi. Beləliklə, tarixin iradəsi ölkəni müstəqillik yoluna çıxardı. Suverenliyin qazanılmasına iki rəqib imperiyanın - Bizansın və İranın öz aralarında apardıqları müharibələrdən yorulması və əldən düşməsi də kömək etdi.

Alban taxt-tacı Mihranilər sülaləsindən olan Varaz Qriqorun əlinə keçdi. Son tədqiqatlar hakimiyyət illəri ənənəvi olaraq 628-636-cı illərdə qəbul edilən bu alban hökmdarının əsində 630-642-ci illərdə hökmranlıq etdiyini, onun 628-ci ildə Bizans hökmdarı İraklinin əlindən diofiziliyi, 630-cu ildə isə katolikos Vironun əlindən monofiziliyi qəbul etdiyini təsdiq edir.

Məhz bu dövrdə Yaxın Şərqdə yeni bir qüvvə - ərəb dövləti meydana çıxır.

§ 2. ƏRƏB İŞĞALLARININ BAŞLANMASI. AZƏRBAYCANA İLK YÜRÜŞ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

630-cu ilin sonlarına yaxın, Azərbaycandan uzaqlarda yaşasalar da, az sonra onun xalqlarının müqəddərində həlledici rol oynayacaq ərəblərin çox hissəsi Məhəmməd peyğəmbərin hakimiyyətini tanıdılar. Çox keçmədən, peyğəmbərin siyasi istedadını, onun az qala hərəsi bir bütə sitayiş edən pərakəndə ərəb qəbilələrini öz rəhbərliyi altında birləşdirmək qabiliyyətini yüksək qiymətləndirən məkkəlilər də müqaviməti dayandıraraq, Məhəmmədə "Allahın yerdəki elçisi, dinin və dövlətin başçısı" kimi iman gətirdilər.

Fəaliyyətinin ilk dövründə yeni dini etiqadın - islamın qəbulunu hər kəsin öz vicdanına həvalə edən, yalnız inandırma, təlqin yolunu seçən Məhəmməd, siyasi üstünlüyü də əldə etdikdən sonra bütpərəstliyə qarşı qəti mübarizə elan etdi. Bu məsələni araşdıran tədqiqatçılar Məhəmmədin siyasi və diplomatik mərifətini xüsusi qeyd edirlər. Belə ki, bütpərəstliyin qəti əleyhdarı olan Məhəmməd qəbilə başçılarına islamı və peyğəmbərin hakimiyyətini yalnız silah gücü ilə deyil, xoşluqla da qəbul etmək imkanı verirdi. Bunun üçün onlara möhlət də ayırırmışdı. Yalnız təyin olunmuş vaxt başa çatanda, bütpərəstlər isə inadlarından dönməyəndə onlar silah gücünə ram edilir, ayrı-ayrı qəbilələrin müstəqilliyinin rəmzi olan qəbilə bütləri isə məhv edilirdi.

İslamı bütün ərəblər arasında yaymağın vacib sayılması müsəlman başçıların öz dinləri ilə Ərəbistan hüduqlarından kənara çıxmalarına, Sasanilərin və Bizansın tabeliyində olan İraq və Şam (Suriya) ərəblərinin yaşadıkları ərazilərə qoşun göndərmələrinə səbəb oldu. Beləliklə, 633-cü ilin əvvəllərində, Ərəbistanın Məhəmməd dövründə başlanan birləşdirilməsini davam etdirən ilk "raşidi" ("doğru yol tutmuş") xəlifəsi Əbu Bəkr (632-634) yarımada daxilində yürüşləri tam başa çatdırmamış, islamı bütün ərəblərin arasında yaymaq çağırışı ilə sərkərdələrindən Xalid ibn əl-Validin və İyad ibn Gənnin başçılıq etdikləri qoşun dəstələrini Sasanilərin tabeliyində olan İraqa və Bizansın tabeliyində olan Şama göndərdi. Nəticə etibarilə ərəblərə Ərəbistan hüduqları xaricindən ilk zəfər müjdələrini gətirən bu yürüşlər bir çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında az sonra baş verəcək köklü dəyişikliklərin təməlini qoydu. Əvvəllər əsil dini yalnız öz soydaşları arasında yaymaq ideyası ilə çıxış edən ərəblərin fəaliyyət dairəsi yeni coğrafi ərazilər hesabına genişləndi. Ərəb işğalları başlandı. Ərəb cəmiyyətində baş verən ictimai-iqtisadi çevriliş bu işğallar üçün zəmin hazırlamış, Yaxın Şərqdə (xüsusilə İran və Bizansda) yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət isə hadisələrin məhz

ərəblərin xeyrinə inkişafı üçün təkan vermiş oldu.

633-cü ildə ərəb ordusu İraq tərəfdən Sasani imperiyasının sərhədlərini keçdi. Moisey Kalankatlı bu haqda yazırdı: "İran şahənşahı, əzəmətli Xosrovun ölümündən dörd il keçmiş Azkert (III Yəzdigərd) hakimiyyətə sahib oldu. 12 qəbilənin birləşməsindən gücə gəlmiş Həcəri nəsl¹ səhrada baş vermiş qasığa kimi dəhşətli və qorxulu həmlə ilə çox sürətlə getdi; Assuriyanı ötərək, tez bir zamanda İran şahənşahına qarşı hücumu keçdi".

Orta əsr ərəb müəlliflərinin (ət-Təbəri, əl-Bəlazuri, əl-Kufi, İbn əl-Əsir və b.) məlumatları ilə təsdiq edilən bu hücumu ərəb sərkərdələri Xalid ibn Valid və Mukanna ibn Haris, eləcə də İyad ibn Cənm başçılıq edirdilər.

Ərəblərin ilkin hücumlarını dəf etməyə cəhd göstərən III Yəzdigərd ona tabe ölkələrin hakimlərindən köməkçi qoşun dəstələri tələb edir. Yerli qaynağın məlumatına görə, belə bir əmr alan Albaniya hökmdarı Varaz Qriqor da öz dörd oğlundan birini -Cavanşiri döyüş meydanına göndərmək qərarına gəlir. Moisey Kalankatlı Cavanşiri böyük məhəbbətlə, şairanə qələmlə təsvir edir: "Varaz Qriqor özünün ikinci oğlu, məğrur, qəddi-qamətli və gözəl Cavanşirə diqqət yetirdi. Zərif saqqal onun üzünü hələ tamam örtməmişdi; atasının sevimlisi, silah işlətmədə mahir, qartal kimi zirək, atasının dayağı, hər şeydə müvəffəqiyyət qazanan Cavanşir ona (atasına) dünyəvi həyatda öz ağı ilə kömək etməyə, böyükklərlə bərabərləşməyə, hökmdarlar yanında olmağa hazırlaşdı". Bu zamandan alban qoşunlarının sparapeti - baş sərkərdəsi olan Cavanşir öz qoşunu ilə birlikdə 634-cü ildən Sasani qoşununun baş komandanı təyin edilmiş, "təkcə öz hərbi şücaəti ilə deyil, şahənşah taxt-tacı uğrunda saray çəkişmələrində fəal iştirakı ilə"də ad çıxarmış Xorasan hakimi Fərruxzad oğlu Rüstəmin rəhbərlik etdiyi İran ordusu tərkibində çıxış etməyə başladı. Yerli mənəbin məlumatına görə, məhz sərkərdə Rüstəm Cavanşiri III Yəzdigərdə təqdim etmişdi. Yenə həmin mənəbəyə görə "Ölü suların" (İraqda əl-Bətaix - bataqlıqlar) sahilində, Kadisiyyə yanında baş vermiş (636-cı ildə) vuruşmada alban sərkərdəsi öz şücaəti ilə seçilmişdi. Onun hünər və rəşadəti III Yəzdigərd tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdi, şahənşah özü ona "bayraq və gur səli şeypurlar, iki qızıl cida, həmişə qabağıyca aparılan qızıl suyuna salınmış iki qalxan verdi. Onu hamıdan yüksək tutdu, belinə mirvari ilə bəzədilmiş qızıl kəmərlə və qızıl dəstəklilə qılınc taxdı, qollarına bilərzik saldı, başına isə gözəl bir tac qoydu. Bundan başqa, ona üstü başdan-başa mirvari ilə işlənmiş qaytanlar da bağışladı, boynuna çoxlu sap mirvari

¹ Həcər İbrahim peyğəmbərin arvadı Saranın kənizi idi. Rəvayətə görə, onun İbrahimdən olan oğlu İsmayıl ərəblərin ulu babası hesab edilir. Bu qadının adı ilə ərəblərə həcərilər də deyilirdi. mirvari saldı".

637-ci ildə ərəblər İran şahını onun paytaxtı olan Ktesifonda mühasirəyə aldılar. Cavanşir üç minlik alban qoşununun başında iranlılarla birlikdə altı ay Ktesifonun müdafiəsində durdu. Lakin buna baxmayaraq İran ordusu darmadağın edildi. III Yəzdigərd Dəclə çayı sahilindəki qalalardan birində gizləndi. Moisey Kalankatlı

məlu mətinə görə, Cavanşirin İran ordusu tərəfində ərəblərlə son döyüşü III Yəzdigərdin hakimiyyətinin səkkizinci ilinə (639-640-cı illərə) təsadüf edir. Beləliklə, mübarizənin faydasız, imperiyanın ölmə məhkum olduğunu dərk edən Cavanşir 639-640-cı ildə vətəninə qayıdır.

Bu dövr hadisələrini bizə çatdıran ərəb mənbələrinin bir qismi ərəblərin Azərbaycan ərazisinə (onun cənub hissəsinə) ilk basqınının məhz həmin illərdə, yəni 639-640-cı illərdə baş verdiyini qeyd edir. Bu müəlliflərdən "fütuhət" haqqında xüsusi kitab yazmış IX əsr ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri Azərbaycanın hicri tarixi ilə 18 (639)-ci ildə Huzayfa ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə sülh yolu ilə alındığı barədə məlumat verir. Ərəb yürüşləri istiqamətlərinin mənbələrin müqayisəli təhlili nəticəsində izlənilməsi sübut edir ki, Azərbaycanın real fütuhətinin başladığı hicri 22 (643)-ci ildən çox əvvəl, görünür, İyad ibn Cənnin başçılıq etdiyi ərəb ordusunun xəlifə Ömər in əmri ilə 639-cu ilin avqustunda başlamış Mesopotamiyanın işğalı prosesində Azərbaycan ərazisinə hücum (və bəlkə də hücumlar) olmuşdur. Hücum Urmiya gölünün cənub-qərb, ərəblərin artıq işğal etdikləri erməni əz-Zəvazan vilayəti tərəfdən başlamış və nəticədə qərb sərhədlərinin mərzbanı ilə müqavilə bağlanmışdı. Hadisələrin məhz o zonada baş verməsi müqavilənin mətnindən də görünür; mərzban ərəblərə "800 min dirhəm verməyə boyun olurdu. Əvəzində ərəblər heç kəsi öldürməyəcək, əsir almayacaq, atəşgahları dağıtmayacaq, Balasacanın, Savalanın və Miyan Ruzanın kündlərini sıxışdırmayacaq, Şiz əhalisinə bayramlarda rəqs etməyə və əvvəllər yerinə yetirdikləri [ayinlərə] əməl etməyə icazə verəcəklər".

Lakin müəyyən hüdud çərçivəsində qazanılan belə öləri qələbələr, nəticə etibarilə ərəblər üçün hələ müvəffəqiyyətli hesab edilə bilməzdi, çünki imperiyanın mərkəzində iflasa uğramış Sasani üsuli-idarəsi ucqarlarda, o cümlədən şimalı-cənublu Azərbaycan topaqlarında İran qoşunları tərəfdən hələ də müdafiə edilirdi. Görünür məhz bu dövrdə, "yeddi il dərbadal ağır döyüşlərdə iştirak edib, on bir dəfə ağır yaralar aldıqdan" sonra, nəhayət. vətənə qayıdan Cavanşir hələ atası Varaz Qriqorun sağlığında, Albaniyanın ilk böyük **işxam** olur. Moisey Kalankatlinin yazdığına görə, "İran müharibələrindən şöhrətə qayıdan Cavanşir hökmdarın səəncamı ilə Albaniyanın bütün işlərinə rəhbərlik edirdi..." Onun atdığı ilk addımlardan biri İran üsuli-idarəsinə qarşı çıxışı oldu. Bütün Albaniyanı öz hakimiyyətinə tabe etməyə çalışan Cavanşir "qoşununu götürüb, atası ilə birlikdə Bərdə şəhərindən çıxaraq. şimal tərəfə çəkildi". Alban knyazının bu çıxışı İran qoşunlarının ölkəyə hücumuna səbəb oldu. Cavanşir Girdiman və Kambisenaya hərəkət edən İran qoşununa qarşı əks-hücum edərək, onları Albaniyanın bu bölgələrindən çıxartdı. Kambisenada olarkən, o, İberiya hökmdarı Atmersehb (605-641) "sarıılmaz ittifaq" bağladı. Bu hökmdarın, ebcə də köməyə gəlmiş gürcü qoşunlarının yardımı ilə Cavanşir iranlıları Uti vilayətindən də qovub çıxararaq, paytaxt şəhəri Bərdəni azad etdi, əsir düşmüş anasını və qardaşlarını düşmən əlindən qurtardı. Lakin məğlubiyyətlə barışmaq istəməyən iranlılar Adurbadaqandan yeni qüvvələr göndərdilər. Sakasena vilayətində baş verən iki döyüş Cavanşirə yeni qələbələr bəxş etdi. Darmadağın edilmiş iranlılar bu dəfə Sünik knyazının vasitəçiliyi ilə barışıq əldə edə

bildilər. Yerli qaynağın məlumatına görə "Cavanşir böyük İran şahlığının tənəzzülü haqqında fikirləşərək və keçmiş Şərq şahlarının müstəbid olmalarını yada salaraq öz şəxsiyyətinə xüsusi təmərəq verdi və belə qənaətə gəldi ki, bundan sonra öz hakimiyyətini heç kəsə tabe etməsin".

Lakin çox keçmədən bərsəği pozan iranlılar Albaniyaya yeni qüvvələr göndərsələr də, müttəfiq gürcü qoşunlarının köməyinə arxalanan Cavanşir düşmən hücumunun qarşısını ala bilər.

642-ci ilədək davam edən bu münaqişə ərəblərin Sasani imperiyasının şimal vilayətlərinə hücumu ilə başa çatır.

§ 3. ƏRƏBLƏRİN AZƏRBAYCANA YÜRÜŞLƏRİ

Mənbələrdəki ziddiyyətli faktlara baxmayaraq, ərəblərin Sasani imperiyasının Xəzərsahili vilayətlərinə, o cümlədən Azərbaycana real hücumu, yalnız 642-ci ildə baş verən Nihavəndin və Həmədanın fəthindən sonra mümkün oldu. Tədqiqatçıların fikrincə (A.İ.Kolesnikov), əhəmiyyətinə və ciddi nəticələrinə görə ərəblər üçün çox qələbələrdən üstün olan Nihavəndin süqutu iranlıların milli şüurlarına ağır zərbə endirdi. Tarixçi Ət-Təbəri'nin dili ilə desək, o gündən iranlıların birliyi pozuldu. Bundan belə hər vilayətin əhalisi düşmənlə yalnız öz vilayəti hüdudlarında döyüşürdü. Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumata görə, Nihavənd döyüşündən bilavasitə sonra ərəblər Həmədan-Rey yolu üstündə yerləşən, alimlərin fikrincə, o dövrdə hələ şəhər səviyyəsinə yüksəlməyən və adı qalalardan olan Qum və Kaşanı tutdular. Bu qələbələrdən sonra qədim Midiya ərazisində möhkəmlənən ərəblər şimala doğru istiqamət götürdülər.

Ərəblərin Azərbaycana tərəf yollarının üstündəki ilk vilayət Rey idi. Bu şəhəri tutmaq üçün ərəblər Həmədan-Rey vilayətləri ayrıcındakı Dəstəbə sərhəd nahiyəsini işğal etdilər, onun qalalarında isə hərbi qamizonlar yerləşdirdilər. Məhz bu qamizonlardakı ərəb əsgərləri Azərbaycana və İranın Xəzəryanı vilayətlərinə ediləcək yürüşlərə hazırlıq götürdülər.

Ərəb işğalının müsibətli nəticələrini yaxşı dərk edən Azərbaycandan, Deyləmədən və Reydən olan qeyri-nizami qoşunlar Dəstəbə yaxınlığındakı Vacrud adlı yerdə toplaşdılar. Burada baş verən qanlı döyüşü Ət-Təbəri hər iki tərəf üçün ağır itkilərinə görə Nihavənd və başqa böyük vuruşmalarla müqayisə edir: "Nihavənd vuruşmasına bərabər, ondan geri qalmayan böyük bir döyüş oldu, bu böyük vuruşmada saysız-hesabsız adam qırıldı".

Ərəblərin qalib gəldiyi bu ağır vuruşmada azərbaycanlı döyüşçülərin başında

Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad dururdu. Reydən yarımçıq qayıtdıqdan sonra o, seyrəlməmiş qoşununu Azərbaycanın Bacarvan, Miməz, Bəzz, Sərab, Şiz, Məyanic (Miyənə) və b. şəhərlərindən topladığı əsgərlərin hesabına artırdı.

Nihavənd döyüşündən düz bir il sonra, yəni 643-cü ildə, Reyin işğalı hələ tam başa çatmamış, xəlifə Ömər (634-644) əmri ilə Bukayr ibn Abdullah və Utba ibn Farkadın başçılıq etdikləri qoşun dəstələri Azərbaycan sərhədlərini keçdilər. Ərdəbildən bir qədər aralı, Cərmidan dağı yanında İsfəndiyarın hələ yaxşı möhkəmlənə bilməmiş dəstələri onları qarşıladı. Mənbələrin məlumatına görə, bu, Bukayrın Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla ilk toqquşması idi. Bir neçə gün davam edən qanlı döyüş ərəblərin qələbəsilə başa çatır. Qırılan qırılır, qaçan qaçır, İsfəndiyar özü isə əsir düşür.

Rey yanındakı döyüşlərin ərəblər üçün müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması, xəlifənin Bukayra kömək göndərmək haqqında əvvəlki əmrinin yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Sərkərdə Simak köməyə göndərilir. Çox keçmədən İsfəndiyarın qardaşı Bəhramın başçılığı altında təşkil olunmuş yeni qoşun Utba ibn Farkadın dəstəsinə hücum edir. Ərəblər bu dəfə də qələbə qazanırlar. Bəhram zorla qaçib canını qurtarır. Hələ də Bukayrın yanında əsirlikdə qalan Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar isə bu hadisədən sonra ərəblərlə sülh müqaviləsi imzalamalı olur. Bu müqaviləyə görə Azərbaycan əhalisi "imkanları daxilində" can vergisi - cizyə ödəməli idi; "qadınlar və uşaqlar, həmçinin yaşamaq üçün vəsaiti olmayan xroniki xəstələr, dünya mülkündən heç nəyi olmayan zahidlər" bu vergidən azad olunurdular.

Yeni hakimiyyət Azərbaycanın bütün əhalisinə, "onun düzlərində, dağlarında, uçqar və sərhəd yerlərində yaşayanlarına, onların əmlakına, dini icmalarına, qanunlarına, qaydalarına aman" verməyi öz üzərinə götürürdü.

Cərmidan yanındakı döyüş bu vaxtadək bir çox döyüşləri zəfərlə başa çatdıran ərəblərin şimala - Albaniyaya, Qafqaza olan yolunu açdı. Xəlifə Ömər əmri ilə Bukayr, sərkərdə Utba ibn Farkadı xəlifənin Azərbaycandakı **amili** vəzifəsinə təyin edib, özü isə ilk növbədə, ərəblərin Bab əi-Əbvab ("Qapılar qapısı") adlandırdıqları Dərbəndin fəthinə hazırlıq görməyə başladı; çünki ərəblər yaxşı başa düşürdülər ki, şimal sərhədlərini möhkəmləndirmədən, Qafqaz keçidlərini, o cümlədən Dərbəndi öz nəzarətləri altına almadan Azərbaycanı, eləcə də Cənubi Qafqazın başqa vilayətlərini tabe etmək mümkün olmayacaq. Buna görə də xəlifənin əmri ilə Bukayr elə həmin il Dərbənd üzərinə hücumu keçdi.

Şimal yürüşünün çətinliklərini əvvəlcədən görən xəlifə Ömər sərkərdələrindən Suraka ibn Əmri, Huzayfa ibn Asid əl-Qaffarini, Həbib ibn Məsləməni, habelə Əbd ər-Rəhman və Salman ibn Rəbiə əl-Bəhili qardaşlarını qoşunları ilə birgə Bukayrın köməyinə göndərdi. Dəstələr Dərbənd divarı yanında Bukayra çatdılar. Xəlifənin əmrilə birləşmiş qoşunların komandanı təyin edilən Suraka, Əbd ər-Rəhman ibn Rəbiə əl-Bəhilinin dəstəsini əsas qüvvənin qabağında, Huzayfa və Bukayrın qoşunlarını sağ və sol cinahlarda yerləşdirdi; son zərbəni isə Salmanın dəstəsi endirməli idi.

Bu zaman Dərbəndin hakimi və Sasanilərin şimal sərhədlərinin mərzbanı məşhur və qədim nəslə mənsub olan Şəhriyar (və ya Şəhrbəz) idi. Azərbaycanın cənub torpaqlarının fəthi xəbəri, şübhəsiz, ona da çatmışdı. Ərəblərin ön dəstəsinin hücumu başlanan kimi, mənasız qırğının qarşısını almağa çalışan Şəhriyar bu dəstənin başçısı Əbd ər-Rəhmanla danışıqlar aparmaq üçün icazə istədi; sərkərdə Suraka ilə görüşdən sonra isə özünün ərəblərə tabe olduğunu bildirdi, amma "quduz düşməne və əsli olmayan qaba xalqlara qarşı" durmuş dərbəndlilərin can vergisindən azad olunmasını xahiş etdi. Nəhayət, tərəflər, xəlifənin də təsdiq etdiyi bu imtiyazın dərbəndlilərə verilməsinə razılaşdılar: əli silah tutub, keçidin müdafiəsində duran və öz əvvəlki dini etiqadlarını saxlayan yerlilər ərəb əsgəri xidmətində olduqları ilin cizyəsindən azad edildilər.

Dərbəndin alınması ilə şimal tərəfdən təhlükəsizliyi müvəqqəti də olsa təmin etmiş Suraka ibn Əmr yeni torpaqlar ələ keçirmək məqsədilə xəlifə ilə razılaşmadan, Bukayrı Muğan, Həbib ibn Məsləməni Tiflis, Huzayfani Alan ölkəsi, Salman ibn Rəbiəni isə ərəblərin Arran adlandırdıqları Albaniya üzərinə göndərir. Surakanın bu özbəşinə hərəkəti xəlifə Öməri narazı salır. Çünki, onun fikrincə, Suraka işğal etmək istədiyi yerlərin nə geniş ərazisini, nə də saysız qoşununu nəzərə almamışdı. Doğrudan da, göndərilən sərkərdələrdən yalnız Bukayr tapşırığı yerinə yetirir. Muğan fəth olunur. Qalan yerlərdə isə güclü müqavimətlə rastlaşan ərəblər yalnız əldə edə bildikləri qənimətlə kifayətlənməli olurlar. Muğan əhalisi ilə, görünür, artıq 644-cü ildə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə "gərək hər həddi-buluğa çatan bir dinar və ya onun dəyərində cizyə ödəsin, müsəlmana qarşı səmimi olsun, ona [azanda] yolunu göstərsin, bir gün-bir gecə [evində] saxlasın... Ancaq əgər onlar üz döndərib əhdi pozsalar, axırncı fitnəkaradək həminəni təslim etməsələr, onlara aman olmayacaq".

Bu yürüş zamanı ərəblər xəlifə Ömər in əmrilə Dərbənddən şimalda olan Xəzər torpaqlarını da tutmağa cəhd göstərdilər. Növbəti hücumu, həmin il vəfat etmiş Surakanı Dərbənd sərhəd xəttinin rəisi vəzifəsində əvəz edən Əbd ər-Rəhman əl-Bəhili başçılıq edirdi. Ərəb atlılarının ilk hücumu uğurlu oldu: xəzərlərin əl-Beyda şəhəri tutuldu. O dövrün tarixçilərinin fikrincə bu qələbədə ərəblərin qeyri-adiliyi, hətta ölməzliyi haqqında xəzərlər arasında yayılmış əfsanənin də rolu az deyildi. Lakin çox keçmədən bu əfsanə alt-üst oldu. Xəlifə Osmanın hakimiyyətinin (644-656) ilk ilində də xəzərlərə qarşı basqınları davam etdirən ərəblər növbəti hücumlardan birində darmadağın edildilər. Əbd ər-Rəhman özü öldürüldü, qoşun geri çəkildi. Ərəblərin Azərbaycana birinci yürüşü başa çatdı.

Beləliklə, 643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər in dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədək Xəzər sahili torpaqlarını tuta bildilər. Lakin bu işğalın özülü hələ möhkəm deyildi. Hətta 644-645-ci illərdə, xəlifə Ömər in ölümündən sonra mərkəzdə baş verən siyasi sabitsizlikdən istifadə edən azərbaycanlılar üsyan edərək, ərəblərin onlarla bağladığı müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etdilər. Xilafətin yeni başçısı Osmanın Azərbaycana göndərdiyi sərkərdə əl-Valid ibn Ukbanın rəhbərlik etdiyi ordunun hücumu ilə ərəblərin

Azərbaycana yeni -ikinci yürüşü başlandı. Bu yürüşdə birinci yürüş zamanı ad çıxarmış Salman ibn Rəbiə və Abdallah ibn Şübeyl kimi sərkərdələr iştirak etdirdilər.

Abdallahın başçılıq etdiyi dörd minlik qoşun Muğan, Bədr və Taylasana (Talışana) soxularaq bu Xəzəryanı torpaqları yenidən işğal etdi, qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıtdı. Azərbaycan (cənub hissəsi) yenidən işğal, köhnə müqavilə isə bərpa edildi. Müqavilənin şərtlərinə görə, azərbaycanlılar təzminatla yanaşı 800 min dirhəm verməyə boyun oldular.

Bu yürüş zamanı əl-Validin on iki minlik ön dəstəsinə başçılıq edən Salman ibn Rəbiənin əsgərləri ətraf əhalini qorxutmaq məqsədilə Albaniya ərazisinə hücum edərək, oranı talayib çəpdilər və zəngin qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıtdılar. Gevondun məlumatına görə, xəlifə orduları "Midiya (Cənubi Azərbaycan) kəndlərini və Naxçıvan obalarını xaraba qoydular. Kişilərin çoxunu öldürdülər, qalanlarını isə qadın və uşaqlarla birlikdə əsir götürdülər və Culfa keçidindən Arazın o tayma apardılar". Yalnız bundan sonra vəzifəsini bitmiş hesab edən əl-Valid Xilafətin nümayəndəsi əl-Əşas ibn Qeysi Azərbaycan hakimi təyin edərək paytaxta (Mədinəyə) qayıdır.

Elə həmin il xəlifə Osman iki Qafqaz yürüşünün iştirakçısı, özünü məhir sərkərdə kimi tanıtdırmış Salmanı bu zaman Kiçik Asiya ərazisində bizanslılarla vuruşan Həbib ibn Məsləmənin köməyinə göndərdi. Birgə qüvvələrlə onlar bizanslıların hücumunu dəf edərək, Qalıqala və b. şəhərləri ələ keçirdilər. Ərəb tarixçilərinin (ət-Təbəri, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, əl-Kufi) məlumatına görə bu yürüş zamanı Həbib ermənilərin yaşadıkları ərazidən keçərək, Gürcüstan torpaqlarına daxil olur və Tiflisi işğal edir. Beləliklə, bu dövrdən, yəni 644-cü ildən, Tiflis öz civarları ilə birlikdə Xilafətin Arran vilayəti tərkibinə daxil olur və müsəlmanların uzunmüddətli tabeliyinə keçir.

Hələ Gürcüstan hüduqlarına yetişməmiş, Salman ibn Rəbiənin altı minlik dəstəsi Albaniyanın Sünik (Sisəcan, Sisəkan) vilayəti ərazisində Həbibdən ayrılır. Azərbaycanın şimal hissəsinin tam işğalını başa çatdırmaq cəhdilə edilən yürüş başlanır. O dövrün tarixçisi yazırdı: "Salman ibn Rəbiə onun əsgərlərinə düşmənçilik göstərənləri məhv edir, rastına çıxan şəhər və qalaları tuturdu. Sonra o, düşməni (burada ərəblərin düşməni - yerli əhali idi. - N. V.) qıra-qıra Arran ölkəsindəki Beyləqan şəhərinə yetişdi". Beyləqan cizyə ödənilməsi, əhalinin "həyatı və əmlakının", habelə "şəhər divarlarının" saxlanılması şərtləri ilə Salmana döyüşsüz təslim oldu. Sonra ərəb qoşunu Bərdəyə doğru istiqamət götürdü, lakin mənbələrin məlumatına görə bərdəlilər, beyləqanlılardan fərqli olaraq, şəhər qapılarını ərəblərin üzlərinə bağladılar. Salman şəhərin bir neçə fərsəxliyində axan Tərtər çayının sahilində düşərgə salıb, müqavimət göstərən bərdəliləri zəiflətmək məqsədilə "şəhər ətrafında biçini artıq başa çatdırmış kəndlərə qarətçi yürüşlər təşkil edir". Müqavimətin faydasız olduğunu başa düşən bərdəlilər də ərəblərlə sülh müqaviləsi bağlamalı olurlar. Mənbədə deyilir: "[Bərdəlilər] şəhər darvazasını [Salmanın] üzünə açılar; o, şəhərə daxil o lub, bir qədər orada qalır". Çox keçmədən, Bərdəni tərk edən ərəb süvari dəstəsi Albaniyanın Arıx, Uti,

Sakasena və b. vilayət və əyalətlərini tutmaqla Kürün sağ sahili torpaqların işğalını başa çatdırır. Qədim şəhər olan Şəmkiri ələ keçirdikdən sonra Kürün sol sahilinə adlayan ərəblər, oradakı şəhər və kəndləri də tutur, Qəbələnin, Şəkinin, Hayzanın, Şirvanın, Şabranın, Məşqətin, Lakzın, Filanın, Təbərsəranın, yenidən əl-Babın (Dərbənd) və b. yerlərin hakimləri ilə müqavilə bağlayırlar.

Bağlanılan sülhə baxmayaraq, ərəblər getdikdən az sonra şirvanlılar və dərbəndlilər, görünür öz qoşunu ilə Dərbəndə gəlmiş xəzər xaqanının təhriki ilə Xilafətə bağladıkları müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçıyırlar. 32 (652-653)-ci ildə Salman ibn Rəbiə dörd minlik qoşunu ilə yenidən Dərbəndə daxil olur və bu zaman artıq şəhəri tərk etmiş Xəzər ordusunun izi ilə onların Bələncər şəhərinə doğru irəliləyir. Baş vermiş qanlı döyüşlərdə müsəlmanlar basılır, Salman özü isə öldürülür. Beləliklə, Azərbaycanın çox hissəsi yenidən ərəblərin itaətindən çıxır.

Salmanın ölümündən iki il sonra xəlifə Osman öz sərkərdəsi Həbib ibn Məsləməni yeni qüvvələrlə Qafqaza göndərir. Bu dəfə Sirac Tayrda (Şirakda) düşərgə salmış Həbib ərəblərin birinci və ikinci yürüşləri zamanı Qafqazda işğal etdikləri bütün yerlərin hakimlərinə və camaatına qasidlə xəbər göndərib, onlardan itaət tələb edir. Az sonra xəlifə Osman Həbibə geri çağıraraq, Huzayfa ibn əl-Yəməni Xilafətin Qafqaz vilayətlərinin hakimi təyin edir. İşğal olunmuş şimal torpaqlarını daha yaxşı idarə etmək üçün yeni hakim canişinliyin icamətgahını 640-cı ildən (Ermənistanın fəthindən bəri) yerləşdiyi Dəbildən (Dvindən) Bərdəyə köçürür. Lakin Huzayfanın özü Mədinədə qalırdı, Bərdəyə isə "əmisinin nəslindən olan bir adamı" - Sulat ibn Zafiri göndərmişdi. "Bütöv bir il orada hökmranlıq edən" Sulat, nəhayət, yerli əhalini özünə tabe edə bilir.

Beləliklə, on ildən artıq müqavimətdən sonra Azərbaycanın şimal hissəsi də Ərəb xilafətindən asılı vəziyyətə düşdü. Bu, təkcə ərəb qaynaqlarının deyil, həm də yerli müəlliflərin (Gevondun, Sebeosun və b.) məlumatları ilə təsdiq olunur. Xilafət üçün qarşıq olan 684-685-ci illərin hadisələrindən xəbər verən Gevond yazırdı: "Ermənilər, gürcülər və albanlar otuzillik itaətdən sonra [ərəblərə] vergi verməyi dayandırdılar". Lakin, bu çox çəkmədi. Xilafət və Bizansın yeni hökmdarları xəlifə Əbd əl-Məlik (685-705) və imperator II Yustinian (685-711) arasında bağlanan sazişdən sonra Arran-Albaniya, Moisey Kalankatlının sözləriylə desək, "üç xalqa - xəzərlərə, taciklərə (yəni, ərəblərə - N.V.) və yunanlara (yəni, Bizansa - N.V.) vergi ödəməyə" məcbur oldu.

Ərəblər bütün Azərbaycanı, habelə bir sıra digər Qafqaz ölkələrini tabe etdikdən sonra ilk illər mümkün qədər çox vergi alınması ilə kifayətlənir, bu ölkələrin daxili həyatına çox da qarışmırdılar. Xilafətin hegemonluğunu qəbul etmiş, lakin daxili müstəqilliyini saxlaya bilməmiş bəzi yerli hakimlər, o cümlədən də Cavanşir, bu vəziyyətdən istifadə edərək, ərəb əsarətindən xilas olmağa cəhd göstərirdilər.

Hələ Xilafətin ilk hücumlarından sonra yaranmış vəziyyətin ağırlığını dərk edən alban işxanı Varaz Qriqor ərəblərlə danışığa girməyi qəət etmiş və

Moisey Kalankatlımın yazdığına görə "könüllü surətdə düşməyə tabe olmuşdu". Lakin əyilməz Cavanşir, onun təhriki ilə Bizansın süzerənliyini (himayəsini) qəbul edib, imperator II Konstant tərəfindən Ermənistan batriki və sparapeti kimi tanınmış sərkərdə Teodoros Rştuni ilə müqavilə bağlayır. Cavanşir imperatordan "uzaq xalqı (yəni albanları) yeni təbəəliyə qəbul etməyi" xahiş edir. Beləliklə, Albaniyanın ilk hökmdarlarına məxsus olan bütün vilayət və kəndlər "nəsildən-nəsəl" imperator tərəfindən "proton - batrik" kimi tanınmış Cavanşirə verilir.

Lakin az sonra, 654-cü ildə, Teodoros Rştuni Bizansla əlaqələri kəsərək, Sebeosun məlumatına görə, təkcə Ermənistanın deyil, "Qafqaz dağları və Çola qapımadək İberianın, Albaniyanın və Sünikin üzərində" onun hakimiyyətini tanımış xəlifə ilə saziş bağlayır. Bu hadisədən sonra Cənubi Qafqaz vilayətləri hakimlərinin Teodoros Rştuni ilə ittifaqının möhkəmlənməsinə mane olmaq məqsədilə Bizans imperatoru öz ordusunu bu ölkələrə göndərir. Moisey Kalankatlı Midiya ərazisindəki Kunqr kəndində (Cənubi Azərbaycanın Kinkivar kəndi) II Konstantla Cavanşirin görüşü haqqında məlumat verir. İmperatorun hökmü ilə bu görüşdə Cavanşirə padşahlıq xələti və "əbədi hökmdarın xaqının bir hissəsi" bəxş edildi. "Alban tarixi"nə görə Bizansın Cavanşirə göstərdiyi bu etimad onu gözü götürməyən erməni nahararlarının həsədinə səbəb oldu. Cavanşir isə imperatorun bəxşisi olan "İsayı Məsihin hər şeyə qalib gələn xaçı" üçün Girdiman qalasında gözəl bir məbəəd ucaldılması əmrini verdi.

Ərəb qoşunlarını yenidən Bələncər yaxınlığında darmadağın etmiş xəzərlər 662-ci ildə Albaniyaya soxuldular, lakin Cavanşirin Kür çayını keçmiş ordusu ilə rastlaşdılar və ciddi məğlubiyyətə uğradılar. Dövrün qaynağında Cavanşirin xəzərlərin başçısına xitabən dediyi bu sözlər qalmışdır: "Get, Çoqanın (yəni Dərbəndin) qapısından gir və bir daha buralara qayıtma!"

Lakin iki ildən sonra yenidən albanların torpaqlarına hücum edən xəzərlər gəlib Araz sahillərinə çıxdılar, çoxlu mal-qara, habelə xeyli yerli sakini əsir apardılar. Cavanşir vassallığı qəbul etmək şərti ilə xəzərlərlə sülh bağlamağa məcbur oldu. Saziş Cavanşirin xəzər xaqanının qızına evlənməsi ilə möhkəmləndirildi.

661-ci ildə sonuncu "raşidi" xəlifə Əli ibn Əbu Talibin (656-661) öldürülməsindən sonra Xilafətdə baş verən siyasi çevriliş - Əməvilər sülaləsinin hakimiyyət başına gəlməsi Cavanşiri öz siyasi xəttini dəyişməyə vadar edir. Ərəblərdən özünü zorla qoruyan Bizansdan əli üzüldüyü üçün o, Azərbaycana ola biləcək yeni ərəb yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə ilk Əməvi xəlifəsi Müaviyə ilə danışığa girir. Cavanşir bunun üçün iki dəfə - 667 və 670-ci illərdə Xilafətin Əməvilər dövrü paytaxtı Dəməşqə gedir. Nəticədə Albaniya rəsmi olaraq Xilafətə tabe dövlət elan edilir. Lakin yürütdüyü çevik siyasəti ilə Mihranilərin daxili müstəqilliyini qoruya bilən Cavanşir Albaniyadan Xilafət xəzinəsinə axan vergilərin miqdarının əvvəlkinin üçdə birinədək azaldılmasına nail olur.

Beləliklə, ilk ərəb işğallarından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi - Adurbadaqan müstəqilliyini tamamilə itirərək bilavasitə xəlifə canişinlərinin

hakimiyyətinə tabe olmuş, şimal hissəsi -Albaniya isə siyasi müstəqilliyini saxlamağa cəhd göstərsə də Xilafətin vassalı kimi vergi ödəmək şərtilə ondan asılı vəziyyətə düşmüşdü.

§ 4. I VARAZ TİRİDATIN HAKİMİYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCANIN QƏTİ OLARAQ XİLAFƏTİN TƏRKİBİNƏ QATILMASI

Moisey Kalankatlının sözləri ilə desək, "dörd xalqın padşahlıq edən hökmdarlarının hörmət və izzətini qazanmış" Cavanşirin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın şimal hissəsi - Albaniya (Arran) hələ bir müddət özünün nisbi siyasi müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi. Buna, Cavanşirin şəxsi nüfuzu və Albaniyanın tutduğu mühüm strateji mövqe ilə yanaşı, bu zaman Xilafətin daxilində və xaricində baş verən hadisələr - Əli ilə Şam hakimi Müaviyə arasında səltənət uğrunda gedən mübarizə, hakimiyyətə gəlmiş Müaviyənin Bizansla apardığı müharibələr də şərait yaratmışdı.

Lakin Cavanşirin siyasi müstəqillik naminə ərəblərə güzəşt siyasəti bəzi bizanspərəst yerli hakimlərin narazılığına səbəb oldu. 680-ci ilin sonlarında (və ya 681-ci ilin əvvəllərində) Cavanşir həmin hakimlərin təşkil etdikləri qəsd nəticəsində xaincəsinə öldürüldü. Onun qardaşı Varaz Perozun oğlu Varaz Tiridat alban taxtında əmisini əvəz etdi. Elə bu zaman xəlifə olmuş I Yəzid (680-683) Varaz Tiridatı "Şərqi vilayətlərinin canişini, Alban padşahlığının və Uti əyalətinin hakimi" təsdiq etdi.

Cavanşirin qətli onun qayınatası, Xəzər xaqanı Alp İltvərə qisas almaq bəhanəsi ilə Albaniyaya qoşun çəkmək imkanı verdi. Tezliklə onun başçılıq etdiyi Xəzər ordusu Albaniya hüduqlarına soxulub, yol boyu rastına çıxan kənd və şəhərləri talan edə-edə Uti əyalətinə yetişdi. Xəzərlər burada çoxlu əsir tutaraq, üstəlik, xeyli qənimət ələ keçirdilər. Sonra isə Lpink vilayətinə qayıdaraq, orada düşərgə saldılar.

681-ci ildə I Varaz Tiridat alban katolikosu Yeliazarı Xəzər xaqanının yanına danışıqlara göndərdi. Katolikos, Cavanşirin qətlinə albanların əli olmadığını xaqanı inandırmağı idi. Verilən tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən katolikos, hətta xəzərlərlə "sülh və qırılmaz dostluq" münasibətlərinin bərpasına da nail oldu. Lakin Yeliazarın bu uğurlu elçiliyi alban-xəzər münasibətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılmış yalnız ilk addım idi. İkinci addım Metskoqman yepiskopu İsrailin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Alp İltvərin

Varaçanda yerləşən qərargahına göndərilməsi oldu. Hörmətlə qarşılanmış yepiskop İsrail xəzərlərlə sülh bağlaya bildi. Moisey Kalankatlının şəhadətinə görə, İsrailin təbliğatından sonra, xaqan başda olmaqla, xəzərlərin bir hissəsi xristianlığı qəbul etdi. I Varaz Tiridata göndərdiyi məktubunda xəzər xaqanı İsrailin onun ölkəsində yepiskop kimi qalmasını xahiş etdi. O, I Varaz Tiridatı əmin edirdi ki, yalnız din birliyi "bizim barbar xalqların Albaniyaya basqınlarının qarşısını ala bilər". Eyni xahişlə Xəzər xaqanı albanlarla həmdin olan erməni knyazı Qriqori Mamikonyana və erməni katolikosu Səhəkə də müraciət etdi. Xəzərlərə göndərdiyi cavab məktubunda katolikos Səhək yazırdı: "Biz onun (İsrailin) həmişə sizinlə olmasına razılıq vermək istərdik. Lakin bu məsələnin həll olunmasında müstəsna hüquq Albaniya patriarxi katolikos Yeliazara məxsusdur. Bu, onun işidir".

Beləliklə, I Varaz Tiridat İsrailin Xəzər xaqanlığı ilə Albaniya arasında yalnız vasitəçi rolunu oynamasına razılıq vermişdi.

Lakin İsrailin xəzərlərlə sülh münasibətləri yaratmaq naminə göstərdiyi fəaliyyəti onların Cənubi Qafqaz ərazisinə yeni basqınlarının qarşısını ala bilmədi. Çətinliklə əldə edilmiş sülh pozuldu: mərkəzdəki qeyri-sabitlik nəticəsində uçqar şimal vilayətləri üzərində ərəb nəzarətinin zəifləməsindən istifadə edən xəzərlər, 685-ci ildə yenidən Albaniya, Ermənistan və İberiya (Kartli) torpaqlarına daxil oldular, bir çox vilayətləri tutub böyük qənimət və xeyli əsir əldə etdilər. Yerli qaynağın məlumatına görə, "döyüş zamanı onlar knyaz Qriqori Mamikonyanı, xeyli gürcü və alban əyan və knyazlarını qətlə yetirdilər".

Bu mürəkkəb dövrdə Xilafətdəki hakimiyyət Əməvilər sülaləsinin Mərvanilər qolunun banisi, cəmi bir il xəlifəlik edə bilən I Mərvanın (684-685) əlinə keçdi. Məhz bu zaman Xilafət mərkəzində yaranmış müvəqqəti qarışıqlıqdan istifadə edən albanlar qonşuluqda yaşayan xalqlar kimi əsasən vergi verməklə ifadə olunan "otuzillik itaətdən sonra", "ərəblərə vergi ödəməkdən imtina etdilər". Lakin bu vəziyyət çox çəkmədi. VII əsrin 80-ci illərinin ortalarından başlayaraq Cənubi Qafqaz xəzərlərin, ərəblərin, bizanslıların at oynatdıqları iri döyüş meydanına çevrildi. Onlar əhalini amansızcasına qarət edir, əsir aparır, maddi dəyərləri məhv edirdilər. Yalnız 80-ci illərin sonlarına yaxın ərəb xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvanla Bizans imperatoru II Yustinian arasında barışıq əldə edildi. Şərtə görə, Qafqaz ölkələrindən gələn bütün vergilər iki imperiya arasında bərabər bölünməyə başlandı. Lakin bu barışıq da uzun çəkmədi. 692-ci ildə ərəblərlə bağlanmış sülh müqaviləsini pozaraq, Şam üzərinə hücum edən II Yustinian məğlubiyyətə uğradı. Əldə edilmiş qələbə ərəblərin Qafqazdakı mövqelərini möhkəmləndirdi. 693-cü ildə xəlifə öz qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyənin (Albaniya - Arran və Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə) hakimi təyin edir.

Lakin Xilafətin bölgədəki hakimiyyəti hələ də kifayət qədər möhkəm deyildi; Albaniya - Arran isə ərəblərdən başqa bizanslılara və xəzərlərə də vergi ödəmək məcburiyyətində idi.

Bu dözülməz vəziyyət xəzərlərlə münasibətləri qaydaya sala bilmiş I Varaz Tiridatı imperatorla danışıq aparmaq üçün oğlanları Qaqik və Vardanla 699-cu ildə Konstantinopola getməyə vadar edir. Lakin arzu edilən müsbət nəticə əvəzinə, Xilafətlə əlaqədə günahlandırılan alban hökmdarı zindana atılaraq, 705-ci ilədək Bizans paytaxtında saxlanılır.

Məhz bu zaman Albaniyanın özündə elə hadisələr baş verir ki, onlar bu vaxtadək yalnız vergi almaqla kifayətlənən Xilafət üsuli-idarəsinin ölkənin daxili işlərinə daha fəal müdaxilə etməsinə səbəb olur. Belə ki, katolikos Yeliazar öləndən bəri (688-ci ildən) onun yerini tutmuş keçmiş Girdiman yepiskopu Nerses Bakur hələ də Konstantinopolda saxlanılan Varaz Tiridatın arvadı Sparamanın təşviqi ilə Bizans kilsəsinin etiqad etdiyi xalkidon təlimini Albaniyada da yaymaq və bu addımla albanların Xilafətə deyil, Bizansa daha çox meyl göstərdiklərini əyan etmək istəyir. Xalkidonluğun Albaniyadakı əleyhdarları, başda alban knyazu Şeroy olmaqla Qəbələ, Amaras və Hoş yepiskopları, eləcə də ölkənin nüfuzlu feodalları erməni katolikosu İliaya (Eliaya) müraciət etdilər, onun Partava (Bərdəyə) gəlməsini, "yaralarını sağaltmasını" xahiş etdilər.

Erməni kilsəsinin Albaniyadakı mənafeyinə gerçəkləşdirilməsi məqamının yetişdiyini anlayan katolikos İlia xəlifə Əbdülməlikə göndərdiyi məktubunda bildirdi: "Partav taxtında oturan indiki alban katolikosu Rum imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun, onun himayəsini qəbul etsin". Məktubun sonunda "Allaha qarşı günah işləmiş" alban katolikosunun və "onunla həmfikir olan kübar qadının" cəzalandırılması xahiş edilirdi.

Təbiidir ki, Bizansın Qafqazdakı mənafeyinə zərbə endirə biləcək hər bir əməl Xilafət üçün sərfəli idi. Alban kilsəsinin Bizansın yardımına arxalanması heç də ərəblərin ürəyinə deyildi. Buna görə də, erməni katolikosunun xahişlərini həvəslə yerinə yetirən xəlifə bu addımı ilə həm Bizansın Cənubi Qafqazdakı mənafeələrinə zərbə endirir, həm də özlərinin Albaniyadakı maraqlarını güdən qriqorian ruhanilərinin simasında müttəfiq tapırdı. Məhz bu siyasəti güdürək, "öz sadıq nökrini çoxsaylı qoşunun başında" Albaniyaya göndərən xəlifə erməni katolikosuna cavab məktubunda qəbul etdiyi qərar haqqında belə yazırdı: "Biz əmr etdik ki, bizim ağıalğımıza qarşı çıxmış albanların [etiqadında] sizin dinə uyğun düzəlişlər edilsin". Məktubun sonunda xəlifə İliaya Bərdədə kilsə məclisi çağırmaq, dəmir qandallarla buxovlanmış Nerses və Sparamanı oraya gətirmək əmrini verir. Xilafət nümayəndələrinin də iştirak etdiyi bu kilsə məclisində Nerses lənətlənir. Yerli müəllifin yazdığına görə, bundan sonra aclıq elan edən Nerses, Şeroyu lənətləyərək 8 gündən sonra ölür. I Varaz Tiridatın arvadı Sparama isə qaladakı həbsxanaya salınır. Xəlifənin əmri ilə baxışlarına görə etibarsız sayılan və xüsusi siyahıya daxil edilən başqa alban knyazları da cəzaya məruz qalırlar.

Erməni katolikosunun başçılıq etdiyi kilsə məclisi Dvin taxtının keçmiş arxidyakonu Simeonu Albaniyanın katolikosu seçir. Simeon "Nersesin bidət dolu

kitablarını sandıqlara doldurub, Trtu (Tərtər) çayına" ataraq ölkədəki hərəc-mərcliyə son qoydu. Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edildi.

Elə bu zaman beşillik Bizans əsirliyindən çətinliklə azad ola bilən I Varaz Tiridat Albaniyaya qayıdır. Onun vətənə qayıtması ərəb-Bizans döyüşlərinin yenidən başlanması, ərəblərin Qafqazda zor siyasəti yürüdən Mərvan ibn Məhəmmədi böyük qoşunla Ermənistanə və Albaniyaya göndərməsi ilə bir vaxta düşür. I Varaz Tiridat "yalnız taciklərə" (ərəblərə) vergi ödəyərək, Xilafətin süzerenliyini qəbul etsə də, ölkənin iflasının qarşısını ala bilmir. Albaniyaya gələn Mərvan xəlifə Əbdülməlikin xüsusi siyahısına düşmüş Şeroyu və başqa alban knyazlarını tutaraq, onları Xilafətin mərkəzinə - Şama göndərir.

Bundan sonra xəlifə canişinləri ölkəni şəriksiz idarə etməyə başladılar. Canişinin yanında bir növ məşvərətçiyə çevrilən alban knyazı və katolikosu müstəqil qərar qəbul etmək imkanlarından məhrum oldular. Bu zamandan, yəni 705-ci ildən etibarən Albaniya həтта vassallıq mövqeyini də əldən verir, şimalı-cənublu bütün Azərbaycan qəti şəkildə ərəblərin tabeliyinə keçir.

AZƏRBAYCAN ƏRƏB XİLAFƏTİ TƏRKİBİNDƏ

§ 1. ƏRƏB-XƏZƏR MÜHARİBƏLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN ÜÇÜN NƏTİCƏLƏRİ

VIII əsrin əvvəllərində Ərəb xilafəti özünün ən qüdrətli dövrünü keçirirdi. Onun əsas rəqiblərindən olan Bizans mövcud hərbi-siyasi vəziyyətlə əlaqədar Qafqazdakı mövqelərini əldən vermişdi. Yeni şəraitdə Azərbaycan kimi mühüm strateji bazada möhkəmlənmək üçün ərəblərə yalnız onları dəfələrlə ağır vəziyyətə salan xəzərlər üzərində qələbə lazım idi. Bu işdə xəlifə Əbdülməlikin 693-cü ildən Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin canişini təyin etdiyi qardaşı Məhəmməd ibn Mərvan xüsusi fəaliyyət göstərdi. Onun VIII əsrin əvvəllərində, tabeliyində olan Cənubi Qafqaz ərazisində apardığı zor siyasəti ərəblərin bu ərazidə mövqeyini daha da möhkəmlətdi, xəzərlərə qarşı yürüşə çıxmaq imkanını yaratdı.

707-708-ci ildə Məhəmməd ibn Mərvanın qardaşı oğlu, o zaman hakimiyyət başında olan xəlifə I Validin (705-715) qardaşı Məsləmə ibn Əbdülməlik Bizansda apardığı müvəffəqiyyətli döyüşlərdən sonra Dərbəndi ələ keçirmiş xəzərlərin üzərinə göndərildi. Azərbaycanın boyun əyməyən bütün qala və şəhərlərini ələ keçirən Məsləmə Dərbəndə çatdı. Lakin alınmaz divarlar şəhəri tutmağa mane oldu.

Xəzərlərə qarşı uğursuzluqla başa çatan yeni yürüş iki il sonra baş verdi. Elə həmin il Məhəmməd ibn Mərvanın yerinə Xilafətin şimal vilayətlərinin canişini təyin edilən Məsləmə, eyni zamanda Bizansa qarşı mübarizəni təşkil etməyi lazım bildi. Çünki, məhz Bizans ərəblər əleyhinə mübarizədə xəzərlərin müttəfiqi idi. Nəhayət, 714-cü ildə, gərgin mübarizədən sonra Məsləmə Dərbəndi tuta bildi. Onun qoşunları şəhəri talan edərək, Xəzər xaqanlığının ərazisinə soxuldular, lakin xəzərlərin təzyiqi altında geri çəkilməli oldular. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, ərəb hərbi qüvvələrinin geriyə hərəkətini alban batriki Aranşahik Vaçaqanın başçılıq etdiyi yerli qoşun dəstəsi himayə etdi. Məhz bu dəstənin köməyi ilə xəzərlər basıldı.

Beləliklə, Məsləmə Dərbəndi xəzərlərdən alaraq, böyük qənimətlər və Dərbəndin alınma xəbəri ilə Dəməşqə yollandı. Ərəb ordusunun şəhəri tərk etməsi xəbərini eşidən xəzərlər isə yenidən Dərbəndə qayıdaraq, əvvəlki mövqelərini tutdular.

717-ci ildə, xəlifə II Ömər hakimiyyəti (717-720) dövründə ilk böyük həmlə ilə Azərbaycan ərazisinə soxulan xəzərlər qarşılaşdıqları azsaylı ərəb hərbi dəstəsini darmadağın edib, Şirvanda aqalığa başladılar. Lakin Xatim ibn Numan əl-Bəhilinin başçılığı ilə xəlifənin göndərdiyi qoşun xəzərləri darmadağın etdi.

721-722-ci illərdə xəlifə II Yəzidin hakimiyyəti zamanı (720-724) qırpaq və başqa türk tayfaları ilə birləşmiş 30 minlik xəzər ordusu yeni həmlə ilə

Azərbaycanın şimal hissəsinə hücum etdi, bütün Arran torpaqlarını keçərək Ermənistan ərazisinə daxil oldu, orada olan ərəb hərbi hissələrini məğlub etdi. Azərbaycan və Ərminiyənin yeni canişini əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi xəlifənin əmrinə əsasən 25 minlik qoşunla xəzərlərə qarşı çıxış etdi. Yeni ərəb ordusunun hücumu xəbərini alan xəzərlər Dərbəndə doğru geri çəkildilər. Onları təqib edən əl-Cərrah tezliklə Kür çayını keçərək, Dərbəndə yaxınlaşdı və şəhərdən cənubda axan Rubas çayı sahilində düşərgə saldı. Baş vermiş döyüşdə xəzərlər ərəblərə qarşı xaqan oğlunun başçılığı altında 40 minlik qoşun çıxarsalar da məğlub edildilər. Dərbəndi ələ keçirən ərəblər şimala - xəzərlərin bir sıra qala və şəhərlərinə hücum edib, onları və o cümlədən paytaxt olan Bələncəri tutdular. Əl-Cərrah əsir tutduğu xəzərləri hələ əvvəldən ətrafında xeyli xəzər məskəni olan Qəbələ tərəfə köçürtdü.

Əl-Cərrahın şimala, Səməndərə doğru hərəkəti, ərəblərin əvvəlki döyüşlərdə əsir düşmüş ailəsinə özünə qaytarıcıları Bələncər hakiminin xəbərdarlığı ilə dayandırıldı. Onun verdiyi xəbərə görə, ərəblərin təzyiqini dəf etməyə hazır olan xəzərlər yeni qüvvələr səfərbər etmişdilər. Azərbaycanı qayıdan əl-Cərrah qısqı Şəki vilayətində keçirdi. Elə buradan da xəlifəyə qasid göndərüb kömək istədi. II Yəzidin ölümündən sonra hakimiyyət başına gəlmiş yeni xəlifə Hişam kömək göndərəcəyini vəd etdi, lakin bununla yanaşı əl-Cərrahın yerinə əvvəllər bu vəzifədə olmuş öz qardaşı Məsləməni təyin etdi.

726-727-ci illərdə xaqan oğlunun başçılığı altında yenidən Arranı keçərək Azərbaycana soxulan xəzərlər, Xəzərin cənub sahil vilayətlərində ağalığ etməyə başladılar. Lakin çox keçmədən əks-hücumla irəli atılan ərəblər rəqiblərini Araz çayının o tayma qovaraq, onları geri çəkilməyə məcbur etdilər.

Sonrakı iki ildə Məsləmə Azərbaycan ərazisindən Dəryal keçidi vasitəsilə xəzərlərə qarşı iki dəfə yürüş təşkil etdi və qənimətlə geri qayıtdı. 729-cu ildə xəlifə onu geri çağıraraq, Azərbaycan və Ərminiyənin canişini vəzifəsinə yenidən əl-Cərrahı təyin etdi. Beləliklə, VIII əsrin 20-ci illəri qarşılıqlı hücumlar şəraitində keçdi.

730-731-ci ildə xəzərlər və başqa türk tayfaları xaqanın oğlunun başçılığı ilə 300 minlik qoşunla Dərbənd, Dəryal və başqa keçidlərdən Azərbaycan ərazisinə soxulub, yolları üstündə olan şəhər və kəndləri yandırmışa, hər yeri qarət etməyə başladılar.

Hələ də kömək ala bilməyən əl-Cərrah Şəki vilayətindən çıxaraq Bərdəyə, oradan Beyləqana yollanır, sonra Araz çayını keçərək, Varsan və Bacarvan vasitəsilə Ərdəbilə yetişir. Burada düşərgə salan əl-Cərrah kiçik həmlələrlə xəzər dəstələrinə hücumlar edir, sonra isə yenidən Ərdəbilə qayıdır.

Ərəb qoşunlarının qərgahı haqqında bir gürcü knyazından məlumat ala bilməmiş xaqan oğlu öz ordusunu Kür və Araz çaylarından keçirərək Varsana gəlir, şəhəri tutaraq, bütün əhalini qılıncdan keçirtdirir. Yol boyu qarşılarına çıxan hər yeri və hər şeyi qarət edib yandıran xəzərlər, nəhayət, ərəb qoşunlarının yerləşdiyi Ərdəbilə yaxınlaşırlar. Xəlifənin yardım göndərmək vədinə hələ də ümidini itirməyən əl-Cərrah, ordusunu Ərdəbildən çıxarır. Savalan dağı yaxınlığında bir neçə gün davam edən qanlı

döyüşdə xəzər istilasından tənğə gəlmiş yerli sakinlərin köməyinə baxmayaraq, ərəblər üstün rəqib qüvvəsi tərəfindən məğlubiyətə uğradıldılar; əl-Cərrah başda olmaqla bütün qoşun məhv edildi. Onun bütün əmlakı, arvad-uşağı, xidmətçiləri düşmən əlinə keçdi. Neçə günlük mühasirədən sonra çətinliklə ram edilən Ərdəbil işğal olundu, igid müdafiəçiləri qətlə yetirildi, şəhərin qadın və uşaqları isə əsir aparıldı. Qısa bir müddətdə Azərbaycanın, Arranın və Ermənistanın bir çox şəhər və kəndlərini ələ keçirən xəzərlər, orta əsr ərəb salnaməçisinin yazdığına görə, "öldürməyə, qarət etməyə, yandıрмаğa və zorakılığa" başladılar. Xilafət üçün yaranmış bu təhlükə bütün qüvvələri səfərbərliyə almağa, xəlifəni xəzərlərə qarşı yeni ordu yaratmağa məcbur etdi.

Bu zaman Mənbicdə (Şam) olan sərkərdə Səid əl-Həraşi 30 minlik (əl-Kufinin məlumatına görə 50 minlik) qoşunla və 100 min dirhəm xərcəliklə təmin edilərək Cənubi Qafqaza göndərildi. Ərəb qoşunlarının yeni başçısı "müqəddəs" müharibədə iştirak etmək istəyən bütün könüllüləri öz ordusuna dəvət etdi. Əl-Cərrahın ordusunun qalıqları da Səidə qoşuldular. Onların keçmiş xidmətlərini nəzərə alan Səid bu döyüşçülərin hər birinə 100 dinar pul verdi. Böyük bir qüvvə ilə əl-Cəzirədən keçən Səid, bir neçə günlük mühasirədən sonra Xilat qalasını xəzərlərdən təmizlədi, sonra isə düşmən əlində olan başqa qalaları da bir-birinin ardınca fəth edərək, hələ də xəzərlərin əlində olan Bərdəyə çatdı. Gevəndun məlumatına görə, ərəblər xəzərləri "tamam əzərək, sələflərinin cəsurluğu şərafinə hələ indi də əl-Həraşinin dəstəsində saxlanılan təsvirli mis bayrağı onların əlindən aldılar". Bərdədə, habelə Azərbaycanın başqa yerlərində Səidin ordusuna xeyli könüllü qoşuldu. Xəzər talanından, ardı-arası kəsilməyən müharibədən cana doymuş adamlar əllərindən gələn köməyi ordudan əsirgəmədilər. Çox keçmədən Səidin qoşunları Bərdədən Beyləqana, ordan isə Varsana çəkilməmiş xəzərləri izləyə-izləyə əvvəl Beyləqanı, sonra isə Varsanı azad etdilər. Ərəblərin yaxınlaşdığından xəbər tutan xəzərlər Balasacan düzündən keçərək Bacarvana doğru geri çəkildilər. Varsan və Bərzəndi arxada qoyub Ərdəbildə qərarlaşan ərəblər, bütün əyalətin ərazisinə səpələnmiş, xeyli əsir və qənimətlə müsəlman ordusundan uzaqlaşmağa çalışan xəzərləri izləməyə başladılar. Səidin döyüşçüləri xəzər qoşunlarının bir neçə dəstəsini ləğv edib, onların əsir tutduqları müsəlmanları və qarət etdikləri qəniməti geri aldılar. Xəzərlərə qarşı mübarizəyə Varsandan, Beyləqandan, Bərdədən, Qəbələdən və Azərbaycanın başqa yerlərindən çoxsaylı könüllü dəstələri qoşuldular. Ərəblərlə xəzərlər arasında həlledici döyüşlərdən biri Bərzənd yaxınlığında baş verdi. Qələbə qazanan Xilafət qoşunları əsir alınmış bütün müsəlmanları azad etdilər. Beyləqan yaxınlığında çay sahilində baş verən qanlı döyüş pərən-pərən dəstələrdən yığılmış xəzər ordusunun məğlubiyəti ilə nəticələndi; onların başçısı - xaqan oğlu öldürüldü. Ərəblər dənizə doğru qaçan xəzər ordusunun qalıqlarını yalnız Şirvan torpaqlarınadək təqib etdilər. Buradaca qərarlaşaraq, xəlifə Hişamın əmrini gözləməyə başladılar.

Elə həmin il xəlifə öz qardaşı Məsləməni yenidən Azərbaycan və Ərminiyyə canişini təyin etdi. Yeni əmr və tapşırıqla Bərdəyə gələn təzə canişin

dərhal Şirvana doğru hərəkət edib ərəblərə tabe olmaq istəməyən Şabran qalasını mühasirəyə aldı. Neçə gün davam edən mühasirədən sonra əlləri hər şeydən üzülmüş şabranlılar aman istədilər. Verilən vədə baxmayaraq qalaya buraxılmış ərəblər bütün kişiləri qılıncdan keçirdilər, qadın və uşaqları isə ətraf kəndlərə səpələdilər.

Buradan Dərbəndə yollanan Məsləmə şəhər divarları yanında düşərgə saldı. Şəhər hakimi ərəbləri qarşılamağa çıxdı. Dərbəndin qalasında yerləşmiş xəzər qoşun hissələri isə heç bir maneəyə rast gəlmədən şəhəri tərk etdilər. Xəzərləri sərhədyanı zonadan da çıxarmağa nail olan Məsləmə ətraf yerlərin dağlı hakimlərindən xərac alaraq, öz qoşunlarını Xilafətin Şimal vilayətlərindən olan Arranın hüduqlarından kənara - xəzərlərin Bələncər, Vəbəndər və Səməndər şəhərlərinə tərəf yeritdi. Ərəblər və xəzərlər arasında qanlı döyüş bir neçə gün davam etdi və ərəblərin qələbəsi ilə başa çatdı. Geri qayıdan ərəblər yenidən Dərbənd qalasında sığınacaq tapmış min xəzər ailəsini mühasirəyə aldılar. Uzun mühasirədən sonra qala ərəblərin əlinə keçdi. Məsləmə bu dəfə də qaladakı xəzər ailələrinin Dərbənddən çıxıb getməsinə maneçilik törətmədi.

Dərbənd sərhəd vilayətində ərəblərin mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə Məsləmə Dərbəndi dörd qismə (sektora) bölüb, bunların hər birində Dəməşqdən, Himsdən, eləcə də Fələstin, Şam və əl-Cəzirənin başqa yerlərindən olan 24 min ərəb döyüşçüsü yerləşdirdi. Məsləmənin tapşırığı ilə möhkəmləndirilmiş, silah və ərzaqla təchiz edilmiş Dərbənddə müsəlman icmasının başçısı Mərvan ibn Məhəmməd təyin olunur. 732-733-cü ildə Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin amili vəzifəsi də ona tapşırılır. Məsləmə özü isə, görünür, növbəti hesabat üçün Dəməşqə, xəlifə sarayına yollanır. Əl-Kufinin məlumatına görə, Məsləmənin getməsindən xəbər tutan xəzərlər yenidən Dərbənddən şimalda olan torpaqlarına qayıdılar.

Yeni canşin Mərvan ibn Məhəmməd 40 minlik qoşunla Bələncərə hücum edib, xəzərləri əzir, böyük qənimətlə Dərbəndə qayıdıb, qışın sonunadək orada qalır. Burada baş verən hadisələrin ən yaxşı şərhçisi olan əl-Kufi xəzərlərə qarşı yaz əməliyyatını Mərvanın deyil, bu vəzifədə onu müvəqqəti əvəz edən Səid əl-Harəşinin başlaması haqqında məlumat verir. Başqa mənbələrlə təsdiq olunmayan bu məlumat, ziddiyyətli də olsa, mümkün bir fakt kimi nəzərə alınmalıdır. Əl-Kufiyə görə, Şamdan Dərbəndə çağırılmış Səid xəzərlərin üzərinə elə tez-tez hücum edirdi ki, "atının yəhəri heç vaxt qurumurdu". Lakin görmə qabiliyyətinin pozulması onun istefa xəhişi ilə xəlifəyə müraciət etməsinə səbəb olur, Mərvan isə yenidən əvvəlki vəzifəsinə qaytarılır.

Xəzərlərlə qalibyyətli müharibə aparmaq üçün arxa cəbhənin möhkəmliyinin vacib olduğunu dərk edən Mərvan, Cənubi Qafqazın Xilafətin real müttəfiqinə çevrilməsi zərurətini də yaxşı başa düşürdü. Bu baxımdan onun Xilafətin şimal ərazisi hesab edilən Qafqazda apardığı siyasət əvvəlki canşinlərininkindən fərqlənirdi. Erməni və alban knyazlarının tam itaətinə nail olmuş Mərvan, çox keçmədən, zor gücünə başqa

Cənubi Qafqaz xalqlarını (gürcüləri, lakzları - ləzgiləri və b.) da özünə tabe edir. Arxa cəbhədən nığarançılığı üzvlən Mərvan 120 minlik qoşunla Bərdənin 40, Tiflisin isə 20 fərsəxliyində yerləşən, mənbələrdə Kasak (Kasal) adlandırılan yerdə düşərgə salır.

737-ci il ərəb-xəzər müharibələri tarixinə ən gərgin dövrün başlanğıcı kimi daxil olur. Ərəblərin şimala doğru hücum əməliyyatlarına başçılıq edən Mərvan xəzərlərin üzərinə iki istiqamətdən - Dərbənd və Dəryal keçidlərindən yürüş təşkil etmək qərarına gəlir. Dərbənd qoşununa şəhərin rəisi Üseyd (Əsəd) ibn Zafir əs-Sulami, Kasakdan Dəryal keçidi vasitəsi ilə hücum edən qoşuna isə Mərvan özü başçılıq edirdi. Yolboyu yerləşən qala və yaşayış məntəqələrini darmadağın edən qoşunlar Səməndər şəhəri yanında birləşdilər və oradan Volqa çayının sağ sahilində yerləşən Xəzər paytaxtı əl-Beyda şəhərinə hücumla keçdilər. Xəzər xaqanı bu şəhərdə möhkəmlənmişdi. Hücum ərəblərin tam qələbəsi ilə nəticələndi. Aman istəyən xaqan hətta islam dinini qəbul etməyə də razılıq verdi. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə (əl-Bəlazuri, əl-Kufi və b.) ərəblər nəinki xəzərlərin yaşadıqları ərazini tutdular, eləcə də Xəzər ölkəsi hüdudlarından çıxaraq, onun qonşuluğunda yaşayan əs-səkləb tayfalarına və başqa "kafirələrə" hücum etdilər. Əl-Kufi yazdı: Mərvan "daha sonra səkləblərə və onlarla qonşuluqda yaşayan başqa cinsdən olan kafirlərə hücum etdi, onlardan 20 min ev adam əsir tutdu, sonra irəli gedərək, Səkalib (hərfən: Səkləblərin) çayına yetişdi".

Xəzər xaqanı islam dinini qəbul etməyə boyun olsa da, müsəlmançılıq burada yayılmadı. Belə ki, Mərvanın əsas məqsədi heç də xəzərləri doğru din yoluna gətirmək deyil (bunun üçün heç lazımı imkan da yox idi), onların belini qırmaq, gözlərini qorxutmaq, Xilafətin Qafqazdakı işğal zonasından onların ayağını kəsmək idi. Beləliklə, Xilafətin xəzərlər üzərində qəti qələbəsinə nümayiş etdirən 737-ci il döyüşü başa çatır. 40 mindən çox xəzər əsiri evindən-əşiyindən edilib, Samur və Şabran çayları arasındakı əraziyə köçürülür.

Qışı Kasakda keçirən Mərvan 738-ci ilin yazında Kürü keçərək Şəkiyə gəlir. Bu səfərdən də məqsəd ərəblərə boyun əymək istəməyən Qafqaz dağlılarını ram etmək idi. Mərvanın "dağ hökmdarlarına" qarşı başladığı yürüşlər müvəffəqiyyətlə nəticələnir: dağlardakı qalalar çətinliklə də olsa, uzun mühasirələrdən sonra fəth olunur. Bu mühasirələrdən bəzisi bir ay, bəzisi isə Sərir hökmdarının iqamətgahı kimi bir il, İbn əl-Əsirin dili ilə desək, "bütün yayı və qışı" çəkirdi; alınan qalalar dağıdılır, yerlə yeksan edilir.

Ardı-arası kəsilməyən hücumlar, ağır vergi boyunduruğu yerli əhalini qorxuya salmışdı. Mənbələrin yazdığına görə, 738-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən Mərvan "Qumux və Tumandan ildə 100 qul, 100 kəviz, 20 min batman buğda, Kür və Miskincdən 14 min batman buğda və 40 min dirhəm pul, Şirvandan 20 min batman buğda və 50 min dirhəm pul alırdı. Bütün bu vəsait xüsusi mühafizəxanalarda saxlanılır və Dərbənd şəhəri əsgərlərinin məişinə sərf olunurdu".

Qışı Dərbənddə keçirən Mərvan yazağzı ətraf yerlərin - Şirvanın,

Layzanın, Filanın, Təbərsəranın, Lakzın və b. hökmdarlarını yanına çağırırdı. Lakzın hökmdarından başqa dövət edilmiş bütün dağlılar Mərvanın çağırışına səs verdilər. Çağırışa hay verməyən Lakz hökmdarının ölkəsi dağıdılır, özü isə öldürülür.

741-ci ildə Mərvan Şirvanı keçərək Muğan, Gilan və Talakana (Deyləmdə) soxulur, çoxlarını qırır, bir çoxlarını da əsir alır. Qayıdan baş Bərdəni də tutaraq, beləliklə, ərəblərin Azərbaycandakı, eləcə də bütün Qafqazdakı hakimiyyətlərini yenidən möhkəmləndirə bilir.

Sonrakı 20 il boyu xəzərlər ərəblərin nəzarəti altında oldular. Yalnız Əməvilər sülaləsi devrildikdə Xilafətdə baş verən hadisələrdən istifadə edən xəzərlər Bizansın təhrilikə Xilafətin xaqanlıqdakı nümayəndəsini öldürdülər və bu yolla müvəqqəti müstəqillik qazandılar.

Xilafətdə baş verən qarışıqlıq və çəkişmələrdən istifadə edən Bizans da 752-ci ildə sərhədyanı Suğur vilayətinə hücum edərək, onun bir sıra şəhərlərini işğal edir, bununla yanaşı Cənubi Qafqazda hərbi və diplomatik fəallığını gücləndirir. 754-cü ildə hakimiyyətə gələn xəlifə əl-Mənsur (754-775) rəqib imperiyaya qarşı əks tədbirlər gördü, bizanslıların dağıtdıqları bəzi istehkamları bərpa etdirdi. 759-cu ildə xəlifə əl-Mənsur, Yəzid ibn Useyd əs-Sulamini Azərbaycan və Ərminiyyənin canişini təyin edir. Xəzər hücumlarından ehtiyat edən yeni canişin Bab əl-Lan (Dəryal) keçidini ələ keçirib, orada özünə sadıq xüsusi muzzdlu qoşun dəstəsi yerləşdirir. Xəzərləri təhlükəsizləşdirmək üçün Yəzid, xəlifənin məsləhəti ilə, Xəzər xaqanının qızı Xatunla evlənir. Əl-Kufinin dediyinə görə, canişin yüz min dirhəmlik başlıq verməli olur. Əl-Kufi yazır: "Xatunu onun qohumlarından olan on min xəzər müşayiət edirdi: ona dörd min əla mədyan, min qatır, min qul, on min "xəzəri" cinsindən olan alçaq dəvə, min baş "türki" cinsindən olan ikihürgüclü dəvə, iyirmi min baş qoyun, qapıları və üstü qızıl və gümüş lövhələrdən düzəldilmiş, içərisinə samur xəzi döşənmiş və ipək çəkilmiş on furqon, qızıl və gümüş əşyalar, qab-qacaq yüklənmiş iyirmi araba və başqa şeylər qoşulmuşdu".

Təmtəraqla Bərdəyə gətirilən gəlin islamı qəbul etdi, Quranı öyrəndikdən sonra Yəzidin arvadı olmağa razılıq verdi. Lakin iki il keçmiş onun özü və Yəziddən olan iki oğlu vəfat etdi.

Xaqan qızının qəfil ölümü ərəblərə qarşı yenidən inamsızlıq yaratdı. Bu işdə Yəzidi və onun yaxın adamlarını günahlandıran xəzərlər 763-764-cü ildə böyük bir qoşunla Cənubi Qafqaz ərazisinə hücum edib, alban və gürcü vilayətlərini, o cümlədən yerli salnaməçinin alban vilayətləri sırasında adlarını çəkdiyi Hecərinini (Ecerini), Kambehanı (Kambisenanı), Şakeni (Şəkini), Xozması (Xaçmazı), Balasakanı və b. yerləri tutdular, saysız-hesabsız sürü və ilxılları apardılar. Xəzərlərin bu, dəfəki hücumları olduqca güclü idi. Çox keçmədən Şirvan torpağında xəzərlərlə üzləşən Yəzid, ona kömək göndərilməsinə baxmayaraq, məğlub edilir və Bərdəyə qaçır.

Bu xəbər xəlifəyə çatanda o, Yəzidə bir daha kömək göndərir. Yəzid yeni

qüvvələrlə Kürü adlayaraq Dərbəndə doğru istiqamət götürür və şəhərin müdafiəsini təşkil etmək qərarına gəlir. Az qala bütün Arranı fəth edən xəzərlər ərəblərin Dərbənddəki müdafiə xətlərini yara bilmədilər, qala ərəblərin əlində qaldı, xəzərlər isə Cənubi Qafqazı tərk etməli oldular.

O dövrün salnaməçiləri və tarixçiləri VIII əsrin 60-cı illərinin ortalarında xəzərlərin Cənubi Qafqaz ərazisinə daha bir neçə yürüşü haqqında məlumat vermişlər. Bundan sonra VIII əsrin sonlarına qədər xəzərlər bu ərazidə görünmədilər. Yalnız həmin yüzilin lap son ilində, xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) hakimiyyəti dövründə, xəzərlər Arran ərazisinə yenidən müdaxilə etdilər, kiçik ərəb hərbi dəstələrinin müqavimətini qıraraq, Kür çayının sahillərində irəlilədilər. Mənbələrdəki məlumata görə, xəzərlər burada 70 gün qaldılar, sonra isə ölkəni talan edərək, 100 mindən artıq əsir apardılar. Ərəb tarixçisi əl-Kufi xəzərlərin bu müdaxiləsini o zaman Dərbənddə baş verən hadisələrlə əlaqələndirir: Dərbənd əhalisi şəhər hakiminin başçılığı ilə qiyam qaldıraraq, ərəblərə xərac verməkdən imtina etmiş, nəhayət xəzərləri yardımına çağırmışdı. Dövrün digər mənbələri (ət-Təbəri, İbn əl-Əsir və b.) bu rəvayəti başqa cür işıqlandırsalar da, fakt özlüyündə qalır: VIII əsrin son ilində xəzərlər ərəblər üzərində son ciddi qələbəyə nail ola bilirlər.

İki gəlmədən biri üçün qələbə, digəri üçün məğlubiyyət olan belə qanlı döyüşlər torpaqları yağdı tapdağı altında qalan yerli əhali üçün zülm, iztirab və əziyyətdən başqa bir şey deyildi.

Bununla da xəzərlərin bir əsrdən çox ardı-arası kəsilməyən soyğunçu yürüşlərinə demək olar son qoyulur. Yalnız hələ də xəzərlərin qüdrətinə inanan yerli hakimlər ara-sıra köhnə müttəfiqlərini ərəblərə qarşı birgə mübarizəyə dəvət edirdilər. Hətta IX əsrin sonları, X əsrin əvvəllərində, Cənubi Qafqaz ərazisində müstəqil feodal dövlət qurumlarının yarandığı dövrdə də baş verən lokal xarakterli bu çıxışlar nəticə etibarilə Xilafətin Qafqazdakı mövqeyini sarsıdan amillərdən oldu. Beləliklə, obyektiv olaraq, müsəlmanların şimala doğru yollarını bağlamış Xəzər xaqanlığı, rusların və digər xalqların da Şimali Qafqaz tərəfdən müsəlman torpaqlarına müdaxilə etmələrinə mane olmuş, bufer dövləti rolunu oynamışdır.

§ 2. XİLAFƏTİN AZƏRBAYCANDA İNZİBATI SİYASƏTİ, İDARƏETMƏ SİSTEMİ VƏ KÖÇÜRMƏ SİYASƏTİ

İspaniyadan Hindistanadək bir çox ölkə və xalqları tabe etmiş ərəblər, işğal etdikləri yerlərdə yeni tipli idarə sistemi qura bilmədiklərindən, bu yerlərin əvvəlki idarə sistemlərini saxlamalı oldular. Müxtəlif xalqlardan alınan və idarə işini yüngülləşdirmək məqsədilə çox vaxt köhnə coğrafi və ya inzibati adını saxlayan bu ərəzilər müstəqil və ya asılı ölkədən Xilafətin çoxsaylı vilayətlərinə çevrildilər. Bu vilayətlər, adətən həmin yerləri fəth etmiş sərkərdənin və ya yürüşün bilavasitə iştirakçısının idarəsi altında ərəzicə yaxın torpaqları özlərində birləşdirirdi.

Ərəblərin işğalı ərəfəsində tarixi Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, Şərqi Gürcüstanı və Şərqi Ermənistanı, İranın bir sıra vilayət və şəhərlərini (Təbəristan, Gilan, Dihistan, Rey və b.) də özündə birləşdirən Sasanilərin şimal kustakı (kustu) - əyaləti olan Adurbadaqan (Azərbaycan) bir inzibati vahid kimi cənubda Həmədan, Əbhər və Zəncandan şimalda Dərbəndəyədək uzanırdı; tədqiqatçıların (Y.Paxomov, K.Trever, V.Henninq və b.) əksəriyyətinin 567/568-ci ilə aid etdikləri Dərbənd divarlarındakı pəhləvi yazısı imperiyanın şimal sərhədinin Dərbənddən keçdiyini bir daha təsdiq edir.

Ərəblərin Qafqaza hücumları zamanı Süniklə birlikdə Albaniya, eləcə də Gürcüstanın bir hissəsi xəzərlərin əlində idi. Baş vermiş ərəb işğalı bu ölkələrin tarixi-coğrafi ərazi bütövlüyünü saxlasa da onların inzibati adını dəyişdirdi. İlk çağlar Azərbaycanın cənub hissəsi olan Adurbadaqan Albaniya, Ermənistan, Şərqi Gürcüstan və əl-Cəzirə vilayəti ilə birlikdə yeni yaranmış gənc ərəb dövlətinin beş vilayətindən birini təşkil edirdi. VIII əsrin başlanğıcında Qafqazın işğal olunmuş torpaqlarında ərəblərin tam hakimiyyətinin bərqərar olması ilə vassallığını da itirən və bir dövlət kimi ləğv edilən Albaniya ərəb vilayəti Arrana (ar-Ran, Aran) çevrildikdə, "Ərminiyə" adlı yeni ərəb inzibati adı yarandı. Bu adı daşıyan ərəb vilayəti öz tərkibində təkcə Cənubi Qafqazın qalan hissəsinin fəthindən bir neçə il əvvəl işğal olunmuş bilavasitə Ermənistanı deyil, eləcə də keçmiş Albaniya və İberiya ərəzilərini də birləşdirirdi. Yeni ərəb inzibati termininin yuxarıda adı çəkilən ölkələrə də şamil edilməsi Bizans imperatoru I Yustinianın (527-565) islahatları nəticəsində VI əsrin ortalarında yaranmış Bizans Ermənistanı inzibati vahidinin adı ilə bağlı idi. Ərəblərəqədərki inzibati quruluşdan miras qalmış "Ərəb Ərminiyəsi" inzibati adının yaranmasına başqa obyektiv səbəblər də təsir edib: əvvəla, ərəblər hələ Azərbaycan torpaqlarına qədəm basmamış, artıq 639-640-cı illərdə, Mesopotamiya yürüşü zamanı Bizansın tabeliyində olan erməni torpaqlarını ələ keçirmiş, ikincisi isə ərəb işğal zonasını idarə edən canişinin qərarlarını ermənilərin baş şəhəri Dəbildə -Dvində yerləşdirmişdilər. Təbii ki, özlərindən əvvəlki Bizans inzibati-idarə sisteminə varis çıxmış ərəblər, başqa yerlərdə olduğu kimi, burada da köhnə dövrə aid "Ərminiyə" adını saxlamışdılar. O da təbii ki,

işğal prosesində əllrinə keçən yeni həmhüdüdü yerləri də onlar artıq tabeliklərində olan zonaya qatmış, bir bölgədə yerləşən bu torpaqları birlikdə "Ərminiyyə" adlandırmış, bütün Cənubi Qafqazdakı işğal zonasının idarəsini Dəbildə oturan ərəb canişininə - **amilinə** həvalə etmişdilər. Bu obyektiv səbəblərlə yanaşı, qədim kitablardan faydalanan erkən ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih və b.) islamaqədərki siriyanı xristian ədəbiyyatından (məsələn, VI yüzildə yaşamış Mitilen Zaxarinin əsərindən) istifadə etmələri də mümkündür; bu ədəbiyyatdan olan məlumata görə Qurzan (Gürcüstan) və Aran (Albaniya) hələ ərəblərəqədərki dövrdə "Ermənistan da olan torpaqlar" adlanırdı (bu dövrün ən yaxşı tədqiqatçılarından azərbaycanlı alim Z.M.Bünyadov və erməni alimi A.N.Ter-Gevondyan bunu haqlı olaraq kilsə birliyi kimi qəbul edirlər).

VII əsrin axırlarında ərəblərlə əks cəbhədə olan Bizansa qarşı ideoloji mübarizə aparən erməni din xadimlərinə etdikləri xidmət müqabilində xəlifənin göstərdiyi iltifat və yürütdüyü qərəzli siyasət bu inzibati adın bir qədər də möhkəmlən məsinə səbəb oldu.

Beləliklə, Sasanilər dövründə Xəzəryanı İrən vilayətləri ilə yanaşı, bütün Cənubi Qafqaz vilayətlərini özündə birləşdirən inzibati *Adurbadaqan - Azərbaycan* adı ərəb hakimiyyətinin ilk dövründə Xilafətin yalnız Cənubi Qafqazda işğal etdiyi yerlərə verilən inzibati Ərminiyyə adı ilə əvəz olundu. Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi və bununla əlaqədar bütün Arran və Ermənistan xristianlarına real rəhbərliyin, müvəqqəti də olsa, erməni katolikosunun əlində cəmlənməsi, VIII yüzilin başlanğıcında Albaniyanın özünün də bir dövlət kimi süqutu xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) başladığı yeni inzibati islahatın nəticəsi olan bu inzibati bölgü sisteminin həyata keçirilməsinə şərait yaratdı. Onu da qeyd etməliyə ki, VI əsrdə imperator I Yustinianın Qərbi Ermənistanda, yəni coğrafi baxımdan ərəb Ərminiyyəsinə fərqlənən yerlə həyata keçirdiyi bu inzibati bölgü (o cümlədən bu bölgünün daha kiçik vahidləri olan I-IV Bizans Ermənistanı adları) yalnız bilavasitə ermənilərin yaşadıkları əraziyə aid idisə, "Ərəb Ərminiyyəsi" vilayətləri indiki kimi azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və b.-nin yaşadıkları və ermənilərə daxil olmayan Cənubi Qafqaz torpaqlarını əhatə edirdi. Vaxtilə Bizansın tabeliyində olan erməni torpaqları kimi, ənənəvi olaraq onlar da I-IV Ərminiyyə adı ilə dörd hissəyə bölünürdü.

Xilafət qoşunlarının ələ keçirdikləri və müəyyən inzibati bölgü daxilində öz köhnə adlarını saxlayan bu qondarma ərazilər haqqında yalnız erkən ərəb mənbələri məlumat verir. Maraqlı burasıdır ki, ərəblərəqədərki Bizans inzibati bölgüsü haqqında ətraflı məlumat verən sinxron erməni mənbələri ərəblərin bu inzibati bölgüsü haqqında heç bir xəbər vermir. Çox güman, bu "məlumatsızlıq" bütün bölgə ərazisinin süni şəkildə Ərminiyyə adı ilə birləşdirilməsindən, bu birləşmənin isə dövrün real tarixi coğrafiyasını əks etdirməməsindən irəli gəlirdi. Məhz buna görə bu dövr haqqında məlumat verən ərəb mənbələri erməni torpaqları ilə birlikdə ermənilərə aid olmayan qonşu torpaqları da əhatə edən yeni "Ərminiyyə" inzibati vahidi ilə yanaşı, ərəblərəqədərki Sasani inzibati vahidi "Azərbaycanın" (*Adurbadaqanın*) da adını çəkirlər. Son Sasanilər dövründə Albaniya və Atropatena ilə birlikdə imperiyanın

bütün Şimal kustunu əhatə edən bu ad, ərəb hakimiyyəti dövründə, şimalda Dərbənddən cənubda Zəncana qədər olan bilavasitə tarixi Azərbaycan ərazisinə aid edilirdi. Bu yerlərdə olmuş X əsr müəllifi İbn Havqəl özünün tərtib etdiyi Xəzər dənizinin xəritəsində həmin dövrün tarixi coğrafiyasını əks etdirən məhz bu təsviri vermiş, Dərbənddən Gilanadək ərazini Azərbaycan adlandırmışdı¹. Onun Cənubi Qafqaz bölgəsini təsvir edən digər xəritəsində bölgə vilayətlərinin dəqiq hədudları göstərilir. Cənubi Azərbaycan - Adurbadaqan Arran - Albaniyadan Araz çayı ilə ayrılır, bilavasitə Ermənistan isə Xilat (Van) gölü ilə Araz çayının yuxarı axarı arasında yerləşdirilir.

Orta əsr ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih və b.) ərəb inzibati-ərazi bölgüsü barədə təqdim etdikləri material bir qədər qarışıq olsa da, biri digərini tamamlayan bu məlumatlara görə, I Ərminiyyə adlanan ərazi öz tərkibində ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını (Sünik - Sisəcan - Sisakan ilə birlikdə) birləşdirirdi. Ərəb Arran vilayətinin tərkibinə Albaniyanın bilavasitə özündən başqa 644-cü ildən 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində olan Tiflis və onun civarları da daxil idi.

II Ərminiyyə adlandırdıqları hissəyə ərəb inzibati hakim dairələri Curzanı (Gürcüstanın bir hissəsini), Tiflis yaxınlığında, Kür çayı sahilində yerləşən Suğdəbil şəhərini, Dərbəndin yaxınlığındakı Bab Feyruz Qubad şəhərini, eləcə də Lakz vilayətini daxil edirdilər. Yalnız III və IV Ərəb Ərminiyyəsi ermənilərin Dəbildən Şimşatadək yaşadıkları yerləri əhatə edirdi.

Beləliklə, Xilafətin Cənubi Qafqazdakı I və II Ərminiyyə inzibati bölgüləri şimalda Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından şərqdə Xəzər dənizindəkə olan sahəni əhatə edir və əsasən ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi.

VIII yüzilin sonu - IX yüzilin I yarısında Xilafətin daxilində baş verən hadisələr ərəb işğal dairələrinin Cənubi Qafqaz ərazisində yaratdıqları süni "Ərminiyyə" inzibati birləşməsinin faktiki olaraq ləğvinə gətirib çıxartdı. Çox keçmədən, bu dövrdə həm də Bizansla müharibə aparan Xilafətin zəifləməsi onun yerlərdəki hakimiyyətini də nominallaşdırdı. Məhz buna görə forməl olaraq Azərbaycan, Arran və Ermənistanı birləşdirən vahid Qafqaz canişinliyi - vilayəti yaradılsa da, əslində Xilafətin Qafqazdakı siyasi nüma-yəndəsinə - *valiyə* tabe olan və ona vergi verən yerli feodallar öz mülkləri daxilində hakimiyyət və imtiyazlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər.

X əsrin müxtəlif illərində Azərbaycan torpaqlarında da olmuş əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b. artıq köhnə inzibati bölgünün adını çəkmir, müxtə-

¹ Bu məlumatın Azərbaycanın tarixi coğrafiyası üçün əhəmiyyətini yaxşı dərk edən qərəzli rus alimi A.P.Novoseltsev Xəzər dövlətinə həsr etdiyi kitabın (VI., 1990) üz cildində dərc etdiyi İbn Havqəlin xəritəsindəki bütün coğrafi adların ərəb dilindən rus dilinə tərcüməsini də vermiş, yalnız ərəb qrafikası ilə qeyd edilmiş, Gilandan Dərbəndədək uzanan "Azərbaycan" sözünü açmamışdır.

lif gəlmə və yerli sülalələrin hakimiyyətləri altında olan Cənubi Qafqaz ölkələrini - Azərbaycan, Arran və Ermənistanı "yalnız bir *məlik* - hökmdar idarə etdiyi" üçün "vahid ərazidə" birləşdirildilər. Əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş əl-Müqəddəs bu yerlərin hamısını birlikdə "ər-Rihab iqlimi" (yəni bölgəsi) adlandırdı. Onun sözlərinə, "ər-Rihab geniş və səfəli iqlimdir. Meyvə və [xüsusilə] üzümü boldur. Qiyətlər ucuzdur... Biz bu yerləri birləşdirə biləcəm ümumi ad tapa bilmədiyimiz üçün onu ər-Rihab adlandırdıq" (məzmununa görə bu söz "geniş yer" kimi açıqlana bilər, *N. V.*).

Yenə onun məlumatına görə, ər-Rihab iqliminin üçdə birini təşkil edən Arran Xəzər dənizi ilə sərhəddə axan Araz çayı arasında adaya bənzəyir, əl-Məlik (Kür) çayı onu ikiyə bölür. Yeri gəlmişkən, onu deyək ki, Kür çayı Arranı sağ və sol sahillərə böldüyü üçün İbn Havqəl buranı "iki Arran" adlandırdı. Başqa ərəb mənbələri də tarixi Albaniya ilə tarixi Adurbadaqan arasında ayrıca Araz çayı boyunca keçdiyini təsdiq edirlər. Belə ki, X əsr müəllifi əl-Məsudiyə görə, ər-Ras çayı "xürrəmi Babəkin Azərbaycanda sahib olduğu əl-Bəzzeyn adlı yerlə Arrana aid olan Əbu Musa (Qarabağ - *N. V.*) dağı arasında axır".

Ərəblərin Arran ərazisində təbə etdikləri vilayətlər sırasında erkən ərəb müəllifləri (əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi və b.) alban vilayət və nahiyələri Sakasenanın (Şakaşenanın), Kambisenanın (Kəmbiranın), Utinin, Sisakan-Sünikin (Sisəcanın), Xaçının, Mets İrankın (əl-Məsiranın), Mets Kuenkin (əl-Miskuanın), Şəkinin, eləcə də Şirvanın, Layzanın, Məsqətin, Xursanın, Şabranın, Təbəsarının, Muğaniyənin və b.-nin adlarını çəkirlər.

Ərəblərin işğalına qədər Cənubi Azərbaycanın paytaxtı Ərdəbil idi; ancaq ərəb-xəzər müharibələrinin başlanması ilə Ərdəbil və onun ətraflarının gərgin döyüş meydanına çevrilməsi Mərvan ibn Məhəmmədin valiliyi dövründə (732-744) paytaxtın yenidən bərpa edilmiş Marağaya köçürülməsinə səbəb oldu. IX əsrin sonunadək, yəni Yusif ibn Əbu-s-Sacın Ərdəbili paytaxt etməsinədək bu yer vilayətin baş şəhəri oldu. Arranın baş şəhəri isə Həbib ibn Məsləmənin ikinci yürüşündən sonra (654-cü ildən) bütün Qafqaz ərəb canişinliyinin yeni iqamətgahına çevrilmiş Bərdə idi.

Fütuhatın ilk çağlarında işğal olunmuş əraziyə nəzarət məqsədilə, adətən həmin yer fəth etmiş ordunun başçısı vali təyin edilirdi. İşğalın davam etdiyi bu illərdə həmin başçılar bəzən obyektiv səbəblər üzündən işğal etdikləri yerin idarəsini, əlbəttə xəlifənin razılığı ilə, silahdaşlarından birinə həvalə edir, özləri isə mərkəzin işğal siyasətini davam etdirirdilər. Məsələn, Azərbaycana yürüşün ilk iştirakçılarından olan sərkərdə Bukayr, yuxarıda gördüyümüz kimi, şimala hərəkət əmri aldığından öz yerinə Utba ibn Farkad təyin edir. Həmin dövrdə *amil* titulu daşıyan Utba ibn Farkad Xilafətin Azərbaycandakı nümayəndəsi kimi Azərbaycan mərzbanı ilə müqavilə bağlayır. *Amil* titulu əsasən vergiyə nəzarət edən xəzinə qulluqçuları daşıyırdılar. Lakin Xilafətin siyasi tabeliyini qəbul etmiş işğal zonalarında başlıca məqsədin vergi yığmaq olduğu bu ilk dövrdə həm mülki, həm hərbi hakimiyyət çox vaxt eyni adama - o yerləri fəth etmiş hərbi başçıya həvalə edildiyi üçün *amil* - "vergiyə nəzarət edən" və *əmir* - "hərbi başçı"

titulları vali -"canişin" titulu əvəz edirdi (məsələn, Azərbaycanla bağlanan müqavilədə Utba ibn Farkad *amil* adlanırdı). İşğalın geniş şəkli aldığı sonrakı illərdə artıq *əmir*, *amil* və eləcə də *qazi* (hakim) vəzifələri ayrı-ayrı şəxslər arasında bölüşdürüldü. Vilayətin idarəsi əmir və ya valinin başçılıq etdiyi və vilayətin baş şəhərində yerləşən divan[xana] vasitəsilə həyata keçirilməyə başladı: *amil* -vergi işlərini idarə edən mülki hakim, *qazi* isə məhkəmə işlərinə baxan dini hakim idi.

İşğal gedə-gedə təyin olunan ilk canişinlər əvvəlki yerli hakimlərlə müqavilə bağlayır, onlardan siyasi asılılıq və cizyə tələb edir, əvəzində isə keçmiş imtiyazlarını saxlamağa boyun olur və hətta bəzən müqavimətsiz tabe olmuşları öz köhnə yerlərində saxlayırdılar. İşğal olunmuş Azərbaycanda da vəziyyət belə idi: Əl-Bəlazurinin məlumatına görə, Ərdəbildə iqamətgahı olan keçmiş Sasani mərzbanı ərəb üsul-idarəsinə tabe olduqdan sonra öz əvvəlki iqamətgahını və imtiyazlarını saxlayır, əhalidən yığdığı vergiləri isə artıq Xilafət xəzinəsinə göndərirdi. Ərəblərin siyasi hakimiyyətini qəbul edən və vergi ödəməyi öhdəsinə götürən Albaniya işxanı Cavanşir də yalnız bu yolla öz əvvəlki imtiyazlarını qoruya bilməmişdi. Pul və natura ilə toplanmış vergi xəlifə xəzinəsi agenti vasitəsilə ərəb canişininə çatdırılırdı. Məhz bu dövrdə işğal zonalarının idarəsində yerli hakimlərlə yanaşı, yüksək rütbəli ruhanilər - Adurbadaqanda - məbəd, Albaniyada isə katolikos iştirak edirdilər. Yerli üsul-idarəyə verilən bu sərbəstlik mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi dövrlərdə ərəblərlə bağlanan müqavilələrin pozulmasına və vergilərdən imtina edilməsinə səbəb olurdu. Belə bir hadisə Azərbaycanda da baş verdi: fəthatdan düz bir il sonra, Azərbaycanda baş verən çıxışlar müqavilənin pozulmasına, bu isə torpaqlarımızın yeni işğalına gətirib çıxartdı. Elə o vaxt Həbib ibn Məsləmənin və Salman ibn Rəbiənin başçılıq etdiyi ərəb qoşunları bütün tarixi Azərbaycan ərazisini, eləcə də, Cənubi Qafqazın qalan vilayətlərini tuta bilməmişdilər. Adətən, yeni müqavilənin şərtləri daha ağır olurdu, ancaq azərbaycanlılar köhnə müqavilənin təsdiqinə müvəffəq oldular və onun şərtlərinə əməl edəcəklərini bildirdilər. İşğal etdikləri ərazidə əsasən iri şəhərləri və mühüm qovşaqları tutan ərəblər bu yerlərdə rabitəçi dəstələri yerləşdirir, qalanları isə yürüşü davam etdirirdilər. Ərəblərin fəal hərbi ekspansiya apardığı ilkin çağlarda daha çox fəaliyyət göstərən belə qarnizonlarda (*rabatlarda*) əsgərlər dördillik icbari xidmət keçməli idilər. Fəthat tam başa çatdıqdan, Azərbaycanın həm cənub, həm şimal hissələri bütövlükdə ərəb işğalı dairəsinə daxil olduqdan sonra, belə əsgəri hissələr iri şəhərlərlə yanaşı, həmçinin sərhəd zonalarında, xüsusilə Xilafətin təhlükəli şimal həddlərində yerləşdirildi. Belə ki, Dərbəndi tutan ərəblər ilk növbədə onun mühüm strateji mövqeyinə diqqət yetirdilər və burada xəzərlərdən qorunmaq üçün güclü qarnizon yerləşdirdilər. Elə bu dövrdə Kasak (Qazax) kimi sonralar məhkəmləndirilmiş şəhərlərə çevrilən hərbi düşərgələr, dağ keçidlərində isə "bab" (qapı, darvaza) adlanan xüsusi məntəqələr yaradıldı. Ərəblərin məhkəmləndirdiyi və hərbi hissələr yerləşdirdiyi bu düşərgə və məntəqələrin əksəriyyəti hələ Sasanilər dövründən qalma idi.

Qarnızonda yerləşən dəstələr nəinki hərbi xidmət göstərir, eləcə də təsərrüfat işlərinə baxır, tabeliklərində olan ərazilərə nəzarət edir, müqavilədə nəzərdə tutulan vergilərin toplanmasına, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə göz olurdular. Qarnızonların saxlanması onsuz da Xilafətin ağır vergi boyunduruğuna düşmüş yerli əhalinin üstündə idi.

Xilafətin şimal həüdudlarının möhkəmləndirilməsi xəlifələr tərəfindən həyata keçirilən köçürmə siyasəti ilə müşayiət edildi: özlərindən əvvəlki işğalçıların (iranlıların və b.) yolu ilə gedən ərəblər böyük miqdarda ərəb əhalisini həmin vilayətlərdə məskunlaşdırdılar.

Azərbaycanın münbit torpaqları, gözəl təbiəti çox yerdə sərt iqlim şəraitində yaşayan ərəbləri cəlb edir, öz yerilərinin burada xəlifə qulluğunda olmasından istifadə edənlər axışb Azərbaycana gəlirdilər. Mənbələrin (əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih və b.) məlumatına görə hələ "Əli ibn Əbu Talib (656-661) əl-Əşas ibn Qeysi Azərbaycana hakim təyin edildikdə... o, Ərdəbildə əta və divan siyahısına salınmış ərəblərdən yerləşirdi... Ərəblər Azərbaycanda məskən saldıqda, onların Kufədən, Bəsrədən və Şamdan olan qohumları da buraya axışdılar. Hər biri bacardığı qədər torpaq zəbt etdi, bir hissəsi isə əcəmlərin torpağını satın aldı. Kəndlər həmin ərəblərin himayəsinə keçdi, belə ki, ərəblər onları müdafiə etməli idilər, kəndlilər isə ərəblərin yardımına çevrildilər".

VIII yüzilin 30-cu illərinin başlanğıcında Azərbaycan və Ərminiyyəyə yenidən hakim təyin edilmiş Məsləmə ibn Əbdülməlik Dərbənd sərhəd vilayətində ərəblərin mövqeyini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Dərbəndi dörd zonaya bölüb, burada Fələstin, Şam və əl-Cəzirənin bir çox yerlərindən olan iyirmi dörd min ərəb döyüşçüsünü yerləşirdi. Bundan bir neçə il sonra, 736-cı ildə, xəlifə Hişam dövründə Dərbəndin hakimi təyin edilmiş Əsəd ibn Zafir əs-Suləmi, "Dərbəndnamə"nin məlumatına görə, xəlifənin ona qoşduğu dörd yüz silahdaşı və müxtəlif ərəb qəbilələrindən olan adamlarla birlikdə şəhərə göndərildi.

Əsasən şimal ərəb tayfalarına iltifat göstərən Əməvi xəlifələri ilk ərəb kolonistlərinə Azərbaycanda torpaq ayırarkən, onları oturaq həyata keçirərkən iki məqsəd güdürdülər: əvvəla xəzinəni təqəüd xərcindən xilas edir, ikincisi, işğal olunmuş ərazilərdə ərəblərin hakimiyətini möhkəmləndirirdilər. Əməvilər sülaləsinin süqutundan (750) az sonra sonuncu Əməvi xəlifələrinin arxalandıqları şimal ərəb tayfaları öz imtiyazlarından məhrum oldular. Cənub ərəb tayfalarına arxalanan Abbasilər şimal tayfalarını təcridən Azərbaycan və Arrandakı məskənlərindən sıxışdırmağa başladılar. Azərbaycanın cənubunda - Təbrizdə *rəvvadilər*, anic və Cilbəyədə *həmdanilər*, Bərzədə *avdilər*, Nerizdə *tailər*, Səratda *kindilər* və s. məskunlaşdılar. Beləliklə, əl-Yəqubinin sözləri ilə desək, "Yəməndən olan [cənub] qəbilələri [şimalı] *nizariələrin* yerlərini tutdular".

Ancaq şimalda, Arranda yeni sülalənin nümayəndələri orada məskunlaşmış şimal tayfaları tərəfindən düşmənçiliklə qarşılandılar. Beyləqanda, eləcə də Bərdə, Qəbələ, Dərbənd və bir çox başqa yerlərdə Abbasilərə güclü müqavimət göstərildi. Bu

müqavimətə yalnız Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin Azərbaycan və Ananda hakimiyyəti dövründə qəti olaraq son qoydu. Orta çağ müəllifinin sözlərinə görə, o, "ölkədə qayda yaratdı və *nizariləri* (yəni şimal tayfalarını - *N. V.*) *yəmənliilərlə* (yəni cənub tayfaları ilə - *N. V.*) bərabərləşdirdi".

Ərəblərin Azərbaycana köçürmə siyasəti IX yüzilin birinci rübünə qədər davam etdi. Ancaq Harun ər-Rəşidin dövründə baş qaldıran və əl-Məmun dövründə ən yüksək zirvəsinə çatan xürrəmilər hərəkatı, eləcə də bir çox ərəzələrin Xilafət tərkibindən çıxması ərəb tayfalarının Qafqaza mühacirətinə təsir etdi və nəhayət, onu tamamilə dayandırdı. Bu tayfalar haqqında indi yalnız müasir Azərbaycanın bəzi yaşayış məntəqələrinin həmin tayfalar üçün ümumi olan "ərəb" sözünün qaldığı adları xəbər verir məsələn, Ərəbkeymuraz, Ərəbhacı, Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbşahverdi, Ərəbbəsə, Ərəbocaq və b.).

§ 3. AZƏRBAYCANDA DİNİ PROSESLƏR VƏ ONLARIN YERLİ ƏHALİ ÜÇÜN NƏTİCƏLƏRİ

Ərəb işğalının ilk dövründə yerli əhali ilə ərəblər arasındakı münasibət çox mürəkkəb idi və əsasən işğal prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Bu müqavilələrin məzmunundan görünür ki, Ərəbistanın özündə və ə başqa fəth edilən yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da yalnız bütpərəstlər zorla, lazım gələrsə qılınc gücünə müsəlmanlaşdırılırdılar, yerdə qalan əhaliyə isə əvvəlki etiqad və adətlərə əməl etmək icazəsi verilmirdi. "Əhli Kitab" xalqlar (yəni, müqəddəs dini kitabları olan yəhudilər və xristianlar), o cümlədən ilk çağlar atəşpərəst olan azərbaycanlılar da əvvəlki etiqadlarında qalır, əvəzində isə can vergisi - cizyə verirdilər. Müsəlman icmasının qəbul etdiyi qaydaya görə, cizyəni yalnız sağlam kişilər ödəyir, "uşaqlar, qadınlar, xroniki xəstələr", eləcə də "heç bir vəsaiti olmayan, adamsız və heç bir gəliri olmayan zahidlər" verginin bu növündən azad olunurdular.

Ərəblər hələ Məhəmməd dövründən etibarən "əhli Kitab" adlandırdıqları başqa dinə etiqad edənləri, ümumiyyətlə, dinsiz hesab etdikləri bütpərəstlərdən fərqləndirir, sonuncuları zorla da olsa dini baxımdan da rəm etməyə çalışır, vahid Allaha inam gətirib, ona öz qaydalarına əsasən etiqad edən xristian və yəhudilərə qarşı iltifatlarını əsirgəməyirdilər.

Yeni dini nəyin bahasına olursa-olsun dinsizlər arasında yaymağı qarşısına məqsəd qoymuş Məhəmməd peyğəmbər və onun ardıcılları islamı silah gücünə qəbul etmiş bəzi adamlara, xüsusilə bədəvilərə inanmır, yeni dini etiqadın

ürəklərdə hələ tam möhkəmlənmədiyi bu dövrdə həmin adamlarla ehtiyatlı olmağı tövsiyə edirdilər. Quranda "Əl-hücurat" ("Hücorələr") surəsinin aşağıdakı ayəsi buna sübutdur: "Bədəvi ərəblər dedilər: Biz iman gətirdik. [Onlara] de: - Siz iman gətirmədiniz, ancaq [belə] deyin: biz təslim olduq, belə ki, iman hələ sizin ürəklərinizə daxil olmayıb və əgər Allaha və onun rəsuluna itaət etsəniz, o, sizin işlərinizdən heç bir şey əskilməz. [Çünki] Allah bağışlayan və rəhm edəndir" (49, 14).

Məhz buna görə iman gətirənləri "muminuna", yəni "möminlər", Allaha inamla yeni dini qəbul edənləri - təslim olanları ("əslmə") isə "muslimuna" - müsəlmanlar, yəni "təslim olmuşlar, tabe olmuşlar" adlandırdılar.

İlk müqavilələrin şərtlərinə görə, atəşpərəstlərə verilən güzəşt və amana baxmayaraq, islamın verdiyi maddi və mənəvi üstünlüklər, o cümlədən müsəlmanlardan can vergisi - cizyənin alınmaması, müsəlman icmasının atəşpərəst Sasani cəmiyyətində olduğu kimi zümmələrə bölünməməsi və s. Zərdüştün azərbaycanlı ardıcılarını da yeni dini qəbul etməyə sövq etdi. Bu işdə, çox güman, islamı hələ peyğəmbər dövründə qəbul etmiş, əvvəllər atəşpərəst olmuş iranlıların çağırışları da az rol oynamadı. Ət-Təbərinin məlumatına görə, hələ xəlifə I Ömər (634-644) dövründə işğal edilmiş Sasani vilayətlərinin dehقانları könüllü surətdə islamı qəbul etmişdilər. Müəllifin fikrincə, ərəb hərbi sərkərdəsi müsəlman Zuhra ilə İran sərkərdəsi atəşpərəst Rüstəm arasında aparılan danışıqlarda Zuhranın mənəvi üstünlük qazanması bir çoxlarının islamı qəbul etməsinə səbəb olmuşdu.

Bütpərəstlərə qarşı (o cümlədən xristianlığı qəbul etməmiş bütpərəst albanlara və Azərbaycanın bütpərəst türk əhalisinə) zor işlədən ərəblərin "əhli Kitab"ı xristian və yəhudilərlə yanaşı, "əhli Kitab" hesab etmədikləri atəşpərəstlərə də işğalın ilk dövründə iltifat göstərmələri daha çox siyasi baxımdan, yəni Qafqazın Bizansa qarşı mübarizədə mühüm strateji əhəmiyyəti ilə də izah oluna bilər. Lakin çox keçmədən islam bütpərəstliklə yanaşı, atəşpərəstliyi də aradan götürdü. Tədqiqatçıların fikrincə, Allah qarşısında bütün müsəlmanların bərabərliyini elan edən yeni ideologiya Sasani imperiyasının qeyri-iranlı əhalisi, o cümlədən azərbaycanlılar arasında daha tez yayıldı. Tarixçi əl-Bəlazurinın məlumatını şişirdilmiş fakt kimi qəbul etməsək, Cənubi Azərbaycan əhalisi artıq xəlifə Əlinin dövründə (656-661) islamı qəbul etmiş, Quran oxuyurdu.

Lakin köhnə dindən dönmə və yeni dinə gəlmə prosesi sürətli olmamış, azərbaycanlıların atəşpərəst, bütpərəst və ya xristian ulu babaları ərəblərin çox yerdə zor gücünə qazandıqları siyasi üstünlüyə baxmayaraq, əvvəlki etiqadlarından xoşluqla, birdəfəlik üz döndərməmişdilər. Şimali və Cənubi Azərbaycanın xristian əhalisi ilə yanaşı, ölkənin aran və dağ yerlərinin atəşpərəst və bütpərəst əhalisi də islamqədərki etiqadlarında qalmışdılar. Əl-İstəxrinin məlumatına görə, onun bu yerlərdə olduğu vaxt, yəni təqribən X əsrin 20-30-cu illərində də Qəbh (Qafqaz) dağında bir çox müxtəlif dilli "kafirilər" yaşayırdılar. XII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərini gəzmış əndəluslu Əbu Həmid əl-Qəmati

Dərbənd yaxınlığındakı dağ kəndlərində "islami qəbul etməmiş, hətta cizyə də verməyən", dəfn mərasimlərinə görə atəşpərəst olduqları görünən adamlara rast gəlməmişdi. İslami qəbul etmiş xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar arasında bəzi dağ kəndləri sakinlərinin nəinki öz etiqadlarını, hətta dillərini də qoruyub saxlaya bilmə səbəbini XIV əsrin ikinci yarısı, XV əsrin əvvəlində yaşayan ərəb tarixçi-filosofu İbn Xəldunun fikri ilə izah etmək olar. Onun rəyincə, "ərəblər dağlıq yerlərə deyil, düzən yerlərə hücum etməyə meyillidirlər. Çünki dağlıq yerlərdə öz məqsədlərinə nail olmaq onlar üçün asan olmur".

Tədqiqatçıların fikrincə, islamın erkən çağında onu ilk növbədə ərəblərin simasında özlərinə arxa tapmaq istəyən yerli əyanlar qəbul edirdilər. İslami qəbul etməklə onlar öz mülklərini və torpaqlarını da qorumuş olurdular. Mənbələrin və arxeoloji materialların öyrənilməsi sübut edir ki, islam Azərbaycanın şimalında, cənubunda olduğundan daha gec mənimsənilmişdi. Şəhərlilər islami kəndlilərə nisbətən daha həvəslə qəbul edirdilər. Akademik Z.Bünyadovun yazdığına görə, ərəb işğalı dövründə kəndlilərə nisbətən daha ağır cizyə ilə yüklənmiş şəhərlilərin, xüsusilə tacir və sənətkarların islami ilk növbədə qəbul etmələri onların öz varidatlarını qorumaq cəhdindən, ərəb üsul-idarəsinin isə tacir və sənətkarlara daha böyük güzəştlər verməsindən irəli gəlir. X əsr mənbələri (əl-Məsudi) müsəlman şəhərlilər və xristian kəndlilər haqqında məlumat verirlər. Görünür, buna görə də xəlifə I Ömər in fərmanına görə, islami qəbul etmiş kəndli, hətta xəzinədən mükafat da alırdı. Bundan başqa, islami qəbul etmək həmin adamları nəzəri olaraq müsəlman ərəblərlə bərabərləşdirirdi. Yeni dinə keçənlərin böyük bir hissəsi müsəlman ordusuna yazılır, bununla da ərəblərlə bağlanmış müqavilələrin şərtinə görə cizyədən azad edilir, müharibə qənimətlərindən ərəblərlə bərabər istifadə edirdi. İslami qəbul etmiş qeyri-ərəblər yerli əhalinin "məvla" (cəmdə - "məvali") adlandırılan qrupunu təşkil edirdilər. Hələ islamaqədərki Ərəbistanda geniş yayılmış bu istilah əslində "kimdənsə asılı" mənasında işlədilir, özü də yalnız qan qohumluğu ilə bağlı olanlar deyil, başqa qəbilədən hamiliyə götürülənlər də nəzərdə tutulurdu. Ərəb işğalı dövründə isə bu termin yalnız "kiminsə qeyri-ərəb adamı" mənasını verir, həmin adam ya müəyyən bir şəxsin (mütləq ərəbin) və ya qəbilənin (mütləq ərəb qəbiləsinin) adamı - *məvlası* olurdu. Məvalilər onlara hamilik edən adamın və ya qəbilənin yanına köçür, hərbi yürüşlərdə onları müşayiət edirdilər.

Azərbaycan işğal edildikdən sonra Arran əhalisinin bir hissəsi, Cənubi Azərbaycan əhalisinin böyük hissəsi islami qəbul etməyə başladı. Məvalilərin sayı gündən-günə artırdı. Lakin islamın Azərbaycanın xüsusilə şimal hissəsində siddətlə mənimsənilməsi və başdan-başa qərarlaşması uzun çəkən bir proses oldu. Bu prosesin birinci mərhələsində islami yayan əsas qüvvə başlıca olaraq ərəblərin özləri idisə, islamın mədəni gücünün artdığı IX əsrin sonu -X əsrin əvvəllərində bu işi islami qəbul etmiş yerli əhali özü götürdü. Yuxarıda gördüyümüz kimi, işğal prosesində bağlanmış müqavilələrə görə, ərəblərin siyasi hakimiyyətini qəbul etmiş "Əhli Kitab" yerli əhali könüllü olaraq istədiyi dini seçə bilirdi; lakin ilk ərəb təcavüzündən bir neçə il keçmiş, xəlifə Əlinin dövründə Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarında yerləşdirilmiş

ərəblər yerli əhalini islama dəvət etmək tapşırığını aldılar. Məhz həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanın baş şəhəri elan edilmiş Ərdəbildə o zaman Azərbaycanın hakimi təyin edilmiş əl-Əsas ibn Qeys məscid tikdirdi. İlk vaxtlar belə məscidlər ancaq ərəb qəbilələrinin yerləşdirildikləri şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdisə, sonralar Azərbaycanın hər bir yaşayış məntəqəsində kiçik və böyük məscidlər tikildi. Artıq X əsrdə Azərbaycanın demək olar, bütün şəhərlərində came (ellik) məscidləri vardı. Hətta X əsrin məşhur coğrafiyaşünas-səyyahı əl-Müqəddəsi şəhəri kənddən fərqləndirən əsas cəhəti məhz hər hansı yaşayış yerində came məscidin olmasında görürdü. "Dərbəndnamə"nin məlumatına görə, 733/734-cü ildə əməvi sərkərdəsi Məsləmə ibn Əbdülməlik Dərbənddə olan came məscidindən başqa daha yeddi məhəllə məscidi (Xəzər, Fələstin, Dəməşq, Qeysəri, əl-Cəzirə və Mosul) tikdirməyi əmr etdi. Ayırı-ayrı millətlərin, daha doğrusu, tayfaların yaşadığı məhəllələrdə tikilən bu məscidlərə ərəblərlə yanaşı, islamı qəbul etmiş qeyri-ərəblər *məvalilər* də gəlirdilər. Mənbələrin məlumatına görə, məhz Dərbənd islamı "kafirələrin" yaşadıkları ətraf dağlıq ölkələrə yayırdı. 869-cu ildə Dərbənddə məskunlaşmış ərəb nəslindən olan Haşim əs-Suləmi bu şəhər-dövləti müstəqil elan edib, Dərbənd əmirliyinin əsasını qoyduqdan sonra vaxtaşırı qonşu qeyri-müsəlman dağlıqlar üzərinə dini bayraq altında işğalçılıq yürüşləri təşkil edirdi. Dağ yerlərində islamaşma uzun proses şəklini alsada, bu yürüşlər bəzi dağlıqların zorla, bəzilərinin isə köntüllülük prinsipi əsasında gec-tez müsəlmanlaşmasına gətirib çıxartdı.

Öz əvvəlki dini etiqadını saxlayan "zimmi" adlandırılan yerli əhali "dövlətlinin dövlətinə görə, varlığın varına görə, kasıblın kasıblığına görə" can vergisi verirdi. Lakin artıq Əməvilər Xilafəti dövründə çox vaxt öz şəxsi mənfəətlərini güdən xəlifə canişinləri Quranın (9, 29) cizyənin yalnız zimmilərdən tutulması haqqında buyuruğunu pozaraq, yeni müsəlmanlardan - məvalilərdən də vergi almağa başladılar. Beləliklə, başqa dinə mənsub olanlardan tutulan can vergisi-cizyə həm müsəlmanlardan, həm də qeyri-müsəlmanlardan alınan adi vergiyə çevrildi. Belə siyasət xalq kütlələrinin narazılığına və bunun nəticəsi olaraq xəlifə II Ömər (717-720) canişinlərə yeni müsəlmanlardan cizyə toplanmasını dayandırmaları göstərişini verməsinə səbəb oldu. Ancaq II Ömər ölümündən sonra can vergisinin alınması yenidən bərpa edildi, onu ödəməyənlərə qarşı müxtəlif cəza tədbirləri görüldü.

İslam büt-pərəstliyin və çoxallahlılığın bütün formalarına qarşı müharibə elan etdi, səcdə məqsədilə canlı varlığın şəklini çəkməyi yasaq etdi. Məhz bu addım islamın yayılması ilə Azərbaycanda təsviri incəsənətin tətbiq dairəsinin məhdudlaşmasına gətirib çıxartdı.

Beləliklə, ilk ərəb işğalından keçən təqribən üç əsr ərzində bütün Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti islamaşdı, azərbaycanlılarla yanaşı, ərəb işğal dairəsinə düşmüş qonşu xristian xalqları isə öz əvvəlki dinlərini saxladılar; bunun əsas səbəbi Azərbaycan ərazisində - həm şimalda və həm də cənubda, dini etiqadca büt-pərəst və atəş-pərəst olan qeyri-xristian albanların, türkdilli və irandilli tayfa və xalqların üstünlük təşkil etməsi idi. Məhz onlar, öz xoşları ilə islamı qəbul etmiş dönmə

xristianlarla birlikdə Qafqazın ilk müsəlmanları oldular. İslamlaşdırmanın ilk mərhələsində xoş-güc qəbul edilmiş din yalnız müəyyən vaxt keçdikdən sonra, xüsusilə islamın mədəni gücünün təsiri ilə siddətlə qavranılmış və mənimsənilmiş inama çevrildi.

Albaniya əhalisinin xeyli hissəsi hakim sülalənin nümayəndələri Mihranilərle birlikdə dövlət dini elan edilmiş xristianlığa etiqad edirdilər. Qonşu xristian ölkələrində olduğu kimi, burada da yunan diofizi dini etiqadından kənara çıxan müxtəlif bədətçi cərəyanlar fəaliyyət göstərirdi; bu cərəyanların qriqorian təriqətinə düşmən olan üzvləri bu dövrdə amansızlıqla təqib olunurdular. Alban kilsəsinin təqib olunmasında, onun sərbəstlik və müstəqillik hüququnun pozulmasında erməni qriqorian kilsəsi xüsusi rol oynayırdı. Alban kilsəsini öz nüfuzuna tabe etmək istəyən erməni katolikoslari məqsədlərinə çatmaq üçün, Sasanilər dövründə olduğu kimi, ərəb hökmranlığı dövründə də Xilafətin hərbi qüvvələrinin köməyinə əl atırdılar. Cənubi Qafqazda özlərinə arxa axtaran Əməvilər ermənilər və albanlar arasındakı təfriqçilikdən bacarıqla istifadə edərək, alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe olunması üçün şərait yaratdılar.

Sonralar diofiziliyə qarşı hər yerdə mübarizə aparan erməni kilsəsi alban ruhanilərini öz mövqelərindən sıxışdırıb çıxartdı və ölkənin ərəblər üçün əlçatmaz dağ yerlərində yaşayan alban əhalisini qriqorianlaşdırmağa başladı. Bu proses nəticəsində, ərəb müəlliflərinə görə, hələ X əsrdə də Bərdə və onun ətraflarında işlədilən alban-arrani dili, eləcə də alban ədəbiyyatı abidələri tədricən yoxa çıxdı.

Ancaq qriqorianlaşdırma prosesi və bunun nəticəsi olan erməniləşdirmə albanların kəskin müqaviməti ilə üzleşdi. XIII əsrdə Gəncədə yaşamış, mənşəcə alban olan tarixçi Kirakos yazırdı ki, yalnız alban "rəislərinin", yəni zadəganların çoxu erməni dilini bilir və bu dildə danışırdılar. Deməli, hətta XIII əsrdə belə, Albaniya əhalisinin hamısı erməni dilini bilmir və öz ana dilində danışırdı.

İ.P.Petruşevskinin haqlı qeydinə görə, erməni kilsəsi Albaniyada "ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdu. Onun bu rolu VIII əsrin başlanğıcından etibarən, yəni erməni monofizi [kilsəsinin] katolikosu Yeqiya (İliya) xəlifənin köməyi ilə xalkidonçuluq (diofizilik) mövqeyində duran alban katolikosu Nersesi devirdikdən və ermənipərəstlər - monofizilər tərəfindən Albaniyada xalkidonçuluq (pravoslav yunanpərəst və gürcüpərəst) hərəkatı yatırıldıqdan sonra xüsusüə nəzərə çarpırdı, bu hərəkat ruhanilər və knyazların bir hissəsi tərəfindən alban kilsəsinin erməni kilsəsindən müstəqilliyini qorumaq cəhdini əks etdirirdi".

Bu vaxtdan etibarən, xristian qaydası ilə ruhanilərin başına əl qoyub, onları keşişliyə keçirmək hüququ alban katolikoslarından erməni katolikoslarına keçir; Moisey Kalankatlının yazdığına görə, Albaniyada bundan sonra xalkidonçuluğa rəğbət bəsləyən hər kəs "qılıncı və əsarətdə məhv edilməli" idi. Bəzi tədqiqatlarda işlədilən "erməni Albaniyası", "erməni albanları" ifadələri elə buradan törənmişdir.

Beləliklə, keçmiş alban vilayətləri, o cümlədən Arsax (indiki Qarabağın

dağlıq hissəsi) İ.P.Petruşevskinin gəldiyi nəticəyə görə, "heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub olmamışdır". Məşhur erməni tədqiqatçısı N.Adontsun fikrincə. "Arsax həmişə erməni nüfuz dairəsindən kənarında olmuşdur". İ.P.Petruşevskinin yazdığına görə, "erməni kilsəsi Arran xalqlarının erməniləşmiş nəsiləri arasında heç olmazsa Sünikdə Orbelyanların nahararlığı dövründə və sonralar göstərdiyi mədəni təsiri göstərə bilmədi".

Beləliklə, erməni kilsəsi, ərəb işğalçıların köməyiylə, VIII əsrin başlanğıcından etibarən ərəb vilayəti Arrana çevrilən keçmiş Albaniyanın xristian əhalisini qriqorianlaşdırmağa başladı. Çox uzun sürən bu proses Eçmiadzinin dəfələrlə müraciətindən sonra alban katolikosluğunun çar Rusiyası tərəfindən 1836-cı ildə ləğv edilməsi ilə başa çatdı. Bu gün tarixi Azərbaycan ərazisinin (tarixi Sünik, Arsax, Xaçın, eləcə də müasir Sisyan, Basarkeçər və s. yerlərin) bəzi kəndlərinin köklü (sonradan köçüb gəlmə yox) erməni əhalisi "erməni kilsəsinin etiqadına qoşulmuş və ermənilərə qarışmış" (A.İoannesyan) albanların nəsilərindəndir. Bu yaxınlardək onların qonşuluğunda yaşayan, indi isə erməni təcavüzü nəticəsində qaçqına çevrilən azərbaycanlıların bir qismi isə müxtəlif səbəblərdən islamı qəbul etmiş, həmin ermənilərdən yalnız dilləri ilə fərqlənən qədim alban soylarındandır.

VII-X ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

§1. ƏKİNÇİLİK VƏ MALDARLIQ

Əkinçilik. VII əsrin II yarısı - X əsrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında əkinçilik və maldarlıq aparıcı yer tutmaqda idi. Azərbaycanda əkinçiliyin daha da inkişaf etməsində, onun məhsuldarlığının artmasında müxtəlif quruluşlu şum alətləri böyük rol oynamışdır. Torpağın daha dərin və keyfiyyətli şumlanması təkmilləşdirilmiş kotanların tətbiqi sayəsində mümkün olmuşdu. Orta əsrlərdə tətbiq olunan bəzi kotanların quruluşu arxeoloji və etnoqrafik materialların yardımı ilə bərpa edilir. Mütəxəssislər bu materiallar əsasında torpağın becərilməsi zamanı ağac kotanın iş prosesini aydınlaşdırmağa bilməmişlər. Adətən kotan iki, bəzən isə dörd öküzün qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilirdi. Torpaqdan asılı olaraq kotan vasitəsilə 0,25 hektaradək sahəni şumlamaq olurdu. VII-X əsrlərdə adi kotan torpağın becərilməsi zamanı başlıca alət idi və tarixi Azərbaycanın bütün ərazisində geniş surətdə istifadə edilirdi. Lakin torpağı daha dərin, daha yaxşı şumlamağa imkan verən ağır və yaxud qara kotanın meydana gəlməsi əkinçilik təsərrüfatında baş vermiş böyük hadisə oldu. Dağlıq yerlərdə iqlim şəraiti, relyef xüsusiyyətləri, yumşaq torpaqların olması ilə əlaqədar dərin şuma ehtiyac yox idi. Buna görə də qara kotan daha çox dağətəyi və aran bölgələrində tətbiq edilirdi. Belə kotanların köməyi ilə əkinçilər həmin bölgələrdə çox böyük sahələri daha yaxşı şumlamaq imkanını əldə edirdilər. Ağır kotan xam torpaqların istifadə edilməsi zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda VIII-IX əsrlərdən məlum olan qara kotan əkinçilik alətlərinin inkişafı baxımından ən təkmilləşmiş şum aləti hesab edilir.

Orta əsr Azərbaycan şəhəri olan Beyləqanda (Örənqala şəhərgahında) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı IX-X əsrlərə aid təbəqələrdə ağır kotanın kifayət dərəcədə geniş gəvahlını, ağır kotlanda kəsici vəzifəsini yerinə yetirən bəsit kotan önünün böyük hissəsi aşkar edilmişdi.

VII-X əsrlərdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq əkinçiliyin müxtəlif sistemləri geniş surətdə yayılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda torpağın dincə qoyulması sistemi geniş tətbiq edilirdi. Yazlıq və payızlıq səpini keçirilən ikitarlı və üçtarlı əkin sahələri mövcud idi. Meşə bölgələrində əkin üçün ayrılmış sahələr ağaclardan təmizləndirdi. Aran yerlərində və qismən də dağlarda süni suvarma tətbiq olunurdu. Dövrümüzədək qalmış mürəkkəb sistemlər, suvarmanın müxtəlif üsul və vasitələri, qədim kanallar və digər suvarma qurğuları (quyular, kəhrizlər, su anbarları və s.), habelə zəngin terminologiya, əfsanə və rəvayətlər Azərbaycanda suvarma sisteminin

yüksək səviyyəsindən xəbər verir.

Azərbaycanın təbiəti, torpaq-iqlim şəraiti və becərilən bitkilərin çoxnövlüliyü öz növbəsində suvarma sistem və üsullarının müxtəlifliyinə də səbəb olmuşdur. Süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik təsərrüfatı əsasən iri və kiçik çaylardan götürülən kanal və ana arxlar vasitəsilə suvarılmışdır. Bu məqsədlə də çaylardan kanal və ana arxlar ayrılır. Həmin ana arxlardan ayrı-ayrı kəndlərin əkin sahələrini suvarmaq üçün iri və ya kiçik qol arxlar çəkilirdi. Ana arxların çəkilməsi, bəndlər tikilməsi, dəhnə basılması çox zəhmət tələb edən ağır proses idi. Ona görə də bu işdə sudan istifadə edəcək bütün el-oba iştirak edirdi. Erkən orta əsrlərdə bu işdə əsir düşmüş adamların əməyindən də geniş istifadə olunurdu.

Kəhriz suvarma sistemi də Azərbaycan əkinçiliyində mühüm rol oynamışdı. Suvarma mənbə və vasitəsi kimi bulaqlardan, göl və nohurlardan, quyulardan, su anbarlarından və istilərdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda taxıl bitkiləri arasında buğda, darı, çəltik və arpa daha geniş yayılmışdı. VII əsrə aid bir mənbədə Albaniya ərazisində çoxlu arpanın becərildiyi xəbər verilir.

Moisey Kalankatlı Kür çayı boyunca çoxlu taxıl bitkilərinin becərildiyini qeyd edir. Bu məlumat arxeoloji dəlillərlə də təsdiq edilir: İsmayılı rayonunun Yekəxana kəndi yaxınlığında arxeoloqların aşkar etdikləri taxıl qalıqlarının tədqiqi onların əsasən çoxcərgəli mədəni arpanın müxtəlif növlərindən birinə aid olduğunu göstərir. Bunlarla yanaşı ikicərgəli yabanı arpa toxumları da aşkar edilmişdir. Elə orada tapılmış buğda toxumları isə yumşaq növə aiddir. Mingəçevir arxeoloji qazıntıları zamanı da xeyli arpa, buğda və darı qalıqları tapılmışdır. Beyləqanda IX - X əsrlərə aid buğda, arpa və digər taxıl qalıqları aşkar edilmişdir. Həmin qalıqların tədqiqi göstərmişdir ki, bu dövrdə Mil düzündə yumşaq və bərk buğda növləri becərilirdi. Əski dövrlərdən fərqli olaraq orta əsrlərdə darı daha geniş yayılmışdı.

Bu dövrdə əsas və yardımçı biçin alətlərinin daha mükəmməl və daha rahat müxtəlif növləri artmışdı. Qiymətli tapıntılar - oraqlar, əlcəklər, dəryazlar bunu təsdiq edir. Dışli oraqlar və lülə sümükdən hazırlanmış barməqlıq xüsusilə geniş miqyasda istifadə olunan alətlərdən idi.

Əvvəllər ləng yayılan, VIII-IX əsrlərdən başlayaraq coşqun inkişaf yoluna qədəm qoyan çəltikçilik Azərbaycan əhalisinin iqtisadi həyatında daha mühüm rol kəsb etdi. Beyləqanda, X əsrə aid olan mədəni təbəqədə düyü qalıqları aşkar edilmişdir. IX-X əsrlərdə çəltikçilik Şabran, Şirvan, Şəki, Muğan-Talış bölgələrində geniş yayılmışdı. Texniki bitkilərdən kətan və pambıq daha çox becərilirdi. Muğan, Mil və başqa düzlərdə süni suvarmanın tətbiqi VIII-X əsrlərdə kənd təsərrüfatının başlıca sahələrindən birinə çevrilən pambıqçılığın inkişafı üçün xüsusilə əlverişli şərait yaratmışdı. Həmin dövrün qaynağında Azərbaycanda becərilən "sonsuz miqdarda", "yaxşı keyfiyyətli" pambıqdan danışılır. Sonrakı dövrün mənbələrində pambığın istehsal olunduğu yerlər - Bərdə, Naxçıvan,

Beyləqan, Marağa və başqa şəhərlərin ətrafları da göstərilir.

Mingəçevirdəki III-VIII əsrlərə aid 3 sayılı yaşayış yerindən aşkar olunmuş pambıq toxumlarının mütəxəssislər tərəfindən öyrənilməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, həmin dövrdə Azərbaycanda əkilən pambıq müasir pambıq növlərinə çox yaxındır. Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Təbriz, Xoy və başqa şəhərlərdə bu pambıqdan müxtəlif parçalar toxunurdu.

Bu dövrdə becərilən texniki bitkilər arasında hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda əkilən qızıl boya (*qırmız*) özünəməxsus yer tuturdu. İbn Havqəlin yazdığına görə "Varsan, Bərdə, Bab əl-Əbvab nahiyələrində və Xəzər dənizinin ortasında (başqa mənbələrə görə Kür çayı mənsəbinin qarşısında - *red.*) yerləşən adada *qırmız* var. O Xəzər dənizi vasitəsilə Cürcana, oradan isə quru yolu ilə Hind ölkəsinə göndərilir. Qırmız Bab əl-Əbvabın hüduqlarından Tiflisədək bütün Arranda və Arras çayı yaxınlığından Cürzan nahiyələrində də hər yerdə vardır".

Ölkənin şimal vilayətlərində (əsasən Bakı və Dərbənd ətraflarında) yaxşı keyfiyyətli, xarici ölkələrə də aparılan zəfəran becərilirdi.

Bu dövrdə bir sıra Azərbaycan şəhərlərində toxuculuğun inkişafı ilə əlaqədar təsərrüfatın digər sahələri ilə yanaşı, ipəkçilik də artdı və bəzi vilayətlərdə hətta aparıcı yer tutdu. Mənbələrdə Arranın bir çox yerlərində, o cümlədən Şirvan və Şabranda ipəyin bol olması haqqında məlumatlar vardır. Həmin məlumatlara görə, xeyli ipəyin istehsal edilərək ixrac olunduğu Bərdədə çoxlu ellik tut ağacları bitirdi. Erkən orta əsrlər dövründə ipəkçiliyin inkişafı haqqında yerli və ərəb mənbələrində təqdim edilən material arxeoloji tapıntılarla da təsdiq edilir. Mingəçevirdə VII əsrə aid edilən ipək parça qalıqları aşkar olunmuşdur.

Mingəçevir, Qəbələ, Örenqala və Gəncədə aparılan arxeoloji qazıntılarda müxtəlif toxumların tapılması Azərbaycanda bostançılığın inkişaf edib yayıldığını, onun bu dövrdə artıq təsərrüfatın müstəqil sahəsinə çevrildiyini təsdiq edir. Bu yerlərdə yetişən bol tərəvəz, göyərti, paxlalı bitkilər haqqında məlumat verən X əsrin ərəb coğrafiyaçı-səyyahları "azdaqri-ərdhəri" adı ilə məşhur olan Marağa qovununu xüsusi qeyd etmişdilər.

Bu dövrdə bağçılıq da xeyli inkişaf etmişdi. Bu bərdə bir çox mənbələrdə dəyərli məlumat vardır. Ərəb səyyahı Əbu Düləfin yazdığına görə, Araz çayının sahillərində bitən narın heç bir ölkədə tayıbərəbəri yoxdur. İbn Havqəl Bərdədə yetişən şabalıd, zoğal və əncirdən bəhs edir, hətta ərəb dilində yazdığı bu əsərində "şabalıd" və "zoğal"ı öz yerli adları ilə verir. Bu dövrün müəlliflərinin əsərlərində dəfələrlə xurma, püstə, badam, naringi, alma, armud, albalı, qovun, tut, gavalı, heyva, qoz və findığın adları çəkilir, bu meyvələrin yaş və qunusunun yaxın Şərqi bir çox ölkələrinə ixrac edilməsindən danışılır. Subtropik bitkilərdən isə Azərbaycanda bu dövrdə daha çox yayılan zeytun idi.

Tədqiq olunan dövrün arxeoloji materialı bağçılığın da xeyli inkişaf etdiyini təsdiq edir. Qazıntılar zamanı Mingəçevirdə nar, şaftalı qalıqları, Gəncədə qoz və findıq qabıqları, armud və alma tumları, gavalı, badam, albalı, qaysı və

başqa meyvələrin tumları aşkara çıxarılmışdır.

Bağçılıqla yanaşı, Azərbaycanda bu dövrdə üzümçülük də inkişaf etmişdi. Yayılmaqda olan islam dini şərabçılığın tərəqqisinə yerlərdə ləngidici təsir göstərsə də, azərbaycanlıların təsərrüfat fəaliyyətlərinin mühüm sahəsi olan üzümçülüğün inkişafını saxlaya bilmədi.

X yüzildə buraya gələn səyyahlar Azərbaycanın, demək olar, bütün şəhərlərində üzümün bol olduğunu göstərir, onun yaş və qurusunun Yaxın Şərq ölkələrinə aparılmasını qeyd edirlər.

Arxeoloji dəlillər də üzümün bolluğu barədəki mənbə məlumatlarını təsdiq edir. Bir çox abidələrin arxeoloji tədqiqatı zamanı aşkar edilmiş üzüm tumları, şərabın hazırlanması və saxlanması üçün zəruri olan gil qablar, tuluqlar, şərab çöküntüsü və s. həmin dövrdə üzümçülük və şərabçılığın xeyli inkişaf etdiyini bir daha sübut edir.

Maldarlıq. VII-X əsrlərdə Azərbaycanda maldarlığın oturaq və köçmə formaları yayılmışdı. Lakin bununla yanaşı, bu dövrdə yarımköçəri maldarlıq da meydana gəlmiş və tədricən inkişaf etməyə başlamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yarımköçəri maldarlığın yayılmasında müxtəlif vaxtlarda ölkəyə gəlmiş köçəri tayfaların mühüm rolu olmuşdur. Düzenlik bölgələrdə əlverişli şəraitin olması da Azərbaycanda yarımköçəri maldarlığın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, erkən orta əsrlər dövründə meydana gəlmiş yarımköçəri maldarlıq XI-XII əsrlərdə bitkin şəkklə düşmüşdür.

Yarımköçəri maldarlar təsərrüfatın yalnız bir sahəsi - maldarlıqla, daha çox qoyunçuluqla məşğul olurdular. Lakin təsərrüfatın bu forması Azərbaycanda geniş intişar tapa bilməmiş, yalnız Şirvan və Qarabağ, Muğan və Mil düzləri əhalisinin müəyyən qismində qeydə alınmışdı. Bununla yanaşı, Böyük və Kiçik Qafqazın dağ və dağətəyi yerlərinin əhalisi qışda öz sürülərini Muğan, Mil, Şirvan düzlərində otarır, yayda isə həmin sürüləri dağlara, zəngin alp çəmənliklərinə qovurdular. Bəzi orta çağ mənbələrinin məlumatlarına əsaslanaraq erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda olan yaylaqlara qonşu vilayətlərdən böyük sürülər gətirildiyini mülahizə etmək olar.

VII-X əsrlərdə əkinçiliyin intensiv təkamülü maldarlığın inkişafına xüsusi təsir göstərir. Arxeoloji materiallar Azərbaycanda o zaman çoxsaylı xırdabuynuzlu maldara sürülərinin olduğunu təsdiq etməyə imkan yaradır. Azərbaycanda qoyunçuluğun yüksək inkişaf səviyyəsi İbn Havqəlin məlumatı ilə bir daha təsdiqlənir; onun yazdığına görə, Ərdəbil yaxınlığındakı Kulsurə bazarında eyni vaxtda 100 min qoyun satılırdı.

Bu dövrdə atçılığın inkişafı yazılı mənbələrdəki məlumatla təsdiq edilir. Həmin məlumata görə, 764-cü ildə xəzərlər ölkədən çoxsaylı at ıxları aparmışdılar. IX-X yüzil ərəb müəllifləri Azərbaycanın qıvrıq davamlı at cinsləri ilə məşhur olduğu haqqında məlumat vermişlər. Bu atlara İraq və Şamda daha yüksək qiymət verilirdi. Yerli cinslər arasında Qarabağ atları daha geniş şöhrət qazanmışdı. Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra burada ərəb atlarının bəslənilib-yetişdirilməsi başlandı. Cins ərəb atlarının

yerli at cinsləri ilə çütləşdirilməsi nəticəsində daha yüksək keyfiyyətlərə malik yeni at cinsi meydana gəldi.

Ticarətin inkişafı əsas nəqliyyat vasitəsi kimi dəvəçiliyin yüksəlişinə də xeyli təsir etdi. Dəvə ağır şeylərin daşınması üçün əvəzolunmaz yük heyvanı idi. Arxeoloji və yazılı mənbələr Azərbaycanın yarımköçəri maldarlıq formasının hakim olduğu düzən yerlərində təkhörgüclü və ikihörgüclü dəvə cinslərinin geniş yayıldığını təsdiq edir.

Azərbaycanın dağlıq bölgələrində inkişaf edən heyvandarlıq təsərrüfatı ailəvi tələbatı ödəməklə yanaşı, satış bazarını da malla təmin edirdi. Kəndlinin şəxsi təsərrüfatında qoyun, keçi, inək, öküz, at, ev quşları vardı. Bahqçılıq, ovçuluq, arıçılıq kənd təsərrüfatının yardımçı sahələri idi. X əsrdə Azərbaycanda olmuş ərəb coğrafiyaçı-səyyahları (əl-İstəxri, İbn Havqəl və b.) Kür və Araz çaylarından tutulan balıqların çox dadlı olduğunu qeyd edir, "şahmahı" adlanan, o zamanlar hətta qurudulmuş halda xarici ölkələrə daşınan balıq növünü yüksək qiymətləndirirdilər.

VII-X əsrlərdə istehsal məhsullarının ümumi inkişafı nəticəsində maldarlıq məhsulları istehsal da artdı. Bu dövrdə müxtəlif süd məhsullarının istehsalı və saxlanılması üçün istifadə edilən qabların keyfiyyəti yaxşılaşır. Gil süd badyaları ilə yanaşı, mis səmiclər istifadə olunmağa başlanır. Yağın hazırlanması üçün gil, tuluq və ağac nehrələrdən istifadə olunurdu. O dövrə aid nehrələr əvvəlkilərdən yalnız böyük ölçüsü ilə deyil, eləcə də quruluşu ilə seçilirdi.

Bu dövrdə xırda buynuzlu mal-qaranın sayının artması daha çox yun, dəri, süd və süd məhsulları əldə etməyə imkan yaratmışdı.

Beləliklə, mövcud material, tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanda nəinki Qafqaz ölkələrinə, eləcə də bütün Ön Asiyaya xas olan yüksək mədəniyyətli əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının olduğunu təsdiq edir.

§2.ƏRƏB HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ŞƏHƏRLƏR VƏ ŞƏHƏR HƏYATI

Ərəb müdaxiləsindən sonra Xilafət qoşunlarının itaətə gəlməyən şimal vilayətlərinə etdikləri vaxtaşırı yürüşləri, eləcə də xəzərlərin və başqalarının bu yerlərə ardı-arası kəsilməyən hücumları ilə əlaqədar Azərbaycan ərazisində baş verən hərbi əməliyyatlar bu ölkənin şəhərlərinə və şəhər həyatına təsir göstərməyə bilməzdi. Yaxın Şərqi ərəblər tərəfindən "tez bir zamanda və çox vaxt sülh yolu ilə, iqtisadiyyata ciddi zərər yetirmədən" işğal edilən bir çox şəhərlərinə nisbətən Azərbaycanın xüsusilə xaricdən daha çox müdaxiləyə məruz qalan şimal hissəsi uzun sürən hərbi əməliyyatlar zamanı ciddi çətinliklərlə üzləşmiş, bəzi hallarda isə dağıdılmışdı. Bütün bunlar şəhər təsərrüfatının böyük zərər çəkməsinə, hətta bir sıra şəhərlərin müvəqqəti

tənəzzülünə gətirib çıxarsa da müharibələrarası dinclik dövründə köhnə şəhərlərin bəziləri yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş, bir neçəsi isə təzəliklə salınmışdı.

Azərbaycana daha mütərəqqi ictimai münasibətlər gətirə bilməyən, buna görə də öz gəlişləri ilə cəmiyyətin ictimai-iqtisadi əsaslarını dəyişməyən köçəri ərəblər məhsuldar qüvvələri məhv etməməyə, mövcud təsərrüfat sistemini, o cümlədən şəhər təsərrüfatını qoruyub saxlamağa çalışır, bununla yanaşı, işğalın ilk dövründə siyasi iddialardan az üstün tutmadıqları maddi mənfəətlərini də yaddan çıxarmırdılar. Bu hal Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərinin əhalisi ilə bağlanılan müqavilələrin məzmunu ilə də təsdiq olunur. Belə ki, Naxçıvan əhalisi ilə bağlanmış sülh müqaviləsinə görə bu şəhəri tutmuş ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmə sakinlərin həyatına zəmin olur, onların əmlakının, eləcə də kilsələrin, məbədlərin və şəhər divarlarının toxunulmazlığına təminat verirdi; əvəzində yalnız müəyyən edilmiş məbləğdə verginin vaxtlı-vaxtında ödənilməsi tələb olunurdu.

Şəhərlərin təslim edilməsinin belə şərtləri yerli əhali üçün o qədər də ağır deyildi; bir də ki, təyin edilmiş vergilərin qədəri də əvvəlki dövrə nisbətən az idi.

Ərəblər bu və ya digər şəhəri ələ keçirdikdə şəhərin tabeliyində olan bütün kənd və yaşayış məntəqələrinə də sahib olurdular. Ona görə də şəhərin əhalisi ilə bağlanılan müqavilə ərəblərin "rustaq" adlandırdığı bütün nahiyəyə aid edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı şəhəri mühasirəyə alan ərəblər dərhal hücumə keçmir, şəhərlilərin döyüzsüz təslim olmalarını tələb edir, onların qarşısında şərt qoyurdular, ya siyasi asılılığı boyunlarına götürmək və vergi verməklə - sülh, ya da müharibə. Şəhərlilərin mənfə cavabları həmin şəhərlərin "zor gücünə" (*amvatan*) işğalına, talan edilməsinə və döyüzsüz təslim olanlara nisbətən daha ağır vergilərlə yüklənməsinə səbəb olurdu.

Ərəb yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda onlarla böyük-kiçik şəhər vardı. Bu şəhərlərin bir çoxu işğaldan sonra da öz inzibati, siyasi, eləcə də iqtisadi əhəmiyyətini saxlamışdı. Lakin işğal dövrü Azərbaycan şəhərlərinin dəqiq sayını müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Belə ki, orta çağ ərəb müəllifləri "mədinə" - şəhər termini ilə "karyə" kənd sözlərindəki fərqə çox varmır, bəzən "karyə" terminini həm şəhər, həm də kənd mənasında işlədirdilər. Xilafət dövrü tarixi tədqiqatçıların (O.Q.Bolşakov və b.) fikrincə, "işğalla əlaqədar adları çəkilən şəhərlərin başqa yaşayış yerlərindən ayırd edilməsi üçün əsas amil onların siyasi əhəmiyyətidir; ərəblərlə müqavilə bağlayanlar, görünür, iri inzibati mərkəzlər, yəni şəhərlərdir". Yalnız sonrakı IX-X əsrlərdə ərəb müəllifləri "karyə" sözünü ancaq "kənd" mənasında işlətdilər. X əsrin ərəb coğrafiyaşünas alimi əl-Müqəddəs müsləman şəhərini kənddən fərqləndirən əsas cəhəti müəyyənləşdirməyə çalışır və bu fərqi şəhərdə came məscidin olmasıda görürdü. Tədqiqatçılar bunu came məscidin şəhərin siyasi-inzibati həyatında oynadığı mühüm rolda, ordakı minbərdən vacib siyasi əhəmiyyətli xütbələrin oxunmasında görürlər. Əl-Müqəddəsinin mülahizəsinə görə Xilafət, o cümlədən Azərbaycan şəhərləri inzibati əhəmiyyətinə görə üç növə bölünürdü: "misr" - paytaxt, "qəsəbə" - vilayət mərkəzi, "mədinə" - vilayət şəhəri.

Bu şəhərlərin qarşılıqlı münasibətlərini o, təşbehlərlə belə ifadə edirdi: "misir - hökmdar, qəsəbə - hacib (hərbi rəis), mədinə isə döyüşçü kimidir".

Yazılı qaynaqların məlumatı və arxeoloji qazıntılar ərəb hakimiyyəti dövründə Azərbaycan və Arranda şəhərlərin bir neçə kateqoriyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu dövrdə ictimai əmək bölgüsü daha geniş zəmində həyata keçirilir, sənətlər kənd təsərrüfatından ayrılaraq şəhərlərdə mərkəzləşir. Şəhərin kənddən ayrılması prosesi dərinləşir, şəhər əhalisi a rıtq kənd təsərrüfatı ilə deyil, yalnız sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olur.

Lakin ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanın bütün şəhərləri mühüm ticarət - sənaye mərkəzləri deyildi. Yalnız beynəlxalq tranzit ticarətinin ana yolları üzərində olan Bərdə, Beyləqan (Paytakaran), Dərbənd (Bab əl-Əbvab) kimi iri şəhərlər belə mərkəzlərdən idilər. Bu şəhərlərdə ruhani və dünyəvi əyanlar, tacirlər, sələmçilər, əkinçiliklə əlaqəni üzümüş sənətkarlar yaşayırdılar.

Böyükliyinə görə orta ölçüdə olan ikinci kateqoriyaya aid şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idilər və şəhərin özünü, eləcə də ətraf nahiyəni zəruri məhsullarla təmin edirdilər. Karvan yolları üstündəki ticarət mərkəzlərindən fərqli olaraq, əldən-ayaqdan uzaq yerdə, əsas ticarət yollarından kənar yerdə bu şəhərlər eyni zamanda böyük hərbi dəstələrin saxlanıldığı qalalar idi. Şəki, Qəbələ, Naxçıvan, Amaras, Ərdəbil, Girdiman belə şəhərlərdən olmuşdur. Həmin şəhərlərin bəzilərində (məsələn, Girdimanda) yerli hakimlərin iqamətgahı, onların qoşunları, daha sonralar isə onların xəzinəsi yerləşirdi (məsələn, Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında).

Şəhərlərin üçüncü kateqoriyasını kəndtipli şəhərlər, yəni feodal mülklərinin inzibati mərkəzləri təşkil etsələr də, əkinçiliyə daha çox meyil edən, lakin ictimai-iqtisadi mənada şəhər olmayan yaşayış məntəqələrini də bu kateqoriyaya aid etmək mümkündür. Belə yerlərdə ictimai və əmlak cəhətdən təbəqələşmə hələ kəskin nəzərə çarpmırdı. Onların natural təsərrüfat həyatı keçirən əhalisinin başqa bazarlarla, demək olar ki, heç bir əlaqəsi yox idi.

Bəzi Azərbaycan şəhərlərinin əzəmətinə və strateji əhəmiyyətini həmin şəhərləri əhatə edən qalın divar və bürclərin qalıqları sübut edir. Demək olar bütün qala divarları və bürclər yonulmuş iri daşlardan hörülmüş, onların özülü isə bişmiş kərpicdən qoyulmuşdu. O dövrdə şəhər salarkən xaricdən ola biləcək hücumlardan yaxşı müdafiə olunmaq üçün şəhərin qala divarları və bürclərinin yuxarı hissəsində mütləq mazğallar qoyur və ya baca açırdılar.

Aydındır ki, orta əsrlərdə başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan şəhərlər birdən-birə yarana bilməzdi. Bu şəhərlərin meydana gəlməsinin ilkin iqtisadi şərtləri hələ erkən orta əsrlərdə yaradılmışdı; lakin həmin dövrün yaşayış məntəqələrinin heç də hamısı iri feodal şəhəri səviyyəsinə yüksələ bilmirdi. Orta əsrlərin erkən mərhələsində şəhər təsərrüfatının ümumi inkişafı bu yaşayış məntəqələrinin tədricən orta çağ feodal şəhərinə çevrilməsi üçün zəmin yaratdı. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı

haqqında məlumat verən mənbələr işğal dövrü üçün Ərdəbil, Muğan, Naxçıvan, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şəki, Şəmkir, Dərbənd, Şabran, Şamaxı, Qazax və başqa bu kimi şəhərlərin adlarını sadalayır. IX-X yüzillərin müəllifləri isə bu siyahını onlarla şəhər və yaşayış məntəqəsinin adları ilə zənginləşdirmişlər. Lakin ərəb mənbələrində adları çəkilən bu yaşayış məntəqələrinin heç də hamısı dövrümüzədək qalmamış, çoxunun hətta adı da unudulmuşdur. Əgər Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı, Naxçıvan, Bakı, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil, Şəmkir, Gəncə, Şabran və b. şəhərlərin tarixi yerlərinin müəyyənləşdirilməsi şübhə doğurmursa, mənbələrdə adları çəkilən bir çox şəhər və yaşayış məntəqələri hələ də arxeoloji baxımdan açılmamışdır.

Ərəb işğalından xeyli sonra, VIII əsrdə də, Arran və Azərbaycan ərazisində davam edən ardı-arası kəsilməyən müharibələr şəhər və yaşayış məntəqələrinə xeyli zərər vurdu. Elə ona görə də çətin ki, bu dövrü iqtisadiyyatın çiçəklənməsi üçün əlverişli hesab etmək mümkün olsun. Arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə təsdiq olunan yazılı mənbələr ərəb işğalı, xəzər yürüşləri, yerli əhalinin Xilafətə qarşı çıxışları və s. ilə əlaqədar iki əsrdən çox davam edən nisbi iqtisadi durğunluq dövründən sonra, yəni təqribən IX yüzilin II yarısından, Azərbaycanda şəhərlərin, sənətkarlığın və ticarətin inkişaf etməyə başladığını göstərir. Bu dövrdən başlayaraq şəhərlər yenidən sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilir, orada istehsal olunan məhsullara tələbat artır və Moisey Kalankatlıın məlumatına görə, hətta təbii sərvətin istismarı da güclənir.

Arxeoloji qazıntılar bir sıra Azərbaycan şəhərlərində (Gəncə, Qəbələ, Mingəçevir, Beyləqan-Örənqala, Dərbənd, Çoqa, Bakı, Şabran, Şamaxı) orta əsrlərə xas olan bütün əsas sənət növlərini (qab-qacaq emalı, qızıl və gümüş məmulatının hazırlanması, toxuculuq və s.) olduğunu göstərən mədəni təbəqələr aşkar etmişdir. Sənətkarlar şəhər əhalisinin əsas kütləsini təşkil edirdilər. Onların sayı kənd əhalisinin şəhərlərə axını hesabına daim artırdı. Sənətkarlar şəhərin sıx məhəllələrində ixtisaslarına görə yerləşərdilər. Bazar mərkəzləri belə məhəllələri adətən hər tərəfdən əhatə edərdi. Bəzən sənətkar dükənləri şəhərin kənarında, möhkəmləndirilmiş qala divarlarının yanında cərgə ilə düzülürdü.

Qəbələ şəhəri ərazisində aparılan qazıntılar zamanı içərisində yerli istehsal məhsulu olan qızıl və gümüş şeylər, pullar, dulusçuluq məmulatı və s. tapılmış bir neçə qəbir aşkar olunmuşdur. Mingəçevirdə açılmış yeraltı sərdabədə toxucu dəzgahı hissələri, çəkməçilik ləvazimatı, cəhrədəki iy halqaları, ipək və yun parça qırıqları, xalça tikələri aşkar olunmuş, yaşayış evlərindəki qazıntı nəticəsində torlar üçün daş və gildən qayırılmış çoxlu lot tapılmışdır. Beyləqanda dulusçu küreləri, dulusçuluq alətləri, habelə istehsal zamanı zədələnmiş saxsı məmulatı aşkara çıxarılmışdır.

Məhz bu dövrdə Azərbaycanda metalışləmə sənəti özünün çiçəklənmə mərhələsinə qədəm qoyur, Sənətkarlar xeyli miqdarda dəmir əmək alətləri (oraq, dəryaz, balta, kotan, müxtəlif bıçaqlar və s.) hazırlayırdılar. Orta əsr şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Gədəbəy, Daşkəsən, Qarabağ, Naxçıvan və b. yerlərdə hasil olunmuş dəmir filizindən hazırlanan müxtəlif formalı alətlər aşkar edilmişdir.

İpəkçiliyin və xalçaçılığın Arran və Azərbaycanda inkişafı haqqında yerli və ərəb-fars müəlliflərinin əsərlərindəki məlumata görə yun, ipək və pambıq parçalar emal edən yerli sənətkarlar həmin parçaları və onlardan tikilmiş hazır paltarları bazara çıxarırdılar. Gəncədə, Şəmkirdə, Mərənddə istehsal olunmuş yun paltarlar xüsusi şöhrət qazanmışdı. Bərzənddə, ərəb qaynaqlarında "qətifə" adı ilə qeyd edilən hamam dəsmalları, tirmə parçalar, örtüklər, çullar, Varsan və Naxçıvanda "zilu" adlanan xalılar, namaz xalçaları, Muğanda sumaq və palazlar, xalça çuvallar, Səlmasda ipək qaytanlar və s. hazırlanırdı. Şirvandan dünyanın hər yerinə qızılın əyarını müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən daş (məhək) aparılırdı. Həmin daşın istehsalı Arranda çıxarılan qiymətli metallardan məmulat hazırlayan yerli emalatxanalarla sıx bağlı idi. Elə ona görə də yerli sahəməçi "qızıl, gümüş, dəmir filizi və mis hasilatından başı çıxan cürbəcür sənətkarlar" haqqında söhbət açır.

Mənbələr Şirvanda xeyli neft və duz çıxarılması, bu məhsulların quru və dəniz yolları ilə digər ölkələrə daşınması haqqında da məlumat verir. Əl-Məsudinin yazdığına görə, Bakuyədə (Bakıda) "ağ və başqa növ neft mədənləri vardır. Dünyada buradan savayı, Allah bilir, ağ nefti olan başqa yer yoxdur. Bura Şirvan məmləkətinin sahil şəhəridir. Həmin neftverən yerdə vulkan vardır. Bu, alovunun dilləri həmişə göyə ucalan mənbədir".

Bu dövrdə müstəqil həyat keçirən Azərbaycan və Arran şəhərləri Xilafətin yüksək rütbəli məmurlarının iqamətgahları yerləşən inzibati mərkəzlər kimi də fəaliyyət göstərirdi. Mərkəzləşdirilmiş dövlət olan Xilafətin hüdudlarında birləşdirilmiş bu şəhərlər yüksəldikcə onların olan-qalan daxili muxtariyyətləri də əldən gedirdi. Bu birlik ticarətin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaratdı, tacirlər üçün Xəzər dənizindən keçən ticarət yollarını açdı.

Avropa, Asiya və Afrikanın müxtəlif yerlərində aşkar olunmuş çoxsaylı pul dəfnələri Xilafət hökumranlığı dövründə ticarətin geniş miqyas aldığını, Azərbaycanın o dövrün bütün məşhur ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxladığını göstərir. Lakin ərəblərin hələ də davam etdirdikləri işğalçılıq müharibələri orta əsr Azərbaycanının iqtisadi həyatının inkişaf istiqamətlərinə təsir etdi; Xilafətin Bizansla aramsız apardığı müharibələr Şərqi ölkələrinin Kiçik Asiya ilə ticarət əlaqələrinə son qoydu. Lakin Bizansın dünya ticarətində öz aparıcı rolunu itirməsindən sonra Xilafətin qonşu ölkələrlə ticarət münasibətlərində Azərbaycan və Arran şəhərlərinin aparıcı mövqeyi gücləndi. Artıq Xilafətin ticarət əməliyyatları yeni məcraya yönəldildi, indi başqa şəhərlər həmin əməliyyatların əsas mərkəzləri oldu. Yeni inzibati mərkəzlər yarandı, bəzi ticarət yollarının istiqamətləri dəyişdi. Məhz bu dövrdə qədim Albanıyanın Qəbələ, Şəki, Amaras şəhərləri ticarət mərkəzləri kimi öz əvvəlki əhəmiyyətlərini itirdilər. Beynəlxalq ticarətdə onları Xilafətin poçt idarəsinin (**divan əl-bərid**) ixtiyarındakı əsas poçt yolları üzərində yerləşən Bərdə, Dərbənd, Ərdəbil, Marağa, Gəncə, Şamaxı və başqa bu kimi şəhərlər əvəz etdi. Nəinki ticarət, habelə strateji əhəmiyyətə malik olan bu yollarda **sikkə** (hərfin: "yol") adlanan xüsusi poçt-gömrük məntəqələri yerləşdirildi. Ərəb coğrafiyaçıların məlumatlarından görünür ki, artıq IX əsrin ortalarında

Azərbaycan ərazisindən keçən mühüm yol qovşaqlarında əlildən artıq poçt-gömrük məntəqəsi vardı. Yolçular atlarını bu məntəqələrdə dəyşir, poçt torbalarını bu və ya digər yerə aparan qasidlər burada təyin edilir, gömrükxanalar burada olurdu. Lakin Xilafətin mərkəzindən, məsələn, Bağdaddan keçən yollarda bu məntəqələr arasındakı məsafə 1,5-1,7 fərsəx (9-12 km) idisə, mərkəzdən uzaqda olan Arranda bu məsafə 7-11,5 fərsəxə (42-70 km) çatırdı. Belə ki, Bərdə-Tiflis yolunda 10, Bərdə-Dərbənd yolunda 15, Bərdə-Dəbil yolunda 7 poçt-gömrük məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi. Nəbələd yolçuların azmaması üçün yollarda növbəti şəhərədək olan məsafənin qeyd edildiyi xüsusi "mil daşları" - yolgöstəriciləri də qoyulurdu. O dövrdə inzibati baxımdan Xilafətin Arran vilayəti tərkibində olan Tiflis yaxınlığında tapılmış həmin daşlardan birinin üzərində belə bir yazı həkk edilmişdi: "Allahın adı ilə! Tiflisdən üç mil aralı".

Ərəb canişininin iqamətgahı Bərdəyə köçürüldükdən sonra Arran ərazisindən keçən ticarət və karvan yollarının başlıca qovşaq məntəqəsinə çevrilmiş bu şəhər, mühüm ticarət mərkəzləri olan Bab əl-Əbvab (Dərbənd), Tiflis, Dəbil, Ərdəbil şəhərləri və onlar vasitəsilə başqa şimal və şərq ölkələri ilə birləşirdi.

Zəngin bazarları və yerli sənətkarların istehsal etdikləri müxtəlif çeşidli məhsulları olan Azərbaycan və Arran şəhərləri ticarət əməliyyatlarında iştirak edərək, Xilafətin Avropa və Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin artmasına səbəb olurdular. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar Orta Asiya, Rusiya, Bizans, İran, Çin, Suriya, Fələstin, Mısır və b. ölkələrin maddi-mədəniyyət nümunələrini aşkar etmişdir; görünür, həmin ölkələrdən Azərbaycana şüşə, zərgərlik və toxuculuq məmulatı, gümüş qablar, bəzək şeyləri və s. gətirilirdi.

Bu dövr ticarətinin inkişafında Xəzər dənizi mühüm rol oynayırdı. Bizanslıların Qara dənizdən keçən ticarət xətlərini qapamış ərəblər yeni ticarət yollarını Xəzərə istiqamətləndirdilər. Bu isə Abaskun və Astrabaddan tutmuş Dərbəndədək Xəzərsahili şəhərlərin sürətli inkişafına səbəb oldu. Xəzər dənizi hövzəsinin cənub hissəsində gedən ticarət inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalına malik olan bir çox Asiya ölkələri ilə geniş əlaqələr saxlayan Bağdad, Buxara və Səmərqəndin iri bazarlarının yaxınlığı sayəsində daha da artırdı. Ərəblər əvvəllər Bizansın əlində olan Xəzər-Volqa ticarət yoluna nəzarət etməyə başladılar. Bizans imperiyasının arxalandığı xəzərlər isə ərəblər tərəfindən məğlub edildiklərinə görə yeni ana ticarət yolu üçün təhlükə təşkil etmirdilər. Xəzər dənizinin ərəblərin əlində olan bütün liman şəhərlərinə İbn Havqəlin məlumatına görə "tez-tez bir limandan başqasına gedən tacir gəmiləri gəlirdi".

Tranzit ölkəsi olan Azərbaycan digər ölkələrlə ticarətdə fəal iştirak edirdi. Azərbaycandan olan tacirlər, eləcə də yolları buradan keçən ərəb və b. ölkələrin tacirləri Volqa çayı ilə yuxarı qalxaraq şimala, bulqarların ölkəsinə gedib çıxırdılar. Tacirlər orada əllərində olan malın dəyərinin onda biri miqdarında gömrük haqqı ödəyir, xeyirli alış-veriş edirdilər; çünki islam dinini qəbul etmiş bulqarlar onlarla həmdin olan bu tacirlərin sövdələrinə maneçilik törətmirdilər. Azərbaycanın, Arranın və eləcə də bütün Xilafətin bazarlarına bulqar və burtaslardan samur, dələ, tülkü xəzləri, dəri papaqlar, oxlar, qılınclar, zirehli geyimlər, balıq yapışqanı, qullar, bal, mum və s.

gətirilirdi. Arrandan o zaman məşhur olan toxuma malları aparılırdı. Bu mallar toxucu müəssisələrinin məhsulları üçün bölüşdürücü məntəqə olan Dərbənd vasitəsilə müxtəlif ölkələrə daşınırdı. Bundan başqa Arran Xilafətin bütün bazarlarında çox tələb olunan keyfiyyətli boyaqlar və zəfəran ixrac edən ölkə idi.

Nəinki Arranın, habelə bütün Qafqazın ən mühüm şəhəri olan Bərdə, akademik V. V. Bartoldla görə, Qafqazdakı bütün ticarət yollarının və ərəblərin burada keçirdikləri ticarət əməliyyatlarının əsas mərkəzi və qovşağı, şimala tranzit ticarətinin mərkəzi idi.

Ərəblərin Arranı işğalnadək Bərdədə Sasanı mərzbanlarının iqamətgahı və alban katolikoslarının patriarxlıq taxtı yerləşirdi. Xəlifə Osman (644-654) dövründə şəhər ərəblərin işğalına məruz qaldı. 654-cü ildə ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin Qafqaza ikinci yürüşündən sonra Xilafətin Şimal vilayətlərinin canişini öz iqamətgahını Dvindən Bərdəyə köçürdü. Bərdə ərəblərin Qafqazdakı canişinliyinin mərkəzinə çevrildi. Lakin hələ İran-Bizans müharibələri dövründə xəzərlər tərəfindən dağıldığı üçün Əməvi xəlifələrinin təyin etdiyi canişinlər şəhəri yenidən qurulması haqqında əmr verirlər. Mənbələr Bərdənin bərpasını Xatim ibn Numan əl-Bəxili və ya onun oğlu Əbdüləziz ibn Xatimin adları ilə bağlayırlar.

Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi (750) ilə Bərdənin inzibati və siyasi mərkəz kimi əhəmiyyəti daha da artır.

Xilafətin zəifləməsi, Azərbaycanda separatist meyillərin güclənməsi ilə Bərdə şəhəri Xilafətin Cənubi Qafqazdakı inzibati mərkəzi statusunu itirir. Lakin bununla belə, Bərdə iqtisadi əhəmiyyətini saxlaya bilər; çox keçmədən Sacilərin, 942-ci ildən isə Salarilərin əsas şəhərlərindən biri olur.

X əsrin 20-ci illərində Bərdədə olmuş ərəb coğrafiyaşünas-səyyahı əl-İstəxri bir fərsəx (təq. 6 km) eni, bir o qədər də uzunluğu olan bu böyük şəhər haqqında məlumat verirkən, "İraqa Xorasan arasında, Rey və İsfahandan sonra Bərdədən daha münbit torpaqlı, əlverişli mövqə tutan başqa şəhər olmadığını bildirir. Əl-İstəxri dövründə "Fars və Xuzistanı ipəklə təchiz edən" Bərdədə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı yalnız o dövr mənbələri ilə deyil, son illərdə şəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə də təsdiq edilir.

944-cü il Bərdə tarixinə ağır və müsibətli illərdən biri kimi daxil oldu. Gəmilərlə Xəzərdən Kür vasitəsilə Bərdəyə gələn ruslar¹ şəhərin müdafiəsini təşkil etmiş Salari Mərzban ibn Məhəmmədin deyilməli və yerli könüllülərdən ibarət

¹Bərdəyə olan hücum rus tayfalarının Azərbaycana ilk hücumu deyildi. Mütəxəssislər bu rusları bəzən normanlarla-skandinavlılarla, bəzən cənub-rus düzlərindən olan dəniz quldurları ("brodniki") ilə bağlayır, bəzən isə türkdilli tayfa hesab edir, hətta onların islamı qəbul etmiş olduqlarını iddia edirlər. Lakin müxtəlif mənbə və ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, 944-cü ildə Bərdəyə hücum edən və mənbələrin "rus" adlandırdıqları bu işğalçılar rus knyazı İqrun (912-945) topladığı drujinasının və muzdlu qoşununun döyüşçüləri olublar. Toplu halında "rus" adlandırılan bu muzdlu qoşunun tərkibində ruslarla yanaşı, milliyətəcə başqa tayfalara, o cümlədən türklərə mənsub döyüşçülər də ola bilərdi.

birləşmiş qoşununun müqavimətini qıraraq, şəhəri tutmuş, onu talan etmiş, müqavimət göstərənləri qılıncdan keçirmiş, arvad-uşağı əsir almışdılar. Bərdə şəhərinin müqəddəratında həlledici rol oynamış bu faciə haqqında XI əsrin əvvəllərində yaşamış İbn Mısıqəveyh, XIII əsr tarixçisi İbn əl-Əsir, eləcə də yerli alban müəllifi və b. məlumat vermişlər. Bu yürüş və onun nəticəsi olan qırğın, dağıntı və talan Bərdə şəhərinin tənəzzülünü sürətləndirdi, o vaxtacan tərifli dillərdən düşməyən Bərdə təcridən əhəmiyyətini itirdi.

Rusların yürüşündən bir neçə il sonra, 40-cı illərin axırlarında Bərdədə olmuş ərəb coğrafiyaşünas-səyyahı İbn Havqəl ondan əvvəl bu şəhərdə olmuş əl-İstəxrinin məlumatını təsdiq etsə də Bərdənin hələ də ağır günlər keçirdiyini bildirir: "Ruslarla müharibə zamanından başlayaraq hakim dairələrin təzyiqi, ölkəni ağılsız adamların idarə etməsi nəticəsində vaxtaşırı baş verən və bu günədək davam edən basqıların törətdiyi dağıntılara baxmayaraq Bərdənin bazar, karvansara və hamamları çoxdur". Həmin əsrin sonlarında Bərdədə olmuş başqa bir ərəb səyyahı əl-Müqəddəsi isə on il ərzində, mənbələrin məlumatından göründüyü kimi, yalnız xarici işğalçıların deyil, ara müharibələrinin də əziyyətini çəkən, bununla belə hələ də əzəmətini itirməyən Bərdəni "həmin iqlimin Bağdadı" adlandırır. Lakin dağıntıların izləri artıq özünü göstərirdi: əl-Müqəddəsi bu şəhərə gələrkən "onun kənarları artıq dağılmış, əhalisi azalmışdı. Bərdənin qalası isə nizamsız halda idi".

Ərəb müəlliflərinin (əl-İstəxri, İbn Havqəl, Yaqut əl-Həməvi və b.) Bərdədə istehsal və buradan ixrac edilən mallar, eləcə də bu nahiyənin kənd təsərrüfatı məhsulları haqqında məlumatları da maraqlıdır; onların yazdıqlarına görə, Bərdədən "bir fərsəxdən də az aralı olan bir yer var, adına əl-Əndərab deyirlər, Kurrax, Lasub və Naftan arasında bir günlük yoldan çox məsafədə olan bu yer bağ və bostanlarla örtülmüşdür, hər yer meyvəlikdir. Orada əla findıq (**bunduk**) yetişir, özü də Səmərqənd findığından daha keyfiyyətlidir. Orada yetişən şabalıd (**şahballut**) Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Onların bir meyvəsi var, adına zoğal deyirlər, özü üzvün meyvəsinə (**əl-ğubeyra**) oxşayır, yetişdikdə dadı şirin, yetişmədikdə isə acı olur. Bərdəyə ənciri Lasubdan gətirirlər, bu, əncirin ən yaxşı növüdür. Buradan çoxlu ipək aparırlar. İpəkqurdunu heç kəsə mənsub olmayan tut ağaclarında yetişdirirlər. Fars və Xuzistan bu ipəklə geniş təchiz olunur. Bərdənin üç fərsəliyində Kür çayı axır. Ondən tumları **əş-şurmahı** (şahmahı-şamayı) [balığını] duzlayıb, başqa yerlərə aparırlar... Kür çayından tutulan başqa balığı da ixrac edirlər, ona **əd-dəvakin** (**əz-zərəqan** - qızıl balıq?) və **əl-uşub** (əl-işubət) deyirlər. Hər iki balıq bu yerlərdə olan ən yaxşı balıq növlərindəndir. Bərdənin Bab əl-Əkrad (Kürdlər qapısı) adlı darvazası yanında bazar günü açılan əl-Kurkiy adlı bazar var. O, bir fərsəx uzunluğunda, bir fərsəx enindədir. Hər həftənin bazar günləri hər yerdən, hətta İraqdan belə adamlar buraya axır. Bu, hətta Ərdəbil yanındakı Kursurə bazarından da böyükdür. Əl-Kurkiy adı bazar gününün öz adına üstün gəlib, çoxları həftənin günlərini sayanda deyirlər: cümə, şənbə, **əl-Kurkiy** (bazar), bazar ertəsi, çərşənbə axşamı və beləliklə, həftənin günlərini sayırlar. Bərdənin **beytülmalı** (xəzinəsi), Şamda olduğu kimi, camə məscidindədir. Bərdə **beytülmalının** qurğuşundan damı, dəmir qapısı,

doqquz sütunu vardır. Hökmdarın evi şəhər içində, came məscidinin yanında, bazarlar isə şəhər kənarında - rabatdadır..."

Xilafətin şimal ölkələri ilə ticarət mübadiləsində əhəmiyyətli mövqe tutan "Qapılar qapısı" **Bab əl-Əbvab** - Dərbənd Arranın ikinci böyük şəhəri idi. Ərəb xəlifələri Dərbəndin strateji və ticarət-ötürücü məntəqə kimi xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun azad şəhər statusunu saxladılar, şəhəri əmirlər və ya rəislər şurası idarə etməyə başladı. Hələ 736-cı ildə xəlifə Hişamın dövründə Əsəd ibn Zafir başda olmaqla, Dərbəndə göndərilmiş 400 dövlət məmuru bu idarəçiliyin əsasını qoydu. Şəhərin idarəsinə rəhbərlik edən **rəislər rəisi** nizamnamə çərçivəsində onun mühafizəsini təşkil etməli, qanun-qayda və təmizliyi gözləməli idi. Dərbənd qalasında, eləcə də digər sərhəd qalalarında yerləşdirilmiş hərbi hissələr xidmət müqabilində xəzinədən maaş almır, yerli ehtiyatlar hesabına saxlanılırdılar. Xəlifənin sərəncamı ilə sərhədyanı bölgənin "kafir" düşmənlə üz-üzə qalan döyüşçü - qazi əhalisinə vəqf payı kimi bütöv vilayətlərlə yanaşı, Abşeronun neft və duz yataqlarından əldə olunan gəlirlər verilir. Xəlifə Harun ər-Rəşid dövründə şəhərlilərin rifahını yaxşılaşdırmaq üçün Dərbəndə Rubas çayından bir neçə kanal çəkildi, burada bağ və bostanlar salındı, dəyirmanlar tikildi.

Xilafətin şimal hüduqlarında sərhəd qalası olan Dərbənd Xəzər dənizinin ən mühüm limanı idi. Şəhər dənizin içərilərinə doğru uzanan daş hasarla əhatə edilmişdi. Bu şəhərdə olmuş əl-İstəxri və İbn Havqəlin məlumatına görə "Bab əl-Əbvab sahil şəhəridir. Ortasında gəmilərin yan alması üçün körpü var. Körpü ilə dəniz arasında hər iki yandan qoşa divar çəkilmişdir. Belə ki, gəmilərin giriş yolu dar və çox girintili-çixıntılıdır. Giriş... zəncirlənmişdir... heç bir gəmi icazəsiz buraya nə daxil olur, nə də çıxır".

VIII-IX əsrlərdə genişlənmiş ticarət Xilafət xəzinəsinə xeyli gəlir və mənfəət gətirirdi. Buna görə də Dərbəndin hakim dairələri ehtiyatı əldən vermədən Xilafətin yalnız hərbi-strateji deyil, ticarət mənafeələrinin də keşiyində dururdular. "Dərbəndnamə"dəki məlumata görə, ehtiyatlı dərbəndlilər şəhərin müdafiə sisteminin quruluşunu gizlətmək məqsədilə xəzər xaqanın Dərbəndə göndərdiyi elçilərinin gözlərini bağlamışdılar.

Ticarət məqsədilə Dərbəndə gələn yadellilərdən hələ xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın fərmanında nəzərdə tutulmuş gömrük haqqı alınır. Bu fərmana görə "torpaqlarımıza qədəm basan yadelli tacirlərdən, başqa ölkələrdə müsəlmanlardan alınan gömrük haqqı məbləğində, 10 faiz haqq alınır. Zimmi (müsəlman olmayan yerli) tacirlərdən malın dəyərinin beşdə birini, müsəlman tacirlərdən isə ümumi dəyəri 200 dirhəmə bərabər olan malına görə 5 dirhəm, yerdə qalan hər 40 dirhəmlik malına görə 1 dirhəm gömrük haqqı" alınır. "Dərbəndnamə"nin məlumatına görə, xəzərlərin ölkəsində ticarət etmək arzusunda olan hər hansı bir Dərbənd sakini ya malın onda biri dəyərində haqq ödəməli, ya da alveri atmalı idi. İdax olunan malların, eləcə də qulların, mal-qaranın və hər cür başqa şeylərin üzərinə qoyulan bu gömrük haqları Xilafət xəzinəsinə hər il 100 mindən 1 milyon

dirhəmədək gəlir gətirirdi.

Dərbənd tacirlərinin alverində yerli istehsal məhsulları (kətandan hazırlanmış üst paltarları, zəfəran, qırmızı boyaq və s.) xüsusi yer tuturdu. Yerli tacirlər şəhərdə istehsal olunan məhsullarla yanaşı, "kafirlərin ölkələrindən" gətirilən qulların satışından da xeyli mənfəət götürürdülər. Şimali Qafqazın bütün xammalı da (qoyun sürüləri, dəri və s.) Dərbənddən keçirdi.

644-cü ildən ərəblər tərəfindən işğal edilərək, inzibati baxımdan Xilafətin Arran vilayətinin tərkibinə daxil edilən, uzun müddət müsəlman Cəfərilər əmirliyinə tabe olan, yalnız 1122-ci ildə gürcülər tərəfindən geri qaytarılan **Tiflis** ərəb mənbələrində Arranın üç böyük şəhəri sırasında sadalanır.

Yazılı mənbələrdəki məlumatlara və arxeoloji tapıntılara əsaslanan alimlər **Beyləqan** (Örənqala) şəhərinin eramızın V əsrinin sonunda, VI əsrinin əvvəlində təsis edildiyini göstərirlər. Azərbaycan ərazisində baş verən məlum hadisələr üzündən IX əsrə qədər Muğan düzündə olan bir çox şəhər və qalaların sıradan çıxması, 944-cü ildə rusların Bərdə şəhərini dağıtması və talanlara məruz qoyulması ilə Mil-Muğan düzündə Beyləqanın rol və əhəmiyyəti yüksəldi. Bərdəni Ördəbillə, oradan isə Xilafətin digər inzibati ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən əsas yollardan biri üzərində yerləşən bu şəhər tədricən sənətkarlıq və ticarətin əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bu tarixi gerçəklik Örənqala şəhərgahı ərazisində aşkar edilən arxeoloji materiallarla yanaşı, X əsrin ərəb-fars coğrafiyaşünas-səyyahlarının məlumatları ilə təsdiqlənir.

Bərdə düşəndən sonra onun yerini X əsrin II yarısında Arran vilayətinin mərkəzinə çevrilən Gəncə tutdu. Bərdə - Tiflis yolu üstündə yerləşən Gəncə bölgənin yalnız siyasi həyatında deyil, ticarətində də fəal iştirak etməyə başladı. Şəhəri əhatə edən, qalınlığı orta hesabla iki metr çatan üç cərgə qala divarları iri sənətkarlıq və gur ticarət mərkəzi kimi əhəmiyyəti günü-gündən artan Gəncənin sürətli inkişafını təsdiq edir. Köhnə Gəncənin ərazisində qazıntı işləri aparmış arxeoloqlar müəyyən etmişlər ki, üç cərgə divarların qalıqları ilə əhatə olunmuş şəhərgahın sahəsi təqribən 250 hektara, ümumi sahəsi isə 9-10 kvadrat kilometrə yaxın olmuşdur. Bununla yanaşı, şəhərgahda aşkara çıxarılmış maddi-mədəniyyət qalıqları onun yaranma tarixini mənbələrdə göstərildiyi kimi VI-IX əsrlərə deyil, daha dərin dövrlərə aid edir (İ.Cəfərzadə).

Bərdə-Tiflis yolu üzərində yerləşən mühüm şəhərlərdən biri də **Şəmkir** (**Şamkur**) olmuşdur. IX-X əsr ərəb müəlliflərinin Arranın şəhərləri sırasında adını çəkdiyi Şəmkir, əl-Balazurinin məlumatına görə, işğaldan sonra, təqribən bir əsrə yaxın, yəni VIII yüzilin ortalarında (köçəri savirlər - sevardilər onu dağıdıb viran qoyanadək) "gur və abad şəhər" idi. 854-cü ildə xəlifə əl-Mütəsimin sərkərdəsi Böyük Buğa şəhəri bərpa edib, buraya islamı qəbul etmək istəyən xəzərlərdən və şəhər həyatını canlandırmaq, xüsusilə ticarəti inkişaf etdirmək üçün Bərdə tacirlərindən köçürdü; bundan sonra Şəmkir o dövrdə hakimiyyətdə olan xəlifə əl-Mütəvəkkilin şərifinə **əl-Mütəvəkkiliyyə** adlandırıldı.

IX əsrin ikinci yarısında Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Şirvanşahlarn hakimiyyətinin bərpa edilməsindən sonra yeni hakim sülalənin şəərəfinə **əl-Yəzidiyyə** adını almış qədim **Şamaxı (Şamaxiyə)** çox keçmədən, əl-Müqəddəsinin dili ilə desək, "binaları daşdan və gildən, axar suları, bağları, seyrəngahları olan" bir şəhərə çevrildi. Bu dövrdə "Şirvan ölkəsinin baş şəhəri" kimi ad çıxarmış Şamaxı beynəlxalq ipək ticarətində mühüm mövqə tutur, Azərbaycanın ən iri ticarət mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Məşhur Şamaxı ipəyi Şərq və Qərb bazarlarında layiqli yer tuta bilmişdi.

Hələ Sasanilər dövründə inzibati mərkəz mövqeyində olan, hərbi-strateji əhəmiyyətli Nəşavə (Naxçıvan) şəhərində ərəb işğalından sonra hərbi qarnizon yerləşdirilmiş, ilk dövrdə şəhər Arana məxsus əl-Busfurrucan vilayətinin mərkəzi olmuşdur.

Artıq X yüzildə Xəzər dənizi sahilində "bütün iqlimin yeganə limanı olan" **Bakı** dövrün mənbələrində ən keyfiyyətli nefti olan şəhər kimi tanınırdı. Hələ VIII - IX əsrlərdə burada hasil edilən neft və duz müxtəlif ölkələrə ixrac olunudu.

Ərəb işğalı dövründə Cənubi Azərbaycanın ən böyük və əsas şəhəri **Ərdəbil** idi. VIII əsrin ortalarında baş verən hadisələri qələmə alan əl-Balzuri yazırdı: "Xəlifədən hücum əmri alan Huzayfə Azərbaycanın baş şəhəri Ərdəbilə yola düşdü; əhalidən vergi toplayan Sasani mərzbanının iqamətgahı da burada idi".

İlk vaxtlar ərəblər bu şəhərin siyasi və inzibati mərkəz statusunu saxladılar, hətta xəlifə Əli (656-661) dövründə Azərbaycan hakimi təyin edilmiş əl-Əşas ibn Qeys dövlətin təminatı hesabına yaşayan ərəbləri Ərdəbildə yerləşdirmiş, bu şəhəri abadlaşdırmış, burada məscid tikdirmişdi. Lakin ərəb-xəzər müharibələrinin başlanması ilə Ərdəbil və onun ətrafları da gərgin döyüş meydanına çevrildi. Məhz buna görə Ərminiyyə və Azərbaycan hakimi Mərvan ibn Məhəmmədin (732 - 744) dövründə canişinin iqamətgahı və hərbi düşərgəsi təzəliklə möhkəmləndirilmiş qədim Marağaya köçürüldü. IX əsrin sonu, X əsrin əvvəllərində Yusif ibn Əbu-s-Sac Ərdəbili Sacilər dövlətinin paytaxtı etdi. Elə bu dövrdə şəhər üç darvazası olan qala divarları ilə əhatə edildi. Burada olmuş İbn Havqəl yazırdı: "Hal-hazırda [Cənubi] Azərbaycanın ən mühüm vilayəti və böyük şəhəri Ərdəbilidir. Hərbi düşərgə və hökmdarlar sarayı buradadır. Şəhərin havası saf, satış qiymətləri ucuzdur... Şəhər çox gözəldir. İçindən çaylar axır, su quyuları vardır. Çörək isə demək olar ki, həmişə bol olduğundan 1 dirhəmə 50 lavaş almaq olar. Ətin 1,5 manını (1 mann təqribən 831 q-N. V.) 1 dirhəmə verirlər. Bal, əriniş yağ, yarma, qoz, fındıq, kişmiş və başqa yeməli şeylər çox ucuzdur, demək olar ki, havayı verirlər. Ucuzluğu ilə şöhrət qazanmış bir çox başqa yerlər, xətrin istədiyin hər şeyin bolluğu və yaxşı yaşamaq imkanına görə Ərdəbilə güzəştə gedirlər".

Ərdəbil yaxınlığında yaxşı möhkəmləndirilmiş böyük Kursura qalası vardı. Hər təzə Ay çıxanda burada böyük ticarət bazarı açılırdı. Hələ gəncliyində bu bazarda olmuş İbn Havqəlin təsvirinə görə, müxtəlif yerlərdən gələn adamlar buraya satmaq üçün "əmtə və ticarət mallarından bez, səqat, bərbəhar [parçaları], ətir və sirkə, sərrac və misgərlərin məhsullarını, qızıl, gümüş, at, qatır, uzunqulaq,

iribuynuzlu mal-qara gətirirlər".

Mənbələr Ərdəbildən sonra o dövr üçün Cənubi Azərbaycanın ən böyük şəhəri kimi **Marağanın** adını çəkirlər. Antik mənbələrə görə hələ eramızdan əvvəl Fraata (Fraaspa, Praaspa, ərəb mənbələrində Afraharuz) adı ilə tanınan bu qədim şəhərin yeni dirçəliş dövrü ərəblərin Azərbaycan və Ərminiyədəki hakimi Mərvan ibn Məhəmmədin adı ilə bağlıdır. Mənbələrin məlumatına görə, bu qədim yaşayış məskənini öz himayəsinə alan Mərvan onu bərpa edib genişləndirmiş, bu yerin daha da məskunlaşması üçün hər cür şərait yaratmağa çalışmışdı. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Marağa Əməvilərin başqa mülkləri ilə birlikdə yeni sülalə nümayəndələrinin ixtiyarına keçdi. VIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın əsas şəhərinə çevrilmiş Marağa qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş, burada çoxlu qoşun yerləşdirilmişdi. Şəhərə gələn səyyahlar Marağanı "sağlam havalı, bağları, çayları, mədən suları, ləzzətli meyvələri, ərzağı və başqa şeyləri bol olan" şəhər adlandırırlar.

Eyni adlı gölün sahilində yerləşən **Urmiya** şəhəri dövrün mühüm yaşayış məntəqələrindən biri hesab edilirdi. Bir çox orta əsr ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, əl-Balazuri və b.) "Zərdüşün vətəni" adlandırdıqları "bu əzəmətli qədim şəhər"ə gəlmiş İbn Havqəl onun haqqında yazırdı: "Urmiya sağlam havalı şəhərdir, üzümlüyü, şəhər içində axan bulaqları, əkin sahələri və rustaqları çoxdur. Hər cür malı və ticarət məhsulları da vardır".

Artıq X əsrdən "Azərbaycanın ən məşhur şəhəri"nə çevrilmiş **Təbriz** (Tibriz) işğalın ilk illərində çox da böyük olmayan bir yaşayış məntəqəsi idi. VIII əsrin ortalarında xəlifənin əmrilə öz qəbiləsi ilə Azərbaycana köçmüş yəmənli Rəvvad ibn Musanna əl-Əzdi Təbrizdən Bəzzədək bütün topaqlara sahib olmuşdu. Əl-Balazurinin yazdığına görə, onun oğlu Vacnau ər-Rəvvad qardaşları ilə birlikdə Təbrizdə müxtəlif binalar tikdirmiş, onu qala divarları ilə möhkəmlətmişdi. VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərində Təbriz Məhəmməd ibn ər-Rəvvadın əlində idi. Ölkədə yaranmış siyasi vəziyyət onun da Xilafətdən ayrılmaq cəhdlərini gücləndirir. Lakin Mərənd hakimi Əbu-İ-Bəis ilk Rəvvadilərə məxsus bir çox yerləri, o cümlədən Təbrizi tutmuş, IX əsrin ortalarında öz əlində saxlaya bilmişdi. Təbrizin IX əsrin II yarısından sonra başlanan çiçəklənmə dövründə bu şəhərdə olmuş əl-Müqəddəsi onu Şərqi ən gözəl şəhərlərindən də üstün tutur: "Nədir Təbriz? O bir saf qızıldır, nadir kimyadır, alınmaz qaladır, Mədinət əs-Salamdan (Bağdaddan) üstündür. İslam əhli onunla fəxr edir. Qiymətlərin ucuzluğu və meyvənin bolluğu haqqında heç soruşma. Came məscidi şəhərin ortasındadır, gözəlliyinin həddi-hüdudu yoxdur".

Mənbələr ərəb işğalından sonra şəhər həyatının nisbi inkişaf yoluna düşdüyü IX yüzilin ortaları və ondan sonrakı dövr üçün güneyin əl-Məyanic (Miyanə), əl-Xunəc (Xunə), Ucan, Dəxərrəqan, Xuvey (Xoy), Sələmas (Salmas), Mərənd, Təbriz, Varsan, Bərzənd, Muğan, Cabravan, Şiz, Sisər, MİMƏZ, Əhər və s., quzeyin Şəki, Qəbələ, Şabran, Şirvan, Abxaz, (Layican?), Bərdic və başqa bu kimi "gözəl, eyni böyüklükdə" orta şəhərlərin adlarını çəkirlər. İbn Havqəl Cənubun bütün şəhərlərini onları xarakterizə

edən ümumi cəhətlərdə belə birləşdirirdi; "bu şəhərlərin hamısını ağaclar bürümüş, hər yer buğda zəmiləri və xurma ağacları ilə doludur. Bu yerlərdən heç biri çaylarına, bağlarına və yaşayış məntəqələrinə görə o birisindən əskik deyil, əksinə, hər cür mal-nemətlə zəngin və Allahın xeyir-bərəkəti ilə doludur. Meyvələri çox, yeməli şeyləri isə havayıdır". Arranın orta böyüklükdə olan şəhərlərini isə o, "gözəl, eyni böyüklükdə və məhsuldar, geniş, yararlı təsərrüfat sahələrinə malik" şəhərlər kimi xarakterizə edir. Lakin bu ümumi cəhətlərlə yanaşı, mənbələr, hər bir şəhərin özünə aid olan xüsusiyyətlərini də qeyd edir, onların hər birinin mövqeyini və əhəmiyyətini bu və ya digər dərəcədə müəyyənləşdirir.

Bütün bu məlumatlar ərəb işğalı və başqa siyasi hadisələrlə bağlı nisbi tənəzzül dövrü keçirən Azərbaycan şəhərlərində baş verən siyasi-iqtisadi dəyişiklikləri, eləcə də IX əsrin sonlarından başlayan dirçəliş və çiçəklənməni əks etdirir.

İşğaldan sonrakı ilk yarım əsrdə yeni ərəb üsul-idarəsi Azərbaycan və Arranda ərəblərdən əvvəlki dövrdə işlədilən əski pul sistemini saxlamışdı. Əvvəllər Sasanilərin, qismən də Bizansın tabeliyində olan bu yerlərdə hələ də köhnə pul vahidləri - Sasani drahması və Bizans miliarisiyi qüvvədə idi. Qərribə də olsa, ərəblərin hakimiyyəti dövründə də əski Sasani vilayətlərində, o cümlədən Azərbaycanda - II Xosrov və II Yəzdigərdin surətləri, eləcə də od məbədlərinin rəsmi olan sikkələr zərb edilirdi. Bunları əvvəlkilərdən fərqləndirən yalnız zərb olunma tarixləri, bir də ki, kufi xətti ilə bir Quran ayəsinin, eləcə də ərəb xəlifəsi ilə o yerə təyin edilmiş hakimin adlarının əlavə edilməsi idi.

Xilafətdə ilk pul islahatı keçirmək cəhdi 660-cı ildə xəlifə Müaviyəyə mənsubdur. Əməvilər hakimiyyət başına gələn kimi o, qızıl və gümüş pullar zərb etdirməyə başladı. Lakin yeni pul vahidləri əhalinin inamını qazana bilmədiyi üçün islahat cəhdi baş tutmadı.

VII əsrin sonu, VIII əsrin əvvəllərində, xəlifə Əbdülməlikin dövründə (685-705) həyata keçirilən yeni pul islahatı Xilafətin geniş ərazisində vahid pul sistemini tətbiq etdi. Qızıl Bizans, gümüş Sasani sikkələri ərəblərin qızıl dinarları və gümüş dirhəmləri ilə əvəz olundu. Yeni pulların üzərindəki "Bismillah"dan sonra, həmin sikkənin hansı xəlifənin dövründə və hansı şəhərdə zərb edildiyi göstərilirdi. Lakin yeni pullar Azərbaycana lazım olduğundan xeyli az gətiriləliyinə görə tədavül üçün zəruri olan gümüş pula tələbat əski Sasani sikkələri, eləcə də yerli sikkəxanalarda kəsilən pullar hesabına ödənilirdi. Xilafətin Şimal vilayətlərində bu sikkələr yalnız canişinin daimi iqamətgahlarında (əvvəl Dəbildə, sonra Bərdədə) deyil, eləcə də onun bu və ya digər səbəbə görə (çox vaxt hərbi əməliyyatlarla bağlı) yerləşdiyi müvəqqəti iqamətgahlarında da zərb olunurdu. Ərəb hakimiyyəti dövründə Arranda zərb edilən və üzərində "Arran" möhürü olan ilk sikkə Hicri 89 (707-708-cü) ilə aiddir. Numizmatik və yazılı mənbələrə görə zərbxanalar Bərdədə, Dərbənddə və ya Şamaxıda (Yəzidiyyə) fəaliyyət göstərə bilirdilər. Lakin xəlifə canişininin baş verən hadisələrlə əlaqədar tez-tez yerdəyişməsi zərbxananın o dövrdəki yerini dəqiqləşdirmək imkanı

vermir.

Ərəb - xəzər müharibələrinin qızıdığı 723-724-cü illərdə Azərbaycanın şimal vilayətlərinə yürüşlər təşkil edən ərəb canişini hərbi əməliyyatların gedişindən asılı olaraq tez-tez müvəqqəti iqamətgahlardan istifadə etdiyi üçün zərb yeri sadəcə olaraq "Azərbaycan" kimi qeyd edilmiş dirhəmlər meydana çıxdı. Şəmkir, Qəbələ, Beyləqan, hətta Ərdəbil və Marağa belə pulların kəsiləyi yer ola bilərdi.

Zərbxanaların Əməvi pullarını kəsməsi Hicri 131 (748-749-ci) ilədək davam etdi. Müxtəlif siyasi dairələrin mübarizəsi başa çatana, Abbasilər sülaləsi nümayəndələri Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirənədək məhəlli zərbxanalar fəaliyyət göstərmədi. Arran ərazisində zərb edilən ilk Abbasilər sikkələri Hicri 140 (757-758-ci) ildə Yəzidiyyədə, iki il sonra isə Bərdədə kəsilən mis fəlsələr olmuşdur.

İlk Abbasilər xəlifələri dövründə Azərbaycan ərazisində qızıl pul kəsilməyə də, tədaviyə xeyli gümüş sikkə buraxılmış, mis sikkələrin zərbi artırılmışdı. Arxeoloqlarımız (Qara Əhmədov) Beyləqanda aparılan qazıntılar zamanı VIII əsrə və IX əsrin I rübünə dair "Arran" adı ilə kəsilmiş çoxlu mis pul aşkar etmişlər; bunlardan 785-787-ci illərdə Hazin ibn Xuzeymənin, 788/789, 791/792-ci illərdə Ubeydallah ibn əl-Mehdinin, 793/794-cü ildə Xalid ibn Yəzidin, 794/795-ci ildə Musa ibn İsanın, 800-cü ildə Əsəd ibn Yəzidin, 802-ci ildə Məhəmməd ibn Yəzidin və b.-nin adına kəsilmiş mis pulları qeyd etmək olar.

Kəsilən dirhəm və fəlsələr öz əvvəlki ölçülərində qalmış, lakin dirhəmlərin çəkisi bir qədər düşmüşdü; sonralar ümumi gümüş böhranı ilə əlaqədar onların çəkisi gah artır, gah azalırdı.

Abbasilər dövründə çox vaxt artıq pul kəsilən yerin konkret adı deyil, zərbxananın yerləşdiyi vilayətin (Azərbaycanın, Arranın və ya Ərminiyanın) adı göstərilirdi. Azərbaycan və Arranın zərbxanalarında kəsilən pulların Şərqi və Qərbi Avropanın (Rusiya, Almaniya, İsveç, Norveç, Pribaltika ölkələri və b.), eləcə də Şərqi müxtəlif ölkələrində aşkar edilən dəfincələrdə tapılması bu ölkələrlə Azərbaycan arasında gedən qızğın ticarət əlaqələrinin olduğunu sübut edir. Pul tədaviyyəsinin artması isə mövcud ticarət münasibətlərinin daha da canlanmasına səbəb olmuşdu.

§ 3. XİLAFƏTİN TORPAQ VƏ VERGİ SİYASƏTİ

Yerli feodal cəmiyyəti üzərində hakim mövqə tutan Xilafət üsuli-idarəsi ərəblərin işğal dairəsinə düşmüş bütün becərilən torpaqları müsəlman icmasının mülkiyyəti elan etdi. Bu torpaqlar, əsasən, öz rəyyətlərinə qarşı münasibətdə bütün hüquq və imtiyazlarını qorumuş əvvəlki sahiblərinin ixtiyarında saxlanılır, ərəblər isə bu sahibkarların müsəlman icması xəzinəsinə (*beytülmalə*) boyun olduqları vergilərlə kifayətləndirilirdilər. Lakin Azərbaycanda, habelə ərəblərə qədər Sasanilərə tabe olan bütün başqa ərazilərdə əvvəllər hökmdara, onun qohumlarına və saray əyanlarına məxsus olan torpaqların bir hissəsi, eləcə də döyüşlərdə öldürülmüş və ya Sasani dövlətinin devrilməsindən sonra öz torpaqlarını tərk etmiş knyaz (işxan) və dehqanların malikanələri işğaldan sonra sahibsiz qalmışdı. Bu kateqoriyadan olan torpaqlar (*savaftı*) müsəlman icmasının başçısı kimi xəlifənin ixtiyarına keçir və ərəb istilaları nəticəsində artmış dövlət fonduna aid edilirdi. İşğalın ilk illərində vəzifəli şəxslərə, döyüşçülərə və başqalarına torpaq payı bu fondan verilmirdi. Əgər "raşidi" xəlifələr dövründə bu torpaq payları bilavasitə xəlifələrin özləri tərəfindən verildisə, artıq Əməvilər dövründə bu hüquq hər vasitə ilə torpaqları yerli sahibkarlardan qoparmağa çalışan canişinlərə də verilməmişdi. Mənbələrin məlumatına görə, "ərəblər Azərbaycanda məskən saldıqda, onların Kufədən, Bəsrədən və Şamdan olan qohumları da buraya axışdılar. Hər biri bacardığı qədər torpaq zəbt etdi, bir hissəsi qeyri-ərəblərdən torpaq satın aldı...".

Beləliklə, tabe olunmuş əhalinin torpaqlarını zor-xoş əldə edən istilaçılar özləri torpaq sahiblərinə, kəndlilərə isə bu torpaq sahələrinin icarəçilərinə çevrildilər.

Qaynaqlar əvvəllər Əməvilərin, sonra isə Abbasilərin ixtiyarında olan aşağıdakı torpaq kateqoriyalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir:

1. Əməvilərdən Abbasilərə keçmiş *xəlifə* ya *soltan torpaqları* - vəfat etmiş və ya vəzifəsindən çıxarılmış məmurların mülklərinin müsadirə edilməsi hesabına və ya satınalma yolu ilə tədricən artan bu torpaqlar böyük gəlirlər gətirirdi. Belə torpaqların idarəsi üçün bir neçə divan təsis edilmişdi.

2. *İqta* (sözün ilkin mənası - paylaşdırma, kəsilib ayrılma, pay) torpaqları - becərilən torpaqların əksəriyyətini təşkil edən bu kateqoriya torpaqlar Abbasilər dövründə daha geniş yayılmışdı. Belə torpaqlar adamlara onlardan əldə edilən gəlirlə birlikdə xidmət müddətinə və ya ömürlük verilir, yəni torpaq iqta sahibinin mülkünə çevrilirdi. Lakin sahiblik hüququna heç də həmişə riayət olunmurdu; belə ki, mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, iqta öz sahibinin əlindən alma və yenidən xüsusi divana verilib bilərdi. İqta sahibləri hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdı, əvəzində vergi ödəyirdilər. Bununla yanaşı, onlar öz torpaqlarında yerləşən kanalları, yolları və körpüləri təmir etməli idilər.

Sahiblik hüququndan asılı olaraq iqta torpaqları nəzəri cəhətdən iki kateqoriyaya bölünürdü: bağışlanan iqta (*təmlik*) şəxsin tam mülkiyyətinə keçir və irsən ötürülürdü. Bu növ iqta adətən becərilməmiş və ya varisi olmayan sahiblərin

ölümündən sonra başsız qalmış torpaqlardan verilir; ikinci kateqoriya irsən keçməyə icarə iqtası idi. Belə torpaq payları adətən hərbiçilərə verilir.

İşdə isə iqtanın növü onun sahibinin vəziyyətindən asılı idi və mülki (şəxsi), xüsusi (xass), hərbi və xəlifə iqtalarına bölünürdü, Mülki iqta daha geniş yayılmışdı və məmurlara tutduqları vəzifəyə görə verilir. Belə ki, tutduğu yüksək vəzifəyə görə iqta almış şəxs vəzifədən kənar edildikdə ona verilmiş torpaq payını da itirir, həmin torpaq payı bu adamın yerinə keçmiş şəxsə verilir.

Xüsusi iqta xidmətlərə görə, şairlər istisna olmaqla xüsusi qabiliyyətə malik şəxslərə verilir. Əllərində olan mülkün tam sahibi olan bu şəxslər öz torpaq paylarını irsən ötürmək hüququna malik idilər. Abbasilər xilafətində bütöv vilayətlərin bağışlandığı müşahidə olunurdu. Məsələn, Babək hərəkatı darmadağın edildikdən sonra ərəb xəlifəsi əl-Mütəsim Azərbaycan, Arran və Ermənistanı belə iqta adı ilə Afşinə bəxş etmişdi. Xəlifə əl-Mütəvəkkil 851-ci ildə Məhəmməd ibn Xəlid ibn Məzyədə belə bir iqta ayıaraq, ətraf nahiyələri ilə birlikdə Bab əl-Əbvab (Dərbənd) şəhərini ona vermişdi. "Xalidiyyə adlanan məşhur malikanələri ilə birlikdə" Gəncə şəhəri də ona bəxş edilmişdi.

Herik (dincə qoyulmuş) torpaqlar da elə bu iqta növünə daxil idi. Sahibkar becərmək üçün onu adətən, kəndlilərə icarəyə verir, onları toxum, kənd təsərrüfatı alətləri və suvarma vasitələri ilə təmin edirdi. O, özü şəxsən hər il xəzinəyə müəyyən məbləğ pul ödəyir, bunun əvəzində isə torpağa nəzarət etmək və onu irsən ötürmək hüququndan istifadə edirdi. Belə iqta sahibi digər vergilərdən azad olunurdu.

Hərbi iqta başqa torpaq növləri - xass iqta, xəlifə mülkləri və xəzinə torpaqları hesabına verilir. Qoşuna da iqta vəqf torpaqlarından verilir. Hərbi iqta ömürlük olmur, irsən keçmirdi; o sahibinin mülkiyyəti deyildi.

Erkən Abbasilər dövründə əslində yenilik olan iqta təsisatı yalnız X-XIII əsrlərdə inkişaf edərək tədricən benefisiyadan irsi lenə çevrilmişdi.

3. *Mülk torpaqları* - Azərbaycanda yerli feodal əyanlarının irsi ixtiyarında olan və mülk adlanan xüsusi torpaq sahələri vardı. Bundan başqa, mərkəzi hökumətin həvəsləndirməsi və köməyi ilə "ölü" torpaqların dirçəldilməsi və bataqlıqların qurudulması, həmin torpaqların əkilməsi onların sahiblərinə tam sahiblik hüququ verirdi. Mülk torpaqlarının digər mənbəyi dövlət torpaqlarının satın alınması idi. Məmurlar və vəsaiti olan digər şəxslər xəlifə mülklərini (dövlət torpaqlarını) əldə edərək, onların daimi sahiblərinə çevrilir və bu torpaqlardan nisbətən sabit gəlir götürürdülər. Bu kateqoriyadan olan torpaqların sahibləri əlavə vergilər verməli və torpaqlarından keçən kanalların bərpası xərclərini ödəməli idilər. Mülk kateqoriyası Xilafətin yarandığı ilk gündən mövcud idi. Mülk torpaqlarını alıb-satmaq, özgəyə bağışlamaq, irsən vermək olardı. Bu torpaqların sahibləri hərbi xidmətdə olurdular.

4. *Vəqf torpaqları* - torpaq mülkiyyətinin əsas növlərindən biridir. Vəqf dedikdə, dini təsisatların ixtiyarına verilən torpaq mülkləri nəzərdə tutulurdu. Bu torpaqlar müqəddəs yerlər (Məkkə və Mədinə), qazilər ("din uğrunda mübarizlər"), məscid və qalaların tikilməsi, habelə digər ehtiyaclar üçün ayrılırdı. Bu torpaqlar sıra-

sına keçmiş sahiblərində qalmasından və ya başqa kafirlərə (zimmilərə) verilməsindən asılı olmayaraq zor gücünə tutulmuş, lakin müsəlmanlar arasında bölüşdürülmüş torpaqlar, əlbəcdə dinc yolla ələ keçirilmiş torpaqlar daxil idi. Vəqf "allahın mülkiyyəti" hesab olunduğu üçün adamlar onun üzərində heç bir şəxsi hüquqa malik olmur, bu mülkiyyətdən ancaq istifadə edə bilirdilər. Bir müddət bütün Azərbaycan da zor gücünə ("anwatan") tutulduğu üçün vəqf torpağı sayılırdı. Müsəlmanların əlinə dinc yolla keçmiş torpaqlar da sonralar daimi vəqflərə çevrildi.

5. *İcma torpaqları* dövlət torpaqları kateqoriyasına daxil idi; kənd sakinlərinə məxsus olan bu torpaqlar otlaqları, örtüş yerlərini, yanacaq toplanan yerləri, qəbiristanlıqları və i. a. əhatə edirdi.

Erkən Xilafət dövründə kəndli kütlələrinin Azərbaycanda geniş yayılmış istismar formaları içərisində yarıdərlik icarəsi xüsusi yer tuturdu. Torpaq sahiblərinin sülətlə müflisləşdirmə çoxsaylı vergilər onları məcbur edirdi ki, torpağı xırda hissələrə bölüb, *müzərraat*, *musakat* və s. adlanan icarə şərtlərilə yarıdərliklərə versinlər. Torpaqlar həmçinin bütöv ərəb qəbilələrinin və ya ərəblərdən olan iri torpaq sahiblərinin və dövlət qulluqçularının himayəsinə də verilirdi. Torpaq məhsulunun $\frac{1}{6}$ və $\frac{1}{7}$ hissəsinə müqabil icarəyə götürülürdü. Torpağın əsil sahibləri məhsulun bir hissəsini himayədarlara verir, əvəzində məmurların təzyiqindən mühafizə olunurdular. Məsələn, Marağa sakinləri öz torpaqlarını Mərvan ibn Məhəmmədin himayəsinə vermişdilər. Azərbaycanın bir çox başqa yerlərinin sakinləri də belə etmiş, öz kəndlərini və əkin sahələrini xoş-güc buraya köçürülmüş ərəb tayfalarının himayəsinə vənmişdilər. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə "onların (yəni azərbaycanlıların - N. V.) kəndləri ona görə həmin ərəblərin himayəsinə keçirildilər ki, [ərəblər] onları müdafiə etsinlər, bu kəndlərin sakinləri isə ərəblərin yarıdərlikləri olurdular".

Beləliklə, Azərbaycan ərəblər tərəfindən işğal edildikdən sonra yerli torpaq sahibləri öz müstəqilliklərini tamamilə əldən verərək, ərəb üsul-idarəsindən asılı vəziyyətə düşdülər. İşğalçı ərəblər tutduqları ölkələrin feodal ağaları ilə tez bir zamanda ümumi dil tapsalar da, özlərini onlardan həmişə ayırırdılar.

Əsasən silah gücünə ələ keçirilmiş şimalı-cənublu Azərbaycanın tabe edilmiş əhalisi ilə qarşılıqlı münasibətlər işğalçılarla yerli əhali arasında bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Hər bir belə müqavilə başqa şərtlərə yanaşı, birdəfəlik və illik vergilərin ödənilməsi təəhhüdünü haqqında maddəni də nəzərdə tutur, yerli əhaliyə məxsus torpaqları onun ixtiyarında saxlayırdı. *Zimmi*, yəni başqa dinə mənsub yerli adam statusunu qazanmış bu sahibkarlar müsəlman icmasının himayəsində qalır, torpaq vergisi - *xəracla* yanaşı, qeyri-müsəlmanların verdiyi can vergisi - *cizyəni* də ödəyirdilər.

Torpaq vergisini müəyyənləşdirərkən ərəblər bu və ya digər ərazinin zor və ya xoşluqla alınmasını nəzərə alır, buna müvafiq olaraq tutduqları bütün torpaqları dörd kateqoriyaya bölürdülər: 1) müsəlmanların özlərinin dirildikləri torpaqlar, 2) mülklərini saxlamaq naminə islamı qəbul etmiş sahibkarların torpaqları, 3) silah gücü ilə kafirlərdən zorla alınmış torpaqlar; bu torpaqlar

qənimət kimi onları tutanlar arasında bölünməli idi, 4) haqqında müqavilə bağlanmış torpaqlar; belə torpaqlar iki növ olurdu: a) sahibləri tərək etdikləri üçün müsəlmanların döyüşsüz sahib olduqları torpaqlar, b) öz yerlərində qalmış və torpaq vergisi ödəmək şərti ilə torpaqlarının əllərində saxlanılması barədə müsəlmanlarla müqavilə bağlanmış sahibkarların torpaqları.

Arran və Azərbaycanın başqa dinə mənsub əhalisi - *zimmilər* xəzinəyə iki cür vergi - *cizyə* və *xərac* ödəyirdilər; müsəlman qanunvericiliyinə-şəriətə görə *cizyə* hər il ancaq kişilərdən, özü də onların sənət və ya ticarətdən əldə etdikləri qazandıqdan asılı olaraq alınır; varlılar 48, ortabablar 24 və "öz əllərinin zəhməti ilə məşğul olan yoxsullar" 12 dirhəm ödəyirdilər. Əgər can vergisi - *cizyə* ancaq qeyri-müsəlmanlardan almırsa, torpaq vergisi - *xərac* həm müsəlmanlardan, həm də başqa dinlərə etiqad edənlərdən alınır, ancaq qeyri-müsəlmanlar bu vergini ikiqat həcmdə ödəyirdilər. Müsəlmanlardan isə sırf islam təəssübkeşlərinə aid olan *onda bir - uşr* vergisi alınır.

İşğalın ilkin mərhələsində, yəni xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın dövründə, Azərbaycan əhalisindən alınan torpaq vergisinin - *xərac*-in məbləği hələ Sasanilər tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qədərdən yüksək deyildi; ət-Təbəriyin yazdığına görə, "onlardan Xosrov *xəracı* alınır". Can vergisinin - *cizyə*-nin məbləği isə, Utba ibn Farkadın Azərbaycan əhalisi ilə bağladığı birinci müqavilənin şərtlərinə görə, yerli əhalinin təminatından asılı olmalı idi ("onlar *cizyə*ni imkanları daxilində ödəyəcəklər"), "qadımlar və uşaqlar, həmçinin yaşamaq üçün vəsaiti olmayan xroniki xəstələr, dünya mülkündən heç nəyi olmayan zahidlər" *cizyə*dən azad edilirdilər. Lakin artıq Muğanın istilasından sonra ərəblər "hər həddi-bülüğa çatana" üçün can vergisinin qədərini "bir dinar və ya onun dəyərində" təyin edirlər. Az sonra Həbib ibn Məsləmənin Tiflis sakinləri ilə bağladığı müqaviləyə görə *cizyə*-nin məbləği, "hər həyətdən bir dinar" təsdiq edildi. Anli Samuilin məlumatına görə, Əməvilər hər həyətdən dörd dirhəm [pul], üç mod¹ xəlbirlənmiş buğda, atlı üçün bir torba, tükdən [hörülmüş] ip və bir cüt əlcək" alırdılar. Beləliklə, erkən dövrlərdə əhalidən yığılan bacım natural hissəsinin pul hissəsindən üç dəfədən artıq çox idi (o dövrdə bir dinar təxminən 15 dirhəmə bərabər idi).

Lakin müqavilələrdə əhalinin könüllü surətdə müsəlman qoşunlarına daxil olan qışminin müvəqqəti olaraq *cizyə* ödəməkdən azad edilməsi kimi müstəsna hallar da nəzərdə tutulurdu. 643-cü ildə Azərbaycan əhalisi ilə bağlanmış müqavilədə də belə bir maddə var idi: "Onlardan kimsə hər hansı [müsəlman qoşununa] əsgəri xidmətə qəbul edilsə, ilin *cizyə*si onun boynundan götürülür". Köçəri tayfaların basqınları təhlükəsi altında olan Dərbənd sərhəd vilayətinin sakinlərinə də belə bir imtiyaz verilmişdi. Belə ki, sərhəddə xidmət edib, müsəlmanları qoruyan dərbəndlilərin bununla öz vergi mükəlləfiyyətlərinin əvəzini çıxdıqları hesab olunurdu.

¹ Erkən Xilafət dövründə işlədilən çəki vahidi muddun (*modinin*) qəbul edilmiş ölçüsü 812,5 qram idi.

Ət-Təbərini məlumatına görə, müsəlman qoşunu Sasanilərin şimal sərhədlərinin mərzbanı Şəhribərəz (Şəhriyar) tərəfindən idarə olunan Bab əl-Əbvab - Dərbənd hüduqlarına daxil olduqda, mərzban ərəb sərkərdəsi Əbd ər-Rəhman əl-Bəhilinin hüzuruna gəlmiş, ondan aman istəmiş, cizyədən azad etməyi xahiş etmişdi: "Mən quduz düşməyə və əsl olmayan qaba xalqlara qarşı durmuşam. Qoy bizim sizə verəcəyimiz cizyə - köməyimiz və sizin buyuruğunuza əməl etməyimiz olsun. Bizi cizyə ilə alçaltmayın, əks təqdirdə onunla öz düşmənimiz qarşısında bizi zəiflədərsiniz". Bu məsələ barədə xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabdan alınmış razılıqdan sonra ərəblərlə Şəhribərəz arasında bağlanmış müqavilənin mətninə belə bir maddə əlavə edilir: "Ərminiyanın və əl-Əbvabın həm yerli, həm qərib¹ sakinləri, eləcə də o həndəvərlərdə [yaşayan] və onlarla birlikdə [sülh müqaviləsinə] qoşulanlar yürüşə getməli və qoşun başçısının mühüm hesab etdiyi hər adi və qeyri-adi əmri yerinə yetirməlidirlər. Özü də cizyə ancaq səfərbərlik olanda və ancaq çağırışa qoşulanların üzərində götürülür; çünki xalq qoşununda [xidmət] onların cizyələrinin əvəzidir. Bu [çağırışdan] azad olub [evdə] qalanların üzərinə isə Azərbaycan əhalisinin cizyə sarıdan boynuna düşən öhdəliklər - [müsəlman azanda] yolun göstərilməsi və bir gün bir gecə saxlanması qoyulur".

Arran və Azərbaycanın xristian etiqadlı ruhaniləri də o dövrdə belə imtiyaza malik idilər. Belə ki, ərəb inzibati orqanları əhalini itaətdə saxlamaq üçün məhz onların köməyindən istifadə etmək istəyirdi.

Vergilərin yığılması ilə adətən vergi məmurlarının xüsusi olaraq bu vəzifəyə təyin edilmiş müfəttişi məşğul olurdu, lakin Xilafətin uçqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda da vergi məmurunun işini canişinin özü yerinə yetirirdi. Məhz buna görə ilk canişinlər *amil* adlanırdı (sonralar *amil* termini ilə ancaq maliyyə agentləri vəzifəsinin daşıyıcıları ifadə edilirdi). Müqavilə ilə nəzərdə tutulan vergi yığıldıqdan sonra yerli hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən Azərbaycanın ərəb canişininə, onun vasitəsilə İraq və Şam xəzinələrinə çatdırılırdı.

VII yüzilin 90-cı illərinin əvvəllərində dövlətin vergi aparatını qaydaya salmaq istəyən xəlifə Əbd əl-Məlik (685-705) vergilərin alınması qaydalarında islahatlar edir. Tell Mahrılı Dionisiyin yazdığına görə, "1003 (691-92)-cü ildə Əbd əl-Məlik [vergilərin alınmasında] dəyişiklik etdi. O, bir sıra sərəncamlar verərək, hər bir kəsə əmr etdi ki, adının, ata-babasına məxsus təsərrüfatın, üzümlüklərin, zeytun ağaclarının, əmlakının, uşaqlarının və sahib olduğu hər şeyin siyahıya düşməsi üçün öz doğma ölkəsinə, doğulduğu kəndə qayıtsın. Can vergisinin və xristianların başlarına gətirilən bütün pisliklərin özünlü onda qoyuldu. O vaxtdək hökmdarlar vergini adamlara görə deyil, torpağa görə alırdılar. Bu, ərəblərin həyata keçirdikləri ilk siyahıyaalma idi".

¹ *Ət-Təbərini* məlumatından aydın olur ki, mətdə "qərib" ("*gəlmə*") adı ilə Dərbənd ətrafında ticarətlə məşğul olan ermənilər nəzərdə tutulurdu: "Həmin dağların yamaclarında olan ölkədə elə hündür yerlər var ki, ermənilər o yerlərdə qalırlar, çünki onlar onun ətrafında yaşayırlar, özləri də gəlməlidirlər".

Bağlanmış müqavilələrə görə, xristian əhalisindən vergi heç bir təzyiqlə yol verilmədən alınmalı idi. Lakin işdə əhalidən vergi yığılması zamanı hədsiz özbaşnalıqlar olurdu. Can vergisi - cizyenin müsəlmanlardan yox, ancaq zimmilərdən alınması haqqında Quran göstərişi (9, 29) bir çox yerlərdə əməli olaraq tətbiq edilmədi. Nəticədə bütün Xilafətdə ərəb hakimiyyət orqanlarının vergi zülmünə qarşı narazılıq artdı. Belə vəziyyət xəlifə II Əməri (717-720) yeni müsəlmanlardan, yəni *məvəlilərdən* can vergisi almağı qadağan etməyə vadar etdi; etiraf olundu ki, islamı qəbul etmək yeni (neo) müsəlmanın "canını və pulunu xilas edir". Torpaq vergisi-xərac isə əvvəllər olduğu kimi, dinindən asılı olmayaraq bütün torpaq sahiblərindən yığılırdı. Lakin II Əmərin siyasəti özünə nüfuzlu tərəfdarlar və ardıcılar tapmadı. Onun xələfi II Yəzidin zamanında (720-724) Cənubi Qafqazın xristian əhalisinə qarşı böyük amansızlıq göstərildi; yerli qaynaqların yazdığına görə, II Yəzid bütün ikona və xaçları məhv etmək, Xilafət ərazisindəki bütün donuzları qırmaq əmrini vermişdi.

Xəlifə II Əmərin yürütdüyü bütün müsəlmanların bərabərliyi siyasətinə qarşı daha qətiyyətli çıxış edən xəlifə Hişamın (724-743) dövründə dövlət vergi aparatı təbəələrdən xəlifə xəzinəsinə dolduran pul vəsaitini amansızcasına qoparırdı; yerli tarixçi Gevondun sözlərinə görə, "o, (yəni xəlifə Hişam - N.V.) Əmərin səxavətini pislədi və onu öz sələflərinin topladığı sərvətləri qanunsuz olaraq xərcləyib dağıtmaqda günahlandırdı". Ona görə də, xəlifə Hişam dövründə, ərəblərin Azərbaycan və Arrandakı vergi siyasəti köklü dəyişikliyə məruz qaldı; buradakı Əməvi hakimləri cizyəni xəzinəyə böyük gəlir gətirən vergilərdən biri kimi fərqləndirməyə başladılar.

725-726-cı ildə xəlifə Hişamın sərəncamına görə, Azərbaycanda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür başqa əmlakın yeni siyahıyaalınması keçirildi. Bu məqsədlə o, öz sərkərdəsi Haris ibn Əmri Arrana göndərdi. Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, ağır vergi qoyulmasına səbəb olan bu yeni siyahıyaalma "adamları, mal-qaranı və bütün ölkəni elə köləlik boyunduruğuna saldı ki, sonrakı ildə Arranda dəhşətli aclıq başladı".

Bu siyahıyaalmadan sonra tətbiq edilən yeni vergi sistemi vergi verən əhali ilə yanaşı, rəhbərlərdən də vergi alınmasını nəzərdə tuturdu. Əhalinin üzərinə sənətkarlığa, kəbinə görə yeni əlavə vergilər qoyuldu. Ölkənin cənubunda xəlifə II Əməri zamanı ləğv edilmiş əvvəlki Sasani vergiləri, "Novruz və Mihrican hədiyyələri" bəpə edildi, Belə vergi sistemi təkcə yoxsulları deyil, hətta bir çox ayan və varlıları da səfalətə düşür etdi. Bu barədə Gevond aşkar yazırdı: "O, elə çox fəlakətlərə səbəb oldu ki, hamı ağır zülmədən inləyirdi, [lakin bu] dözülməz fəlakətlərdən yaxa qurtarmağa heç bir imkan yox idi".

Təbii ki, bu çətinliklər ilk növbədə təkcə ərəblərə deyil, öz sahibləri olan yerli fəodallara da vergi ödəyən zimmilərə zərbə vurdu. Lakin vergi verənlərdən alınan böyük məbləğlər xəlifə xəzinəsinə bütövlükdə gedib çatmırdı, çünki əyalət əmirləri və məmurları onlara tapşırılan əyaləti özlərinin şəxsi varlanma mənbəyi hesab edirdilər. Xəlifələr bu özbaşnalıqların qarşısını almağa çalışır və ara-sıra məmurlara qarşı xeyli sət tədbirlər həyata keçirirdilər. İlk Əməvi xəlifəsi I Müaviyənin dövründə (661-680)

yaradılmış xüsusi nəzarət orqanı (*dər ə-istixrac*) əyalət məmurları arasında baş verən rüşvətxorluq hallarını aşkara çıxarmalı idi. Lakin bu tədbir çox da kömək etmirdi. Vergi məmurlarının özbaşınalıqlarının qarşısını almaq üçün ərəblərin yerinə bu vəzifələrə maliyyə işlərini yaxşı bilən yerli feodalları təyin etməyə başladılar. Lakin bu tədbir də elə bir nəticə vermədi, belə ki, əksəriyyəti islamı yalnız zahirən qəbul etmiş yeni məmurlar çox keçmədən öz imtiyazlarını qoruyub saxlamaq xatirinə can-başla qulluq etməyə başladılar ərəblərdən də pis oldular; onlarla birlikdə özlərinin köhnə təbəələri olan əkinçiləri ikiqat istismar altına saldılar.

Əməvilər dövründə Xilafətin şimal hüdudlarında istilacı yürüşlər hələ də davam etdirilirdi. Hər hansı bir vilayəti tutan ərəblər bütün vilayət üzərinə ancaq bac qoymaqla kifayətlənirdilər. Xəlifə Hışamın dövründə Arran hakimi Mərvan ibn Məhəmməd Dərbənddən şimalda yerləşən Sərir vilayətini ələ keçirdi. Bağlanılan müqaviləyə görə, Sərir hökmdarı xəlifəyə "hər il 1500 oğlan və 500 qız verməyə, əl-Babın (Dərbəndin) taxıl anbarına 100 min mudd buğda gətirməyə" boyun oldu. Tumanın (Sərirə nahiyə) sakinləri "hər il 150 qız və 50 oğlan verib, anbara 20 min mudd buğda" gətirməyə, Zirihəranın (müasir Köbəçi) hakimi "hər il 50 oğlan verib, anbara 10 min mudd buğda gətirməyə" boyun oldular, Sindanın (Şəndanın) hökmdarı "sonrakı belə öhdəlikdən azad olmaq şərti ilə birdəfəlik 100 oğlan və qız verməyə və əl-Babın anbarına ildə 5000 mudd taxıl gətirməyə", Lakzın hökmdarı isə "taxıl anbarına ildə 20 min mudd" taxıl verməyə boyun olmuşdu və s.

Əməvilərin hakimiyyətinin sonuna yaxın Xilafətin vilayətlərində, xüsusən Azərbaycan və Arranda elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, hər bir hakim mərkəzi hakimiyyət qarşısında, demək olar ki, heç bir hesabat vermədən öz vilayətində istədiyi kimi ağalıq edir, əhalini talayıb çapırdı. Vergi zülmünün ağırlığına dözməyən əhali kütləvi surətdə kəndləri tərk edir, suluklar adlandırılan torpaqsız kəndlilərə çevrilirdi. Bu kəndlilər atılmış kəndli torpaqlarını tədricən öz əllərində cəmləşdirən iri torpaq sahiblərinin yanına muzdurluğa gedirdilər. Azərbaycanda feodalizmin daha da genişlənməsinə səbəb olan bu proses Əməvilərin buradakı mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxartdı, çünki **mütəğallib** adlanan iri feodallar və torpaq sahibləri daha mərkəzi hakimiyyət nümayəndələri ilə hesablaşmır və artıq ilk Abbasilər dövründə Xilafətin silahlı qüvvələri tərəfindən dəfələkə qarşı alınmış separatizm nümayiş etdirməyə başlayırdılar.

VIII əsrin ortalarında hakimiyyətə gəlmiş Abbasilər Azərbaycan və Arranın vergi verən əhalisinin vəziyyətini heç də yaxşılaşdırmadılar. Moisey Kalankatlıın sözlərilə desək, "Abbasilərin hakimiyyətə gəlişi ana yurdumuz Albaniya üçün böyük fəlakət idi, çünki taciklər (yəni ərəblər - N. V.) öz iyərnc qarətçilikləri ilə alban işxanlarından paytaxtımız Bərdəni aldılar və öz səltənətlərinin köhnə paytaxtı Dəməşqdə olduğu kimi indi də Alban torpağında -Bərdədə iqamətgah qurdular ki, torpağın bol nemətlərini sovuşsunlar".

Əgər Əməvilər dövründə natura ilə ödənc vergilərin mühüm hissəsini təşkil edirdisə, Abbasilər dövründə vergilərin ancaq bir hissəsi natura ilə ödənilirdi. Özü də bu natura içərisində zinət şeyləri və ərəblərdə az tapılan mallar üstünlük təşkil edirdi. Bu

sistem ikinci Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun dövründə (754-775) xüsusən geniş tətbiq edilməyə başlamışdı. Onun dövründə misahə adlanan xərac əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə pulla, yəni hələ Ömər ibn əl-Xəttabın qoyduğu qaydalar üzrə alınır. Bu vergi sistemi, əl-Mənsurun dövründə, kəndli kütlələrinin mütəşəkkil qarətli şəklini aldı. Gevondun məlumatına görə, əl-Mənsur "zorakılıq və sıxışdırmaqla hamını əldən salmış, hətta ölürlərdən də vergi tələb etməklə əhalini dilənçi kökünə çatdırmışdı. O, ölkə əhalisini incidərək, elə dəhşətli vergilər tələb edirdi ki, adambaşına xeyli... gümüş düşürdü... İşxan nəslindən olanlar əjdahanın (yəni, xəlifənin - N. V.) ağzını yummaq üçün istər-istəməz bəxşiş olaraq ona at və qatırlar, əla paltarlar, qızıl və gümüş gətirirdilər".

Əl-Mənsurun varisi xəlifə əl-Mehdinin dövründə (775-785) vergi verən zümrənin vəziyyəti bir qədər yüngülləşdi. Onun sərəncamına görə xərac alma sistemi dəyişildi. *Misahə* xəracı - torpağın sahəsinə görə alınan vergi əvəzinə *müqasəmə* xəracı - məhsula görə alınan vergi qoyuldu; özü də suvarılan torpaqlardan məhsulun yarısı, *dəliyə* və *kirbə* ilə suvarılan torpaqlardan, məhsulun $\frac{1}{3}$ -ü, *duləblə*¹ suvarılan torpaqlardan, məhsulun $\frac{1}{4}$ -ü alınır. Lakin əl-Mehdinin dövründə meyvə ağaclarına, zeytun və üzüm bağlarına xərac qoyuldu. Bu ağır vergi idi və əl-Cəhşiyərinin sözlərinə görə, "təbəələrin əzablarını artırmışdı".

Belə vəziyyət əhalinin kəskin narazılığına səbəb oldu və tezliklə Xilafətin Qafqaz bölgəsi ancaq xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809) yandırılması mümkün olan üsyanlara büründü. 788-ci ildə o, Yəzid ibn Məzyədi bu ölkələrin hakimi vəzifəsindən uzaqlaşdırdı və əsrin sonunda - Yəzid ibn Məzyədi bu vəzifəyə yenidən təyin edənədək burada on beşdən çox hakim dəyişdi.

VIII əsrin sonuna yaxın Xilafətdə Avropa ölkələrindəki benefisiya sistemini xatırladan **müqatiə** (iltizam) sisteminin genişlənməsi kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Əsasən, dövlət xəzinəsinin boşalması üzündən tətbiq edilən bu sistemə görə, ayrı-ayrı nahiyə və vilayətlərin vergiləri iltizama verilir; bu zaman iltizam məbləğini öz üzərinə götürmüş şəxs, əvəzində həmin yerlərin vergilərini yığır. Yüksək vəzifəli şəxslər, o "cümlədən də ayrı-ayrı vilayətlərin canişinləri iltizama götürülmüş yerlərin həm də maliyyə başçısına çevrilən müqatiəçi-iltizamçılar ola bilərdilər. Xəlifə əl-Müqtədirin dövründə (909-932) onun vəziri İbn əl-Furat Azərbaycan və Ərminiyanın canişini təyin edilmiş Yusif ibn Əbu-s-Sacla bu vilayətlərin 120 min dinara Sacilərə iltizama verilməsi haqqında müqavilə bağlamışdı. Yusif hər il bu məbləği xəlifə xəzinəsinə keçirməli idi.

Hakimiyyət orqanları iltizamçıların hərəkətlərinə nəzarət etməli və onların öhdələrinə götürdükləri xərcləri çəkmələrinə göz qoymalı idilər. Çünki qaydaya görə, onlar iltizama götürdükləri yerdə əkin-biçinin payığına qalmalı, arxların, körpülərin və s. sazılıma fikir verməli, eləcə də ictimai asayişə göz qoymalı idilər. Lakin müqatiəçilər əllərində olan hakimiyyətdən sui-istifadə edir. vergi verən əhalini əməlli-başlı soyub

¹ *Dəliyə* və *duləb* - suvarma çarxı növləri; *kirbə* (*düz girab*) - su tuluğu.

talayırdılar. Onların hərəkətləri o qədər ölçüyə sığmaz idi ki, o dövrün məşhur qanunşünası Əbu Yusif xəlifə Harun ər-Rəşidə onun dövründə xüsusilə geniş yayılmış iltizam sistemindən ümumiyyətə imtina etməyi məsləhət görmüşdü. Onun fikrincə, "iltizam məbləğindən xeyli artıq yığmağa can atan iltizamçı buna ancaq öz təbəələri ilə rəhmsiz rəftar etmək, onları ağır bədən cəzalarına məruz qoymaq, qızmar günəş altında saxlamaq, boyunlarından daş asmaq, onlara əzab, işgəncə vermək yolu ilə nail ola bilər...". Xəlifə Harunun hakimiyyət dövrü üçün səciyyəvi olan bu amansızlıq, təbii ki, xalq kütlələrinin narazılığında və özünün parlaq ifadəsini tezliklə bütün Azərbaycanı bürümüş xürrəmilər hərəkatında tapan Xilafət əleyhinə üsyanlara gətirib çıxardı. Moisey Kalankatlıın sözlərinə görə, "o, bizim ölkəmizi çox sıxışdırdı". Onun dövründə Azərbaycan və Arran sakinlərindən yığılan vergilər çox böyük hədlərə çatdı. Harunun qardaşı, Xilafətin şimal vilayətlərinin canişini Übeydallah ibn Mehdi (788-791) tərəfindən Arran və Ərminiyyənin hakimi vəzifəsinə təyin edilmiş Süleyman (788-790), "adamların üzərinə elə dözülməz vergi yükü qoydu ki, əhali özünün axırncı var-yoxunu verdikdən sonra da onun zülmündən yaxa qurtara bilmədi".

Bəbliklə, göründüyü kimi, Xilafət güclü xərac sistemi üzərində dayanırdı; Xilafətin mülkiyyəti sayılan bütün torpaqlar xərac torpaqları idi; bu torpaqlar Bağdaddakı mərkəzi xərac divanında, eləcə də vilayət divanlarında qeydə alınır, onların gəliri xəlifə xəzinəsinə - *beytülmal*a axırdı.

Torpaq vergisi - xəracdan və can vergisi cizyədən əlavə aşağıdakı vergilər alınır: *xüms* - mülkiyyətdən və əmlakdan alınan, gəlirin $\frac{1}{5}$ -nə bərabər olan vergi; *zəkat* - yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əmlakından tutulan vergi; *zəkat əl-fitr* - orucluğu başa çatması münasibəti ilə verilən pay - fitrə; *sədəqə* - yoxsullara verilən ianə; *uşr* - məhsulun $\frac{1}{10}$ -nə bərabər vergi.

Cizyə vergisi qeyri-müsəlmanlardan, zəkat ancaq müsəlmanlardan, qalan vergi növləri isə müxtəlif miqdarlarda həm müsəlmanlardan, həm də özgə dinlərə etiqad edənlərdən alınır.

Xüms - pul və ya natura şəklində dinc yolla ələ keçirilmiş əmlakdan, əmək haqqından, mədən və dəfinələrdən, kafir və ya zimminin müsəlmandan satın aldığı torpaqdan, əsirlər də daxil olmaqla hərbi qənimətlərdən alınır. Dəyəri ailənin illik xərcindən artıq olan əmlak satın alındıqda və ya müxtəlif peşə sahiblərinin (tacir, sənətkar və s.) gəlirləri illik məxariədən çox olanda *xüms* ödənilməli idi.

Zəkat - ildə bir dəfə alınır; bu vergi dənlil bitkilər (düyü və lobyadan başqa), giləmeyvələr, daş-qaş və ev heyvanları üzərinə qoyulurdu. Buğda və arpadan zəkat məhsul yetişəndən sonra alınır, üzüm üçün isə qora dövründə müəyyənləşdirilirdi.

Zəkat əl-fitr ildə bir dəfə, orucluğu aynın başa çatması münasibətilə varlı müsəlman ailəsinin yetkinlik yaşına çatmış hər bir üzvünə görə ödənilirdi. Fitrə məhsul və ya pulla ödənilə bilərdi. Onun qədəri 3 *kq* buğdaya, arpayə və ya çəltiyə, xurmaya, kişmişə, qarğıdalıya və başqa məhsullara bərabər idi.

Uşr - hər il əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq məhsullarından satış üçün nəzərdə tutulan və qiyməti 200 dirhəmdən artıq olan başqa məhsullardan natura ilə

alınan onda bir vergisi idi.

Şirvanda (Bakıda) bunlardan başqa neft və duz mənbələri üzərinə də vergi qoyulmuşdu. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə, hələ xəlifə əl-Mənsurun dövründə Azərbaycan hakimi Yəzid ibn Üseyd öz adamlarını Şirvanda neft və duz çıxaranların yanına göndərmiş və onlardan vergi almışdı; vergilərin sonrakı yığımını isə o, xüsusi adamlara tapşırmışdı.

Ərəb mənbələri Azərbaycan, Arran və Xilafətin digər vilayətlərindən yığılan vergilərin məbləği haqqında yalnız IX əsrdən başlayaraq mülahizə yürütməyə imkan verir. Belə ki, Xilafətin paytaxtında müxtəlif illərdə baş vermiş yangınlar zamanı hər bir vilayət üzrə xəzinəyə daxil olan gəlirlərin hesabatları yazılmış sənədlər də məhv olmuşdu. Qudamanın məlumatına görə hicri 204 (819-820)-cü il "xəlifə divanlarında hesabatların mövcud olduğu ilk il idi".

İbn Xəldunun elmdə məlum olan və əl-Cəhşiyərinin təqdim etdiyi siyahıya əsaslanan vergi siyahısına görə, IX əsrin əvvəllərində Azərbaycan (Cənubi) vilayəti xəzinəyə 4 mln dirhəm verirdi; o dövrdə Xilafətin bütün Qafqaz topraqlarını, o cümlədən də keçmiş Albaniyanı - Arranı özündə birləşdirən ərəb Ərminiyyə vilayəti isə vergini təkcə pulla deyil, həm də natura ilə ödəyirdi: on üç min dirhəm, iyirmi ədəd xalça (*məhfurə*), beş yüz səksən ratl parça (*rakm*), on min ratl duzlanmış şahməhi balığı, on min ratl tırx balığı, iki yüz qatır və otuz şahin quşu.

IX əsrin 20-ci illərində xəzinəyə daxil olan vergilər haqqında məlumat verən Qudamanın göstəricilərinə görə, Azərbaycanın xəracı ildə 4,5 mln dirhəm, Ərminiyyənkini isə 4 mln dirhəm bərabər idi.

Bu göstərici əl-Yəqubinin aşağıdakı məlumatı ilə də təsdiq olunur: Azərbaycanın xəracı 4 mln dirhəmdir; bu rəqəm "bir il çox, o biri il isə az olur".

Lakin sonrakı xəlifə əl-Mütəsimin hakimiyyəti dövründə (833-842) Azərbaycandan alınan xərac İbn Xordadbehin məlumatına görə, iki dəfə azalmış və cəmi 2 mln dirhəm olmuşdur; Ərminiyyənin xəracı isə əvvəlki səviyyədə (4 mln dirhəm) qalmışdır. Şübhəsiz, ərəb Ərminiyyə vilayətinin tərkibinə daxil olan Arranın payı da 2 mln dirhəmdən çox olmamışdır. Xəracın məbləğinin belə azalması ilk növbədə Xilafətdəki üsyanlar və bəzi vilayətlərin ondan ayrılması ilə, eləcə də hakimlərin separatizm meylinin güclənməsi ilə izah olunur.

Sonralar bu məbləğ bölgədəki vəziyyətdən asılı olaraq gah azalaraq, 908-909-cu ildəki kimi ildə 120 min dinara (yəni 1 mln 800 min dirhəm), gah da artaraq 916-917-ci ildəki kimi 220 min dinara (yəni 3 mln 300 min dirhəm) bərabər olmuşdu.

Artıq IX əsrin sonu - X əsrin əvvəllərində Azərbaycan vilayətlərindən gələn vergilər ölkənin hakimləri olan Sacilərin, sonralar isə Salarilərin və başqalarının xəzinələrinə gedirdi.

XİLAFƏTDƏ ƏMƏVİLƏRƏ VƏ ABBASİLƏRƏ QARŞI DİNİ-SİYASİ HƏRƏKAT. AZƏRBAYCANDA XÜRRƏMİLƏR - BABƏKİLƏR HƏRƏKATI

§ 1. XİLAFƏTDƏ ƏMƏVİLƏRƏ QARŞI DİNİ-SİYASİ HƏRƏKATIN GÜCLƏNMƏSİ

632-ci ildə gələcək varisləri haqqında heç bir vəsiyyəət qoymayan Məhəmməd peyğəmbər vəfat etdi. Bu qəfil hadisə müsəlman icmasının dini və dünyəvi rəhbərliyinə kimin haqqı çatması sualı ətrafında qızğın mübahisələrin yaranmasına səbəb oldu. Hakimiyyət uğrunda gedən açıq mübarizə müxtəlif dini-siyasi görüşlərin formalaşmasına gətirib çıxartdı. VII əsrin ikinci yarısında Əli tərəfdarları siyasi qrupu - "şia"nin təşəkkül tapması, sonralar islamda xüsusi dini-siyasi hərəkatın - şiəliyin yaranması üçün təkan oldu. Xəlifə Osmanın dövründə ilk müsəlmanların köhnə düşmənləri olan Məkkə əyanlarına Məhəmmədin tərəfdarlarına (ənsarlara) nisbətən geniş imkanlar açılması ələvilərin nüfuzunu daha da artırdı. Əvvəlki imtiyazlarından məhrum olmuş ənsarlarla yanaşı, ictimai vəziyyətləri ağırlaşmış iranlı məvalilər, habelə Osmanın mənsub olduğu Əməvilər nəslilə köhnə ədəvətləri olan ərəb tayfaları da ələvilərə qoşuldular. Lakin müsəlman icmasının heç də bütün üzvləri Əlinin hakimiyyəti, eləcə də onun daxili siyasəti ilə razılaşmırdılar. Bu müqavimət Osman öldürüldükdən sonra xəlifə seçilmiş Əlinin hakimiyyətinə qarşı silahlı mübarizə şəklini aldı. Hərəkatın başında Məhəmməd peyğəmbərin arvadı Aişənin də qoşulduğu varlanmış ənsarlardan Talha və əz-Zubayrın dəstəsi dururdu. 656-cı ildə Bəsra yaxınlığında baş verən, tarixə "dəvə" vuruşması adı ilə (bu ad vuruşmada iştirak edən Aişənin dəvə üzərində qoyulmuş kəcavədə oturması ilə əlaqədar verilmişdir) daxil olan qanlı döyüşdə bu dəstə darmadağın edildi, başçılar (Aişədən başqa) öldürüldülər.

Əliyə qarşı mübarizə aparən ikinci cəbhə - Əməvilərdən olan Suriya hakimi Əbu Sufyan oğlu Müaviyənin tərəfdarları daha böyük fəallıq göstəriridilər. Mübarizə edən tərəflər arasında 657-ci ildə Siffin yanında baş verən qanlı döyüşün nəticəsi Əli tərəfdarları arasında təfriqənin, müsəlman dünyasında bir qədər sonra baş verəcək taleyüklü hadisələrin başlanğıcı oldu. Əli tərəfdarlarının nisbi üstünlüyü ilə keçən bu vuruşmada qədim ərəb adəti üzrə "kimin haqq, kimin nahaq" olmasını müəyyənləşdirəcək münsiflər məhkəməsinin olmasına razılıq verən Əlinin hərəkatına qarşı onun 12 niin döyüşçüsü hərbi düşərgəni tərk edib getmiş və beləliklə, "xaricilər" ("xaric" - çıxıb gedən) hərəkatının əsası qoyulmuşdu.

Əli öldürüldükdən (661) sonra Əməvilərin hakimiyyət başına gəlməsi əsas dini-siyasi şüarı - hakimiyyətin peyğəmbər xanadanına (peyğəmbərin qızı Fatimənin və Əlinin övladlarına) qaytarılmasını daha kəskin şəkildə qoydu. Ta qədimdən

hakimiyyətin nəsil-dən-nəslə, irsən ötürülməsi prinsipinin həyata keçirildiyi keçmiş İran və Mesopotamiya dövlətləri əhalisi, o cümlədən azərbaycanlılar da əvvəllər Əməvilərə, sonralar isə Abbasilərə qarşı yönəldilən bu şüara əlbəttə, öz mənafeələrini də (yəni, yerlərdəki hakimiyyəti ələ keçirməyi) unutmadan haqq qazandırdılar. Heç şübhəsiz, burada ayrı-ayrı yerlərdə ortaya çıxan lokal xarakterli problemləri də nəzərə almamaq olmazdı. Yeni ictimai-siyasi qurumun - Xilafətin yaranması ilə bağlı labüd çətinliklərin meydana çıxması, qurtarmaq bilməyən tayfa davaları, vergi zülmündən xilas olmağa çalışan, lakin Əməvilərin gəlişindən də yüngüllük hasil etməyən zəhmətkeş kütlələrin, eləcə də ərəblərəqədərki hakimiyyətləri əllərindən çıxmış yerli feodalların mövcud vəziyyətləri - bütün bunlar, VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq iğtişas və çaxnaşmaların sayını artırırdı. Bu işdə Əməvilərə qarşı mübarizədə əsas rol oynayan Əli soyu tərəfdarlarının və ilk vaxtlar onların ideyaları ilə çıxış edən və peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindən olan Abbasilərin Xilafətin hər tərəfinə, o cümlədən Qafqaza göndərdikləri təbliğatçıların fəaliyyətləri xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Əməvilərə qarşı aparılan mübarizə prosesində özünü daha fəal və uzaqgörən siyasətçi kimi nümayiş etdirən Abbas nəslinə bəzən bütün təbliğatı əlində cəmləşdirdi, təbliğatın mərkəzini isə Əməvilərin sarayından və qoşunundan uzaqda yerləşən, siyasi gücünü hələ də əldən verməyən qüdrətli yerli feodal zümrəsinin olduğu Xorasana keçirdi. Beləliklə, VIII əsrin ortalarında Abbasilər hakimiyyəti ələ keçirə biləcək yeganə real qüvvəyə çevrildilər.

§ 2. AZƏRBAYCANDA ƏMƏVİLƏRƏ QARŞI ÇIXIŞLAR

734-741-ci illərdə Qafqaz cəbhəsində xəzərlərə qarşı döyüşlərdə müvəffəqiyyət qazana bilməmiş ərəblər, Xilafətin başqa bölgələrində, xüsusilə Orta Asiya və Şimali Afrikada mərkəzi hakimiyyət əleyhinə yönəlmiş çıxışların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdilər. Hicri tarixlə 126 (743 - 744-cı ildə), xəlifə Hişamdan sonrakı bir il ərzində, Əbdülməlikin üç nəvəsi (II Vəlid, III Yəzid və İbrahim) xəlifə taxtında biri digərini əvəz etdi. Hişamın Qafqazda canişin olan qardaşı Mərvan, məhz bu dövrdə Asim ibn Abdullah ibn Yəzid əl-Hilalini Bərdədə öz yerində qoyub Şama gedir və fəal surətdə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulur. 744-cü ildə o, Əməvilər sülaləsinin son xəlifəsi II Mərvan adı ilə fəaliyyətə başlayır. Lakin Xilafəti bürümüş dini-siyasi hərəkatın qarşısını almaq artıq mümkün deyildi. İqtisadi vəziyyətin ağırlaşması da mövcud şəraiti həddən artıq gərginləşdirmişdi.

O dövr ictimai-siyasi tariximizin ən ətraflı şərhçilərindən biri olan IX yüzilin ərəb tarixçisi əl-Kufinin dili ilə desək, "Mərvan ibn Məhəmməd xəlifə olan kimi Azərbaycan və Ərminiyyədə iğtişaşlar başlandı".

Ərəb üsuli-idarəsinə qarşı Azərbaycanda artan hərəkatın başında əl-Kufinin "beyləqanlı" kimi təqdim etdiyi "əl-Qəssab" (qəssab, ətçi) ləqəbli Müsafir ibn Kəsir (Küseyr) dururdu. O, hələ Mərvanın öz canişinliyi dövründə Dərbəndə hakim təyin etdiyi İshaq ibn Müslim əl-Uqaylinin köməkçisi idi. Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda gedən dini-siyasi çəkişmədən öz mənafeləri üçün istifadə edən başqa yerli feodallar kimi, Müsafir də vergi zülmündən, aramsız müharibələrdən zara gəlmiş xalqın köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək, ərəb ağalığından qurtarmaq istəyirdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məhz, bu qarışıq dövrdə, Abbasi emissarları - *dailəri* (*dava*- "*dəvət*" sözüdəndir), yerlərdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı geniş təbliğat aparırdılar. Əməvilərə qarşı yalnız peyğəmbər nəslinə mənsub olan Abbasilər və Ələvilər deyil, eyni zamanda bütün müxalif qüvvələr, o cümlədən "xaricilər" təriqətinə mənsub şəxslər də çıxış edirdilər. Əl-Kufinin yazdığına görə, Müsafir və onun tərəfdarlarını Xilafətə qarşı qaldıran da İraqda Əməvilərin əleyhinə çıxmış, xaricilər təriqətinə mənsub əd-Dəhhak ibn Qeys əş-Şeybani (128/745-746-cı ildə öldürülmə) olmuşdu. Özlərini islamın "saflığı" uğrunda mübarizlər kimi qələmə verən, dinin vacib göstərişlərinin ciddi icrası ilə fərqlənən "xaricilər" ali hakimiyyət məsələsində həm xəlifənin yalnız qüreyşilərdən seçilməsi şüarı ilə çıxış edən sünnilərə, həm də hakimiyyətin Məhəmməd peyğəmbərin nəslinə irsən keçməsi və imamlığın (Xilafətin) dini mahiyyət daşıması nəzəriyyəsinə müdafiə edən şiələrə qarşı çıxırdılar. "Xaricilər" dini icmanın-dövlətin başçısının qeyd-şərtsiz seçki yolu ilə seçilməsini qəbul edir, başçılığa namizədin mənşəyinə heç bir əhəmiyyət vermirdilər. Görünür, "xaricilər" in məhz belə təlimləri yerlərdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparınları özünə daha çox cəlb edirdi. Onların təbliğatı ilə Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı ayağa qalxmış beyləqanlı Müsafirin başçılığı ilə cərəyan edən hadisələri tarixçi əl-Kufi belə təsvir edir: "...həmin Müsafir ibn Kəsir onu dəstəkləyən adamların başında çox keçmədən Ərdəbilə çatır. Bu zaman burada da xəlifənin hakimiyyətindən cana doymuşlar vardı. Onların sayı getdikcə çoxalardı. Həmin vaxt Beyləqanda olan [vali] Asim ibn Yəzid əl-Hilali bu işdən xəbər tutur, qiyamçıların Beyləqan əhalisindən olan iki başçısını yanına çağırırdı. Onlardan birinin adı Aban ibn Maymun, o birininki isə Qüteybə ibn Sadaka idi. Vali onların ikisini də tutub, Beyləqan zindanna saldı. Xəbər qiyamçıların başçısı, bu zaman Varsanda olan Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssaba yetişir. Gecədən xeyli keçmiş o, bir dəstə tərəfdarı ilə Varsandan çıxıb Beyləqana gəlir. Onlar nərdivan qoyub, şəhər divarlarına çıxırlar. İsmət ibn Müslim Beyləqana birinci daxil olur. O, qarəvul dəstəsinin rəisini tutub, elə divarın üstündə başını kəsir. Onlar Beyləqana girirlər. Əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali Bərdə şəhərinə çəkilir... Qiyamçılar Qüteybə ibn Sadaka və Aban ibn Maymunu zindandan azad edirlər... Beyləqana hər yerdən çoxlu adam axışır, tezliklə böyük bir ordu yığılır. Müsafirin

başçılıq etdiyi bu ordu Bərdəni tutmaq məqsədi ilə Beyləqandan çıxıb, çox keçmədən Yunana yetişir. Əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali bundan xəbər tutub, öz adamlarını toplayır və qoşununu Bərdə qapıları yanında, Tərtər çayı boyunca yerləşdirir. Müsafir, Asim ibn Yəzidin düşərgəsinə yetişir. Qiyamçılar "Allahu əkbər" deyərək, Asimin ordusuna hücum çəkir və onu darmadağın edirlər. Bərdə əmiri Asim ibn Yəzidin özü və bir çox əsgərləri öldürülür. Asimin oğlu Zəfər qoşunun qalıqları ilə çox pis halda özlərini Bərdəyə çatdırırlar..."

Asim öldürüldükdən sonra xəlifə Mərvan Dərbənd hakimi İshaq ibn Müslim əl-Uqaylini bütün Ərminiyəyə vali təyin edir. Əl-Kufinin məlumatına görə, o, İshaqın qardaşı sərkərdə Əbdül Məlik ibn Müslim əl-Uqaylini isə Müsafirin başçılıq etdiyi hərəkəti yatırmaq və xəzinəyə çatası xəracı toplamaq məqsədilə Bərdəyə göndərir. Növbəti döyüş Bərdə ilə Yunan arasında baş verir. Əbdül Məlik özü öldürülür. Qardaşının yerini tutan İshaqla üsyançılar arasında qanlı döyüşlər isə, qaynağın yazdığına görə, "Əbu Müslimin başçılığı ilə Xorasanda qara bayraqlılar zühur edənədək davam etdi".

Doğrudan da Əməvilərə qarşı mübarizə dalğası artıq bütün vilayətləri bürümüşdü. Bu çıxışların ən qüdrətli 747-ci ildə Mərv vadisində Əbu Müslim Xorasanının başçılığı ilə oldu. Üsyan tezliklə Qərbi İrandan İraq ərazisinə yayıldı. Dəclə çayının sağ qolu Böyük Zab çayı üzərində üsyançıların ordusu ilə II Mərvanın qoşunu arasında baş verən döyüş xəlifə əsgərlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. II Mərvan bir dəstə yaxın adamları ilə Şama, sonra Fələstinə, oradan da Misirə qaçdı. Yeni ordu toplamaq cəhdləri boşa çıxan Mərvan Məğribə keçmək istərkən öldürüldü. Beləliklə, Əməvilər sülaləsinin 90 illik ömrü başa çatdı. Xilafətdə hakimiyyət Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslinin əlinə keçdi. Ədəbiyyatda paytaxtının adı ilə Bağdad Xilafəti də adlandırılan Abbasilər sülaləsinin (750-1258) hakimiyyət dövrü başlandı.

§ 3. AZƏRBAYCANDA ABBASİLƏRƏ QARŞI İLK ÇIXIŞLAR

Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın strateji və siyasi əhəmiyyətini yaxşı dərk edən ilk Abbasi xəlifəsi Əbu-l-Abbas (750-754) hakimiyyəti ələ alan kimi qardaşı, gələcək xəlifə Əbu Cəfəri Azərbaycan, Ərminiyə və əl-Cəzirənin valisi təyin etdi. Yeni vali bütün Cənubi Qafqazı bürümüş çıxışların qarşısını almaq, xüsusilə bu zaman Azərbaycanın xeyli hissəsini öz hakimiyyətinə tabe edə bilmiş Müsafir ibn Kəsinin üsyanını yatırmaq üçün buraya hakim təyin etdiyi Məhəmməd ibn Sulu qiyamçıların üzərinə göndərdi. IX yüzil ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, "Müsafirin və onun tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq,

yüzminlik Xilafət qoşununun başında duran Məhəmməd ibn Sul, nəhayət, üsyanı yatıra bilir. Müsafir öldürülür, üsyançıların son sığınacağı olan Sisyanadakı Kılub qalası alınır. Müsafirin və onun silahdaşlarının kəsilməmiş başları xəlifə sarayına göndərilir".

Lakin üsyanın yatırılması mövcud ağır vəziyyəti düzəldə bilmədi.

Yalnız milliyyətçə ərəb olanlara, xüsusilə şimal ərəb tayfalarına üstünlük verən və onlara arxalanan Əməvilərdən fərqli olaraq hakimiyyətə bilavasitə iranlıların köməyi ilə gələn və əsas etibar ilə cənub ərəb tayfalarına dayaqlanan Abbasilərin Xilafət taxtına çıxmaları yerlərdəki iğtişası daha da artırdı. Ayırı-ayrı vilayətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda yerli feodalların separatçılıq cəhdləri Əməvilərin dayağı olan şimal ərəb tayfaları ilə Abbasilərin arxası və təmsilçisi olan cənub ərəb tayfaları arasındakı hərc-mərcliyə qarışdı. Bu mübarizə şimal ərəblərinin çox olduğu Arranda özünü xüsusi büruzə verirdi.

Müsafirin başçılığı ilə, ərəb müəlliflərinin həqarətlə "suluk" (səalik) "qaçaq-quldur, səfil" adlandırdıqları qiymətlərin çıxışı yatırıldıqdan sonra yeni ərəb üsuli-idarəsi keçmiş sülalənin təəssübkeşlərini - Azərbaycan ərazisində məskunlaşdıqları uzun illər ərzində az qala yerliləşmiş şimal ərəb tayfalarını sıxışdırmağa başladılar. Dövrün mənbələri illər boyu davam edən bu mübarizə haqqında yazırdı: "[Abbasilər hakimiyyət başına gəldikdən sonra] Varsan Əməvilərdən alındı, [Abbasi xəlifəsi] əl-Mənsurun [754-775] qızı Ummu Cəfər Zübeydəyə verildi. Marağanın əhalisi Mərvana sığınmalı oldu. Sonra Əməvilərin başqa mülkləri ilə birlikdə [Abbasi xəlifəsi] Harun ər-Rəşidin qızlarından birinə verildi... Mərəndi... əvvəlcə Əbu-İ-Bəis, sonra əl-Bəis, ondan sonra isə oğlu Məhəmməd möhkəmləndirmişdi... Urmiyanı... **əl-əzd** qəbiləsinin məvlası Sadaqa ibn Əli tutmuşdu... Təbrizdə əvvəl ər-Rəvvad əl-Əzdi, ondan sonra Vacnau ibn ər-Rəvvad məskən salmış, buranı abadlaşdırmış, qala divarları ilə möhkəmləndirmiş, həm qəbilələrini burada yerləşdirmişdi. Əl-Məyanic və Cilbaya **həmdanilərin** məskən saldıqları yerdə. Bərzə nahiyəsini *əl-avdilər* tutmuşdu... Nerizdə... Murr ibn Əmr əl-Tainin uşaqları məskən salmış, yaşamış və buranı abad etdirmişdi... Səratda **kində** qəbiləsindən olanlar məskən saldılar...". Çığdaşların məlumatını yekunlaşdıran tarixçi əl-Yəqubi yazırdı: "Yəməndən olan [cənub] qəbilələri [şimalı] *nizarilətin* yerlərini tutdular".

Lakin Azərbaycanın şimal hissəsində olan Bərdə, Qəbələ, Dərbənd və bir çox digər yerlərdə yeni sülalənin nümayəndələri düşmən kimi qarşılandılar. Bu müqavimət vaxtilə Dərbənd və onun ətraflarında məskunlaşmış Şamdan, Mosuldan və b. yerlərdən gəlmiş şimal ərəb tayfaları tərəfindən xüsusilə güclü idi, Arranda uzun müddət davam edən bu üzücü müqavimət Abbasiləri həmin bölgədə apardıqları yerlibazlıq siyasətini dəyişdirməyə, bəzi yerlərdə şimal ərəb tayfalarının üstünlüyünə dözməyə məcbur etdi. Hətta Harun ər-Rəşidin (786-809) hakimiyyətə gəldiyi dövrdən başlayaraq bu və ya digər ərəb tayfasının aid olduğu qrup məsələsinə (şimal və ya cənub qrupuna aid olmasına) artıq əhəmiyyət verilmədi. Əl-Yəqubinin məlumatına görə "[Harun] ər-

Rəşid... Yusif ibn Rəşid əs-Suləmini [Arran hakimi] təyin etdi, o isə ölkəyə *nizariyə* (yəni şimalılardan - N.V.) köçürdü; buna görə onun hakimiyyəti dövründə [şimal ərəblərinin] sayı xeyli artdı. Ondan sonra Ər-Rəşid, Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini [hakim] təyin etdi. O da hər yerdən bura *rəbiyə* köçürdü, odur ki, indi onlar Arranda olan ərəblərin əksəriyyətini təşkil edirlər. Ondan (Yəziddən) sonra Zeyd ibn Xəttab əl-Ədəvinin nəslindən olan Əbu əl-Kəbir ibn Əbd əl-Həmid hakim təyin olundu, o da *diyər mudar* əhlindən bir dəstə ilə oraya yollandı".

Beləliklə, çox keçmədən Azərbaycanda Ərəbistan yarımadasının hər yerindən müxtəlif tayfa və qəbilələrdən olan ərəblər məskunlaşdı. Öz vətənlərində bir-birlərinə qarşı çox da mehriban olmayan bu tayfalar köhnə ədavətlərini özləri ilə yeni məskənləri Azərbaycana da gətirdilər, burada da, indi? özgə torpağı üstündə hərə-mərcliklərini davam etdirdilər. Mənbələrin məlumatına görə, bu qarşıdurmaya yalnız Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin hakimiyyəti dövründə son qoyuldu. Onun gördüyü tədbirlər nəticəsində "əhali sakitləşdi, qanun-qayda bərpa edildi, nizariyələ yəmənilərlə bərabərləşdirildi".

Abbasilərin Xilafət taxtına sahib olması islam dünyasında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Peyğəmbər nəslinin bu budağının qələbəsi həmin nəslin hakimiyyət uğrunda mübarizə apararaq digər budağını - Əli tərəfdarlarını onlardan tamamilə ayırdı. Bu zamandan etibarən, soy kökləri ilə peyğəmbər xanədanına bağlı olan Abbas və Əli oğulları biri digərlərinə düşmən kəsildilər. Artıq ikinci Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun dövründə Əli və Fatimə nəslinin, xüsusilə xəlifəliyə namizədliyi irəli sürülmüş Həsən tərəfdən olan nümayəndələrini açıq surətdə tənqid, hətta edam etməyə başladılar. Öz hakimiyyətinin qanuniliyini əsaslandırmağa çalışan yeni sülalə ilə hakimiyyət iddiasında olan müxəlif qüvvələr, xüsusilə Ələvilər arasında ideoloji mübarizə fəallaşdı. 755-ci ildə Abbasilər sülaləsini hakimiyyətə gətirmiş Əbu Müslim Xorasaninin xəlifə əl-Mənsurun əmri ilə qətlə yetirilməsi hakim sülalə ilə müxəlif qüvvələr arasında yaranmış uçurumu daha da dərinləşdirdi. Əbu Müslimi yalnız dövlət hakimiyyəti nümayəndəsi deyil, eləcə də özlərinin müəllimi hesab edən müxtəlif məzhəb başçıları Abbasilərə qarşı çıxdılar. Maraqlıdır ki, bu çıxışlarda Xilafətin şərq vilayətlərinin müsəlman-şia əhalisi ilə yanaşı atəşpərəst iranlı və azərbaycanlılar da iştirak edirdilər. 755-ci ildə Nişapur şəhərinin rəisi, müsəlman mənbələrinin gəvür (kafir) adlandırıldığı atəşpərəst Sumbatın (Sunbadın) başçılığı ilə Xorasandan tutmuş Azərbaycana qədər geniş bir ərazidə yayılan üsyanın başlanması məhz Əbu Müslimin edamı ilə bağlı oldu. Ət-Təbəriyənin məlumatına görə, tez bir zamanda Nişapuru, Kumisi və Reyi ələ keçirmiş, "Firuz isbahbed" adını qəbul etmiş, İbn əl-Əsiriyə qeydinə əsasən "xarici" təriqətlərinə mənsub olmuş bu atəşpərəst, Nizamülmülkün verdiyi xəbərə görə, bilavasitə xürrəmdinilərlə bağlı idi. Onun yazdığına görə, hələ Məzdəkinin arvadı Xürrəməninin vasitəsilə məzdəkiliyi qəbul etmiş və adamların xürrəmdinilər adlandırıldığı "gavurlar" o zamandan bəri öz dinlərini açıq nümayiş etdirmək üçün münasib vaxt gözləyirdilər. Əbu Müslimin Bağdadda öldürülməsi həmin vaxtın yetişdiyini göstərdi.

Müəllif, Sunbadın başçılıq etdiyi üsyançılar arasında İmam Hüseynin nəvəsi Zeyd ibn Əlinin başçılıq etdiyi rafidilərin, digər şiə təriqətlərindən müşəbbihilərin, eləcə də məzdəkilərin olduğunu qeyd edir. Əbu Müslimi allahın elçisi adlandıran Sunbad onun yenidən Məzdəklə birlikdə qayıdacağını elan edir, Abbasiləri məhv etmək məqsədilə yığılmış bu müxtəlif etiqadlı adamların qəlbinə yol tapmağa çalışır, xürrəmdinilərə "Məzdək şiə olub, ona görə şiələrə əlbir olun, Əbu Müslimin qanını alın", - deyir. On minlik xəlifə qoşunu özəyi xürrəmdinilərdən olan və cəmi 70 gün davam edən bu üsyanı amansızlıqla yatırdı, üsyançıların çoxunu, o cümlədən Sunbadın özünü məhv etdi.

Vergi yükünün ağırlığı, xəzərlərin 763-cü ildə yenidən başlanan hücumları əhalinin güzəranını daha da pisləşdirmiş, üsyan və çıxışların sayını artırmışdı. Xəlifə əl-Mənsurun oğlu əl-Mehdi dövründə (775 - 785) siyasi vəziyyət xeyli gərginləşdi. Vəziyyətin bu həddə yetişməsində xəlifənin din sahəsində irəli sürdüyü yeni görüş və təlimatların rolu da az olmadı. Hakimiyyətin Əli övladlarına (o cümlədən, Əlinin oğlu Məhəmməd əl-Hənəfi və nəvəsi Əbu Həşimə) deyil, peyğəmbərin əmisi əl-Abbasın nəslinə keçməsinin qanuniliyini irəli sürən əl-Mehdi, bu addımı ilə Abbasilərin hərbi-siyasi qələbəsinə ideoloji baxımdan möhkəmləndirməyə çalışır, bu sülalənin ələvilərə qarşı yönəldilmiş siyasətini davam etdirirdi. Şiə qaynaqları əl-Mehdinin "əl-Abbas [Məhəmmədin] əmisi, onun varisi və ən yaxın qohumu olub, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli və sonrakı xəlifələr işğalçı qəsbkarlardır..." sözlərini xüsusi qeyd edir. Bununla əl-Mehdi peyğəmbərdən sonra Abbas nəslinin birbaşa qanuni varisi olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Onun tələbi ilə mövcud "kafir" (zındıq) təriqətlərin siyahısı tutuldu, onlara qarşı "ciddi tədbirlər görüldü", kafirlərin təqibi üçün "sahib əz-zənadiq" və ya "arif əz-zənadiq" adlı yeni rəsmi vəzifə təsis edildi. Bütün bu tədbirlərdə daha çox siyasi məqsədlər güdən xəlifə əl-Mehdi tərtib edilən "kafir" siyahılarına onun hakimiyyəti üçün təhlükə ola biləcək siyasi əleyhdarlarının və onların mənsub olduqları dini təriqətlərin adlarını daxil etmişdi.

Xəlifənin bu qərarı ideoloji mübarizənin fəallaşmasına, hakimiyyət uğrunda mübarizənin yeni yollarının aranmasına gətirib çıxartdı. Bunlardan ən mühümünü 794-cü ildə Beyləqanda baş verdi. Üsyanın başında Abbasi xəlifələri əl-Hadinin və Harun ər-Rəşidin dövründə dəfələrlə üsyan etmiş, xaricilər təriqətindən olan, əl-Kufinin "əş-şəri" - şər (şərəşur adam) adlandırdığı məşhur qiyamçı Əbu Müslim dururdu.

Beyləqan üsyanının başlanması üçün əsas bəhanə vergi zülmündən cana doymuş qonşu bərdəkilərin ərəb amili (vergi rəisi) Əbussabbahı öldürmələri oldu. Xəlifə üsyançılara qarşı İshaq ibn Müslim əl-Uqaylinin başçılığı ilə beş minlik iraclı süvari yolladı. Varsan yanında baş verən qanlı döyüşdə Xilafət ordusu darmadağın edildi. Bundan sonra xəlifə Harun ər-Rəşidin biri digərinin ardınca göndərdiyi daha iki qoşun məğlubiyətə uğrayır. İlkin uğurlara baxmayaraq Əbu Müslim sonrakı əməliyyatlarda müvəffəqiyyət qazana bilmir - Naxçıvanı ələ keçirsə də Dəbilin dörd aylıq mühasirəsi baş tutmur. Sisəcanı (Sisyanı) keçərək,

Beyləqana qayıdıb, bu şəhərdə möhkəmlənən Əbu Müslimə qarşı otuz minlik əsgəri olan üç ordu göndərilir. Yəhya əl-Həraşi və Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin başçılıq etdikləri bu ordular hər tərəfdən Əbu Müslimə hücum edirlər. Lakin qaynaqdakı məlumata görə, hücum ərəfəsində Əbu Müslim ölür. Onun yerini tutmuş beyləqanlı əs-Səkin ibn Musa ibn Hayyan döyüşdə məğlub edilir, onun oğlu Xəlil əsir düşür. Çox keçmədən Yəzid ibn Məzyədin başçılıq etdiyi qoşun üsyançıların son hücumunu da dəf edir.

VIII yüzilin son illərində Harun ər-Rəşid Azərbaycan və Ərminiyəyə Səid ibn Səlm ibn Quteybə əl-Bəhilini vali təyin edir. Səidin ilk tədbirlərindən biri cizyə verməkdən imtina edərək, vergi məmurlarının bir hissəsini qıran, qalanını isə şəhərdən qovlayan dərbəndlilərin qiyamına cavab olaraq, Dərbənd hakimi Nəcm ibn Haşimi zindana saldırmaq, sonra isə boynunu vurdurmaq oldu. Nəcmnin oğlu, dərbəndlilərə qahmar çıxan Həyyun bu tədbirlərin müqabilində Səidin Dərbənddəki məmuruna qarşı eyni cəzanı tətbiq edir. Səid qoşununu üsyan etmiş Dərbəndə yönəldir. Dərbənd hakiminin oğlu isə Xəzər xaqanını köməyə çağırır. Mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, bu münasibətlə Arrana hücum etmiş xəzərlər, burada qaldıqları 70 gün ərzində ölkəni dağıdaraq, yüz min əsirlə geri dönlürlər.

§ 4. ABBASİLƏRƏ QARŞI DİNİ-SİYASİ HƏRƏKATIN GENİŞLƏNMƏSİ. XÜRRƏMİLƏR VƏ XÜRRƏMDİNİLƏR

Xəlifə əl-Mehdinin dövründən başlayaraq, Əli tərəfdarları ilə Abbasilər arasında qəti hədd qoyuldu, rəsmi ideologiya olan sünniliyə qarşı mübarizədə ona müxalif olan şiə hərəkatı daha da fəallaşdı, bu hərəkatın zəminində bir çox təriqətlər (həsənilər, zeydilər, cəfərilər, ismaililər, ifratçılar və b.) meydana gəldi, şiə dini-siyasi ehkamlar sistemi formalaşdı. İlk vaxtlar xəlifənin "kafir, zındıq" siyahısına düşmüş Əbu Müslim Xorasani tərəfdarları bu mübarizədə daha fəal iştirak edirdilər. Orta əsr müsəlman ilahiyatçılarının "ifratçı" ("ğali", cəmdə "ğulat") şiələrdən¹ hesab etdikləri "əbümüslimiyyə" təriqətinin ardıcılıarı əvvəllər "ravəndilər" adlandırılan şiə Abbasilərə mənsub olsalar da, Əbu Müslim öldürüldükdən sonra (təqribən 760-cı ildə)

¹ Müsəlman ilahiyatçıların fikrincə, Əli və onun nəslini ilahiləşdirənlər "ifrat" şiə təriqətlərinə mənsub idilər; onların təbliğ etdikləri ideyaların araşdırılması göstərir ki, bu ideyalar haqq dini ilə bir araya sığmır və buna görə də Allahın birliyini, Məhəmmədin peyğəmbərliyini tanımağı əsas şüar edən islamı əslində inkar etmiş olur.

onlardan ayrılaraq müstəqil təriqət təşkil etmişdilər.

Ortaçağ ərəb alimlərinin (ən-Naubaxti, əl-Bağdadi, əş-Şəhrəstani və b.) məlumatına görə, bu təriqətin ardıcılıarı Əbu Müslimin ölümünü inkar edir, onu diri sayır, haramı halal bilir, bütün dini boriclardan imtina edir, imanı yalnız imamı (yəni Əbu Müslimi) tanımaqda görürdülər. Maraqlı burasıdır ki, bəzi müsəlman ilahiyatçıları (ən-Naubaxti) ifratçı şiə təriqətlərini, o cümlədən "əbu-müslimiyyə" ardıcılıarın ümumi "xürrəmdini" adı altında birləşdirirdilər. Ən-Naubaxti hətta Azərbaycan üsyançılarıнын başçısı Babəki və onun xürrəmi silahdaşlarını da ifratçı şiə birliyi kimi təqdim etdiyi xürrəmdinilərə aid edirdi.

Qeyd etməliyik ki, Abbasilərin qələbəsinə gətirib çıxaran 747-750-ci illər Əbu Müslim üsyanı müxtəlif dinlərə etiqad edən, lakin eyni məqsədə - Əməvi üsul-idarəsini devirməyə xidmət edənləri birləşdirmişdi; üsyançılar arasında müxtəlif şiə və sünni təriqətlərinə mənsub müsəlmanlar, eləcə də atəşpərəstlik ideyalarını təbliğ edən xürrəmilər, məzdəkilər və başqaları da vardı. Bütün bu qüvvələrdən istifadə edən Abbasilər hakimiyyətə gəldikdən sonra öz əvvəlki havadarlarından yaxa qurtarmağa çalışdılar. Yeni sülalə ilə əvvəlkində ciddi bir fərq görməyən, eləcə də heç bir imtiyaz qazanmayan sırayı üsyançıların səbir kasası Əbu Müslimin qətli ilə son həddini aşdı. Əməvilərə qarşı siyirilmiş qılıncın ağzı Abbasilərə tərəf çevrildi. Beləliklə, hakim sülalə ilə mübarizə səhnəsinə etiqadları ayrı da olsa, məqsədləri yaxın olan təriqətlər atıldılar. Elə buna görə də müsəlman müəllifləri ideya baxımından yaxınlaşmış bu təriqətləri sadəcə olaraq bir-birinə qarşıdır, onları gah xürrəmi, gah məzdəki adlandırırlar, bəzi hallarda ifrat şiə təriqətlərinə aid edirdilər. Mənbələr Abbasilərin dövründə İran və b. yerlərdə müxtəlif atəşpərəst - məzdəki təriqətlərinin fəaliyyət göstərdiklərini təsdiq edir. İbn ən-Nədim (X əsr) xürrəmiləri atəşpərəst *müxəmmirilərə*¹ -məzdəkilərə və babəkilərə ayırır. Əl-Bağdadi də islamaqədərki xürrəmiləri məzdəkilər, islam dövrü xürrəmilərini isə xürrəmdinilər adlandıraraq, sonuncuların ümumi adları müxəmmirə olan babəkilərə və məzyərilərə ayırdıqlarını bildirir.

Əş-Şəhrəstani ifrat şiəçi kimi xarakterizə etdiyi, eyni ehkamlara riayət edən bu təriqətçilərin İsfahanda xürrəmilər və kuzilər, Reydə məzdəkilər və sunbadilər, Azərbaycanda bir yerdə dakulilər, başqa yerdə müxəmmirilər, Mavarannəhrdə mübayyidilər kimi tanındıqlarını bildirir. İslam dövrü məzdəkilərinin tarixi ilə xüsusi məşğul olmuş İ.P.Petruşevskinin fikrincə, burada söhbət yaxın ideologiyası və sosial proqramı olan qohum təriqətlər qrupundan gedir; buna görə də eyni təriqətlərin bəzən xürrəmi, bəzən məzdəki hesab edilməsi heç də təəccüb doğurmur. Onun rəyinə görə, burada erkən məzdəkilik inamları ilə "ifrat" şiə ideyalarının birləşməsindən yaranmış ümumi məzdəki-xürrəmi tipli təriqətlərdən danışmaq olar.

Qeyd edilməlidir ki, xürrəmiləri və xürrəmdiniləri ifrat şiə təriqətləri kimi qiymətləndirən müsəlman filosofları içərisində bu təriqətlərin ardıcılıarını "ifrat"

¹ Əli ibn əl-Məhəmməd ibn əl-Fəxrinin izahına görə *müxəmmir* ləqəbinin iki açımı var: 1) qırmızı rəngli paltar geyindikləri, 2) öz müxaliflərini uzunqulaq (*xəmir*) adlandırdıqları üçün.

şüba baxışlarına çox yaxın olan "batinilər" - ismaililər təriqətinə aid edənlər də vardı. XI əsrdə yaşamış məşhur filosof imam Əbu Hamid əl-Ğəzali batinilərin səkkiz ləqəbləri sırasında ismaililər və qarmatlarla yanaşı, xürrəmiləri, babəkiləri, müxəmmiriləri də sadalayır. Elə oradaca batiniliyin mənası da açılır: Quranda və hədislərdə bütün aşkar görünənlərin gizli (batini) mənası var; zahirdə olan yalnız simvoldur, gizlində qalan isə həqiqətə işarədir; gizlini dərk edənün üzərindən dini borclar götürülür. Xürrəmilərin və ya xürrəmdinilərin təlimindən bəhs edən əl-Ğəzali bu etiqadda olanların da öz üzərlərindən dini qayda-qanunları, borcları götürmək cəhdində olduqlarını, şəhvət və ləzzətə qapıldıqlarını, haram-halal bilmədiklərini göstərir. Onun fikrincə belələrinin məqsədi dini qayda-qanunu məhv etmək, dinin adını batırmaq, dinin əsaslarından uzaqlaşmaqdır.

Babək hərəkatının müasiri, ərəb alimi Əbu Həniyə əd-Dinəvəri (895-ci ildə vəfat edib) hələ o zamanlar Babəkin əsl və təlimi haqqında müxtəlif rəylər olduğunu göstərirdi.

Həmin rəylərin müqayisəsi belə bir qənaətə gətirir ki, Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər-babəkilər öz ideya və əməlləri ilə ifrat şişçilərə və batinilərə yaxınlaşan xürrəmdinilərdən fərqli olaraq əsası məzdəkiliklə bağlı yeni dini görüş yaratmış, yalnız ərəblərin hakimiyyətlərinə qarşı deyil, onların təbliğ etdikləri və o dövrdə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməyən ideologiyalarına qarşı da çıxmışdılar.

Dövrün qaynaqlarından gətirilən aşağıdakı faktlar "irançılığın" dirçəlməyə başladığı bu dövrdə öz müsəlman Həsən adını bəlkə də ilk Sasani hökmdarı Ərdəşirin atası mōbed Papakın adı ilə əvəz etmiş Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər hərəkatının ideoloji baxımdan dövrün bütün şişçilik hərəkatlarından fərqləndiyini göstərir: 1. Məşhur ərəb alimi İbn ən-Nədim (X əsr) yazırdı ki, xürrəmilər mənşələrinə görə məcusdurlar (yəni atəşpərəstdirlər); onun dediyinə görə, Babək iddia edirdi ki, o, Allahdır. Yenə də onun yazdığına görə, ruhunun Babəkin bədəninə keçəcəyini vəsiyyəət edən Cavidən öz ardıcılılarına belə deyirdi: "Babək sizin üçün elə işlər görəcəkdir ki, ondan əvvəl heç kəs onu görməyib və ondan sonra da görməyəcək. O, torpaqlar ələ keçirəcək, zalımları məhv edəcək, məzdəkiliyi dirçəldəcəkdir". 2. Orta əsr ərəb alimi Əbu Mənsur əl-Bağdadinin yazdığına görə, "babəkilər öz dinlərinin meydana gəlməsini Şirvin adlı əmirə isnad verirlər ki, o da islamdan əvvəl olmuşdur... Onlar iddia edirlər ki, Məhəmməd və digər peyğəmbərlərə nisbətən Şirvin daha ləyaqətli idi. Onlar dağda müsəlmanlar üçün məscid tikmişlər, öz uşaqlarına Qurani öyrədir, lakin gizlicə namaz qılmır, oruc tutmur, kafirlərə qarşı cihadı məcburi bilmirlər... Məzyərin ardıcılıları ... zahirdə islama pərəstis edir, batində isə onu istəmədiklərini gizləyirlər". Batinilərin dini təbliğinin ilk dəfə xəlifə əl-Məmunun dövründə meydana çıxdığını göstərən bu tarixçi də "məzdəkilərin dini təlimini qəbul etmiş xürrəmilərin... batinilərlə əlbir olduğunu" qeyd edir. 3. Xürrəmdinilərlə batinilərin əlaqəsindən bəhs edən Nizamülmülk yazırdı: "Xürrəmdinilər və batinilər bir-birlərinə yaxındırlar, nə yolla olursa - olsun, islamı yox

etmək istəyirlər. Bu azmışlar adamları tora salmaq məqsədilə zahirən peyğəmbər ə. s. nəslinə sevgilərini göstərirlər, güc toplayıb adamları ələ aldıqdan sonra isə şəriəti məhv etməyə çalışırlar. Onlar peyğəmbər nəslinin düşmənləridir, heç kəsə ürəkləri yanmır, kafirlər arasında onlar qədər zalımı yoxdur. Bir-birlərinə isə əl tuturlar". 4. Öz əsərində Babəkin Bizans imperatoru Feofila olan məktubunun surətini verən ərəb tarixçisi ət-Təbəri yazırdı: "Mən (yəni Babək - N. V.) həqiqətdə xristian oğluyam və gizlicə xristianlığa sitayiş edirəm. Mən bütün tərəfdarlarımı məcbur edəcəyəm ki, xristianlığı qəbul etsinlər. Lakin onlara demək olmaz ki, bu saat bu dini qəbul edin, çünki mən bilirəm, onlar rədd edərlər. Mənim indiki dinim onların xoşuna gəlir, çünki bu din onları islam dinindən ayırır. Mən ərəblərə qələbə çalandan sonra onların hamısı, hətta xəlifə də mənim dinini qəbul edəcək və göstərəcəyim yol ilə gedəcəklər. Məhz o zaman onları xristianlığa dəvət edəcəyik, onlar da xristian olacaqlar". 5. Əbu Tahir əl-Məqdisi "Babək üzərində qələbəni ən böyük bir qələbə" hesab edir, "onun əsir alındığı günü müsəlmanların bayram günü" sayır və beləliklə də "kafir" Babəki və xürrəmiləri müsəlmanlardan ayırır. 6. Eyni fikir Nizamülmülkdə də öz əksini tapmışdır: "Əl-Mütəsimin üç qələbəsi oldu; hər üçü islamı şöhrətləndirirdi: birinci qələbə - Rum üzərində, ikinci qələbə - Babək üzərində, üçüncü qələbə Təbəristandan olan Məzyər Gavur üzərində oldu. Bu qələbələrdən biri belə baş tutmasaydı, islam - məhv olardı".

Orta əsr müəllifləri "xürrəm" termininin mənşəyini izah etməyə cəhd göstərmişlər. Hələ əl-Məsudi, Yaqut və b. bu adı Ərdəbil yaxınlığında yerləşən Xürrəm kəndi ilə əlaqələndirirdilər. Digər müəlliflər (məsələn, əs-Səmani) belə hesab edirdilər ki, xürrəm adı həmin adamlara halal-haram bilmədikləri, şərab içməyi, qadınlarla əylənməyi xoşladıkları, ümumiyyətlə fayda və ləzzət verən hər şeyi xeyirxah əməl hesab etdikləri üçün verilib. "Xür-rəm" in ərəb sözü olmadığını qeyd edən Əbu-l-Fərəc İbn əl-Cavzi, onun insanın zövqünü oxşayan xoşagələn və maraqlı şeyləri ifadə etmək üçün işlədildiyini bildirir. Onun açımına görə bu söz insanın hər hansı bir ləzzətə, ehtirasa meyilli olduğunu, cəmiyyətdəki əxlaq normalarına biganəliyini, dini qanunları tamamilə pozduğunu göstərir. İbn əl-Əsir isə xürrəmi adının onlara "anaları, bacıları və qızları ilə arvadları kimi yaşadıkları üçün" verildiyini iddia edir.

Onu da qeyd edək ki, bu cür haqsız baxışlar xürrəmiləri başdan-başa günah işlətməkdə və əxlaqsızlıqda ittiham edən bəzi müasir tədqiqatçılar (G.Vayl, Y.Manandyan, G.Flügel, V.Myur, İ.Velhauzen və b.) tərəfindən də dəstəklənmişdir. "Xürrəm" sözünün heç bir əsas olmadan yalnız zahiri mənasına görə (farsca "şad, xürrəm") yozan araşdırıcılar həmin sözün tarixi və etimoloji köklərinə varmamışlar. Bir sıra tədqiqatçılar isə (məsələn, Həsən İbrahim Həsən) xəlifə və onun ətrafının mənəvi saflığını və qüsurusuzluğunu nümayiş etdirmək, tarix qarşısında onlara bəraət qazandırmaq üçün Xilafətin bütün əleyhdarlarına, o cümlədən Babəkə və xürrəmilərə qara yaxır, belələrinə pozğunluqda və əyyaşlıqda ittiham edirdilər. Azərbaycanca Xürrəmilər hərəkatının son araşdırıcılarından olan

Ziya Bünyadov bu sözü qədim fars dilindəki "xur, xvar" - "od, günəş" anlayışı ilə əlaqələndirir. Onu da deməli ki, Sasani şahlarının qızıl, gümüş və b. qiymətli metal və daşlarla bəzənmiş taxt-taclarından "yayılan" "mistik, anlaşılmaz qüvvə" də "xvama" (ərəb dilində müqabili "bərəkə"dir) adlanırdı. Qədim hind-iranlıların tapındıqları, əvvəllər müahidə, sonralar isə haqqın tərəfində döyüşən müharibə allahı Mitranın ətrafında qruplaşan "müçərrəd" allahlardan biri sayılan Xvama (Xvarena) "hökmdarlara, qəhrəmanlara, peyğəmbərlərə xas olan, haqq danılarda əldən çıxan keyfiyyəti - ilahi neməti və şöhrəti təcəssüm edirdi". "Avesta"dakı məlumata görə, Zərdüşt özündən sonra mömin bir şəxsin ("Saoşyant" - hərfən "xeyir, yaxşılıq gətirəcək adam") gələcəyini, onun insanları şəx qüvvələrə qarşı son döyüşə aparacağını təlim edirdi. Həmin şəxsi ilahi nemət *xvarena* müşayiət edəcəkdi. Sasanilərin dövründə "İrənin dövlət şöhrəti, hökmdar şöhrəti və qüdrəti" mənasını alan "xvarena" İrən xalqları üçün rəmzə, özünəməxsus əlamətə çevrilmiş, "şahənşah hakimiyyətinin sabitliyinin simvolu" olmuşdu. Maraqlıdır ki, bu termin "xürrə" şəklində sonrakı fəlsəfi ədəbiyyatda "Avesta"dan götürülmüş "mənavi işıq" mənasında başa düşülmüşdür. İşraqilik fəlsəfəsi nümayəndələrindən biri yazır: "Zərdüştün dediyi kimi, xürrə Allahaalənin mahiyyətindən çıxmış işıqdır".

Xürrəmiliyin ümumi məzmununa və "Avesta"dakı xürrə (xüaranah) termininə istinadən demək olar ki, Babək hərəkatının ideologiyası ilə "xünə" anlayışı arasında bir bağlılıq vardır: xürrəyə-kölgə (qaranlıq) ilə müşayiət olunan ilk müçərrəd işığa tapınma dualist dünya görüşündən irəli gəlir. Sonralar meydana çıxmış işraqilik fəlsəfəsindən fərqli olaraq xürrəmilikdə işıqla qaranlıq arasında mövcud ziddiyyət xeyirlə şərin mübarizəsində özünü göstərir. Onların sosial təlimi işığın qüdrəti ilə yerdə ədalətli cəmiyyət yaratmağın mümkünlüyünə əsaslanırdı.

Həm məzdəki, həm də xürrəmi hərəkatları hakim siniflərin və Xilafətin əleyhinə yönəldilmişdi. Xürrəmilərin icması, görünür, daxildəki qayda-qanun məsələlərini həll edən imamlar, eləcə də icmadan icmaya gedərək təbliğət aparan, icma üzvlərinə təlimin başlıca müddəalarını öyrədən təbliğətçi - mələklər tərəfindən idarə olunurdu. Xürrəmilər **hülul** (Tanrının insanda həll olması, təcəssüm etməsi) və **tənasüx** (ruhun ölməyib bir bədəndən başqasına keçməsi) təlimlərindən çıxış edirdilər.

Xürrəmilərin sosial bərabərlik ideyasını irəli sürmələri, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyəti qeyd etmələri orta əsrlər mühitində mühüm ictimai hadisə idi.

§ 5. XÜRRƏMİLƏRİN İLK ÇIXIŞLARI

755-ci ildə baş verən və sözsüz ki, xürrəmdinilərin də iştirak etdikləri Sunbad üsyanı nəzərə alınmazsa, mənbələrdə "əl-müxəmmirə" - "qırmızı geyinmişlər" adı ilə məşhur olan xürrəmilərin ilk məlum çıxışı 162/778-ci ilə aid edilir.

Üsyanın başında "Əbd əl-Qəhhar adlı birisinin" durduğu haqqında xəbər verən Ət-Təbəridən fərqli olaraq Nizamülmülk üsyan başçısının Əbu Müslimin oğlu Əbu əl-Qərra olduğunu, üsyançıların "[Ə]Bu Müslim sağdır. Məmləkəti tutaq!" şüarı ilə çıxış etdiklərini dəqiqləşdirir. Onu da qeyd edək ki, Nizamülmülk üsyançıları "qırmızı geyinmişlər" əvəzinə, "xürrəmdinilərlə birləşmiş" "qırmızı bayraq (sorxələm) batinilər" adlandırır. Müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan bu üsyandan keçən az qala iyirmi illik nisbi sükutdan sonra mənbələr "qırmızı geyinmişlər" in 180/796-797-ci ildə baş verən yeni çıxışı haqqında xəbər verir. Ət-Təbəriyə görə, həmin il Cürəndə "zındıq" Əmr ibn Məhəmməd əl-Əmrakinin başçılığı ilə baş vermiş üsyan da müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmiş, xəlifə Harun ər-Rəşid in əmrilə üsyan başçısı öldürülmüşdü. 181/797-798-ci il hadisələrindən bəhs edən Ət-Təbəri həmin il "qırmızı geyinmişlər" in Cürəni tutmaları haqqında məlumat verir.

Xürrəmilərin yeni çıxışını Ət-Təbəri 192/808-809-cu ilə aid edir. Nizamülmülk üsyanın "Harun ər-Rəşid in Xorasanda olduğu vaxta" təsadüf etdiyini qeyd edir. Bu dəfə İsfahan, Rey, Həmədan və b. yerləri əhatə edən üsyan, Ət-Təbərinin məlumatına görə, Azərbaycanda başlanmış, hər yerdən gələn yüz mindən artıq adam üsyana qoşulmuşdu. Lakin Abbasi üsuli-idarəsinə qarşı yönəldilmiş bu çıxış da uğursuzluqla nəticələnmiş, "saysız adam öldürülmüş", çoxlu əsir tutularaq, Harunun Karmisindəki qəragahına gətirilmiş, onların bir hissəsi məhv edilmiş, qalanları isə Bağdad bazarında satılmışdılar.

Bu hadisədən sonra xürrəmilərin Xilafətə qarşı çıxışları ara verdi. Mənbələrdən məlum olur ki, xürrəmilərin rəhbərləri olan Cavidan və Əbu İmran bu zaman ədavətə başlamış, aralarındakı münasibətləri aydınlaşdırmaqla məşğul olmuşdular. Başçılar arasında günü-gündən artan bu çəkişmə onları, habelə onların ardıcılarını Xilafətə qarşı mübarizədən yayındırırdı. 816-cı ilə qədər xürrəmilər mərkəzi hakimiyyəti yalnız adda-budda çıxışlarla narahat edirdilər. 816-cı ildə Cavidan və Əbu İmran açıq döyüşdə bir-birini öldürdülər: Əbu İmran döyüş meydanında, Cavidan isə aldığı ağır yaradan üç gün sonra həlak oldu. Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilərə rəhbərlik etməyə başlayan Babək hərəkətin məcrasını tamamilə Xilafətə qarşı yönəltdi. Cavidanın, Miməz rustağının Bilalabad kəndindən gətirdiyi Babək, sağlığında onun ən yaxın silahdaşı idi. Mənbələrdən aydın olur ki, Babəkin xürrəmilərin başçısına çevrilməsində Cavidanın həyat yoldaşı az rol oynamamışdı. Ərinin ölümündən sonra o, Cavidanın bütün tərəfdarlarına bildirmişdi ki, xürrəmilərə rəhbərliyi Cavidan özü Babəkə vəsiyyət edərək demişdi: "Mən bu gecə öləcəyəm. Mənim ruhum bədənimdən ayrılıb Babə-

kin bədəninə keçəcək və onun ruhu ilə birləşəcək. Onu öz yerimə, mənim ardıcıllarımın rəhbəri təyin edirəm".

Bu hadisədən sonra Ərdəbildən şimal-qərbdə, dağlıq Qaradağ vilayətində yerləşən və xürrəmi-cavidanilərin mərkəzi olan Bəzz şəhər-qalası babəkilərin istinadgahına çevrildi.

Dövrün bütün çıxışları kimi, dini zəmində təşəkkül tapan bu mübarizə siyasi məhiyyət kəsb edərək, təcridən ərəb əsarətinə, feodal istismarına, eləcə də islamın əsaslarına qarşı yönəldilmiş ümumxalq hərəkatına, sözün əsil mənasında müharibəyə çevrildi. Onun əsas hərəkatverici qüvvəsi əldə etdikləri məhsulların təqribən yarısını vergi şəklində ərəblərə verən kəndlilərdən ibarət olsa da, şəhər yoxsulları, sənətkarlar, habelə Xilafətdən narazı olan bəzi yerli feodallar da bu mübarizəyə qoşuldular.

Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda əl-Əmin və əl-Məmun qardaşları arasında gedən mübarizədən yaranmış mürəkkəb şərait Babəkə vəziyyətdən istifadə etməyə, Abbasilərdən narazı əhalini ərəb üsuli-idarəsinə qarşı qaldırmağa kömək etdi.

§ 6. BABƏKİN BAŞÇILIĞI ALTINDA XALQ AZADLIQ MÜHARİBƏSİ

Xürrəmilər icmasına rəhbərliyi qəbul etmiş Babək Cavidanın vəsiyyəti adlandırdığı müqəddəs vəzifəni elan etdi: xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi altında "torpağa sahib olmalı, zəlmləri məhv etməli və məzdəkiliyi dirçəltməli" idilər.

Təyin edilmiş vaxtda çıxış işarəsi alan xürrəmilər Bəzz qalasına yaxın olan kəndlərdə ərəblərə və onların tərəfdarlarına hücum edib, hamısını qırdılar. Təcridən üsyan Bəzzin hüduqlarını aşaraq, ətraf nahiyə və kəndlərə keçdi. Üsyançılar oralarda olan ərəbləri də məhv etdilər.

Beləliklə məzdəkiliyin zəminində təşəkkül tapmış xürrəmi ideologiyası Babəkin başçılığı ilə yeni siyasi rəng alır. X yüzilin ərəb tarixçisi İbn ən-Nədim yazırdı ki, Babəkə qədər xürrəmilərin əqidəsində qətlə, əzaba və müharibələrə yer yox idi. Babək üsyanın başına keçdikdən sonra, xürrəmi icmasında qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq dəyişikliklər baş verdi.

Azərbaycanın və Arranın bütün guşələrindən ərəblərdən narazı kəndlilər

Babəkin yanına axışmağa başladılar. Qaynağın məlumatına görə, "Babəkin qoşunlarının sayı o dərəcədə artdı ki, piyadalar istisna olunmaqla yalnız süvarilər 20 min nəfərə çatdı".

Çox keçmədən Azərbaycanın cənub torpaqlarının çoxunu ərəblərdən təmizləyən üsyan dalğası qonşu vilayətlərə də yayılaraq, azadlıq müharibəsi şəklini aldı. İlk növbədə Beyləqan əhalisi üsyançılara qoşuldu. Bu yerlərə Babəkin adamları göndərildi. Azadlıq müharibəsinin alovları Cibələ, Xorasana, Şimal cənubun digər vilayətlərinə yayıldı. Daha sonra üsyan "müxəmmirə dininə etiqad edən" Məzyərin ardıcılılarının fəaliyyət göstərdikləri Curcan və Təbəristanı da əhatə etdi. Deyləm vilayəti əhalisinin əksəriyyəti və "dağlıq yerlərdə yaşayan kürdlər" də babəkilərə qoşuldular. Ərəb tarixçisi Əbu Mənsur əl-Bağdadinin məlumatına görə, yalnız Azərbaycanda və Deyləmdə Babək tərəfdarlarının sayı 300 min nəfər idi.

Ərəblərə qarşı mübarizədə məzlum kəndlilər, eləcə də bir sıra mülkədarlarla yanaşı, Xilafətin bəzi tanınmış xadimləri və əmirləri də Babəkə müttəfiqlik edirdilər. Bunlardan Babəklə məktublaşan Təbəristan hakimi Məzyər, xürrəmilərin yardımından istifadə edən əmir Minkicəvr əl-Fərqani, Mərənd hakimi İsmə əl-Kürdi və başqa kürd əmirləri siyasi məqsədlər naminə hərəkətə qoşulmuşdular. Bu məqsədlə Babəkə müraciət edənlər arasında ərəblərin Cənubi Qafqazdakı hakimi, Xilafətdən ayrılmağa cəhd edən Xatim ibn Hərsəmə (815-818) də vardı. Dövrün tarixçisi əl-Yəqubinin yazdığına görə, o, Babək və xürrəmilərə məktub yollayıb, onları inandırmağa çalışdı ki, burada (yəni Arranda) "müsəlmanların öhdəsindən asanlıqla gəlmək olar. Bu, Babək və xürrəmilərin hərəkətinə, Babəkin Azərbaycan vilayətində qələbəsinə səbəb oldu". Sonralar ərəb sərkərdəsi əl-Afşin də Babəklə əlbirlikdə ittiham edilirdi.

Hadisələrin bu gedişi xəlifə əl-Məmunu 819-cu ildə Yəhya ibn Müəz ibn Müslim başda olmaqla, Xilafətin ilk nizami ordusunu Babəkə qarşı göndərməyə məcbur etdi. Ərəblərlə xürrəmilər arasındakı döyüşlər gah bu, gah da digər tərəfin üstünlüyü ilə başa çatırdı.

820-ci ildə xəlifə, İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi Azərbaycanın və Ərminiyənin hakimi, habelə Qafqazdakı ərəb qoşunlarının sərkərdəsi təyin etdi. Lakin 821-ci ildə baş vermiş elə ilk döyüşdə o, basılıaraq qaçmağa məcbur oldu.

Elə həmin il Arranın ərəb üsuli-idarəsi tərəfindən sıxışdırılan yerli hakimləri Babəkdən yardım istədilər. Xürrəmilərin böyük uğurları bu hakimlərin separatizmini gücləndirmişdi. Babəkə qarşı mübarizədə Xilafətin uğursuzluğu Arran və Ermənistanda yurd salmış "mütəğəllib" adlandırılan ərəblərin ("qalib gəlmiş" mənasını daşıyan ərəb sözüdür) mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlarına səbəb oldu. Xürrəmilərin ələ keçirdiyi geniş torpaqlarla Xilafət ərazisindən uzaq düşmüş mütəğəlliblər də separatçılıq nümayiş etdirməyə başladılar. Onların arasında görünür, ərəb mənşəli Cəhhafilər nəslindən olan, yerli qaynaqlarda *avarəşan* ("quldur") ləqəbilə qeyd edilən Savada ibn Əbdülhəmid əl-Cəhhaf

xüsusilə fərqlənirdi. 821-ci ildə o, qarışıqlıqdan istifadə edərək vilayətin yerli hakimlərinə qarşı çıxış etdi; sonra isə, Moisey Kalankatlıın məlumatına görə, "bütün ölkəni qarət edərək, Sünikə qayıtdı və Toquq vilayətinin Şalatu kəndindəki qalada möhkəmləndi". Sünik hakimi Vasaq kömək üçün Babəkə müraciət etdi, o da Savadanı Sünikdən qovdu. Həmin il Vasaq vəfat etdi, Babək isə onun qızı ilə evləndi. Bu zamandan etibarən Sünik, Beyləqan, Arsax və Uti əraziləri xürrəmilərə tabe oldular.

824-cü ildə Əhməd ibn Cüneyd əl-Əskafinin başçılıq etdiyi hərbi dəstə ərəblərin yeni təyin olunmuş sərkərdəsi Zureyq ibn Əli ibn Sadağa əl-Əzdinin köməyinə göndərildi. Lakin Babək Əhməd əl-Əskafini əsir aldı, Zureyqin ordusu isə xürrəmilərə müqavimət göstərə bilmədi. Onda xəlifə, Zureyqin yerinə Məhəmməd ibn Humayd ət-Tusini təyin etdi. Bu qərarla razılaşmayan Zureyq yeni hakimə qarşı çıxdı. Buna görə də Məhəmməd ət-Tusi əvvəl Zureyqi və onun tərəfdarlarını ram etməli və yalnız bundan sonra Babəkə qarşı müharibəyə hazırlıq görməli oldu. Ət-Tusinin qoşunları iki il xürrəmilərə qarşı müvəffəqiyyətlə döyüşdülər. Bu uğura Arranda baş verən hadisələr də şərait yaratdı.

Onu da qeyd etməliyə ki, hələ 821-ci ildə Arsaxdakı monastırların birində Mihranilər sülaləsinin son nümayəndəsi III Varaz Tiridat və onun azyaşlı oğlu Stepannos yerli qaynağın sünikli Neseh adlandırdığı knyaz tərəfindən qətlə yetirildilər. Varazın qohumlarından olan Beyləqan hakimi Stepannos Ablasad kömək üçün Babəkə müraciət etdi. 826-cı ildə onun çağırışı ilə Beyləqan vilayətində baş verən qiyamı yatıran Babək, sonrakı il Qərbi Sünikdəki Gekarkuni vilayətini ələ keçirərək qiyamçılara qarşı amansızlıq nümayiş etdirdi.

829-cu il iyunun 3-də Həştadsər dağı yaxınlığında xürrəmilərin Bəzz qalası uğrunda ərəblərlə babəkilər arasında həlledici döyüş baş verdi. Qanlı vuruşma xürrəmilərin qələbəsi ilə başa çatdı. Xürrəmilər 30 minədək ərəb döyüşçüsünü, o cümlədən Məhəmməd ət-Tusini məhv etdilər.

Elə həmin il ərəb qoşunlarının yeni komandanı təyin olunmuş İbrahim ibn əl-Lays ibn əl-Fədl də Babək tərəfindən məğlub edildi. Xəlifə, bu dəfə Abdullah ibn Tahiri baş komandan təyin etdi. Lakin o, bu vəzifəni icra edə bilmədi; vəfat etmiş qardaşını ona irsən çatmış Xorasan vilayətinin hakimi vəzifəsində əvəz etməli oldu.

Yenə həmin il xəlifə əl-Məmun öz sərkərdəsi Əli ibn Hişamı Azərbaycan, Cibəl və İsfahanın hakimi təyin etdi. Lakin yeni hakim xürrəmilərə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə vilayətdə özbaşınalıqlar etməyə, əhalini sıxışdırmağa başladı. Xəlifə Yəmənin hakimi Ucayf ibn Ənbəsəni ona qarşı göndərməli oldu. Babəkin yanına qaçmağa cəhd göstərən Əli ələ keçirilib, Bağdada göndərildi və 830-cu ildə orada edam edildi.

IX əsrin 20-ci illərinin sonlarına yaxın üsyan etmiş beyləqanlılar Arsaxın bir sıra kəndlərinə hücum etdilər, lakin Stepannos Ablasadın dəvətilə yenidən Albaniyaya gələn Babək tərəfindən məğlub olundular (mütəxəssislər - Ziya Bünyadov və b., haqlı olaraq, beyləqanlıların bu çıxışlarını hələ VII əsrdə meydana

çıxmış bidətçi xristian "pavlikianlar" hərəkatının¹ hələ də davam etməkdə olan təzahürü hesab edirlər).

830/31-ci ildə beyləqanlıların rəhbərləri Davon və Şapuh "dostluq və sülh" şərtlərini pozaraq Babəki Arrana dəvət etdikləri üçün Stepannos Ablasadı qətlə yetirdilər. Bundan sonra artıq üçüncü dəfə ayağa qalxmış beyləqanlılar Qoroz (müasir Gorus olduğu ehtimal edilir) qalasında möhkəmlənərək, bir neçə il Babəkin hərbi qüvvələrinə, eləcə də Ablasadın bacısı oğlu - Beyləqanın yeni hakimi Yesai Əbu Musanın (ərəb mənbələrində "İsa ibn uxt İstifanus", yəni İstifanusun - Stepannosun bacısı oğlu İsa) qoşununa müqavimət göstərdilər. Moisey Kalankatlının məlumatından aydın olur ki, beyləqanlılar Ablasadın qohumları tərəfindən öldürülmüş rəhbərlərini - Davonu və Şapuhu itirmələrinə baxmayaraq, bir il Arsax və Utinin bəzi vilayətlərini öz nəzarətləri altında saxlaya bildilər. Çox keçmədən, Babəkin köməkliyindən istifadə edən Yesai Əbu Musa Arranın həmin vilayətlərini geri qaytarır. Babək isə üsyançıların əllərində qalmış Qoroz qalasını tutmaq məqsədilə Arazi adlayaraq, Amaras vilayətində qərarlaşdı. Qalanın alınmaz olduğunu gören Babək üsyançılarla sülhə gəlməyə çalışdı, lakin buna nail olmadıqda, sərkərdələrindən biri olan Rüstəmə mühasirəyə alınmış qalanın yanında qalmaq əmrini verərək, Bəzz qalasına qayıtdı. Babəkin qalaya hücum etməmək, üsyançıları xoşluqla yola gətirmək tapşırığına əməl etməyən Rüstəm qalanı ələ keçirməyə cəhd etdi, lakin məğlubiyyətə uğradı. Tədqiqatçıların fikrincə, bu hadisə, eləcə də Babəkin bidətçi beyləqanlılarla barışıq cəhdləri alban knyazları Səhl ibn Sumbat və Yesai Əbu Musanın ondan uzaqlaşmasında mühüm rol oynadı. Təbiidir ki, xürrəmilər hərəkatı alban hakimlərinin də sinfi mənafehləri üçün ictimai təhlükə təşkil edirdi. Onlar bu hərəkata, əlbəttə, siyasi hakimiyyətlərinin mühafizəsi naminə qoşulmuşdular. İşin gedişatı isə sübut edirdi ki, Bizansadək geniş ərazini əhatə etmiş xürrəmilər hərəkatı hakim dairələrə bir elə xeyir verməyəcək.

833-cü ildə xəlifə əl-Məmunun ölümündən sonra xürrəmilər hərəkatı yeni qüvvə ilə alovlandı. Nizamülmülkün məlumatına görə, üsyan İsfahan, Fars və bütün Kuhistanı bürüdü. İyirmi illik hakimiyyəti ərzində xürrəmilərə qarşı daim mübarizə aparən xəlifə əl-Məmun taxt-tacın varisi, qardaşı əl-Mütəsimə qoyub getdiyi vəsiyyə-

¹ VII yüzildən Kiçik Asyanın bir çox ölkələrində (Albaniya, Ermənistan, Suriya, Bizans və b.) yayılmış pavlikianlar hərəkatı artıq IX yüzildə feodallara qarşı çevrilmiş ideologiya oldu. Onların ilkin təlimində xeyir dünyası ilə şər dünyası arasında mübarizə təsəvvürü əsas yer tuturdu. Allahı onlar yalnız mənəvi dünyanın - xeyir dünyasının yaratıcısı hesab edir, bütün maddi aləmi şeytan əməli - şər dünyası adlandırırdılar. Dövlətin dayacağı olan kilsəni də onlar şeytan yuvası hesab edirdilər (Albaniyada ilk pavlikian çıxışları haqqında bax səh. 59). Mütəxəssislərin bilavasitə Beyləqanla əlaqələndirdikləri bu təriqət haqqında ərəb mənbələrində maraqlı məlumat vardır. Həmin mənbələrdə "naylaqani, nayqalanı" (Qudama ibn Cəfər), "əlbəyliqa" (əl-Məsudi) adlandırılan bu təriqət haqqında əl-Məsudi yazırdı: "Bu təriqət xristianlıq və atəşpərəstlik arasında orta mövqe tutur. Hazırda onlar köçüb yunanlar (rumlar) arasında yaşayırlar".

tində xürrəmilərdən ehtiyat etməyi tövsiyə edirdi: "Xürrəmilərə gəldikdə isə, onlara qarşı müharibəyə qətiyyətli və amansız adam göndər, ona pulla, silahla, atlı və piyada qoşunlarla səbrlə yardım et. Müharibə uzanarsa, tərəfdarların və yaxınlarınla özün onlara qarşı get". Beləliklə, Xilafət taxtına çıxmış yeni xəlifə mərhum qardaşının vəsiyyətinə əməl edərək, xürrəmilərlə müharibəyə ciddi hazırlaşmağa başladı. Əl-Mütəsim anlayırdı ki, Azərbaycanı və digər vilayətləri bürümüş bu hərəkata qarşı mübarizənin boş buraxılması Xilafətin öz varlığını üçün təhlükə törədə bilər.

Elə həmin il Cibəl vilayətindən gələrək Həmədan bölgəsində düşərgə salmış yeni silahlı qüvvələr xürrəmilərə qoşuldular. Xəlifə əl-Mütəsim Cibələ hakim təyin olunmuş İshaq ibn İbrahim ibn Musabın başçılıq etdiyi ordunu onlara qarşı göndərdi. Həmədan yaxınlığında döyüşdə ərəblər 60 min üsyançıyı həlak etdilər. Əzilmiş xürrəmilərin 14 min nəfərdən ibarət olan qalıqları sərkərdə Nəsr başda olmaqla Bizansa qaçdılar. Mənbələrin məlumatından görünür ki, onlar Bizansda xristianlığı qəbul edərək, ərəblərə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməyə başladılar. Həmədan yaxınlığında əldə edilən uğurdan sonra xəlifə əl-Mütəsim başa düşdü ki, xürrəmilər kimi təhlükəli rəqib üzərində qələbə qazanmaq üçün Bizansa qarşı aparılan fasiləsiz müharibəni dayandırmaq lazımdır. Bizans-ərəb sərhədində əldə edilmiş dörd illik (833-837-ci illər) sakitlik Babəkə qarşı bütün Xilafət qüvvələrini səfərbər etmək imkanını verdi. Əl-Mütəsim həmçinin başa düşürdü ki, sürətli qələbəyə ümid bəsləmək əbəsdir, bütün ehtiyatları səfərbər etmək, uzunmüddətli müharibəyə hazırlaşmaq lazımdır.

Xəlifə ilk növbədə Babəkin Zəncanla xəlifə ordusunun qərargahı olan Ərdəbil arasında dağıtdığı bütün qalaları yenidən bərpa etmək tapşırığı almış əmiri Əbu Səid Məhəmmədi gələcək döyüş bölgələrinə göndərdi. Əl-Mütəsim Zəncan - Ərdəbil yolu boyunca hərbi hissələrin yerləşdirilməsini də əmr etmişdi. Ərdəbil və Samirə şəhərləri arasındakı rabitə sistemi yenidən bərpa olundu. Bu yolun hər fərsəhində istənilən məlumatı lazımı ünvana çatdırmağa hazır olan atlı qasidlər yerləşdirildi. Yüksəkliklərdə qarovul postları quruldu. Bu yerlərdə duran gözətçilər bir-birlərini görə və atlı qasidlərin hərəkəti haqqındakı xəbəri bir-birlərini səs-ləməklə çatdırı bilirdilər. Bu yolla göndərilən xəbər çox tez - cəmi dörd günə baş komandanın qərargahından xəlifə sarayına çatdırılırdı. Xilafət tarixində ilk dəfə olaraq məhz bu müharibə zamanı rabitə vasitəsi kimi poçt göyərçinlərindən istifadə edilmişdir. Yalnız bu hazırlıq tədbirlərindən sonra, 835-ci ildə, xəlifə bizanslılara qarşı Misirdə aparılan vuruşlarda özünü mahir döyüşçü, istedadlı sərkərdə kimi göstərmiş usruşanalı Afişin Heydər ibn Kavusu xürrəmilərlə döyüşəcək bütün xəlifə qoşunlarının baş komandanı təyin etdi. Mənbələrdən görünür ki, təkcə 837-ci ildə Babəklə müharibəyə bir milyon dirhəm xərclənmiş xəlifə əl-Mütəsim, hərbi əməliyyatlar olmayan günlərdə Afişinin özünə xəzinədən hər gün 5 min dirhəm, "ata oturduğu", yəni döyüş günlərində 10 min dirhəm ödənilməsini təmin etmişdi. Afişinin ordusu ardı-arası kəsilmədən silah, ərzaq və başqa sursatla təchiz edilirdi.

Ərdəbilə gələn Afişin xürrəmilərin dağıtdığı strateji əhəmiyyətli qalaların

bərpasının sürətləndirməsini, öz qərargahının isə Bəzzə daha yaxın yerə - Bərzəndə köçürülməsini əmr etdi. Yeni qərargahla Ərdəbil arasındakı qalalar da möhkəmləndirildi. Bütün bu vaxt ərzində xürrəmi dəstələri tez-tez ərəb hərbi hissələrinə hücumlar edirdilər. Müaviyənin başçılıq etdiyi bu dəstələrdən biri Əbu Səid Məhəmmədin dəstəsinin yerləşdiyi qalaya hücum edərək, xeyli ərəb əsgərini əsir aldı, sonra isə Bəzz qalasına doğru yönəldi. Öz qoşunlarını yenidən toplayan Əbu Səid, Sindəbəyə adlanan yerdə Müaviyənin dəstəsini haqladı və xürrəmilər ilk dəfə olaraq Xilafətin nizami qoşunları tərəfindən məğlub edildilər. Ələ keçmiş xürrəmilər edam edildilər, başları isə Samirəyə göndərildi. Bu hadisə öz mülkləri üçün ehtiyat edən, eləcə də xürrəmilərin tezliklə darmadağın olunacağını hiss edən bir çox müttəfiqləri Babəkdən uzaqlaşdırdı. Onlardan biri - Təbrizin və Şahi qalasının (Urmiya gölündəki adada) hakimi Məhəmməd ibn əl-Bəis, hətta öz qayınatası, Babəkin sərkərdəsi İsmə ibn əl-Kürdinin dəstəsini darmadağın etdi, İsmənin özünü isə xəlifənin hüzuruna göndərdi. Verilən işgəncələrin təsiri altında İsmə ibn əl-Kürdi Babəklə müharibədə ərəblərə kömək edəcək qiymətli məlumatlar verdi. Ət-Təbərinin fikrincə, bu, Babəke endirilmiş ikinci məğlubluyyətlə zərbəsi idi.

Bütün 835-ci il boyu Afişin Bəzz qalası ətrafındakı məntəqələrin möhkəmləndirilməsi işini davam etdirdi. O, vaxtaşırı xürrəmilərə qarşı həmlələr edir, döyüşlər gah ərəblərin, gah da üsyançıların qələbəsilə başa çatırdı. Doğma yerlərə yaxşı bələd olan xürrəmilər ərəb qoşunlarını sursatla təchiz edən yollarda maneələr yaradır, cənubdan gələn karvanları ələ keçirirdilər. Afişinin Bərzənddə möhkəmlənmiş, lakin aclıq və susuzluqdan əziyyət çəkən adamları, mənbənin məlumatına görə "cismən və mənən zəifləmişdilər". Yalnız Şarvan (Siravan, Cənubi Azərbaycan) hakiminin göndərdiyi ərzaq karvanı Afişinin qoşunlarını aclıqdan xilas etdi.

836-cı ildə Həştadsər dağı yaxınlığında babəkilərlə ərəblər arasında yeni döyüş baş verdi. Ərəb ordusuna özündən xeyli razı sərkərdələrdən biri - Buğa əl-Kəbir (böyük) başçılıq edirdi. O, Afişinin əmrini gözləmədən xürrəmiləri məğlub etməyi qərara almışdı. Lakin döyüş ərəblərin uğursuzluğu ilə başa çatmış, Buğa özü canını zorla xilas edə bilmişdi.

836-cı ilin qışında Babək ən yaxşı sərkərdəsini, öz malikanəsində xəyanətkarcasına öldürülmüş Tarxanı itirdi. Onun ölümü xürrəmilərin fəaliyyətini xeyli mürəkkəbləşdirdi, bundan sonra hərəkət iştirakçıları bircə dəfə də qələbə qazana bilmədilər.

837-ci ildə xəlifə özünün türk sərkərdələrindən Cəfər ibn Dinar əl-Xəyyatı və İtahi Afişinin köməyinə göndərdi. Vəziyyətlə tanış olan sərkərdələr Afişinin Babəke qarşı mübarizə üsullarını kəskin tənqid etdilər. Onu ləng hərəkət etməkdə təqsirləndirildilər; belə ki, ərəb ordusunu Bəzz qalasından ayıran son dörd fərsəx məsafə (təqribən 25 km) yalnız bir ilə qət edilmişdi.

Mənbələrdə məlumat verilir ki, xürrəmilərlə müharibənin son ilində Afişin Babəklə və Təbərstan hakimi Məzyərlə danışıqlara girməyə cəhdlər göstərdi. Bu, sonralar, Məzyərin və Afişinin məhkəmə proseslərində aşkara çıxdı. Lakin separatçı

məqsədlərə xidmət edən bu danışıqlar və yazışmalar uğursuzluqla nəticələndi. Yalnız bundan sonra Afşin Bəzz qalasına qəti hücum haqqında əmr verdi. Xürrəmilərin qalasının mühasirəsi xeyli uzandı. Babəkin dəstələri qaladan çıxaraq həmlələr edir və ərəblərə gözlənilməz zərbələr endirirdilər. Lakin qüvvələr bərabər deyildi. Qala qapıları yanında yerləşdirilmiş mancanaqlar qalaya daş yağdırır, ərəblərin işçi dəstələri qala divarlarından daşları çıxararaq, onları dağıdırdı. Lakin xürrəmilərin cəsurluğu Bəzz qalasını mühasirədən qurtara bilmədi. Məğlubyyətin labüd olduğunu anlayan Babək Afşinlə şəxsi danışıqlara girdi. Afşin Babəkə aman vəd etdi. Babək daha bir gün gözləməyi xahiş etdi; görünür, o, hələ də qalanı möhkəmləndirmək və ərəblərə müqavimət göstərmək ümidini itirməmişdi. Elə ona görə də Babək Afşinin ikinci aman təklifini də rədd etdi.

Bir neçə gün sonra Cəfər əl-Xəyyətin türk qvardiyası Bəzz qalasına soxuldu. Öncə aman təklifini rədd edən Babək bu dəfə Afşinə müraciət edərək, ona və ailəsinə aman verilməsini xahiş etdi. Afşin razılaşdı, qabaqcadan qərarlaşdırıldığı kimi, girovların göndərilməsi şərtini irəli sürdü. Lakin Babək həmin məqamda döyüş meydanında olan və Afşinin girov kimi tələb etdiyi şəxsləri təslim etmək iqtidarında deyildi.

Ərəblərin qalaya yaxınlaşmış neftatanlar dəstəsi Bəzzi artıq nəhəng məşələ çevirmişdi. Ət-Təbərinin məlumatına görə, 837-ci il avqustun 26-da (dövrün məşhur şairi Əbu Təmmama görə avqustun 31-də) xürrəmilərin istinadgahı ələ keçirildi. Afşin Bəzz qalasının yerlə yeksan olunması haqqında sərəncam verdi. Nizamülmülk Bəzz almarkən 80 mindən artıq xürrəminin öldürüldüyünü xəbər verir. Salamat qalmış əhali əsir alınır. Babəkin oğulları və onların ailə üzvləri də əsir alınanlar arasında idilər. Əl-Yəqubinin məlumatına əsasən Bəzzdə 7600 əsir ələ keçirilmişdi. Babəkin özü isə tacir paltarı geyərək, Həştadsər dağının yanındakı sıx ağaclar və kollarla örtülmüş bataqlıq dərəyə endi və burada gizləndi. Afşin bütün yolları nəzarət altına aldı, Azərbaycan, Arran və Ermənistanın bütün qala və şəhərlərinin sahiblərinə xəbər göndərərək, Babəki və onun adamlarını tutub verənə böyük mükafat vəd etdi. Elə bu vaxt Babəkə aman verilməsi haqqında xəlifə əl-Mütəsimin məktubu gəlib çıxdı. Afşinin düşərgəsində əsir saxlanılan Babəkin böyük oğlu atasına məktub yazaraq aman üçün gəlməsini xahiş etdi. Bu təklifi rədd edən Babək oğluna aşağıdakı cavab məktubunu göndərir: "Əgər sən mənim davamçım olsaydın, öz sülalənin varisi olardın, çünki varislik irsən sənə keçərdi. Bir neçə gün əvvəl sən doğrudan da mənim oğlum sayılırdın. Lakin indi sənin yava ananın əxlaqsızlığı mənim üçün aydın oldu, ey fahişə oğlu! Ola bilər ki, mən bu gündən sonra çox yaşamayım. Lakin mən "məlik" adını daşıyıram, harada olursam-olsun, məndən harada danışırlarsa danışımlar, mən məlik olaraq qalacağam. Sən isə elə bir cinsdənsən ki, ondan bir nəfər də abırılısı çıxmıyıb. [Hamıya] elan edirəm: sən mənim oğlum deyilsən. Çünki bircə gün başçı kimi yaşamaq qırx il aciz qul olmaqdan yaxşıdır".

Babək ərzağı qurtaranadək bu dərədə qaldı. Anası, qardaşları Müaviyə və Abdullah, axırıncı arvadı, Sünik hakimi Vasaqın qızı İbnət əl-Kələndəniyə, bir neçə

xidmətçisi də onunla idi. Babək buradan imperatoru ilə əlaqə saxladığı Bizansa keçmək istəyirdi. Hələ Bəzz qalasının mühasirəsi ərəfəsində o, imperator Feofilə məktub yazmış, xəlifə qoşunlarını zəiflətmək məqsədilə Bizansın Xilafətə qarşı çıxış etməsini israrla xahiş etmiş, gələcəkdə bütün tərəfdarlarını xristianlığa döndərəcəyini vəd etmişdi. Lakin güman etmək olar ki, bizanslılar ərəblərə hücum vaxtlarını qəsdən uzatmış, yalnız Babək edam edildikdən sonra Xilafətə qarşı növbəti çıxış etmişdilər.

Təqib olunduğunu bilməyən Babək, nəhayət, bataqlığı tərk edərək, bir bulağın yanında qərar tutdu. Kəşfiyyatçıları tərəfindən xəbərdir edilən Afşin, o zamanlar xəlifənin ən yaxşı sərkərdələrindən olan Əbu-s-Sacı Babəkin ardınca göndərdi. Əbu-s-Sacın dəstəsi Babəki məhz burada haqladı. Babək və onun qardaşı Abdullah xidmətçilərdən biri ilə aradan çıxma bildilər. Qalanları isə ələ keçirilərək Afşinin düşərgəsinə gətirildilər.

Babək və Abdullah bir müddət gizli yollarla Səhl ibn Sumbatın torpaqlarına yetişirlər. Nəhayət, achiq onları dağlardan enməyə, xidmətçini ərzaq dalınca göndərməyə vadar edir. Onları görmüş adamlar Səhl ibn Sumbata dağlarda naməlum şəxslərə rast gəldikləri barədə məlumat verirlər. Vaxtilə Babəklə müttəfiq olmuş Səhl onu öz qalasına dəvət edir, yazda Bizansa yola salacağını vəd verir. Yorğun və ac Babək Səhlə inanaraq razılaşır, lakin qardaşı Abdullahı bir vaxt kömək göstərdiyi, keçmiş müttəfiqi, Beyləqan hakimi Yesai Əbu Musanın yanına göndərir. Səhl, Babəkin və qardaşının yerini Afşinə bildirir, lakin Babəkin qorxusundan ərəblər gələndə onlara qarşı heç bir tədbir görmür. Mənbələrdə Babəkin ələ keçirilməsi hadisəsi müxtəlif şəkildə təsvir olunur; et-Təbəriyə görə, Babək Səhlin təşkil etdiyi ov zamanı ələ keçirilmişdi. Əl-Məsudi yazır ki, Babək nahar zamanı Səhlin onunla bir süfrə arxasında əyləşməsindən qəzəblənmiş, Səhl isə buna görə onun zəncirlənməsi haqqında sərəncam vermişdi. Bəzi ərəb və erməni tarixçiləri (əd-Dinəvəri, əl-Yəqubi, M.Daxurantsi və b.) Səhlin Babəki əsir tutması haqqında məlumat verirlər.

Alban knyazı Səhlin xəyanətini Xilafət yüksək qiymətləndirdi: böyük pul mükafatı ilə təltif edilən Səhl, Moisey Kalankatlinin məlumatına görə "Ermənistan, İberiya və Albaniya üzərində ali hakimiyəti aldı". Lakin Tovma Artsruninin qeydinə görə, ona tapşırılan böyük səlahiyyətlərə baxmayaraq, Səhl işdə yalnız "Şəki hakimi" olaraq qalmışdı.

Ərəb mənbələri 222-ci il şəvval ayının 10-da (15.9.837) Babəkin Bərzənd şəhərinə gətirilməsi haqqında məlumat verirlər. Babəkin və onun qardaşının ələ keçirilməsi barədə əl-Mütəsimə xəbər göndərən Afşin, çox keçmədən əsirlərin Samirə şəhərinə aparılması haqqında əmr alır. Lakin İraqa yola düşməzdən əvvəl Afşin Babəkin son xahişini yerinə yetirir: dağıdılmış və yandırılmış Bəzz qalasını ona göstərir. Mənbələrin əksəriyyəti Babəkin 223-cü il səfər ayının 3-də (4.1.838) Samirəyə gətirildiyi, elə həmiri gün də edam edildiyi haqqında məlumat versələr də, bəzi orta çağ müəllifləri bu hadisənin bir qədər fərqli tarixini (29.1; 14. III. və s.) də qeyd edirlər.

Edam yerinə fil üstündə, şahlara layiq paltarda gətirilən Babək qısa sorğu-sualdan sonra ağır əzablarla edam edilir. Əvvəl əl-ayaqları, sonra başı kəsilir. Mənbələrin

yazdığına görə, xalqı qorxutmaq üçün, edam olunmuş Babəkin başı Xorasana gəndərilir, bədəni isə Xilafət paytaxtında çarxıya çəkilir.

Hətta təəssübkeş ərəb müəllifləri də edam zamanı Babəkin nümayiş etdirdiyi mərdlik və mətanətə heyran olduqlarını gizlədə bilməmişlər. Sağ əli kəsildikdən sonra Babək həmin əli ilə sifətini başdan-başa qana boyamışdı. Nə üçün belə etdiyini soruşduqda, o, belə cavab vermişdi: "Sən (yəni xəlifə) əmr etdin ki, məni çarxıya çəksinlər, mənim edamını sənin boynundasdır. Lakin başım bədənimdən ayrılanadək məndən axacaq qanın kəsilməyəcəyinə şübhə yoxdur. Qorxuram ki, bütün qanıma axıb gedər, sifətim solar, adamlar elə əvvəldən ölmədən qorxduğumu zənn edərlər. Qanıma axdığına görə deyil, bax elə buna görə mən belə etdim, sifətimi qana boyadım ki, rəngimin qaçdığı görsənməsin!"

Orta əsr ərəb müəlliflərindən əl-Məqdisinin yazdığına görə, "Babək üzərində qazanın qələbə İslamın ən böyük qələbəsi, onun əsir alındığı gün müsəlmanların bayram günü olmuşdur"

Doğrudan da, Azərbaycan xürrəmiləri üzərindəki qələbə Xilafətə çox baha başa gəldi. 20 ildən artıq müddət ərzində babəkilər Xilafətin 225 min döyüşçüsünü və xeyli sərkərdəsini məhv etmişdilər. Xilafət tarixində baş verən dini-siyasi çıxışlardan ən əzəmətli olan, ərəb üsul-idarəsinə qarşı xalq azadlıq müharibəsi səviyyəsində ucalan bu hərəkət əl-Məsudinin dili ilə desək "az qala Abbasilər dövlətini məhv edəcəkdir".

§ 7. XÜRRƏMİLƏR VƏ BABƏKİLƏR HƏRƏKATININ SONRAKI ÇIXIŞLARA TƏSİRİ VƏ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Azərbaycanlıların yadelli istismarçılara qarşı qüdrətli çıxışına çevrilmiş xürrəmilər - babəkilər hərəkəti Xilafətin məzlum xalqlarla qarşılıqlı münasibətlərini kəskinləşdirdi, ərəb imperiyasının parçalanma prosesini sürətləndirdi.

Babəkin xürrəmi ardıcılları IX yüzilin sonunadək Xilafətə qarşı çevrilmiş bütün yeni çıxışlarda iştirak etdilər. X əsrdə onların bir çoxu ismaililərə qoşuldular. Təsədüfi deyil ki, xürrəmilərin fəaliyyət göstərdiyi bölgələr sonralar batinilərin istinadgahına çevrildi¹.

¹ İsmaililər - altıncı imam Cəfər əs-Sadiqin oğlu İsmayılı yeddinci şiə imamı kimi tanıyanlar və onların tərəfdarlarıdır. Onların ideoloji sistemləri hamıya məlum olan "zahiri" və yalnız seçmə adamlara məlum olan "batini, gizli, örtülü" təlimlərdən ibarətdir. Buradan da müxtəlif qollara ayrılımış ismaililərin batinilər adı meydana gəlmişdir.

Əbu Mənsur əl-Bağdadi (X əsr) məlumat verir ki, "hal-hazırda Məzyərin ardıcılları doğma dağlarında, özlərinin Curcandakı qonşularının yardarlarıdır. Onlar islama zahirən etiqad edir və bu dinə qarşı olduqlarını gizlədirdilər".

838 - 839-cu ildə xürrəmilərin məğlubiyyətindən az sonra Təbərstanda Karin sülaləsindən olan axırıncı əmir Məzyərin rəhbərlik etdiyi üsyan başlandı. İsbahbez (spahbed) titulu almış bu şəxs hələ 825-826-cı ildə xəlifə əl-Məmun tərəfindən Təbəristan, Ruyan və Dunbavəndin hakimi təyin edilmişdi.

Təəssübkeş ərəb müəlliflərinin "kafir və satqın" kimi xarakterizə etdikləri Məzyərin başçılıq etdiyi bu üsyan da babəki şüarları altında davam etmiş, ərəb hakimiyyətinə qarşı çevrilmişdi.

Abdullah ibn Tahirin tutduğu Xorasan valisi vəzifəsini ələ keçirməyə cəhd göstərən sərkərdə Afşin öz məqsədlərinə çatmaq üçün altdan-altdan Məzyərlə Tahirilər arasındakı pozulmuş münasibətlərdən istifadə edir, Məzyəri Xilafətə qarşı qaldırmağa çalışırdı. Bu təbliğata uyan və vaxtilə Babəkə təəssübkeşlik edən Məzyər kəndlilərə mülk sahiblərini məhv etmək, onların malikanələrini yandırmaq tapşırığı verdi. Ərəblərdən və yerli feodallardan alınmış əmlakı o, öz xürrəmi qanunlarına əsasən bütün kəndlilər arasında bərabər bölüşdürməyi əmr etdi. Əsasən ərəblərdən və məvalilərdən olan iri feodallardan torpaqları alaraq kəndlilərə paylayan Məzyər təkcə siyasi deyil, iqtisadi məqsədlər də güdür, son nəticə olaraq ərəb hakimiyyətinin devrilməsinə çalışırdı.

Beləliklə, xürrəmilər kimi qırmızı paltar geyən, Babəkin irəli sürdüyü prinsipləri, ehkamları açıq-aşkar qəbul edən Məzyərin və onun tərəfdarlarının hərəkəti çox keçmədən ərəb əsarətinə qarşı mübarizəyə qalxmış xeyli imkansız da birləşdirdi.

Xilafət üçün böyük təhlükəyə çevrilmiş bu üsyan 840-cı ilin avqustunda Xorasan hakimi Abdullah ibn Tahir tərəfindən yatırıldı. Məzyər əsir alınmış, Samirə şəhərinə göndərildi. Çağdaş müəlliflərin məlumatına görə, o, burada xəlifə tərəfindən mühakimə edilib, həbsə alınmış Afşinlə üzləşdirildikdən sonra döyə-döyə öldürüldü.

838-839-cu ildə Afşinin qohumu, onun öz yerinə Azərbaycan hakimi təyin etdiyi Minkicəvr əl-Fərqani də mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdı. Mənbələrdə (ət-Təbəri və əl-Yəqubi) üsyanın gedişi haqqında olan müxtəlif məlumatlara baxmayaraq, çıxışın məqsədi aydın idi: Xilafətdən ayrılmaq, öz hakimiyyətini qurmaq.

Əvvəlki çıxışlar kimi, bu üsyan da yatırıldı. Xəlifə sərkərdəsi Böyük (əl-Kəbir) Buğanın başçılıq etdiyi qoşunlara qarşı aparılan ağır döyüşlərdən sonra Minkicəvr 840/41-ci ildə məğlub edilib, Samirəyə göndərildi.

Nizamülmülkün məlumatına görə, xəlifə əl-Vasiqin dövründə (842-847) İsfahan tərəflərdə xürrəmdinilər yenidən baş qaldırdılar. Bir neçə il davam edən, "heç bir qoşunun müqavimət göstərə bilmədiyini" bu çıxış da nəhayət, yatırıldı. Maraqlı burasıdır ki, Nizamülmülk xürrəmdini çıxışlarının (yəqin ki, burada söhbət ümumiyyətlə batinilərin çıxışlarından gedir) 300 (912/13)-cü ilədək davam etdiyini qeyd edir.

Məşhur filosof əl-Ğəzalinin xürrəmilər və onların ideologiyası haqqında

məlumatını verən əl-Fəxi babəkilər icmasının sonralar İraq və Yəmən bəzi vilayətlərində fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir.

Xürrəm-babəkilərin Azərbaycandakı çıxışı Xilafətin Qafqaz vilayətlərində yerli feodalların güclənməsi üçün zəmin yaratdı, Xilafətin ayrı-ayrı dövlətlərə parçalanmasını müəyyənləşdirən əsas siyasi qüvvələrdən biri oldu. Abbasilər dövlətinin əsaslarını sarsıtmış məhz bu üsyandan sonra mərkəzi hakimiyyətdə yaranmış çətinliklərdən istifadə edən yerli hakimlər müstəqillik qazanmağa çalışdılar.

Dövrün ən iri çıxışlarından olan xürrəmi-babəkilər hərəkatının uğursuzluğuna baxmayaraq, o xalqların hafizəsində dərin izlər qoymuş, Xilafətin sonrakı siyasi hadisələrinin əsaslı dəyişməsinə şərait yaratmış, yerli hakimlərin separatçı meyillərini gücləndirmişdi. Xürrəmilərin və Babəkin təliminin izlərinə daha sonrakı tarixi dövrdə - XV əsrdə təsadüf edilir. Səfəvilər sülaləsinin banilərindən biri olan Şeyx Heydər üsyan zamanı "Babək xürrəminin dini qanunları"nı da təbliğ edirdi.

VII ƏSRİN II YARISI - X ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

§ 1. MADDİ MƏDƏNİYYƏT

Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı VII əsrin II yarısı - X əsrlərə aid xeyli maddi mədəniyyət qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Həmin əsrlərə aid yerüstü abidələr çox az qaldığı üçün qazıntı materiallarının əhəmiyyəti böyükdür. Bu materiallar əsas etibarilə, yaşayış məskənləri olan şəhərlərdə (Qəbələ, Beyləqan, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Şabran, Xarabagilan və s.), qismən qalalarda (Gülüstan, Qız qalası) və kəndlərdə (Dərəzarat, Sərkərtəpə və s.) aparılan qazıntılardan tapılmışdır. Bunlara şəhərlərin və qalaların müdafiə istehkamları, yaşayış tikintiləri, təsərrüfat və mədəni-məişət qurğuları, ictimai və dini binaların qalıqları, sənətkarlıq ocaqları və saysız-hesabsız əşyavi materiallar - əmək alətləri, qab-qacaq, bəzək şeyləri, pullar, yazılar və s. daxildir. Şəhərlərdə həmin materiallar tapılan mədəni təbəqələrin qalınlığı bəzən 3 metrə çatır.

O dövrün Azərbaycan şəhərlərinin, demək olar, hamısı möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Onların yerüstü nişanələrini şəhər xarabalarında aydın görmək olur. Qəbələ şəhərinin Qala adlanan hissəsində cənub divarları və qala darvaza bürcləri bütün möhtəşəmliyi ilə bu günə qədər qalmışdır. Bünövrə hissədə iri puç (əhəng) daşdan, yuxarısı isə əhəng məhlulu ilə bışmış kvadrat kərpicdən hörülmüş bu qala divarları orta əsr şəhərimizdən zamanımıza qədər qalmış yeganə yerüstü istehkamdır. Beyləqanda hələ ilk orta əsrlərdə iri çiy kərpiclə hörülmüş qala divarlarının IX-X əsrdə bışmış kvadrat kərpiclə bərpa olunmuş hissələri qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmışdır. Gəncədə həmin dövrə aid kirəc məhlulu ilə bışmış kərpic və çaydaşından hörülmüş qala divarları qalıqları öyrənilmişdir. Bütün hallarda divarlarda müdafiəçilərin yerləşdiyi və hərəkət etdiyi üst hissələr uçub dağıldığından bu günə qədər saxlanılmamışdır. Beyləqan qazıntılarından tapılmış bir ədəd bürc formalı qabın quruluşu əsasmda həmin hissənin görünüşünü bərpa etmək mümkündür. Görünür, onların da üstü, qabda olduğu kimi, dişli düzəldilmiş, mazqallar və "gözlük"lərlə əhatələnmişdir.

Şəhərlərdə tikintilərin sıx və davamlı tikildiyi müşahidə olunur. Su şəbəkəsi və kanalizasiya qurğularından istifadə olunur. Yerli şəraitə uyğun olaraq quyu suyundan, kəhrizlərdən, kanal və arxlardan şəhər əhalisi və şəhər təsərrüfatı su ilə təchiz edilirdi. Artıq bu dövrdə sənətkarlıq ocaqları və emalatxanaları yerləşən məhəllələr şəhərin qala divarlarından kənarında suyun bolluğu, küləyin istiqaməti nəzərə alınmaqla xüsusi yerlərdə salınırdı. Beyləqanın sənətkarlar məhəlləsi şəhərin cənub-qərbində, Qəbələnin dulmuşluq emalatxanaları şəhərin şimal-şərqində salınmışdı. Şəhərlərin

sənətkarlar məhəllələrində saxsı qab və kərpic bişirilən kürələr, dəmirçixana, şüşə istehsalı qalıqları və digər emalatxanalar aşkara çıxarılmışdır. Qəbələdə ikigözlü iri düzbucaqlı formada kərpic kürələri, Beyləqanda qab bişirilən dairəvi kürələr aşkar edilmişdir.

Dəmirçilik əşyalarından xüsusi formalı kəlbətin, dəhrə, ox ucluqları, kərki ağzı, nizə ucluqları, ərsin, qarmaq, halqa və zəncir qırıqları, müxtəlif mismarlar və s. qeyd etmək olar. Misgərlik sənətinə aid Beyləqanda toqqa başlıqları, biz, iy və sancaqlar, qab qırıqları, şamdan ayağı və s. tapılmışdır. Zərgərlik əşyalarından mis üzük, biləzik və döş bəzəklərini göstərmək olar. Beyləqanda dulus emalatxanalarını təchiz edən bişmiş kərpicdən hörülmiş su arxları üzə çıxarılmışdır. Artıq bu dövrdə sənət sahələri xeyli genişlənməmişdi.

Çox böyük dəyişiklik dulusçuluq sənətində baş verir. Saxsı qab istehsalında metal tozlarından hazırlanmış şirdən geniş istifadə olunur. Qazıntı materialları göstərir ki, bu dövrdə, demək olar ki, hər yerdə ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxı tətbiq olunur, gilin hazırlanması, qabların bişirilməsi xeyli yaxşılaşır, onların çeşidi çoxalır. Dövrün əsas gil qab növləri qazan, küp, səhəng, səmic, bardaq, dopu, goduş, küpə, affafa, boşqab, sini, təkne, dolça, silbiç, xeyrə, kasa, duzqabı, qənddən biçimli vazlar, badya və s.-dən ibarətdir. Yeni formalı, o cümlədən, şar - konusvari qablar meydana gəlir. Şirsiz qablar içərisində ən çətin hazırlanan və bişirilməsi böyük ustalıq tələb edən belə qabların istehsal olunması dulusçuluğun nailiyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Beyləqanda Əhməd və onun oğlu Fəzlun şar-konusvari qab istehsalı ilə ixtisaslaşmışdılar. Beyləqanın sənətkarlar məhəlləsində belə qabları bişirmək üçün istifadə edilmiş nalvari yığcam quruluşa malik xüsusi kürələrin qalıqları aşkar edilmişdir. Şirin tətbiqi saxsı qabların bədii işlənməsinə böyük imkan açır. Bu dövrlər üçün şabalıdı, yaşıl, sarı və firuzəyi şirlərlə örtülmüş, yaxud bu şirlərin müxtəlif çalarları ilə naxışlanmış qablar səciyyəvidir. Əsasən həndəsi naxışlardan istifadə olunurdu. Lakin Beyləqanda bu dövrə aid bir böyük kasanın içərisində bir qədər sxematik olsa da, ov səhnəsi təsvir olunmuşdur. Şəhərlərdə aparılan qazıntılar zamanı şirli qab bişirilən zaman kürədə istifadə olunan gil çubuqlar, üçayaqlılar, S-ə bənzər qarmaqlar və kiçik konuslar tapılması artıq IX-X əsrlərdə Azərbaycanda şirli qab istehsalının geniş yayıldığına əsaslı dəlildir. Kürələrin yanlarında şirsiz qablarla bərabər şirli qab çıxarlarına da tez-tez təsadüf olunur. Bu dövrdə başlıca olaraq mətbəx qabları şirlənirdi. Dövrün sonlarında şirli qablarda bəzən çox ötəri çəkilmiş dayaz qrafik (cizgili) naxışlardan da istifadə olunmağa başlanılır.

Qazıntılardan tapılan şüşə məmulatı - qablar və bəzək əşyaları, onların çıxarları tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan şəhərlərində (Qəbələ, Bərdə, Beyləqan, Şabran və s.) şüşə istehsalının artdığını, keyfiyyətinin yaxşılaşdığını, çeşidinin çoxaldığını nümayiş etdirir. Onların əksər hissəsi texniki və bədii cəhətdən yüksək səviyyədə durur. Şir istehsalında tətbiq olunan rənglər şüşə istehsalında da istifadə olunur. Bu dövrdə müxtəlif çalarlı şüşə qablarla yanaşı çəhrayı, göy və qara rəngli şüşə qablara və bəzək şeylərinə təsadüf edilir. Üfurmə üsulu daha geniş tətbiq olunur. Qulplu və lüləklı qablar meydana

çıxır. Ən çox yayılan bəmi, vaz, flakon və badə formalı qablardır. Bəzək şeyləri içərisində əsas kütləni bilərziklər təşkil edir. Dairəvi tilli bilərziklərlə yanaşı əşmə bilərziklər meydana gəlir. Əksəriyyətinin bitişən yeri ilan başı şəklində düzəldilmişdir. Şüşədən üzük, metal üzüklərə qas və müxtəlif muncuqlar hazırlamışlar.

Qazıntılar daşışləməyə aid zəngin material verir. Başlıca tapıntılar memarlıq hissələri - sütunaltlıqları, divar və karniz bəzəkləri, yazılı daşlar və s.-dir. Daş qablara da təsadüf olunur. Dəyirman və kirkirə daşları, bülöv və kart daşları, daban daşları adı tapınılardır.

Orta əsr abidələrinin bu dövrünə dair təbəqələrindən qazıntılar zamanı mişarlanmış, lakin hələ istifadə olunmamış heyvan sümükləri və buynuzlarına tez-tez təsadüf edilir. Sümükdən və buynuzdan ipəyirən, daraq, bıçaq sapı, düymə və digər alət və bəzək şeyləri hazırlanırdı.

Qazıntılardan tapılan aşılınmış gön qalıqları (Beyləqan), toqqa başlıqları, yüyən, tapqır haqqaları və s. gönışləmə sənətinin, iynə və qıyıqlar dərzçiliyin, biz - pinəçiliyin, boyaq qalıqları isə boyaqçılığın arxeoloji nişanələridir.

Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı VIII-X əsrlərə aid mədəni təbəqələrdən külli miqdarda sikkə qalıqları, təsadüfi tapıntılar da çoxdur. Sikkələrə dəfina şəklində və ya tək-tək rast gəlinir.

Orta əsr abidələrində aparılmış qazıntılarda yazılı maddi mədəniyyət qalıqlarına da az təsadüf olunmur. Memarlıq abidələrindəki yazılar bu və ya digər tikintini tikdirən şəxsin və yaxud tikən ustanın adları, inşa tarixi ilə bizi tanış edir. Pullardakı yazılar vasitəsilə onları zərb etdirən hökmdarın, zərb olunduğu yerin adlarını, zərb tarixini müəyyən edə bilirik. Saxsı və metal qab üzərindəki yazılar isə qab ustalarının adlarını saxlamışlar. Ərəb əlifbası ilə olan yazıların ən qədim nümunələri pullar üzərindəki yazılardır. IX - X əsrlərdə ərəb əlifbasının əsasən kufi xətti ilə yazılmış maddi mədəniyyət nümunələrinə təsadüf olunur. Pullardakı yazıların hamısı möhürlə zərb olunmuşdur. Daş üzərindəki yazılar başlıca olaraq fonları oyulmaqla nəqş edilirdi. Beyləqan şəhərində şar-konusvari qablar üzərində (IX əsrin ortaları) və şəhərin yaxınlığında yerləşən "Peyğəmbər" adlı qəbiristanlıqda qəbir daşında (X əsrin əvvəlləri) tapılmış yazılar hələlik, həmin dövrün daş və qab üzərində olan ilk nümunələri hesab edilir. Qab üzərindəki yazılar qab çiy ikən möhürlə basılmış (Fəzlunun möhürü) və ya ucu şiş qələmlə cızılmışdır (Əhmədin yazısı). Bir qab üzərindəki yazı qab bişirildikdən sonra qazılıb yazılmışdır (Cəfərin yazısı). Elə bu dövrün sonlarında şirli qablarda fırça ilə yazılmış yazı nümunələrinə də təsadüf olunur.

§ 2.ELM VƏ FƏLSƏFİ FİKİR

Ərəb istilasını və Xilafətin Azərbaycanda uzun sürən ağılığı ölkənin mədəni həyatında da dərin iz qoydu. Bu vəziyyət, müvəqqəti də olsa, məhsuldar qüvvələrin inkişafını və ölkənin mədəni tərəqqisini ləngitsə də, Azərbaycanın geniş ərazili Xilafət tərkibinə daxil edilməsi obyektiv olaraq onu ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi, tədqiq olunan dövrün son əsrlərindən başlayaraq islahat burada geniş vüsət tapmasına şərait yaratdı. Lakin Yaxın və Orta Şərqlin bir çox ölkələrində (İranda, Orta Asiyada və s.) olduğu kimi, tarixi Azərbaycan ərazisində də bu proses yerli ədəbi dillərin inkişafına ara verdi. Orta əsr ərəb mədəniyyəti tarixində ən məhsuldar çağın başladığı bu dövrdə "ərəb" ifadəsi öz məzmununu dəyişdi. Xilafətin ərəb dilini həm ədəbi, həm danışmaq dili kimi qəbul edərək, son nəticə olaraq "ərəbləşmiş" xalqları (suriyalılar, misirlilər və b.) ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranması prosesinə fəal surətdə qoşulub, bu mədəniyyəti qədim Şərq və antik dünya xalqlarından onlara irs qalmış ənənələrlə zənginləşdirdilər. Bununla yanaşı, Xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqı, o cümlədən azərbaycanlılar, tədricən ərəblərin dini ilə birlikdə onların dillərini də mənimsəyərək, az qala, XI əsrdə elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda bu məqsədlə latın dilindən istifadə edən avropalılar kimi ərəb dilini işlətməyə başladılar. Buna şimali-cənublu Azərbaycan ərazisində müxtəlif dillərdə danışılması, dil vahidliyinin olmaması, dar çərçivədə tətbiq edilən alban əlifbası nəzərə alınmazsa, ümumi əlifbasızlıq üzündən ərəb əlifbasının qəbul edilməsi ilə yanaşı, başqa obyektiv amillər də xeyli kömək etdi.

Xəlifə Əbdülməlikin (685-705) islahatları nəticəsində kargüzərliyin ərəb dilində aparılması dövlət idarələrində işləyən yerli azərbaycanlı məmurlar üçün bu dili bilməyi vacib etmişdi. Ərəb dilini bilməyənlərə hətta adi vəzifələr də verilmirdi. Tədricən ərəb dilinin işğalçının dili olduğu unuduldu. Artıq bir-iki əsrdən sonra bu dili bilmək mədəniyyət göstəricisinə çevrildi. Quranın yalnız yazıldığı dildə öyrənilməsi də ərəb dilinin işlənmə və mənimsənilmə arealını genişləndirdi. Hər bir müsəlman (bəzən də müxtəlif mənafele qeyri-müsəlman) millətdən asılı olmayaraq Xilafət xalqlarının ünsiyyət dilinə çevrilmiş ərəb dilini öyrənməyə çalışırdı. Ümumiyyətlə, o dövrdə hər bir müsəlman hər şeydən əvvəl dini icmanın üzvü, ondan sonra isə bu və ya digər yerin sakini, hər hansı millətin nümayəndəsi idi. Ona görə də milli-etnik sərhədlər tədricən zəifləyir, yox dərəcəsinə çatır, dini mənsubiyyət isə çox işdə əsas amil hesab olunurdu. Bəzən mənşəcə ərəb olmayan, lakin əsərlərini ərəb dilində yazan hər hansı alimin və ya yazıçının etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək və üzə çıxarmaq çətin, hətta qeyri-mümkün olurdu. Belələrinin Xilafətin mənəvi həyatında iştirakı ümumi ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur, onlar həm ərəb, həm də öz milli mədəniyyətlərinin nümayəndəsi kimi çıxış edirdilər.

İslamı qəbul etmiş bütün xalqlar kimi o zaman dini-etnik anamlı ümumi

"müsəlman" məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da IX əsrin ortaları - X əsrlərdə tərəqqi, X-XII əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak edirdilər. Ərəb Şərqiinin mədəni mərkəzləri olan Bağdad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Qahirə və başqa şəhərlərə təhsil almaq üçün çoxlu azərbaycanlı gedirdi.

Beləliklə, kargüzarlıq, dövlət və şəxsi yazışmaları kimi dini və dünyəvi xarakterli elmi əsərlər də ərəb dilində yazılırdı. Ərəblərin özləri işğaldan sonra təcridən ərəbləşmiş və müsəlmanlaşmış Xilafət xalqları ilə birlikdə islamaqədərki zəngin mədəni ənənələri bir yerə cəmləşdirərək ümumi ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranmasında iştirak edirdilər. Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş və ya köçüb gəlmiş ərəb qəbilələri doğma ərəb dilinin Xilafətin bu bölgəsində də aparıcı rol oynamasından istifadə edərək, yerli əhali arasında ərəb dilinin və bəzi hallarda ərəb kitab mədəniyyətinin yayılmasına (xüsusilə Quran, onun təfsirləri, sərf-nəhv kitabları və s. vasitəsilə) kömək edirdilər. Artıq IX əsrdən başlayaraq Xilafətin ən böyük şəhərləri Dəməşq, Bağdad, Hələb, Bəsrə, o cümlədən Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Şamaxı və b. təhsil ocaqları, kitabxanaları, məscidləri olan mədəni mərkəzlərə çevrildilər.

Bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələr də ərəb dilinin öyrənilməsində az rol oynamırdı. Lakin, əlbəttə, ərəb dilinin geniş yayılmasına səbəb olan ən başlıca amil azərbaycanlıların başqa şərq xalqları ilə IX əsrdən sonra genişlənməkdə olan və sonrakı əsrlərdə davam edən ticarət-iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətləri oldu.

Azərbaycanın da bir vilayət kimi daxil olduğu Ərəb dövlətinin - Xilafətin əhalisinin dini və etnik müxtəlifliyi ilk Abbasi xəlifələrini bu müxtəlifliklə hesablaşmağa vadar etdi. Alimlərin fikrincə, məhz bu hesablaşma Xilafətdə IX əsrin ortalarından dünyəvi elmlərin inkişafı üçün şərait yaratmış, ortodoks İslamın tərqiətçilərlə, sünni və şiələrlə geniş mübahisələri və s. isə dini nəzəriyyələrin və müsəlman hüququnun - fiqhın, məntiqin və fəlsəfənin inkişafına səbəb olmuşdu.

İlahiyyət və fiqh adətən məscidlərdə tədris edilirdi. Lakin ziddiyyətli fikirlər artdıqca "Allahın evi"ndə mübahisə açmaq istəməyən alimlər xüsusi dini təhsil müəssisələrinin - mədrəsənin əsasını qoydular. Mənbələrdən aydın olur ki, ilk mədrəsə X yüzilin sonunda Nişapurda açılmış, daha sonra isə müsəlman dünyasının demək olar bütün böyük şəhərlərinə yayılmışdı. Bu mədrəsələrdə dərs deyən alim-ilahiyyətçilər təhsili özlərinin tərtib etdikləri ədəbiyyat əsasında qurur, təhsil başa çatdıqda öz tələbələrində "icazə" adlandırılan "şəhadətnamə" verirdilər. Ona görə də "elmi adam" adını qazanmaq istəyən hər bir tələbə peyğəmbərin "lap Çində də olsa, elmin dalınca get" kəlamına riayət edərək, dövrün nüfuzlu alimlərini dinləmək üçün şəhərdən-şəhərə gəzir, əldə etdiyi "icazə" vərəqələri isə artıq onun özünün də ilahiyyət və hüquq sahəsində müəyyən mənəb tutmasına imkan yaradırdı.

VII-X əsrlərdə Azərbaycanda ədəbiyyat, hüquqşünaslıq və başqa ictimai elmlərlə birlikdə təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya və b. dəqiq elmlərin yayılması üçün əlverişli şərait vardı. IX əsrin əvvəllərindən etibarən müsəlman şərqində mövcud

elmi ədəbiyyatın xarici dillərdən ərəbcəyə tərcümə olunması elmlərin inkişafını xeyli sürətləndirmişdi. Hələ Harun ər-Rəşid dövründə Bağdadda təsis edilmiş, elm və mədəniyyətin inkişafına daha böyük imkanlar yaratdığı üçün xəlifə əl-Məmunun adı ilə bağlı "Dərul-hikmə" və ya "Xizanət əl-hikmə" ("Hikmət evi" və ya "Hikmət xəzinəsi") adlandırılan elmi mərkəz müxtəlif (xüsusilə yunan və siryani) dillərdə yazılmış əsərlərin ərəb dilinə tərcümə edilməsi sahəsində mühüm işlər gördü. Xilafət ölkələrindən olan və əsərlərini ərəb dilində yazan müsəlman və qeyri-müsəlmanlar Xilafətin mədəni və elmi həyatına qoşuldular. Platon, Aristotel, Hippokrat, Qalen və başqa alimlərin əsərlərinə şərhlər yazılır, onlara müqabil elmi və fəlsəfi traktatlar yaranırdı. Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmi (ö.l. 847) ilk dəfə olaraq sabit məntiqi qaydalar əsasında cəbr elminin bünövrəsini qoymuş, Əbubəkr Məhəmməd ər-Razi (865-925) tibbə, Əbu Abdullah əl-Bəttani (858-929) astronomiyaya dair qiymətli əsərlər yazmışdı. Kimya ilə məşğul olan ərəbdilli alimlər bu elmin sonrakı inkişafı üçün qiymətli olan bir sıra işlər görmüşdülər. Onlar güümüş nitrat (mə əl-fidda), sulfat turşusu (zit əz-zac) və i.a. kimyəvi birləşmələri hazırlamış, naşatır spirti (ruh ən-nuşadır), sülema (əs-süleymani), spirt (əl-kühul), potaş (əl-qily), arsen (əz-zimic), bura (əl-bura) və b. maddələr kəşf etmişlər. Distillə etmə, süzəcdən keçirmə, büllurlaşdırma kimi proseslərin izahını ilk dəfə ərəbdilli kimyaçılar vermişlər. Bu alimlər kimyəvi maddələrdən dərmanlar hazırlamışlar.

Təbiət elmləri IX əsrdən etibarən Azərbaycanda da əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdi. O dövrdə Azərbaycanda olmuş səyyahlar və coğrafiyaşünaslar burada bacarıqlı həkimlərin yaşadıklarını xəbər verirlər.

Əldə edilmiş elmi nailiyyətlər təkcə bu və ya digər ölkə daxilində qalmayıb, bütün müsəlman Şərqi xalqlarının, sonralar isə bütün bəşəriyyətin elm və fikir xəzinəsinin ümumi sərvətinə çevrilmişdi.

Ərəb istilasınadək Azərbaycanda rəsmi dini dünyagörüşləri olan atəşpərəstlik və xristianlıqdan əlavə bəzi digər dini əqidələrə (məsələn, şamanizm və b.) tapınanlar da vardı. Ərəblərin işğalı ilə islam əvvəlki dini əqidələri aradan qaldırmağa başladı. İslamın keçmiş etiqadlara nisbətən mütərəqqi cəhətləri, xüsusən azadfikirlilik meyillərinə dözümlüüyü ona qarşı rəğbəti artırırdı. Lakin əvvəlki dini əqidələr birdəfəlik yox olmamış, özünün bir sıra müddəalarını və prinsiplərini xalq adət-ənənələrinə qoşaraq əsrlər boyu yaşatmışdır. Ölkədəki maddi mədəniyyət abidələri - atəşgahlar, alban kilsələri də keçmişlə bağlılığı möhkəmlətməmişdir. Əski etiqadlar zehinlərdən tamamilə silinməmiş, bəzən siyasi hərəkətdə açıq şəkildə, bəzən də rəsmi ideologiya ilə bir araya sığmayan bidət formasında təzahür etmişdir. Ərəb istilacılarına qarşı yönəldilmiş Babək hərəkətinin ideologiyası - xürrəmlik qədim dini-fəlsəfi fikir, xüsusən zərdüştilik zəminində təşəkkül tapmışdı.

İslam dini təliminin müqəddəs kitabına "Quran" (mənası: "qıraət"), onun tərəfdarına isə "müsəlman" (təslim olmuş, tabe olmuş), yaxud həmin mənada "müsəlman" deyilir. Quran 114 surədən (fəsildən) ibarət olub, ayələrə bölünür. Bu

müqəddəs kitab yalnız dinin deyil, hüququn, şəriətin və bütünlükdə müsəlman xalqlarının ideologiyasının əsasını təşkil edir. Orta əsrlərin fəlsəfi, ictimai, siyasi, etik, estetik və s. görüşlərini Qurandan təcrid edilmiş halda təsəvvür etmək olmaz; hər bir ideoloji cərəyan, təlim bu və ya digər dərəcədə onunla bağlıdır.

Xilafətin genişləniş inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq hüquqi münasibətlər formalaşdı. İdarəetmədə əvvəllər təkəcə Qurandan istifadə edilirdi halda sonralar sünnə (hədislər toplusu), icma (din xadimlərinin yekdil qərarı) və qiyas (məntiqi müqayisə üsulu) da müsəlman hüququnun - fiqhın əsaslarından oldu. Birinci iki əsasda ortodoksiya, sonrakı əsaslarda rəasionalist meyillər özünə yer tuturdu. Bu əsaslardan nə dərəcədə istifadə edilməsindən asılı olaraq hənəfilik, malikilik, şafilik və hənəbəlilik kimi sünni hüquq məzhəbləri (məktəbləri, təlimləri) yaranmışdı. Əks qütblərdə dayanan hənəfilikdə fikir sərbəstliyi, hənəbəlilikdə mühafizəkarlıq güclü idi. Sünni fəqihlər - hüquqsünas alimlər Azərbaycanca da fəaliyyət göstərirdilər. Əl-Müqəddəsi bu alimlərin əsasən hənəbəli məzhəbinə mənsub olduqlarını qeyd edir. Əslində müxtəlif hüquq məktəblərinin hamısının Azərbaycanca nümayəndələri vardı. Hənəfilərdən Əbusəid Əhməd ibn Hüseyn əl-Bərdəi (ö. 929), malikilərdən Əbubəkr Məhəmməd ibn Abdullah əl-Əbhəri (902-985), şafilərdən Yəqub ibn Musa əl-Ərdəbili (ö. 941) və başqa azərbaycanlı hüquqsünas alimlərin adına bir sıra mötəbər mənbələrdə rast gəlmək olur.

Əhməd ibn Harun əl-Bərdəi əl-Bərdici (844-914), Məkki ibn Əhməd əl-Bərdəi (ö. 965), Cəfər ibn Məhəmməd əl-Maraği (889-967), Əbdüləziz ibn Həsən əl-Bərdəi (ö. 935), Musa ibn İmran əs-Səlməsi (ö. 990) kimi mükəmməl təhsil görmüş alimlər hüquqi baxışların mündəricəsini özlərinin topladıqları hədislər əsasında genişləndirdiklərinə görə bütün müsəlman Şərqi ölkələrində sayılmışlar.

Bərdənin 14 fərsəxliyində yerləşən Bərdic şəhərində anadan olmuş Əbubəkr Əhməd ibn Harun əl-Bərdici doğma yurdunda dövrünün zəruri biliklərinə yiyələndikdən sonra müxtəlif yerlərə - İran, İraq, Suriya, Misir, Əlcəzair, Hicaz və başqa ölkələrə səyahətlər etmiş, təhsilini artırmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə o, sakit olduğu yerlərdə həm öyrənir, həm də öyrədirmiş. Əhməd əl-Bərdici nüfuzlu müəllim sayılarda hələ iyirmi beş yaşda tamam deyilmiş. Bir tarixçi yazır: Əbu Əmr əl-Müstəmlinin xəttində oxudum ki, o, Əhməd ibn Harun əl-Bərdicini 255 (869)-ci ildə Zəhli məscidində dinləmişdir.

Əhməd əl-Bərdicinin yaradıcılığı dini ideologiyaya həsr olunmuşdur. Əbülhəsən əd-Darəqütüni (918-995) onu "hədis dayaqlarından biri" sayıb, "inanılmış", "nüfuz sahibi" adlandırmışdır. Xətib əl-Bağdadi (1002-1071) və Əbu Səd əs-Səmani (1113-1167) onun haqqında "fəzilətli", "zəkali" və "hafiz" (Quranı əzbər bilən) sözlərini işlətmişlər. İbn əl-İmad əl-Hənəbəli (ö. 1078) yazır ki, Əhməd əl-Bərdici "axırncı nüfuz sahiblərindən və dünya alimlərinin məşhurlarından idi". Başqa mənbələrdə isə o, "təzkibedilməz nüfuz sahibi", "müsəlman hüququnu dərinləndirən bilən" alim kimi təqdim olunur.

Tarixi mənbələrdə Əhməd əl-Bərdicinin əsərlərindən üçü haqqında xüsusi

məlumat verilir: "Mən rəvaan in-Nəbi (s) fi-l-kəbair" ("Böyük günah barədə Peyğəmbər əleyhissələmin sözlərini naql edənlər"), "Mərifət əl-müttəsil min əl-hədis və-l-mursəl və-l-məqtu və bəyan at-turuq as-sahiha" ("Hədis, mürsəl və məqtudan ayrılmağın idrakı və düzgün yolların bəyanı") və "Təbəqat əl-əsmə əl-müfrədə min əs-sahabə və-t-tabiin və əshab əl-hədis" ("Əshablar, ardıcılar və hədis müəlliflərindən nadir adların təbəqələri"). Bunlardan axırıncı əsər daha məşhurdur. Burada 426 Peyğəmbər əshabının, ardıcılığın, davamçının və hədis aliminin adı, onların mənsub olduqları yerlər göstərilir. Əhməd əl-Bərdici traktatın əvvəlində onun yeniliyinə işarə edərək yazır: "Mənim [araşdırdığım] nadir adlardır. Onlar Peyğəmbər əleyhissələmin əshablarıdır. Alimlərdən heç birinin həmin adlardan hansına çəkmiş olduğunu bilmirik".

Bu əsər uzun müddət islam ideoloqlarının marağını doğurmuşdur. İbn Bukeyr əl-Bağdadi (938-998) ona şəh və kiçik əlavələr verməklə özünün "Nəqd təbəqat əl-əsmə əl-müfrədə" ("Nadir adların təbəqələrinin tənqid") traktatını qələmə almış, bir sıra hüquqşünas, ilahiyyatçı alimlər ilk mənbə kimi ondan geniş bəhrələnmişlər.

Sünni fəqihlər, xüsusən hənbəliyə belə bir fikri qızğın müdafiə edirdilər ki, imam (başçı, xəlifə) ancaq Peyğəmbərin mənsub olduğu qüreyş qəbiləsinin üzvlərindən seçilməlidir. Peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni Əli ibn Əbu Talib in tərəfdarlarına - şiələrə gəldikdə, onlar yalnız Əli nəslinin başçılığını qanuni sayırdılar. İlahinin insanda təcəssüm etməsini, həll olmasını, bir ruh kimi ayrı-ayrı şəxslərə keçməsinə qəbul etmək ifrat şiə (ğali) fırqələri üçün demək olar ki, səciyyəvi cəhətdir. İfratçılıq və ismaililik öz bidətçi ideyaları ilə məşhurdur. Məhəmməd əş-Şəhrəstani yazır ki, ğalilərə İsfəhanda xürrəmilər və kuzilər, Reydə məzdəkilər və sunbadilər, Azərbaycanda dəqulilər və s. deyilirdi. İfrat şiələrin əksəriyyəti bütün müsəlmanlar üçün zəruri ayinləri, ibadətləri icra etmir, cənnəti də, cəhənnəmi də həyatın özündə görərək, dünyanın əbədiliyinə inanırdılar. İsmaililiyə gəldikdə, o, şiəliyin ən mürəkkəb qolu idi. Mənbələrdə göstərilir ki, həmin fırqəyə müxtəlif yerlərdə batınilər, məzdəkilər, təlimilər, mühlidlər (dinsizlər) adları verilmişdir. Əlbəttə, bu adlanma ismaililiyin müxtəlif təlimləri müəyyən dərəcədə özündə birləşdirməsi ilə əlaqədardır.

Vaxtilə dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talibdən siyasətdə narazılığa görə üz döndərmiş xaricilərin adı ilə bağlı hərəkət da orta əsrlərdə müsəlman ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yayılmışdı. Bütün Əməvi və Abbasi xəlifələrinə qarşı çıxmış xaricilər sonralar elm ilə də məşğul olmuş, hüquqa, ilahiyyətə və tarixə dair kitablar yazmışlar. İbn ən-Nədim (936-995) xaricilərin görkəmli azərbaycanlı nümayəndələrindən Əbubəkr Məhəmməd əl-Bərdəi haqqında məlumat vermişdir: "Əbubəkr əl-Bərdəini (adı Məhəmməd ibn Abdulladır) 340-cı (951-952) ildə gördüm; mənimlə etdiyi ünsiyyətdə mütəzili təliminə mənsubiyyəti aydınlaşdı. O, xaricilərdən o lub, onların fəqihlərindən idi". Mütəfəkkir təxminən 350-ci (961) ildə vəfat etmişdir. İbn ən-Nədim Əbubəkr Məhəmməd əl-Bərdəinin on dörd traktatının adını çəkmişdir: "Kitab əl-mürşid fi-l-fiqh" ("Fiqhə dair düzgün yol göstərən

kitab"), "Kitab ər-rədd alə əl-müxalifin fi-l-fiqh" ("Fiqhədə müxaliflərə cavab kitabı"), "Kitab təzkirət əl-ğərib fi-l-fiqh" ("Qərribin fiqhə dair yaddaş kitabı"), "Kitab ət-təbəssür li-l-mütəallimin" ("Öyrənənlər üçün düşüncə kitabı"), "Kitab əl-ihiticac alə əl-müxalifin" ("Müxaliflərə qarşı etiraz kitabı"), "Kitab əl-cami fi üsul əl-fiqh" ("Fiqhın əsaslarına dair toplu"), "Kitab əd-dua" ("Dua kitabı"), "Kitab ən-nasix va-l-mənsux fi-l-Quran" ("Quranda əvəz edən və əvəz olunan ayələr haqqında kitab"), "Kitab əs-sünnə va-l-cəmaa" ("Sünnə və yekdillik kitabı"), "Kitab əl-İmamətə" ("İmamətə dair kitab"), "Kitab nəqd kitab İbn ər-Ravəndi fi-l-İmamətə" ("İbn ər-Ravəndinin imamətə dair kitabına tənqid kitabı"), "Kitab təhriim əl-muskir" ("Məstədic maddəni qadağan etmək haqqında kitab"), "Kitab ər-rədd mən qalə bi-l-muta" ("Siqəni təsdiqləyəne cavab kitabı"), "Kitab əl-İman va-n-nüzur" ("İman və vəd kitabı").

Xaricilərin təliminə görə, hakimiyyət başçısı üçün ümdə şərt onun ədalətli və haqq tərəfdarı olmasıdır. Hakim buna dönlük çıxarsa, taxtdan dərhal salınmalı, günahı böyük olarsa öldürülməlidir. Bu prinsip onları bəzi mütəzililərlə həmfikir edirdi.

VIII əsrdə Bəsrədə meydana çıxmış mütəzililik elə həmin vaxtdan etibarən Azərbaycanda yayılmışdı. Əbubəkr Məhəmməd əl-Bərdəidən başqa Əbusəid əl-Bərdəi və Əbülhəsən əl-Bərdəi mütəzili kimi məşhur olmuşlar. Xətib əl-Bağdadi yazır: "Əbusəid Əhməd ibn Hüseyn əl-Bərdəi, Əbu Həniyənin məzhəbinə (hənəfiliyə) mənsub fəqihlərdən və mütəzililərin təlimlərini izləyən mütəkəllimlərdən biridir". Tarixçi sonra IX əsrin sonu - X əsrin əvvəllərində yaşamış Əbülhəsən əl-Bərdəi haqqında "mütəzililərin təlimlərini izləyən mütəkəllimlərdən biri" ifadəsini işlədərək, onun həmin cərəyanın görkəmli nəzəriyyəçilərinə Məhəmməd ibn Əbdülvəhhab əl-Cübbai (849-916) və Əbumücahid Əhməd ibn Hüseynlə yaxın müsahib olduğunu yazmışdır.

Əhməd ibn Yəhya ibn Mürtəzanın (1363-1437) "Təbəqat əl-mütəzilə" ("Mütəzililərin təbəqələri") kitabında Əbülhəsən əl-Bərdəi haqqında söhbət gedərkən deyilir: "Əbülhəsən Əhməd ibn Ömər ibn Abdulla əl-Bərdəi... nəcib və görkəmli alim idi". Mənbədə "əl-Bərdəinin çoxlu disputları, kitabları və ardıcılıarı" olduğu qeyd edilir. Bütün mütəzililər kimi, həmin azərbaycanlı mütəfəkkirlərin də əsərləri ortodoks İslam ideoloqları tərəfindən qadağan edilmiş, itibarı batmışdır.

Müxalifətçi sənəstika olan mütəzililikdə ayrı-ayrı məsələlərə münasibətdə ciddi fikir ayrılıqları vardı. Ən böyük ixtilaf imamət barədə idi. Mütəzililərdən bəziləri xaricilərlə həmfikir idilər, bəziləri onlara zidd gedərək, İmanın yalnız qüreyşilərdən seçilməsini təkid edirdilər, bəziləri isə ifrata vararaq ədalətli cəmiyyət üçün başçını artıq sayırdılar. əl-Əsəmm adlı bir mütəzili göstərirdi ki, "İnsanlar bir-birlərinə zülm etməkdən əl çəksələr İmamə ehtiyac yoxdur".

Orta əsr müəllifləri mütəzililərin təlimində ümumi cəhətləri, prinsipləri, əsasları (əl-üsul) də müəyyənləşdirmişlər. Onlardan "ət-tauhid" və "əl-ədl" mütəzililər üçün daha səciyyəvidir. Mütəzil mənizm mövqeyində duran mütəzililər "ət-tauhid"

(tovhid, Allahın birliyinin qəbulu) məsələsində sifətilərə zidd idilər. *Sifətlik* firqəsinin nümayəndələri bilavasitə Qurana və hədislərə əsaslanaraq, Allahın bilik, qüdrət, dirilik, iradə, eşitmə, görmə, danışma və başqa əzəli atributlara malik olduğunu söyləyirdilər. Onlardan bəziləri, hətta ifrata vararaq Allahı insana bənzədir, maddiləşdirirdilər. Məsələn, *kərramilik* firqəsinin banisi Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Kərram demişdir: "Allah cisimdir, onun həddi və sonu vardır..." *Müşəbbihə* firqəsinin tərəfdarı Davud Cəvəribi isə demişdir: "Məbud cisimdir, ətdir və qandır. Onun hissələri, uzun əzaları, ayaqları, başı, dili, gözləri və qulaqları var..." Sifətilər israrla deyirdilər ki, Quran Allahın kəlamıdır, yaradılmışdır.

Mütəzililər iddia edirdilər ki, əzəlilik Allahın mahiyyətinin ən xüsusi vəsfidir. Onlar əzəli atributları əslən inkar edib demişlər: "O, bilik ilə, qüdrət ilə, dirilik ilə yox, özü-özlüyündə biləndir, özü-özlüyündə qüdrətlidir, özü-özlüyündə diridir". Başqa cür söyləmək tovhidə ziddir: "Çünki atributlar ən xüsusi vəsf olan əzəlilikdə [Allaha] şərik olsaydılar, ilahlilikdə də ona şərik çıxardılar". Beləliklə, mütəzililərin fikrincə, Allahın "əzəldə nə bir adı, nə də bir atributu olmuşdur".

Ardıcıl monist olan mütəzililərin təliminə görə, Allahın atributları əzəli olmadığı üçün onun kəlamı (danışığı), başqa sözlə, Quran da sonradan meydana çıxmışdır.

Mütəzililər iradə azadlığı məsələsində *cəbərilərə* qarşı olub, *qədərilik* mövqeyindən çıxış edirdilər. "Əl-Ədl" ("ədalət") prinsipinə görə, Allah zülm etməz. O adildir. İnsan özünün xeyir və şər əməllərinin müqtədir yaratıcısıdır, yaxşılığı və yamanlığı əql ilə dərk etmək, xeyir işlərə qoşulmaq, şərdən saqlınmaq mümkündür. Mütəzililərin bu prinsipi həyatda insanın məsuliyyət hissini artırmaqla bərabər, belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verirdi ki, hər bir iş yalnız insanın özündən asılıdır, ilahi qüvvənin ona müdaxiləsi yoxdur.

Yunan fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olan mütəzililərin yaratıcılığında təbii-elmi fikirlər, o cümlədən ruh haqqında, substansiya haqqında, cisim haqqında, atom haqqında maraqlı fikirlər, mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Mütəzililər - başqa sxolastlar kimi kreasionizmi (dünyanın heçdən xəlc edilməsi haqqında əqidəni) qəbul edib, dini dünyagörüşünü fəlsəfi planda əsaslandırmaq məqsədini güdsələr də məntiqi mühakimələrin axarında bəzi ehkamlara qarşı çıxdıqları üçün ortodoks İslam ideoloqlarının ciddi narazılığını doğurmuşlar. Onların əleyhinə xeyli kitab və məqalə yazılmışdır. İdeya mübarizəsi bəzən həddini aşır, açıq vuruşmalara gətirib çıxarırdı. Ərəb tarixçisi və coğrafiyaşünası Əhməd əl-Yəqubi (IX əsr) o dövrdə Bərdədə sünnilərlə mütəzililər arasında baş vermiş çəkişməni təsvir edərək yazırdı: "Bərdədə mütəzililərlə təəssübkeş müsəlmanlar arasında dava düşdü. Onlar bir-birini az qala qırıb qurtarana qədər vuruşdular".

Azərbaycanda ideoloji mübarizənin gedşini izləmiş coğrafiyaşünas-səyyah İbn Havqəl (öl. 977) yazırdı ki, orada kəlamın və nəzəri elmlərin təəssübkeşlərinə yer verilmir, məntiqi küfr, mübahisə sənətini insanı vacib işlərdən ayıran, idarəçiliyə mane olan məşğuliyyət hesab edirlər.

Mütəzililik IX əsrin ortalarından etibarən hakim dairələr tərəfindən biddət elan

edilərək öz yerini tədricən ortodoksal islam sxolastikasına - *əşəriyyə*yə tərk etmişdir. Əbülhəsən əl-Əşəri və onun ardıcılıarı olan əşərilər də məntiq və fəlsəfə istilahlardan istifadə edirdilər. Bununla belə, onlar Allahın atributlarının əzəliliyini təsdiqləyir, lakin sifətlər kimi İlahiyə insan surətini isnad vermirdilər.

Hüquq təlimlərində, mütəzililikdə və əşərilikdə dini və dini-fəlsəfi baxışların sxolastika aspekti işlənilib hazırlanmışdır. İslam ehkamlarının mistik planda şərhli qismən şübhəli, daha geniş surətdə sufizmdə verilmişdir. Sxolastlarla mistiklərin gəldikləri nəticələr əsas etibarilə uyğun olsa da (məsələn, mütəzililər kimi ismaililərdən də Allahın atributlarının əzəliliyini inkar edənlər vardı) onların tədqiqat üsulları, metodları başqa-başqa idi; mistiklər məntiqi sübutlara, dəlillərə deyil, mistik halda intuitiv idrak sayəsində alınan "biliklərə", "həqiqətlərə" arxalanırdılar.

Sufizm (sufilik, təsəvvüf) VIII əsrdə *zühhd* (asketizm) əsasında formalaşmış, müsəlman ölkələrində sürətlə yayılmışdır. Xilafətdə gedən təbəqələşmə, hakim dairələrdə varlanmaya, dəbdəbəli həyat sürməyə güclü meyil göstərilməsi müsəlman icmasının aşağı təbəqələrində ciddi narazılığa səbəb olmuşdu. Bu, öz ifadəsini ən əvvəl passiv formada zühddə tapdı. Zahidlər (asketlər) zəngin həyat tərzinə nifrət bəsləyərək, mənəvi kamilliyi maddi sərvətə qarşı qoyurdular. Sufizmdə zühddən əlavə fəqirlik prinsipi də mühüm yer tutur. Burada fəqirlik Allaha ehtiyac hissini ifadə edir: "Fəqirlik haqdan savayı heç şeyə möhtac olmamaqdır".

Sufi (*əs-sufi*) termininin mənşəyi müxtəlif cür izah edilmişdir. Orta əsr müəlliflərinin, xüsusən sufi mütəfəkkirlərin əksəriyyətinin fikrincə, bu termin *suf* (*əs-suf* - "yun, qaba yun") sözündən götürülmüşdür: sufilər ilahiyyatla daha dərinləndirən məşğul olmaq üçün qaba yundan paltar geyməklə özlərini həyatı həzlərdən məhrum etməyə çalışırdılar.

Sufizm bütövlükdə islam zəminində yaranıb inkişaf etmişdir. Ona təsir edən ideya mənbələrinə gəldikdə, burada şamanizm, buddizm, zərdüştilik, xristianlıq, neoplatonizm və başqa təlimlərə oxşar ünsürlər tapmaq olar. Sufizm yarandığı dövrdən ortodoksal islama qarşı müxalifətçi cərəyan kimi tanınmışdır. Onun nümayəndələrinin müddəaları öz yeniliyinə və panteist əhval-ruhiyyəsinə görə bütün müsəlman Şərqi ölkələrində böyük sürətlə yayılmışdır. Əbu Yəzid əl-Bistaminin (öl. 874) "Mən Allaham, məndən başqa ilahi yoxdur" ("Ənə Allah, la ilahə illa Ənə"), Hüseyin ibn Mənsur əl-Həllacın (858-921) "Mən haqqam" ("Ənə əl-haqq") ifadələri bütün dinlərə açıqdan-açığa zidd görünürdü. Sufi mütəfəkkirlər şübhələrdən fərqli olaraq ilahinin konkret şəxsə - peyğəmbərdə, imamda, yaxud onun övladlarından birində deyil, mistik özünükamilləşdirmə yolunu keçmiş hər hansı insanda təcəssüm etdiyini söyləyirdilər.

Orta əsrlərin mötəbər mənbələrində IX-X yüzillərdə yaşamış çoxlu Azərbaycan sufilərinin adları çəkilir: Hüseyin ibn Cibril əl-Mərəndi, Əbubəkr əz-Zəncani, İbrahim ibn Yəhya ət-Təbrizi, Əbülfərəc Əbdülvahid əl-Varsani, Səid ibn Qasim əl-Bərdəi, Əli ibn İbrahim əl-Urməvi, Əbdülhüseyn əz-Zəncani, Əbuzürə əl-Ərdəbili, Məhəmməd əl-Baküvi və b. Həmin mütəfəkkirlərdən bəziləri guşənişin ömür sürmüş, bəziləri isə ideoloji həyatda fəal iştirak etmişdir.

Məhəmməd əl-Bakuvi Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllacın qızğın təbliğatçılarından sayılır. Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Abdulla babası Übeydullaya görə əl-Bakuvi və İbn Bakuyə, yaxud İbn Bakı (Bakılı), Şirazda yaşadığına görə Şirazi kimi tanınmışdır. O, "Böyük şeyx" ləqəbli sufi İbn Xəfifin (öl. 982) tanınmış müridlərindəndir. Məhəmməd əl-Bakuvi həm sufi hekayətlər, həm də hədislər toplamaqla məşğul olmuşdur. Onun mövcud əsərləri sufizm mövzusunda: "Bidayət hal əl-Həllac və nihayətuhu" ("Həllacın həyatının başlanğıcı və sonu"), "Hikayət əs-sufiyyə" ("Sufilərin hekayətləri"), "Əxbar əl-arifin" ("Ariflərin xəbərləri") və "Əxbar əl-Ğafilin" ("Qafillər haqqında xəbərlər").

Birinci traktatı L. Massinyon fransızcaya tərcüməsi ilə birlikdə 1914-cü ildə Parisdə çap etdirmişdir. İkinci traktatın əlyazma nüsxələrindən biri İstanbulun Ayasofiya kitabxanasında saxlanılır. Bəzi mənbələrdə Məhəmməd əl-Bakuvi əşəriyyətin nümayəndəsi kimi də göstərilir. Mütəfəkkirin hədislər toplusu faktı da eyni zamanda onun hüquqşünas alim və s xələf olmasını söyləməyə əsas verir.

Məhəmməd əl-Bakuvi ömrünün axır çağlarında Şiraz yaxınlığında bir mağaraya çəkilib orada yaşamışdır. Uzun ömür sürüb, 1029-cu ildən sonra vəfat etmiş mütəfəkkirin həmin yerdə məzarı "Bakuhı", yaxud "Baba Kuhı" adlanır.¹

Elmi-fəlsəfi fikir təbiət elmləri ilə vəhdətdə inkişaf edirdi. Peşəkar filosoflar eyni zamanda təbiətşünas alimlər idi. Yəqub əl-Kindi və Əbunəsr əl-Farabinin əsərləri, habelə **"Safliq qardaşları"** ("İxvan əs-səfa") cəmiyyətinin hazırladığı traktatlar o dövr fəlsəfi fikrinin qiymətli nümunələridir.

Azərbaycanda elmi-fəlsəfi fikrin inkişafı o dövrdə ən çox "Safliq qardaşları" cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Üzvləri Orta Asiya, Azərbaycan, Suriya və başqa yerlərdən toplanmış bu gizli cəmiyyət X əsrin sonlarında Bəsrədə (İraq) yaranmışdı. "Safliq qardaşları" camaat arasında təbiət-elmi bilikləri yayır, dini fəlsəfiləşdirməyə, mümkün qədər fəlsəfə ilə əvəz etməyə çalışırdılar. Onların fikrincə, "şəriət cəhalətlərlə korlanmış, yanılmalarla qarışmışdır. Onun təmizlənməsi və paklaşdırılması yalnız fəlsəfə ilə mümkündür". Şəriət fəlsəfə ilə nizamlansa kamillik hasil olar. Bu məqsədlə onlar "Safliq qardaşlarının və vəfa munislərinin traktatları" ("Rəsail İxvan əs-səfa və xüllan əl-vəfa") adlı geniş mündəricəli bir ensiklopediya yaratmışdılar. Onun məlum beş müəllifindən biri azərbaycanlı Əbülhəsən Əli ibn Harun əz-Zəncanidir.

Dörd hissədən ibarət bu ensiklopediya, mənbələrdə göstəriləyi kimi, 51 (mövcud nüsxələrdə 52) traktatı əhatə edir. Onlardan on üçü (on dördü) riyaziyyat, on yeddisi təbiyyat, onu metafizika və on biri ilahiyyat məsələlərinə həsr olunmuşdur. "Safliq qardaşları"nın təlimi qədim yunan filosoflarının və orta əsr Şərq mütəfəkkirlərinin ideyalarının təsiri altında formalaşmışdır. Mütəzililər kimi, onlar da özlərini "ədələt əhli" ("əhl əl-ədl") adlandırırdılar. Lakin onlar müxalifətçi

¹Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Rzaqulu xan Hidayət *"İnsan"* və *"Kuhı"* təxəllüslü şair Əli Şirazinin bir divanını səhvən Bakuviyə mənsub bilmişdir.

sxolastlardan fərqli olaraq elmi dünyagörüşünə malik idilər. "Saflıq qardaşlarının traktatları" orta əsrlərdə təəssübkeş islam ideoloqları tərəfindən yandırılmış kitablardan idi. Bununla belə, bütün müsəlman ölkələrində geniş yayıla bilmişdir.

Xilafətə tabe digər ölkələrdəki kimi, VII-X əsrlərdə ideologiya Azərbaycanda da ümumislam mədəniyyəti ilə bağlı inkişaf etmişdir. Hüquqi, dini, dini-fəlsəfi və fəlsəfi məsələlər bütün islam aləmi üçün, demək olar ki, eyni olduğundan Azərbaycanın ideoloji həyatı başqa yerlərdəkindən məzmunca o qədər də fərqlənmirdi. Bununla belə, yerli adət-ənənələr, əski düşüncələr, xalqın xarakterindən irəli gələn xüsusiyyətlər ədəbiyyat, incəsənət, elm və mədəniyyət sahələrində öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Xürrəmilikdə işığa vurğunluq, şüubilikdə el-obasının üstünlüyü ilə fəxr etmə, azad fikirlilik meyilləri Azərbaycan gerçəkliyi üçün səciyyəvi idi. O dövrdə Azərbaycanda, ümumiyyətlə müsəlman Şərqində dini və dini-fəlsəfi təlimlər (sxolastika və mistika) ilə yanaşı elmi fəlsəfənin (Şərq peripatetizminin, "Saflıq qardaşlarının" fəlsəfəsi) olması bəşər fəlsəfəsi tarixi üçün böyük nailiyyət sayılmalıdır. Çünki elmi fəlsəfə xristian aləmində mövcud deyildi, orada "kilsə ehkamu hər cür təfəkkürün çıxış momentini və əsası idi".

VII-X əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış ideoloji təlimlərdən çoxu öz inkişafını davam etdirərək sonrakı dövrlərin ideologiyasının əsası olmuşdur.

§ 3. ƏDƏBİYYAT

Ərəb işğalı nəticəsində Xilafət tərkibinə qatılmış bütün ölkələrdə olduğu kimi, VIII yüzilin əvvəllərindən Azərbaycanda da rəsmi dövlət dilinin ərəb dili olması, bu dilin tabe edilmiş xalqların ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, onun çox keçmədən ədəbi-elmi yaradıcılıqda da hakim dil olmasına gətirib çıxartdı. Lakin əhalisinin çox böyük faizi türkdilli olan Azərbaycan ərazisində ictimai-siyasi və əxlaqi fikirlərlə zəngin folklor da mövcud idi. Məzmun və deyim etibarilə müsəlmançılıqdan əvvələ aid atalar sözləri, zərbi-məsəllər və başqa ədəbi nümunələr sırasında el ozanı Dədə Qorqudun dili ilə söylənilən dastanlar daha çox şöhrət qazanmışdı. Tədqiqatçıların "Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının babası" adlandırdığı bu oğuz dastanı şifahi şəkildə VI-VIII əsrlərdə formalaşmağa başlamış, VII-IX əsrlərdə tam təşəkkül tapmışdır.

Maraqlı burasıdır ki, tarixçi Əbu Bəkr Aybək əd-Davadari (XIV əsr) öz xronikasında VI əsrdə Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın vəziri Buzurq-Mehruya məxsus türkcədən farscaya çevrilmiş, "Oğuznamə" kimi tanınan "Uluxan Ata Bitikçi dastanı"nın xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə ərəb dilinə tərcümə edildiyini, özünün də bu tərcümədən istifadə etdiyini bildirmişdir. "Kitabi-Dədə

[m] Qorqud"un bəzi boylarını (fəsillərini) əhatə edən bu əsərin, məlumatdan göründüyü kimi, VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərində ərəb dilinə tərcümə edilməsi, artıq həmin dövrdə "Oğuznamə"nin bizə gəlib çatmayan yazılı nüsxələrinin olduğunu, yerli şifahi xalq yaradıcılığının artıq yüksək bədii mərhələyə çatdığını sübut edir. Əsrlərdən əsrlərə keçdikcə dəyişikliyə uğrayan, dil cəhətdən əvvəlki "Oğuznamə"lərdən fərqlənən "Kitabi-Dədə Qorqud" "böyük bir ədəbi abidə olmaqla bərabər, həm də mədəni tarixi bir yadigarıdır". Əsərin müqəddiməsində deyilir: "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzın, ol kişi təməm bilicisiydi, nə diyərsə, olurdu. Qaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlinə ilham edərdi".

Alimlərin (V.V.Bartold, A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski və b.) ümumi rəyinə görə əsasən Azərbaycan ərazisində baş verən hadisələrin təsvir edildiyi bu dastanlarda oğuzların islamıyyəyə qədərki maddi və mənəvi həyatını əks etdirən ünsürlər, adət-ənənələr, əxlaq-etika, ədəb-ərkan normaları və s. öz əksini tapmışdır. Burada təbiətə, cəmiyyəyə və aqla-zəkaya dair baxışlarda rəasional fikirlər irəli sürülür, xeyirlə şərin mübarizəsində nikbin əhval-ruhiyyəyə üstünlük verilir, işıqlı gələcəyə möhkəm inam aşılanırdı.

Bütün türk ədəbi-bədii fikrinin ən qədim və zəngin qaynaqlarından biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi də dəyəərə malikdir.

Ərəb dilinin həm rəsmi, həm də elmi-ədəbi dilə çevrilməsi nəticəsində yerli əhali içərisindən bu dildə yazan və ərəb ədəbiyyatı ənənələrini kamilliklə mənimsəyən şair və yazıçılar çıxdılar. İlk əvvəllər onlar - *məvla* (cəmdə: *məvali*) adlanan, islamı qəbul edib, hər hansı ərəb qəbiləsinin, nəslinin və ya adlı-sanlı bir ərəbin himayəsini əldə edən sabiq qullar idi. Sonralar mənşəcə ərəb olmayan, hər hansı ərəb qəbiləsinin və ya yüksək mövqeli şəxsin himayəsini qəbul etmək istəyən azad adamlar da məvali olurdular. Onlardan çoxu VIII əsrin I yarısında İran xalqları arasında meydana çıxan vətənpərvər "şuubiyyə" ("şuub" - "xalqlar") cərəyanının tərəfdarı idilər.

Ədəbiyyatda "şuubilik" - "xalqçılıq" meyilləri özünü islamaqədərki yerli mədəni ənənələri ərəb mədəniyyəti dairəsinə daxil etmək yolu ilə qoruyub saxlamaq cəhdində göstərdi. Bu şair və ədiblərin yaratdığı ərəbdilli ədəbiyyat, şübhəsiz, ərəb ədəbiyyatının da bir parçasıdır. Bunsuz VIII - IX əsrlər ərəb ədəbiyyatını, xüsusilə onun Abbasilərin IX əsrin ilk rübünün sonunadək olan dövrünü əhatə edən və ədəbiyyatda "**əl-hərəkət ət-təcdidiyyə**" - "Yeniləşdirmə hərəkəti" adlandırılan dövrünü təsvür etmək mümkün deyil. Bununla yanaşı, əsasən iranlılar (o cümlədən azərbaycanlılar) tərəfindən yaradılmış ərəbdilli "şuubi" ədəbiyyatı müəyyən dərəcədə islamaqədərki yerli bədii ənənələri, bu xalqların Xilafətə qarşı yönəldilmiş "şuubi" meyillərinin əks etdirdiyi, vətənpərvərlik ruhu ilə aşılandığı üçün ona İran, eləcə də Azərbaycan ədəbi prosesinin tərkib hissəsi kimi baxmaq olar.

Bu cərəyan ərəblərin assimilyasiya siyasətinə, onların Xilafətdə aparıcılıq

iddialarına qarşı tabe xalqların təbii etirazından doğdu. "Şuubiyyə"nin mühüm xüsusiyyətlərindən biri özünü hər şeydən əvvəl və daha çox ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada göstərməsidir. Bu cərəyanın ardıcılıları ədəbiyyata yeni, cahiliyyə (islamaqədərki) dövrü ərəb poeziyası üçün xarakter olmayan mövzu və ideyalar gətirdilər.

Qurandakı "Ey insanlar, biz sizdən xalqlar (*şuub*) və qəbilələr (*qəbail*) yaratdıq ki, bir-birinizi tanıyasınız, Axı sizlərdən ən ləyaqətli Allah qarşısında ən şərəflisidir" [49, 13] ayəsindən mənəvi qida alan "şuubilər" ərəblərin müsəlman dövlətində xüsusi mövqə iddialarını inkar edirdilər. Yerli feodal əyanları ərəb qəbilə aristokratiyası ilə bərabər eyni siyasi mövqə əldə etməyə çalışır, onun öz mədəni üstünlüyünü dərk edən daha radikal hissəsi isə ümumiyyətlə əcnəbi ağalığından qurtarmağa cəhd edir, hər yolla ərəbləşməyə müqavimət göstərirdi.

Xilafətin müxtəlif yerlərində ayrı-ayrı formalarda təzahür edən bu hərəkət Şərq vilayətlərində (o cümlədən Azərbaycanda), daha çox siyasi-dini şəkil almışdı. Məsələn, iranlılar daha çox şiəçiliyə, müxtəlif formalı təriqətçiliyə və hətta açıq zındıqlığa meyil göstərirdilər. Bəzi hallarda "şuubiyyə" mədəniyyətin forması kimi doğma dili saxlamaq cəhdində təzahür edirdi. Tədqiqatçıların qeydinə görə, nəbatilərdə (Suriyanın arami əhalisi belə də adlandırılırdı) şuubiyyə - oturaq əkinçi əhalisinin köçəri bədəvilərə düşmənçiliyi şəklində idi; Əndəlusda şuubilər bütövlükdə ərəb mədəniyyətini qəbul edib, ədəbi dili yaxşı bilmələri ilə fəxr etsələr də, ərəblərin yalnız siyasi ağalığına qarşı çıxırdılar.

Beləliklə, Azərbaycan qarışıq bütün müsəlman dünyasında baş qaldırmış və VIII yüzilin ikinci yarısında xüsusilə genişlənmiş bu siyasi-dini mübarizə ərəb-müsəlman ədəbiyyatının yeni dövrü ilə sıx bağlı idi.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanın ən erkən ərəbdilli şair və ədiblərinin yaradıcılığı VII-VIII əsrlərin hüduduna aiddir. İki mədəniyyətlərin - öz milli Azərbaycan və ərəb mədəniyyətinin təmsilçisi olan bu şairlərdən Musa Şəhəvat, Əbu-l-Abbas əl-Əmə, İsmayıl ibn Yasar, eləcə də onun oğlu İbrahim və qardaşı Məhəmməd haqqında IX - X əsrlərdə yaşamış və yaratmış ərəb filoloqları İbn Quteybənin, Əbu-l-Abbas əl-Mübərrədin, Məhəmməd əl-Mərzubaninin və ən çox Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin və başqalarının əsrlərində məlumət verilir.

Müasir tədqiqatçıların bəzən "iranlı" hesab etdikləri bu şairlərin mənşəcə Azərbaycandan olmaları etibarlı mənbə kimi qiymətləndirilən İbn Quteybənin məlumatı ilə təsdiq edilir. Musa Şəhəvata həsr etdiyi bölmədə məşhur ərəb filoloqu yazırdı: "Onun əslən Azərbaycanlıdır ("va asluhu min Azrabican"); İbn Quteybənin sonrakı qeydi ədəbiyyat tariximizin aşkarlaşması üçün daha maraqlıdır: "Əbu-l-Yəqzan (ərəb şəcərə tarixçisi) Cuyeyriyyənin sözlərini xatırlayaraq dedi: Mədinədə məvali şairlərdən eləsi yoxdur ki, onun əslən Azərbaycandan olmasın; sonra o, İsmayıl ibn Yasarın, onun qardaşının, Musa Şəhəvatın və Əbu-l-Abbasın adlarını çəkdi" ("Va zəkərə Əbu-l-Yəqzan an Cuyeyriyyə kalə: leysə bi-l-Mədinə şair min əl-məvali illə va asluhu min Azrabican;

Summə addə İsmail ibn Yasar və əxuhu, Musa Şəhəvat və Əbu-l-Abbas").

Bu şairlər haqqında Yaqutun sonrakı əsrlərdə yazılmış "Mucəmə əl-üdəba" ("Ədiblərin əlifba üzrə göstəricisi"), Əbdül Qadir əl-Bağdadinin "Xizanət əl-ədəb və lubb lubab lisanul-arab" ("Ədəb xəzinəsi və ərəb dilinin incisi") əsərlərində toplanılan məlumat əsas etibarilə Əbu-l-Fərəcin adını çəkdiyimiz "Kitab əl-əğani" ("Nəğmələr kitabı") əsərindən götürülmüşdür.

Azərbaycan mənşəli bu ərəbdilli şairlərin yaradıcılığı Xilafətdə ayrı-ayrı siyasi və dini qüvvələrin arasında baş qaldıran gərgin mübarizə dövrünə təsadüf edir. Həmin mübarizəyə cəlb olunmuş şairlər bu və ya digər dəstənin tərəfini saxlayır, bu dəstənin ardıcıllarını mədh edir, onun əleyhdarlarını isə həcv atəsinə tuturdular.

Məhz "Nəğmələr kitabı" şair Musa Şəhəvatın azərbaycanlı mənşəyi, onun ləqəbinin etimologiyası, Hicazdakı həyatı, Musanın tez-tez doğma Azərbaycana gedib, oradan qənd və başqa şirniyyatla qayıtması barədə məlumatları qoruyub saxlaya bilməmişdir. Bu xəbərləri araşdıran tədqiqatçılar (M.Mahmudov, G.Baxşəliyeva) belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, VII əsrin ikinci yarısında yaşayan şair sonrakı yüzilin 30-cu illərində hələ sağ imiş və şeir yazmağı davam etdirirmiş. Şairin şöhrəti tez-tez qəbulunda olub, öz şeirlərini oxuduğu xəlifə Süleyman ibn Əbdülməlikin (715-717) hakimiyyəti dövrü xüsusilə artır. Əbu-l-Fərəc əl-İsfəhani özünün "Nəğmələr kitabı"nda Musa Şəhəvatın yaradıcılığından bir çox nümunələr gətirmişdir. Xəsislik və qorxaqlığı tənqid edən, mərdlik və səxavəti yüksək qiymətləndirən bu şeirlər şairin yüksək bədii ustalığına və istedadına dələlət edir. Onun yaradıcılığında insan varlığının faniyi barədə fəlsəfi əhvali-ruhiyyə və həyatın ani sevinclərindən istifadə etməyin vacibliyi parlaq ifadə edilmişdir. Ərəb dilinin zənginliklərindən məharətlə istifadə edən Musa Şəhəvatın şeirlərində ərəb ruhu ilə yanaşı, milli ruh da özünü büruzə verir. Bu, şairin işlətdiyi aforizmlərdə, məsələlərdə özünü xüsusi nəzərə çəpdirir. Əməvilərin təəssübkeşi olan Musa Şəhəvat öz poeziyası ilə onların müdafiəsində durmuş, onları şöhrətləndirmişdi.

İsmayıl ibn Yasar haqqında İbn Quteybə və əl-Mərzubaninin adda-budda və çox qısa məlumatları yenə də Əbu-l-Fərəc əl-İsfəhaninin verdiyi daha ətraflı məlumatla tamamlanır. Məhz "Nəğmələr kitabı"nın sayəsində şairin yaradıcılığının ayrı-ayrı nümunələri qorunub qalmış, onun yaşadığı təxminən tarix, "şuubiyyə" tərəfdarı olduğu müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, "o, əcəmlərin qızğın tərəfdarı olmuş, onlarla fəxr etmiş, buna görə də daim təqiblərə məruz qalmış, döyülmüş və söyülmüşdür".

Mədinənin yeddi məşhur fəqihlərindən biri, Abdullah ibn Zubeyrin qardaşı Urvanın himayəsində yaşayan İsmayıl, lazım gəldikdə, Əməviləri mədh edən şeirlərlə də çıxış edirdi. Lakin xəlifə Hişam ibn Əbdülməliklə (724-743) onun arasında baş verən konflikt şairin Hicaza sürgün edilməsi ilə nəticələnmişdi. İsmayılın Əməvilərin son xəlifəsini də gördüyü, lakin Abbasilərin hakimiyyəti günlərində də yaşaya bilmədiyi haqqında məlumat verən əl-İsfəhani "çox sağlam və zahirən xoşagəlimli olan bu ehtiyatlı, hazırcavab, yaxşı şeirlər" yazan adamın xəlifə II Mərvanın (744-749) hakimiyyətinin son illərində, ixtiyar yaşında vəfat etdiyini göstərir.

İsmayıl ibn Yasarın "şuubi" əhvali-ruhiyyəsi onun yaradıcılığında parlaq əks

olunmuşdur. Ərəblərin kobudluq və qabalığına istehza və kinayə ilə gülən şair əcəmlərin, yəni qeyri ərəblərin mədəniyyətini yüksəklərə qaldırdığı "siyasi poeziya" janrlı şeirlərinin birində yazırdı:

*Ey adamlar, bizim qarşımızda özünüzi dartmayın,
Nahaqqı bir yana qoyub, haqqla danışın.
Əgər biz və özünüz barədə məlumatınız yoxdursa,
Soruşun ki, keçmiş vaxtlarda biz necə yaşamışıq.
Biz öz qızlarımızı boya-başa çatdırdığımız vaxt,
Siz düşünmədən onları torpağa basdırırdınız.*

İsmayıl ibn Yasarın məhəbbət lirikası özünün ali hissələri ilə nəzəri cəlb edir; yazdığı mədhiyyə və elegiyalar isə səmimiliyi və rıqqəti ilə seçilir.

Əl-İsfəhani bizə daha iki ziyalımız - İsmayıl ibn Yasarın qardaşı Məhəmməd və oğlu İbrahim haqqında qiymətli məlumat çatdırır. Onun yazdığına görə Məhəmməd "öz qardaşına bərabər" səviyyəli şair idi. Məhəmməd ibn Yasarın çoxlu şeir yazdığını, bu şeirlərin bəzisinə musiqi bəstələndiyini xəbər verən əl-İsfəhani, onun böyük qəsidəsindən iki beyt nümunə gətirməklə yanaşı, İsmayılın oğlu İbrahimin də şair olduğunu qeyd edir, onun dövrünə qarşı etiraz dolu beytlərini misal çəkir. Əl-İsfəhaninin qeydinə görə, bu böyük qəsidədə də atasının yolu ilə gedən İbrahim əcəmlərlə, yəni milliyyətə ərəb olmayan öz əcdadları ilə fəxr etdiyini gizlətmir.

VIII yuzilin ortalarında yaşayıb yaradan başqa bir ərəbdilli şair Əbu-l-Abbas əl-Əmə haqqında mənbələrin verdiyi məlumat, onun Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun (754-775) hakimiyyəti zamanı hələ sağ olduğunu bildirir. Azərbaycandan çox uzaqlarda, Xilafətin dini mərkəzi olan Məkkədə yaşamasına baxmayaraq, ömrünün sonunadək sadıq qaldığı Əməvilərin şərəfinə böyük ustalıqla yazdığı şeirlər, bu sülalədən olan xəlifələrin ona Dəməşqdən hədiyyələr göndərməsinə səbəb olur. Əməvilərə həsr olunmuş mədhiyyələrdə Əbul-Abbas onları səxavətli, igid hökmdarlar, islamın qeyrətli müdafiəçiləri kimi təqdim edir. Hətta Abbasilər sülaləsi dövründə də şair öz Əməvi himayədarlarını mədh edərək, onların rəqiblərini, xüsusilə öz həmvətəni İsmayıl ibn Yasarın ardıcılı olduğu zübeyriləri kəskin tənqid atəsinə tutur.

Əbu-l-Abbas əl-Əmə hədis bilicisi kimi də tanınmışdı.

Ərəbdilli azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığını tədqiq edən alimlər (G.Baxşəliyeva və b.) onların poeziyasında ərəblərə xas olmayan sırf milli xüsusiyyətləri də üzə çıxarmışlar. Aşkar edilmişdir ki, bu şairlərin istifadə etdikləri şeir ölçüsü klassik ərəb poeziyasında geniş işlənən ölçülərdən tamamilə seçilir. Qədim ərəb mədəniyyətinə mükəmməl sahib ola bilmiş bu şairlər ərəz vəzninin o zamankı ərəb şairləri arasında işlənən təvil, mədid, bəsit, kamil bəhrlərindən deyil, az işlənən xəfif, səri və b. bəhrlərindən istifadə edir, bəzən də klassik ərəb

şeri qaydalarına zidd olaraq eyni şerin iki beytinin hərəsini bir ayrı bəhrdə yazırdılar.

Bütün bunlar tədqiqatçıları belə bir nəticəyə gətirmişdir ki, erkən ərəbdilli azərbaycanlı şairlər Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yasar, Əbu-l-Abbas əl-Əma Azərbaycanda anadan olmuş, burada böyümüş, ilk təhsillərini doğma diyarda almış, öz xalqlarının mədəniyyətini, o cümlədən şifahi xalq ədəbiyyatının heca vəznini tam mənimsəmişdilər.

Onların poeziyasından dövrümüzdə çatan nümunələr sübut edir ki, iki mədəniyyətin sintezindən qidalanmış, ümummüsəlman mədəniyyətinin ilk poetik səhifələrini yaradan bu şairlər doğma heca vəzninin təsiri ilə ərəb ədəbiyyatında özlərinə məxsus yeni cığır açmışlar. Bu həmçinin sübut edir ki, Azərbaycanın da bir vilayət kimi daxil olduğu böyük imperiyanın - Xilafətin söz ustaları sırasında görkəmli yer tuta bilmiş azərbaycanlı şairlər vətəndən uzaqlarda yaşasalar, ərəb dilində yazsalar da, doğma diyara, doğma elə, doğma mədəniyyətə bağlı olmuş, bunlardan bəhrələnmişlər.

§ 4. MEMARLIQ VƏ ŞƏHƏRSALMA

Azərbaycanda islamın qərarlaşması memarlığın inkişafının yeni istiqamətini müəyyən etdi. Lakin köhnə məbədlərin yeni dinin ehtiyacları üçün uyğunlaşdırılması, məscidlərin, mədrəsələrin, örtülü bazarların, karvansaraların, hamamların və başqa qurğuların tikintisi əvvəllər yaranmış inşaat ənənələri əsasında aparılırdı. Bu dövrün inşaat sənətinin xüsusiyyəti kərpic hörgüsü texnikasının inkişafı və təkmilləşməsi idi. Daşın yonulması, daş divarların hörülməsi və daşdan olan tağlı konstruksiyaların qurulması işi xeyli təkmilləşdi. Həmin işlər əvvəlki yüzillərdə Azərbaycanda yaranaraq təkmilləşmiş üsullar əsasında inkişaf edirdi. Məsələn, tarixi Arran vilayətinin və şimal-qərb Azərbaycanının inşaat sənətində çay daşlarından və bişmiş kərpicdən ibarət olan qarışıq hörgü texnikası hörgünün əsas növü kimi qalmaqda idi. Lakin sitayiş təyinatlı tikililərin yeni tipləri yaranır və bu tiplərlə bağlı rəsmi memarlıqla əlaqədar olaraq qurğuların görkəmində və formalarında mühüm dəyişikliklər baş verirdi.

VII-X əsrlər dövründən az miqdarda abidə, o cümlədən müsəlman tipli, sitayiş təyinatlı tikililər qalmışdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ilk vaxtlar zərdüştlərin və xristianların dini obyektlərini məscidlərə çevirir, onları islamın tələbləri əsasında yenidən qururdular. Binaların yenidən qurulması adətən köhnə səcdəgahın ləğvi və məhrabın qurulması ilə məhdudlaşır. Həmin dini obyektlər öz quruluşunun qalan cəhətlərində ilkin görkəmini saxlayırdılar. Beləliklə, Azərbaycanda həm daxili

quruluşu, həm də xarici memarlıq görkəmi baxımından yerli xüsusiyyətlərə malik məscid tipi təşəkkül tapdı. Hazırda Şamaxıda mövcud olan Cümə məscidi, Ağsudakı və Sündü kəndindəki məscidlər VII-X əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş müsəlman sitayiş tikililərinin planı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Həmin məscidlər ərəb hökmranlığı dövründəki planlarını saxlamış məscidlərin yerində tikilmişdir. Şamaxıdakı Cümə məscidinin xüsusiyyəti plan baxımından kvadrat formalı üç zala bölünməsi, hər zalın ayrıca mehrabə malik olması idi. Ola bilər ki, məscidin üç hissəli qurulması əsas, mərkəzi zalında ayanların, yan zallarında isə sadə müsəlmanların ibadəti ilə bağlı olmuşdur. Şamaxı məscidinin hər bir zalı ayrıca günbəzlə örtülmüşdü. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu məscidin ərazisinə başlıca girişin qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Şamaxıdakı Cümə məscidi və Ağsudakı məscid VIII əsrin tikililəridir. Şamaxı məscidi 743 -cü ildə inşa edilmişdir. Hər iki məscid memarlıq abidələrinin Şirvan qrupuna aiddir.

Azərbaycan memarlığında günbəzli tikililər hələ VIII əsrə qədərki dövrdə kifayət qədər geniş yayılmışdı. Buna görə də təbiidir ki, burada tikilmiş erkən məscidlərdə günbəzli konstruksiyalardan istifadə olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq Şamaxı bölgəsinin Sündü kəndində 920-ci ildə tikilmiş (sonrakı isə dəfələrlə yenidən qurulmuş) mərkəzi günbəzli məscid böyük maraq doğurur. Plan baxımından düzbucaqlı olan bu məscid günbəzlə örtülmüşdür və dörd sütunə istinadlanır.

Narrativ əsərlərdə Beyləqan, Bərdə, Dərbənd, Ərdəbil, Mərənd, Marağa, Urmiya, Şirvan, Şamaxı, Şəmkir, Şabran, Gəncə, Qəbələ, Naçıvan, Təbriz şəhərlərində VII-X əsrlərdə mövcud olmuş başqa tikililər haqqında da məlumat verilir. Mərənddə və Urmiyada əzəmətli saraylar ucaldılmışdı.

Bərdənin, Ərdəbilin, Qəbələnin, Gəncənin və başqa şəhərlərin orta əsr mənbələrində təsviri təsdiq edir ki, həmin mərkəzlər erkən feodal şəhərinin formalaşmasının ümumi tipoloji prosesini keçmişlər. Meydanların forması və ən mühüm şəhər tikililərinin yerləşməsi haqqında yazılı mənbələrdə təsadüf olunan məlumatlar onu da təsdiq edir ki, geniş şəkil almış sistemsiz tikinti işləri ilə yanaşı bu dövrün Azərbaycan şəhərlərində əsasən sarayların və ictimai binaların cəmləşdiyi rayonlara da təsadüf edilirdi. Əl-Müqəddəsi Ərdəbildəki meydanın xaçvari forması, Qəbələ cəme məscidinin şəhərdəki təpələrdən birinin üzərində yerləşməsi haqqında məlumat verir. Bərdəni təsvir edən əl-İstəxi yazır ki, hakimin sarayı cəme məscidinin yanında, bazarlar isə şəhər kənarında yerləşirdi. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlı Bərdədəki xristian kilsəsinin binasının yerləşmə xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

Arxeoloji qazıntılarla təsdiq edilən yazılı mənbələr bu zamanın Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində örtülü su kəmərləri və kəhrizlərinin saxsı borulardan quraşdırılmış mükəmməl şəbəkəsinin fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Bundan başqa, ölkə şəhərlərinin çoxu üçün iri və xırda açıq kanallar, arxlar sisteminin mövcudluğu səciyyəvi idi.

Hələ antik müəlliflərin əsərlərində xatırlanan Qəbələ şəhəri şərqdən Covurluçayla, qərbdən isə Qaraçayla əhatələnmiş geniş yüksəklikdə yerləşirdi. 20

metrlik dərinliyi olan süni xəndək Qəbələ şəhərinin ərazisini iki hissəyə (Səlbir və Gavur qalası) ayırır. Düzgün olmayan beşbucaq formalı Səlbir cənub səmti istisna olunmaqla hər tərəfdən güclü qala divarları və qüllələri ilə müdafiə olunmuşdur. Şimal divarında vaxtilə cinahlardan qüllələrlə mühafizə olunmuş qala qapısının izləri aşkar edilmişdir. Təxminən 400 metrlik hissəsi indiyədək qalmış yol bu qarıya doğru uzanmışdı. Yol-inşaat işlərinin səliqə ilə yerinə yetirilməsi diqqəti cəlb edir. Dörd metrlik eni olan yol xüsusi məqsədlə hazırlanmış torpaq tökü mü üzərindədir.

Səlbirin cənub-qərb hissəsində 14 metr ucalığında indiyədək qalmış qüllə diqqəti cəlb edir. Bu qüllə plan baxımından düzbucaqlı formaya malikdir, əhəng məhlulu ilə çaydaşından tikilmiş və yonulmuş əhəngdaşı ilə üzünmüşdür.

Təbii cəhətdən şəhərin nisbətən az mühafizə olunmuş hissəsi -Gavur qalası daha güclü və inkişaf etmiş istehkam sistemi ilə əhatələnmişdir. Qala divarlarının və qüllələrinin yaxşı mühafizə olunmuş böyük fraqmentləri (qalıqları) hərbi-inşaat sənətinin yüksək səviyyəsini təsdiqləyir. Şəhərin müdafiə divarlarının bu sahəsində plan baxımından yarım dairəvi olan qüllələrə daha çox təsadüf edilir. Bu qüllələr arasındakı məsafə bir qayda olaraq 20-25 metrdən çox deyildir. Şəhər qapısını müdafiə edən qüllələr arasındakı məsafə isə 20,5 metrə bərabərdir. Bu sahədə divarın qalınlığı adi 3 metr əvəzinə 4 metrdək artırılmışdır. Əla bişirilmiş kvadrat kərpiclərdən ucaldılmış divar yalnızca yonulmuş daşlardan hörülmüş, kərpic və inşaat qırıntıları ilə möhkəmləndirilmiş özlülərə istinadlanmışdır. Qəbələnin istehkam qurğuları ümumi ölçüləri və qüdrəti ilə nəhəng Dərbənd, Gilgilçay qurğularını, erkən orta çağlar Azərbaycanının başqa istehkamlarını xatırladır.

Şəhər, əhalini saf bulaq suyu ilə təchiz edən, saxsı borulardan hazırlanmış, şaxələnmiş su kəməri şəbəkəsinə malik idi. Şəhər təpələrinin ətəklərində xeyli miqdarda kirəmitə, əla bişirilmiş və müxtəlif ölçülərə malik olan (18x18x4,5 santimetrdən 30x30x7 santimetrədək) kvadrat kərpiclərə, üst səthi yüksək keyfiyyətli mina ilə örtülmüş üzlük kərpiclərə təsadüf olunur. Tikili qalıqlarının tədriqi binaların sıx və nizamsız tikildiyini təsdiq edir.

Erkən orta çağlar Azərbaycanının iri şəhərlərindən biri olmuş qədim Gəncə şəhərgahı müasir Gəncənin şimal-şərqindədir. Gəncəçayın sahillərində yerləşən şəhərin sol sahil hissəsi qala divarları və xəndəklə əhatələnmişdi. Bu müdafiə sistemi plan baxımından düzgün olmayan formaya malik çoxbucaqlı idi. Şəhərin solsahil hissəsinə üç böyük çoxşırımlı körpülərlə birləşmiş sağısahil hissəsində müdafiə divarlarının üç sırasının izi görünür. Bunlar şəhərin ardıcıl surətdə inkişaf etdiyini isbat edir. Görünür, şəhərin daxili hissəsi içqala (istehkam) olmuşdur.

Tarixi-ədəbi təsvirlər orta çağlar Bərdəsinin plan baxımından kvadrat formalı iri şəhər kimi səciyyələndirir. Şəhərin ətrafı ucu-bucağı görünməyən bağlarla əhatələnmişdi. Bərdədəki tikililər arasında qaynar ticarət fəaliyyəti ilə fərqlənən çoxsaylı örtülü bazarlar, karvansaralar, hamamlar, məscidlər, yaşıllığa qərq olmuş

bağlar arasında yerləşən kübar evləri seçilirdi. Müasirləri örtülü bazarları və hamamları xüsusi qeyd edirlər. Bərdə şəhəri həmin dövrdə məhz bu memarlıq obyektləri ilə məşhurlaşmışdı. Şəhərin içqala hissəsində xəzinə, hakimin sarayı, camə məscidi yerləşirdi. Bu tikililər, ağac və gips tətbiq olunmaqla bismiş kərpicdən inşa edilmişdi. Orta əsr müəllifləri Bərdənin qüdrətini nəzərə alaraq, onu "bu diyarın Bağdadı" adlandırırdılar.

Bu zamanın tikinti texnikasının inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən, indiyədək qalmış əzsaylı qurğuların arasında müasir Bərdədən bir neçə kilo metr aralıda - Tərtər çayının köhnə axarı üzərində salınmış iri körpünün xarabalıqlarını göstərmək olar. Burada 15 körpü özülü və iri çay daşlarından yaradılmış güclü sahil əsasları qalmaqdadır. Körpünün eni 4, ümumi uzunluğu isə 129 metr idi. Xudafərin aşırımını üzərindəki iri körpülərdən birinin tikintisi VII əsrə (635-ci ilə) təsadüf etmişdir. Həmin körpü Bəkr ibn Abdullaha layihəsi və rəhbərliyi ilə inşa edilmişdi (Həmdallah Qəzvininin məlumatı).

Azərbaycan ərazisində olan çoxsaylı karvansaralar haqqında da məlumatlar vardır. Həmin karvansaraların əksəriyyəti möhkəmləndirilmiş tikililər idi və Azərbaycandan keçən beynəlxalq tranzit ticarəti magistralları (ana yolları) üzərində yerləşirdi.

İndiyədək qalmış qala qurğuları arasında Naxçıvandakı Əlincə qalası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin qala ətraf məkan üzərində hakim olan sət qayalı dağın zirvəsində yerləşir. Qalanın istehkamları bir neçə sırada yerləşmiş, atəş mövqelərinə və qüllələrə məlik olan divarların mürəkkəb sistemidir. Bu divarlar iri, yaxşı yonulmuş daşlardan hörülmüşdür. Yaşayış binaları və müxtəlif başqa tikili qalıqları tağlarla, daş üzərində oymalarla bəzədilmiş binaların əski əzəmətinə sübut etməkdədir. Qalanın su təchizatı sistemi xüsusi diqqət tələb edir: atmosfer yağıntılarını rütubət toplayan kanalların şaxələnmiş şəbəkəsi vasitəsi ilə kölgəlikdə yerləşən hovuzlarda cəmləşdirirdilər. Bu hovuzlar və kanallar qayalıqlarda oyulmuşdu. Özünün memarlıq-bədii xüsusiyyətlərinə görə Əlincə qalası Azərbaycanın görkəmli abidələri sırasına daxildir.

Xristian sitayışı qurğularına gəldikdə isə Ağoğlan çayı sahilində tikilmiş Amaras monastırı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Monastırın IX əsrdən gec olmayaraq tikildiyi müəyyən olunmuşdur. Monastır kompleksi bazilikadan, yeraltı hissədən, yaşayış və təərrüfat tikililərindən və daşdan tikilmiş qala divarından ibarətdir. Plan baxımından məbəd düzbucaqlıdır (14x23 metr). Məbədin daxili sıra ilə iki-iki yerləşmiş dörd naxışlı sütunla üç nef ayrılmışdır. Məbədin daxilindəki mərkəzi nef genişdir, şərq tərəfdən yarımğünbəzlə örtülmüş, bir qədər qaldırılmış səcdəgah absidası ilə başa çatır. Mərkəzi nef daha ucadadır, çatma tağla örtülmüşdür. Məbədin daxilindəki iki yan nef ensizdir, kiçik otaqlarla başa çatır və silindrik tağlarla örtülmüşdür.

Məbədin ön hissəsi yaxşıca cıalanmış daş bloklarla üzlənmişdir. Abidənin damı qoşaçatılıdır. Məbədin qərb hissəsində çadır örtüklü, altısütunlu kiçik zəng qülləciyi vardır. Qapı oyuğu qərb divarında düzəldilmişdir. Şimal tağı üzərində xaç həkk

edilmişdir. Məbədin səcdəgah absidasının altında tağla örtülmüş yeraltı "məbəd" binası (2x4 metr ölçüdə) yerləşir. Yeraltı "məbəd"ə hər iki tərəfdə yerləşmiş daş pillələrlə enirdilər. Şərq divarında qapı oyuğu vardır. Mənbələrdə qeyd edilir ki, yeraltı "məbəd" V əsrdə tikilmişdir. Monastır plan baxımından düzbucaqlı olan, bucaqlı qüllələrə məlik qala divarı (57x88 metr) ilə əhatələnmişdir. Yarım-dairəvi tağlı qapı oyuğu cənub divarındadır. Monastırın həyəti iki qismə ayrılmışdır. Birinci hissədə (13x44 metr) təsərrüfat binaları və tövlələr yerləşir. İkinci həyətdə (44x55 metr) məbəd və onun ətrafında yaşayış tikililəri mövcuddur. Yaşayış və təsərrüfat binaları qala divarına tamamilə yanaşmışdır. Buna görə də həmin binaların damları cinah qüllələrinin yanındakı pillələr vasitəsilə divarlara və qüllələrə qalxmaq, ətrafı müşahidə etmək, atəş mövqelərinin yardımını ilə müdafiə olunmaq imkanı yaradırdı. Yaşayış və təsərrüfat tikililəri yaxşı yonulmuş daşlardan inşa edilmişdir.

Erkən orta çağlar Azərbaycanının ərazisində xristian memarlığı abidələrinin planlarının və həcm-məkan quruluşlarının səciyyəvləndirilməsi üçün məbəd tikililərinin bazilikal tipinin tədqiqi qiymətli material verir. Laçın bölgəsində - Ağoğlan çayının sahilində tikilmiş monastır kompleksinin iri ölçülü məbədi bu cür maraqlı sitayiş obyektlərindəndir.

Plan baxımından üç nefli olan düzbucaqlı bazilika kifayət qədər böyük ölçülərə malikdir: onun uzunluğu 25, eni isə 12,5 metrdir. Kvadrat formalı səkkiz dayaq sütununun - pylonların iki sırası binanın daxili məkanını üç hissəyə bölür. Ortada olan mərkəzi, dörd metrlik nef yanlarda yerləşən 2 metrlik ensiz neflərdən iki dəfə böyükdür. Orta hissənin hündürlüyü 17, yan hissələrin hündürlüyü isə 11,5 metrdir. İbadət zalının bütün nefləri silindrik formalı tağlarla örtülmüşdür. Həmin tağlar səliqə ilə yonulmuş və bir-birinə yaxşıca uyğunlaşdırılmış daşlardan yaradılmışdır. Asanlıqla görmək olar ki, binanın planının üçnefli sxemi ümumi olan cəhətləri ilə əsas, zaman etibarilə daha əvvəl tikilmiş Qum bazilikasının mərkəzi hissəsini təkrar edir. Görülmüş proporsiyalı, böyük yarım-dairəvi absidalı, səcdəgahlı, əsas nef və səcdəgah oyuğundan hər iki tərəfdəki iki ensiz düzbucaqlı xidmət binalarına - yan neflərinə məlik olan obyekt də bu cürdür. Absidanın böyük, yarım-dairəvi formalı, möhkəm oyuğu üzərində üç ensiz tağlı oyuq yerləşir. Bu oyuqlar məbədin kompozisiya mərkəzi olduğunu nəzərə çatdırır.

Bazilikanın möhkəm yerli daş olan boz bazaltından inşa edilmiş monumental binası özünəməxsus gözəl dağlar diyarının sərt təbii mühiti ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Binanın hamar fasad səthləri yuxarı hissədə bir-birindən uzaq məsafədə yerləşmiş ensiz pəncərə oyuqları ilə kəsilir. Zəlm daxili məkanına bu oyuqlardan işıq düşür. Fasadın yan tərəfində zəla yeganə giriş oyuğu vardır. Fasadın batıq formalı, simmetrik surətdə qurulmuş, müvazinətli kompozisiyası işığın düşməsi məqsədilə açılmış müxtəlif ölçülü oyuqlarla kəsilmişdir. Bu cür oyuqlar mərkəzi hissədə qoşa şəkildədir. Həmin oyuqlardan biri (böyüyü) zəlm əsas nefini, digəri isə (kiçiyi, iki yaruslu) yanlardakı nefləri işıqlandırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Piramidaşəkilli çadırla örtülmüş, ensiz sütunlar üzərindəki

gözlə qamətli rotonda məbədin çadırı damında yerləşmişdir. Rotonda sitayiş təyinatlı bu binanın ciddi, lakin ifadəli həcmi daha da canlandırır. Məbədin daxili divarları yonulmuş iri, qara daşlarla üzənmişdir. Həmin daşlar hörgü yerinə geniş məhlul tikişləri ilə hörülmüşdür. Bu onunla izah olunur ki, keçmişdə məbədin divarları malalanmış, həmin mala üzərində isə süjet baxımından tematik, polixrom (çoxrəngli) rəsmlər çəkilmişdi. Şimal divarında indiyədək qismən qalmış freska rəsmi malanın fraqmentləri bunu təsdiqləyir. Dayaq sütunları - pylonlar və onların üzərindəki tağların arxivoltları yaxşı yonulmuş iri daş bloklarla üzənmişdir. Zəlin interyerinin yuxarı hissələrində daş üzərində dekorativ oyma tətbiq edilmişdir. Bu, bazilikal tikilinin işıqlandırılma xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq onun qavranılması ilə şərtlənmişdir.

Bir daha qeyd olunmalıdır ki, monastırın fasadları tikintinin mütləq məntiqiliyi ilə seçilir. Fasadlar bazilikal kompozisiyanın daxili quruluşunu üzə çıxarır.

Qazax bölgəsinin Əskipara kəndi yaxınlığındakı monastır kompleksi Azərbaycanın erkən orta çağlar memarlığının maraqlı nümunələrindən biridir. Bu monastır meşədə, əlçatmaz dağlıq yerdə yerləşmişdir. Kompleks təqribən 2,5 hektar ərazini tutur və divarlarla əhatələnmişdir. Yüksək mövqedə yerləşmiş əsas tikililər kompleksin qalan hissəsindən divarla ayrılmışdır. Bu, özünəməxsus içqala, iqamətgahdır. Kompleksin divarları və qüllələri iri çay daşlarından ucaldılmışdır, bəzi hissələri kifayət dərəcədə yaxşı mühafizə edilmişdir.

Əsas bina - monastır diqqəti daha çox cəlb edir. Monastır plan baxımından düzbucaqlıdır. Abidənin mühafizə olunmuş fraqmentləri təsdiq edir ki, o mühüm memarlıq əsəri idi. Bina yaxşı bəşirilmiş 24x22x4 santimetr ölçülü kvadrat kərpiclərdən ucaldılmışdır. Abidənin memarlıq detalları da qismən kərpiclərdən (mərkəzi tağın əhatələnməsi), karnizlər isə yarıməbəti oyma naxışlı yonulmuş daşlardan hazırlanmışdır.

Binanın memarlıq həllində divarların tağlama ilə işlənməsi aparıcı əhəmiyyətə malikdir. Bu üsul baş fasadda əlaqəyə keçir. Əlaqəyə daha geniş və daha uca tağla bəzənmişdir. Güman etmək olar ki, tağlar yarıməbəti olmuşlar. Binanın daxilində yan otağın tağının çatmalı cizgiləri aydın surətdə izlənməkdədir. Güman etmək olar ki, içqalalı kompleks Alban dövlətinin başçıları olmuş böyük Mıhrani hökmdarlarının iqamətgahı idi. Albaniya hökmdarlarının qış iqamətgahı olmuş Xalxal şəhərinin məhz bu yerdə lokallaşdırılması bunu təsdiq edə bilər. Buna görə də kompleksin hələ V əsrdə yarandığını ehtimal etmək olar. Kərpic texnikasının xarakteri və memarlıq formalarının bəzi xüsusiyyətlərinə görə isə əsas binanı XI əsrə aid etmək mümkündür.

XI FƏSİL

XİLAFƏTİN ZƏİFLƏMƏSİ NƏTİCƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ IX-X ƏSRLƏRDƏ TƏŞƏKKÜL TAPAN FEODAL DÖVLƏT QURUMLARININ SİYASİ TARİXİ

§ 1. SACİLƏRİN XİLAFƏTDƏKİ FƏALİYYƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ DÖVLƏT YARATMALARI¹

Abbasilər Xilafəti tarixində IX əsrin sonu, X əsrin əvvəli geniş ərazili müsəlman imperiyasının uçqarlarındakı yerli hakim və canişinlərin separatizminin güclənməsi ilə əlamətdardır. Onlardan hər biri mərkəzi hakimiyyətin üzlaşdığı çətinliklərdən, eləcə də idarə işini boş buraxmasından istifadə edərək ayrılmağa, yarımüstəqil və yaxud müstəqil dövlət qurumu yaratmağa can atırdı. Belə hakim və canişinlər ilk növbədə xəlifə xəzinəsinə göndərdikləri vergilərin məbləğini azaltmağa başlayır, sonra isə bu işi tamam dayandırırdılar. Əgər onlar daha zəif qoşuların mülklərini öz ərazilərinə birləşdirə, güclü qoşun yaradıb, onlara qarşı göndərilən nizami xəlifə ordularını məğlub edə bilirdilərsə, xəlifələr onların öz vilayətlərində tamhüquqlu sahib kimi fəaliyyətini etiraf edir, öz adlarının isə yalnız xütbələrdə xatırlanması ilə kifayətlənirdilər.

Mərkəzi hakimiyyətdən birinci olaraq Mərakeş, Əlcəzair, Tunis və Liviya ayrıldı. 788 və 800-cü illərdə həmin ərazilərdə İdrisilər, sonra isə Əqləbilər sülaləsi möhkəmləndi. 20 il sonra Yəməndə Zeydilər, Xorasanda Tahirilər və başqa bu kimi dövlətlər meydana gəldi. 861 -ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra bəbəkilər hərəkatının təsiri ilə artıq tamam zəifləmiş Xilafətin parçalanması prosesi yenidən başlanır: Təbəristanda Ələvilər, İranda Səffarilər, Misirdə Tulunilər, Xorasan və Orta Asiyada Samanilər dövlətləri yaranır.

Xilafətin zəifləməyə və parçalanmağa başladığı bu dövrdə Azərbaycan ərazisində Sacilər sülaləsinin yaratdığı yeni dövlət meydana gəldi. Sülalənin Uşuşanadakı (Orta Asiya) Cankəkət adlı dağ kəndindən çıxan banisi Əbu-s-Sac Divdast ibn Yusif ibn Divdast, mənbələrin məlumatına görə, "Aşin" titullu türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə idi.

¹ Biz bu fəsildə yerli və gəlmə sülalələrin və onların tarixi Azərbaycan ərazisində yaratdıqları ayrı-ayrı qurumların monqol işğalı dövrünədək olan tarixlərini bütöv şəkildə, xronoloji ardıcılığa riayətə təqdim etməyi daha məqsəduyğun hesab etdik. -Red.

Əbu-s-Sacın adı mənbələrdə ilk dəfə Babəkin əsir alınıb Bərzəndə, Afşinin iqtisadına gətirilməsi mənası ilə çəkilmişdir. 839-cu ildə Afşin Heydər ibn Kavus xəlifə əl-Mütəsimin sərəncamı ilə Əbu-s-Sacı Azərbaycanın Xilafətə qarşı çıxmış hakimi Minkicəvr əl-Fərqaniyə qarşı yolladı.¹ Elə həmin il Əbu-s-Sac Xilafətə qarşı üsyan qaldırmış başqa bir yerli hakimin, Təbərstan hakimi Məzyərin cəzalandırılması üçün də göndərilmişdi.

Əsrin 50-ci illərinin sonlarında xəlifə əl-Mütəvəkkil onu Məkkə yolunun rəisi kimi yüksək vəzifəyə təyin etdi. 865-ci ilədək Əbu-s-Sac bu vəzifədə qaldı. O, vicdanlı xidməti müqabilində dəfələrlə xəlifə tərəfindən mükafatlandırılmışdı. 865-ci ildə Əbu-s-Sac xəlifə taxt-tacına namizəd olan əl-Mütəzzin tərəfində Mesopotamiyadakı Cərcərayə şəhəri yaxınlığında, hakimiyyətdə olan xəlifə əl-Müstəinin qüvvələrini üç dəfə məğlubiyyətə uğratmışdı. 866-cı ildə Əbu-s-Sac Kufə şəhəri və onun ətrafının canişini təyin edilir, yenidən Məkkə yolunun rəisi vəzifəsini tutur.² Əbu-s-Sac Hələb, Kinnəsrin, Diyar-Mudar və sərhədyanı vilayətlərin (əs-Suğur) valisi olmuş, 870 - 874-cü illərdə isə üsyan etmiş mütağəlliblərə qarşı aparılan döyüşlərdə iştirak etmişdir. 874-cü ildə Əbu-s-Sac Əhvaz hakimi təyin olunur. Burada o, əd-Dulab adlı yerdə Əbu-s-Sac qoşunlarını darmadağın edən zincilərə qarşı mübarizə aparmalı olur. Əhvaz vilayəti zincilər tərəfindən ələ keçirildikdən sonra Əbu-s-Sac tutduğu vəzifədən azad olunur və nəhayət, 879-cu ildə Cundi Saburda vəfat edir.

Əbu-s-Sacın böyük oğlu Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac 879-cu ildə Məkkə və Mədinə şəhərlərinin hakimi, Məkkə yolunun rəisi, 882-ci ildə Ənbərin canişini, Fərat və Rahba yollarının rəisi təyin olunur. Sonradan o, Mosul hakimi, Kinnəsrin və başqa şəhərlərdə canişin vəzifələrini icra edir. Onun Şam canişini olan keçmiş müttəfiqi İshaq ibn Kundəclə toqquşmaları məhz bu dövrə (886-cı ilə) təsadüf etmişdir. Məhəmməd, hakimiyyətini tanıdığı Misir hakimi Xumaraveyh ibn Əhməd ibn Tuluna arxalanaraq, İshaq ibn Kundəcin qoşunlarını darmadağın etdi. Həmin il Məhəmməd Mosul bölgəsində üsyan etmiş xaricilərin dəstələrini əzdi, sonra isə Misir qoşunlarının yardımı ilə əl-Cəzirə və Mosul vilayətlərini ələ keçirdi. Sonrakı il Məhəmməd Xumaraveyhin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi və himayəçisinə qarşı çıxdı. Dəməşq yaxınlığında onlar arasında baş verən ağır döyüşdə Məhəmmədin qoşunları darmadağın edildi. O, Hələbə, oradan Raqqaya, daha sonra Mosula və nəhayət əl-Hədisəyə gəlib çıxdı. Məhəmmədi təqib edən Xumaraveyh Tulunililərlə birləşmiş İshaq ibn Kundəci onun ardınca göndərdi. Lakin Mosul yaxınlığında təqib edənlər darmadağın olunaraq, Raqqaya doğru geri çəkildilər.

¹Ət-Təbərinin məlumatına görə, xəlifə, Minkicəvrə qarşı onu həbs edib Samirəyə apara bilmiş Böyük Buğanı göndərmişdi. Əl-Yəqubiyyə görə, əl-Afşin bu sərkərdəni Minkicəvrə qarşı deyil, ona köməyə göndərmişdi; bundan xəbər tutan xəlifə əl-Mütəsim Böyük Buğanı Minkicəvri ram etməyə yollamışdı.

²Başqa qaynaqlara görə (Ət-Təbəri, *Ibn əl-Əsir*) Əbu-s-Sac Xorasan yolunun rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdi.

Məhəmmədin qoşunları İshaqın qoşunlarının ardınca Raqqaya irəlilədilər. İshaqın qoşunları Xumaraveyhlə birləşərək yenidən Məhəmmədə qarşı çıxdılar, onu Mosula doğru geri çəkilməyə məcbur etdilər. Məhəmməd Bağdada yollandı və orada xəlifə tərəfindən hörmətlə qarşılandı.

889/90-cı ildə xəlifə Məhəmmədi Cibəlin, daha sonra isə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Marağa hakimi Abdullah ibn əl-Hüseyn əl-Həmədani onu şəhərə buraxmaq istəmədi. Məhəmməd uzun sürən döyüşlərdən və mühasirədən sonra Marağanı tuta bildi. Ət-Təbərinin məlumatına görə, Marağanın mühasirəsi 893-cü ilədək davam etmişdi.¹ Ələ keçən şəhər hakimi öldürülmüş, Məhəmməd isə öz vəzifəsinin icrasına başlamışdı.

Azərbaycanda Sacilər hakimiyyətinin başlanğıc dövrü Abbasilər sülaləsinin çətin zamanlarına təsadüf edir. Mərkəzdən ayrılmış hakim və canişinlər az-çox müstəqil ola biləcək dövlətlərini yaratmağa cəhd göstərirdilər. Müstəqilliyə can atan yeni Azərbaycan canişini Məhəmməd də bu cür hərəkət etdi. Lakin bu dövrdə Xilafətdə yaranmış siyasi şərait Məhəmmədin qəti ayrılmasına imkan vermədi. O, Bağdada çağırıldı və səltənət varisi əleyhinə üsyan qaldırmış qoşunların və bədəvilərin cəzalandırılması işində iştirak etdi. Yalnız üsyan yatırıldıqdan sonra yeni xəlifə əl-Mütədid (892-902) Məhəmmədin Azərbaycana qayıtmasına icazə verdi.

Məhəmməd Azərbaycan canişini təyin olunduğu dövrdə erməni hökmdarı Baqrati I Aşot (884 və ya 886 - 890) vəfat etdi, hakimiyyətə onun oğlu, Ermənistanı Xilafət təbəçiliyindən çıxarmağa çalışan I Smbat yiyələndi. Xəlifə I Smbatı Ermənistan hökmdarı təsdiq edərək, Məhəmməd vasitəsilə ona tac və fəxri xələt göndərdi. Tac-qoyma mərasimindən az sonra I Smbat, ermənilərə ərəblər əleyhinə mübarizə vasitəsi kimi baxan Bizans imperatoru VI Levlə də dostluq münasibətləri yaratmaq qərarına gəldi. Ermənistan - Bizans ittifaqından xəbər tutan xəlifə, Məhəmmədə I Smbat əleyhinə hərbi əməliyyatlara başlamaq əmrini verdi. Birinci əməliyyat barışıqla qurtardı. Lakin I Smbatın öz mülklərini Ermənistandan şimala doğru yerləşən ərazilər hesabına genişləndirmək cəhdləri, habelə Baqratilərin hakimiyyətinin güclənməsi Məhəmmədi, xəlifənin göstərişi ilə, 893-cü ildə yenidən I Smbata qarşı çıxmağa məcbur edir. Tezliklə o, böyük qoşunla Dvinə yaxınlaşır. Ermənilər katolikos II Georqu barışıq təkliflə Məhəmmədin yanına göndərdikdə, o, I Smbatın özünün təslim edilməsi şərtini irəli sürür. Şərt qəbul edilmir, II Georq isə əsir alınır. Vyan qalası yaxınlığındakı növbəti döyüşdə Məhəmmədin qoşunları məğlubiyətə uğradılır. Əldə edilən barışıq nəticəsində katolikos II Georqdan başqa bütün erməni əsirləri azad olunurlar. Məhəmməd, I Smbatı ikinci dəfə müstəqil hökmdar kimi tanıdı. Katolikos II Georq isə yalnız bir müddət sonra, Albaniya hökmdarı Qriqor Həmmamın vasitəçiliyi ilə azad edildi.

896-cı ildə I Smbat Şam hakiminin Taron vilayətində tutduğu mövqelərə hücum etdi, lakin məğlubiyətə uğrayaraq döyüş meydanından qaçdı.

¹ *İbn Xəldunə* görə, şəhər hicri 278-ci (891/92) ildə tutulmuşdur.

Bu uğursuzluq, habelə bunun nəticəsində nahararlar arasında başlanmış çəkişmələr Məhəmmədə yenidən Ermənistanə müdaxilə etmək imkanı verdi. O, bir çox vilayətləri ələ keçirərək talan edir, Qarsda I Smbatın arvadını, başqa qohumlarını, eləcə də hökmdarla qaçmış bir çox erməni nahararların ailələrini əsir alır.

898-ci ildə xəlifə, Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sacı nəinki Azərbaycanın, eləcə də Ərminiyyənin canişini təyin edir. Onu fəxri xəltlə mükafatlandırır. Bu hadisə I Smbatla Məhəmməd arasındakı ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Bununla belə, O, ölkəni tərk edərkən oğlu Divdadı Dvin şəhərində qoyub gedən Məhəmməd Sacinin hakimiyyətini tanımalı oldu.

Bundan sonra Məhəmməd öz qoşunlarını Gürcüstana qarşı yeritdi. Bu ölkənin kuropalatı (hakimi) II Atrnerseh (881-926) I Smbatın vassalı hesab olunurdu. Məhəmmədin qoşunları Tiflisi və başqa şəhərləri talan etdilər.

Məhəmmədin ölkədə olmamasından istifadə edən I Smbatın Ani və Dvini yenidən ələ keçirib, Divdadı ona bac verməyə məcbur etməsi, Sacilər ordusunu geri qayıtmağa vadar etdi. Lakin bu zaman Azərbaycanda taun xəstəliyi baş qaldırdı. O qədər adam qırıldı ki, ölənlərə kəfən tapmaq mümkün olmadı, onları paltarlara və keçələrə bükürdülər. Ölümləri basdırmırdılar, onlar yollarda atılıb qalmışdılar. Taun, Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacın yaxın adamlarını da tutdu. Onun xeyli xidmətçisi qırıldı; mart ayında, Azərbaycanın Bərdə şəhərində Afşin adlandırılan Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacın özü də vəfat etdi.

Məhəmmədin ölümü Sacilərin işğalçılıq siyasətinin qarşısını müvəqqəti olaraq aldı. I Smbat isə Ermənistandan olan vergilərin əvvəllər olduğu kimi Sacilərə deyil, bilavasitə Xilafət xəzinəsinə ödənilməsi haqqında xəlifənin razılığını ala bildi. Belə ki, I Smbatla ittifaq Xilafət üçün sərfəli idi - Sacilərin güclənməsi ilə Abbasi xəlifələri şimal vilayətlərini itirə bilərdilər.

İbn Əbu-s-Sacın digər oğlu Əbülqasim Yusif 271 (884-885)-ci ildə Məkkə hakimi idi. Həcc ziyarəti zamanı o, Mədinə hakimi və Məkkə yolu rəisinin mühafizə etdikləri zəvvarlara hücum etmiş, lakin Məkkə yanında baş vermiş döyüş zamanı əsir alınib, əl-ayağı qandallı Bağdada göndərilmişdi.

Dövrün mənbələri Yusifin adını bir daha Mosul yolunda xaricilər təriqətinə mənsub olanlarla xəlifə qoşunları arasında 893/94-cü ildə baş vermiş döyüşlə əlaqədar çəkirlər. İki il sonra xəlifə əl-Mütədid Yusifi yenidən xaricilərə qarşı mübarizə aparən xəlifə qoşunlarına yardıma göndərdi. Lakin yolda olarkən, döyüşdə iştirak etmək fikrindən daşınan Yusif, qoşunun başını Marağaya, qardaşının yanına döndərir və qardaşı öləndək bu şəhərdə qalır.

Məhəmməd öldükdən sonra onun, Sacilərin əsil iqamətgahı olan Marağaya

qayıtmış oğlu Divdad, cəmi bir neçə ay hakimiyyətdə qala bilir. Belə ki, qardaşı öldükdən sonra Marağanı tərk etmiş Yusif, 901-ci ilin avqustunda Divdadın qoşununa hücum edib, onu darmadağın edir. Yusifin qalmaq təklifinə baxmayaraq Divdad Bağdada, xəlifənin xidmətinə gedir. Bu hadisədən sonra qoşun Yusifə iman gətirir; Yusif xəlifənin Azərbaycandakı canişini vəzifəsini tutur. Məhz bu dövrdə Xilafətin Qafqaz bölgəsində davam edən mərkəzi hakimiyyətdən ayrılma prosesi öz mövqe və qüvvəsinə görə heç də buradakı yerli və ya yerliləşmiş hakimlərdən geri qalmayan Yusif ibn Əbu-s-Sacdan yan keçə bilməzdi. Lakin onun ilk separatçılıq meyilləri hakimiyyətə yeni gəlmiş xəlifə əl-Müqtəfi (902-908) tərəfindən ehtiyatla qarşılandı. Xəlifə Yusiflə ittifaqda olsa da, Sacilərin tabeçiliyini qəbul etmək istəməyən erməni hökmdarı I Smbatı Yusifə qarşı çıxış etməyə təhrik etdi. 908-ci ildə mərkəzi hakimiyyəti ələ almış yeni xəlifə əl-Müqtədər (908-932) Yusifə qarşı yönəldilmiş siyasəti dəyişərək, onu Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyyətdəki canişini təsdiq edir. Bu hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən I Smbat Ermənistanın Yusif Saciyə itaətdən azad olunmasını xahiş edərək, əvəzində Xilafətə tam tabelik vəd edir. Bu xəbəri alan Yusif Dvinə hücum etdisə də, çox keçmədən qısa müddətli barışıq əldə olundu. Sonrakı il, Yusif Vaspuakan knyazları Arsunilər ilə I Smbat arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək Ermənistan ərazisinə daxil oldu; bir qədər sonra isə hökmdar tacını Qaqik Arsuniyə təqdim etdi. Bu tədbir I Smbatın mövqelərini xeyli zəiflətdi. O, gərginliyi azaltmaq, Yusifin hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə katolikos İohannı hədiyyələrlə Yusifin yanına göndərdi. Lakin katolikosu tutub, öz düşüncəsində saxlatdıran Yusif, hücumlarını davam etdirərək, ona müqavimət göstərən Sünik qoşunlarını da əzdi. Sonra isə I Smbatın yanına qasid göndərərək, ondan 60 min dinar məbləğində bac verməsini tələb etdi. Mənbələrdəki məlumatlara görə, tələb olunan bacı ödəmək üçün I Smbat vergilərin məbləğini 5 dəfə artırmalı oldu. Bu isə ölkənin nəinki iqtisadi, habelə siyasi tənəzzülünə gətirib çıxartdı. Lakin Yusif bununla kifayətlənmədi. Hücumu davam etdirərək, erməni qoşunlarını Dzeknavatcor adlanan yerdə darmadağın etdi. I Smbat özü Şiraka tərəf qaçdı.

Bu qaçışdan xəbər tutan Yusif Şirakı talan edərək, Dvinə doğru irəlilədi və şəhəri ələ keçirdi. Sonra Gürcüstana hücum etdi, müsəlman əmiri Cəfər ibn Əlinin idarə etdiyi Tiflisi tutdu. Yusif Kartlini - Gürcüstanı çalib-çaparaq, öz qoşunlarını Kaxetiyyə apardı. Şəhərlər, kəndlər dağıdıldı, qalalar yerlə-yeksan edildi.

Yusifin başının işğalçı yürüşlərə qarışmasından istifadə edib, ölkəsinə qayıdan I Smbatın bundan sonrakı bütün cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Nəhayət, 913-cü ildə, I Smbatın son istinadgahı olan Yerencək qalası işğal olunur, onun ailəsi, qohumları əsir edilir, sərvəti dağınıb aparılır. Ermənistan qəti olaraq Sacilərə tabe edilir, 914-cü ildə I Smbat Dvində dar ağacından asılır. Yusifin müttəfiqi, Sacilərə tabe olub, bilavasitə onlara bac ödəməyi boynuna götürən I Smbatın qardaşı oğlu Aşot (914-928) Ermənistan hökmdarı təsdiq edilir.

Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyyə vilayətlərində möhkəmlənmiş Sacilər

qərbdə Ani və Dvindən şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan şimalda Dərbənddə olan böyük bir ərazini özlərinə tabe etdilər. Bu geniş ərazidə olan vilayətlərin yerli və yerliləşmiş hakimləri (Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik və s.) Sacilərə vergi ödəyirdilər.

Beləliklə, Sacilər daha zəif qonşuların mülklərini birləşdirərək güclü dövlət yaratmağa nail oldular. İbn Havqəlin məlumatına görə bu vilayətlərdən vergilər alan Yusif sonrakı Salarilərdən fərqli olaraq "az ilə qənaətlərin və onlardan yalnız hədiyyə yolu ilə verdiklərini götürürdü".

Yusif şimal sərhədlərinin, xüsusilə Dərbənd keçidinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Çünki müdaxilələr əsasən bu keçiddən olurdu. Lakin dövrün çağdaş müəlliflərindən olan əl-Məsudinin məlumatından görünür ki, müdaxilə yalnız qurudan deyil, dəniz tərəfdən də baş verdi.

913-cü ilin sonunda rusların ilk yürüşü baş verdi. 300 (912-913)-cü ildən sonra, yəni Yusif ibn Əbu-s-Sacın dövləti müstəqil idarə dövrünün başlanğıcında, rusların gəmiləri Volqa çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə daxil olaraq, əl-Məsudinin məlumatına görə "Cil (Gilan), Deyləm və Təbəristana, Curcan (Girkan) sahilindəki Abaskuna, neftverən topağa (yəni, Abşeron) və Azərbaycan istiqamətində olan bütün yerlərə basqın etdilər. Azərbaycanın Ərdəbil şəhərindən dənizə üç günlük yoldur. Ruslar qan tökür, qadın və uşaqlarla istədiklərini edir, mal-dövləti çapır, basqınlar törədir, xaraba qoyur və yandırır. Bu dənizin ətrafında yaşayan xalqlar özlərini itirdilər, çünki əvvəllər onların üzərinə dənizdən basqın edən heç bir düşməni xatırlamırdılar. Dənizdə bu vaxta qədər yalnız ticarət və balıqçı gəmiləri üzürdü. Rusların gilanlılar, deyləmlilər və Curcan sahillərindəkilərlə, eləcə də başda İbn Əbu-s-Sac olmaqla döyüşən Bərdə, Arran, Şirvan və Azərbaycan əhalisi ilə bir çox vuruşması oldu. Sonra onlar Şirvan şahlığının Bakuh (Bakı) adı ilə tanınmış neftverən sahilinə gəlib çıxdılar. Qarətdən qayıtdıqları vaxt, ruslar neftverən topaqdan bir neçə rəil məsafədə olan adalarda (indiki Nargin, Pıralahı və s.) daldalandılar. O vaxt Şirvanın şahı Əli ibn əl-Heysəm idi. Əhali hazırlıq gördü, qayqlara minib, həmin adalara sarı üzdü. Ruslar onların qarşısına çıxdılar. Minlərlə müsəlman öldürüldü və dənizdə boğuldu. Ruslar bir neçə ay bu dənizdə qaldılar, çoxlu qənimət əldə etdilər, əməllərindən usandıqda Xəzər çayının (Volqanın) mənsəbinə tərəf yollandılar..."

Lakin rusların əsas etibarı ilə yalnız Xəzər sahilini bölgələri əhatə edən bu dağıdıcı yürüşü Sacilərin qüdrətinə təsir göstərə bilməzdi. Çünki bu zaman Sacilər Azərbaycanda və qonşu vilayətlərdə öz hakimiyyətlərini kifayət dərəcədə möhkəmləndirə bilmişdilər.

908-ci ildən başlayaraq Xilafəti xəlifə əl-Müqtədirin nüfuzlu vəziri İbn əl-Furat idarə edirdi; Yusif 912-ci ilədək, yəni, vəzirin öz vəzifəsindən çıxarıldığı vaxtadək, 120 min dinar məbləğində illik vergini məhz ona ödəyirdi. Həmin il İbn əl-Furatın vəzirlikdən çıxarılmasından və xəlifə sarayındakı hərə-mərclikdən istifadə edən Yusif verginin ödənilməsinə dayandırır. Beləliklə, Yusifin əlində böyük sərvət toplanır, onun qüdrəti artır. Bu isə Yusifi mərkəzi hakimiyyətə üzvlülməyə, bir qədər sonra isə

Xilafətə qarşı qoşun çıxarmağa sövq edir.

Öz vəzifəsindən cəmi bir neçə il uzaqlaşdırılmış İbn əl-Furatın yerini az sonra fitnə-fəsad qurbanı olaraq həbs edilmiş Əli ibn İsa tutdu. Yusif vəzirin ona xəlifə əl-Müqtədirin fərmanını təqdim etməsi, həmin fərmana əsasən Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan vilayətlərində hərbi işlər üzrə amil vəzifəsinin ona tapşırılması şayiəsinə yayır. O zaman Reyə Xorasan hakimi Nəsr ibn Əhməd əs-Səməninin adından Xilafətdən ayrılmış Məhəmməd ibn Əli Səluq adlı birisi idarə edirdi. O, Reyə hücum edən Yusifin qoşunları qarşısında dayana bilməyərək, şəhəri təslim etdi. Reydən başqa Zəncanı, Əbhəri və Qəzvinə ələ keçirmiş Yusif ona tabe ərazini Əli ibn İsanın təqdim etdiyi xəlifə fərmanına əsasən genişləndirdiyini xəlifəyə bildirdi. Lakin hələ də həbsdə saxlanılan Əli ibn İsa özünün baş vermiş hadisədə heç bir iştirakı olmadığı haqqında məlumat verdi. Xəlifə, Xaqan əl-Müflihi başda olmaqla 20 minlik ordusunu Yusifə qarşı göndərdi. Başqa əmirlərin də xəlifə ordusuna kömək göstərməsinə baxmayaraq, Yusifin 7 minlik ordusu zəfər qazandı.

Xəlifə ordusunun məğlubiyyət xəbəri Bağdada çatanda Yusifə qarşı əl-Müflihinin nəvəsi Munis göndərildi. O, babasının dərbədar düşmüş döyüşçülərini bir yerə yığaraq, xəlifənin başqa sərkərdələri ilə birgə Yusifin üzərinə hücum etmək üçün Rey yaxınlığında qərarlaşdı və Yusifə təslim olmaq təklifini göndərdi. Xəlifəyə göndərdiyi məktubunda Yusif öz itaətini bildirir, lakin ildə 700 min dinar məbləğində vergi müqabilində sahib olduğu mülklərin onun əlində saxlanmasını xahiş edir. Yenidən vəzir vəzifəsini tutmuş İbn əl-Furat Yusifin xahişini yerinə yetirmək istəyirsə də, hacib və başqa saray əyanlarının təhrik etdiyi xəlifə həmin xahişi rədd edir. Yusifin Bağdada gəlməsi tələb olunur. Təhlükəni hiss edən Yusif Rey əhalisindən illik vergini yığaraq Azərbaycana qayıdır. Az vaxtdan sonra o, Sərabda xəlifənin qoşunlarına hücum edərək, onları darmadağın edir.

919-cu ildə Ərdəbil yaxınlığında son döyüş baş verdi. Döyüş zamanı Yusifin qoşunları geri çəkildi. Yusif əsir düşərək Bağdada aparıldı və qaladakı həbsxanaya salındı. Sacilərin keçmiş mülklərinə yeni hakimlər göndərildi. Əli ibn Vahsudan Zəncan, Qəzvin, Əbhər, Rey və Dunbavənd nahiyələrinin, Əhməd ibn Əli isə İsfahan, Qum, Kaşan və Savənin valisi təyin edildilər.

Munis Azərbaycana tərk edən kimi Yusifin salamat qalmış tərəfdarlarını başına yığıb, Ərdəbildə möhkəmlənə bilməmiş qulamı Subuk ölkənin idarəsini əlinə alır. Xəlifə, Məhəmməd ibn Abdullah əl-Fariqini Azərbaycana hakim təyin edib, onu qoşunla Subukun üzərinə göndərir. Lakin xəlifə ordusu darmadağın edilir. Tam hüquqlu hakimə çevrilmiş Subuk xəzinəyə ildə 220 min dinar vergi vermək şərti ilə hakimiyyətinin xəlifə tərəfindən tanınmağına nail olur.

Öz ağası Yusif kimi müstəqil siyasət yürüdən Subuk "Ermənistan şahənşahi" kimi tanıdığı erməni hökmdarı II Aşotla yaxınlaşaraq, onun simasında müttəfiq əldə edir. Onlar Dvinə hücum etmiş Bizans qoşunlarına qarşı birgə çıxaraq, rəqibi geri çəkməyə məcbur edirlər.

Azərbaycanın və başqa Qafqaz vilayətlərinin Xilafətdən qəti ayrılmasına

aparan bu siyasət saray dairələrini öz müllklərinin taleyi üçün narahət olmağa vadar etdi. Bu nigarançılığın bir səbəbi də Subukun müəyyən edilmiş vergini xəlifə xəzinəsinə göndərməməsi idi. Buna görə də, xəlifə əl-Müqtədir, Munisin məsləhətilə Yusifi həbsxanadan azad edərək, onu yenidən Azərbaycan və Ərminiyanın hakimi, Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan valisi vəzifələrinə təyin edir. Bunun müqabilində Yusif xəlifə xəzinəsinə ildə 500 min dinar məbləğində pul göndərməli idi.

922-ci ildə Ərdəbil şəhərinə gəlmiş Yusif özünün sadıq xidmətçisi Subukun vəfat etməsindən xəbər tutur. Azərbaycan, Arran və Ermənistanda mövqeyini möhkəmlədən Yusif, həmin vilayətlərə öz hakimlərini təyin edir, onları iki illik vergini və hədiyyələri verməyə məcbur edir. 924-cü ildə Yusif Xilafətdən ayrılaraq müstəqilləşməyə can atan Rey hakimi Əhməd ibn Əlini cəzalandırmaq üçün Reyə hücum edib onu tutur. Sonrakı il Həmədan da Yusifə tabe edilir.

Sacilər dövlətinin güclənməsi, onların hökmdarlarının yürtdüyü müstəqil siyasət xətti Bağdaddaki hakim dairələri narahət edirdi. Yusifi tutduğu vəzifədən çıxarmağa cürət etməyən xəlifə öz yeni vəziri, Yusiflə ədavəti olan Əhməd əl-Hasibinin təhriki ilə onu Bəhreyn qərmətəlinə qarşı müharibəyə göndərmək bəhanəsi ilə Bağdada çağırır. Yusif imtina etməyə cəhd göstərir, Xilafətin onun tərəfindən mühafizə olunan Şimal sərhədlərinin heç də az təhlükəli yer olmadığını, müdafiəyə möhtac olduğunu qeyd edir.

Nəhayət, xəlifənin ikinci çağırışından sonra Bağdada gələn Yusif, 927-ci ilin dekabrın sonunda Kufə qapıları qarşısında qərmətəlinin dəstəsi ilə üzləşir. Bu döyüşdə yaralanmış Yusif əsir düşür və onun xilas olunması üçün göndərilmiş yardımı baxmayaraq öldürülür.

Bələliklə, Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət hüduqlarında birləşdirən Yusif ibn Əbu-s-Sacın müstəqil hakimiyyəti sona çatır. Yusifdən sonra onun qardaşı oğlu, cəmi il yarım taxt-tac sahibi olmuş Əbülmüsafir əl-Fəth ibn Məhəmməd Azərbaycan hakimi təyin edilir. Bir mülahizəyə görə, onu 929-cu ilin sonunda Ərdəbildə özünün Baldu adlı qulamlarından biri zəhərləmişdi. Başqa mülahizəyə görə, əl-Fəth onun əleyhinə üsyan qaldırmış keçmiş tərəfdarları tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Əl-Fəthdən sonra hakimiyyət Sacilərin qulamı Vasif əs-Sirvaninin əlinə keçir. Lakin o, öz hakimiyyətini heç də Sacilərin bütün müllklərində möhkəmləndirə bilmir. Görünür, elə buna görə də, İbn Havqəl onun adını Yusifin varisləri sırasında çəkməmişdi.

Vasif əs-Sirvanidən başlayaraq Azərbaycanı artıq Sacilər sülaləsinin bilavasitə üzvləri deyil, bu sülalənin qulamları idarə etmişlər. Vasifdən sonra Yusifin keçmiş qulamı və sərkərdəsi Muflih Azərbaycan hakimi oldu. Yazılı mənbələr Sacilər dövlətinin bu dövrü haqqında az məlumat verir. Lakin Ərdəbildə və Bərdədə Muflihin adına kəsilmiş pulların tarixi onun 931-932-ci illərdə hakimiyyət başında olduğunu göstərir. Mənbələrdə Muflihin birləşmiş erməni-Bizans qüvvələrinə qarşı böyük qoşunla çıxış etməsi haqqında da məlumat vardır.

932-ci ildə Azərbaycanda Muflih ilə Yusifin başqa əmiri - Deysəm ibn İbrahim ibn Şadluyə (Bakluyə) arasında hakimiyyət uğrunda güclənən mübarizə 941-ci ilədək

dövləti idarə edən Deysəmin qələbəsi ilə nəticələnir. Bunu onun adına Bərdə, Ərdəbil və Dəbil şəhərlərində zərb olunmuş sikkələr də sübut edir.

937 - 938-ci illərdə Deyləm hakimi Ləşkəri ibn əl-Mərdi Azərbaycana hücum edərək, Deysəmə tabe yerlərin çoxunu tutur, güclü müqavimətlə qarşılaşdığı paytaxt Ərdəbili mühasirəyə alır. Deysəmə xəbər çatdıra bilən ərdəbillilər, onun arxadan Ləşkəri qoşunlarına endirdiyi qəfil zərbədən istifadə edərək, mühasirəni yarı və Deyləm ordusunu darmadağın edirlər. Əvvəlcə Muğana, dostu olan yerli hakimin yanına qaçan Ləşkəri, oradan yardım üçün Gilana gedir. Topladığı min nəfərlik dəstə ilə Deysəmin Araxın sol sahilində saldıdığı düşərgəsinə hücum edən Ləşkəri Sacilərin qoşununu əzə bildi. Reyə doğru geri çəkilən Deysəm şəhərin hakimi Vuşməgirlə ittifaqa girib, Ləşkərinin əleyhinə kürdlərdən və başqa tayfalardan qoşun topladılar.

Bu zaman Azərbaycanda baş qaldıran çiçək xəstəliyi epidemiyası nəticəsində Ləşkərinin dostu olan Muğan hakimi və onun bir çox tərəfdarları məhv olurlar. Muğanlıların bir hissəsi Ləşkərinin tərəfinə keçir. Deysəmin gözlənilməz hücumundan ehtiyat edən Ləşkəri elə həmin il Vaspurakan üzərinə hücumə keçir. Lakin qəsd nəticəsində burada qətlə yetirilir. Onun hərbi rəhbərlik işini öz əlinə almış oğlu Ləşkəristan məğlub edilərək, Mosul hakimi Həmdani Nəsirəddövlənin yanına qaçır. Ləşkəristanı qoşunla, hərbi ləvazimatla təchiz edən Nəsirəddövlə bunun müqabilində Azərbaycanın qərb vilayətlərinə sahib olur. Lakin çox keçmədən Deysəm həmin torpaqlara hücum edərək, həmdanilərin ələ keçirdikləri əraziləri geri qaytara bilir. Bununla belə, mövcud feodal pərakəndəliyi bütün vilayətlərin qəti tabe edilməsinə imkan vermədi. Düzdür, Sacilər Cənubi Qafqazın bir çox vilayətləri üzərində böyük üstünlüyə malik idilər. Bunu onların xəzinəsinə tabeçilikdə olan vilayətlərdən (Şirvan, Curzan, Xaçın, Şəki, Haydak, Əhər və b.) daxil olan vergi məbləğləri də təsdiq edir. Əgər Sacilərin hakimiyyətinin ilk illərində xəlifə xəzinəsi onlardan əvvəlcə 120 min, sonra isə 220 min dinar alırdısa, Yusifin həbsdən azad olunmasından sonra bu verginin məbləği ildə 500 min dinara çatmışdı.

Deysəm hökumətinin bütün maliyyə işlərini onun vəziri, vaxtilə Yusifə xidmət etmiş, pul məsələlərindən yaxşı baş çıxaran adam kimi tanınmış, əslən azərbaycanlı olan Əbülqasım Əli ibn Cəfər idarə edirdi. Bütün ömrü boyu Sacilərə sədaqətlə xidmət edən bu vəzir etibardan salınaraq, gözdən düşdüyü üçün Tarəmə (ət-Tarım, Zəncanla Ərdəbil arasında yer), Deyləm hakimi Məhəmməd ibn Müsafirnin yanına qaçır. Hakimin oğlu Salar Mərzban ibn Məhəmməd onun təhriki ilə 941-ci ildə Sacilərin torpaqlarına hücum edərək hakimiyyəti Deysəmdən alır.

Beləliklə, Azərbaycanda Sacilərin 50 ildən artıq davam edən hakimiyyət dövrü başa çatır. Xilafətin zəifləməsi dövründə ilk dəfə bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmiş, IX əsrin sonunda Qafqazda Xilafətin dayağı olmuş bu dövlət bəzən Xilafətin təsir dairəsindən çıxa bilirdi. Elə buna görə Sacilərin siyasi fəaliyyəti, əsas etibarlı ilə Xilafətin Azərbaycandakı mövqelərini qorumağa, eləcə də xaricdən olan təhlükəni aradan götürməyə doğru yönəldilmişdi.

§ 2. ŞİRVANŞAH MƏZYƏDİLƏR (YƏZİDİLƏR) DÖVLƏTİ

VI yüzilin əvvəllərində alban arşakilər sülaləsinin Sasanilər tərəfindən ləğvi qədım Şirvan torpağında, Şabrançay və Gilgilçay hövzələri ərazisində "şirvanşah" titullu hakimlərin idarə etdiyi yeni qurumun təşəkkülü üçün zəmin yaratdı.

Tarixi ənənə bu dövlətin əsasının qoyulmasını Sasani hökmdarı I Ərdəşirin (224-241), digər mülahizəyə əsasən isə I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) adları ilə bağlayır. İkinci mülahizəni irəli sürənlər öz fikirlərini I Xosrov Ənuşirəvanın İran, o cümlədən Azərbaycanın tərəqqisinə yardım etmiş imperiya miqyaslı islahatları və şimal vilayətlərinin mühafizəsini etibar etdiyi hakimlərin təyinatı ilə əlaqələndirirlər. Orta çağ ərəb müəllifləri "şah" titulu almış həmin hakimlər arasında Şirvanşahın (Şirvanşahın) da adını çəkmişlər.

Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilmiş vilayət hakimlərinin "şah" titulu daşması iri torpaq mülkiyyətinə malik olsalar da, Sasani şahənşahından vassal asılılıqda olan bu feodalların müəyyən dərəcədə müstəqil olduğunu sübut edir.

Mənbələrdə ilkin şirvanşahların adları haqqında məlumat yoxdur. Lakin həmin mənbələrdə ilk Şirvan hakimlərinin mənşəyi, onların I Xosrov Ənuşirəvan və ya Bəhram Çubinlə bağlı nəsiləri haqqında məlumat vardır. Mənbələrdəki bu və digər məlumat ilk şirvanşahların iran mənşəli olduqlarını iddia etməyə, onların hökmdar nəslindən olmasa da, mütləq nəcabətli nəsilən olmasını güman etməyə də imkan verir. Bu, ərəb işğalları zamanı Dərbəndi idarə edən "şah" titullu Sasani hakiminin Ət-Təbəri tərəfindən təqdim edilən sözləri ilə də təsdiq olunur: "Mən quduz düşməyə və əslə olmayan qaba xalqlara qarşı durmuşam. Nəci b və dərrakəli şəxs bu cinsdən olanlara kömək etməz və əsl-nəcabətliyə qarşı onlardan kömək ummaz, çünki əslə olan, harada olursa olsun, yalnız əslə olana yaxındır. Mənim özümün nə yerli dağlılara (kabçlılara - qafqazlılara), nə də ermənilərə dəxlim yoxdur; ...Onlar həmin yerlərin ətrafında yaşayanlardır, özləri də [bu yerlərdə] qəribdirlər (yəni gəlmədirlər)".

Ət-Təbərinin məlumatından görünür ki, Şirvanın ərəblər tərəfindən işğal ərəfəsində Dərbəndi "Farsdan olan bir şəxs" idarə edirdi. Şəhribəraz (Şəhrivəraz, digər məlumata əsasən Şəhriyar) adlı (bəlkə də titullu) bu hakim əyan nəslindən idi. Hacı Xəlifə onu "Şirvan hökmdarı" adlandırmışdır. Sasani hökmdarından vassal asılılığında olan həmin şəxs elə ilk ərəb hücumundan sonra yeni işğalçılara hərbi yardım göstərmək və vergi ödəmək şərtlərilə tabe oldu. Lakin çox keçmədən şimal sərhədlərinin mühafizəsində ərəblərə yardım göstərməyə razılıq vermiş Şirvanın sərhəd bölgələri əhalisi vergidən azad edildilər. Bu imtiyaz "evdə qalan və düşmənlə döyüşməyə getməyən" şəxslərə şamil edilmirdi.

Həmin vaxtdan etibarən demək olar bütün Arran kimi, Şirvan da ərəblərdən asılı vəziyyətə düşdü. Onu da qeyd etməliyik ki, əgər VIII əsrin əvvəllərində keçmiş Sasani Şirvanşahlarının varislərinə yeni ərəb üsuli-idarəsində müəyyən vəzifələr (əsasən vergi yığıcısı) tapşırılsa, Xilafət hakimiyyətinin Cənubi Qafqazda

möhkəmləndiyi həmin dövrdən etibarən burada da yerli sülalələrin nümayəndələri qəti surətdə hakim vəzifələrdən uzaqlaşdırıldı, ərəb Arran vilayətinin tərkibində olan Şirvan Xilafət mərkəzindən təyin olunmuş canişinlər tərəfindən idarə edilməyə başlandı.

Lakin ərəb mənbələrindəki məlumatlardan aydın olur ki, yerli feodalların bir çoxu öz malikanələrində yaşamaqda davam edir, Albaniyada yerli dövlət hakimiyyəti ləğv edildikdən sonra ərəb hakiminə tabe olsalar da hərə öz mülkünü müdafiə edirdi. Mənbələr VIII əsrin sonunda (798-799) "Şirvan məliki" adlandırılan bu cür yerli feodallardan Şammax ibn Şücanın adını çəkir. Müsəlman imperiyasının bütün ərazisində, o cümlədən Arranda yayılmış Xilafət əleyhinə çıxışlardan istifadə edən Şammax görünür, mərkəzin tabeliyindən çıxış bilməmiş, lakin çox keçmədən "Azərbaycan, Şirvan və əl-Bab" vilayətlərinin yeni hakimi Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani tərəfindən devrilmişdi. Yeni hakim nəinki qiyam qaldırmış əhalini sakitləşdirə bildi, eləcə də Arran üzərinə növbəti hücum çəkmiş xəzərləri də geri çəkilməyə məcbur etdi.

Qaynaqdakı məlumata görə, "onun gəlişilə xalq sakitləşdi, ölkədə qayda-qanun bəpə olundu. O, nizarılarla yəmənیلərin (yəni, Ərəbistanın şimalından və cənubundan olan, düşmənçilik edən qəbilələrin) hüquqlarını eyniləşdirdi, mülklərin və batriklərin oğlanları ilə yazışmalara başladı, onlarda böyük ümidlər oyatdı. Beləliklə, ölkə sakitləşdi". Yəzid ibn Məzyəd ömrünün sonuna - 801-ci ilədək Bərdədə qaldı və bu şəhərdə dəfn edildi.

Beləliklə, eyni bir zamanda Xilafətin bütün Qafqaz mülklərini idarə edən, "Şirvan məliki" titulu daşıyan ilk rəsmi Şirvan hökmdarı ərəb **rəbia** qəbiləsinin **şeyban** nəslindən olan Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani olmuşdur.

Yəzid ibn Məzyədin oğulları Əsəd, Xalid və Məhəmmədin, eləcə də nəvələrinin fəaliyyəti Xilafətin bu bölgəsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Onların adına kəsilmiş pullardan görünür ki, böyük oğlu Əsəd çox güman, 802-ci ilədək, Məhəmməd isə 803-cü ilədək burada hakimlik etmişlər. Məhəmməd Şamaxı qalasını ələ keçirmiş, sonralar həmin qalada onun övladları yaşamışdır.

Bu illərdə Xilafətin mərkəzində hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələr Cənubi Qafqazdakı hadisələrə də təsir göstərir, burada da mərkəzi hakimiyyətə qarşı hərəkət gündən-günə güclənir. Bu məqamda Xalid ibn Yəzid Xilafət lehinə böyük fəallıq nümayiş etdirmiş, təxminən 20 il ərzində (844-cü ilədək) üç dəfə Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə hakimi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

Əl-Yəqubinin məlumatına görə, Xalid ibn Yəzidin ölümündən sonra "ölkənin vəziyyəti əvvəlkinə nisbətən daha da pisləşdi". Mütəəğəlliblərə qarşı müharibəyə onun oğlu Məhəmməd göndərildi. 851-ci ildə Bab əl-Əbvab şəhəri və onun ətrafındakı yerlər iqtə kimi Məhəmmədə verildikdən sonra o, Şirvana gələrək, əl-Babla qonşuluqda yaşayan "kafirilər" üzərinə yürüşlər etdi. Bu yürüşləri o, 242/856-cı ildə Buğa əl-Kəbirin yardımı ilə Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə hakimiyyətinə bərpə olunanadək davam etdirdi.

Az sonra Məhəmməd ibn Xalid ölkənin idarəsi işindən əl çəkərək,

mənbələrdəki məlumatlara görə, əsasını qoyduğu, arxeoloji materiallara görə yalnız bərpə etdirdiyi Gəncədə qərarlaşdı. Bu zaman onun qardaşlarından biri - Heysəm ibn Xalid müstəqil olaraq Şirvanı, digər qardaşı Yəzid isə Layzanı idarə etdirdilər. Digər vilayətlərdə də Məzyədilər nəslinin nümayəndələrinin hakimlik etdiyini güman etmək olar.

861-ci ildə Şirvan hakimi Heysəm, xəlifə əl-Mütəvəkkilə öldürülməsi və türklərin fəaliyyəti ilə əlaqədar Bağdadda baş verən qarışıqlıqdan istifadə edərək, "Şirvan işlərində müstəqilləşdi" və Məzyədilər arasında ilk dəfə qədim "şirvanşah" titulu qəbul etdi; onun qardaşı Yəzid isə Layzanşah oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, şirvanşahlar tarix boyu istiqlal uğrunda mübarizə aparmış və ölkəni əsasən müstəqil surətdə idarə etmişlər. Lakin Şirvan bu və ya digər işğalçının hakimiyyəti altına düşdükdə, şirvanşahlar vassal asılılığında olmuş və öz süzərənlərinə vergilər ödəmişlər.

Mənşəcə ərəb olan ilk Məzyədilərin hakimiyyəti qədim büt-pərəstlik inanclarını mühafizə edən "kafir qonşulara" qarşı yürüşlərlə əlamətdar idi. Söz yox ki, tabeliklərində olan ərazini genişləndirmək istəyi bu yürüşlərdə dini təəssübkeşlikdən heç də az rol oynamırdı.

Heysəmin ölümündən sonra hakimiyyət başına keçmiş oğlu Məhəmməd, eləcə də onun varisi II Heysəm ibn Məhəmməd "kafirlərə" qarşı müharibələri davam etdirdilər. Lakin bu şirvanşah öz qonşularına qarşı müharibələrlə kifayətlənmədi. O, Şirvanın iqtisadi və siyasi qüdrətinin artırılması, dövlət sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi, paytaxtda məhsulun saxlanması üçün bir çox anbarlar tikdirdi, təbəələrinə münasibətdə ədalətli olmağa çalışdı. Bundan sonra əldə edilən bütün məhsul təzə anbarlara gətirilir, onun bir qismi Bab əl-Əbvabın sərhəd vilayətlərinin qazi və döyüşçüləri arasında bölüşdürülürdü.

X yüzilin əvvəllərində Şirvanda baş vermiş bir sıra mühüm hadisələr II Heysəm ibn Məhəmmədin oğlu Əli ibn Heysəmin hakimiyyət dövrü ilə bağlıdır. Hicri 300 (912)-cü ildə Əli ibn Heysəm əl-Babın əmiri ilə birlikdə qonşu Şandanın (Dərbənddən şimalda və ya şimal-qərbdə yaşamış büt-pərəst xalqın ərazisi) "kafirlərinə" qarşı yürüş etdi, lakin məğlubluq uğrayaraq əsir düşdü.

Təxminən 913-914-cü illərdə ruslar Abşeronun sahilinə və Bakıya hücum etdilər. Rusların yürüşü ərəfəsində Bakı şəhəri ilə bəzən Abşeron yarımadası Şirvan ərazisində əhalinin sıx yaşadığı yerdə, Şirvanşahın böyük quru qoşunu olsa da, hərbi dəniz donanması yox idi. Xəzər dənizində Şirvanın yalnız ticarət gəmiləri üzürdü. Ona görə, rusların hücumu nəticəsində "minlərlə müsəlman öldürüldü və suya batırıldı". Bu və bundan əvvəlki hərbi uğursuzluqlar şirvanşah Əli ibn Heysəmin nüfuzuna ağır zərbə vurdu. Qoşununun xeyli hissəsinin məhvi Şirvan dövlətini zəiflətdi və hicri 305 (917)-ci ildə şirvanşahın devrilməsi ilə nəticələndi. Layzan vilayətini idarə edən "layzanşah" titullu yaxın qohumu Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd hökmdara qarşı çıxaraq, onu və ailəsini qətlə yetirdi; Şirvan taxtına sahib olan Əbu Tahir Yəzid Şirvanı

Layzanla birlikdə öz hakimiyyəti altında birləşdirərək "şirvanşah" titulu mənimsədi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Layzanşah hələ bundan əvvəl Şirvanla həmsərhəd olan Muğanıyəni (Kür çayından şimalda, Girdimançay, Göyçay və Turyançay çaylarının aşağı axarı boyunca uzanmış ərazini), Xursanı (Şabran məntəqəsinə uyğun gəlir; mənbələrdə Şirvan hakiminin sahil qəsri Xurşa, Xurse barədə məlumatlar vardır), Vardanı - Zədəni (Samurla Qudyalçay arasında yerləşmiş Məsqətə uyğun gəlir) özünün Layzandakı mülkü ilə birləşdirə bilmişdi. Şirvanı tabe etməklə Əbu Tahir Şirvanın sərhədlərini cənubda Kür çayına, şimalda isə Dərbəndədək genişləndirdi. Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxı Əbu Tahir Yəzidin adı ilə Yəzidiyyə adlandırıldı. Bir il keçmiş, şəhər bir qədər də möhkəmləndirildi və yenidən quruldu. Məhz bu illərdə Şirvan əl-Babla birlikdə Cənubi Qafqazda Xilafət hakimiyyətini təmsil edən Sacilərə bac verirdi. 928-ci ildə Yusif ibn Əbu-s-Sacın ölümündən sonra hakimiyyət onun qulamlarının əlinə keçdi. Həmin qulamlardan Muflih 932-ci ildə Salari nəslindən olan Deysəmin təqiblərindən qaçaraq, şirvanşaha sığınmış, lakin xoşagəlməz hallardan ehtiyat edən şirvanşah qulamı Deysəmə təslim etmişdi.

943-cü ildə ruslar yenidən Şirvana hücum etdilər. Güman etmək olar ki, 913-cü ildə Əli ibn Heysəmin uğradığı ağır məğlubiyyəti unutmamış Əbu Tahir bu dəfə ruslarla döyüşə girişmədi.

Əbu Tahir Yəzidin hakimiyyəti zamanı Dərbənddə də bəzi mühüm hadisələr baş verdi: şəhər əhalisi öz əmirinə qarşı üsyan edərək, onu şəhərdən qovdu, sonra isə Dərbəndi Şirvana birləşdirmək xahişilə şirvanşaha müraciət etdi. Şirvanşahlar bu şəhəri Sasani hakimiyyəti dövründən ənənəvi olaraq özlərinin irsi mülkü hesab edirdilər. Onlar şəhərə dəfələrlə hücum etmiş, onu ələ keçirmiş, Dərbəndin irsən şirvanşahlara məxsus olduğunu bildirmişdilər. Lakin bu zaman Dərbənddə də artıq ərəb mənşəli Haşimilər sülaləsi hakimiyyət başında idi. Əbu Tahir Yəzid öz oğlunu Dərbəndə göndərdi, lakin çağırılmamış hakim tezliklə şəhərdən qovuldu. Qəzəblənmiş Əbu Tahir Dərbəndə tərəf hücum edib, bu yerləri qarət etdi.

Həmin ildə Salarilər Şirvana hücum etdilər. Güman etmək olar ki, onlar şirvanşahın ruslara qarşı qeyri-fəal hərəkətlərindən narazı qalmış, həmçinin Şirvanı özlərinə tabe etmək fikrinə düşmüşdülər. Münaqişə Salarilərlə sülh bağlanması, əvvəllər Sacilərə verildiyi kimi Salarilərə də vergi ödənilməsi öhdəliyinin qəbul edilməsi ilə nəticələndi.

337/948-ci ildə təqribən 33 il hakimiyyət başında olmuş şirvanşah Əbu Tahir Yəzid vəfat etdi. Hakimiyyətə hələ atasının sağlığında Layzanın və şirvanşahların irsi mülkü hesab edilən Təbərsəranın hakimi olan oğlu Məhəmməd ibn Yəzid gəldi. Səkkiz il hakimiyyətdə qalan bu şirvanşah sələflərinin şimalda yaşayan "kafir" qonşulara hücum siyasətini davam etdirdi; 345/956-cı ildə o, çiçək xəstəliyindən vəfat etdi. Hakimiyyətə atasının sağlığında Layzan vilayətinin hakimi olmuş oğlu Əhməd ibn Məhəmməd gəldi. O, qardaşı Heysəmin Şirvanda hakimiyyətə sahib olmaq cəhdlərini müdafiə edən Dərbənd hakiminə qarşı müharibələr apardı. Şirvanşah Əhməd 25 illik hökumətdən sonra 370/981-ci ildə vəfat etdi; oğlu Məhəmməd ibn Əhməd Şirvan

taxına çıxdı. O, qonşu feodallara qarşı təcavüzkar siyasət yeridir, bir sıra şəhərlərin (Qəbələnin və Bərdənin) ilhaqı yolu ilə öz dövlətinin ərazisini genişləndirməyə çalışırdı. 373/983-cü ildə Məhəmməd ibn Əhməd Şabranın qala divarlarını tikdirdi. O, 11 ildən artıq müddət ərzində hökmlərlik etdikdən sonra 381/991 -ci ildə vəfat etdi. Onun qardaşı Yəzid ibn Əhməd Şirvan taxtına sahib oldu. Yəzidin hakimiyyət illəri feodal ara müharibələri ilə əlamətdar idi. Bu şirvanşah öz dövlətinin ərazisini genişləndirmək məqsədilə qonşularına -Dərbənd, Qəbələ və Şəki hakimlərinə qarşı müharibələr aparırdı.

1025-ci ildə Yəzidiyyədə atasının müavini olan oğlu Ənuşirəvan Yəzidə qarşı uğursuz qiyam qaldırdı, ələ keçirildi, həbsxanaya salındı, aclıq və susuzluqdan orada öldü. Şirvanşah Yəzid isə 37 illik hökmlərlikdən sonra, 1027-ci ildə vəfat etdi. Onun uzunmüddətli hakimiyyətinin təqribən bütün illəri dərbəndlilərə qarşı mübarizədə keçdi. 1025-ci ildə Dərbənd əmiri Mənsura öz qızını ərə vermiş Sərir hökmdarı da dərbəndliləri müdafiə edirdi. Lakin tərəflərdən heç biri həlledici uğur qazana bilmədi.

Bütün böyük müsəlman ailələrində olduğu kimi, Yəzidin ailəsində də hakimiyyətə sahib olmaq istəyən qardaşlar və oğullar arasında daimi ixtilaf, çəkişmələr baş verirdi. Məhz Yəzidin hökmlərliyi dövründə paytaxtda ictimai çəkişmələrin baş verməsi haqqında mənbələrdə ilk məlumata rast gəlirik. Güman etmək olar ki, həmin çəkişmələr uzunmüddətli, yorucu hərbi yürüşlər və bununla əlaqədar əhəliyədən alınan vergilərin artmasının nəticəsi idi.

Mülahizəyə görə, bu şirvanşahın qədim hökmdarlar nəslindən olan bir qadınla izdivacı Yəzidilər sülaləsinin iranlılaşması prosesinin başlanmasına gətirib çıxartdı. Əlbəttə, Şirvanda gedən bu prosesin başlanmasında Xilafətin zəifləməsindən sonra ayrı-ayrı yerlərdə İran mənşəli yerli sülalələrin yenidən hakimiyyətə gəlməsi, islamaqədərki İran mədəniyyət və ədəbiyyatının vaxtilə Sasanilərin tabeliyində olan vilayətlərdə dirçəlişi, eləcə də "şuubi" meyilli vətənpərvər ziyalı iranlıların apardıqları təbliğat az rol oynamadı. Şirvan tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından V.F.Minorskinin haqlı qeydinə görə, "Sasani dövrü nisgili *şeybani* nəslindən olan ərəb soy kökü haqqındakı xatirələrdən daha cəlbədicidir".

Yəzidin oğullarının adları da şirvanşahların qədim İran nəslinə bağlılığını nümayiş etdirməli idi. Onlardan biri - Mənuçehr ali hakimiyyətə 1027-ci ildə sahib oldu. Onun hakimiyyəti dövründə də, dərbəndlilərlə artıq ənənə halını almış mübarizə Məşqətdə yerləşən bir qəsrin üstündə 1029-cu ildə yenidən davam etdirildi. Mənuçehrin qoşunu darmadağın edildi.

1030-cu ildə dərbəndlilər Şirvana hücum edərək, onun bir sıra yaşayış məntəqələrini viran qoydular.

Həmin il ruslar 38 gəmi ilə Şirvan sahillərinə yan aldılar. Mənuçehrin hərbi dəstəsi onları Bakı yaxınlığında qarşıladı. Şirvan qoşununu darmadağın edən ruslar sahil boyu aşağı gedərək, Kür çayına daxil oldular. Mənuçehr rusların irəliləməsinin

qarşısını almaq üçün Araz çayının qarşısını kəsməyi əmr etdi. Lakin bu döyüş şirvanlıların məğlubiyəti ilə nəticələndi. Bununla belə, Mənuçehr, görünür, rusların Araz boyu yuxarı irəliləməsinin qarşısını ala bildi.

İki il sonra səriřilər və alanlar Şirvana hücum edib, 10 gün ərzində 10 mindən çox adam qıraraq, qarətlər törətmişdilər. Lakin geri qayıdarkən, dərbəndlilər bütün keçidləri qapayaraq, onların yollarını kəşmiş, qırıb-çatmış, zəbt etdikləri qənimətləri əllərindən almışdılar.

Ölkəni viran qoymuş aramsız müharibələr, əl-Babla aparılan çekişmələr, siyasi qeyri-sabitlik Şirvanda baş verən ictimai çaxnaşmalara səbəb olmuş, şirvanşahlar ailəsi daxilində parçalanmanı dərinləşdirmişdi. Bizə naməlum səbəblər üzündən Mənuçehrdən gizlənən qardaşı Əbu Mənsur onun arvadı, Gəncə əmiri Fəzl ibn Məhəmmədin qızı Sitt ilə əlaqəyə girərək, Mənuçehri öldürmüş və beləliklə, Şirvan səltənətinə yiyələnə bilmişdi. Çox güman ki, bu hadisədə şirvanşah Mənuçehrin bəzi əməlləri ilə razılaşmayan Arran hakimlərinin də əli vardı.

Beləliklə, 425 (1034)-ci ildə Əbu Mənsur ibn Yəzid Şirvan taxtına çıxdı və çox keçmədən mərhum qardaşının dul qalmış arvadı ilə evləndi. O, 10 il Şirvanı idarə etdi, əl-Baba sahib olmaq uğrunda bu şəhərin əmirinə qarşı müharibələr apardı və 435/1043-cü ildə vəfat etdi. Hakimiyyət onun qardaşı Qubad ibn Yəzidin əlinə keçdi. Oğuz türklərinin hücumlarından ehtiyat edən yeni şirvanşah 437 (1045)-ci ildə dövlətinin paytaxtı Yəzidiyyənin ətrafına möhkəm daş divarlar çəkirdi, dəmir qapılar qoydurdu.

Qubadın ölümündən (441/1049) sonra hakimiyyətə onun qardaşı oğlu Buxtnassar Əli ibn Əhməd gəldi. Onun İran-Suriya mənşəli tipik xristian adı (Buxtnassar, yəni "xristianı xilas etdi") şirvanşahların xristian səriřilərlə izdivacları ilə bağlıdır. Əmisi Sallar ibn Yəzid təqribən 441 (1049)-cu ildə Buxtnassarı taxtdan salaraq qətlə yetirmişdi. Mənbələr Əbuləsvar Şavunun qızı ilə evlənmiş Salların Şəddadilərlə, habelə Şam (Suriya) və Məyyafariqin hakimləri ilə də siyasi əlaqələr saxlaması haqqında məlumat verir. Buna öz mədhiyyələrindən birində şair Xaqani də işarə etmişdir.

1053-cü ildə Sallar Maluq qalasına hücum edərək, zor gücünə onu Şəki hakimindən almış, qalanı möhkəmləndirmiş, orada özünün hərbi hissəsini, ərzaq ehtiyatını və silahlarını yerləşdirmişdi. Görünür, qalanın strateji əhəmiyyəti Salları qala ətrafında möhkəmləndirilmiş şəhərcik salmağa, orada came məscidi tikdirməyə, öz adamlarını yerləşdirməyə vadar etmişdi. Şirvanşah məhz bu məntəqədən "kafirlərin" üzünə hücumlar edir və onların ölkəyə müdaxiləsinin qarşısını ala bilirdi.

Şirvanşah Sallar 15 il hökmranlıqdan sonra 1063-cü ildə vəfat etdi. Hakimiyyət başna hələ atasının sağlığında dövlət işlərini aparan oğlu Fəribürz gəldi. Onun hakimiyyəti illərində Arranın Şəddadi hakimləri, gürcü hökmdarları və Dərbənd əmirləri ilə bir sıra feodal müharibələri baş verdi. 1064-cü ildə Şirvanşah ağır şərtlər əsasında Şəddadi hakimi Şavur ibn Fəzlə sülh müqaviləsi bağlamağa, 40 min dinar məbləğində təminat ödəməyə məcbur oldu.

1066-cı ildə Şirvanda əhali arasında çıxışlar oldu. Güman etmək olar ki, şirvanlıların bu çıxışları hökmdarın ötən illərin xəracını tələb etməsilə əlaqədar baş

vermişdi. Fəribürz üsyançıları əzmək üçün həmin illər Şirvan ordusunda xidmət edən muzdlu döyüşçülər dəstəsindən istifadə etdi. Bu döyüşçülər müxtəlif millətlərdən (xəzər, rus, lakz, diduvanlılar, erməni və b.) yığılırdı. Nəticədə üsyan başçıları amansızcasına cəzalandırıldılar: bəziləri çarxıya çəkildi, qalanları isə xərac ödəmək şərtlə həbsxanaya salındılar.

1066-cı ildən başlayaraq hələ həmin əsrin 30-cu illərində ayrı-ayrı dəstələrlə Şirvana müdaxilə edən oğuz türkləri ölkəyə hücum edərək, köç yerlərini qarət etdilər və böyük qənimətlə geri qayıtdılar. Belə hücumların qarşısını almaq üçün Fəribürz böyük məbləğdə bac verməli olurdu. Həmin ilin sonunda türklərin başçısı Qara Tegin Şirvana ikinci dəfə yürüş etdi. Mühasirə olunmuş Yəzidiyyənin ətrafları, sonra isə Bakı talan və qarətlərə məruz qaldı. Lakin türklər Yəzidiyyənin müdafiəsini yara bilmədilər.

1067-ci ildə Qara Tegin və Qaymas (Qıymas) yenidən Şirvana qayıtdılar. Lakin bu dəfə Şirvanşah əmisı qızını Qara Teginə əvə verməklə türklərlə dil tapa bildi. Bu hadisə türklərin Şirvana hücumlarını müvəqqəti olaraq dayandırdı.

Həmin ilin sonunda Səlcuq sultanı Alp Arslan Arran və Şirvan ərazilərinə daxil oldu. Onun bu müdaxiləsi hadisələrin gedşində yeni mərhələ demək idi. Fəribürz Şəddadi hakimi Fəzlin yolu ilə gedərək, sultana hədiyyələr verdi, öz xidmətini təklif etdi və əvəzində Alp Arslanın himayəçiliyi üçün təminat aldı.

Mənbələrdəki məlumat göstərir ki, "nəinki hücumların təhlükəli günlərini yaşamış, habelə sülaləsinin hüquqlarını möhkəmləndirmiş" Fəribürz öz hakimiyyətini Arranda da bərqərar etdi; indi onun tabeliyindəki torpaqlar Muğandan dənizə çatırdı: Qumık, alanların ölkəsindək Sulvar ərazisi onun əlinə keçmiş, ləzgilər, abxazlar (yəni gürcülər) tabe edilmiş, Arranla birlikdə Gəncə fəth olunmuşdu. Fəribürzün bütün həyatı qonşu ərazilərin işğalına, Şirvan dövləti sərhədlərinin genişləndirilməsinə həsr edilmişdi.

Şirvan ölkəsini vassal tabeliyə salmış səlcuqilər şirvanşahların hakimiyyətini zəiflədə bilmədilər. Artıq XI əsrin sonunda Şirvanda siyasi yüksəlişin başlanğıcı nəzərə çarpırdı. Bu yüksəliş XII əsrədək davam etdi. XII yüzildə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu.

Fəribürzdən sonra hakimiyyət növbə ilə onun iki oğlunun -II Mənuçehrin və I Əfridunun əlinə keçdi. II Mənuçehr hakimiyyətə 498/1096-cı ildə gəlmişdi. 1105-1120-ci illər arasındakı dövrdə II Mənuçehrin hökmranlığı başa çatmış və I Əfridunun hakimiyyəti başlanmışdı. Adına kəsilmiş pullardan və bir epigrafik yazıdan başqa II Mənuçehr haqqında hələlik heç bir məlumat yoxdur. Təxminən 505/1111-ci ildə Əfridunun oğlu III Mənuçehr gürcü şahzadəsi Tamarla evləndi. Bir qızını Bizansa, digərini isə Şirvana əvə vermiş gürcü hökmdarı Qurucu David şirvanşahla dil tapıb, səlcuqlar əleyhinə mübarizədə onun yardımından istifadə etmək fikrində idi. Lakin Əfridun əvvəlki kimi, türklərə daha çox meyil göstərirdi. Bəlkə də buna görə gürcü hökmdarı və onun oğlu Demetre qohumluq əlaqələrinə və ittifaqa baxmayaraq, şirvanşaha qarşı fəal hərəkətə başlayıb, Şirvanın bir sıra şəhərlərini ələ keçirdilər.

Gürcülərin hücumu Şirvanşahın qüvvələrini zəiflətdi. Az sonra Dərbənddə növbəti müharibə başlandı. 514/1120-ci ilin noyabrında baş vermiş döyüşdə Əfridun öldürüldü, ordusu isə darmadağın edildi. Onun oğlu III Mənuçehr 514/1120-555/1160-cı illər arasında dövləti idarə etdi. III Mənuçehrin hakimiyyəti zamanı geniş miqyaslı abadlıq işləri aparıldı - qədim Bakının qala divarları ucaldıldı, Kür çayı üzərindəki Bağılan bəndi yenidən quruldu, köhnə şəhərlər möhkəmləndirildi, yeni şəhərlər salındı.

III Mənuçehrin İraq Səlcuqilərindən asılılığı sikkələr üzərindəki yazılardan görünür. Lakin 1121-ci ildə Trialetdə, Didqor döyüşündə səlcuq sultanının birləşmiş qoşunlarının darmadağın edilməsi və bir il keçmiş IV Davidin Tiflis və Dmanisi şəhərlərini tutmasından sonra Şirvanşah sultanla əlaqəni pozub, gürcülərin tərəfini tutdu; sultan xəzinəsində ildə 40 min dinar məbləğində vergini ödəməkdən imtina etdi, sultana tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Bu addım sultan Mahmudun 517/1123-cü ildə Şirvana hücumu və Şirvanşahın əsir edilməsi ilə nəticələndi. Soltanın öz qoşunları ilə Şirvanı tərk etməsindən az sonra Şirvana qarşı işğalçı siyasətini davam etdirən IV David yerli hakimiyyətin müdafiə qabiliyyətinin zəifliyindən istifadə edərək, ölkəyə bir neçə dəfə hücumları etdi, həmin ilin iyun ayında Gülistan qalasını tutdu, sonrakı ilin aprelində Şabrana hücum edərək, onun müdafiəçilərini amansızcasına qırdı, avqustunda isə Şamaxı şəhərini, Buğurd qalasını və ətraf bölgələri ələ keçirdi, orada güclü hərbi hissələr yerləşdirdi. Şirvanın gürcülər tərəfindən 5 ay davam edən işğalı 1125-ci il yanvarın 24-də IV Davidin qəfil ölümü ilə başa çatdı. Bu hadisədən dərhal sonra III Mənuçehr Şirvanda öz hakimiyyətini bərpa etdi. Şirvanşahlarla IV Davidin oğlu I Demetrenin başçılıq etdiyi gürcü hökmdar sülaləsi arasında sülh və dostluq münasibətləri dövrü başlandı.

Şirvanın öz istiqlaliyyətini bərpa edə bildiyi bu illərdə Şirvanşahlar dövləti III Mənuçehrin başçılığı ilə gücləndi və çiçəkləndi. Şirvanın bu tərəqqi dövrü Səlcuq imperiyasının tənəzzülü zamanına düşdü. Bu dövrdə Mənuçehr öz dövlətini xeyli möhkəmləndirdi. Şirvan sərhədlərini genişləndirmək məqsədilə qonşu ölkələrə yürüşlər təşkil etdi, çox güman, IV Davidin Gürcüstanda yerləşdirdiyi qıpçaqların qiyamını da o yatırdı, Arranı fəth etdi.

III Mənuçehrin hakimiyyətinin son illərində Şirvanda vəziyyət pisləşdi, Şirvanşahın əleyhinə təşkil olunmuş qəsdin üstü açıldı. Dövlət çevrilişi təhlükəsini aradan qaldıran hökmdar bir çox şəxsləri vəzifələrindən kənar etdirib, zindana saldırı və ya sürgünə göndərdirdi.

1160-cı ilin sonunda III Mənuçehr qəflətən vəfat etdi. Onun ölümü ölkədə çox da uzun sürməyən siyasi böhrana və parçalanmaya səbəb oldu. Sarayda hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışdı. III Mənuçehrin yerini tutmuş Əfridun oxla öldürüldü.

Hakimiyyət uğrunda mübarizəyə III Mənuçehrin arvadı Tamar da qoşulmuşdu. İki oğlu arasında gedən siyasi çekişmədə kiçik oğluna üstünlük verən Tamar onun səltənət taxtına yiyələnməsi üçün hər cür vasitəyə əl atdı, hətta qıpçaqlara arxalanaraq, Şirvanı Gürcüstanla birləşdirməyə cəhd də göstərdi. Lakin hakimiyyət, Eldənizlərin köməyi ilə Şirvan taxtına sahib ola bilməmiş böyük qarlaşın - Axsitanın əlinə keçdi.

Tamar Şirvanşahlar sarayını tərk etməli oldu. Gürcüstana qayıdaraq, Tiqvada monastırının əsasını qoydu və çox keçmədən orada öldü.

I Axsitanın hakimiyyət dövrü Şirvan dövlətində iqtisadiyyatın böyük yüksəlişi, şəhərlərin çiçəklənməsi, sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə əlamətdar idi. Bu dövr nisbi sakitlik, Axsitanın ana qohumları vasitəsilə bağlı olduğu qonşu Gürcüstanla sülh və dostluq münasibətləri dövrü olmuşdur. Hətta Şirvanşah gürcü hökmdarı III Georginin hakimiyyəti əleyhinə çıxış edən feodalların və şahzadə Demnanın üsyanını yatırmaqda ona yardım da göstərmişdi.

İraq Səlcuq sultanlığının üstünlüyünü başa düşən Axsitan soltana xərac verir, səlcuq soltanlarının adlarını sikkələrdə zərb etdirirdi. Lakin Şirvan dövlətinin vassal əsilliyi formal səciyyə daşıyırdı. XII əsrin II rübündən monqol hücumlarınadək olan dövrdə şirvanşahlar güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətin tam hüquqlu və müstəqil hökmdarları olmuşlar. Şirvanşah Axsitanın, gürcü hökmdarı III Georginin və o vaxt onun qonağı olan Bizans şahzadəsi - Andronik Komnenin başçılıq etdikləri Şirvan-gürcü qoşunları 1174/75-ci ildə rusların və qıpçaqların Şirvana yürüşünün qarşısını almaqda fəal iştirak etdilər.

Təxminən 1191-ci ildə Axsitan öz kürəkəni, atabəy Cahan Pəhləvanın oğlu Əmir Əmiran Ömərle birləşərək onun atabir qardaşı, Eldəniz hökmdarı atabəy Əbubəkrə qarşı çıxış etdi, lakin Beyləqan yaxınlığında məğlubiyyətə uğradılaraq Arrandan qovuldu.

Elə həmin illərdə Şamaxıda baş vermiş zəlzələ nəticəsində xeyli əhali, o cümlədən Şirvanşahın arvadı İsmətəddin, oğlu və varisi Mənuçehr, Əmir Əmiran Ömər in arvadı olan qızı və o biri qızları da həlak oldular. Şamaxı dağıldıqdan sonra Şirvanşah öz iqamətgahını Bakıya köçürərək, Əmir Əmiranla birlikdə III Georginin qızı Tamardan yardım almaq üçün Tiflisə gəldilər. Tamar atabəy Əbubəkrə qarşı çıxış etməyə razılıq verdi. 1195-ci il iyunun 1-də birləşmiş Şirvan-gürcü qoşunları Şəmkir ərazisinə daxil oldular. Şəmkir yaxınlığında baş vermiş döyüşdə məğlub edilən Əbubəkr Beyləqana qaçdı. Müttəfiq qoşunları Arranın və Azərbaycanın bir sıra şəhər və qalalarını ələ keçirdilər. Bu hadisələrdən sonra öz qoşunları ilə Şirvana qayıdan Axsitan, çox keçmədən, 593/1196-1197-ci ildə vəfat etdi. Axsitanın 37 illik hakimiyyəti ərzində apardığı daxili və xarici siyasət, mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi Şirvanşahlar dövlətinin siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatının inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratdı. XII əsrdə Şirvanın ictimai və mənəvi həyatında baş verən dirçəliş Şirvan cəmiyyətinin bütün əvvəlki inkişafından irəli gələn tarixi qanunauyğunluq idi.

Şamaxı zəlzələsindən sonra oğul varisi qalmayan I Axsitanın ölümündən keçən təxminən 8 il ərzində ölkəni onun qardaşı Şahənşah, qardaşı II Əfridunun oğlu Fəribürz və Axsitanın kiçik qardaşı Fərruxzad idarə etdilər. Fərruxzaddan sonra hakimiyyət onun oğlu I Gərşəsbə keçdi. Tədqiqatçıların, çox güman haqlı fikrinə görə, Şirvanın hakim sülaləsinin bu nümayəndələri ölkənin parçalanması üzündən qısa müddət ərzində (1196/97-1204) eyni bir vaxtda, bəlkə də hərə öz mülkünü (Şamaxı, Dərbənd, Bakı, Şəki və Qəbələni) idarə edirdi.

III Mənuçehrin oğlu Şahənşahın hakimiyyəti zamanından dövrümüzədək yalnız onun adı zərb edilmiş sikkələr qalıb. "Məlik əl-müəzzəm" ləqəbi və "şirvanşah" titulu təqribən 4 il (1196/97-1200/01) hökmrənlik etmiş bu şirvanşahın müstəqil olduğunu təsdiq edir. Sikkələr əsasında təxmin etmək olar ki, 1200/01-ci ildə hakimiyyət II Əfridunun oğlu, Şahənşahın qardaşı oğlu II Fəribürzün əlinə keçmişdir. Onun adının zərb edildiyi sikkələrdəki "əl-adil", "cəmal əd-dünya və-d-din" ləqəbləri, "şirvanşah" titulu bu şirvanşahın da müstəqilliyini göstərir. 600/1204-cü ilədək Şirvan taxt-tacına sahiblik edən II Fəribürz xarici siyasi hadisələrdən və qohum gürcü hökmdarları ilə olan ittifaqdan istifadə edərək, bu dövrün digər şirvanşahları kimi səlcuq sultanlarının, eləcə də Eldənizlərin ali hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi. Ondan sonra hakimiyyət I Asxitanın qardaşı, III Mənuçehrin dördüncü oğlu I Fərruxzad yiyələndi. İndiyədək, çox qısa müddət ərzində şahlıq etmiş Fərruxzadın öz adına zərb olunmuş sikkələr tapılmasa da, oğulları və nəvələrinin zərb etdirdikləri sikkələrdə, habelə epigrafik abidələrdə onun adı oxunur.

1204-cü ildə Fərruxzadın oğlu Gərşəsb hakimiyyətə gəldi. Onun xəlifə ən-Nasirlə qoşa çəkilən adı çoxsaylı aşığı ayarlı sikkələrdə zərb edilmişdir.

Gərşəsbın hakimiyyətinin son illərində (617/1220-1221) monqollar ilk dəfə Azərbaycanda göründülər. Cəbə Noyonun və Subutay Bahadırın başçılıq etdiyi 30 min nəfərlik monqol ordusu Azərbaycan, Arran və Gürcüstanın bir sıra şəhərlərini ələ keçirərək, Şirvana hücum etdi. Mühasirəyə düşmüş Şamaxı ələ keçirildi, xarabazarlığa çevrildi, əhalisi məhv edildi. Sonra monqollar Dərbəndə doğru irəlilədilər, lakin həтта hiyləyə əl atsalar da, Dərbəndi ələ keçirə bilmədilər və Monqolustana qayıtdılar.

1222-ci ildə gürcü hökmdarı Georgi Laşa bacısı Rusudanla şirvanşahın oğlu arasında bağlanılacaq nikah məclisində iştirak etmək üçün Bakıya gəldi. Lakin Georgi Laşanın Bakıdakı ölümü bu nikahı pozdu. Gürcüstana qayıdan Rusudan isə hökmdar elan edildi.

Monqollar Şirvandan getdikdən sonra onların Qafqaz yürüşü zamanı darmadağın etdikləri qıpçaqlar cəmləşərək, bu zaman əmir Rəşidin idarə etdiyi Dərbəndə hücum çəkдилər. Mənbələrdə Rəşid şirvanşahın qardaşı kimi qələmə verilmişdir. Qıpçaqlar hiylə ilə Dərbəndi ələ keçirdilər, Rəşid isə Şirvana qaçmalı oldu. Lakin çox keçmədən qıpçaqlar Dərbəndi talan edərək, o zaman gürcülərin zəbt etdiyi Qəbələyə doğru irəlilədilər. Buranı da talan edərək Gəncəyə yollandılar. Sonra yenidən Şirvan istiqamətinə yönələn qıpçaqlar, oradan lakzların ölkəsinə müdaxilə etdilər. Qıpçaqların bu talançı hücumlarının qarşısını yalnız Şirvan, Gürcüstan və başqa yerlərin əhalisi ala bildi. Dərbəndə qayıdan Əmir Rəşid şəhərdə qalmış qıpçaqları da qılıncdan keçirdi.

619/1222-ci ildə Beyləqan gürcülərin hücum və qarətlərinə məruz qaldı.

1225-ci ildə Şirvan və bütün Qafqaz xarəzmşah Cəlaləddin Mənqbumunun hücum təhlükəsi qarşısında olduğu bir zamanda monqolların, qıpçaqların, gürcülərin dağıdıcı yürüşlərindən xeyli zəifləmiş Şirvanşahlar

dövlətində Gərşəsbın hakimiyyətindən narazı qüvvələr baş qaldırdı. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, "622/1225-ci ildə Şirvanşaha qarşı onun oğlu çıxış etdi, atasını taxtdan saldı, onu ölkədən qovdu və hökmlərliq etməyə başladı. Səbəb o idi ki, [guyay] Şirvanşah pozğun təbiətli, əxlaqsız və ədalətsiz bir adam olub, təbəələrinin mal və mülkünə əl uzadıb; bəziləri isə onun həтта qadın və azyaşlı oğlanlara sataşdığını da iddia edirdi. Şirvanşahın adamlara olan zülmü artmış, buna görə də qoşunun bir qismi onun oğlu ilə dilbir olub, Şirvan hökmdarını ölkədən qovmuşdu". Beləliklə, bu və digər bəhanə ilə başlayan qiyam nəticəsində Gərşəsb hakimiyyətdən məhrum edildi, yerinə isə onun oğlu Şirvanşah III Fəribürz adı ilə taxtda əyləşdirildi. Yeni hökmdar tezliklə öz qoşunlarının və təbəələrinin məhəbbətini qazandı. Lakin baş verən hətti hadisələr III Fəribürz dövründə yaranan nisbi sabitliyi pozdu; bir tərəfdən, gürcülərin himayəsinə sığınmış Gərşəsbə yardım etməyi qərara almış gürcü qoşunları ölkəyə soxuldular, digər tərəfdən isə xarəzmşah Şirvana hücum etdi. Hadisələrin gedşinə Gərşəsbın gürcü hökmdarı Rusudana verdiyi vəd də təsir etdi: qələbə müqabilində devrilmiş hökmdar Şirvanın yarısını gürcülərə verəcəyinə söz vermişdi. Min nəfərlik süvari ilə gürcülərin üç minlik qoşununa qarşı çıxan III Fəribürz Şamaxı yaxınlığındakı döyüşdə düşməni darmadağın etdi. Xilas olmuş gürcülərin yalnız çox cüzi hissəsi, özi də pis vəziyyətdə Gürcüstana qayıda bildi. Bu hadisədən sonra gürcülər, qanlı döyüşdən zorla salamat çıxmış Gərşəsbə ölkəni tərk etməyi təklif etdilər.

1225-ci ildə xarəzmşah Cəlaləddin Mənqbumu çoxsaylı qoşunla Cənubi Qafqaz ölkələrinə hücum edib, gürcü ordusunu dağıtdı, Azərbaycanı və Arranı ələ keçirdi. Xarəzmşah, Fəribürzdən Məlikşahın xəzinəsi üçün nəzərdə tutulmuş məbləğdə vergi tələb etdi. Aparılan danışıqlardan sonra Şirvanşah, Cəlaləddinin xəzinəsinə ildə 50 min dinar vergi ödəməyə razılıq verdi.

1227-ci ildə xarəzmşah Cəlaləddin Tiflisin ikinci işğalından sonra, hələ 1221-ci ildə, ən-Nəsəvinin məlumatına görə, "o zaman hələ güclü olan gürcülərin" ələ keçirdikləri Şirvan şəhərləri Şəki və Qəbələni geri qaytararaq, buraya öz adamını hakim təyin etmişdi. Elə həmin 1227-ci ildə xarəzmşahın vəziri Şərəfəlmülk iqta hüququnda tabeliyində olan Beyləqan və Muğan torpaqları ilə yanaşı Şirvanşahlara məxsus çayarası Guştəsbı vilayətini də tutdu və beləliklə Şirvanşahı bu yerlərdən aldığı gəlirdən məhrum etdi. Buna səbəb vəzirin düzlüyündən şübhələnen Şirvanşahın soltan xəzinəsi üçün nəzərdə tutulmuş 50 min dinarı vəzirə ödəməkdən imtina etməsi oldu.

Xarəzmşah, Tiflisi ələ keçirdiyi vaxt, I Gərşəsbın gürcülər tərəfindən girov saxlanılan oğlu Soltanşahı əsirlikdən qurtardı. Qaynaqların yazdığından görünür ki, Cəlaləddin, sabiq Şirvanşahın bu yetim oğluna şahlara layiq münasibət göstərib, Guştəsbı vilayətini iqta kimi ona bağışladı.

Xarəzmşahın Şirvana müdaxiləsindən ehtiyat edən Fəribürz soltanın qərargahına gəlib, onun özünə 500, vəziri Şərəfəlmülkə isə 50 türk atı bağışladı. İncimş vəzirin təhrikinə baxmayaraq, soltan Şirvanşaha fəxri xələt verdi, onun mülkiyyət hüquqlarının təsdiq olunması haqqında fərmanı elan etdi, vergini 20 min dinar azaltdı. Bu yolla Şirvan hökmdarı öz müstəqilliyini saxlaya, ölkəsini isə müharibə

və dağıntılardan qoruya bildi.

III Fəribürzün hakimiyyəti zamanı, 629 (1231-1232)-cu ildə, ölkə monqolların ikinci hücumuna məruz qaldı. Bundan keçən səkkiz il ərzində bütün Cənubi Qafqaz, o cümlədən Şirvan ələ keçirildi və böyük monqol imperiyasının tərkibinə daxil olundu.

Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyinə son qoyuldu.

§ 3. DƏRBƏND HAŞİMİ ƏMİRLİYİ

Azərbaycanı tutmuş ərəblər "Bab əl-Əbvab" (və ya "əl-Bab" - "qapılar qapısı") adlandırdıqları səhəd şəhəri Dərbəndi Xilafətin Qafqazdakı iri istinad məntəqəsinə çevirdilər. Uzun müddət bu şəhəri xəlifənin təyin etdiyi ərəb sərkərdələri idarə edirdilər. Onların başlıca vəzifəsi şimaldan olan hər bir hücumun, xüsusilə xəzərlərin müdaxiləsinin qarşısını almaq idi. IX əsrin ortalarında bu vəzifə xüsusi təyinatla yerinə yetirilirdi, lakin 851 -ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil Dərbəndi və onun ətraf vilayətlərini o zaman Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə hakimi olan Məhəmməd ibn Xəlid ibn Yəzid əş-Şeybaniyə iqtə payı kimi bağışladı. 861 -ci ildə xəlifənin ölümündən sonra türklərin Bağdaddakı fəaliyyəti ilə əlaqədar Xilafət ərazisində çaxnaşmalar baş verdi. Müstəqilliyə can atan bir çox feodallar, o cümlədən Məhəmmədin mərkəzi hakimiyyətlə əlaqəsini tamamilə kəsərək, Şirvanı müstəqil elan etmiş qardaşı Heysəm ibn Xəlid bundan istifadə etdilər. Məhəmməd özü ölkənin idarəsi işindən əl çəkdi və Gəncəyə köçdü. Sonralar o, xəlifə əl-Müstəin (862-866) tərəfindən Bizansla sərhəddə Xilafət ordusunda xidmət etməyə çağırıldı.

869-cu ildə, qiyam etmiş türk əmirlərinə qarşı Xilafət mərkəzində mübarizə aparıldığı bir zamanda, Haşim ibn Suraka əs-Suləmi Dərbəndin müstəqil idarə edilməsinə nail oldu. O dövrün hadisələrini bizə çatdıran qaynaqda deyilir: "Əl-Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra Xilafət parçalandığına, türk məvaliləri dövlətin idarəsini ələ keçirdiklərinə görə, əl-Bab əhalisi və sərhədyanı vilayətlərin qazıları (yəni din uğrunda döyüşən əsgərləri, -N.V.) bir yerə yığılaraq, Haşimi öz əmirləri etdilər, ona böyük itaət göstərdilər".

Ərəb və yerli qaynaqların başqa məlumatlarından aydın olur ki, Haşimin *sulaym* nəslinə mənsub, mənşəcə ərəb olan sələfləri hələ VIII əsrin I yarısında Dərbənd şəhərinin siyasi həyatında fəal rol oynamış, onlardan biri Əsəd ibn Zafir əs-Suləmi 736-cı ildə xəlifənin fərmanı ilə Dərbənd hakimi təyin edilmişdi. Onun digər sələflərinin, Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə Dərbənd hakimi olmuş Nəcm ibn Haşimin və onun Azərbaycan və Ərminiyyənin ərəb hakiminə qarşı üsyan etmiş oğlu Həyyunun adları bu dövrdə Azərbaycanda baş vermiş böyük hadisələrlə bağlıdır.

V.F.Minorskinin fikrincə, "Haşimilərə şimal sərhədyanı vilayətinin

mühafizəçiləri kimi baxılsa da, ailə ənənələrinə görə onlar artıq yerli qəbilələrarası siyasətə qatılmışdılar. Haşimin özü əldə etdiyi hakimiyyətinə görə onu dəstəkləyən və ya seçilməsinə razılıq verən həmvətənlərinə borclu idi; bu vəziyyəti onu ictimai işlərin həllində məsləhət aldığı ağısaqqal və rəislərdən asılı vəziyyətə salırdı".

Şəhərin yüksək feodal dairələrinin yardımı və razılığı sayəsində hakimiyyətə gəlmiş müstəqil Dərbənd hakimi bu hakimiyyətin irsən onun övladlarına keçməsi hüququnu da təmin edə bilmişdi. İtaətə gəlməyən xristian və büt-pərəst tayfaların əhatəsində yaşayan bu şəhər-dövlətin ərazisi şəhərin divarlarından çox da uzaqlaşmırdı. Bu ərazini yalnız divarlardan cənubda yerləşən torpaqlar hesabına, Xəzər sahili boyunca genişləndirmək olardı. Lakin bu məhsuldar torpaq zolağı şirvanşahları çoxdan özünə cəlb edirdi. Vaxtilə ulu babalarına *iqta* payı kimi verilmiş Dərbəndi özlərinin qanuni mülkü sayan şirvanşahlar, Haşimilər üçün daimi təhlükə olmuşdular.

Lakin şimaldan baş verən hücumlara sığır olan ən yaxın qonşusu ilə münasibətləri pisləşdirmək Şirvan üçün heç də həmişə sərfəli deyildi. Elə buna görə də şirvanşah Heysəm ibn Məhəmməd ibn Heysəm bir neçə kənddən əldə edilən məhsulu bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi anbarlara dolduraraq, bu məhsulun Dərbəndin sərhəd zonada yaşayan əhalisi arasında bölüşdürülməsinə qərar vermişdi. Təbii ki, dərbəndliləri yedizdirən bu anbarlar onları Şirvandan müəyyən qədər asılı vəziyyətə salmışdı.

Bununla belə müsəlman torpaqlarının sərhədyanı zonasının mühafizəsini öz üzərinə götürən Dərbənd əmiri bütün ətraf bölgəni öz nəzarəti altında saxlamağa çalışırdı. Özünün 16 illik hakimiyyəti dövründə əmir Haşim qonşu Sərir torpaqlarına dəfələrlə uğurlu yürüşlər etmişdi. Belə yürüşlərdə əsas hərbi qüvvəni əmirin *qulam* adlandırılan şəxsi mühafizəçiləri, din yolunda vuruşan könüllülər, eləcə də gəlmələr, muzdlular və b. təşkil edirdi. Əmirlərin daha çox etibar etdikləri qulamlar xüsusilə təhlükəli tapşırıqların yerinə yetirilməsində istifadə olunurdular.

Əmir Haşimin ölümündən sonra hakimiyyət əvvəlcə onun cəmi bir il hakimiyyətdə qalan oğlu Ömərə, ondan sonra isə atasının qonşu xristian və büt-pərəstlər əleyhinə yönəldilmiş siyasətini davam etdirən o biri oğlu Məhəmmədə keçdi. Əmir Məhəmməd 30 ildən artıq davam edən hakimiyyəti dövründə qonşu Şəndan ərazisinə bir neçə dəfə yürüş etdi. Türk tarixçisi Münəccimbaşının məlumatına görə, bu yerin büt-pərəst əhalisi "müsəlmanların qatı düşməni" idi (XI-XII əsrlərdən sonra "Şəndan" adının izləri itir; artıq sonrakı əsrlərdə qaynaqlar onun yerində *aşkuçan* və ya *aşkuca* xalqının adını çəkir. V. F. Minorskinin tədqiqatına görə, bu xalq coğrafi baxımdan, şübhəsiz, Dağstanda olan indiki "Akuşa"ya uyğun gəlir). Şəndan üzərinə ilk hücum 886-cı ildə baş verdi. Bu hücum nəticəsində Dərbənd əmiri Şəndana məxsus iki kəndi ələ keçirdi.

Hələ IX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində həyatı əhəmiyyətə malik şimal sərhədlərinin mühafizəsi üçün xəlifə xüsusi fərman vermişdi. Bu fərmana görə, Bakı neft mədənlərindən və duz yataqlarından əldə edilən gəlir əsas vəzifələri sərhədi qorumaq olan dərbəndlilərə verilirdi. Dərbənd döyüşçüləri arasında bu gəliri xüsusi

təyin olunmuş şəxs - *nazir* (yəni "nəzarətçi") bölüşdürməli idi. X əsrin əvvəllərində yeni nəzarətçi gəlirləri mənimsədi və hətta Şabran ətrafında Dərbəndə məxsus iki kəndi də ələ keçirdi. Maliyyə yardımından məhrum olmuş dərbəndlilər dolanmaq üçün ticarətə qurşandılar və özlərinin hərbi mükəlləfiyyətlərinə laqeydlik göstərdilər.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən, öz əski qüdrətlərini hələ itirməmiş, Şəndan və Səririn müttəfiqi olan xəzərlər Dərbəndə yürüş etdilər, lakin əmir Məhəmmədin hərbi qüvvələrinin təzyiqi ilə geri oturduruldu.

Bu hadisədən sonra təyin olunmuş yeni nəzarətçi Bakı neftindən və duzdan əldə edilən illik gəliri yenidən sərhəd bölgəsinin mühafizəçiləri arasında bölüşdürməyə başladı.

905-ci ildə əmir Məhəmməd a lanlar və xəzərlərlə müttəfiqlik edən, şəraitdən asılı olaraq Şirvan və Dərbəndin müsəlmanları ilə xoş münasibətlər saxlayan Sərir hakimi Buxtyişu ilə danışıqlara başlamağa cəhd göstərdi. Bu danışıqlar zamanı Sərir hakimi onun görüşünə gəlmiş Dərbənd əmirini, habelə danışıqlarda iştirak edən on rəisi nəzarət altına aldırır, lakin tezliklə onları azad etdirməli olur. Güman etmək olar ki, Sərir hakimini bu hərəkətə onun müttəfiqi Xəzər xaqanı təhrik etmişdi.

Bu hadisədən sonra, müsəlman Şirvanı ilə daha möhkəm əlaqələr yaradılmasının zəruriliyini dərk edən əmir Məhəmməd itaətə gəlməyən Şəndan üzərinə hücum etmək haqqında şirvanşah Əli ibn Heysəmlə razılığa gəlir.

909-cu ildə Şirvan və Dərbəndin birləşmiş qoşunları Şəndan üzərinə yeni hücum keçirilər, lakin üçlüyün (Şəndan, Sərir və Xəzər xaqanlığı) hərbi qüvvələri tərəfindən məğlubluq uğradılırlar. Əmirləri ilə birlikdə on min şirvanlı və dərbəndli düşmənlərə əsir düşür. Sərir hakiminin ixtiyarına verilmiş əsirlər yalnız üç aydan sonra azad olunurlar. Şirvan və Dərbənd hakimləri də bu əsirlər arasında idilər.

915-ci ildə əmir Məhəmməd vəfat etdikdən sonra Haşimin üçüncü oğlu Əbdülməlik Dərbənddə hakimiyyət başına gəldi. Onun gəlişi ilə Haşimilər sülaləsi daxilində çəkişmələr başlandı. Mərhum əmir Məhəmmədin oğlu Əbunnəcəm əmisinin əleyhinə üsyan qaldırdı və Dərbənd əhalisinin köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirdi. Əbdülməlik Şəndan hakiminin mülklərində sığınmağa cəhd göstərdi. Lakin güman etmək olar ki, o, Şəndan hakimindən yardım ala bilməmişdi. Elə həmin il Əbunnəcəm şirvanşahların Təbərsəran mülkünə uğursuz hücum etdi.

Əbunnəcəmin fəaliyyəti nəticəsində Dərbənd əmirliyində yaranmış siyasi gərginlik əmir Əbdülməliki o dövrdə Xilafətin Qafqaz bölgəsi üzrə canişini olan Azərbaycan hakimi Yusif ibn Əbu-s-Sacdan yardım istəməyə vadar etdi. Yusif, əmir Əbdülməliki Dərbənd hakimi vəzifəsinə təsdiq edərək, onun ixtiyarına 6 min döyüşçü göndərdi. Əbdülməlik bu qoşunun köməyi ilə Dərbənddə itirdiyi hakimiyyətini bərpa etdi. Dərbənd əmirinin süzereninə çevrilmiş Yusif özü Dərbəndə gəldi və şəhərin qala divarlarının bərpasına başçılıq etdi.

Yusif Sacinin simasında güclü hami tapmış Əbdülməlik qardaşı oğlu ilə hesablaşmaq qərarına gəlir və bu niyyətlə Əbunnəcəmin sığındığı Şabran civarına yollanır. Bu hücum haqqında qabaqcadan xəbər tutan rəqib başqa yolla Dərbəndə girərək,

şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirə bilir. Əbdülməlik geri qayıdaraq, Dərbəndi mühasirəyə alır; lakin özünün təzəliklə möhkəmləndirdiyi şəhərin müdafiəsini yara bilmir. O, yardıma ehtiyacı olduğunu başa düşür.

919-cu ildən sonrakı dövrün gerçəklikləri - Dərbənd əmirinin himayəçisi Yusif Sacinin hakimiyyəti əldən verməsi, müttəfiq olan Şirvanın özünü şirvanşah elan etmiş Layzanşah Əbu Tahir Yəzidin əlinə keçməsi Əbdülməliki yardım üçün dostluq münasibətləri saxladığı Xəzər xaqanına müraciət etməyə vadar edir. Köməyə göndərilmiş xəzər qoşunları Əbdülməlikin tərəfdarları ilə birləşərək Dərbəndin müdafiəsini yarmağa müvəffəq olurlar. Əbdülməlik yenidən hakimiyyətə gəlir və qardaşı oğlunu edam etdirir. Beləliklə, Haşimilər sülaləsinin nümayəndələri arasında Dərbənddə bir neçə il davam edən hakimiyyət uğrunda mübarizə başa çatır.

Lakin çox keçmədən Dərbəndin başı üzərini yeni müharibə təhlükəsi alır; bütün Şirvan və Layzan torpaqlarını öz hakimiyyətinə tabe etmiş yeni şirvanşah Əbu Tahir ibn Yəzid strateji cəhətdən mühüm olan Dərbəndi ələ keçirmək üçün cəhdlər göstərir. 930-cu ildə o, həmin vaxt Layzanda hakim olan oğlu Məhəmmədi Dərbənd əmirinə qarşı göndərir. Şabran qapıları yanında baş verən böyük döyüş sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatır.

Hakimiyyətinin son illərində (938) Əbdülməlik qonşu bütqərəstlərə qarşı yeni hücumlar edir. Nəticədə ətraf kəndlərin bir çox sakinləri öldürülür, əsir alınır, varidatları ələ keçirilir.

939-cu ilin əvvəlində əmir Əbdülməlik vəfat edir və hakimiyyət onun üç yaşlı oğlu Əhmədə keçir.

Bu dövrdə Dərbənd cəmiyyətinin yüksək dairələrində əmirlərlə rəislər arasında dərin ziddiyyətlər yaranmışdı. Həmin ziddiyyətlər Əhmədin azyaşlı olması ilə daha da dərinləşmişdi. Dərbəndə sahib olmaq ümidini hələ də itirməmiş şirvanlıların əmirliyin daxili işlərinə qarışması vəziyyəti xeyli pisləşdirmişdi. Dərbənddə qarışıqlıq salmış rəislər Əhmədi şəhərdən qovaraq, Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzidin oğlu, Təbərsəran hakimi Heysəmi bu şəhər-dövləti idarə etməyə dəvət etdilər. Heysəmin hakimiyyəti təqribən iki il sürdü. 914-cü ildə o, devrilərək əmirlikdən qovuldu.

Bu zamandan başlayaraq getdikcə daha böyük təsir gücü qazanan rəislər Dərbənd əmirinin əleyhinə mübarizədə həmin üsuldan dəfələrlə istifadə etdilər. Onlar yerli hakimləri qonşu vilayətlərdən gətirdikləri öz adamları ilə əvəz edərək, şəhərin gerçək hakimləri kimi fəaliyyət göstərirdilər. Elə buna görə də dəvət almış bu oyuncaq əmirlər çox keçmədən qovulurdular. Yenidən hakimiyyətə gətirilmiş azyaşlı Əhməd də yarım ildən sonra devrilmişdi. Onun kimi, yenidən dəvət almış Heysəmin də aqibəti elə oldu. Bundan sonra rəislər şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzidin özünə sədaqət andı içirlər. Şirvan hökmdarı Dərbəndə o biri oğlu Əhmədi göndərir. Lakin tezliklə bu oyuncaq hakim də devrildi, Əmir Əhməd ibn Əbdülməlik yenidən Dərbəndə dəvət olundu. 953-cü ildə 18 yaşlı Əhməd ibn Əbdülməlik yenidən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Sonra isə Dərbəndə lakzların hakimi Xəşrəm (?) Əhməd ibn Münəbbih dəvət olundu. Bu şəxs şəhəri təqribən 7 ay idarə etdi. Onun devrilməsindən sonra

rəislər Dərbənd taxtının qanuni sahibi Əhməd ibn Əbdülməlikə üçüncü dəfə öz yerinə qaytarırlar.

Tarixçi İbn Misqəveyhin məlumatına görə, 955-ci ildə Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd vergi verməkdən imtina edən dərbəndlilərin çıxışını yatırmaq üçün bu sərhəd bölgəsinə gəlir və görünür, məsələləri qaydaya sala bilir. Lakin çox keçmədən, Salarilərin tabeçiliyində olan vilayət hakimləri özlərini müstəqil elan edərək, vergiləri ödəməkdən imtina edirlər. 968-ci ildə Mərzbanın oğlu İbrahim Şirvana hərbi yürüş təşkil edir. Bu, Salarilərin öz ərazilərini şimala doğru daha da genişləndirmək üçün göstərdikləri ikinci cəhd idi. İbrahim Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədlə müqavilə bağlayaraq ondan pul alır. Sonra o, Dərbənd əmiri Əhməd ibn Əbdülməlikə dəvət göndərir; Əmir görüşdən imtina edərək, Məsqətə göndərilmiş Salari qoşunlarına hücum edir və rəqibini geri qaytmağa məcbur edə bilir. Beləliklə, Dərbənd Salarilərin təsir dairəsindən tamamilə çıxır.

Elə bu zaman əmirliyin Şirvanşahlar dövləti ilə də münasibəti pisləşir. Bunun səbəbi, Şirvanşaha qarşı çıxış etmiş qardaşı Heysəmə Dərbənddə sığınacaq verilməsi olmuşdu. Əmir Əhməd Şirvan topaqlarının bir hissəsinin Heysəmə verilməsini Şirvanşaha təklif edir, lakin rədd cavabı aqlıqda, yenidən dostluq münasibətləri yaratdığı sərişlilərlə birgə Şirvanın Şabran şəhərinə hücum edir, buranı yandırır, şəhərin özündən və ətraf yerlərindən xeyli qənimət aparır. Yürüşdən sonra geri qayıdan sərişlilər Dərbəndə öz müttəfiqlərindən bir gün tez çatır və görünür, əldə etdikləri qələbəni bayram edərkən, şəhərdə özbaşnalıqlara yol verirlər. Bundan qəzəblənən şəhər əhalisi yüz Sərir hərbiçisini qətlə yetirib, Şabranda ələ keçirdikləri qəniməti onlardan alırlar; qalan sərişlilər isə Dərbənddən qovulur.

Şirvandan qayıtmış əmir Əhməd tezliklə Dərbənd qalasını bərpa etdirərək orada qərarlaşır. 971 -ci ilin əvvəlində sərişlilər Dərbənddən rüsvayçılıqla qovulmalarının əvəzini çıxmaq məqsədi ilə şəhərə hücum edib, Cihad (Qırclar) qapısı yanında baş vermiş döyüşdə əmirin qoşunlarını ağır məğlubiyətə uğradırlar.

976-cı ildə, əmir Əhmədin ölümündən sonra, hakimiyyətə onun 16 yaşlı oğlu Məymun gəlir. Onun iqamətgahı mərhum əmirin adətən yaşadığı qalada yerləşirdi. Lakin Məymunun cavanlığından istifadə edən, onun müstəqil fəaliyyət göstərməsini istəməyən rəislər faktiki hakimiyyəti ələ keçirib, gözləri üstündə olsun deyərək əmirin özünü şəhər içindəki hökumət binasında yerləşdirirlər. Məymun on ildən çox itaətə gəlməyən rəislərin əlində oyuncağa çevrilir.

987-ci ildə əmir Məymun gizli surətdə ruslarla əlaqə yaradaraq, onları Dərbəndə dəvət edir. Ruslar 18 gəmi ilə Dərbəndə gəlirlər. Lakin, yalnız birçə gəmi limana daxil olub, əmiri azad edə bilir. Qalaya çəkilən əmir orada möhkəmlənir. Salmənin xəbər verdiyinə görə, dərbəndlilər sahilə çıxan bütün rusları qırırlar. Qalan gəmilərdə Məsqətə doğru irəliləyən ruslar burada sahilə yan alıb, hər yeri talan edir, sonra isə Şirvan və Muğan sahillərinə tərəf üzürlər. Beləliklə, müzdlü rusların Dərbəndə dəvət olunması Xəzər sahilinin bir çox sakinləri üçün faciə ilə nəticələndi.

Lakin, görünür, dərbəndlilər şəhərlərinə soxulmuş rusların hamısını

qırma mışdılar. Çünki Məymunun qulamları içərisində onun hakimiyyətini mühafizə edən xeyli muzdlu rus vardı. 989-cu ildə həmin ruslarla əlaqədar Dərbənddə çaxnaşmalar baş verdi. Bu çaxnaşmaların başında rus mühafizəçilərinin təslim edilməsinin təşəbbüskarı olan, onların qarşısında islam, ya ölüm tələbini qoyan təəssübkeş din xadimi gilanlı Musa ət-Tuzi dururdu. Onun belə qətiyyətlə çıxış etməsinə səbəb rusların Xəzər dənizinin sahillərində, xüsusilə Muğanda törətdikləri talanlar, qarətlər və qırğınlar olmuşdu. Lakin əmir, hətta hakimiyyəti bahasına olsa da, Musa ət-Tuzinin tələblərini qəbul etmədi və öz qulamları ilə qalada möhkəmləndi. Qiyamçılar qalanı 28 gün mühasirədə saxladılar. Çıxılmaz vəziyyətə düşən əmir, təhlükəsizliyi təmin olunarsa, qulamları ilə birgə Təbərsəranə gedəcəyinə söz verir. Məymun getdikdən sonra qiyamçılar Şirvanşaha dəvət göndərirlər. Lakin Dərbənddə təntənə ilə qarşılanan Şirvanşah, çox keçmədən Məymunun xidmətçilərindən biri tərəfindən yaralanıb şəhəri tərk edir. Bundan istifadə edən əmir Məymun hakimiyyəti müvəqqəti olaraq ələ keçirsə də, 991-ci ildə yenidən şəhərdən qovulur. Dərbəndə qayıdan Şirvanşah ilk növbədə qalanı möhkəmləndirir.

992-ci ildə Dərbəndə hücum edən Məymun şəhərin "Dəməşq qapısı"nı yandıraraq, şəhəri ələ keçirir. 993-cü ildə o, Dərbənd qalasını da Şirvanşahın əlindən alaraq, onun tikdirdiyi orta səddi uçurtdurur.

997-ci ildən 1002-ci ilədək hakimiyyətdə əmir Məymunun oğulları Məhəmməd və Ləşkəri olmuşlar. Ləşkərinin qısa müddətli hakimiyyəti dövründə yenidən başlanan Şirvan - Dərbənd çəkişmələri açıq qanlı döyüşlər şəklini alır. Döyüşlərin birində əmirin qardaşı Əbu Nəsr əsir alınır.

1002-ci ildə əmir Ləşkəri vəfat edir. Dərbəndlilər Şirvanşahdan Əbu Nəsrin azad olunmasını tələb edirlər. Dərbəndi axır ki, öz mülklərinə birləşdirmək istəyən Şirvanşah şəhər əhalisinin qarşısına şərt qoyur: Əbu Nəsr onun qızı ilə evlənməli, bir sıra sərhəd qalaları möhkəmləndirilməli idi. Lakin şərtlər qəbul edilmir, Əbu Nəsr isə edam olunur. Belə bir şəraitdə Ləşkərinin digər qardaşı Mənsur Dərbənd əmiri elan olunur. Onun hakimiyyəti dövründə də davam edən arası kəsilməyən Şirvan-Dərbənd münafişələri gah bir, gah da o biri tərəfin üstünlüyü ilə davam etdirilir. Bununla yanaşı, Dərbənd əmiri şimaldakı qonşularının yürüşlərini də dəf etməli olurdu. Ardı-arası kəsilməyən bu müharibələr sərhədyanı zonanın əhalisinə böyük zərərər yetirirdi. Təngə gəlmiş şəhər əhalisi 1019-cu ildə əmir Mənsuru Dərbənddən qovub, hakimiyyəti Şirvanşah Yəzidə verirsə də, bu hakimiyyət də çox sürmür. İki il sonra əmir Mənsur yenidən Dərbənd taxtına sahib olur, az sonra isə Şirvanşahın möhkəmləndirib, qoşun yerləşdirdiyi Dərbənd qalasını Şirvanlılardan geri ala bilir. Rəqiblər arasında şəhərin "Şabran qapısı" yanında baş verən döyüş Mənsurun qələbəsi ilə nəticələnir. Lakin Dərbənd cəmiyyətinin yüksək dairələrində mövcud olan ziddiyyətlər yenidən kəskinləşdiyi üçün əmir Mənsur Dərbənddən qovulur və Şirvanşah yenidən şəhərə dəvət olunur. Cəmi bir il sonra (1024) əmir Mənsur yenidən, bu dəfə qəti surətdə, hakimiyyətə sahib olur. Çox keçmədən o, Sərir hakiminin qızı Səriyyə ilə

evlənir. Bu izdivac Sərir hakiminin yardımına təminat verməklə yanaşı, şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini də təmin edirdi.

Əmir Mənsur hakimiyyətinin son beş ilində Şirvanla ənənəvi şəkil almış mübarizənin üstünə şimaldan olan hücumların dəf olunması da gəlmişdi. Doğrudur, Sərir taxt-tacı ilə yaradılmış yeni qohumluq əlaqələri şimal yürüşlərinin az qala daimi iştirakçıları olan sərihləri bitərəfləşdirmişdi, lakin qarşılıqlı hücumların qarşısını almamışdı.

1034-cü ildə, əmir Mənsurun ölümündən sonra taxt-taca sahib olan oğlu Əbdülməlik öz sələfləri kimi xaricdən şirvanşahlara, daxildən isə əmirə tabe olmaq istəməyən şəhər rəislərinə qarşı mübarizəni davam etdirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, burada müsəlman inzibati idarə sisteminin yarandığı ilk gündən xüsusi və mühüm mövqe qazanmış Dərbənd rəisləri şəhərdə baş verən hadisələrin mərkəzində olmaqla yanaşı, həmin hadisələrin inkişafına bilavasitə təsir göstərirdilər. Məhz bu daxili qüvvələrin başçılığı ilə çox keçmədən Əbdülməlik Dərbənddən qovuldu, dərbəndlilər şirvanşah Əbu Mənsur Əli ibn Yəzidə tabe olduqlarını bildirdilər. Şirvanşahın vəziri Mənsur ibn Məsəddid Dərbənd hakimi təyin edildi. Lakin bir il keçməmiş əmir Əbdülməlik Dərbənddə hücum edərək, hakimiyyəti ələ keçirə bilir.

Qəribə olsa da, Əbdülməlikin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasında iştirak edən qüvvələr bu dəfə onun hakimiyyətə qayıtmasına kömək edirlər. Lakin rəislərə arxayınlaşa bilməyən Əbdülməlik mövqeyini möhkəmlətmək üçün yeni bir vasitəyə əl atır – Şirvanşahın bacısı Şəmkuyə ilə evlənir. Hakimiyyəti ələ keçirmək işində Əbdülməlikə yardım etmiş rəislər bu ittifaqın öz mövqeləri üçün təhlükəli olduğunu hiss edərək, Əbdülməlikin vəzirini öldürürlər. Qorxuya düşüb Şirvana qaçan əmir yeni qohumlarının köməyi ilə geri qayıtlaraq, Dərbənd qalasında möhkəmlənir və oradan şəhəri idarə etməyə cəhd göstərir.

Şirvanşahların əmirə olan havadarlığına baxmayaraq, rəislər ona qarşı mübarizələrindən əl çəkmədilər. Bu mübarizə, hakimiyyətinin son illərini möhkəmləndirilmiş qalada keçirməli olan əmir Əbdülməlikin ölümünədək (1043) davam etdi.

Əbdülməlikin oğlu Mənsurun hökmdarlığı Haşimilər sülaləsi tarixində dönüş mərhələsi oldu. Məhz bu dövrdə əmirlə rəislər arasında gedən mübarizə qızışaraq, özünün son – qanlı həddinə çatdı.

Anası Şəmkuyənin himayəsində olan balaca Mənsurun əmir elan olunmasına etiraz etməyən şəhər zadəganları rəis Əbülfəvaris Əbdüssəlamı ona naib təyin edirlər. 1051-ci ildə həmin rəis ölünədək Dərbənd faktiki olaraq rəislər tərəfindən idarə edilir. Bundan sonra anasının himayəsi sayəsində müstəqil əmirlik edən 13 yaşlı Mənsur, rəislərlə mübarizənin güclənməsi ilə əlaqədar, 3 il keçmiş Dərbənddən Təbərsərana qaçmalı olur. Onun Dərbənd əmiri elan edilən atabir qardaşı Ləşkəri tezliklə Mənsurun qulunu tərəfindən öldürülür və Mənsur yenidən, bu dəfə sərihlərin köməyi ilə hakimiyyəti geri qaytara bilir. Əmirlə rəislər arasındakı mübarizə yeni qüvvə ilə, əmirə kömək edən qonşu dağlı hakimlərin fəal

yardımı ilə qızıdır. Lakin rəislər, vaxtilə Mənsurun vəzifəyə bərpa olunması işində vasitəçi olmuş Sərir hakimi ilə əmir arasında itilaf yarada bilirlər.

1064-cü ildə, düşmənçilik edən tərəflər arasındakı müvazinəti bərpa etməyə cəhd göstərmiş, hətta öz qızını əmirə vermiş rəis Əli ibn Həsən vəfat edir. Rəisin ölümü ilə şəhərdə çaxnaşmalar başlayır. Şəhər rəislərinin yeni başçısı, aşkar hakimiyyət iddiasında olan Müfərric ibn Müzəffər öz qohumları ilə Dərbəndi tərk etməli olur. Bundan sonra dərbəndlilər üçün ağır günlər başlanır. Dərbənd yaxınlığında, əmirlə rəisin silahlı qüvvələri arasında baş verən qanlı döyüşdən istifadə edən qumıqlar başsız qalmış şəhərə hücum edib, onu talan edirlər. Hakimiyyət uğrunda gedən bu ağır mübarizədə müvəffəqiyyət qazanacağına bəlkə də müşkül olduğunu başa düşən Müfərric xəyanət yoluna əl atır: əmiri aldaraq qətlə yetirir, ona havadarlıq edən dərbəndlilərə isə amansız divan tutur. Bütün bu hadisələr, mənbələrə görə, Müfərriclə Dərbəndin yüksək dairələri arasında itilafa səbəb olur. Nəhayət, ümumi razılığa əsasən, mərhum əmirin ögey qardaşı Ləşkərinin Qaytaqda təbiyə alan azyaşlı oğlu Əbdülməlik 1065-ci ildə hakimiyyətə gətirilir.

Dərbənddə baş verən hadisələrdən xəbər tutan Şirvanşah Fəribürz özünün Arran Şəddadiləri ilə münasibətlərini təcili şəkildə nizama salaraq, bibisi oğlunun intiqamını almaq üçün elə həmin il qoşunla Dərbəndə doğru hərəkət etdi. Məşqəti ələ keçirib, ara-sıra Dərbənd civarlarına basqınlar törətməyə başladı. Dərbəndə növbəti hücum zamanı Fəribürz həbsdə saxlanılan bibisini azad etdirə bilər. Yaranmış böhranın sülh yolu ilə aradan qaldırılmasına baxmayaraq, Şirvanşah Fəribürzün əmisi Məmləndən və ona müttəfiq olan sərililərin yardımından istifadə edən Müfərric, Məşqəti Şirvanlılardan alır. Lakin Müfərricə ciddi müqavimət göstərən şairanlılar onun qoşununu darmadağın edib, özünü də əsir alaraq Şirvanşahın hüzuruna göndərirlər. Əmir Əbdülməlik Qaytağa qaçır, Dərbənd şəhəri isə Şirvanlılar tərəfindən tutulur. Tezliklə Müfərric əsirlikdən azad ola bilər və müttəfiqi olan sərililərlə birlikdə Dərbəndə hücum edir. Bundan sonra hakimiyyət əldən-ələ keçir. Səlcuqların Arrana və Şirvana hücumları Dərbəndin siyasi həyatındakı sərbətsizliyi bir qədər də artırır. Məhz elə bu zaman onlar Dərbəndi tutmaq üçün ilk cəhd göstərirlər. Azərbaycanın böyük hissəsini ələ keçirmiş sultan Alp Arslan 1068-ci ildə öz hacibi Sautəkinini (Şavtəkinini) Dərbəndə göndərir. Türklər Məşqəti ələ keçirir, Dərbənd qalasını Şirvanşahlardan, şəhərin özünü isə rəislərdən alırlar; Şirvanşahın əvvəl əsir götürdüyü, sonra isə Alp Arslanın tələbilə azad etdiyi rəis Əqləb ibn Əlini, Sautəkinin Dərbənddəki müavini vəzifəsinə təyin edirlər. Sautəkin Dərbənddən getdikdən sonra şəhərdə Əqləbin və Müfərricin tərəfdarları arasında toqquşmalar baş verir. Hər iki tərəfdən xeyli tələfata səbəb olmuş bu qarışıqlıq əmir Əbdülməlikin Dərbəndə gəlişinədək davam edir. Hər iki tərəf əmir Əbdülməlikə sədaqət andı içir.

Əmir Əbdülməlikin hakimiyyətə qayıdışından xəbər tutan Şirvanşah özünün yeni süzerəni Alp Arslanın adından istifadə edərək, Dərbənd üzərinə hücum edir. Şirvanşahın qaçmış qardaşı Güzdəhəmə (Qujdohəmə) şəhər rəisinin sığınacaq verməsi hücum üçün bəhanə olur. Əqləbin və Müfərricin dərbəndli tərəfdarları, Əbdülməlikin

qaytaqlı müttəfiqləri Şirvanşahın bu hücumunun qarşısını ala bilirlər. Lakin döyüş zamanı Əqləblə Müfərricin arasına ixtilaf düşməsi və Müfərricin Şirvanşahın tərəfinə keçməsi nəticəsində Şirvan ordusu qələbə qazanır. Əqləb döyüş zamanı həlak olur, Əmir Əbdülməlik isə yenidən Qaytağa qaçır. Dərbəndi və onun qalasını ələ keçirən Şirvanşah Fəribürz şəhərdəki hakimiyyəti öz oğlu Əfriduna təhvil verib, Şirvana qaydır.

Lakin Dərbəndin başı üstündəki qara buludlar yenə də çəkilmir. Uzun müddətdən bəri daxili və xarici çəkişmələrdən maddi və mənəvi ziyan çəkən dərbəndlilər yeni əziyyətə qatlaşmalı olurlar. Bu dəfə, strateji mövqeyi ilə Arran Şəddadi hökmdarı Fəzli özünə cəlb edən Dərbənd Şirvanla Arran arasında bölünə bilməyən "tikə" olur. Gah bu, gah da digər tərəfin uğuru ilə nəticələnən hücumlardan sonra Dərbənd məscidinin minbərindən ya Şirvanşahın, ya da Şəddadi hökmdarının adlarına xütbə oxunur. Bütün bunlar nəticə etibarilə Dərbənd əmirliyinin çalib-çapılmasına, əhalinin var-yoxdan çıxmasına səbəb olmuşdu.

Dərbəndin Səlcuqilər tərəfindən ikinci işğalı 1071-ci ildə, məşhur Malazgirt vuruşmasında əldə edilən qələbədən sonra baş verdi. Alp Arslanın İslam dünyasının sərhəd vilayəti Dərbəndə göndərdiyi türk qulamı Yağma, Şirvanşahın oğlu Əfridunu şəhərdən və qaladan uzaqlaşdırdı, özü isə səlcuq sultanının təyin etdiyi hakim sifəti ilə şəhəri idarə etməyə başladı. Lakin rəislərin başçısı, dinc oturma bilməyən Müfərric Şirvanlılarla yaxınlaşma siyasətini davam etdirməkdə idi.

Dərbəndin Qaytaqda gizlənən əmiri Əbdülməlikin qısa müddət ərzində bir neçə dəfə hakimiyyəti qaytarmaq cəhdləri də uğursuzluqla nəticələnmiş, 1075-ci ildə dərbəndlilər onu Hümeydidəki (Dərbənddən qərbdə, Yuxarı Təbərsərəndə) zindana salmış və nəhayət, Əbdülməlikin əmisii oğlu Məymun ibn Mənsura iman gətirib, gözləri üstündə olsun deyə, qalada deyil, şəhərdəki hökumət binasında yerləşdirmişdilər. Bu təyinat Şirvanla münasibətlərin yaxşılaşmasına xidmət etməli idi.

Lakin çox keçmədən Dərbənd Səlcuqilərin yeni hücumuna məruz qaldı. Mənbələrdəki məlumatlara görə, bu hücumdan sonra əl-Baba sahib olmaq ümidini itirmiş Şirvanşah öz mülklərinə çəkilərək, üzərinə qoyulmuş illik vergini sultan xəzinəsinə ödəməyə başladı. Beləliklə, Şirvanın bir əsr davam edən Dərbəndi ələ keçirmək cəhdləri müvəqqəti olaraq dayandırıldı.

Şirvanla Dərbənd arasındakı mübarizə yalnız Səlcuqilər hakimiyyətinin zəifləməsindən sonra yenidən başlandı və gah bu, gah da digər tərəfin uğurları şəraitində davam etdi.

Mənbələrdən aydın olur ki, Dərbənddə Haşimilər sülaləsinin hakimiyyətinin sonu təxminən 1077-ci ilə - XI əsrin axırlarına təsadüf edir. Lakin bu sülalənin hakimiyyətinin 1077-ci ildən sonra da davam etdiyini təxmin etmək mümkündür. Dövrün qaynaqlarında öz əksini çox az tapmış bu illərdə Haşimilər sülaləsinin, çox güman, şəhər rəislərinin sonrakı nəsilləri ilə qaynayıb-qarışmış, qohumlaşmış nümayəndələri Dərbəndin idarəsində fəal iştirak etmişlər. Gürcü mənbəyi "Kartlis Tsxovreba" 1120-ci ildə baş verən Şirvan-Dərbənd münaqişəsində Şirvanşah Əfridunun

öldürülməsi haqqında məlumat verir.

1154-cü ildə abxaz (gürcü) hökmdarı Demetre ilə Dərbənddə olmuş ərəb tarixçisi İbn əl-Əzraq Dərbənd əmiri, abxaz (gürcü) hökmdarının kürəkəni Əbülmüzəffərin adını çəkir. Xaqanınin mədhiyyəsində Dərbənd əmiri kimi göstərilmiş Əbülmüzəffər 1160-cı ildən sonra hakimiyyətə gəlmiş şirvanşah I Axsitanın (Tamarin və Mənuçehrin oğlunun) titulu olmuşdur. Güman etmək olar ki, 1154-cü ildə gələcək şirvanşah Axsitan Əbülmüzəffər də özünün bir çox sələfləri kimi əvvəlcə Dərbənd əmiri olmuşdur. Gürcü salnaməsi 1191/1192-ci ilə qədər şirvanşah kimi hakimiyyətdə olmuş Axsitanı "Movakan (Muğan), Şirvan və Dərbənddən Xalxaladək (Ərdəbil yaxınlığında) dəniz sahili vilayətlərin hökmdarı" kimi qələmə verir.

Beləliklə, Dərbəndin son Haşimi əmirindən tutmuş monqol işğalnadək olan tarixi artıq bu şəhər-dövlətin siyasi, həm də iqtisadi baxımdan Şirvandan asılı və şirvanşahların bilavasitə hökmrənliyi altında olan yeni dövrünə aiddir.

§ 4. SÜNİK VƏ ARSAX-XAÇIN KNYAZLIQLARI

VIII əsrin əvvəllərində Albaniyada dövlətçiliyə son qoyulsa da, Mihranilər sülaləsinə mənsub feodal hakimlər tarixi alban vilayəti Arsaxda öz müllklərini qoruyub saxlamışdılar. Buna səbəb ərəb üsul-idarəsinin müsəlman olmayan bəzi yerli feodallara cizyə və xərac vermək şərti ilə əvvəlki müllk və torpaqlarını saxlamalarına icazə verməsi idi.

Yerli qaynağın məlumatına görə, 822-ci ildə Mihranilərin Arsaxdakı son nümayəndəsi Varaz Tiridat daxili münaqişə nəticəsində qətlə yetirilir. Moisey Kalankatlının yazdığına görə, bu dövrdən ta X yüzilin sonunadək onun xələfləri Arsax və Sünik vilayətlərində hakimlik edirdilər. Varaz Tiridat öldürülən kimi onun arvadı, qızı Sparama ilə birlikdə Xaçında sığınacaq tapır. Qaynaqdakı məlumatlara görə, "öz xanımının yenidən qurmaq istəyi ilə o, qızı Sparamanı süniklilərin başçısı, ...Səhlin oğlu Atimerhesə ərə verir". Sparama ilə Atimerhesin nəvəsi olan Sevada ləqəbli Səhək Utı əyalətinin Girdiman vilayətini, Arsaxdakı Kostı və Farna adlı yerləri tutur. Alti müəlliflərinin yazdığından həmçinin məlum olur ki, erməni hökmdarı Smbat "böyük qətiyyətli" Səhək - Sevada ilə vuruşmuş, lakin onu öz hakimiyyətinə tabe edə bilməmişdi. Erməni hökmdarı Smbat Baqratunidən söhbət açan bu mətndən, eləcə də dövrün real vəziyyətindən aydın olur ki, elmdə

həmin yerləri erməni torpağı elan edən erməni tarixçilərinin iddialarına rəğmən nə Arsax, nə də ki, Sünik o zaman ermənilərə mənsub olmayıb¹.

Haqqında danışılan Səhək - Sevadanın törəmələrindən X əsrdə yenidən dirçəlmiş Alban padşahlığının hökmdarları meydana çıxdı. Yerli qaynaq xəbər verir: "Haqq-taala [Səhəkin nəvəsi] İşxanunun böyük oğlu Sənəkərim ləqəbli İohanni çoxdan yox olmuş padşahlığın hökmdarı seçdi, Allah onun vasitəsilə [həmin dövləti] bərpa etdi". Daha sonra Sənəkərimin hökmdar mənşəsinin qanuniliyini təsdiq edən amillər - "İran hökmdarının (burada - xəlifənin) ona tac təqdim etməsi", "yunan magistri Davidin ona padşahlıq çələngi göndərməsi", "patriarxın əli ilə onun [alınma "müqəddəs" yağı] sürtülməsi" haqqında məlumat verilir.

XII əsrin sonlarına yaxın Sünik padşahlığı dağıldı, buradakı hakim sülalə 1166-cı ildə knyaz Qriqorun və Smbatın ölümü ilə kəsilmiş oldu. XII əsrin sonu - XIII əsrin əvvəllərində Arsax ərazisində təşəkkül tapan Xaçın knyazlığı İ. A. Orbelinin sözləri ilə "qədim Albaniyanın bir hissəsi" idi. Arsax-Xaçın knyazlığının mərkəzi Xaçınçay və qismən də Tərtər çayının hövzələrini əhatə edirdi. 1215-ci ildən bu knyazlığın başında alban Mihranilər nəslinə mənsub olan Həsən Cəlal (1215-1261) dururdu. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tənəzzülünün gücləndiyi bir zamanda hakimiyyəti əlinə almış Həsən Cəlal özünün ağıllı siyasəti ilə güclü qonşuları arasında müstəqil qurum yarada bilmişdi. Dövrün erməni, gürcü və farsdillilə yazılan mənbələrinə, eləcə də epigrafiyə abidələrində o, "knyazlar knyazı", "şahənə əzəmətli", "Xaçın ölkələri knyazı", "Xaçın və Arsax ölkələrinin əzəmətli knyazı", "hökmdar", "təcdar", "Albaniya hökmdarı", "Albaniyanın sərhəd bölgələrinin əzəmətli sahibi" titulları ilə göstərilmişdir. Həsən Cəlalın özü isə özünü "mütəbək hökmdar" adlandıırırdı. Qanzasar məbədindəki yazıda o xuyuruq: "Arsax ölkəsinin və... Xaçın hüduqlarının həqiqi mütəbək hökmdarı". Ona həsr olunmuş ən təmtəraqlı titul Qanzasar məbədindəki 1240-cı ilə aid kitabədə əks olunmuşdur: "Allahın müti bəndəsi olan mən, Həsən Cəlal, Vahtanqın oğlu, əzəmətli Həsənin nəvəsi, geniş hüduqlara malik, uca və möhtəşəm Arsax ölkəsinin həqiqi mütəbək hökmdarı". Həsən Cəlalın atası Vahtanq Mihranilərdən idi; onun anası Xorışah məşhur İvane və Zakari Dolqoruki - Arqutinskilərin bacısı olmuşdur. Həsən Cəlalın arvadı Mamkan Mihranilərdən olan Sünik hökmdarı Sənəkərimin nəslindən idi.

Həsən Cəlalın dövrün adlı-sanlı və nüfuzlu ailələri ilə qohumluq əlaqələri, şübhəsiz, Arsax-Xaçın sahibinin tutduğu yüksək mövqeyini xarakterizə edir. Onun haki-

¹Baqratilər dövləti probleminin son araşdırıcılarından olan K.N.Yüzbaşyan əsaslız olaraq IX-XI əsrlərdə (yəni Xilafətin zəiflədiyi dövrdə) "əzəli erməni mühitində" bir neçə erməni mülkünün yarandığını iddia edir. Bu mülklər sırasında o dövrün alban dövləti - mərkəzi Sisyan və Qafanda olan Sünikin və həmçinin mərkəzi Şəmsədil və ya Loridə olan Lori və ya Taşir-Dzoragetin də adlarını çəkir. Digər erməni tarixçiləri kimi, məsələyə qərəzlə yanaşan K.N.Yüzbaşyan bu iddiası ilə artıq V əsrdə dövlətçiliyini və torpaqlarını əldən vermiş ermənilərin gələcəkdə başqa torpaqlara, o cümlədən xristian alban və gürcülərin yaşadığı Albaniya ərazisinə və gürcü vilayəti Qoqarenaya girişmələri üçün şərait yaradırdı.

miyyəti illərini, şübhəsiz, Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni dirçəlişi - alban intibahı dövrü hesab etmək olar. Bu dirçəliş özünü ədəbiyyatda, mülki tikintidə, memarlıqda, dini abidələrin yaradılmasında göstərdi. Məhz bu dövrdə Gəncəli Kirakos özünün "Tarix" əsərini yazdı. Alban hökmdarlarının hakimiyyətlərinin arası kəsilməzliyini xüsusi qeyd etməyə, özünün Mihranilərin vərasəsi olduğunu göstərməyə çalışan Həsən Cəlalın təkidilə Moisey Kalankatlının "Alban tarixi" əsərinə Həsən Cəlalın hakimiyyətini, onun dövründə Qanzasar monastırın kompleksinin tikilməsini əks etdirən yeni dönd fəsil əlavə edildi. Bununla alban tarixi-ədəbi ənənəsi yenidən cana gətirildi, lakin əvvəlki dövrdən fərqli olaraq başdan-başa alban ruhlu bu ədəbiyyat əsas etibarilə qriqoriyanlaşma prosesinin və qədim erməni dilində istifadə edilən dini əsərlərin təsiri ilə qədim erməni dilində (qarabarda) yazılırdı. Beləliklə, real tarixi şərait, XII-XIII əsrlərdə Arsax-Xaçın əhalisinin alban və qədim erməni dillərində, tarixi Albaniyanın aran hissəsi əhalisinin isə arran-alban, türk, fars, ərəb dillərində yazıb-yaratmasına səbəb oldu. Əlbəttə, mənşəcə alban olan Arsax-Xaçın əhalisinin etnik mənsubiyyətinin göstəricisi yalnız dil ola bilməzdi (müasir fransızlar, ingilislər, portuqallar, misirlilər də özlərinin qədim dillərində danış mrlar).

VII-XII əsrlərdə təşəkkül tapan alban ədəbiyyatı ona yad olan mədəni-ideoloji təsir - islamaşma və qriqoriyanlaşmaya və nəhayət, erməniləşməyə qarşı dura bilmədi. Lakin bununla belə IX-XII əsrlərə aid alban xaqkarlarında (xaçdaşlarında) yerli alban mədəniyyətinin ənənəvi komponentləri - dünyəvi süjetlər hələ də əks olunur, kiçik təqvim hələ də işlədilir.

1216-1231-ci illərdə Həsən Cəlal alban katolikosu Nersesin xahişilə "Albaniyanın baş kilsəsi" adlandırıldığı Qanzasar monastır kompleksinin tikintisinə başlamaq haqqında əmr verir. Bu kompleks Xaçın hakimlərinin - Cəlalilərin ailəvi türbəsi yerləşən eyni adlı qədim monastırın yerində ucaldılmışdı. Sonralar Həsən Cəlalın özü də burada dəfn edildi. Kilsənin üzərində 84 yazı həkk edilmişdir. Qarabağda, indiki Vəngli kəndində ucalan bu abidə orta əsr alban memarlığının erməni memarlığına bənzəri olmayan şah əsəridir. Demək olar, bütün sonrakı alban katolikosları, ebcə də Həsən Cəlal nəslinin nümayəndələri burada dəfn edilmişlər.

Həsən Cəlalın hakimiyyətdə gəldiyi dövr Cənubi Qafqaz tarixinin hadisələrlə zəngin illərinə təsadüf edir. Getdikcə qızışan feodal çəkişmələri, xarici basqınlar, Atabəylərin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində bütün Azərbaycanın təsərrüfat həyatına dəyən zərbə və nəhayət, ilk monqol hücumlarının ağır nəticələri Həsən Cəlal dövlətinin daxili və xarici durumuna təsir göstərməyə bilməzdi. Mənbələrin məlumatından aydın olur ki, 1222-ci ildə, monqolların Cənubi Qafqazın çox hissəsini darmadağın edən kəşfiyyət dəstələri Dərbənd keçidi vasitəsilə Qıpçaq çöllərinə getdikdən sonra Azərbaycan ərazisində sığınacaq tapmağa çalışan 50 min qıpçaq Gəncə yaxınlığında məskən salır. Yerli qaynağın yazdığına görə, İvane Dolqorukinin başçılıq etdiyi gürcü qoşunu qıpçaqlara qarşı çıxır. Görünür, Həsən Cəlal da öz dövlətinin ordusunda qıpçaqlarla mübarizəyə qalxmışdı, belə ki, qıpçaqların ilk qalibiyyətli döyüşdən

sonra tutduğu əsirlər arasında "İvanenin bacısı uşaqları, Vahtanq Sakarlanın oğlanları Həsənin, Zaxarinin və İvanenin" də adları çəkilir. Çox keçmədən qıpçaqlara yenidən hücum edən İvanə bu dəfə onları darmadağın edib, başqa əsirlərlə birlikdə, görünür, öz bacısı uşaqlarını, o cümlədən Həsəni də əsirlikdən azad edə bilir.

Yenidən Xaçına qayıdan Həsən Cəlal haqqında mənbələrdəki sonrakı məlumat 1227-ci ilə aiddir. Məhz bu il Xarəzmşah Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-mülk vergi toplamaq məqsədilə Xaçın qalasına yaxınlaşır. Həsən Cəlal yalnız 20 min dinar pul və görünür, girov götürdüyü (və ya əsirlikdə saxladığı) 700 müsəlmanı verməklə növbəti döyüşdən canını qurtara bilir.

Sonrakı (bu haqda "Azərbaycan tarixi"nin III cildində olan "Arsax-Xaçın knyazlığı XIII-XV əsrlərdə" bölməsinə bax) hadisələr sübut edir ki, qədim Albaniyanın bir hissəsində təşəkkül tapmış alban knyazlığının başçısı Həsən Cəlal bu ağır illərdə də albanların ərazi, siyasi və dini birliyini, eləcə də milli şüurunu (milliyyətə alban olmalarını) mühafizə etməyə çalışır, çevik siyasət yürüdü. Məhz bu çeviklik ona moqolların hücumu dövründə və ondan sonra da hakimiyyətini saxlamaq imkanı vermişdi.

§ 5. ŞƏKİ MƏLİKLİYİ

Azərbaycanın şimal hissəsinin işğalı zamanı Xilafət qoşunlarına başçılıq edən Səlmən ibn Rəbiə, ərəb tarixçisi əl-Bəlazurinin yazdığına görə, "Şəkkanın və əl-Kəməbəranın sahibləri ilə cizyə ödəmək şərti ilə sülh bağladı". Bir neçə il sonra (654) xəlifə Osmanın Azərbaycan, Arran və Ermənistanı hakim qoyduğu Hüseynə ibn əl-Yəmən "Bərdə, Qalığala və Hayzan arasındakı bütün vilayət və şəhərlərə", yəni Şəki vilayətinin də daxil olduğu əraziyə vergi müfəttişləri-amillər təyin etdi. Bütün bu illər Şəki vilayəti əvvəllər Cavanşirin, o öləndən sonra isə varisi Varaz Tiridatın mülkləri sırasında idi. Yerli mənbənin məlumatına görə, sonuncunun hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycana növbəti yürüş edən xəzərlər "Qabalaka vilayəti kəndlərindən keçərək Kürü adladılar, qənimətlər götürərək, hamını əsir apardılar, geri qayıdarkən, Lpiniya düzlərində düşərgə saldılar", yəni, göründüyü kimi, Şəki vilayəti də talan və dağıntıdan kənar qala bilmədi.

Xəzər təhlükəsi Azərbaycanın şimal sərhədlərini möhkəmlətməyi, ərəblərin buradakı mövqelərini daha da bərkətməyi tələb edirdi. Artıq xəlifə I Validin dövründə (705-715) Albaniyanı bir dövlət kimi ləğv edən, buranı Xilafətin canişinliklərindən birinə çevirən ərəblər bölgədə ağalığı saxlamaq üçün Şəkini

özlərinin strateji bazası etdilər.

Abbasilər dövründə ucqar vilayətlərin istismarı daha da artsa da, xarici siyasi vəziyyətin nisbi sabitləşməsi onların dinc yaşayışına və təsərrüfat həyatının canlanmasına səbəb oldu. Məhz bu dövrdə adı tez-tez Tiflisdən Təblaya (Telaviyə), oradan da Bərdə və Bab əl-Əbvaba aparən ticarət yolunun üstündə, Arranın böyük şəhərləri sırasında çəkilən Şəki şəhəri və eyni adlı vilayət Xilafətin şimal hüddudlarında mühüm rol oynamağa başladı.

Erməni tarixçisi Gevond VIII yüzilin II yarısında "Yəzidin idarə etdiyi" vilayətlərə hücum edən xəzər qoşunları haqqında verdiyi məlumatında "alban havarları" olan Şəkinin, Kambisenanın, Xozmasın və başqalarının adlarını çəkir. Ərəb müəllifləri əl-Yəqubi, ət-Təbəri və İbn əl-Əsir bu hadisənin 763-764-cü illərdə baş verdiyini təsdiq edirlər.

Xilafətin zəifləməyə başladığı VIII yüzilin sonu - IX yüzilin əvvəllərini Şəki məlikliyinin siyasi tarixinin başlanğıcı hesab etmək olar. XI yüzilin əvvəllərində də müstəqil siyasi vahid kimi mövcud olmuş bu məlikliyin əsasının qoyulması haqqında mənbələrin məlumatı bir qədər dolşuq olsa da, araşdırmalar buradakı hakimiyyətin məhz yerli alban hakimlərinə - Aranşahilərə mənsub olması fikrini təsdiq etməyə imkan verir.

XII əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş gürcü salnaməsi "Kartlis Tsxovreba" Şəki məlikliyinin əsasının qoyulmasını ənənəvi olaraq, erməni vilayəti Tarondan gələn və Baqratilər nəslindən olan üç qardaşın adı ilə bağlayır. Bu məlumata görə, VIII yüzilin son rübündə onlar "Şəkiyə gələrək burada qərarlaşmışdılar...". Yəni həmin mənbədəki məlumata görə, xəzərlərin viran qoyduqları Şəki vilayətində məskunlaşan qardaşlar "Qulquladək" olan yerləri, yəni demək olar ki, antik və erkən orta əsrlər Albaniyasının tarixi şimal-qərb vilayətlərini əhatə edən bütün ərazini ələ keçirmişdilər.

Qafqazda o dövrdə yaranan bütün xristian dövlətlərinin əsasının qoyulmasını ənənəvi olaraq Baqratilər nəslinə bağlayan gürcü salnaməsindən fərqli olaraq yerli, sinkron alban qaynağı Şəkinin sahibi Səhl ibn Sunbat (Səhl Smbatean) haqqında məlumat verirkən, onun qədim yerli hökmdar sülaləsi Zərmihir Aranşahi ilə bağlılığını xüsusi qeyd edir. Bu məlumata görə, Səhl, Mihranilərdən olan Vardanın kürəkəni Zərmihirin nəslinə mənsub idi. Qaynaqdakı qeydə əsasən, öz hakimiyyətini Albaniyada möhkəmlətməyə çalışan Vardan qədim alban nəslinə Aranşahilərdən olan 60 əri nahara dəvət etmiş, onlara "ölüm çörəyi" vermiş, sonra isə qohumu Zərmihirdən başqa hamısının boynunu vurdurmuşdu. Sözsüz ki, yerli qaynağın bu məlumatı, bəzi tədqiqatçıların irəli sürdüyü, mənşəcə gəlmə Mihranilərlə qohumlaşmış qədim alban soyundan olan Səhlin Baqratilər xanədanına mənsubluğu faktını inkar etmiş olur.

Albaniyada Mihranilərin hakimiyyəti ləğv edildikdən sonra ölkənin bilavasitə ərəblərə tabe edilmiş ayrı-ayrı vilayətlərində (Sünik, Beyləqan, Qəbələ, Şəki və s.) mənşəcə həmin sülaləyə mənsub knyazların - məliklərin imtiyazları qorunub saxlanılmışdı. Yeni qurulmuş ərəb Arran vilayətinin tərkib hissəsi olan tarixi alban vilayəti Arsax Aranşahilər nəslindən olan məliklər tərəfindən idarə edilirdi.

Moisey Kalankatlı Şəkinin bu nəsilədən olan sahibi "cəsür" məlik "Səhl Smbatean Aranşahik" haqqında 822-ci ildə ərəblərə qarşı edilən hücumla əlaqədar məlumat vermişdir.

Türk tarixçisi Münəccimbaşının əsərində XI əsrə aid yerli ərəb-dilli əlyazmasından gətirilmiş iqtibasa görə, 820-ci ildə xəlifə əl-Məmun, Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini Azərbaycan, Arran və Ermənistan hakimi təyin etdiyi dövrdə "Şəki əhli onun itaətindən çıxaraq, ərəb amilini öldürdü. Xalid onlara qarşı çıxış edərək, gecə hücum etmələrinə baxmayaraq, onları məğlubiyətə uğrattı və çoxlarını məhv etdi. Onlar sülh istədilər. [Xalid] ildə 500 min dirhəm vermələri müqabilində onlara aman verdi".

Hər iki məlumatın müqayisəvi təhlili Münəccimbaşının əsərində təsvir edilən hadisənin əvvəl baş verdiyini, onun xürrəmilər hərəkatının qızğın dövrünə aid olan və Moisey Kalankatlıın təqdim etdiyi birinci hadisə ilə üzvi bağlılığını aşkarlaşdırır. Lakin Bəbək hərəkatının güclü təsiri ilə Xilafətin Cənubi Qafqazdakı mövqeyinin zəifləməsi alban məlikləri Səhl ibn Sunbatı yeni addımlara sövq edir, ərəb mənbələrindəki məlumata görə, 835-ci ildə o, "Xilafətə qarşı üsyan qaldırıb, Arranı ələ keçirir". Görünür, elə buna görə, tarixçi Y.A.Paxomovun qeyd etdiyi kimi, Cənubi Qafqazda məhz həmin 835/36-836/37-ci illərdə zərb edilmiş pullar aşkar olunmamışdır. Bəlkə də elə bu fakt ərəb tarixçisi əd-Dinəvərinin həmin dövrdə Arazboyu torpaqların da Səhl ibn Sunbata məxsus olduğunu deməsinə səbəb olmuşdur.

Hakimiyyət dairəsini genişləndirmiş Səhl ibn Sunbat Xilafətlə barışıqın vacibliyini dərk edərək yeni, lakin bu dəfə xəyanətkar addım atır: qədim Aranşahilərə mənsub torpaqları vahid hakimiyyətdə birləşdirmək, alban dövlətçiliyini bərpa etmək naminə Bəbəkə ərəblərə təslim edir. Səhlin gümanı doğrudur: onun bu hərəkatını yüksək qiymətləndirən ərəblər Səhlə fəxri xələtlə yanaşı, "batrik tacını" təqdim edir, vergidən azad edirlər. Moisey Kalankatlıın məlumatına görə, Səhl "Ermənistan, İberiya və Albaniyanın ali hakimi" olur. Lakin Cənubi Qafqazın o dövr siyasi vəziyyəti elə idi ki, Arranı müstəqil idarə etmək hüququ əldə etmiş Səhl, əslində, Tovma Artsurininin yazdığına görə, yalnız "Şakenin sahibi" olaraq qaldı. Bir neçə il sonra isə, 853/4-cü ildə Xilafətə qarşı çıxış etmiş başqa yerli feodallarla yanaşı, Səhl də ərəb sərkərdəsi Böyük Buğa tərəfindən əsir alınmış Samirəyə göndərildi.

IX yüzilin son rübündə, Moisey Kalankatlıın məlumatına görə, "erməni tarixinin 336-cı ilində" (887-88), Qriqor Hammam "dağılmış Alban padşahlığını bərpa" edərək, yalnız adı qalmış Arran vilayətinin bir hissəsində - tarixi Albaniyanın vilayətlərindən olan Şəkidə hakimiyyəti ələ aldı. Məhz bu dövrdən, ərəb və erməni mənbələrində Şəkki (Şəki), Şake, gürcü mənbələrində qədim alban tayfaları erlərin (ərlərin) adına görə Ereti adlandırılan bu vilayətə həmçinin "Albaniya padşahlığı" da deyilməyə başlandı.

IX yüzilin sonu, X yüzilin əvvəlləri Sacilər sülaləsinin Cənubi

Qafqazda fəallaşdığı dövrdür. Görünür, məhz bu illər yalnız Kürün sol sahili bölgəsində - Şəkiddə hakimiyyətini saxlaya bilmiş Qriqor Hammam Cənubi Qafqazın çox hissəsini tabe etmiş Sacilərdən vassal asılılıqda idi¹.

X yüzilin əvvəllərində Hammamı ərəb, gürcü və erməni mənbələrində Adamərsə adı ilə məşhur olan oğlu əvəz etdi. Həmin əsrin 50-ci illərində yazan ərəb tarixçisi əl-Məsudi Şəki haqqında belə məlumat verdi: "Sanariya (ərəb mənbələrində Kaxeti Sanariya adlanırdı) ölkəsindən sonra Şəki gəlir. Əhalisi xristiandır. Bunlar arasında ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan müsəlmanlar da vardır. Onların hökmdan bizim kitabımız yazılan indiki vaxt Azər-Nərsə ben Hamamdır".

Katolikos İohann Drasxanakerti 909-cu ilin hadisələrini təsvir edərkən yazırdı ki, o, Yusif ibn Əbu-s-Sacın təqibindən qaçaraq "Albaniyanın şərq ucqarlarına getmiş və Qafqazın şimal-şərqində yaşayan hökmdar Adamərsənin yanına gəlib çıxmışdı". X yüzilin ortalarında Şəkiddə olmuş Anani Mokslunun qeydinə görə, "bu zaman hökmdarlıq taxtında hökmdar Atrmərsəhin oğlu, albanların mömin hökmdarı Hammamın nəvəsi İşxanik oturmuşdu". "Alban tarixi" əsərində isə İşxanikin Atrmərsəhlə (Adamərsə ilə) qohumluq əlaqəsinə dair başqa bir məlumat vardır: burada İşxanik Atrmərsəhin qardaşı, Hammamın isə oğlu adlandırılır. Göründüyü kimi, faktlardakı kiçik dolayılığa baxmayaraq, Hammamdan sonra gələn alban - Şəki hökmdarlarının yerli sülaləyə mənsub irsi hakimiyyətləri təsdiq edilir.

Mənbələr Adamərsənin dəqiq hakimiyyəti illərini müəyyənləşdirmək imkanı verməsə də, ərəb və yerli müəlliflərin məlumatı bu hökmdarın hələ 909-cu ildən də əvvəl hakimiyyətə gəldiyini, həmin yüzilin 40-cı illərində təxminən qaldığını sübut edir. Onun hakimiyyəti dövründə baş verən və mənbələrdə işıqlandırılan bir sıra mühüm siyasi hadisələrdən abxaz hökmdarı III Konstantinin (893-922) və Kaxeti (Sanariya) xorepiskopu I Kvirikenin (892-918) Şəki hüdudlarına hücumunu qeyd etmək olar. Gürcü qaynağındakı məlumata görə, "xorepiskop Kvirike abxazların hökmdarı Konstantini köməyə çağırdı, onlar Ereti hüdudlarına girib, Vejini qalasını mühasirəyə aldılar... Qala alınmadı, cümə günü, patriki Adamərsə gəlib çıxdı və sülh bağlandı. O, abxaz hökmdarına Arışini, Qavazini, Kvirikeyə isə Ortobini verdi". Mənbələrin müqayisəli təhlili həmin hadisənin 916-918-ci illər arasında baş verdiyini sübut edir. Şəki ərazisindən keçən və Tiflis, Təbla, Şəki, Bərdə ticarət-karvan yolu üzərində yerləşən həmin yaşayış məskənlərini Adamərsə yalnız 925-929-cu illərdə, Sacilər Kaxeti-Sanariya ərazisini tutduqdan sonra geri qaytara bilmişdi.

¹Ağdam rayonu Sofulu kəndi yaxınlığında Gavurqala adlı yerin xarabalıqlarında qazıntı işləri aparan arxeoloq Rəhim Vahidov Hammamın qardaşlarının qəbir daşını aşkar etmişdir. Qəbir daşındakı yazıda deyilirdi: *Bu, işxan Hammamın qardaşları Filipe ağanın və cavan yaşında getmiş Sunbat ağanın... məzarıdır*".

Adanərsədən sonra mənəbələr, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İşxaniki onun varisi adlandırılır. Bu hökmdarın adını Əshas kimi çəkən ərəb coğrafiyaçısı İbn Havqəl onun müsəlman Əbu Əbd əl-Məlik adını da qeyd edir və Salarilərə 1 milyon dirhəm miqdarında illik vergi verdiyini dəqiqləşdirir. Alban hökmdarı İşxanikin adı erməni katolikosu Anani Mokslunun 958-ci il tarixli məktubunda da çəkilir; Konstantin Baqryanarodnının "Alvaniya arxontu" (952) adlandırdığı adamın şəxsində də məhz İşxanik nəzərdə tutulur. Bu faktlar İşxanikin X yüzilin 50-ci illərinin sonunadək arasıkəsilməz hakimiyyətini təsdiq edir. Mənəbələrin şəhadətinə görə, məhz bu dövrdə, qonşu Sanariyanın hakimi İşxanikin böyük oğlu, xristian adı İohann olan Sənəkərim olmuşdur. Atasının ölümündən sonra (təq. 960-cı ildə) o, hökmdarlıq taxtını tutdu. Xüsusi ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, Şəki taxtını ələ keçirən Sənəkərim Sanariyanı (yəni Kaxetini) da öz vahid hakimiyyəti altında Şəki ilə birləşdirmişdi. Bu isə bu dövrdə Sanariyanın Şəki mülkiyyətinin bir vilayəti olduğunu, bu vilayətin idarəsinin bilavasitə vəliəhdə etibar edildiyini təsdiqləyir.

Hakimiyyəti ələ alan Sənəkərim Kürün sağ sahil bölgələrindən bəzilərini də öz mülklərinə qatararaq, bununla "alban taxt-tacının bərpası" adını qazana bildi. Bu hadisəni, eləcə də Sənəkərimin "albanların hökmdarı" adını qəbul etməsini kilsə böyük razılıqla qarşıladı, alban katolikosunun özü yeni hökmdarın başına tac qoydu. Bu, Sənəkərimin müstəqillik əldə etdiyini təsdiqləməklə yanaşı, onun tarixi Albaniya ərazisinə iddiasını da əsaslandırır. Şəki mülkiyyətinin güclənməsi və onun hakiminin başına alban hökmdarına məxsus tacın qoyulması qonşu müsəlman və xristian hakimlərinin diqqətinə səbəb oldu. Salari hökmdarı İbrahim ona tac və başqa qiymətli hədiyyələr, Tao (Tayk) hökmdarı David Kuropalat isə padşahlıq çələngi və tünd qırmızı rəngli uzun padşahlıq xəlti göndərdi.

Sənəkərimin hakimiyyətinin tanınması təsadüfi olmayan mühüm siyasi hadisə idi. Belə ki, həm Salari, həm də gürcü hakimləri bu əlaqədə öz məqsədlərini güdürdülər. Həmin dövrdə yenicə hakimiyyətə gəlmiş Salari hökmdarı güclənmiş Şəki mülkiyyətdən özünün Şirvanşahlara və Şəddadilərə qarşı mübarizəsində istifadə etmək istəyirdi. Cənubi Qafqazın qüdrətli feodal nəslinə mənsub olan Tao hökmdarı David də gürcü siyasi vahidləri arasında nüfuzunu möhkəmlətmək üçün o vaxtkı Şəki hakimi kimi qüdrətli müttəfiqə ehtiyac duyurdu. Güman etmək olar ki, Sənəkərim məhz Salari hökmdarı İbrahimplə razılığa gəldikdən sonra Şirvanşahın da iddiasında olduğu Qəbələ ərazisini tutmağa çalışmışdı. Bu cəhd müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnsə də, Sənəkərim həmin ərazini öz mülklərinə qatmaq ümidindən əl çəkməmişdi. Hadisələrin mənəbələrdəki məlumatdan görünən sonrakı inkişafı Sənəkərimin Qəbələni tuta bilmədiyini təsdiq edir.

Şəki hökmdarı Sənəkərimin çiçəklənən hakimiyyətinin sonu haqqında mənəbələrdə dəqiq məlumat olmasa da, bu hadisənin X yüzilin son illərində baş verdiyini güman etmək olar. Bu nüfuzlu hökmdarın ölümü Şəki mülkiyyətinin qüdrətini azaltdı: mənəbələr qonşu dövlətlərin, ilk növbədə gürcü hakimlərinin bu zəiflikdən öz

məqsədləri üçün istifadə etdiklərini xüsusi qeyd edirlər.

Gürcü mənbəyindəki məlumata görə, 1008-ci ildə abxaz hökmdarı III Baqrat "Kaxetini darmadağın edib, Ereti ölkəsini (yəni Şəkini) də ələ keçirdi, Abulalanı mtavar təyin edib, geri qayıtdı". Mənbədəki sonrakı məlumatdan aydın olur ki, Baqratın qoşunları gedən kimi şəkililər, görünür, bəlkə də boşalmış Şəki taxtını tutmaq ümidində olan yerli feodal Əbübladan (Abulaladan) üz döndərüb, Sənəkarimin dövründə mülkiyyətin itaətində olan Kaxeti-Sanariya xorepiskopu Davidlə sazişə girirlər. Lakin bu ittifaq uzun sürmədi. 1009-cu ildə Davidin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn III Kvirikenin dövründə III Baqrat Kaxeti və Şəki torpaqlarına hücum edib, yenidən həmin yerləri talan etdi. Geri qayıdarkən III Kvirike də əsir-girov sifətilə III Baqratın sarayına aparıldı.

Şəki mülkiyyətinin bu ağır dövründə, 1010-1014-cü illər arasında, Şəddadi hökmdarı Fəzl də öz mülklərinə həmsərhəd olan bu torpaqlar uğrunda mübarizəyə girişsə də, gürcülərin təzyiqi üzündən tezliklə öz iddialarından əl çəkməli olur.

1014-cü ildə III Baqratın ölümündən istifadə edən şəkililər və sanarlar üsyan edərək onun varisinin tabeliyindən çıxma bildilər; mənbənin yazdığına görə, "əvvəlki hakimlər yenidən öz ölkələrinə sahib oldular". Bu vaxtdan başlayaraq ta Səlcuq hücumlarınadək Şəki ilə Kaxeti (Sanariya) arasındakı vassal-süzeren münasibətlərində yerdəyişikliyi baş verdi; süzeren Kaxeti hökmdarı III Kvirike oldu. Onun dövründə bu iki vilayətin siyasi yaxınlaşması prosesində yeni addımlar atıldı. Lakin yaxınlaşmaya baxmayaraq, mənbələr sanarlar (kaxlar) və şəkililəri biri-birindən fərqləndirirdi. Gürcü salnaməsi 1021-1023-cü illərdə abxaz hökmdarı Giorgi ilə Bizans imperatoru II Vasilinin qoşunları arasında baş verən vuruşlarda iştirak edən "sanarlar və şaklar" haqqında məlumat verir. Anili Samuel "Şəki hökmdarı Kvirike"nin, XI yüzilin müsəlman müəllifləri Şəki sahibi Axsartanın adlarını çəkirlər. XIII yüzil erməni tarixçisi Vardanın işlətdiyi "Kürike, Albaniya hökmdarı" ifadəsi isə bu müəllifin Şəkini (və onunla birlikdə Sanariyanı) ənənəvi də olsa, hətta alban dövlətçiliyinin varisi hesab etdiyini təsdiqləyir.

Müstəqil Şəki mülkiyyətinin tənəzzülü dövründə dövlətin siyasi mərkəzinin - hökmdarların iqamətgahının qədim alban şəhəri Təlava (Telaviyə) köçürülməsi, şübhəsiz, həmin dövrdə Şəkinin özündə baş verən siyasi çəkişmələrdən xəbər verir. Bu illərdə başsız qalmış Şəkini öz təsir dairəsində saxlamağa çalışan Kaxeti (Sanariya) hökmdarı III Kvirike Şəddadilərə, eləcə də əvvəl ona müttəfiqlik edən, sonra isə düşmən kəsilən Tiflis Cəfərilər əmirliyinə qarşı mübarizəni davam etdirdi. 1037-1038-ci illərdə Tiflisin iki il çəkən mühasirəsi dövründə öldürülən Kvirikedən sonra Kaxeti taxtı onun bacısı oğlu Qaqikə, ondan sonra isə sonuncunun oğlu Axsartana keçir. Məhz bu hakimin dövründə (1058-1084) Səlcuq yürüşlərinin başlanması ilə əlaqədar Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şəki və onun ətraflarında mühüm hadisələr baş verir. Şirvan-gürcü münasibətlərinin kəskinləşdiyi bu dövrdə Şəki yaxınlığındakı bəzi qalaların, o cümlədən Şəkinin özünün əldən-ələ keçməsi soltan Alp Arslanın hücumları ilə dayandırılır; tarixçi

Sədrəddin əl-Hüseyninin məlumatına görə, gürcü-abxaz hökmdarı IV Baqratın Bərdəyə və b. yerlərə hücumunun qarşısı alındıqdan sonra (1067) müttəfiqinin məğlubiyyətindən qorxuya düşən II Axsartan sultanın xidmətinə gəlir və öz mülləklərinin qorunması naminə, hətta islamı qəbul edərək, səlcuqlara xərac verəcəyinə boyun olur. Bununla belə, sonrakı illərdə də Şəki və onun ətrafındakı qalalar uğrunda mübarizə davam edirdi. Münəccimbaşının əsərindəki məlumata görə, 1072-ci ilin əvvəlində "Şəki sahibi Axsartanın naibi" müsəlmanların əlində olan Maluq qalasını ələ keçirəndə, birləşmiş Şirvan-Şəddadi qoşunları həmin ilin ramazan (iyun) ayında qalanı geri qaytara bilməmiş, hətta onu yerlə-yeksan etmişdilər.

Şəkinin sonrakı dövr tarixi bilavasitə Səlcuqlar, eləcə də Şirvanşahlarla bağlı olsa da, mənbələr ilk monqol hücumundan dərhal sonra, 1221-ci ildə gürcülərin Şəki və Qəbələni ələ keçirməsi haqqında məlumat verir. Həmin dövrün müəllifi ən-Nəsəvinin yazdığına görə, 1227-ci ildə sultan Cəlaləddin Mənguburnı "Səfiəddin Məhəmməd ət-Tuğraını Şirvanın şəhərləri olan Şəki və Qəbələnin vəzirini təyin etdi. Bu şəhərləri gürcülər Şirvan sahibindən bir neçə il əvvəl, hələ güclü olduqları vaxt tutub almışdılar".

§ 6. SALARİLƏR DÖVLƏTİ

X əsr Azərbaycanın siyasi tarixində mövcud dövlətlərin möhkəmlənməsi və yenilərinin yaranması dövrü olub. Burada hakimlik edən sülalələr müsəlmanların mənəvi-siyasi başçısı xəlifəyə zahirə itaətlərini saxlayır, lakin bir sıra hallarda Yusif Sacinin təmsalində gördüyümüz kimi, siyasi hakimiyyəti də ələ keçirirdilər.

Saciləri mənşəcə Deyləmdən olan Salarilər əvəz etdilər. Onların Azərbaycandakı ilk nümayəndəsi Deyləm hakimi Məhəmməd ibn Müsafirin oğlu Mərzban ibn Məhəmməd oldu. Hələ Deyləmdə olarkən o, qardaşı Vəhsudanla birlikdə atasına qarşı çıxaraq, vilayətin başlıca qalaları Tarom və Samiramı (Şamiramı) ələ keçirdi. 941/942-ci ildə Mərzban ibn Məhəmməd Sacilərin son nümayəndəsi Deysəmin hökumətində maliyyə vəzirini vəzifəsini daşıyan Əli ibn Cəfərin təhrkilə Azərbaycana hücum edir. Döyüş zamanı Deysəmin bir çox döyüşçüləri, əsasən kürdlər və deyləmlilər Mərzbanın tərəfinə keçirlər. Deysəm isə salamat qalmış kiçik dəstəsiylə ona sığınacaq vermiş Vaspurakan hakimi, dostu Qağık Artsruninin yanına qaçır.

Deysəmin ordusunu darmadağın edən Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirir. Sacilərin keçmiş vəzirini Əli ibn Cəfəri isə şərtləşdikləri kimi əvvəlki vəzifəsində saxlayır. Lakin çox keçmədən vəzirin

aleyhdarları Mərzbanı ona qarşı qaldırırlar. Bunu başa düşən Əli ibn Cəfər onun guya Salari xəzinəsi üçün böyük miqdarda pul əldə etmək məqsədilə Təbrizə getməsinə icazə verməsini xahiş edir. Mərzban razılıq verir və deyənlilərə dəstəsinin müşayiəti ilə onu Təbrizə göndərir. Təbrizə gələn Əli əhali ilə razılışıb, Vaspurakanda gizlənməmiş Deysəmi şəhərə dəvət edir.

Bu dövrdə Təbrizdə baş verən hadisələrin gedişini müxtəlif tərzdə işıqlandıran orta çağ müəllifləri (İbn əl-Əsir, İbn Misqəveyh) bircə məsələdə həmrəydir: öz mənafeyi xətinə gah Deysəmin, gah da Mərzbanın tərəfini tutan hiyləgər vəzirin məkrliliyi həm onu müşayiət edən deyənlilərin, həm də bir çox günahsız şəhərlin qanına bais oldu.

Deysəm və Mərzbanın qoşunları Təbriz yaxınlığında qarşılaşırlar. Təbrizlilərə arxalanan Deysəm tərəfdarları ilə şəhərə daxil olur. Mərzban isə Təbrizi mühasirəyə alaraq, yenidən vəzirə dil tapır, ona toxunmayacağına söz verir.

Təbrizin mühasirəsinin uzanması Deysəmi gizləncə şəhəri tərk edib, Ərdəbilə getməyə məcbur edir. Bundan xəbər tutan Mərzban yardma gəlmiş qardaşı Vəhsudanla birlikdə Ərdəbili mühasirəyə alır. Uzunmüddətli mühasirə şəhərdəki ehtiyatların tükənməsinə, ərdəbillilərin üsyan qaldırmasına səbəb olur. Deysəmin vəziri Nəimi də əhalini üsyana təhrik edənlərdəndi. Mərzbanla gizli danışıqlara girən Nəimi öz hökmdarını barışığa razı sala bilir. Əldə olunmuş razılığa görə Deysəm öz ailəsi ilə Tarom qalasında yaşamaq icazəsi alır.

Bu hadisədən sonra Deysəmin adı bir müddət tarix səhnəsində çəkilir. Paytaxt şəhəri Ərdəbil isə xeyli müddət müqavimətini davam etdirsə də, nəhayət, Mərzban tərəfindən ələ keçirilir. Dövrün qaynağı, Ərdəbili işğal edən Mərzbanın dinc əhaliyə tutduğu amansız divandan xəbər verir.

Deysəm üzərindəki qələbədən sonra Azərbaycanın tam hüquqlu hakiminə çevrilən Mərzban ibn Məhəmməd bu ərazidə Salarilər sülaləsi hakimiyyətinin əsasını qoyur. Məhz onun hakimiyyət başında olduğu illər bu dövlətin çiçəklənmə dövrünə təsadüf edir. Salarilərin bu zamankı səhədləri Sacilər dövlətinin ən yüksək inkişaf dövrü hüdudları ilə üst-üstə düşürdü. Demək olar, bütün Azərbaycanı ələ keçirmiş Mərzban ibn Məhəmməd Ermənistanda da hakimiyyətini təsdiqlədi, əvvəllər Sacilərə vergi verən şirvanşahları indi də onlara vergi ödəməyə məcbur etdi. Beləliklə, Salarilərə tabe edilmiş ərazinin hüdudları şimalda Dərbəndədək çatdı.

Mərzbanın hakimiyyətinin başlanğıcında, 943/44-cü ildə ruslar yenidən Azərbaycana soxuldular. Xəzər dənizi vasitəsilə Kür çayının mənsəbinə çıxmış ruslar çayın axarına qarşı üzərək Bərdəyə çatdılar. Mərzban beş min nəfərlik qoşunla onlara qarşı çıxış etdi. Dövrün qaynağında iki ordunun qarşılaşması bu cür təsvir edilir: "Heç bir saat keçməmişdi ki, müsəlmanlar qaçmağa məcbur edildilər, deyənlilər son nəfərinədək qırıldılar... Ruslar [şəhərdə] yerləşib, aman verəcəklərini bildirdilər, özlərini yaxşı apardılar. [Sonra] hər tərəfdən müsəlman qoşunları axışib gəldilər. Ruslar onlarla döyüşdülər, müsəlmanlar isə ruslarla döyüşdə tab gətirmirdilər. [Silahsız] şəhər əhalisi rusları daşlayır, onların üstünə çıxırdı. Bu bir müddət davam etdi. Rusların

carçısı əhaliyə üç gün ərzində şəhəri tərk etmək əmrini elan etdi. Getmək imkanı olanların hamısı şəhərdən çıxdı, əhalinin əksəriyyəti isə təyin olunmuş vaxtdan sonra da Bərdədə qaldı. Ruslar onları qılıncdan keçirib, xeyli insanı məhv etdilər, qırğından sonra əhalinin on min nəfərə yaxınını əsir aldılar. Onları came məscidinə yığıb dedilər: "Həyatınızın bahasını verin, yoxsa sizi qıracağq". Xristian olan birisi hamının yerinə danşaraq, adambaşı 20 dirhəm haqq müəyyənləşdirdi. Bu təklifi yalnız ağıl sahibləri qəbul etdilər. Ruslar onlardan bir şey qopara bilməyəcəklərini gördükdə hamısını döyməyə başladılar. Yalnız qaça bilənlər xilas oldular. Ruslar əhalinin əmlakını qənimət kimi ələ keçirdilər, əsirləri qul etdilər, xoşlarına gələn qadınları da özləri üçün seçdilər".

Bu hadisə haqqında məlumat verən "Alban tarixi"nin müəllifi də təsdiq edir ki, ruslar "şəhərliləri qılıncdan keçirdilər və əhalinin bütün əmlakına yiyələndilər".

Mərzban ibn Məhəmməd bu dəfə ruslara qarşı otuz min nəfərlik qoşun yeritdi, lakin yenə də uğursuzluğa düşər oldu. Çox keçmədən gözlənilməz hadisə baş verdi: qədərsiz meyvə yemiş ruslar arasında epidemiya başladı. Mərzban ruslara yenidən hücum etdi. Bu dəfə o, fənd işlədərək, yalnız müəyyən işarədən sonra həmlə ruslara edəcək dəstəni pusquda saxladı. Döyüş başladı, Mərzbanın qoşunu qəsdən qaçmağa üz qoyaraq, pusquda dayanan dəstənin yanından keçdi. Lakin ruslara qarşı ürəklərdə elə böyük qorxu vardı ki, geri çəkilən döyüşçülər pusquda dayanan dəstəyə hücum işarəsi vermədilər. Vəziyyəti belə görən Mərzban həyatı bahasına olsa da, qorxuya düşmüş döyüşçüləri öz ardınca aparmaq qərarına gəlir. İrəli atılaraq, pusquda dayanmış dəstəyə işarə verən döyüşçüləri də öz ardınca aparır. Ruslar məğlubiyyətə uğrayırlar. Onların sərkərdəsi isə həlak olur. Lakin şəhərin mühasirəsi hələ də yanılmamış, uzun müddət davam etmişdi.

Elə bu zaman Azərbaycanın cənub hissəsi Mosul əmiri qoşunlarının hücumuna məruz qaldı. Qoşunun bir hissəsini Bərdənin mühasirəsində saxlayan Mərzban cənuba, Mosul əmirinin qoşunlarının yetişdiyi Səlməsa tərəf hərəkət edir. Rəqiblər arasında döyüş baş verir. Yağmağa başlayan qar əsasən bədəvi ərəblərdən təşkil edilmiş Mosul qoşununun geri çəkilməsinə səbəb olur. Məhz bu vaxt, Bağdad üzərinə yürüş etmək qərarına gəlmiş Mosul əmiri öz sərkərdəsini tabeliyində olan qoşunla geri çağırır.

Şiddətlənməkdə olan epidemiya və müsəlmanların aramsız mühasirəsi rusları Bərdəni tərk etməyə məcbur edir. Onlar qarət etdikləri qənimətlərlə yüklənmiş gəmilərinə minərək, öz ölkələrinə tərəf üzürlər. Mərzbanın mühasirə dəstəsi isə o qədər zəif idi ki, düşmənin çıxıb getməsinə heç bir maneçilik törədə bilmədi. Beləliklə, Mərzban mosullulara qarşı yürüşdən qayıdanadək ruslar Bərdə və onun ətrafını tərk etdilər.

Dövlətinin cənub-şərq sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədilə Mərzban Həmədan və İsfahan hakimi, Buveyhilər sülaləsindən olan Rükəddövlə (941-977) ilə müharibəyə başlamaq qərarına gəlir. 948/49-cu ildə Qəzvin yaxınlığındakı döyüşdə Mərzbanın qoşunları məğlubiyyətə uğrayır, o özü və bir neçə sərkərdəsi

isə əsir alınaraq, İsfahandan cənubda yerləşən Samiram qalasına göndərilir.

Bu hadisədən sonra Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə başlanır. Qoşunların bir hissəsi Mərzbanın Ərdəbilə gəlmiş atası Məhəmməd ibn Müsafirə sədaqət andı içir. Lakin çox keçmədən ordu özbaşnalıq edən Məhəmmədə qarşı çıxır. Canını götürüb oğlu Vəhsudanın yanına qaçan Məhəmməd oğlu tərəfindən həbs edilir.

Mərzban üzərində qələbə qazanan Rükəddövlə öz sərkərdələrindən Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaqı Azərbaycan hakimi təyin edir.

Hadisələrin gedişindən narahat olmuş Vəhsudan, Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaqa qarşı çıxış etmək üçün hələ də Taromda yaşayan keçmiş Azərbaycan hakimi Deysəmi ölkəyə dəvət edir.

Məhəmməd ibn Müsafir qaçandan sonra Ərdəbildə qalmış deyləmlilər Mərzbanın sərkərdələrindən biri olan Əli ibn Fəzli özlərinə başçı seçmişdilər. Vəhsudanın sözü ilə Deysəmi Azərbaycan hakimi kimi tanıyan Əli ibn Fəzl onunla birləşir. Deysəm isə Varsana gələrək, döyüşə hazırlaşmağa başlayır. O, bütün xəzinəni və başqa sərvətləri vəzir İbn Mahmuda etibar edib, döyüşün nəticəsini Muğan dağlarında gözləmək əmrini verir. Bütün xəzinəni əlində cəmləşdirmiş İbn Mahmud xəyanət yoluna keçərək Ərdəbilə gəlir və Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaqın tərəfinə keçir. Bu hadisə Deysəmlə Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaq arasında baş vermiş döyüşün taleyini həll edir. Nəticədə Azərbaycanın cənub-şərq vilayətləri Buveyhیلərin əlinə keçir və Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaq tərəfindən idarə olunmağa başlayır. Azərbaycan və Dvin qarışıq Ermənistanın başqa vilayətləri isə yenidən Deysəmin idarəsi altına keçərək, ona vergi ödəməyə başlayır.

Böyük sərvət toplaya bilmiş Deysəm Ərdəbilə gəlir və burada şəhəri idarə edən deyləmli sərkərdə Əli İbn Mişaki ilə toqquşur. Deysəmə xidmət edən deyləmlilərin çoxu Əli ibn Mişakinin tərəfinə keçir. Məğlubiyətə uğrayan Deysəm kürdlərdən ibarət dəstəsi ilə Ermənistanı qaçmalı olur.

952/53-cü ildə Salarilər sülaləsinin hələ də Samiram qalasında saxlanılan banisi Mərzban ibn Məhəmməd həbsdən qaça bilir. O, Ərdəbilə gələrək, Azərbaycanda öz hakimiyyətini bərpa edir, Əli ibn Mişakini isə Deysəmin ardınca Ermənistanı göndərir. Bundan xəbər tutan Deysəm Mosula, oradan isə Bağdada, onu hörmətlə qarşılayan xəlifənin hücumuna gedir. Lakin çox keçmədən vəziyyət elə gətirir ki, Deysəm Bağdadı tərk edib yardım almaq üçün Mosula, Nəsirəddövlənin yanına getməli olur. Rədd cavabı alan Deysəm Dəməşqə - Nəsirəddövlənin qardaşı Seyfəddövlənin, oradan isə 955/56-cı ildə köhnə dostu Vəspurakan hakiminin oğlunun yanına yollanır. Burada olarkən o, Mərzbanın üsyan etmiş əhalinin çıxışını yatırmaq üçün Dərbəndə getməsindən xəbər tutur. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Deysəm öz qoşununu Azərbaycana yeridərək, Səlmas şəhərini tutur. Mərzbanın göndərdiyi qoşun darmadağın edilir. Lakin Deysəm Səlması əlində saxlaya bilmir və yenidən Vəspurakana, hamisinin yanına qayıdır. Dərbənddən qayıdan Mərzban Vəspurakan hakimindən Deysəmi təslim etməsini tələb edir. Onun əmrilə Deysəm zindana atılır. 957/58-ci ildə,

artıq Mərzbanın vəfatından sonra, Salari əmirlərindən biri həbsxanada saxlanılan Deysəmi öldürtdürür. Beləliklə, dövrün parlaq şəxsiyyətlərindən biri olmuş Deysəm ibn İbrahim tarix səhnəsindən çıxır.

957-ci ilin sonunda Mərzban vəfat etdi. Hökmdarın ölümündən sonra onun oğulları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. İbn Misqəveyhin məlumatına görə, Mərzban hakimiyyəti rəsmi olaraq Vəhsudana vəsiyyət etsə də, əlaldan böyük oğlu Custanı özünün varisi elan etmiş, qəbul etdiyi bu qərar haqqında bütün qalaların rəislərinə məxfi məlumat göndərmişdir. Məhz bu səbəbdən rəsmi olaraq varis elan edilmiş Vəhsudan Custana tabe olduqlarını bildirmiş qala rəislərinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Vəhsudan Ərdəbilə tərk edərək Taroma qayıtmalı olur. Hakimiyyət o biri qardaşlarının da dəstəklədiyi Custanın əlinə keçir. İqamətgahı Ərdəbildə qurmuş Custan hakimiyyəti ələ alaraq, Deysəmin keçmiş vəziri Əbu Abdullah ən – Nəimini özünün vəziri təyin edir. Urm hakimi Custan ibn Şərməzandan başqa, Salarilərə tabe olan bütün yerlərinin hakimləri hökmdara sədaqət andı içirlər. Lakin zahiri sakitliyinə baxmayaraq, hakimiyyət uğrundakı mübarizə Vəhsudanın gördüyü tədbirlər nəticəsində getdikcə daha kəskin şəkil alırdı. Bu məqsədlə o, müxtəlif fəndlərə əl atır, əməklərinə verilən haqla razılaşmayan Salari qoşunu içərisində narazılıq alovunu qızışdırmağa çalışır, qardaşları küsdürüb, hətta bəzi feodalları onların əleyhinə qaldırmağa cəhd göstərirdi. Custanın sarayında baş verən hadisələr də vəziyyətin ağırlaşmasına az təsir etmirdi. Elə bu zaman, Custanın gözündən salınmış vəzir Nəimi Ərdəbildən Muğana qaçaraq, burada özünü əl – Müstəcirbillah adı ilə elan xəlifə etmiş fırıldaqçı bir şəxsə görüşür. Öz mənafeyi xatirinə Nəimi həmin şəxsi xəlifə kimi “tanyaraq”, onu ilk növbədə Azərbaycanı tutmağa çağırır. Özünü Salarilərdən təcrid etmiş Urm hakimi Custan ibn Şərməzan da onlara qoşulur. Vəziyyətin təhlükəli olduğunu dərk edən hökmdar Custan öz qoşunlarını təzə peyda olmuş “xəlifə”nin və Custan ibn Şərməzanın birləşmiş qüvvələrinə qarşı göndərir. Döyüş müxalifət qüvvələrinin məğlubluğu, “xəlifə”nin əsir düşməsi ilə nəticələnir. Custan ibn Şərməzan isə öz dəstəsi ilə Urmiyaya qaçır. Lakin hökmdarın bu müvəffəqiyyəti də onun Salari taxtındakı hakimiyyətini möhkəmləndirə, daxili çəkişmələrə son qoya bilmədi. Vəziyyəti ilə razılaşa bilməyən Vəhsudan isə yeni yollara əl atır: bu dəfə Mərzbanın oğlu İbrahimi yanına dəvət edərək, onu hədiyyələrlə öz tərəfinə çəkir, Mərzbanın üçüncü oğlu Nəsiri isə

Custanın üstünə göndərə bilir. Əmisinin sözlərinə aldanan Nəsir qardaşı Custanı tərک edib Muğana gəlir. Burada möhkəmləndikdən az sonra Ərdəbilə hücum edib, Custanı şəhərdən çıxmağa məcbur edir. Custan Ərdəbilin 6 fərsəxliyində yerləşən Nir qalasında sığınacaq tapır.

Qardaşının məğlubiyyətindən sonra Nəsir hakimiyyəti öz əlinə alır. Lakin bu hökəmranlıq uzun sürmür. Custan ordusunun özəyini təşkil edən kürdlər və deyləmlilər Nəsirə tabe olmaq istəmirlər. Əmisi Vəhsudan da ona yardım göstərməkdən imtina edir. Əli hər yerdən üzülən Nəsir qardaşı Custanı Ərdəbilə dəvət edir. Lakin artıq Custan da Salari dövlətini bürümüş böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmaq iqtidarında deyildi. Siyasi pərakəndəlik, tez-tez baş verən feodal çəkişmələrin nəticəsində dilənçi halına düşmüş yerli əhalinin çıxışları bir qədər əvvəl qüdrətli olan bu dövlətin zəifləməsinə gətirib çıxarıır.

Yaranmış çıxılmaz vəziyyət Custan və Nəsiri əmiləri Vəhsudana müraciət etməyə məcbur edir. Vəhsudanın yalançı vədlərinə aldanan qardaşlar anaları ilə birlikdə Taroma gəlir və burada həbs olunurlar.

Xəbər bu zaman Ermənistanda olan İbrahimə çatdıqda o, anasını və qardaşlarını xilas etmək üçün qoşun toplamağa başlayır. Lakin artıq iş işdən keçmişdi: Custan, Nəsir və onların anası həbsxanada qətlə yetirilmişdilər.

İbrahimin hadisələrin inkişafına göstərəcəyi təsirdən narahat olan Vəhsudan Urmiya hakimi Custan ibn Şərməzandan başqa Əhər hakimi Custan ibn Rəvvadı da öz tərəfinə çəkə bilir. Hər iki hakimin və Vəhsudanın oğlu İsmayılın birləşmiş qüvvələri İbrahimə qarşı çıxış edirlər. Bu qüvvə qarşısında duruş gətirə bilməyən İbrahim yenidən Ermənistanı qaçır. Custan ibn Şərməzan isə Marağaya sahib olub, onun ərazisini də müllərinə qatır.

Lakin hakimiyyət uğrunda mübarizə bununla başa çatmır. Güclü qoşun toplaya bilən İbrahim Custan ibn Şərməzanla münasibətləri nizama salır; sonra Azərbaycana daxil olub, Ərdəbil şəhərini tutur. Ərdəbil hakimi İbn Mişaki Vəhsudanın yanına qaçmalı olur. Hücumu davam etdirən İbrahim bu dəfə Vəhsudanın möhkəmləndirilmiş Tarom qalasını ələ keçirə bilir. Müvəffəqiyyətə yətsizliyə uğramış Vəhsudan Taromu tərک edir. Mühüm qələbə əldə edərək İbrahim 961/62-ci ildə Salarilərə məxsus bütün torpaqları öz hakimiyyəti altında birləşdirir. İbrahimə fəxri paltar göndərən xəlifə onu Salarilər dövlətinin hökəmdarı kimi tanıdığını elan edir.

Mənbələrdən görünür ki, sonrakı beş il ərzində Salarilər dövləti dinc həyat şəraitində yaşamışdır. 965/66-cı ildə hələ də sakitləşmə bilməyən Vəhsudan, İbn Mişaki ilə birlikdə Deyləmdə yaxşı təchiz olunmuş qoşun toplayaraq Taroma qayıdır və qalanı ələ keçirir. Bu hadisə Vəhsudanın hakimiyyəti ələ keçirmək yolunda Salari hökəmdarı, qardaşı oğlu İbrahimlə apardığı müharibənin başlanğıcı olur. Vəhsudan tərəfdən qoşuna İbn Mişaki başçılıq edirdi. Müharibənin əvvəlində İbrahimin qoşunları bir sıra uğurlar qazana bilirlər, lakin döyüşlərdən birində ağır yaralanmış İbrahim döyüş meydanını tərک edərək, böyük çətinliklərdən sonra kiçik dəstəsi ilə Rey hakimi, qohumu

Rüknəddövlənin sahib olduğu əraziyə çatır.

İbrahimi hörmətlə qarşılayan Rüknəddövlə ona qiyətli hədiyyələr verərək, öz vəziri və katibi İbn Amidin başçılığı altında yaxşı hazırlıq görmüş qoşun dəstəsini onun ixtiyarına verir. 965-ci ildə İbrahim İbn Amidlə birlikdə yenidən Azərbaycan sərhədini keçir. İbn Amidin köməyi ilə o, Custan ibn Şərməzanla dostluq münasibətləri yarada bilir. Beləliklə, Rey hakimi Rüknəddövlənin fəal yardımını sayəsində İbrahim yenidən Salarilər dövlətinin taxtına sahib olur. Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, o, Salari dövlətinin əvvəlki əzəmətini bərpa edə bilmir: mərkəzdənqaçan qüvvələr güclənirdi, Mərzbanın hakimiyyəti illərində Salarilərə tabe olan, ona vergilər ödəyən bir çox vilayət hakimləri özlərini müstəqil elan edərək, vergi verməkdən boyun qaçırdılar. Feodal pərəkəndəliyini aradan götürüb, Salarilərə tabe olan bütün torpaqları birləşdirmək məqsədilə İbrahim Cənubi Qafqaz hüdudlarında bir neçə yürüş etdi. 967/68-ci ildə o, dəniz vasitəsilə Şirvana hücum edib, Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədlə müqavilə bağladı və ondan pul aldı. Lakin Dərbənd əmiri Əhməd ibn Əbdülməlik İbrahimi gö-rüşməkdən imtina edərək, Məşqət sahillərində onun gəmilərinə hücum etdi və onu geri qayıtdı. Beləliklə, İbrahim vaxtilə Salarilərin əlində olan bəzi torpaqların tabeçilikdən çıxmağa başlaması faktı ilə qarşılaşdı. 971-ci ildə Salarilər yenidən yaranmış Şəddadilər dövləti hüdudlarına daxil edilmiş Gəncəni də itirdilər. Gəncə ilə birlikdə Arran torpaqlarının bir hissəsi də Şəddadilərin ixtiyarına keçdi.

Şəddadilərin yürütdüyü müstəqil siyasət, qalan torpaqlarını da itirmək qorxusu İbrahimi yeni rəqiblərə qarşı çıxmağa məcbur etdi. Çox keçmədən onun qoşunları Gəncəyə yaxınlaşıb, şəhəri mühasirəyə aldılar; lakin Şəddadilər şəhərlərinin müdafiəsində duraraq, İbrahimin qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etdilər. İbrahim sülh müqaviləsi bağlayaraq Ərdəbilə qayıtdı. Tezliklə Salarilərin tabeçiliyində olan Ermənistan torpaqlarının da bir hissəsi Şəddadilərin hakimiyyəti altına keçdi.

Məhz bu dövrdə hələ VIII əsrdən Azərbaycanda məskən salmış Rəvvadilər Salarilərin tabeliyində olan Əhər və Qaradağda müstəqil hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar.

Yerli feodalları öz hakimiyyəti altında saxlamaq üçün İbrahim bir sıra tədbirlərə əl atdı; hətta bəzi feodallara Salarilərin hakimiyyətinə xidmət müqabilində torpaq vermək (inzibati *ıqa*) qərarına gəldi. Lakin belə tədbirlər də iri feodalların çoxunu ram edə bilmədi, əksinə, dövlət öz torpaqlarının bir hissəsini itirdi. Davam etməkdə olan feodal çəkişmələri təsərrüfatın vəziyyətinə mənfi təsir edir, ticarətin tənəzzülü prosesini sürətləndirirdi. Bəzi vilayət hakimlərinin Salarilərə ödədikləri vergiləri kəsməsi, dövlət xəzinəsi gəlirlərinin xeyli azalmasına gətirib çıxardı. İbn Misqəveyhin məlumatına görə, İbrahimin bu dövrdə Azərbaycanda topladığı vergilərin məbləği cəmi 2 milyon dirhəmə bərabər idi.

Salarilər hakimiyyətinin son illəri mənbələrdə lazımi səviyyədə əksini tapa bilməyib. Bu mənbələrdə olan cüzi məlumat əsasında yalnız bunları qeyd etmək olar: X əsrin 70-ci illərinin sonlarında güclənmiş feodal çəkişmələri və müstəqillik uğrunda mübarizə ona gətirib çıxartdı ki, əsrin 50-ci illərində Salarilərə 50 min dinar vergi

verən Əbülheycə ibn Rəvvad artıq 981-ci ildə Salari hökmdarı İbrahimə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Bu mübarizə Rəvvadilərin qələbəsilə başa çatdı; son Salari hökmdarı İbrahim həbsxanaya salındı. Məhz bu zamandan etibarən Salarilər dövlətinin əlində qalmış torpaqların bir hissəsi də Rəvvadi sülaləsindən olan Əbülheycənin hakimiyyəti altına keçdi.

Salarilərin əlində yalnız Dəbil (Dvin) və onun civarları qaldı. Bu torpaqlar hələ İbrahimin sağlığında onun oğlu Əbülheycəyə (Rəvvadi hakimi Əbülheycənin adaşı) verilmişdi. Erməni tarixçisi Asogikin verdiyi məlumata görə, bu torpaqlar 983-cü ilədək Salari Əbülheycənin əlində qaldı, sonra müvəqqəti olaraq Qoxtan (Qoltn) vilayətinin əmiri naçıvanşah bəqəbli Əbu Duləf tərəfindən tutuldu. Nəhayət, 987/88-ci ildə öz mülklərini genişləndirmək yolunda uğurlu siyasət yürüdən Rəvvadi hakimi Əbülheycə bu torpaqları Əbu Duləfdən alaraq, Rəvvadilər dövlətinin torpaqlarına qatdı.

Beləliklə, Salarilər dövləti süqut etdi. Tarix səhnəsində təqribən 40 il olmuş bu dövlət də Sacilər dövləti kimi Azərbaycanın və qonşu ölkələrin həyatında nəzərə çarpacaq dərəcədə mühüm rol oynadı. Həmin dövrün siyasi mənzərəsini təsvir etmiş ərəb coğrafiyaşünas səyyahı İbn Havqəl yazırdı: "Biz [Arran, Azərbaycan və Ərminiyyəyə (Ermənistan)] vahid ərazi kimi baxırıq. Doğrudan da bunları yalnız bir hökmdar idarə edirdi. ...İbn Əbu-s-Sac, onun nökrəri Müflih, Deysəm ibn Sədluyə, Mərzban ibn Məhəmməd - o, həmçinin, əs-Salar da adlanırdı, belə hökmdarlardan olmuşlar".

§ 7. RƏVVADİLƏR DÖVLƏTİ

Azərbaycanın siyasi tarixində Rəvvadilər dövləti X yüzilin sonundan başlayaraq təqribən bir əsr ərzində olduqca mühüm rol oynamışdır.

Rəvvadilərin əcdadları Azərbaycana ilk dəfə VIII əsrin sonunda gəlmişdilər. Məhz o zaman Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin canişini Yəzid ibn Xatim əl-Mühəlləbi (785-786) xəlifənin sərəncamı ilə əzd qəbiləsindən olan yəmənli Rəvvad ibn əl-Müsənnanı həm qəbilələri ilə birlikdə o vaxt "kiçik kənd olan" Təbrizdə yerləşdirmişdi. Mənbələrdə onun oğulları əl-Vəcnə, Məhəmməd və Yəhya haqqında da məlumat var. Əl-Yəqubinin verdiyi xəbərə görə, Təbrizdən Bəzzədək bütün torpaqlar Rəvvada verilmişdi. Ondan sonra həmin torpaqları oğlu əl-Vəcnə idarə edirdi. O, Təbrizin abadlaşdırılması ilə məşğul olmuş, orada qala tikdirmiş, onu divarlarla əhatə etdirmişdi.

Xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə əl-Vəcnə ibn ər-Rəvvad və onun qulamı Sadaka ibn Əli Marağam da Rəvvadilərin mülklərinə qatmaq, sonra isə Xilafətdən tamamilə ayrılmaq cəhdi etdilər. Lakin xəlifənin Azərbaycandakı canişini

Huzəymə ibn Xazim ət-Təməmi (786-787) onların bu çıxışının qarşısını ala bildi.

Əl-Vəcnə ibn ər-Rəvvaddan sonra qardaşı Məhəmməd Təbrizin hakimi olmuş, VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvəllərində bu şəhəri idarə etmişdir.

Əl-Yəqubi "813-cü il hadisələri" ilə əlaqədar verdiyi məlumatında xürrəmilər hərəkatının təsiri ilə Xilafətdən təcrid olaraq, nisbi müstəqillik əldə edə bilməmiş hakimlər sırasında Məhəmməd ibn ər-Rəvvadın da adını çəkmişdir. Hərəkatın getdikcə daha da genişlənməsi feodal sülalələrinin, o cümlədən Rəvvadilərin daha da güclənməsi üçün şərait yaratdı. Lakin xürrəmilərin güclənməsi və son nəticədə qələbə əldə edə bilməsi müstəqilliyə can atsalar da, öz hamilərini Xilafətin simasında görənlər yerli feodalların mənafeyinə uyğun deyildi. Elə ona görə də, xəlifənin canişini İsa ibn Məhəmməd 820-ci ildə Azərbaycana göndərildikdə, bütün sərkərdələr və yerli hakimlər, o cümlədən Məhəmməd ibn Rəvvad onun iqamətgahına gəlmişdilər.

Məhəmməddən sonra qardaşı Yəhya Təbrizin hakimi oldu. Mənbələrdən göründüyü kimi, 850/51-ci ildə yerli hakimlərin separatçılıq meyli ilə əlaqədar Cənubi Qafqazda baş verən məlum hadisələr zamanı mərkəzə tabe olmaq istəməyənlər sırasında Yəhya da Bağdada aparılmış, ancaq xəlifə tərəfindən əfv edilərək, hörmətlə qarşılanmış, mülkləri özində saxlanılmışdı. Lakin elə o vaxtdan bəri Rəvvadilər təqribən yüz il bölgənin fəal siyasi həyatından kənar edildilər. Onlar bir sıra mülklərini əldə saxlayaraq, başqa yerli hakimlər kimi əvvəllər Sacilərə, sonra isə Salarilərə vergilər ödəyirdilər. İbn Havqəlin məlumatına görə, hətta X yüzilin 50-ci illərinin sonlarına yaxın Əhər və Varzaqan vilayətlərinin sahibi olan Əbülheycə ibn ər-Rəvvad Salarilərə 50 min dinar məbləğində vergi ödəyirdi. Mənbələrin yazdığına görə, elə bu vaxtlar, yəni Mərzbanın tutulması ilə əlaqədar Salarilərin hakimiyyətinin zəiflədiyi dövrdə, Rəvvadilər sülaləsinin digər nümayəndəsi Məhəmməd ibn Hüseyn Azərbaycanın bəzi torpaqlarını ələ keçirdi. 956/57-ci ildə Hüseyn ibn Məhəmməd ər-Rəvvad yenidən Təbriz və onun civarlarını geri qaytara bildi. Həmin əsrin 70-ci illərinin sonuna yaxın güclənən ara müharibələri Hüseynin oğlu Əbülheycənin Salari hökmdarı İbrahim üzərində qələbəsi ilə nəticələndi. İbrahimi zindana saldıran Əbulheycə, Arazdan cənubda olan Salari torpaqlarının bir hissəsini də ələ keçirib, öz mülklərinə qata bildi. Bu vaxtdan Rəvvadilər dövləti yüksəliş və ərazilərini genişləndirmə dövrünə qədəm qoyur.

988-ci ildə Vəspurakan yürüşü zamanı Əbulheycə ibn ər-Rəvvad vəfat edir. Xarici siyasi fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirən oğlu Məmlan onu əvəz edir. O, 30 ilə yaxın dövləti idarə edir. Məmlandan sonra hakimiyyət oğlu Vəhsudanın əlinə keçir. Bu rəvvadi hökmdarı haqqında yalnız tarixi mənbələrdə deyil, Qətran Təbrizinin ona həsr etdiyi qəsidələrdə də geniş məlumat verilmişdir. Məhz Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə oğuzların Azərbaycana hücumları başlayır.

XI əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın cənub vilayətlərinə, oradan isə Arrana dəfələrlə basqınlar törədən oğuzların bu yerlərə yürüşləri yalnız cənubdan, İran tərəfindən deyil, tarixçi Rəşidəddinin yazdığı "Oğuznamə" əsərində göstəriləndiyi kimi, şimaldan - Dərbənd keçidi vasitəsilə də baş verirdi. Oğuzların 1021-ci ildə baş vermiş ilk məlum yürüşü haqqında erməni tarixçisi Vardan, 1029-cu ildə Marağa və Urmiyaya hücumu

barədə İbn əl-Əsir məlumat vermişlər.

Tarixən məlumdur ki, 1028-ci ildə soltan Mahmud Qəznəviyə (998-1030) qarşı qaldırılmış uğursuz qiyamdan sonra təqribən iki min oğuz çadırı (ailəsi) qərbə qaçmışdı. Hökmdar Vəhsudan oğuzların Rəvvadilər dövlətində sığınacaq tapmış hissəsini dostcasına qarşılıq, onlara torpaq payı vermişdi. Qaçqınları öz təbəəliyinə qəbul edən Vəhsudan onlardan Bizans imperiyasına, eləcə də digər iri feodallara qarşı mübarizədə istifadə etmək niyyətindəydi. Rəvvadi hökmdarları Azərbaycanda ilk dəfə XI əsrin 30-cu illərində görünən səlcuqlardan da bu məqsədlə istifadə etdilər.

Azərbaycanın o zamankı xarici siyasi vəziyyəti bizanslıların, oğuzların və başqalarının yürüşləri nəticəsində mürəkkəbləşmişdi. Feodal dağılıqlığı, ara müharibələri, yerli əhalinin baş alıb gedən zülmə qarşı çıxışları nəinki Rəvvadilərin, eyni zamanda Şəddadilərin, Şirvanşahların və digər hakim sülalələrin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdı. Məhz buna görə də onlar Qəznəvi soltanı üzərində zəfər çalmış Səlcuqilərin 40-cı illərin əvvəllərindən başlanmış yürüşlərinə qarşı dura bilmədilər. Xorasana sahib olan və bir az sonra qərbə doğru yürüşlər etməyə başlayan Səlcuqilər Qafqazda da möhkəmləndilər.

Bu dövrdə Rəvvadilər dövlətinin ərazisi təqribən bütün Cənubi Azərbaycana əhatə edirdi. Bir neçə dəfə onlar Bizans müdaxilələri nəticəsində talan olmuş erməni torpaqlarına sahib olmaq istədilər. Lakin xarici siyasi vəziyyətin gərginləşməsi Vəhsudanı qonşu dövlətlərlə dostluq münasibətləri yaratmağa sövq edirdi. Vəhsudanın XI əsrin 30-cu illərinin sonlarında Gəncəyə səfəri də bu niyyətlə bağlı idi. Hər iki dövlətin hökmdarını mədh edən Qətran Təbrizinin qəsidələrində bu səfər öz əksini tapmışdır. Yaranmış ittifaqın nəticəsində Gəncə Şəddadi dövləti tərəfdən gözlənilən xarici təhlükə aradan qaldırılmışdı.

Lakin Rəvvadilər yalnız güclü dövlətlərə münasibətlərində belə addımlar atırdılar. Təsədüfi deyildir ki, elə bu zaman Vəhsudan öz oğlu Məmlanı Rəvvadilərin ali hakimiyyətini tanımaqdan boyun qaçıran Muğan əmirinin üzərinə göndərdi. Döyüş Məmlan ordusunun böyük qələbəsi ilə başa çatdı, Muğan əmiri Rəvvadilərin ali hakimiyyətini tanımalı oldu. Döyüşdə iştirak etmiş Qətran Təbrizi həmin hadisəyə xüsusi qəsidə həsr etdi.

XI əsrin 40-cı illərində pərakəndə və zəif müqavimətlə qarşılaşan Səlcuqilər Azərbaycanın cənub hissəsində möhkəmləndilər. Nə 1059-cu ilədək hakimiyyətdə olmuş Vəhsudan, nə də onun oğlu Məmlan onlara qarşı lazımı səviyyədə çıxa bilmədilər.

1054/55-ci ildə soltan Toğrul bəyin başçılığı altında Azərbaycana yürüş edən səlcuq qoşunları Təbriz şəhərinə yaxınlaşdılar. Rəqibin qüdrəti qarşısında acizliyini dərk edən Vəhsudan, Toğrul bəyin hakimiyyətini tanıyır, adına xütbə oxunmasını əmr edir, soltana qiymətli hədiyyələr verir.

Beləliklə, Azərbaycanın digər feodal dövlətlərinin başçıları kimi Rəvvadi hökmdarları da hakimiyyət kürsülərini saxlamaq xatirinə Səlcuqi təbəəliyini qəbul etdilər.

1058/59-cu ildə Vəhsudanın ölümündən sonra Toğrul bəy onun oğlu II Məmlanı Azərbaycan hakimi təyin edir. Lakin mənbələrdə 1060-cı ildə Toğrul bəyin Təbrizi yenidən mühasirəyə alması haqqında məlumat vardır. Görüntür, atasından sonra hakimiyyətə sahib olmuş Məmlan müstəqilliyi saxlamaq qərarına gəlmiş, buna görə də Səlcuqilər Təbrizi mühasirə etmişdilər. Dörd ay davam edən bu mühasirə Səlcuqilər üçün uğursuzluqla nəticələnsə də, Toğrul bəy müəyyən olunmuş verginin bir hissəsini ala bilir, II Məmlan yenidən sultanın təbəəsi olduğunu elan edir.

1063-cü ilin yayında Toğrul bəyin qoşunu Xoy şəhərinə yaxınlaşaraq, on min dinar məbləğində pulun ödənilməsinə tələb edir. Şəhərin rəisi şeyx Yusif yalnız 4 min dinar verməyə razı olur. Səlcuqilər şəhəri mühasirəyə alsalar da, əvvəlcə heç bir nəticə əldə edə bilmirlər. Onda Toğrul bəy hücumçu dəstələrini gücləndirir. Qırx günlük mühasirədən sonra şəhər sakinləri aman diləyirlər. Bu dəfə Səlcuqilər artıq otuz min dinar tələb edirlər. Üç gündən sonra Xoy şəhərinə daxil olan Səlcuqilər inadkar şəhər əhalisinə qarşı cəza tədbirləri görürlər. Şəhər rəisi Yusif və onun qardaşı Musa zindana salınırlar. Toğrul bəyin əmri ilə azadlığa buraxılan Musa sonralar Xoyda yerləşdirilmiş səlcuq hərbi hissəsini qovaraq, şəhərin rəisi ola bilmişdi.

Həmin il Toğrul bəy Reydə vəfat edir. Hakimiyyət onun qardaşı oğlu Alp Arslanın əlinə keçir. Sələfin siyasətini davam etdirən Alp Arslan özünün Azərbaycandakı vassallarına, o cümlədən Rəvvadilərə təsirini möhkəmləndirməyə çalışır. Elə o zaman Xoy və Səlməs şəhərinin sakinləri yenidən itaətsizlik göstərirlər. Səlcuqilər yalnız zor gücünə vergilərin ödənilməsinə və onların hakimiyyətlərinin tanınmasına nail ola bilirlər.

1066-cı ildə Azərbaycana Səlcuq yürüşləri hələ də davam edirdi. Yeni şəhər və vilayətləri fəth edən Alp Arslan, Xoy kimi basılmaz şəhərləri daimi nəzarət altında saxlamağa çalışırdı.

Beləliklə, Rəvvadi hakimləri rəsmi olaraq Səlcuqilərin ali hakimiyyətini tanısalar da, imkan düşsən kimi bu asılılıqdan azad olmağa cəhd göstəridilər. 1065-ci ildə, görünür, Səlcuqilərə qarşı belə hərəkətlərinə görə əmir Məmlan Alp Arslan tərəfindən hakimiyyətdən kənar edilir. Səlcuq əmirlərindən biri Təbriz hakimi təyin edilir. Bizans qoşunları üzərində 1071-ci ildə qazanılan çox mühüm qələbədən sonra isə Alp Arslan Məmlanın uşaqlarını da zindana saldırır.

Beləliklə, təqribən bir əsr hakimiyyətdə qalmış Rəvvadilər sülaləsi Səlcuqilərin əli ilə siyasi fəaliyyətlərinə uzun müddət ara verirlər. Bütün Cənubi Qafqaz bölgəsi Orta Asiyadan Aralıq dənizinə, Qafqazdan İran körfəzinədək geniş ərazini tutan qüdrətli Səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil olur.

Siyasi hakimiyyətlərini əldən vermiş Rəvvadilər uzun illər öz əski əzəmətlərini qaytara bilmədilər. Yalnız 1107/08-ci il hadisələri ilə əlaqədar mənbələrdə Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarına sahib olan Marağa hakimi Əhmədili ibn İbrahim ibn Vəhsudan ər-Rəvvadinin adı çəkilir. Onun hakimiyyət dövrü tarixə Əhmədililər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü kimi daxil olmuşdur. 1111/12-ci ildə Əhmədili Mosul, Diyarbəkr, Xilaf və başqa yerlərin hakimləri ilə birlikdə Suriya

ərəzində xaçpərəstlərə qarşı aparılan döyüşdə iştirak etmişdir. 1116/17-ci ildə Əhmədili Bağdadda xəlifə sarayında batinilərdən biri tərəfindən öldürülür. Beləliklə, Rəvvadilər sülaləsi siyasi tarix səhnəsindən çıxır.

Yalnız Marağada Əhmədilin qulamı Ağsunqur hakimiyyəti əlində saxlaya bilir. Rəvvadilərin davamı olan Ağsunquri hakimləri atabəy titulu daşımış, öz mülklərini monqol işğalınadək əllərində saxlaya bilməmişlər.

§ 8. ŞƏDDADILƏR DÖVLƏTİ

Azərbaycanın və bir sıra qonşu ölkələrin hərbi-siyasi tarixində fəal rol oynamış Şəddadilər sülaləsi X əsrin ortalarından XII əsrin sonunadək Cənubi Qafqazın Gəncə, Naxçıvan, Dvin və Ani əmirliklərində hakimiyyət başında olmuşlar. Sülalənin banisi Məhəmməd ibn Şəddad ibn Qurtaq, saları hökmdarı Mərzban ibn Məhəmmədin həbs olunmasından sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 951-ci ildə, Mərzbanın tabeçiliyində olan Dvin (Dəbil) şəhərini ələ keçirir. Bu zaman Azərbaycanı idarə edən İbrahim Salari atasının vassalı Vayzur (Vayotsdzor) hakiminin qoşununu Məhəmməd ibn Şəddada qarşı göndərir. Lakin Məhəmməd şəhər əhalisinin köməyiylə saları qoşunlarını darmadağın edə bilir. Çox keçmədən, İbrahimin özünün başçılıq etdiyi qoşun Dvini ələ keçirə bilir. Məhəmməd Vaspurakana doğru geri çəkilib, yalnız ara bir qədər sakitləşəndən sonra dvinlilərin xahişilə yenidən geri qayıdaraq, şəhərdə hakimiyyətinə bərpa edir.

Lakin dinclik uzun sürmür, Ermənistan və Gürcüstanın bir çox vilayətlərini bu dövrdə öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş, Dvini, Süniki və başqa yerləri də həmin əraziyə qatmağa çalışan erməni hökmdarı Aşot ibn Abbas (III Aşot, 953-977) Dvinə hücum edir. Lakin erməni qoşunlarının məğlubiyyəti ilə başa çatan bu hücum uğursuzluqla nəticələnir.

III Aşot üzərində qazanılan qələbə Məhəmmədin vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırır, mövqeyini möhkəmləndirir. Lakin 954/55-ci ildə həbsxanadan qaçan Mərzban deyiləmlə süvariləri Dvin üzərinə yollayır. Məhəmmədin qoşununda xidmət edən deyiləmlə əsgərlər xəyanət yolunu tutaraq Mərzbanın tərəfinə keçirlər. Dvin yenidən Salarilərin əlinə keçir. Məhəmməd öz adamları ilə birgə Vaspurakana qaçır, kömək üçün hətta Bizans imperatoruna da ağız açan və əli hər yerdən üzülən Məhəmməd, nəhayət, 955/56-cı ildə Vaspurakanda vəfat edir.

Dvin əldən çıxdıqdan sonra Məhəmmədin Vayzur hakiminin himayəsinə sığınan iki oğlundan böyüyü - Əbülhəsən Əli Ləşkəri 965-ci ilədək Vayzurda qalır. Kiçik oğlu Fəzl isə, nəhayət, Salarilərə xidmət etməyə başlayır və saları hakimi Əli Ət-Tazi tərəfindən idarə olunan Gəncəyə gəlir. Bu zaman Gəncə tez-tez müxtəlif tayfa və

xalqların basqınlarına məruz qalırdı. Əli ət-Tazinin xahişlə Fəzl dəstəsilə basqınçıları Gəncədən qovub çıxara bilir. Bu hadisədən sonra şəhər əhalisinin Fəzlə olan inamı artır və o, 969/70-ci ildək burada yaşayır. Gəncədə olarkən Fəzl şəhər rəisinin məsləhəti ilə böyük qardaşı Ləşkəriyə xəbər göndərərək, onu Gəncəyə dəvət edir. Lakin Ləşkəri qardaşının təklifindən boyun qaçırır. Nəhayət, Fəzl qardaşının şəhərə gəlməsinə və Gəncə hakimi olmağa razılıq verməsinə nail ola bilir. Fəzlə razılığa gəlmiş Gəncə şəhərinin rəisi Yusif əl-Quzzaz, şəhərin saları hakimini həbs etdirərək, şəhər qapılarını Ləşkərinin üzünə açdırır.

Beləliklə, Ləşkəri ibn Məhəmməd 971 -ci ildə Gəncənin idarəsini ələ alaraq, sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoyur. Nəslin böyüyü kimi o, Gəncənin ilk Şəddadi hakimi olsa da, baş vermiş hadisələrdə həlledici rolü Fəzl oynamış, hakimiyyətin Şəddadi sülaləsinin əlinə keçməsi üçün zəmini məhz o hazırlamışdı.

Şəddadilərin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılaraq, müstəqilləşməsi haqqında xəbər saları hakimi İbrahimə çatdıqda o, təcili surətdə Gəncəyə gəlib şəhəri mühasirəyə alır, lakin qələbə qazana bilməyən İbrahim, Ləşkəri ilə müqavilə bağlamalı olur. Bundan sonra Arranın Bərdə, Şəmkir, Naxçıvan və başqa şəhərləri, bəzi erməni torpaqları, o cümlədən Dvin və onun civarları bir-birinin ardınca ələ keçirildi və Şəddadilərin hakimiyyəti altına keçdi. Şəddadilər sülaləsinin banisinin yaratdığı və həmin sülalənin nümayəndələri tərəfindən idarə edilən Dvin şəhəri və onun civarlarında Dvin Şəddadi əmirliyi təşkil olundu.

978/79-cu ildə Ləşkəri vəfat edir. Özündən sonra Gəncə taxtında kiçik qardaşı Fəzli görmək istəyən Ləşkərinin istəyinə rəğmən hakimiyyət Məhəmməd ibn Şəddadın ortancıl oğlu Mərzbanın əlinə keçdi.

Onun bacarıqsız siyasəti əvvəllər Şəddadilərin itaətində olan bir çox vilayətlərin itirilməsinə səbəb oldu. 982/83-cü ildə Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd Bərdəni ələ keçirərək, Musa ibn Əlini şəhər hakimi təyin edir. Elə həmin dövrdə Naxçıvan əmiri Əbu Düləf də Naxçıvan Dvində hakimiyyətini möhkəmlədə bilmişdi.

985/86-cı ildə Fəzl ov zamanı firsətdən istifadə edərək qardaşı Mərzbanı öldürür, Mərzbanın oğlu Şirvini isə həbs etdirərək hakimiyyəti ələ keçirir. Böyük qardaşı Ləşkərinin müstəqil siyasətini davam etdirən Fəzl Şirvana, Gürcüstana və Ermənistana dəfələrlə uğurlu yürüşlər edir, Arranda müstəqil hakimlik etməyə çalışan feodal mülkləri, o cümlədən Bərdəni, Beyləqanı, Xaçını, Süniki, Gorosu, Naxçıvanı, Dvini və b. yerləri yenidən öz mülklərinə birləşdirir, Ermənistanın bir neçə vilayətini tabe edərək, ildə 3 min dinar məbləğində vergi təyin edir.

Gürcü və ərəb mənbələrində Fəzlə abxaz-gürcü hökmdarı III Baqrat, sonra isə IV Baqrat arasındakı müharibələr haqqında ziddiyyətli və qərəzli məlumatlar vardır. Bunlardan 1026/27-ci ildə baş vermiş Şəmkir döyüşü haqqında verilən xəbər xüsusilə ziddiyyətlidir. Əgər qərəzli gürcü mənbəyi Şəmkirin mühasirəsinin sülhlə başa çatdığını bildirirsə, obyektiv məlumatı ilə seçilən Münəccimbaşı bu döyüşün Fəzlin parlaq qələbəsi ilə başa çatdığını, 10 min nəfərdən artıq gürcü döyüşçüsünün qılıncdan keçirildiyini xəbər verir.

İbn əl-Əsir 1030-cu ildə Fəzlin xəzərlərə qarşı uğurlu yürüşü haqqında da məlumat vermişdir. Mənbəyə görə, Fəzlin qoşunları Gəncəyə qayıdarkən yolda xəzərlər tərəfindən haqlanmış, bu qəfil zərbə Fəzlin çoxlu döyüşçü itirməsinə, qazanılan qənimətin yenidən əldən çıxmasına səbəb olmuşdu.

Elə həmin ildə Fəzlin oğlu Əskuyə atasına qarşı üsyan edərək, Beyləqanın müstəqil hakiminə çevrilir. O, qoşun toplayaraq atasının və taxtın varisi elan edilmiş qardaşı Musanın əleyhinə çıxış edir; Məsud ibn Nəmdarın məlumatına görə, Beyləqan bir müddət nə Gəncədən, nə də Şirvandan asılı olmayan şəhərə çevrilir.

Fəzl Musanın başçılığı ilə üsyan etmiş Beyləqana hərbi dəstə göndərir. Musa qardaşına qarşı bu zaman Şirvanda olan ruslarla birləşir və onların köməyi ilə qələbə qazanır. Əskuyə edam olunur. Beyləqan isə yenidən Şəddadilərin hakimiyyəti altına keçir.

Fəzlin uzunmüddətli hökumranlığı dövründə (985-1031) həyata keçirdiyi daxili və ərazilərin genişləndirilməsinə və Qafqazda sülalənin mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş xarici siyasəti Şəddadilər dövlətinin müstəqilliyinin, onun güc və qüdrətinin göstəricisi idi. Demək olar ki, apardıqları bütün döyüşlərdə qələbə Şəddadilərin tərəfində olmuşdu.

Rəvvadilərlə münasibətlərində nəzərə çarpan gərginliyə baxmayaraq, Şirvanşahlarla dostluq əlaqələrini inkişaf etdirməyə çalışan Fəzl, hətta qızı Sitti Şirvan hökmdarlarından Mənuçehrə (1027-1034)ərə vermişdi.

Fəzldən sonra hakimiyyətə gəlmiş Əbulfəth Musa ibn Fəzlin qısamüddətli (1031-1034) dövrü haqqında mənbələr çox az məlumat verir. Mүнəccimbaşının yazdığına görə, yeni Şəddadi hökmdarı elə taxta çıxdığı birinci ildə Bakıya hücum edən ruslara qarşı çıxış etmiş və onlar üzərində qələbə qazanmışdı.

1033/34-cü ildə Əbulfəth Musanın oğlu Əbülhəsən Əli Ləşkəri atasının əleyhinə qəsd təşkil edərək onu öldürmüş və hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Onun 15 illik hakimiyyəti səlcuqlara, oğuzlara, ermənilərə, gürcülərə qarşı döyüşlərdə keçmişdi. II Ləşkərinin hərbi-siyasi fəaliyyəti yalnız tarixi mənbələrdə deyil, onun saray şairi Qətran Təbrizinin qəsidələrində də öz əksini tapmışdır.

Şirvanşahlarla qohum olan II Ləşkəri (tədqiqatçılar hesab edirlər ki, onun anası şirvanşahlardan birinin qızı olmuşdur) 1040-cı ildə Gəncədə olmuş Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanla və Tiflis əmiri Əbulfəzl Cəfər ibn Əli ilə dostluq etmişdi. Tiflis əmiri öldükdən bir qədər sonra II Ləşkəri onun qızı ilə evlənmişdi.

Qətran Təbrizinin qəsidələrində II Ləşkərinin gürcülərə və ermənilərə qarşı erməni və gürcü mənbələrində öz əksini tapmayan döyüşləri haqqında məlumatlar vardır. Qətran "Arranşah" adlandırdığı II Ləşkərinin qələbəsi ilə başa çatan bu döyüşləri bədii boyalarla təsvir etmiş, ləzgilərin və şirvanlıların da bu vuruşmalarda Şəddadilərlə əks cəbhədə çıxış etdiyini göstərmişdir.

1046/47-ci ildə Azərbaycanın və Ermənistanın bir çox dağlıq yerlərini ələ keçirmiş Səlcuq əmiri Qutulmuş ibn İsrail sultan Toğrul bəyin əmrilə Şəddadilərin

paytaxtı Gəncəni mühasirəyə alır. Mənbə xəbər verir ki, mühasirə il yarım davam edir. Səlcuqi ordusunun hücumundan uğurla dəf olunan II Ləşkəri şəhəri qoruya bilmək üçün müdafiə istehkamlarının möhkəmləndirilməsi haqqında sərəncam verir.

II Ləşkərinin dörd oğlu vardı: Mənuçehr, Ənuşirəvan, Qudərz və Ərdəşir. Onlardan yalnız azyaşlı Ənuşirəvan atasının ölümündən sonra cəmi iki ay hakimiyyət başında olur. Bu iki ay ərzində dövləti hacib Əbu Mənsur idarə edirdi. Sərhəd bölgələrindəki bir sıra istehkamları ləğv etmək qərarına gələn hacib bəzi qalaları şəkillərə, bəzilərini isə gürcülərə, bizanslılara və s. təhvil verir. Onun bu qərarına etiraz edən qala rəisləri Şəmkir yaxınlığındakı hərbi düşərgədə müşavirəyə toplaşır. Hücumdan narahat olan Əbu Mənsur Gəncə şəhərinin qapılarını bağlamaq əmrini verir. Onun tərəfdarları öz adamları ilə şəhərdə qalmış Heysəm adlı bir rəisin dəstəsini mühasirəyə alırlar. Elə bu zaman Ənuşirəvanın əmisi, I Fəzlin oğlu olan Əbuləsvar Şavur şəhər qapılarına yaxınlaşır. Heysəmin dəstəsi Şavuru şəhərə buraxır. Beləliklə, 1049-cü ildə, görünür, əvvəlcədən hazırlanmış dövlət çevrilişi baş verir. Çevriliş nəticəsində hakimiyyət hələ atasının dövründə (1022-ci ildən) Dvini müstəqil idarə edən I Şavurun əlinə keçir. Onun hakimiyyətə gəlişi ilə hər iki Şəddadi əmirliyi sülalənin bir nümayəndəsi tərəfindən idarə edilməyə başlayır.

Hələ Dvində olarkən fəal xarici siyasət yürüdən Şavur xarici siyasi xəttini bir qədər də gücləndirir. Erməni müəllifi Aristakes Lastivertsinin məlumatına görə, Bizans imperatoru IX Konstantin Monomax (1042-1055) Şavura Ermənistanı qarşı birgə yürüş başlamağı təklif edir; yürüş nəticəsində Ani padşahlığının bir hissəsi Şavurun əlinə keçir. Bu ərazini müttəfiqinin əlindən almağa cəhd göstərən Bizans imperatoru IX Konstantinin göndərdiyi qoşun isə 1045-ci ildə Dvin yaxınlığında məğlubiyyətə uğradılır.

Aristakes Lastivertsinin başqa bir məlumatına görə, Şavur erməni hökmdarı Aşot Baqratunun qızı ilə evlənmiş, ondan Aşot və Fəzl adlı iki oğlu olmuşdur. Bu izdivac, sözsüz, Şəddadi-Baqrati əlaqələrinin inkişafına müəyyən müsbət təsir göstərmişdi.

Lakin Şəddadilərin Şirvan və gürcü hökmdarları ilə münasibətlərini səmimi adlandırmaq olmazdı. 1051-ci ildə Səlcuqilərin Gürcüstanı hücumundan istifadə edən Şavur Cəfərilərin Tiflisədək Kür çayı boyunca yerləşən qalalarını ələ keçirməyə cəhd göstərir.

1053/54-cü ildə Şavur öz oğlu Əbunəsr İsgəndəri Dvin hakimi təyin edərək şəhərin təhlükəsizliyini təmin etməyi ona tapşırır.

Şəddadi hökmdarları arasında bəlkə də ən görkəmli, ağıllı və incə siyasi xadim kimi təqdim edilən Şavur haqqında onun Gəncədəki sarayında bir neçə il yaşamış "Qabusnamə"nin müəllifi əmir Keykavus Ziyarının qeydlərində də maraqlı məlumat vardır.

Şavurun hakimiyyət illəri Cənubi Qafqazın Səlcuq sultanları tərəfindən

işğalı zamanına təsadüf edir. Buradakı siyasi parçalanmadan, feodal ara müharibələrindən və s. istifadə edən Səlcuqilər bir çox vilayətləri özlərindən vassal asılılıqda olan müklərə çevirmişdilər. Şəddadilərin itaət altına düşməsinə Səlcuqilərin güc və qüdrətindən çox Şavurun bizanslılarla arasıkəsilməz mübarizəsi səbəb olmuşdu. İbn əl-Əsirir yazdığına görə, 1054/55-ci ildə Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanı tabe edən Səlcuq sultanı Toğrul bəy Şavurun yanına gəldikdə, Şəddadi hökmdarı da sultanın hakimiyyətini qəbul edib, onun adını xütbələrdə çəkməyə başlayır. Səlcuqilərin itaətinə keçən Şəddadilər bizanslılara qarşı döyüşlərdə iştirak etmək üçün sultanın ixtiyarına böyük qoşun verirlər. Bundan sonra Şəddadilər Səlcuq sultanlarının müttəfiqinə, onların bölgədə yürütdükləri siyasətin aparıclarına çevrildilər.

1063-cü ildə ikinci Səlcuq sultanı Alp Arslan (1063-1072) hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra ondan vassal asılılıqda olan hökmdarlar üzərindəki təsirini möhkəmləndirmək üçün Cənubi Qafqaza hərbi yürüş etdi. Səlcuqilər bu bölgədə olan müsəlman Şirvanşahların, Şəddadilərin və Cəfərilərin möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Bu yürüş zamanı əmir Savtəkinin başçılıq etdiyi hərbi hissə Xəzərsahili boyunca Dərbəndə doğru irəliləyərək, yolüstü Şirvan vilayəti olan Məsqəti qərar etdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən əmir Şavur şirvanşahlarla köhnə qohumluq əlaqələrinə baxmayaraq (II Ləşkərinin anası Şirvanşahın qızı idi, onun bacısı əvvəl Mənuçehrə, sonra isə Əbu Mənsura ərə getmişdi, Şavurun qızı isə Şirvanşah Salar ibn Yəzidin o zaman artıq dul qalmış arvadı idi), 1063-1064-cü illərdə, görünür, kürəkəninin ölməsi ilə qohumluğun da pozulduğunu göstərərək, üç dəfə şirvanşahların müllərinə hücumlar etmişdi. Birinci dəfə o, Şirvanşahların qalalarından birini ələ keçirərək, orada öz adamlarını yerləşdirmiş, xeyli şirvanlı döyüşçünü öldürərək, zəngin qənimət əldə etmişdi. Sonra Şavur Yəzidiyyəyə (Şamaxıya) hücum edərək, dul qalmış qızını, onun bütün əmlakını, mal-qaranı və xəzinəni götürüb Gəncəyə qayıtmışdı. İki il sonra o, yenidən Şirvan hüdularına soxularaq, daha iki qalanı ələ keçirmişdi. Nəhayət, bu dəfə Şəddadilərlə Şirvan arasında sülh bağlanmış, hələ 1063-cü ildə ələ keçirilmiş qala Şirvanşaha qaytarılmış, əvəzində şirvanlılar 40 min dinar məbləğində təminat ödəməli olmuşdular. 1064-cü ildə Dərbənddən qayıdan əmir Savtəkin Naxçıvandan keçərək Ermənistanı, oradan isə Gürcüstana gedir. Həmin ərazilərdəki yerli hakimlər özlərinin vassal asılılıqlarını təsdiq edirlər. Şavur səlcuqilərin bölgədəki atabəyi-canişini elan olunur. Münəccimbaşıya görə, sultan Alp Arslan Arranla həmsərhəd olan bir sıra qalaları ələ keçirərək, onları Şəddadi hökmdarı Şavurun ixtiyarına vermişdi. Bölgədəki lider mövqeyini möhkəmlətməyə çalışan Şavur 1065-ci ildə ermənilərin və bizanslıların torpaqlarına soxularaq, Ani şəhərinə yetişmiş, öz vergi yığanlarını orada qoymuş, onları hər cür sursatla təmin etmişdi. Sonra o, Ani yaxınlığındakı bir sıra möhkəmləndirilmiş qalaları ələ keçirmiş, hər birinə öz adamlarını rəis təyin etmiş, ermənilərin sığındığı Vicni qalasını qəti hücumla almış, buraya da Şəddadi

hakimi təyin etmişdi. Bu hadisədən az sonra gürcülərin və alanların müttəfiq qoşunları Arrana soxıldular. Şəhərləri və kəndləri qarət edən, əhalini qətlə yetirən basqınçılar Gəncəyə yaxınlaşdılar, lakin şəhərə soxula bilmədilər. Artıq qocalmış və görünür, xəstə olan Şavur düşmənlə qarşılaşmaqdan çəkindi, şəhər divarlarından kənara çıxmadı. Birləşmiş gürcü-alan qoşunları Bərdəyə doğru hərəkət edərək, bu şəhəri də üç gün mühasirədə saxladılar, lakin onu da ələ keçirə bilmədikdə, qarşılarına çıxan kəndləri qarət edib yandıra-yandıra Araz sahillərinə yetişdilər. Yalnız bundan sonra Arrandan xeyli əsir və zəngin qənimət aparan düşmənlər geri qayıtdılar. Qəfil həmləli yürüşlər edən gürcülərin Gəncə və Bərdəni uzunmüddətli mühasirədə saxlaya bilməməsi, onların Şəddadilərə hamilik edən səlcuqlarla qarşılaşmaqdan çəkinməsinə irəli gəlirdi. Doğrudan da, çox keçməmiş, 1067-ci ildə, məhz gürcü hücumu ilə əlaqədar Şavurun müttəfiqi olan soltan Alp Arslan il ərzində iki dəfə Qafqaz bölgəsinə hücum etmişdi.

Elə həmin ildə 46 il (28 il Dvində, 18 il isə Gəncədə) hakimiyyətdə olmuş Gəncə əmiri Şavur vəfat etdi.

1068-ci ilin əvvəlində Gürcüstana yürüş edən soltan Alp Arslan gürcü hökmdarı IV Baqratın və Cəfərilər sülaləsindən olan Tiflis əmirinin soltana itaət andını qəbul edir. Alp Arslan müttəfiqi olan Şavurun varisi, hakimiyyətə 1067-ci ildə, atasının ölümündən sonra gəlmiş II Fəzli özünün Tiflis və Rustavidəki atabəyi təyin edir.

1068-ci ildə II Fəzl Gürcüstana hücum edərək, bir çox yaşayış yerlərini talan edir. Məxeti yaxınlığında baş vermiş döyüşdə II Fəzlin qoşunları darmadağın edilir. Şəddadi hökmdarı böyük dəstə ilə Kaxetiyyəyə qaçır. Lakin əvvəlcə II Fəzlə sığınacaq vermiş Kaxetiyyə hökmdarı Bacarma və Ucarma qalalarını müqabilində onu gürcü hökmdarına təslim edir. IV Baqrat öz qoşunları ilə Arrana gəlmiş Savtəkinin tələbi ilə II Fəzli azad edir.

II Fəzlin əsirliyi müddətində dövləti səkkiz ay idarə edən Şavurun digər oğlu Aşot qardaşı qayıdan kimi taxt-tacı yenidən ona qaytarır. Fəal xarici siyasətini davam etdirən II Fəzl çox keçmədən barışıq şərtlərini pozaraq, səlcuq soltanının köməyi ilə gürcülərə məxsus Kavazi qalasını ələ keçirir. Gürcü mənbəyinə görə, buna cavab olaraq, IV Baqratın qoşunu Gəncəyə hücum edib xeyli əsir və zəngin qənimət aparır.

1070/71-ci ildə, II Fəzl hələ gürcü əsirliyində olarkən, aralarındakı barışıq pozaraq Arran ərazisinə hücum etmiş Şirvanşah Fəribürzə cavab olaraq Şirvana hücum edib onu tutur. Nəticədə Dərbənddə oxunan xütbələrdə Şirvanşahın deyil, Şəddadi əmirinin adı çəkilməyə başlanır. Yalnız bir neçə döyüşdən sonra aradakı düşmənçilik barışıq yolu ilə həll edilir.

1072-ci ildə II Fəzl xarici siyasət sahəsində yeni bir addım ataraq, Səlcuq hökmdarına hədiyyə şəklində təqdim etdiyi zər naxışlı parçaların müqabilində onlardan Şəddadi əmirliyinin daha bir mərkəzinə çevrilən Ani şəhərini aldı¹.

¹ Vardanın əsərində bu hadisənin Alp Arslan ilə "Pazlun"-Fəzlin oğlu Fəzlunun arasında baş verdiyi göstərilir. Lakin 1073-cü ildə Fəzlun hakimiyyətə gəldikdə, Alp Arslan artıq bir il idi ki, vəfat etmişdi.

Şavurun kiçik oğlu, II Fəzlin qardaşı Mənuçehr Aniyə göndərildi. Aninin yenidən Şəddadilərin tabeliyinə keçməsi vahid sülalənin nümayəndələri tərəfindən idarə olunan Şəddadilər dövlətinin sərhədlərini bir qədər də genişləndirdi.

Bütün XI yüzil boyu Cənubi Qafqazın tarixində fəal rol oynamış bu dövlət Bizans imperiyası, Rəvvadilər və Şirvanşahlar dövlətləri, gürcü hökmdarları ilə qarşı-qarşıya durur, Səlcuq sultanlarının bölgədə yeganə müttəfiqləri kimi onların Cənubi Qafqaz torpaqlarını işğal etməsi üçün şərait yaradırdı. Məhz buna görə Şəddadilərə xüsusi rəğbət bəsləyən Səlcuqilər bu sülalənin qonşu torpaqlar hesabına öz sərhədlərini genişləndirməsinə mane olmurdular.

1073-1074-cü illərdə II Fəzlin oğlu Fəzlun atasına qarşı çıxaraq, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və ölkənin idarəsini əlinə aldı. Lakin Fəzlunun hakimiyyəti uzun sürmədi. 1075-ci ildə öz təbəələri sırasında güclü, qüdrətli dövlətin olmasını istəməyən Səlcuqilər Şəddadilər dövlətinə son qoymaq qərarına gəlirlər. Bu məqsədlə sultan Məlik şahın əmiri Savtəkin böyük bir qoşunla Arrana göndərilir. Göstərilən müqavimətə baxmayaraq, Fəzlun, nəhayət, Arranın idarəsini Savtəkinə təhvil verməli olur. Əmirliyin ərazisi atabəyliyə çevrilir. Məlikşahın oğlu, Səlcuq mülki Məhəmməd atabəyliyin ilk başçısı təyin edilir. O, Gəncədə qərarlaşaraq yerli əmirlərlə sıx əlaqələr yaradır, əhali arasında məşhurlaşır. Azərbaycanın tarixində nəzərə çarpacaq rol oynamış Məhəmməd sonralar böyük sultan taxtına çıxmış (1105-1118), İraq sultanlığının (1118-1194) əsasını qoymuşdu.

Hakimiyyətdən kənar olunmuş Fəzlun, az sonra isə atası II Fəzl Səlcuqilər tərəfindən əsir alınır. Mənbələrdə Fəzlunun hakimiyyətinin son illəri haqqında çox ziddiyyətli və adda-budda məlumat vardır. XI yüzilin anonim gürcü mənbəyinə görə, Fəzlun 1088-ci ilədək Səlcuqilər əleyhinə mübarizə etmiş, nəhayət həbs olunaraq Bağdada aparılmış və 1091-ci ildə orada ölmüşdür. Fəzlunun Bağdadda əsirlikdə öldüyünü İbn əl-Əsir də təsdiq edir.

Beləliklə, Şəddadilər dövlətinin ən mühüm əmirliyi olan Arran-Naxçıvan-Gəncə əmirliyi süqut edir.

Yalnız Ani və Dvində Şəddadilər sülaləsinə mənsub əmirlər Səlcuqilərin vassalı kimi hələ də fəaliyyət göstərirdilər. Mənuçehrdən sonra onun nəslı təqribən hələ 130 il Anidə hakimiyyətdə qalmış və nəhayət, bu şəhər gürcülərin əlinə keçmişdi. Dvin Şəddadiləri isə 1130-cu ildə Səlcuqilərin zərbələri nəticəsində süqut etmişdilər.

XII FƏSİL

AZƏRBAYCAN İNKİŞAF ETMİŞ FEODALİZM DÖVRÜNDƏ (XI-XII ƏSRLƏR)

§ 1. OĞUZLAR VƏ AZƏRBAYCAN XI ƏSRDƏ. SƏLCUQ İMPERİYASININ YARANMASI

Ərəb Xilafətindən sonra Qərbi Asiyada yaranan ən geniş ərazili dövlət birləşməsi olan Səlcuq imperiyasının meydana çıxma, çiçəklənmə və nəhayət, parçalanma dövrləri Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tarixi taleyində mühüm yer tutur. Bu dövlət birləşməsinin əsası Səlcuq nəsli nümayəndələrinin başçılıq etdikləri oğuz və başqa türk tayfalarının işğalçı yürüşləri ilə qoyulmuşdu.

Azərbaycanın feodal dövlətlərinə həsr edilmiş bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, artıq XI yüzilin ilk rübündə oğuz dəstələri Cənubi Qafqaz ərazisində göründülər. 1018- 1021-ci illərdə Araz çayını adlayan oğuzlar, cənub istiqamətindən Arran torpaqlarına girərək, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərinə yetişdilər. Tarixi salnamədə onların 1029-cu ildə Gürcüstandakı böyük Şiomqvim monastırını talan etmələri haqqında məlumat vardır.

Görünür, məhz bu və digər uğurlar oğuzların öz qüvvələrinə olan inamlarını artırdı. Xorasanda məskunlaşmış oğuzlar Qəznəvi üsuli-idarəsinə qarşı müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnən qiyam qaldırdılar. 30-cu illərin əvvəllərində təqibdən qurtarmağa çalışan təqribən iki min oğuz "çadır" (ailəsi) Rəvvadilərin Cənubi Azərbaycandakı mülklərinə pənah gətirdi. Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan onları təbəəliyə qəbul edib, torpaqla təmin etdi.

Oğuzların Xorasanda qalan böyük bir hissəsi Səlcuq elinin qırıq tayfasından olan Toğrul bəyin və onun əmisi oğlu Çağrı bəyin başçılığı altında birləşdi; Qəznəvi sultanının vassalları olan bu bəylər çox keçmədən tabeliklərində olan torpaqları genişləndirməyə başladılar. Qəznəvi sultanı Məsudun (1031-1041) əks tədbirləri 1034-cü ildə Xorasanın yeni torpaqlarının səlcuqların əlinə keçməsinə səbəb oldu. Toğrul bəy Nisa şəhərinə, Çağrı bəy Dihistana, onların əmisi Arslan Payqu isə Fərava sahib oldu. Bu hadisələrdən az sonra Toğrul bəy Səlcuqlər sülaləsinin ilk böyük sultanı elan edildi. Lakin o, 1038-ci ildə oğuz bəylərinin iştirakı ilə çağırılan qurultaydan sonra yaranmış bu Oğuz dövlətinin idarəsində hakimi-mütləq kimi çıxış etməyərək, Çağrı bəy və başqa oğuz bəyləri ilə əlbir hərəkət etməyə başladı.

24 may 1040-cı il gənc Oğuz dövlətinin tarixinə əlamətdar gün kimi daxil oldu. Mərv yaxınlığında Dəndənəkan adlı yerdə Qəznəvi qoşunlarına qalib gələn

Səlcuqilər bundan sonra böyük soltanların şəxsi mülkünə (domeninə) çevrilən Xorasanın tam sahibi oldular. Qəznəvilərlə mübarizə oğuz və başqa türk tayfalarının çox hissəsinin onların ətrafında birləşib möhkəmlənməsinə səbəb oldu. 1040-cı il qələbəsi İrana olan yolu açdı, oğuz ellərinin taleyində, Orta və Ön Asiyanın, eləcə də orta əsr Avropasının sonrakı tarixi inkişafında mühüm mərhələ oldu. 1042-ci ildə oğuzlar Reyi tutdular; bundan sonra bu şəhər onların Ön Asiyaya və Qafqaza doğru hərəkətləri üçün dayaq məntəqəsi oldu.

Səlcuqilərin oğuzlardan təşkil edilmiş nizami hissələrdən ibarət sürətli, döyüşkən və intizamlı qoşunu vardı. Dəndənakan yanındakı qələbədən sonra səlcuq başçılarına tabe ərazilərdə dəyişiklik oldu: Çağrı bəy Şərqin hakimi titulu ilə yanaşı, Nişapurda Dihistan arasındakı mülklərə sahib oldu. Qərbin hakimi titulu alan Toğrul bəy isə Xorasanın qalan hissəsinin və bundan sonra əl keçiriləcək torpaqların hökmranı elan edildi.

Oğuzların işğalçılıq yürüşləri və miqrasiya xarakterli köçləri bir neçə istiqamətə yönəlmişdi; yaxşı hazırlanmış bu hərəkət bir neçə mərhələdə davam edirdi. Dayanmadan hərəkət etmək və tutduqları yerləri əllərində saxlamaq üçün lazımi qüvvəyə malik olmayan oğuzlar böyük hərbi kampaniyalardan sonra ordunun yerini dəyişdirməli və dayaq bazaları yaratmalı olur, mümkün olan yerlərdə yerli feodal hakimlərin dinc yolla itaətinə nail olmağa cəhd göstərirdilər.

Səlcuq yürüşləri prosesinin lap əvvəlindən başlayaraq çoxsaylı dəstələr Azərbaycana göndərilmiş, XI əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısında ölkənin cənub vilayətləri türk qəbilələrinin məskəninə çevrilmişdi; buradan həmin qəbilələr ölkənin şimal vilayətlərinə və Cənubi Qafqazın qalan hissələrinə köç edirdi. Müstəqil hərəkət edən belə dəstələrin başında konkret tapşırıq almış Səlcuq mülkləri dururdu. Belə ki, İbrahim Yinal Cibələ (Həmədan-İsfahan rayonu), Qutulmuş və Rəsultəkin - Xəzəryanı vilayətlərə, Həsən və Makuti isə Azərbaycanın şimal vilayətlərinə doğru hərəkət etdilər. Bəzi uğursuzluqlara baxmayaraq, bu dəstələr qarşılarına qoyulan tapşırıqları əsasən müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdilər. Məsələn, özbaşına Bizans hüdudlarına daxil olan və burada məğlub edilən Qutulmuş Suriya ərazisində Abbasi xəlifəsinin türk əmiri əl-Basasiri tərəfindən də basıldıqdan sonra şərqə doğru hərəkət etmiş, uğursuzluqlarının əvəzini burada çıxmağa cəhd göstərmişdi. Məhz bu məqsədlə o, Şəddadilərin paytaxtı Gəncəni mühasirəyə almış, lakin burada da müvəffəqiyyət qazana bilməmişdi. Gəncəyə olan bu hücum Şəddadilərin Gəncəni, Şirvanşahların isə Şamaxını möhkəmləndirmələrinə, bu şəhərləri əzəmətli müdafiə divarları ilə əhatə etdirmələrinə səbəb olmuşdu. Səlcuqilərin Cənubi Qafqaza hücumları yerli siyasi mühitdə dəyişikliklər törətmiş, hətta Şəddadi əmiri I Şavur Cəfəri əmirlərinin Tiflis yaxınlığındakı qalalarını tutmağa cəhd göstərmişdi.

1050-ci ildə Abbasi xəlifəsi əl-Qaim (1031-1075) Toğrul bəyin böyük soltan titulu qanuniliyini təsdiq etdi və bununla müsəlman dünyasının nəzərində Səlcuqilərin işğalçılıq müharibələrinə haqq qazandırdı.

1054-cü ildə bütün İrani tabe edərək, Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmlənən Səlcuqilər, Rəvvadi əmirilərini də öz vassallarına çevirdilər. Elə həmin il Toğrul bəyin Cənubi Qafqaz yürüşü başlandı. Bu yürüşün əsas məqsədi Cənubi Qafqazdakı müsəlman dövlətlərini - Şəddadiləri, Şirvanşahları və Tiflis Cəfərilər Əmirliyinə öz tərəfinə çəkmək, onlardan əsas rəqib olan Bizansla gələcək mübarizədə yardımçı kimi istifadə etmək idi.

1055-ci ildə böyük soltan Toğrul Bağdada gələrək, xəlifənin öz əlindən soltanlıq taxt-tacını qəbul etdi.

Azərbaycan şəhərlərinin mühasirəsi və onların müqaviməti. 1060-cı ilin aprelində Bağdada olan növbəti səfərlərin birindən qayıdan Toğrul bəy Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq-ticarət və hərbi-strateji mərkəzi Təbrizi mühasirəyə aldı. Bir neçə aylıq uğursuz mühasirədən sonra, avqust ayında, soltan Təbriz divarları yanında saldıdığı düşərgəni tərk etdi; onun qış düşəndək burada qalan qoşunu da, nəhayət, bu nəticəsiz əməliyyatdan əl çəkməli oldu. Lakin bununla belə, Təbrizin sahibi, Rəvvadi hökmdarı II Məmlan (1059-1071) Səlcuqilərdən olan vassal asılılığı təsdiq etdi. Boynuna düşən xəracın əsas hissəsini ödəyə bilən bu hökmdar, yerdə qalan hissənin əvəzinə öz oğlunu girov verməli oldu.

Çox keçmədən Toğrul bəy Azərbaycanı digər mühüm mərkəzi, o zaman Naxçıvanşah Əbu Duləfin idarə etdiyi Naxçıvana yollandı və onun sahibinin Səlcuqiləri süzərən kimi tanımasına nail oldu. Urmiya hakimi də belə etdi.

1063-cü ilin yayında soltan qoşunları Azərbaycanın Xoy şəhərinə yaxınlaşdılar; şəhər əhalisindən 10 min dinar haqq tələb edən Toğrul bəyə cavab olaraq şəhər rəisi Şeyx Yusif şəhərlilərin "kafirələrə" qarşı cihadda iştirak edən yerli qoşununun onlara baha başa gəldiyini bəhanə gətirərək, güclərinin yalnız 4 min dinara çatdığını bildirdi. Soltanın cavab olaraq Xoya göndərdiyi dəstə məğlubiyyətlə qayıtdı. Onda, Səlcuqilərin müttəfiqi Xuzistan əmiri Xəzərəsb ibn Tənkir ibn İyad əl-Kürdi və soltan sərkərdəsi Savtəkin işə cəlb edirlər. Şəhər rəisi ilə görüş heç bir nəticə vermir; Xoy və qonşu Səlməs soltan qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınır. Qırx günlük mühasirədən sonra, 1063-cü ilin sentyabr ayında Xoy sakinləri aman istəyirlər. Qoşunun başında şəhərə daxil olan Savtəkin 30 min dinar alaraq, xoyluların günahından keçir. Üç gündən sonra Xoya gələn vəzir A mid əl-Mülk şəhərin müdafiəçilərinin bir hissəsini edam etmək, bəzilərinin əllərini kəsmək əmrini verir. Şəhər rəisi Şeyx Yusif və onun qardaşı Musa tutulub zindana salınırlar. Vəzirə 20 min dinar təqdim edən Şeyx Əbu Səid ibn Həməvi qatı düşməni olan Şeyx Yusifin ona verilməsini xahiş edir. Əvvəlcə şəhər rəisliyinin ona həvalə edilməsi nəzərdə tutulsa da, vəzir A mid əl-Mülk başqa cür hərəkət edir: şəhərin idarəsini başqasına tapşırır. Çox keçmədən Toğrul bəyin əmri ilə Musa azad edilir, böyük soltana tabe olmaq istəməyən Şeyx Yusif isə ömrünü zindanda başa vurur. Beləliklə, görüldüyü kimi, bir sıra şəhərlərin yerli hakimləri oğuzlara qarşı müqavimət göstərir, onlara tabe olmaq istəmirdilər. Bununla yanaşı, bəzi səlcuq mülklərinin də separatist meyilləri qeyd edilməlidir: belə ki, Fatimi

hökmdarı xəlifə əl-Mustənsirin (1036-1094) aşkar köməyi ilə İbrahim Yinal və Qutulmuş 1063-cü ildə Azərbaycanın bir hissəsini ayırmağa, Abbasilərin və Səlcuqilərin əleyhdarı olan Fatimilərin qanadı altında ayrıca soltanlıq elan etməyə cəhd göstərdilər. Toğrul bəy bu qiyamın qarşısını ala bildi.

Böyük Soltan Alp Arslanın Cənubi Qafqaza yürüşləri.

1063-cü ildə Toğrul bəyin ölümündən sonra hakimiyyət Çağrı bəyin oğlu Alp Arslanın əlinə keçdi. Oğuzların Cənubi Qafqaz və İrandakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi siyasətini davam etdirən yeni soltan taxt-taca sahib olan kimi Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu yürüş əsas iki məqsəd güdüdü: Bizansın hücumlarının qarşısını almaq üçün onunla sərhəd xəttini möhkəmlətmək, Azərbaycandakı feodal mülklərin Səlcuqilərin vassalı olan sahibləri üzərində təsir gücünü artırmaq. Yürüş üç istiqamətdə təşkil edilmişdi. Böyük soltanın hacibi sərkərdə Savtəkin Azərbaycandan keçərək, Dərbəndə doğru hərəkət etdi. Onun Xəzər sahili ilə irəliləyən qoşunu yolboyu Şirvanşaha tabe mülkləri talan edirdi.

Əlverişli məqamdan istifadə edən Şəddadi hökmdarı I Şavur isə 1063-1064-cü illər ərzində üç dəfə Şirvana basqınlar törədib, böyük qənimətlə geri qayıtmışdı.

Səlcuq yürüşünün Naxçıvandan keçən ikinci istiqaməti gürcülərə doğru tuşlanmışdı. Üçüncü zərbə isə 1064-cü il avqustun 16-da Ani şəhərinin tutulması ilə nəticələndi. Soltan, Şəddadi əmiri I Şavuru bu şəhərdə öz canişini təyin etdi. Şəhərin özü isə Bizans imperiyasına qarşı qəti hücum üçün hazırlıq bazasına çevrildi.

1064-cü ilin noyabrında Alp Arslan hələ bir il əvvəl Səlcuqilərə itaətsizlik göstərmiş və bunun müqabilində cəzalandırılmış Xoy şəhərinə yaxınlaşdı. Şəhər başçıları bu dəfə də ənənəni pozaraq, soltana lazımı ehtiram göstərmədilər, şəhərin alverçi və sənətkarları isə dükanlarını və emalatxanalarını bağlayaraq, soltan əsgərlərinə xidmət göstərməkdən imtina etdilər. Vəziyyətdən xəbər tutan Alp Arslan öz əsgərlərinə, zor gücünə olsa da, istədikləri evlərdə məskən salmaq və gərəkləri olan hər şeydən istifadə etmək icazəsi verdi. Nəticədə, oğurluq və quldurluğun sayı artdı, sakinlərin bir hissəsi şəhəri tərk etməli oldu.

1066-cı ildə oğuzlar Şirvan ərazisinə daxil olub, böyük qənimət əldə etdilər; Şirvanşah I Fəribürzü isə böyük miqdarda təzminat verməyə məcbur etdilər. Həmin ilin noyabr ayında oğuzların başçısı Qaratəkin ikinci dəfə Şirvana hücum etdi. Bu dəfə onu I Fəribürzün əmisi, taxt-tacı ələ keçirmək istəyən və bu məqsədlə Səlcuqilərlə ittifaqa girən Məmlan ibn Yəzid ibn Məhəmməd müşayiət edirdi. Qaratəkin Şirvan paytaxtı Yəzidiyyəni mühasirəyə alır, lakin Şirvanşahın ələ aldığı soltan hacibi, Məmlanı öldürə bildiyi üçün, Qaratəkin böyük qənimətlə Kürü keçərək, Azərbaycanın cənubuna gedir.

Alp Arslanın başının Azərbaycanda qarşılığından istifadə edən gürcü hökmdarı IV Baqrat (1027-1072) bu zaman Bərdəyə hücum edərək, rus hücumundan sonra az-çox dirçəlməyə başlamış bu şəhəri qarət edir. Lakin çox keçmədən öz təbəəsi və

müttəfiqi I Şavurun Gəncədəki sarayında olan Alp Arslan Gürcüstana növbəti yürüş edir, Kartli və Arqvetidə mühüm qalaları ələ keçirərək, Tiflisə daxil olur. Burada hakimiyyətdə olan müsəlman Cəfərilər böyük soltana itaət göstərəcəklərini bildirirlər. Gürcü hökmdarı IV Baqrat da Səlcuq təbəəliyini qəbul edib, vergi verəcəyinə boyun olur. Qışı Kartlidə keçirən Alp Arslan yazbaşı Gəncə və Bərdədən keçərək, Xorasana yola düşür. Soltanın Tiflis və Rustavidəki canişini isə Şəddadi əmiri II Fəzl olur.

Bizans imperiyasının məğlub edilməsi və Cənubi Qafqazın Səlcuqilərə qəti itaəti.

Səlcuqilərin qüdrətini real qiymətləndirən Bizans imperatoru IV Diogen (1068-1071) oğuzların hərəkətinin qarşısını almaq məqsədilə özünün əsas qoşunları ilə onlara qarşı çıxır. Səlcuqiləri bölgədə olan mühüm strateji məntəqələrdən məhrum etmək üçün, o, öz hərbi kampaniyasının son mərhələsində Azərbaycanı tutmağı planlaşdırmışdı. Lakin Bizans qoşunları heç Azərbaycan sərhədində çatmamış, Manzikert yaxınlığında soltan ordusu ilə üzləşməli oldular. 1071-ci ilin avqustun 26-da burada baş verən qanlı döyüş, sayca Bizans qoşunundan xeyli az olan oğuz əsgərlərinin qələbəsi ilə nəticələndi. İmperator IV Diogen əsir alındı, onun hər iki qulağına taxılan halqa, simvolik olaraq "rumların hökmdarının" bundan sonra soltanın qulamı olduğunu bildirirdi. Öz ordusunun məğlubiyətini təsdiq edən IV Diogen yalnız gündə 1000 dinar cizyə verəcəyi şərti ilə azad edilir. Alp Arslan isə dincəlmək üçün Marağaya yola düşür.

Manzikert - yalnız Şərqi deyil, Qərbi də orta əsrlər tarixi üçün mühüm mərhələ oldu. Oğuz və səlcuqların özləri üçün də 1071-ci il döyüşünün nəticəsi 1040-cı il Dəndənəkən yanındakı qələbədən az əhəmiyyətli deyildi. Dünya tarixində bu mühüm hadisənin ən ilkin nəticələrindən biri Ön Asiyanın siyasi xəritəsinin yenidən dəyişməsi oldu; belə ki, bundan belə səlcuq ekspansiyasının qarşısını ala biləcək ciddi maneə artıq mövcud deyildi. Böyük soltanlar Orta Asiyadan Aralıq dənizində, Cənubi Qafqazdan Fars körfəzinədək olan torpaqların sahiblərinə çevrildilər.

Alp Arslandan sonra səlcuq taxtı onun oğlu Məlikşahın (1072-1092) əlinə keçdi. Onun dövründə Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı. Yeni soltan öz atasının başladığı yürüşləri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıb, onun uğurlarını möhkəmlətdi. Məlikşahın dövründə oğuzlar artıq yalnız qənimət və əsirlərlə kifayətlənmir, mühüm strateji və siyasi məntəqələri ələ keçirməyə çalışırdılar. 1075-ci ildə Məlikşah Şəddadilərin Gəncədəki hakimiyyətinə son qoydu; Səlcuqilərin Gəncədə qalan nümayəndəsi Savtəkin bu şəhəri soltanın ətraf yerləri tabelikdə və nəzarətdə saxlamaq tapşırığını yerinə yetirmək üçün əsas bazaya çevirdi. Gürcü salnaməsi "Kartlis Tsxovreba"-nın məlumatına görə, Gəncədə bu vaxt oğuz sərkərdəsinin ixtiyarında qırx mindən çox adam vardı.

Beləliklə, XI yüzilin 70-ci illərinin sonunda bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi. İmperiyanın yaradıcısı və əsas hərəkətverici qüvvəsi isə oğuz tayfaları idi.

§2. BÖYÜK SƏLCUQILƏR İMPERİYASININ DAĞILMASI. İRAQ SƏLCUQ SULTANLIĞININ YARANMASI

Böyük səlcuq sultanlarının hakimiyyəti illərində (1092-1157) mahiyyətcə biri digərindən asılı olmayan ayrı-ayrı sultanlıqlara parçalanmış Səlcuq dövlətinin tənəzzülü baş verdi.

Parçalanma nəticəsində Suriyanın (1078-1187), Kirmanın (1041-1187) və Anadolunun (1077-1307) səlcuq hakimləri mərkəzi hakimiyyətdən olan asılılıqlarını aradan qaldırdılar. İmperiyanın əsas torpaqlarında - İraqda, Xorasanda, Qafqazda isə ali sultan taxt-tacı uğrunda mübarizə başlandı. Nəhayət, xəlifə əl-Müstəzahirin (1092-1118) vasitəçiliyi ilə imperiya rəsmi surətdə bölündü: Məlikşahın oğlu Bərküyarıq sultan elan olundu, ikinci oğlu Məhəmməd Təpər Azərbaycan, əl-Cəzirə və Diyarbəkriin məliki olaraq qaldı, üçüncü oğlu Səncər isə Xorasan məliki oldu. Lakin bundan sonra da Məlikşahın oğulları arasında gedən sülalədaxili mübarizə ara vermədi. Bərküyarın ölümündən sonra sultanlıq taxtına çıxmış Məhəmməd Təpər öz oğlu Mahmudu səltənət varisi təyin etdi. Mahmud demək olar bütün hakimiyyəti boyu öz qardaşları Toğrulun və Məsudun dövlətdə birincilik iddialarına qarşı mübarizə aparmalı oldu. Lakin Mahmud üçün başlıca təhlükə qardaşı oğluna üstün gələrək, ali sultan mövqeyini tuta bilməmiş öz əmisi, səkkizinci və sonuncu böyük səlcuq sultanı Səncər (1117-1157) idi.

1119-cu ildə Xorasandan Anadoluya və Suriyayaqədək olan torpaqlar, o cümlədən Azərbaycan, Həmədan, İsfahan, Cibəl, Kirman, Fars, Xuzistan, İraq, əl-Cəzirə, Diyar Mudar, Diyar Rəbiə, Şam və Rum əraziləri sultan Mahmuda iqtə kimi verildi.

Səncərlə Mahmud arasındakı ixtilaflara son qoyulub, səltənət varisinə - vəliəhdə iqtə verilməsi haqqında fərmanın imzalanma tarixini sultan Səncərə tabeliyini bildirmiş Mahmudun başçılığı ilə İraq Səlcuq sultanlığının yarandığı vaxt kimi qəbul etmək olar. Lakin Mahmud, sahib olduğu əraziləri də istədiyi kimi idarə edə bilmirdi. Onun gəncliyindən və asılı vəziyyətdə olmasından istifadə edən sultan Səncər öz adamlarını Mahmudun vəziri, baş komandanı, habelə divan başçısı vəzifələrinə təyin etmişdi. Dövrümü zədək yetişmiş, Səncərin və Mahmudun adlarının birgə zərb edilmiş olduğu sikkələr ali hakimiyyətin Səncərin əlində olduğunu bir daha sübut edir.

1120-ci ilin iyununda Mahmuda qarşı Azərbaycan və Mosulun iqtadarı olan qardaşı Məsud çıxış etdi. Əsədabad yaxınlığındakı döyüşdə Məsudun qoşunları məğlubiyətə uğradı. Mahmud qardaşının müşavirlərini və vəzirini edam etsə də, özünü bağışladı, hətta Azərbaycanda, Mosulda və əl-Cəzirədə Məsudun adına xütbə oxunmasına sərəncam verdi.

1120/21-ci ildə IV Davidin (1089-1125) başçılığı ilə gürcü qoşunları Mahmudun hakimiyyəti altında olan ərazilərə hücum etdilər. Arran və Naxçıvanın

hakimi şahzadə Toğrulun başçılığı ilə müsəlman hakimləri gürcülərə qarşı çıxsa da, Tiflis yaxınlığında məğlubiyyətə uğradılar. Bununla belə, gürcülər yalnız bir ildən sonra, 1122-ci ildə, təqribən 500 ildən bəri müsəlman hakimiyyəti altında olan Tiflis şəhərini geri qaytara bildilər.

Bu hadisədən sonra Gəncəyə çəkilərək, Mahmudun sultanlıq hüquqlarını tanımaq istəməyən Toğrulun məğlubiyyət xəbəri Həmədanda olan soltana yetişdi. Mahmud öz qoşunlarını toplayaraq, dərhal Gəncəyə yollandı. İddialarının gerçəkləşəcəyinə ümidini itirmiş Toğrul qardaşına sədaqət andı içməli oldu.

Səlcuqlər arasında sülalədaxili çəkişmələrdən istifadə edən gürcülər məhz bu zaman Şirvana viranedicini yürüş etdilər. Şirvan əmirlərinin yardımına arxalanaraq gürcülərə qarşı çıxış edən sultan Mahmud da öz növbəsində gürcülərlə onların müttəfiqləri olan qıpçaqlar arasında baş verən münaqişədən istifadə etdi və beləliklə, Şirvanda da öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi.

Lakin İraq sultanlığının taxtı uğrunda Mahmudla qardaşları arasında gedən çəkişmələr başa çatmadı. Əvvəllər bu çəkişmələrin qarşısını almağa çalışan sultan Səncər də, Mahmudun onun əmrini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdığı vaxtdan bəri, mübarizəni hər vasitə ilə daha da qızışdırırdı. 1130-cu ildə Mahmud Gəncəni və ətrafını iqtə hüququnda ona qarşı çıxış edən qardaşı Məsuda verməli oldu.

Elə bu zaman Səncərin istəyinə rəğmən Mahmud öz oğlu Davudu vəliəhd elan etdi, Azərbaycanca və Cibəldə onun adına xütbə oxunması haqqında sərəncam verdi. Daha sonra Mahmud Səlcuq nəslinin böyüyü olan Səncərin iradəsinə qarşı çıxış etmək istəməyən, Davudu varis kimi tanımaqdan imtina edən xəlifə əl-Müstərşidi yıxmaq qərarına gəldi. Lakin Mahmudun 1131-ci ildə baş verən ölümü bu niyyətin gerçəkləşməsinə mane oldu.

Mahmudun ölümündən sonra İraq sultanlığının taxtı uğrunda mübarizə Marağanın sahibi atabəy Ağsunqur əl-Əhmədilin və Mahmudun vəzirinin yardımı ilə taxta çıxarılmış Davudla onun əmiləri arasında aparıldı. Tezliklə Davudla Məsud arasında barışıq əldə edildi. Lakin bununla belə, Davud xütbələrdə öz adının oxunmasına nail ola bilmədi və müvəqqəti olaraq sultanlıq taxtı uğrunda mübarizəni dayandırdı. Bundan istifadə edən Məsud Mosul hakimi atabəy İmadəddin Zənginin yardım vədini alaraq Bağdada yollandı, lakin hakimiyyət iddiasında olan üçüncü şəxs - xəlifənin rəğbət göstərdiyi qardaşı Səlcuqşah tərəfindən qabaqlandı. Məsudla aparılan sonrakı danışıqlar nəticəsində Məsudun sultan olacağı, Səlcuqşahın isə vəliəhd elan ediləcəyi haqqında razılıq əldə olundu. 1132-ci ildə xəlifə yeni sultanın - Məsudun adına xütbə oxunması haqqında sərəncam verdi. Məsud bu sərəncamdan sonra öz atabəyi Ağsunqur əl-Əhmədilin və xəyri türk əmirinin müşayiəti ilə Azərbaycana qayıtdı.

1132-ci ildə Böyük sultan Səncər baş verən hadisələrə qarışmaq qərarına gələrək, Mahmudun ölümündən sonra vəliəhd elan etdiyi şahzadə Toğrulla birlikdə İraq sultanlığının paytaxtı Həmədana yürüş təşkil etdi. Əvvəllər Məsudu və

Səlcuqşahı dəstəkləyən xəlifə əl-Müstərşid yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, Səlcuqilərin himayəsindən azad olmağa cəhd göstərdi.

Bu zaman Səncər Həmədana yollandı; xəlifənin, Məsudun və Səlcuqşahın da paytaxta gəlişi gözlənilirdi. Səncərdən qorxan xəlifə görüşdən imtina etməyə çalışdı, lakin onu yola çıxmağa və hətta Səncərə qarşı çıxış etməyə məcbur etdilər. Məsudun təkidi ilə İraqda sultan Səncərin adına xütbələr oxunması dayandırıldıqda isə xəlifə Bağdadda qayıtdı və şəhəri möhkəmləndirməyə başladı.

Elə həmin il Həmədan yaxınlığında Səncərin qoşunları ilə şahzadələrin - Məsudun və Səlcuqşahın birləşmiş qüvvələri arasında baş verən vuruşma Səncərin qələbəsilə başa çatdı. Səncər döyüş meydanından qaçan Məsudu yenidən əfv etdi və Azərbaycanı iqtə hüququnda ona bağışladı. Məsud Gəncəyə qayıtdı, II Toğrul isə İraq sultanı elan edildi.

Yenə həmin il Səncərin Məvaraənnəhr hakimi Əhməd xanın çıxışını yatırmaq üçün Xorasana getməsindən istifadə edən Davud yeni sultan II Toğrula qarşı çıxdı. Ona öz atabəyi Ağsunqur əl-Əhmədili, habelə onlara qoşulmuş Məsud yardım edirdi. Rəqiblər arasında döyüş Həmədan yaxınlığındakı Vaxan kəndi yanında baş verdi. Döyüş ərəfəsində Davudun bir neçə əmiri qoşunları ilə II Toğrulun tərəfinə keçdi. Bu hadisə döyüşün taleyini həll etdi. Davud, onun ardınca isə Gəncədən gəlmiş Məsud Bağdadada - xəlifə əl-Müstərşidin yanına qaçdılar. II Toğrulun qoşunlarının ələ keçirdiyi Azərbaycana Məsud və Davudun başçılıqları ilə yürüş təşkil edilməsi haqqında razılıq əldə olundu. Məsudun, Davudun və xəlifənin birləşmiş qüvvələri Azərbaycana işğal edib, Həmədanı tutdular. Lakin qardaşlar arasında olan ixtilaf II Toğrula Həmədanı və digər şəhərləri yenidən ələ keçirmək imkanı verdi. 1133-cü ildə II Toğrul vəfat edir, Həmədana qayıtmış Məsud isə İraqın və Qərbi İrənin yeganə hakimi elan olunur.

Hadisələrin bu dönüşü Səlcuq şahzadələrini daim bir-birilə toqquşduran, bu yolla İslam dünyasının yenidən nəinki dini, habelə dünyəvi başçısı mövqeyini qazanmağa çalışan xəlifə əl-Müstərşidi qane etmirdi.

İndi artıq xəlifə ilə sultan arasında gedən gizli mübarizə üzə çıxmışdı. 1135-ci ilin mayında xəlifə ona qoşulmuş bəzi türk sərkərdələri ilə birlikdə soltana qarşı müharibəyə qalxdı. Bu müharibə xəlifə qoşunlarının məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Əldə olunmuş razılığa əsasən xəlifə dünyəvi hakim hüquqlarının hamısından məhrum edilir, yalnız müsəlmanların dini başçısı mövqeyini saxlayırdı. Paytaxt Bağdad isə şəhər divarları dağıdıldıqdan sonra İraq sultanlığının adı şəhərinə çevrildi.

1135-ci ildə Məsudun Marağadakı düşərgəsində xəlifə əl-Müstərşid ismaililər tərəfindən öldürüldü. Həmin dövrün salnaməçiləri xəlifənin ölümündə Məsudun da dəstəklədiyi sultan Səncərdən şübhələnidilər. Əl-Müstərşidin yeni xəlifə seçilmiş oğlu Ər-Rəşid atasının Səlcuq sultanlarına müqavimət siyasətini davam etdirdi. Çox keçmədən o, Məsudun adının xütbələrdə çəkilməsini dayandırdı, ona qarşı birgə fəaliyyət göstərmək barədə razılığa gəldiyi Davudun adına

xütbə oxunması haqqında sərəncam verdi. Bağdadda Məsuda qarşı, məhiyyətə İraq soltanlığının mərkəzi hakimiyyəti əleyhinə xəlifə, Davud və Mosul atabəyi Zəngidən ibarət üçlər ittifaqı yaradıldı. Qəzvinin, Farsın, İsfahanın və digər yerlərin hakimləri də bu ittifaqa qoşuldular. Lakin çox keçmədən Bağdad üzərinə hərəkət edən Məsudun təzyiqi altında Davud, onun ardınca isə atabəy Zəngi ittifaqdan çıxdılar. Məsud Bağdada daxil olaraq, şəhərdən getmiş xəlifə ər-Rəşid in əvəzinə əl-Müqtəfini xəlifə etdi.

1136-cı ildə Məsud Arranı (Bərdəni) Şəmsəddinə iqta verdi.

1138-ci ildə İsfahanda sabiq xəlifə ər-Rəşid ismaililər tərəfindən qətlə yetirildi. Həmin dövrün bir çox müəllifləri bu xəlifənin öldürülməsində də Səlcuqiləri günahkar hesab edirdilər.

Bu hadisədən sonra İraq soltanlığında siyasi vəziyyət daha da gərginləşdi. Soltan Məsud tərəfindən hüquqları məhdudlaşdırılmış vilayət hakimləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq mübarizəyə girişdilər. Muxalifətə Azərbaycan hakimi atabəy Qara Sunqur başçılıq edirdi. Səltənət iddiasında olan səlcuq şahzadələri Səlcuqşah və Davud Qara Sunquru müdafiə edirdilər. 1139-cu ildə Qara Sunqur Həmədana doğru irəlilədi. O, Məsudu, özünün uzaqgörən vəziri əl-Xazini edam etdirib, onun yerinə öz şəxsi vəzirini qoymağa məcbur etdi. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, bu zamandan bəri, yeni vəziri tərəfindən müstəqilliyi əlindən alınmış soltanın vəziyyətindən istifadə edən dövlət əmirləri özbaşına surətdə iqta torpaqlarını ələ keçirməyə başladılar, ona ölkənin quru "soltanlıq" adından başqa bir şey qoymadılar.

Bundan sonra muxalifətin mərkəzi Azərbaycana keçdi. Qara Sunqurun israrı ilə Məsud Davudu özünün varisi elan etdi, lakin Davud ismaililər tərəfindən qətlə yetirildi. Məsudun digər rəqibi-Fars ərazisini fəth edən Səlcuqşah, Qara Sunqur tərəfindən həmin ərazinin hakimi təyin olunsada, çox keçmədən bu vilayətin sabiq hakimi Boz Apa tərəfindən öldürüldü, Fars vilayəti yenidən Boz Apanın əlinə keçdi.

Bu zaman Gəncədə baş vermiş zəlzələ, dağılmış şəhərdə bütün ailəsi həlak olan Qara Sunqurun Səlcuqşahın köməyinə getməsinə mane oldu. Zəlzələnin şahidi, gəncəli Mxitar Qoş həmin hadisəni belə təsvir etmişdir: "Areq ayında, həmin ayın 18-ci günü, cümədən şənbəyə keçən gecə (1139-cu ilin 30 sentyabrı, şənbə), müqəddəs Georgi bayramı günündə Tanrı qəzəbinin gücü dünyanın başına endi, yer özündən çıxdı və dəhşətli təkanların əmələ gətirdiyi güclü dağıntı bu ölkəyə - Albaniyaya yetişdi. Zəlzələ nəticəsində bir çox yerlərdə, Parisos və Xaçın vilayətlərinin düz və dağlarında xeyli dağıntı baş verdi. Ölkənin paytaxtı Gəncə onun sakinlərini də udan cəhənnəm girdabına yuvarlandı. Torpaq öz səthinin bütün guşələrində onları öz ağuşuna almışdı. Dağlıq bölgələrdə isə bir çox qala və kəndlər monastırları və kilsələri ilə bircə adamların başlarına uçmuş, xarabazara çevrilmiş, saysız miqdarda insan dağılmış bina və bürclərin altında qalmışdı". Ortaçağ müəlliflərinin (İbn əl-Əsir, İbn əl-İbri və b.) məlumatına görə, o zaman

Gəncədə 230 min insan həlak olmuşdu.

Zəlzələdən istifadə edən gürcü qoşunu hökmdar Demetrenin (1125-1156) başçılığı ilə şəhərə yürüş etdi. Mxitar Qoşun sözlərinə görə, gürcü əsgərləri "amansız və kobud surətdə hərəkət edərək, salamat qalmış adamlara hücum etdilər, onları qılıncdan keçirdilər, əsir tutdular. Onlar öz həmlə və işgəncələri ilə xalqa zəlzələdən böyük bəla gətirdilər"¹.

Şəhər bərpa olunarkən Qara Sunqur vəfat etdi. Hələ ölümündən əvvəl o, əmir Çavlı ət-Toğrulini Azərbaycan və Arran hakimi vəzifəsində özünün varisi təyin etmişdi.

Atabəy Qara Sunqurun ölümündən istifadə edən Soltan Məsud qüdrətindən ehtiyat etməyə başladığı əmir Çavlıni özünə yaxınlaşdırmaq, bu yolla gələcəkdə Azərbaycan əmirləri tərəfindən baş verə biləcək təhlükədən qorunmaq istədi. Azərbaycan və Arranın canişini hüququnu təsdiqləyən fərmanı soltandan alan əmir Çavlı əvvəlcə Fars və Xuzistan hakimi, hələ 1146-cı ildə Rey hakimi əmir Abbasla birgə sultanlığın paytaxtı Həmədanı ələ keçirmiş Boz Apanın başçılıq etdiyi müxəlifətə qoşulmaq istədi. Lakin sonra fikrini dəyişərək, Məsudun tərəfinə keçdi. Bu sərbətsizlik həmin dövrün mürəkkəb siyasi şəraitindən irəli gəlirdi. Belə ki, qonşu dövlətlərlə və vassal asılılığında olan hakimlərlə münasibətlər məhz şəraitin tez-tez dəyişməsindən asılı olurdu. Əmir Çavlı da sultanın mövqeyini çox tutmadı, əmirlər Boz Apa və Abbasın təşkil etdikləri sui-qəsdə qoşuldu. Əvvəllər iqta hüququnda Xalxala və Azərbaycanın bir hissəsinə yiyələnən sultanın hacibi əmir Fəxrəddin Toğan Yürək də onların tərəfini tutdu. Əmir Çavlının 1146-cı ildə Zəncanda baş vermiş qəfil ölümündən sonra Toğan Yürək Gəncə və Arranın vilayətlərini soltandan hədiyyə kimi qəbul etdi. Boz Apa və Abbas ona qoşulduqdan sonra isə bütün sultanlığın hakimiyyəti Toğanın əlinə keçdi. Onun əlində oynucağa çevrilən və yeni düşməndən yaxa qurtarmaq üçün əlverişli imkanlar axtaran sultan Məsud özünün keçmiş vəziri, Toğanın özü ilə Arrana apardığı Xass bəy ibn Pələng Arinin köməyi ilə niyyətini gerçəkləşdirə bildi; 1147-ci ilin aprelində Toğan Yürək Gəncə yaxınlığında Xass bəyin silahlı mühafizəçisi tərəfindən öldürüldü. Bu hadisədən sonra Toğan Yürəkin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan və Arran topaqlarına Xass bəy sahib oldu. Bir neçə gündən sonra sultanın əmrilə daha bir rəqib - Rey hakimi əmir Abbas da qətlə yetirildi. Bundan az sonra soltana qarşı çıxmış əmir Boz Apa da döyüş meydanında həlak oldu.

Dövlətdə bütün hakimiyyəti vəzir Xass bəyə vermiş sultan Məsudun bu siyasəti Səlcuqilərin hakimiyyəti altında olan digər vilayətlərin hakimlərinin narazılığı-

¹ Zəlzələ vaxtı Kəpəz dağı uçaraq, Gəncəli Kirakosun məlumatına görə, "burada olan çay yatağının qarşısını kəsdi və indi də mövcud olan dənizi əmələ gətirdi". Bu "dəniz" Azərbaycanın bu gün də ən gözəl guşələrindən olan Göygöldür. Məhz həmin zamandan etibarən Azərbaycan şəhəri Kəlbəcərin yaxınlığında müalicəvi mineral İstisu bulağı yerdən fəvvarə vurdu. Gürcülərin zəlzələ vaxtı şəhərdən çıxarıqları qənimətlər arasında indi də bir layı Kutaisi yaxınlığındakı Gelati monastırında saxlanılan məşhur Gəncə darvazası var idi.

na səbəb oldu. Bunların sırasında əsas yeri Azərbaycan əmirləri, Arran hakimi Şəmsəddin Eldəniz, əl-Cibəl hakimi Alp Quşgünxur və başqaları tuturdu. 1148-ci ilin avqust-sentyabr aylarında onların birləşmiş qüvvələri Bağdada uğurlu yürüş etdilər, lakin əldə olunmuş müvəffəqiyyəti sonadək saxlaya bilmədilər. Yalnız qoca sultan Səncərin tələbilə Məsud tərəfindən vəzir Xass bəyin vəzifəsindən kənar edilməsindən sonra əmirlər öz qoşunlarını Bağdaddan geri çəkildilər. Səlcuq əmirləri arasında baş verən bu sonugörünməz ixtilaf və çəkişmələr xəlifə əl-Müqtəfiyə (1136-1160) sələfinin itirdiyi bütün imtiyaz və hüquqları geri qaytarmaq imkanı verdi.

1152-ci ilin sonunda sultan Məsud Həmədanda vəfat etdi. Soltanın ölümündən sonra bütün əmirlər onun qardaşı oğlu Məlikşah ibn Mahmuda sədaqət andı içdilər. Məsudun hakimiyyəti dövründə olduğu kimi bütün hakimiyyət Xass bəyin əlinə keçdi. Əmirlər arasında yenidən narazılıq sədaları ucaldı. Xass bəy isə Məlikşahın qeyri-sabit mövqeyindən istifadə edərək, sultan elan olunmasından 4 ay sonra onu həbs etdirdi; sonra isə əmirlərin razılığı ilə Məlikşahın qardaşı Məhəmmədi Həmədana dəvət etdi.

1153-cü ilin mayında sultan taxtına çıxmış Məhəmməd Xass bəyin səltənət üçün təhlükəli olduğunu başa düşərək, hakimiyyətinin üçüncü günü vəzirin edam olunması fərmanını verdi. Bu addımı ilə sultan Məhəmməd dövlətin atabəy Şəmsəddin Eldəniz, Marağa hakimi Nüsrətəddin ibn Ağsunqur kimi nüfuzlu əmirlərinin hörmətini qazanmağa çalışdı. Edam edilmiş Xass bəyin başı həmin əmirlərə göndərildi. Lakin sultanın əməlinə özləri üçün təhlükə görən əmirlər onun bu hərəkətini bəyənmədilər. Bununla belə, sultanın işlərinə qarışmamağı, hadisələrin sonrakı inkişafını müşahidə etməyi qərara aldılar.

Səltənət iddiasında olan əmirlərin düşmənçilik və çəkişmələrindən bacarıqla istifadə edən xəlifə əl-Müqtəfi Səlcuqilərin İraqdakı bütün iqta torpaqları üzərində nəzarəti öz əlinə aldı. Məhəmmədin əmisi, sultan Səncər tərəfindən vəliəhd elan olunmuş Süleymanşah da onun müttəfiqi oldu. Xəlifə Süleymanşahı sultan elan edərək, onu qoşunla təchiz etdi. Soltan Məhəmməddən narazı olan atabəy Şəmsəddin Eldəniz, Nüsrətəddin Arslan Apa, Alp Quşgünxur və başqaları da əvvəl yeni sultana qoşulsalar da, ümidlərini doğrultmadığı üçün çox keçmədən onun qərarlarını tərək etdilər.

Onda sultan Məhəmməd yardım üçün Mosul hakimi atabəy Qütbəddin Məduda müraciət etməli olur. 1156-cı ilin iyununda rəqiblər arasında İraqda baş vermiş döyüşdə Süleymanşah və onun tərəfdarları məğlub olurlar. Süleymanşah ələ keçirilib, Mosul qalasına salınır və 1159-cu ilədək burada saxlanılır.

Bu hadisədən sonra Süleymanşahın keçmiş müttəfiqi atabəy Şəmsəddin yenidən Azərbaycana qayıdıb, əfv olunması üçün sultan Məhəmmədə sifariş yolladı. Soltan atabəyin oğlu Məhəmməd Cahən Pəhləvanın girov qoyulması şərt ilə Şəmsəddinlə barışdı.

1157-ci ilin martında sultan Məhəmmədin qoşunları Bağdadı mühasirəyə aldılar. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, sultanla xəlifə arasında müharibənin

başlanmasına səbəb, xəlifənin Bağdadda və bütün İraq ərazisində soltanın adına xütbə oxunması tələbindən imtina etməsi olmuşdu.

Elə bu vaxt xəlifənin təhriki ilə Şəmsəddin Eldəniz şahzadə Məlikşah ibn Mahmud və oğulluğu Arslanşah ibn Toğrulla birlikdə soltanlığın paytaxtı Həmədana hücum edib, soltan xəzinəsini ələ keçirdi. Hadisədən xəbər tutan soltan Bağdadın mühasirəsindən əl çəkib, Həmədana doğru hərəkət etdi. Rey şəhərinin qala divarları yaxınlığında rəqiblər arasında baş verən döyüş Eldənizin məğlub olub, geri çəkilməsi ilə nəticələndi. Araz vadisində, Naxçıvan yaxınlığında baş verən ikinci döyüşdə soltan yenə də qalib gəldi, Naxçıvanı və təqribən bütün Arranı ələ keçirdi. Məğlubluqun uğramış Eldəniz əfv olunması xahişilə soltana bir daha müraciət etdi və bu dəfə də müsbət cavab aldı. Şəmsəddin - Arran hakimi, Marağa hakimi Arslan Apa ibn Ağsunqur əl-Əhmədili isə Azərbaycan hakimi təyin olundular.

1159-cu ilin dekabrında soltan Məhəmməd vəfat etdi. Onun ölümündən sonra yeni soltan haqqında əmirlər arasında fikir ixtilafı yarandı. Əyanların bir qismi taxt-taca Məhəmmədin qardaşı Məlikşahı, digər hissəsi isə II Toğrulun oğlu, atabəy Eldənizin isə oğulluğu şahzadə Arslanşahı əyləşdirməyi təklif etdi. Lakin əmirlərin Rey hakimi İnanca arxalanan üçüncü qrupu bu çəkişmədə qalib gəldi. Bu qrup hələ də Mosul həbsxanasında olan Süleymanşahı taxt-taca əyləşdirməyi təklif edirdi. Süleymanşah böyük hörmətlə Həmədana gətirildi və 1160-cı ilin martında soltan elan olundu. Eldənizin himayəsində olan şahzadə Arslanşah isə vəliəhd elan edildi. Lakin Süleymanşah dövlət işlərilə məşğul olmur, eys-ışrətli həyat tərzinə üstünlük verirdi. Çox keçmədən əmirlər və ruhanilər ona qarşı qəsd təşkil etdilər. Süleymanşah həbs edildi və sonra isə qətlə yetirildi.

1160-cı ilin noyabrında əyan və əmirlər tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanan atabəy Eldəniz şahzadə Arslanşahla birlikdə Həmədana gəldi. Qarşılayanlar arasında yalnız rəqibi - Rey hakimi İnanca yox idi. Arslanşah taxta əyləşdirildi, başına tac qoyuldu. Bu zamandan etibarən Eldəniz "böyük atabəy" (*atabəy əl-əzəm*) adlanmağa başladı. Onun böyük oğlu, Arslanşahın isə anabir qardaşı Cahan Pəhləvan soltanın əmir-hacibi, ikinci oğlu Qızıl Arslan isə soltan qoşunlarının baş komandanı (*əmir sipəhsalar əl-kəbir*) təyin edildilər.

Bu zamandan başlayaraq atabəy Eldənizin bütün fəaliyyəti yeni dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəldi. İraq soltanlığı tərkibinə daxil edilən ölkə və vilayətlərin bütün hakimləri, eləcə də, bütün vassallar Arslanşaha və böyük atabəy Eldənizə sədaqət andı içdilər. Böyük atabəy Şəmsəddin Eldəniz bütün soltanlığın gerçək hökmdarına çevrildi.

§ 3. AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN YARANMASI

Səlcuqilər dövlətinin tənəzzülü dövründə yaranmış müstəqil soltanlıqlar öz növbəsində yeni tipli dövlət birliklərini doğurdu. Bu dövlətlərin yaradıcıları Səlcuq soltanlarının sabiq kölləri (*məmlüklər*) idilər. Həmin adamlar adətən Səlcuqilərin vəliəhd şahzadələrinin "atabəy" (yəni "hökmdar-ata") titullu tərbiyəçiləri olurdular. Zaman keçdikcə atabəylər gücləndilər və qəyyumluq etdikləri şəxslərin yalnız adda başçılıq etdikləri dövlətlərin taleyini müəyyənləyən faktiki hökmdarlara çevrildilər. Soltanlar hakimiyyətin yalnız zahiri əlamətlərini mühafizə etmişdilər: onların adları sikkələr üzərində zərb edilir, cümə xütbələrində çəkilirdi. XII yüzildə bir neçə belə dövlət vardı: Mosul atabəyləri (Zəngilər, 1122-1262), Fars atabəyləri (Salqurilər, 1137-1286), İrbil atabəyləri (Beytekinlər, 1144-1233), Luristan atabəyləri (Xəzərəspələr, 1155-1424), Azərbaycan atabəyləri (Eldənizlər, 1136-1225) və s. Bu yüzildə atabəy dövlətlərindən başqa Rum Səlcuqiləri, Xarəzmşahlər, Ərtuqilər və başqa dövlətlər qüvvətlənib müstəqil oldular.

1136-cı ildə soltan Məsud Arranı iqta kimi atabəy Şəmsəddin Eldənizə bağışladı. İqamətgahı Bərdədə yerləşən Eldəniz tezliklə yerli əmirləri tərəfinə çəkdi, özü də soltana xidmət asılılığından çıxdı. Yavaş-yavaş o, demək olar ki, bütün Azərbaycana yiyələndi və xırda hakimləri özünə tabe etdirdi.

Mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, hələ Soltan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1132-1135) vaxtilə vəzir əs-Sumayramininin qul kimi satın aldığı, bacarığına görə soltan mətbəxinin başçısı vəzifəsinə qədər yüksəlmiş Eldəniz soltanın şəxsi məmlükləri sırasına keçirilmişdi. Vəzifə pillələri ilə sürətlə irəliləyən Şəmsəddin Eldəniz soltanın həyat yoldaşı Möminə xatunun xüsusi hörmətini qazanmışdı. Ömürlük onun məsləhətçisinə çevrilən bu qadının döyərli tövsiyələrini nəzərə alan Eldəniz heç vaxt saray fitnə-fəsadlarına uymamış, hökmdarına daim sədaqətli olmuş, buna görə də əmir rütbəsində də yüksələ bilmişdi. Məhz bu zaman o, soltan II Toğrulun azyaşlı oğlu Arslanşahın atabəyi təyin edilmişdi.

II Toğrulun ölümündən sonra hakimiyyətə keçmiş yeni soltan Məsud (1135-1152) Eldənizi mərhum soltanın dul qalmış arvadı Möminə xatunla evləndirdi. Bu izdivac nəticəsində dünyaya iki oğlan və bir qız gəldi. Mxitar Qoşun qeydinə görə, Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycanda qərarlaşdıqdan sonra "qüdrətli hökmdara çevrildi, bütün əzəmətli hakimləri əzərək, çoxlarını özünə tabe etdi, türkmənlərin üsyan etmiş başçıların tamamilə darmadağın etdi, Arran ölkəsində başlanmış hərəqlərin qarşısını aldı".

Həmin dövrün mənbələri Eldənizi cəsur döyüşçü və ağıllı siyasi xadim kimi təqdim edirlər. Fəaliyyətinin başlanğıcında o, soltana və onun ailəsinə sədaqəti ilə seçilir, bununla yanaşı, firsəti əldən verməməyə çalışırdı. Nəhayət, 1160-cı ildə

Əmirlərin qəsdı nəticəsində soltan Süleymanşah devrilərək öldürüldükdən, soltan taxta cına Eldənizin qəyyumluq etdiyi oğulluğu Arslanşah çıxarıldıqdan sonra bu fürsət saati yetişi. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz İraq soltanlığı taxtının gerçək sahibi oldu, soltan Arslanşah isə olsa-olsa onun iradəsinin müti icraçısına çevrildi. Bu zamandan etibarən "böyük atabəy" adlandırılan Şəmsəddin yeni dövlət hakimiyyətinin nüfuzunu möhkəmləndirməyə başladı. O, özünəməxsus diariyanın (ikihakimiyyətliliyin) yaradıcısına çevrildi. Soltan dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxs oldu; qoşunlara özü başçılıq edən atabəy isə dövlət vəsaitləri üzərində nəzarəti öz əlində cəmləşdirmiş, vassalların gerçək süzereni olmuşdu. Lakin tabeliyində olan ölkələrdə güclü dövlət hakimiyyətinin olmasını istəməyən xəlifə əl-Müstəncid (1160-1170) Arslanşahı soltan kimi tanımaqdan imtina edib, taxt-tac uğrunda yeni mübarizənin qızışdırılması üçün əlverişli məqamı gözləməyə başladı. Xəlifənin vəziri İbn Xubeyrə bu işdə mühüm rol oynayaraq, soltanlığın nüfuzlu feodal əyanlarını Eldənizə və Arslanşaha qarşı çıxışa təhrik etdi. Əmirlərin hazırladığı qəsddən xəbər tutan Eldəniz öz rəqiblərini ayrı-ayrılıqda aradan götürmək üçün əməli tədbirlər görmək, onları birləşmək imkanından məhrum etmək qərarına gəldi. 1161-ci ilin avqustunda, Marağa hakimi Arslan Aba ibn Ağsunqur əl-Əhmədilin sarayında sığınacaq tapmış Məhəmməd ibn Mahmudun oğlu şahzadə Mahmudşahın tərəfdarları Həmədan yaxınlığında darma-dağın edildilər. Rey Eldəniz tərəfindən ələ keçirildi və iqta kimi onun oğlu, Rey hakimi İnançın qızına evlənən Cahan Pəhləvana verildi. Rey hakimi İnanç soltan Arslanşahdan vassal asılılığını etiraf etməli odu. Qum hakimi Səkmən ibn Qaymaz və Ərdəbil hakimi Ağ Quş da soltanın tərəfinə keçdilər. Tezliklə Qəzvin hakimi Alp Arqun məğlub edildi, Qəzvin ərazisi soltan mülklərinə birləşdirildi.

Lakin şahzadə Mahmudşaha sığınacaq vermiş Marağa hakimi Arslan Abanı tabe etmək cəhdləri Eldəniz üçün uğursuzluqla nəticələndi: onun Cahan Pəhləvanın başçılığı altında təchiz etdiyi qoşun Marağa hakiminin və onun köməyinə gələn Xilat hakiminin birləşmiş qüvvələri tərəfindən məğlubiyətə uğradıldı. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan Atabəyləri ilə Marağa hakimləri arasındakı münasibətlər uzun illər boyu gərgin vəziyyətdə qaldı. Yalnız Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə Marağa hakimi vassal asılılığını etiraf etməklə kifayətləndi.

Eldənizin sonuncu düşməni, Arslanşahın ali hakimiyyətini tanımaq istəməyən Fars hakimi Sunqur ibn Mədud 1161 -ci ildə vəfat etdi. Yalnız onun yerinə gələn Zəngi ibn Mədud (1162-1175) 1162-ci ildə soltandan və atabəy Eldənizdən vassal asılılığını qəbul edərək, onların adına pul kəsdirdi. Elə o il atabəy Eldəniz Ərdəbil vilayətini Məhəmməd ibn Ağ Quşdan aldı və həmin ərazini oğlu Cahan Pəhləvanın mülklərinə qatdı.

1163-cü ildə Nişapur, Qumis və Mazandaran vilayətlərinin hakimi Müəyyid Ay Apa atabəy Eldənizin vassalı oldu və öz mülklərində Azərbaycan atabəyinin adına xütbə oxutdurmağa başladı.

1167-ci ildə Eldəniz öz elçisini Mosula göndərərək, adına xütbə oxunmasını və pul kəsilməsini, müəyyən olunmuş məbləğdə verginin atabəy xəzinəsinə

göndərilməsini tələb etdi. Mosul atabəyi Qütbəddin Mədud Eldənizin bu tələblərinə "təbəçilik və itaətkarlıqla" cavab verdi. Mosulda, ona qonşu olan Diyarbəkr və əl-Cəzirə vilayətlərində sultan Arslanşahın adına xütbələr oxundu.

1168-ci ildə Kirman hakimi atabəy II Arslanşah Azərbaycan atabəyinin vassalına çevrildi. II Arslanşah özünü ölkədə Azərbaycan atabəyinin canişini hesab edirdi. Həmin il Xuzistan hakimi Şimlə, 1170-ci ildə isə şirvanşah III Mənuçəhr Eldənizlərdən asılı vəziyyətə düşdülər. XII əsr müəllifi Sədrəddin əl-Hüseyninin dediyinə görə, "əsl hökmdar atabəy Eldəniz idi. Soltan Arslanşahın isə yalnız adı hökmdardı".

Ali hakimiyyətin - sultanın adından fəaliyyət göstərmək imkanını əldə etmiş Eldəniz öz mövqeyindən sülalə mülklərini genişləndirmək üçün istifadə edirdi, O, Qafqaz dağlarından Fars körfəzinədək uzanan böyük ərazini öz hakimiyyətinə tabe etdi: "Bağdad və ətrafı istisna olmaqla bütün ölkələr" Eldənizin hakimiyyəti altına düşdü. Əl-Hüseyninin məlumatına görə, onun mülkləri "Tiflis qapılarından Məkranadək" uzanırdı. O, Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Rey vilayətlərinin sahibi idi. Eldənizin vassalları olan Mosul, Kirman və Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən ər-Rum və Marağa hakimləri onun adını [xəlifədən və soltandan sonra] xütbələrdə çəkir, adına pul kəsdirirdilər. Beləliklə, Eldəniz güclü rəqibləri olan Mosul və Fars atabəylərinin, eləcə də ucqar vilayətlərin hakimlərinin yalnız vassal asılılığı ilə kifayətlənmişdi. Hakimiyyəti dövründə apardığı siyasət yalnız xeyli silaha sahib olan. zənginləşmək və mülklərini genişləndirmək istəyən əmirlərə əl verən, eləcə də iri hərbi qüvvələrin cəlb edildiyi ara çəkişmələrini də zəiflətdi.

Eldənizin yaratdığı dövlətin ən güclü rəqibləri monqol hücumlarımadək Azərbaycan hökmdarı ilə daim münafişədə olan gürcü hökmdarları idilər. 1161-ci ilin avqustunda gürcü qoşunları çar III Georgi (1156-1184) başda olmaqla ilk dəfə Eldənizlərin hakimiyyəti altında olan əraziyə soxuldular. Həmin dövrdə Arranın tərkibində olan Ani şəhərini ələ keçirən gürcü qoşunları, salnaməçi Vardanın yazdığına görə, "o qədər düşmən döyüşçüsünü qılıncdan keçirdilər ki, sayını kimsə müəyyən edə bilmədi. Təkcə əsir alınanlar 41 min idi". Yenə həmin ay 30 minlik gürcü ordusu, o zaman Azərbaycanın tərkibində olan Dvin şəhərinə daxil oldu, "onun 10 mindən artıq sakinini qarət edib, qırdı; çoxlu qadın və uşağı soyundurub, çılpaq və ayaqyalın halda qovub əsir apardı". Salnaməçilərin məlumatına görə, "gürcülər öz ölkələrinə qayıtdıqda, gürcü qadınları onların müsəlman qadınlarına qarşı etdikləri əməllərə etiraz edərək döyüşçülərə dedilər: "Siz müsəlmanları məcbur edəcəksiniz ki, onların qadınlarının başlarına gətirdiyinizi onlar da bizlərə etsinlər. Ya yalnız bundan sonra əsir qadınların paltarları qaytarıldı".

Bir müddətdən sonra Gəncə də bu cür müdaxilə və talana məruz qaldı. Gürcülər Gəncədən də xeyli qənimət apardılar. Baş vermiş hadisədən xəbər tutan atabəy Eldəniz Xilat, Marağa, Ərzən ər-Rum hakimlərini və başqa əmirləri gürcülərə qarşı birləşdirdi. 1163-cü ilin yanvarında atabəy Eldənizin başçılığı altında

müsəlmanların birləşmiş qoşunları Gürcüstana daxil oldular. Eldənizin və III Georginin qoşunları arasında hərbi əməliyyat 1 ay davam etdi. Həmin ilin iyulunda əmirlərin birləşmiş qüvvələri gürcülərə qarşı ikinci yürüşə başladılar, Eldəniz Dvin şəhərini onların əlindən aldı və III Georgini ağır məğlubiyətə uğrattı. Lakin bu məğlubiyətə baxmayaraq, 1164-cü ilin aprelində gürcü qoşunları yenidən Ani şəhərinə həmlə edərək onu taladılar. Özünü yetirən Eldəniz onları şəhərdən qovdu və həmin ilin sonunda Anini Şəddadi əmiri Fəzlunun qardaşı əmir Şahənşahın (1164-1174) ixtiyarına verdi.

1166-cı ildə çoxsaylı gürcü qoşunu Azərbaycana soxularaq Gəncəyədək irəlilədi. Şəhər qarət və talanlara məruz qaldı. Bu müdaxilədən sonra, 1174-cü ildə təərəflərdən heç biri fəal hərbi əməliyyatlar aparmadı. Lakin 1174-cü ilin əvvəlində atabəyin Naxçıvandan Həmədana gələn arvadı Möminə xatun gürcü qoşunlarının yeni hücumundan xəbər gətirdi. Gürcülərin müdaxiləsinə qarşı yalnız baharın gəlişi ərafəsində yürüş təşkil edildi. Lakin bu zaman başlanmış taun xəstəliyi atabəy qoşunları arasında tələfata səbəb oldu. Müəllifi naməlum "Səlcuqnamə"də, eləcə də Ravəndinin İraq Səlcuqlarının tarixinə dair əsərində göstərilir ki, "gürcülər əlçatmaz dağlarda və qalın meşələrdə gizləndilər", atabəyin qoşunları isə Ağşəhər qalasını ələ keçirib, ətraf yerləri talan etdikdən sonra Naxçıvana qayıtdılar. 1174-cü ilin oktyabrında gürcü qoşunları bir neçə gün ərzində Ani şəhərini mühasirədə saxlayanlardan sonra, nəhayət ələ keçirib taladılar və oraya öz canişinlərini qoydular. Eldəniz Aninin Şəddadi hakiminin köməyinə qoşun göndərdisə də, bu qoşun da gürcülər tərəfindən məğlubiyətə uğradıldı.

1175-ci ilin avqustunda atabəy Eldənizin, soltan Arslanşahın, Xilat hakimi Şah Ərmənin və Diyarbəkr hakiminin birləşmiş qüvvələri Cahan Pəhləvanın başçılığı altında gürcülərə qarşı daha bir yürüş etdilər. Ravəndinin məlumatına görə, gürcülər "məğlub edildilər, müsəlmanlar isə ələ bir qələbə qazandılar ki, beləsinə kimsə xatırlaya bilmirdi". Bu məğlubiyətdən sonra gürcülər Aniyə, eləcə də Eldənizlərin tabeliyində olan başqa torpaqlara olan iddialarından müvəqqəti olaraq əl çəkdilər. Şəddadi hakimi Ani şəhərinə qaytarıldı.

Atabəy Eldəniz və onun xələfləri Gürcüstana qarşı aparılan daimi mübarizədə Azərbaycan və onu qonşu yerlərin xristian əhalisini öz tərəflərinə çəkmək taktikasından məharətlə istifadə edirdilər. Bu məqsədlə onlar yerli xristian ruhanilərinə himayəçilik edir, kilsələrə kəndlər bağışlayır, monastırları bütün vergilərdən azad edirdilər. Erməni salnaməçinin yazdığına görə, "atabəy Eldəniz xeyrixah sülhsevərliyi ilə seçilirdi və onun hakimiyyəti illərində bir çox ölkələrdə əmin-amanlıq hökm sürürdü".

Əgər Eldənizlər dövlətinin qərb sərhədlərində başlıca rəqib Gürcüstan idisə, şərq sərhədlərindəki vəziyyət Eldənizlərin tabeliyində olan Nişapuru ələ keçirməyə çalışan 1176-cı ildə Xarəzmşah II Arslanın (1156-1172) fəaliyyəti sayəsində mürəkkəbləşmişdi. Xarəzmşahın qoşunları Nişapuru mühasirəyə aldılar. Mühasirə 2 ay uzansa da, şəhər təslim olmadı. Atabəyin və Xarəzmşahın qoşunları

arasında baş verən döyüş bir nəticə vermədi. Bununla belə, İraq Səlcuqları çox keçmədən Nişapuru itirdilər. Belə ki, əvvəllər Eldənilərin vassalı olan Nişapur hakimi Ay Aba özü Xarəzmşahın tərəfinə keçmişdi.

1168-ci ildə Marağa hakimi Arslan Aba yenidən ali hakimiyyətə qarşı üsyan etdi, lakin bu üsyan Marağanı mühasirəyə alan Cahan Pəhləvan tərəfindən yatırıldı. Çox keçmədən marağalılardan əvvəlki vassallığını bərpa edən barışıq imzalandı.

1169-cu ildə Rey hakimi İncə Xarəzmşah II Arslanla dilbirləşib, atabəyin hakimiyyətindən qurtulmaq, Reyi və onun ətraf ərazisini Xarəzmşahın ixtiyarına vermək qərarına gəldi. Bu xəyanətdən sonra Xarəzmşah və Eldənilə qoşunları arasında baş verən döyüşdə atabəy ordusu qələbə qazandı. İncənin Eldənilə barışıq bağlamaq cəhdləri Azərbaycan atabəyi tərəfindən rədd edildi. Çox keçmədən İncə Eldənilənin tapşırığı ilə öldürüldü.

1175-ci il noyabrın əvvəlində soltanla atabəy arasındakı münasibətlərin normal məcrada inkişafına kömək edən, bununla da ara müharibələrinin qabağını alan Möminə xatun Naxçıvanda vəfat etdi. Onun məzarı üzərində o dövrün məşhur memarı Əcəmi ibn Əbubəkrin tikməyə başladığı, bu gün də öz gözəllik və əzəməti ilə göz oşayan məqbərəsi yalnız atabəy Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə başa çatdı.

Həyat yoldaşının ölümündən bir ay sonra böyük atabəy Şəmsəddin Eldənilə vəfat etdi. Atabəyin ardıcılığı, enerjisi, soltan hakimiyyətinin nüfuzundan bacarıqla istifadə etməsi, feodal təşkilatının başçısı və müdafiəçisi kimi yüksəlməsi, ehtiyatlı xarici siyasəti onun fəaliyyətinin başlıca cəhətləri idi. Şəmsəddin Eldənilənin bu cəhətləri sübut edir ki, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi zamanının böyük siyasi xadimi olmuşdur. O, soltanın himayəçisi mövqeyindən müvəqqəti uğurlar üçün deyil, bir tərəfdən əsasını qoyduğu sülalənin mülklərinin artırılması, digər tərəfdən isə mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi üçün istifadə etmişdir.

§ 4. AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN SİYASİ QURULUŞU VƏ İDARƏ SİSTEMİ

Səltənət taxt-tacı uğrunda gedən mübarizədə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Səlcuq hökmdarları hərbi iqtisadi sistemini yaradaraq, bu iqtisadi paylarını sədaqətli hərbi rəislər arasında bölüşdürdülər. Nəticədə, soltanlığın bütün əyalət və vilayətləri on minlərlə qoşuna nəzarət edən hərbi başçılar və əmirlər arasında paylandı. İraq soltanlığında Abbasi xəlifələrinin qızışdırdığı səlcuq əmirlərinin bir-biri ilə düşmənçilik edən qrupları arasında hakimiyyət uğrunda gedən vuruşmalar zamanı, yenicə Arran valisi təyin olunmuş Şəmsəddin Eldənilə əsasən

müşahidəyi mövqeyində duraraq, yalnız öz xeyri üçün əlverişli fürsət gözləyirdi.

Mirxondun məlumatına görə, bu dövrdə Şəmsəddin Eldəniz Şirvanı öz hakimiyyətinə tabe etdi; sultan Məsudun Azərbaycandakı canişini Çavlının ölümindən (1146-cı il) sonra isə qarışıqlıqdan istifadə edərək, Naxçıvan vilayətini də öz mülklərinə birləşdirdi. Eldəniz öz paytaxtını Naxçıvana köçürtdü və beləliklə, Azərbaycanın böyük hissəsinin sahibi oldu.

1161-ci ildə sultan Süleymanşahın taxtdan salınmasından sonra Eldənizin himayəsində olan Arslanşah sultan elan edildi. Yeni sultanın atabəyi "böyük atabəy" ləqəbi aldı. Eldənizin oğulları - Cahan Pəhləvan böyük əmir - hacib, Qızıl Arslan isə ali baş komandan vəzifəsinə təyin olundular.

Beləliklə, Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığının həqiqi başçısına çevrildi. Soltan Arslanşah isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin yalnız formal başçısı idi. Bu zəmandan etibarən "vəliəhd şahzadənin tərbiyəçisi" mənasını daşıyan "atabəy" ləqəbi ilkin anlamını itirərək, yeni məzmun kəsb etdi, hökmdarın ali tituluna çevrildi. Bu sözü adi mənasından fərqləndirmək üçün isə ləqəbə "ən böyük, əzəmətli" (*əl-əzəm*) sözü artırıldı. Atabəy əmirlərin, iqta sahiblərinin, valilərin süzereni idi və feodal iyerarxiyasında daha yüksək pillə tutur, formal olaraq soltandan sonra ikinci adam hesab edilirdi. Özünün "əzəmətli" titulu ilə Eldəniz digər atabəylərin (şahzadələrin atabəylərinin) süzereni olduğunu bir daha təsdiqləyir, bununla yanaşı, bu süzerenliyin təkə titula görə, yəni formal olmadığını nümayiş etdirirdi. Hərbi qüdrəti və siyasi nüfuzu isə Orta Şərq ölkələri hökmdarları arasında onun birinciliyini təmin edirdi. Onu da qeyd edək ki, öz qəbilə üzvləri ilə köçəri həyat keçirən səlcuq qəbilə başçıları zaman keçdikcə islamın və müsəlmanların soltanlarına çevrilirdilərsə, atabəylərin heç bir qəbilə əlaqələri yox idi. Eldənizin özü, məmlükdən soltan mətbəxinin nəzarətçisi vəzifəsində yüksələrək, saray məmuruna çevrilmiş, sonra əmir, atabəy və nəhayət, müstəqil hökmdar olmuşdu. Dövlət işlərində həlledici səs Eldənizə məxsus idi. Daşdığı "məlik" titulu onun hakimiyyətinin irsi olduğunu bildirirdi. Eldəniz xarici siyasətə görə məsuliyyət daşıyır, müharibə və qoşun məsələlərini həll edirdi. O, adna pul kəsilməsi, xəlifə və soltandan sonra adının xütbələrdə çəkilməsi haqqını da əldə edə bilməmişdi. Atabəy Eldəniz adətən qoşunları özü döyüşlərə aparır, bəzən isə bu işi naibinə həvalə edirdi.

Azərbaycan Atabəylərinin dövlət aparatında atabəydən sonra ikinci şəxs vəzir idi. Bütün bürokratik aparatın rəhbəri sayılan vəzir dövlət başçısının birinci müşaviri idi. Atabəylərin vəzirləri də səlcuq soltanlarının vəzirləri kimi bir qayda olaraq milliyətçə türk deyil, məmurlar mühitinin ərəb-fars mənşəli qulluqçularından olurdular. İnzibati-maliyyə aparatındakı qalan vəzifələri də qeyri-türklər tutmuşdu. Ali dövlət məmuru olan vəzir yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Divanxana işçilərinin (*əshab əd-divan*) başçısı olan vəzir məmurları vəzifəyə təyin etmək və vəzifədən kənarlaşdırmaq, təqaüdləri (ərzaq) və məvəcibləri müəyyənləşdirmək, vergi idarəsinə və xəzinəyə nəzarət etmək hüquqlarına malik idi. Vəzir daim öz hökmdarının yanında olur, onu səfər və yürüşlərdə müşayiət edir, özü qoşun gəndərə və ona

başçılıq edə bilirdi. Dövlətdə böyük hörmətə malik olan vəzirlər *vəzir, sadr, dəstur, xocayi-bozorq* titullarını daşıyırdılar; mürək-kəbqabı (*dəvat*) və müəyyən mahuddan hazırlanmış çalma onların vəzifə əlamətləri idi.

Dövlət əhəmiyyətli üçüncü vəzifə "böyük" və yaxud "ulu hacib" vəzifəsi idi. Bu mühüm vəzifəni icra edən şəxs **əmir əl-hacib əl-kəbir** və yaxud **hacib əl-xass əl-həzrət** rütbəsini daşıyırdı. Hökmdarın şəxsi xadimi olan hacib dövlət başçısına aid olan mühüm işlər haqqında ona məlumat verir, onun tələbatları qayğısına qalır, saray mərasimlərini müəyyənləşdirirdi. Hacib hökmdarın gös-tərişlərini icra olunmaq üçün şifahi surətdə vəzirə çatdırır, hökmdarla əyanlar arasında əlaqə yaradırdı.

Bəzən haciblər qoşuna və hərbi əməliyyatlara da rəhbərlik edirdilər. Hökmdarın bütün əmlakını **divan əl-xass** (şəxsi divan) idarə edirdi. Divan mülkiyyətin müxtəlif kateqoriyaları (məsələn torpaq mülkləri, malikanələr və s.) ilə bağlı maliyyə haqq-hesabını aparır, onların gəlirini hesablayırdı.

Taxt-tac əmlakı hökmdarın şəxsi malı idi; o, öz torpaqlarını iqta payı kimi qoşun başçıları və digər şəxslərə, mülk kimi hakim sülalənin üzvlərinə verə bilirdi.

Bütün Səlcuq hökmdarlarında olduğu kimi, atabəylərin də xəzinəsi (*xizənət əl-xass*) bilavasitə taxt-taca bağlı müəssisə idi. Xəzinə daim atabəyin özü olan yerdə yerləşdirilirdi; baş xəzinə isə adətən Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında saxlanılır, dövlətin bütün gəlirləri bura daşınırdı.

Səlcuqlərdə olduğu kimi, atabəylər dövlətinin həyatında da şahzadələr (məliklər) böyük rol oynayırdılar. Hələ yetkinlik yaşına çatmamış əsas vilayətlərin canişinləri təyin edilən bu şahzadələrin öz sarayları olurdu. Artıq Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə onun qardaşı Qızıl Arslan Azərbaycan və Arranın canişini təyin edilmişdi. Sonra bu vəzifəni Cahan Pəhləvanın oğlu Əbubəkr tutdu. Rey, İsfahan vilayətlərində, İraqın bir hissəsində Azərbaycan atabəyinin o biri oğlu Qutluq İncə Mahmud, Həmədanda isə Özbək canişin təyin edildilər. Atabəy Özbəyin oğlu Qızıl Arslan Xəməş onun Azərbaycandakı, Cahan Pəhləvanın qızı məlikə Cəlalyyə isə onun Naxçıvandakı canişinləri idilər. Bütün bu canişinlərin öz sarayları ilə yanaşı vəzirləri və hacibləri də var idi.

Cahan Pəhləvan dövründən başlayaraq, Azərbaycan atabəyləri dövlətinin idarə edilməsi məqsədilə başda vəzir olmaqla ali idarə (*divan əl-ala*) yaradılmışdı. Bu idarənin nəzdində dövlət dəftərxanası (*divan əl-inşa* və yaxud *divan ət-tuğra*), maliyyə idarəsi və ya xəzinədarlıq (*divan əl-istifa*) var idi. Dövlət dəftərxanası həm daxili, həm də xarici yazışmaları aparırdı. Bu dəftərxananın başçısı "münşi" və ya "tuğrayi" adlanırdı. Bu vəzifə irsi olmuş, onu icra edən şəxslər və onların sonrakı nəsiləri "ət-tuğrayi" ləqəbini daşıyırdılar.

Maliyyə idarəsinə və ya xəzinəyə rəhbərlik edən ali maliyyə məmuru (*mustoufi əl-mamalik*) dövlətin maliyyə idarələri sisteminin başında dururdu.

Dövlətin əsas idarələrindən olan hərbi idarəyə (*divan əl-ceyş* və ya *divan əl-ərz*) *sahib divan əl-ərz* (və yaxud *ariz*) başçılıq edirdi. O, hərbi iqtalara nəzarət edir

(lakin onları paylamaq hüququna malik deyildi), bütün rütbələrdən olan hərbi qulluqçuların maaş və xərclərinin ödənilməsi işlərinə baxırdı. Hərbi vəzifələr, eləcə də ordu ilə bağlı hər şey xidmətdə olan türk əyanlarının əlində idi. Dövlətdə mövcud olan poçt idarəsi, Xilafət poçtu kimi, özünün birbaşa vəzifəsindən əlavə yuxarı təşkilatlar üçün hər cür məlumatı toplamaqla və hətta casusluqla məşğul idi.

Azərbaycan Atabəyləri dövləti müxtəlif vaxtlarda bir sıra iri əyalət və vilayətlərdən ibarət idi. Həmin ərazilərin adətən dəqiq müəyyənləşdirilmiş sərhədləri yox idi. Azərbaycan, Arran (Naxçıvan), Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri həmişə bu dövlətin tərkibində olmuşlar.

Hər bir vilayətin başında duran vali ölkə hökmdarının müavini və öz vilayətindəki bütün idarə işləri üçün məsul idi. Səlcuqilərin və atabəylərin hakimiyyətləri dövründə valilər, demək olar, həmişə türk olmuş, bu vəzifəni tutmazdan əvvəl çox vaxt qoşun əmirləri kimi fəaliyyət göstərmişlər. İslamın qoyduğu qayda-qanunlara riayət etmək, təbəələrinə qarşı qayğıkeş və ədalətli olmaq, asayiş və əmin-amanlığın qorunması və s. valinin xidməti vəzifələrindəndi. Vali öz vilayətinin dünyəvi hakimi idi. Dini hakimlər - qazılar valinin tabeliyində idilər. Qazi vəzifəsi də, atabəylər dövründə olan bir çox başqa vəzifələr kimi əsasən irsi idi, yəni bu vəzifəni bir ailənin üzvləri daşıyırdılar. Vilayətin bütün məmurlarının rəisi, onun ali baş komandanı olan valiyə maliyyə idarəsi də tabe edilmişdi.

Validən sonra vilayətdə vəzifə cəhətdən ikinci şəxs onun vəziri idi. Valinin adından şəhərləri rəislər idarə edirdilər. Bir qayda olaraq, tanınmış yerli nəsilədən olan şəhər rəislərinin vəzifəsi irsi idi. Şəhərin ətraf nahiyə və kəndlərinin rəisləri bu rəislərə tabe olurdular. Rəis məmurlarla əhali arasında vasitəçi kimi çıxış edir, şəhər və kənd camaatının qayda-qanuna riayət etmələri üçün hökmdar qarşısında cavabdehlik göstərirdi. Rəisin özünün vəzifəyə qoyduğu və vəzifədən götürdüyü xəfiyyə rəisləri də ona tabe idilər. Rəislər tabeliklərində olan ərazilərin dünyəvi hakimləri olsalar da, şəriətə görə, dini hakim və imamlarla razılaşırdılar. Baş şəhər qazısından başqa dövlətin hər bir şəhər və kəndində yerli qazılar da vardı.

Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Atabəyləri dövlətində inzibati idarəçilik sistemi İraq səlcuq sultanlığında olduğu kimi qalmışdı.

§ 5. AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİ

Böyük atabəy Şəmsəddin Eldənizin Ölüm xəbəri o zaman Həmədanda olan Cahan Pəhləvana yetişəndə o, dərhal Naxçıvana gəldi, dövlət xəzinəsini və taxt-tacın əmlakını, eləcə də bütün qoşunları öz nəzarəti altına aldı.

Eldənizin siyasətindən narazı olan İraq əmirləri Cahan Pəhləvanın Həmədanı tərk etməsindən istifadə edərək, soltan Arslanşahi böyük ordu ilə Azərbaycana hücum etməyə təhrik edirlər. Lakin Zəncanda xəstələnərək, yenidən Həmədana qayıdan soltan, Cahan Pəhləvanı da paytaxta dəvət edir, onunla barışıq, dövlətin idarəsini ona tapşırıqdan az sonra vəfat edir. Mənbələrin məlumatı Arslanşahın Cahan Pəhləvanın sərəncamı ilə zəhərlənməsi faktını təsdiq edir. Bu yolla rəqibini aradan götürən atabəy, Arslanşahın 7 yaşlı oğlu III Toğrul soltanlıq taxtında əyləşdirir, özü də onun atabəyi olur.

Bundan az sonra Cahan Pəhləvan onun tabeliyindən çıxmış vassalı, Xuzistan hakimi Aydoğdu Şimlənin çıxışını yatırmağa başladı. Atabəy Eldəniz öz sağlığında xəlifənin həmlələrinin qarşısını almağa qadir qüvvəyə malik olan bu vassalına həmişə qoşunla yardım etmişdi. Bu dəfə Şimlə, çoxdan gözü tutduğu Nihavəndə hiylə yolu ilə daxil olaraq, şəhəri talan edir, şəhər qazısını və rəisini isə edam etdirir. Bundan sonra o, Azərbaycan atabəylərinin vassalları olan türkmən-əfşarların məskənlərinə hücum edir. Cahan Pəhləvanın göndərdiyi qoşun Şimlənin ordusunu darmadağın edir, ağır yaralanmış Şimlə isə əsir alınır. İki gün sonra Şimlə ölür; onun Xuzistanın yeni hakimi təyin edilmiş oğlu Şərəfəddin Əmiran, ürəyindəki ədavətə baxmayaraq, Azərbaycan atabəyinə tabe olmaq məcburiyyətində qalır.

Soltan III Toğrulun o zaman Xuzistanda yaşayan əmisi şahzadə Məhəmməd soltanlığın taxt-tacına yeganə ciddi iddiaçı idi. Lakin onun hakimiyyəti ələ keçirmək üçün göstərdiyi bütün silahlı cəhdlər uğursuzluqla nəticələnir. Cahan Pəhləvandan asılı olan əmirlərdən heç biri, o cümlədən təqib olunan Məhəmmədin sığınacaq istədiyi Xuzistan, Vasit, Fars hakimləri şahzadəyə yiyə durmur və nəhayət onu Azərbaycan atabəyinə təslim edirlər.

Son rəqibini də aradan götürən Cahan Pəhləvan bundan belə İraq Səlcuq sülaləsinin son nümayəndəsi olan azyaşlı soltan III Toğrul ibn Arslanşahın adından inamla fəaliyyət göstərə bilərdi.

1177-ci ilin iyulunda soltanlığın tabeliyində və vassal asılılığında olan bütün torpaqlarında 7 yaşlı III Toğrulun adına xütbə oxundu. Dövlət hakimiyyəti əməli olaraq soltanlığın bütün işlərini idarə edən Cahan Pəhləvanın əlinə keçdi. Tabe olan hakimlərdən və vassallardan heç biri buna etiraz etmədi, çünki o dövr müəlliflərinin dili ilə desək, "bütün hakimlər Pəhləvandan qorxurdular". Soltanın adına pul kəsildi, onun sərəncamları dərhal yerinə yetirilirdi.

Cahan Pəhləvanın özü qardaşı Qızıl Arslanı Azərbaycan və Arranda canişin vəzifəsinə təyin edərək, Həmədana gedir, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi

üçün mühüm tədbirlər görməyə başlayır. O, itaətsizlik göstərən əmirləri, xüsusilə İran (əcəm) İraqı əmirlərini rəm edir, fərsiz qoşun başçılarını və məmurları vəzifəsindən uzaqlaşdırır, onları özünə sadıq şəxslərlə əvəz edirdi. Ən mühüm dövlət vəzifələrinə yetmişə yaxın şəxsi məmlükünü təyin edən atabəy onların hər birinə *iqta* payı kimi müəyyən vilayəti və ya şəhəri vermişdi. Öz məmlüklərinin köməyiylə dövlət idarəçiliyinin özünəməxsus sistemini meydana çıxartmış Cahan Pəhləvan məmlük elitasını yaratdı; bu elita atabəyin ölümündən 30 il sonra da ictimai-siyasi hadisələrdə aparıcı rol oynayırdı.

Atabəyin inzibətçilik qabiliyyəti və amansız tələbkarlığı dövlət idarəçilik sisteminin hər bir sahəsində möhkəm qayda-qanunun yaranmasına səbəb oldu. Hakimiyyətdə olduğu 10 il müddətində dövlət heç bir xarici müdaxiləyə məruz qalmadı. Əl-Hüseyni yazır ki, məhz Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti illərində "gürcülər onun tələblərini qəbul edərək, sülh bağladılar". Təhlükəli şərq qonşusu -xarəzmşah Təkişlə (1172-1200) də dostluq münasibətləri yaranmışdı.

Cahan Pəhləvan istər xəlifə əl-Müstədi, istərsə də abbasi xəlifələri arasında ən güdrətli hökmdarlardan biri olan ən-Nasirlə (1180-1225) elə münasibətlər saxlayırdı ki, bu münasibətlər ona müsəlmanların ruhani başçısına hörmət pərdəsi altında Bağdaddan asılı olmayan siyasət yeritmək imkanı verir, xəlifənin onun dövlətinin daxili işlərinə qarışmasının qarşısını alırdı.

Atabəy Cahan Pəhləvanın ən böyük uğurlarından biri Ağsunqur əl-Əhmədinin varislərinin əlində olan Təbrizin Eldənizlər dövlətinin ərazisinə birləşdirilməsi idi. Belə ki, 1175-ci ilin yayında Təbriz və onun ətrafındakı yerlərin hakimi Arslan Aba ibn Ağsunqur vəfat etdikdə, Cahan Pəhləvan Ruindej qalasını, daha sonra isə Marağanı, atabəyin qardaşı Qızıl Arslan isə Təbrizi mühasirə etmişdi. Əldə edilmiş saziş nəticəsində Cahan Pəhləvan Təbrizi alıb, iqta payı kimi qardaşına verdi. Marağa isə, razılığa görə əvvəlki sahiblərinin - Ağsunqurilərin ixtiyarında qaldı.

Misirin və Suriyanın məşhur hökmdarı, Əyyubilər sülaləsinin banisi Səlahəddin Yusifin (1169-1193) böyük fəallıq göstərdiyi qərb sərhədlərində asayışı təmin etmək atabəy Cahan Pəhləvanın xarici siyasətində ən çətin problemlərdən biri idi. Səlahəddinin İraq Səlcuqilərinin hakimiyyəti altında olan vilayətlərə hücumları nəticəsində meydana çıxan mübahisəli məsələlərdə Cahan Pəhləvan dəfələrlə barışdırıcı və vasitəçi olmuş, himayəsi altında olanlara hərbi kömək göstərmişdi.

Atabəyin müasiri tarixçi İbn əl-Əsir onu "xoş xasiyyətli, ədalətli, müdrik və səbirli hakim" kimi qiymətləndirsə də, başqa mənbələr (Sibt ibn əl-Cavzi və b.) onun amansızlığından da yazırlar. Cahan Pəhləvanın digər müasiri Ravəndi atabəyin ailəyə bağlılığını xüsusi qeyd etmişdir. Atabəyin dörd oğlu və bir neçə qızı vardı. O, qızlarını qonşu hakimlərə və əmirlərəərə vermişdi. Bütün oğullarını hakim görmək istəyən Cahan Pəhləvan hələ öz sağlığında türk qızı Qüteybə xatundan doğulmuş oğlu Əbubəkri Azərbaycan və Arran hakimi təyin etmiş, onun tərbiyəsini isə əmisi Qızıl Arslana tapşırırmışdı. Rey, İsfahan vilayətlərini və İraqın qalan hissəsini Rey hakiminin qızı İncə xatundan doğulmuş oğlanları İncə Mahmud və Əmir Əmiran Ömər üçün, Həmədan

vilayətini isə kənizi Zahidə xatundan doğulmuş oğlu Özbəy üçün nəzərdə tutmuşdu.

Ölümqabağı, 1186-cı ilin əvvəlində, Cahan Pəhləvan uşaqlarına əmiləri Qızıl Arslana tabe olmağı, soltan Toğrula xidmət etməyi vəsiyyəət etdi. Lakin atabəyin qəfil ölümü onun qoyduğu qayda-qanunu pozdu. Varisi Qızıl Arslan yalnız soltan III Toğrulun deyil, eləcə də qardaşının dul arvadı İncə Xatunun və onun İraq əmirləri arasındakı tərəfdarlarının müqavimətləri ilə üzləşməli oldu.

§ 6. AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN TARİXİNDƏ "MƏMLÜK" DÖVRÜNÜN BAŞLANMASI

Böyük bir dövlətin idarəsini təkbəşinə nəzarəti altında saxlayan atabəy Cahan Pəhləvanın ölümü soltanlığın hakim dairələrində çəşqinlik və narahatlığa səbəb oldu. Dövlət əyanları və atabəyin yaxın adamları (İncə xatun və onun tərəfdarları) Cahan Pəhləvanın ölümünü bir neçə ay gizlədərək, bu müddətdə varis məsələsini həll etməyə çalışırdılar. Nəhayət, onlar soltan III Toğrulun yanına gedib, Qızıl Arslanın iqta mülkü olan Azərbaycan və Arranı onun ixtiyarına verməyə və qoşunların baş komandanı vəzifəsini də ona tapşırmağa razı salmaq qərarına gəlirlər.

İncə xatunun inadına baxmayaraq, əmirlərin əksəriyyəti belə bir nəticəyə gəlirlər ki, Cahan Pəhləvanın varisi məhz Qızıl Arslan olmalıdır. Onlar sədaqətlərini Qızıl Arslana bildirərək, ondan Həmədana gəlməyi və dövlətin idarəsini öhdəsinə götürməyi xahiş edirlər.

Vəziyyəti xeyli səbatsız olan soltan III Toğrul da Qızıl Arslanı özünün atabəyi təyin etməyə məcbur olur.

Cahan Pəhləvanın, demək olar, bütün sabiq məmlükləri Qızıl Arslanın tərəfində idilər. Hələ Cahan Pəhləvanın sağlığında özlərini müstəqil aparan bu məmlüklər yüksək mövqə tuta bilmişdilər; onlar öz iqta paylarını istədikləri tərzdə idarə edir, tabeliklərində olan vilayətdə adlarına pul kəsdirir, xütbə oxutdururdular. Tarixçi Ravəndinin məlumatına görə, məmlüklər dövlət reyestrlərini (siyahılarını) və sərəncamlarını saxtalaşdıraraq, öz adlarını, ləqəblərini, uydurduqları nəsil şəcərələrini vəqflərdən oğurladıqları kitablara əlavə etdirir, vəqf qeydlərini saxtalaşdırırdılar.

Qızıl Arslana olan bu münasibət, mövqeyinin möhkəmlənməsi İncə xatunu heç də qane etmirdi. O, mərhum ərinin sabiq məmlükləri Əmir Camal əd-Din Ay Aba və Seyfəddin Rusla gizli danışığa girərək, onların soltan III Toğrulun tərəfinə keçmələrinə nail olur. Zəncan, Əbhər və Marağa hakimləri də onlara qoşulurlar. Onların

birləşmiş qüvvələri 1187-ci ildə Həmədan yaxınlığında Qızıl Arslanın ordusu ilə üzləşir; bir neçə gün davam edən döyüşlərdən sonra Qızıl Arslanın ordusu geri çəkilir.

Elə bu zaman rəqib cəbhəsində ziddiyyətlər baş qaldırır: əvvəlcə Əmir Rus, onun ardınca Qızıl Arslana qarşı çıxışdan imtina etmiş Ay Aba öldürülür. Bu hadisələrdən sonra, sultanın əmri ilə onun tərəfdarları Qızıl Arslanla əlaqədar olanlara divan tutmağa başladılar. Bu, yerli hakimlərin sultanla olan əlaqələrinin kəsilməsinə gətirib çıxartdı.

Hadisələrdən xəbər tutan Qızıl Arslan qisas məqsədi ilə sultanın bütün tərəfdarlarını həbs etmək əmrini verir və kömək üçün xəlifə ən-Nasirə müraciət edir. Bu müraciətdə İraq sultanlığını birdəfəlik zəiflətmək, öz hakimiyyət və nüfuzunu gücləndirmək imkanını görən xəlifə, 1188-ci ilin mart ayının əvvəlində vəzirin başçılığı ilə təchiz olunmuş böyük ordunu III Toğrula qarşı çıxış edən Qızıl Arslanın köməyinə göndərir. Soltan qoşunlarının gücünü lazımınca qiymətləndirməyən vəzir, yolda yubanmış Qızıl Arslanı gözləmədən, süzs Həmədanı ələ keçirmək qərarına gəlir. Lakin müvəffəqiyyət qazana bilmir.

Xəlifənin həmin ilin sonunda təchiz etdiyi ikinci ordu III Toğrulun qoyub getdiyi Həmədan şəhərini ələ keçirir. Həmədana gəlmiş Qızıl Arslan təntənə ilə qarşılanır, ona xəlifənin canişini təyin olunması haqqında xəlifə fərmanı - məşhur təqdim edilir. Bu, Qızıl Arslanın sultan vassalı deyil, müstəqil hökmdar olduğunun etiraf edilməsi idi. Bağdadda onun adına "hökmdar, möminlər əmirinin köməkçisi" *{əl-məlik ən-nasir əmirəl-möminin}* xitabı ilə xütbə oxunur. Xəlifə qoşunları Qızıl Arslanın tabeçiliyinə keçirilir, o, özü isə Həmədanda sultan taxtına əyləşdirilir.

Qızıl Arslanın Azərbaycanda olmamasından istifadə edən sultan III Toğrul öz qoşunu ilə Uşnu, Xoy, Urmiya və Səlməs şəhərlərinə soxulub, hər yeri talan edir. Sonra o, Səlahəddin Əyyubiyə müraciət edərək, yardım göstərməsini xahiş edir. Səlahəddin, Qızıl Arslanı onun anabir qardaşının oğlu III Toğrulla barışdırmağa cəhd göstərir. Lakin əvvəl barışığa razı olan III Toğrul, yenidən əmisinə qarşı müharibə etmək qərarına gələrək, 1190-cı ilin oktyabrında Qızıl Arslana hücum edir. Toğrulun inadına yaxşı bələd olan Qızıl Arslan özünü, digər rəqibi - İncə xatun və onun tərəfdarları tərəfdən təhlükəsizləşdirən bir sıra tədbirlər görür: İncə xatunun oğulları ilə barışq imzalayır, onları öz yanında xidmətə götürür və nəhayət mərhum qardaşının dul qalmış arvadı İncə xatunla evlənir. Yalnız bu tədbirlərdən sonra sultana qarşı çıxış edən Qızıl Arslan, türkmən dəstələrinin yardımına baxmayaraq, III Toğrulu məğlubiyətə uğradır.

Rəqiblərin son toqquşması Həmədan yaxınlığında baş verir. Hücum keçən sultan qoşunları yenidən məğlub edilir, sultan özü isə əli qandallı Azərbaycan qalalarının birinə salınır.

Atabey Qızıl Arslanla sultan III Toğrul arasındakı mübarizənin qızğın çağında İsfahan, Rey və başqa şəhərlərdə atabəyin tərəfdarları ilə əleyhdarları arasında qanlı toqquşmalar gedirdi. Atabəylərin əleyhdarlarına, hətə Cahan Pəhləvanın sağlığında Azərbaycan atabəylərinə qarşı çıxmış İsfahan şəfiiələrinin rəisi başçılıq edirdi. Cahan

Pəhləvanın ölümündən sonra III Toğrulun tərəfinə keçmiş bu rəis Qızıl Arslanın İsfahandakı bütün tərəfdarlarını qılıncdan keçirmək əmrini vermişdi. Rəisin bu əmrinə etiraz əlaməti olaraq, atabəyin tərəfdarları İsfahanda iki-üç il ərzində bir neçə min şəfiini qətlə yetirirlər.

Bütün bu hadisələrdən sonra Qızıl Arslan Həmədana qayıdır. Burada xəlifənin adından onun ünvanına xütbə oxunur. Beləliklə, İraq soltanlığının mütləq hakiminə çevrilən Qızıl Arslan Azərbaycan, Arran, Həmədan, Rey vilayətlərinə, həmin vilayətlərə bitişik olan ərazilərə sahib olur. Fars və Xuzistan hakimləri isə bir vassal kimi ona tabe edilir.

Lakin hakimiyyət zirvəsinə yetişən Qızıl Arslan gerçək hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün mövcud olan bütün imkanlardan istifadə etmədi. Onun sarayında özbaşmalığa hökm sürür, fitnə-fəsad baş alıb gedirdi. Nəhayət, Qızıl Arslana qarşı qəsd təşkil olundu; ərinə etibar etməyən İncə Xatun bu qəsdə fəal rol oynayırdı. 1191-ci ilin sentyabr ayında QIZIL Arslan öldürüldü.

§ 7. SON ELDƏNİZLƏR

Qızıl Arslan öldürüldükdən sonra Cahan Pəhləvanın Qüteybə xatundan olan oğlu Əbubəkr Azərbaycana yola düşür və çox keçmədən Naxçıvana, Əlinçə qalasına gəlir. Cahan Pəhləvanın o biri dul arvadı Zahidə xatunun sərəncamında olan dövlət xəzinəsi bu qalada yerləşirdi. Əbubəkr qalanı və xəzinəni ələ keçirir. Bütün yerli hakimlər onun ali hakimiyyətini tanıyırlar. Əl-Hüseyninin məlumatına görə, Əbubəkr bir şəhərdən digərinə gedir, hamı ona təslim olurdu; beləliklə, o, bütün Azərbaycana və Arrana sahib olur. Qoşunlar onun ətrafında cəmləşir və o, atasının və babasının yerində bərqərar olur.

İncə Xatunun oğulları - Qutluq İncə və Əmir Əmiran isə Həmədan və ona qonşu vilayətlərdə hakimiyyəti ələ keçirirlər. İncə Xatunun özü Reydə qalır. Beləliklə, dövlət Cahan Pəhləvanın oğulları arasında bölünür.

1192-ci ildə Cahan Pəhləvanın sabiq silahdaşı və məmlükü Mahmud Anas oğlu, soltan III Toğrulun saxlanıldığı qalanın valisi ilə dilbirləşib, onu azad etdirir.

Azadlığa çıxmış III Toğrul çox keçmədən kiçik bir dəstə ilə Təbrizə müvəffəqiyyətsiz hücum edir. 1192-ci ilin iyulunda Qəzvin yaxınlığında III Toğrul və Qutluq İncənin qoşunları arasında döyüş baş verir. Qalib gəlmiş III Toğrul təntənə ilə Həmədana daxil olaraq, yenidən soltan taxtına əyləşir. Məğlubiyyətə uğrayaraq, Reydə anasının yanında gizlənmiş Qutluq İncə isə yardım xahişi ilə xarəzmşah Təkişə müraciət edir.

İraqdakı vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edən xarəzmşah Təkiş 1193-cü ilin yanvarında öz qoşunlarını ora göndərir. Xarəzmşahın ordusu Reyi və

Təbarək qalasını tutaraq, ölkədə özbaşnalıq və azgınlığa başlayır. Vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi ilə III Toğrul öz qızını Təkişin qardaşı Yunis Xocaya əvə verməli olur. Lakin iş elə gətirir ki, məhz bu vaxt Xərzəmdə Təkişə qarşı qardaşı Soltanşah üsyan edir; Təkiş Reydə və Təbarək qalasında hərbi hissələr yerləşdirərək, vətəne yollanır. Hadisələrin bu dönümü sultanı xarəzmşahın vassalı edəcəklərini vəziyyəti düzəldir.

Xarəzmşah Təkişin getməsindən sonra III Toğrul Reyə və Təbarək qalasına hücum edərək, xarəzmlilərin qoşun hissələrini darmadağın edir. Hadisələrin belə şəkli alması İncə Xatunu III Toğrula münasibətdə siyasəti dəyişməyə vadar edir: o, III Toğrula müraciət edərək, dostluq münasibətləri və özünün sərvətləri müqabilində onunla kəbin kəsdirmək təklifini qəbul etməyi xahiş edir. Lakin sultan Toğrulun razılıq verdiyi bu izdivac uzun sürmədi; İncə Xatunun onu zəhərləmək məqsədində olduğundan xəbər tutan sultan onun üçün hazırlanmış zəhərli badəni qadının özünə içirdi. Atabəylər dövlətinin bu dövr siyasəti həyatında baş verən çoxsaylı qəsd və fəsadlarda məşum rol oynamış İncə Xatunun ömrü belə sona yetir.

İncə Xatunun ölümündən sonra onun oğlanları qoşun toplayaraq, Təbrizi ələ keçirir və Azərbaycanla Arranın hakimi Əbubəkrə qarşı hərbi yürüşə hazırlaşmağa başlayırlar. Onların arasında baş verən döyüşdə Əbubəkr qələbə qazanır. Əmir Əmiran Şirvana, Qutluq İncə isə Zəncana qaçır. Qutluq İncə xarəzmşah Təkişə müraciət edərək, sultan III Toğrula qarşı mübarizədə yardımçı olmasını xahiş edir. III Toğrulun hakimiyyəti altında olan bütün torpaqların xarəzmşaha iqta kimi bağışlanması haqqında fərmanı ona göndərən xəlifə ən-Nasir də Təkişə eyni xahişlə müraciət edir. Bu mübarizədə iştirakından qazana biləcəyi xeyri əldən vermək istəməyən Xarəzmşah qoşununu hərəkətə gətirdi. Qutluq İncə öz tərəfdarları ilə ona qoşuldu. Xarəzmşahın çıxışından xəbər tutan III Toğrul rəqiblərinə qarşı mübarizəyə girişməyi qərara aldı. O, xeyirxahlarının və müşavirlərinin ağıllı məsləhətlərinə qulaq asmayıb, əsas qüvvələrin yaxınlaşmasını gözləmədən, 1194-cü ilin martında az qüvvə ilə xarəzmlilərin Rey yaxınlığındakı ön dəstəsinə hücum etdi. Bu dəstəyə Qutluq İncə başçılıq edirdi. Döyüş zamanı yaralanan sultan, Qutluq İncənin əli ilə öldürülür, onun kəsilmiş başı isə Təkişin hüzuruna gətirilir.

Tarixçi Sədrəddin əl-Hüseyni yazır: "Sonuncu Səlcuq hökmdarı sultan III Toğrul öldürüldə, Səlcuq nəslinin közərməmiş kömürlərindən yalnız kül qaldı, onu da külək sovurub apardı".

III Toğrulun ölümündən sonra, 1194-cü ilin iyulunda, xarəzmşah Təkiş Həmədanı, Fars İraqının əksər şəhərlərini ələ keçirərək, tutulmuş torpaqları öz əmirləri arasında bölüşdürdü. O, İsfahanı Qutluq İncəyə verərək, onu İraqın baş əmiri təyin etdi. Həmədan -əmir Qaragöz əl-Atabəyyə, Rey - Təkişin oğlu Yunis xana verildi; əmir Mayaçuq Yunis xanın atabəyi təyin olundu.

Soltana qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda vəzir İbn əl-Qəssabın başçılığı altında xəlifə qoşunları da iştirak etdirildilər. Lakin III Toğrulun torpaqları Təkişin əmirləri arasında bölüşdürülərkən, xəlifə "unuduldu". Bu isə son nəticə olaraq

xəlifə ilə xarəzmşahın münasibətlərini pozdu.

1195-ci ilin əvvəlindən xəlifənin vəziri İbn əl-Qəssab Xuzistan hakiminin ölümündən sonra onun varisləri arasında başlanan ara çəkişmələrindən istifadə edərək, Xuzistanın şəhərlərini ələ keçirdi, hakimin bütün oğlanlarını əsir tutub, Bağdada göndərdi. Bu hadisədən sonra xəlifə öz vəzirinə Fars İraqı torpaqlarını zəbt etmək əmrini verdi.

Məhz bu dövrdə Zəncan yaxınlığındakı döyüşdə məğlubıyyətə uğramış Qutluq İncə müttəfiqi xarəzmşahla münasibətləri pozaraq, İbn əl-Qəssabın tərəfinə keçir. Onların birləşmiş qüvvələri tezliklə bütün Həmədan vilayətini tutaraq, Rey yaxınlığında xarəzmliləri məğlubıyyətə uğradır, bütün Fars İraqını xarəzmlilərdən təmizləyirlər.

Bir neçə ay sonra xarəzmşah Təkiş xəlifə qoşunlarının Fars İraqından çıxarılmasını tələb edir. 1196-cı ilin iyulunda, vəzirin ölümündən sonra, xəlifə qoşunları içərisində başlanan ixtilafdən istifadə edən xarəzmşah Həmədanı ələ keçirir, bir qədər sonra isə barışığa razı olan Qutluq İncəyə tora salaraq, onu da aradan götürür.

Beləliklə, Əbubəkrin hakimiyyət iddiasında olan rəqiblərindən biri - öz qardaşı Qutluq İncə siyasi meydandan çıxarılır. Cahən Pəhləvanın o biri oğlu, Şirvanşah birinci Axsitanın sarayına sığınmış Əmir Əmiran Ömər Şirvanşahın qızı ilə evlənir. Çox keçmədən qoşun toplayaraq, öz qardaşı atabəy Əbubəkrə qarşı birgə çıxış etmək üçün gürcü ordusu ilə birləşmək qərarına gəlir.

Əmir Əmiranın simasında Əbubəkrə qarşı mübarizədə müttəfiq tapan gürcü hökmdarı Tamar Arrana və Azərbaycanca hərbi yürüş üçün qoşun toplanması haqqında sərəncam verdi. Əbubəkrdən narazı olan bəzi Arran əmirləri və türkman dəstələri də birləşmiş gürcü-Şirvan qoşununa qoşuldular.

1194-cü ilin iyununda Şəmkir yaxınlığında baş verən döyüşdə atabəy Əbubəkr məğlubıyyətə uğradıldı. Şəmkir, ətraf şəhər və qalalar Əmir Əmiranın ixtiyarına verildi. Tezliklə Əbubəkrin geri çəkilmək qərarlaşdığı Beyləqan yaxınlığında atabəy qoşunları ikinci məğlubıyyətə uğradılır. Əbubəkrin özü canını zorla qurtarıb, Naxçıvana qaçır.

Beyləqan yaxınlığındakı döyüşdən sonra, gürcü-Şirvan qoşunları Gəncəyə yaxınlaşıb, şəhər əhalisindən təslim olmağı tələb edirlər. Lakin Əmir Əmiranla yanaşı onların üzünə dəfələri hücum etmiş düşmənlərini görə gəncəlilər ilk əvvəl bu tələbi yerinə yetirmirlər. Sonra isə Əmir Əmiranla birlikdə onun müşaviri sifəti ilə şəhərə yalnız bir neçə gürcü qoşun başçısının daxil olacağı şərti ilə irəli sürülmüş tələblərə müsbət cavab verirlər. Əmir Əmiran öz qoşunu, üç gürcü hərbiçisi və yaxın adamları ilə şəhərə daxil olaraq, onların köməyi ilə vaxtilə soltan Məhəmməd Təpərin qurduduğu taxt-taca sahib olur.

Şirvanşah I Axsitan kimi gürcü hökmdarından vassal asılılığını qəbul edən Əmir Əmiran, gürcü qoşunları Gəncəni tərk etdikdən sonra şəhərin müsəlman əhalisini sıxışdırmağa, Gəncəli Kirakosun dediyi kimi, xaçpərəstlərə iltifat göstərməyə başladı.

Elə buna görə də 22 gündən sonra şəhər əyanları Əmir Əmiranı öldürərək, təcili Gəncəyə gəlmək xahişlə Əbubəkrə müraciət göndərirlər. Əl-Hüseyninin məlumatına görə "Əbubəkr şəhərdəki işləri qaydaya salaraq, Gəncəni öz oğlunun ixtiyarına verir... və Naxçıvana qayıdır".

Bu elə bir dövr idi ki, Qutluq İnanç artıq öldürülmüş, xarəzmşah Təkişin qoşunları isə Həmədanı ələ keçirmişdilər. Təkiş Cahan Pəhləvanın Fars İraqında özbaşnalıq edən, heç bir hökmdarın ali hakimiyyətini tanımaq istəməyən məmullüklərinə qarşı Əbubəkri göndərmək istəyirdi. Buna görə də o, soltanlığın idarəsini Əbubəkrə həvalə etmək qərarına gəlir. Lakin Əbubəkr gürcülər tərəfdən təhlükə gözlənilməsinə isnad edərək, onun yanına qardaşı Özbəyi göndərir. Beləliklə, bütün ölkənin idarə işi Özbəyə tapşırılır.

Xarəzmşah Təkişin öz vətəninə gedişindən sonra Cahan Pəhləvanın məmullükləri onunla mübarizəyə başlamaq haqqında bəzi İraq əmirləri ilə razılığa gəlirlər. Bu ittifaqın başında məmullük əmir İzzəddin Əbülmüzzəffər Gökçə ibn Abdallah ət-Türki durur. Onun tərəfdarları Rey və onun nahiyələrini ələ keçirərək, xarəzmliləri qovmaq məqsədi ilə İsfahana doğru hərəkət edir, lakin İsfahanın məmullük Seyfəddin Toğrul başda olmaqla xəlifə qoşunları tərəfindən ələ keçirildiyindən xəbər tuturlar. Çox keçmədən bu birləşmiş qoşunlar bütün Fars İraqını işğal edirlər. Rey öz nahiyəsi ilə birgə, Savə, Qum və Kaşan Gökçənin, İsfahan, Həmədan, Zəncan və Qəzvin isə xəlifə ən-Nasirin tabeliyinə keçir. Gökçənin ələ keçirdiyi şəhər və vilayətlərin onun hakimiyyəti altında qalmasını öz fərmanı ilə təsdiq edən xəlifə həmin yerlərdən alınan vergilərin xəlifə xəzinəsinə göndərilməsi haqqında əmr verir. Bununla yanaşı, xəlifə Özbəklə Gökçə arasındakı gərgin münasibətlərdən öz xeyri üçün istifadə etmək fikrinə düşür. Hakimiyyət və imtiyazlarını saxlamaq üçün o, XII əsrin son iki onilinin ardı-arası kəsilməyən çəkişmələrdən bacarıqla istifadə edərək, hakimiyyət iddiasında olan şəxsləri məharətlə bir-birinə qarşı qaldırırdı. O, özbəyi güzəştlər hesabına öz tərəfinə çəkməyə çalışır. Bu məqsədlə xəlifə öz sərkərdəsi Əbülheyca tərəfindən aralarında baş vermiş hərc-mərclik üstə əsir alınmış Özbəyin təcili buraxılmasını əmr edir, ona fəxri xələt və qızıl qılınc göndərir.

Tezliklə Özbəyin Həmədandakı mövqeyi sarsılır. O, xəlifə qoşunlarına etibar etməyərək, yardım üçün qardaşı Əbubəkrin yanına - Azərbaycana yollanır. 1197-ci ilin ortalarında Özbək yenidən Həmədana qayıdır. Həmədan vilayətinin idarəsi Gökçəyə həvalə edilir. Lakin o da şəhər əhəlisinə olmağın zülm verir. Bu xəbər Əbubəkrə çatanda o, etibar etdiyi şəxslərdən birini - qazi İbn Zeynəddini Özbəyin canişini və vəzirli vəzifələrini ilə Həmədana göndərir. Lakin həmin şəxs də özünü fərasətsiz hakim kimi nümayiş etdirir, gününü ziyafətlərdə və tənənlə qəbullarda keçirir.

1200-cü ildə vəfat etmiş xarəzmşah Təkişin yerini soltan Əlaəddin Məhəmməd (1200-1220) tutur. Yeni xarəzmşahın ölkənin daxili işləri ilə məşğul olmasından istifadə edən İraq əmirləri bir sıra Xarəzm hərbi hissələrinə hücum etdilər və onları ölkədən qovdular. Özbək, Gökçə və Azərbaycandan gəlmiş Əbubəkr bu işlərdə xüsusi fəallıq göstərdilər. Əbubəkr Həmədanı Özbəyə tapşırır, Rey nahiyələrini isə birgə Gökçənin

ixtiyarına verir, İsfahanı isə öz müllərinə qatır. Beləliklə, Fars İraqın torpaqları rəsmi surətdə bölüşdürülür. Lakin günlərini eys-ışrətdə və keyf məclislərində keçirib zəifləyən, Gökçənin günü-gündən artan qüdrəti qarşısında acizlik göstərən Əbubəkr Həmədandan İsfahana köçür, ordusunun böyük hissəsi isə təntənəli surətdə Həmədana daxil olan Gökçənin tərəfinə keçir. Çox keçmədən Əbubəkrin tərəfində olan İraq əmirlərinin qalan hissəsi də xəyanət edərək, öz qoşunlarını Gökçənin ixtiyarına verirlər. Əbubəkr Azərbaycana qayıdır. Təsvir olunan hadisələrin şahidi olan tarixçi Ravəndi Əbubəkrin Azərbaycana köçməsinə səhv addım kimi qiymətləndirərək təəssüflə yazır: "O, ağzınadək sərvətlə dolu, əmin-amanlığın bərqərar olduğu ölkəni ən alçaq adamların ixtiyarına verdi. Mən bu adamların cinayətlərini necə təsvir edirəm? Vəzirin yerini, əmirin vəzifəsini elələri tutmuşlar ki, adam hətta onların adlarını çəkməyə belə utanır".

Azərbaycana qayıtması da günlərini eys-ışrətlə keçirən, öz dövlətinin təhlükəsizliyinə az fikir verən atabəy Əbubəkrin həyat tərzini dəyişmədi.

Bu zaman gürcü qoşunları İvane Mxarqrdzelinin başçılığı altında Gəncəni mühasirəyə alırlar. Gürcü hökmdarı Tamara və Şirvanşah I Axsitan da buraya gəlirlər. 25 günlük mühasirədən sonra Gəncə şəhərini tuta bilməyən gürcülər mühasirədən əl çəkərək Naxçıvana doğru hərəkət edirlər.

1202-1203-cü illərdə gürcü qoşunları Azərbaycan atabəylərinin tabeliyində olan Dvin şəhərinə hücum edib, uzun sürməyən mühasirədən sonra onu ələ keçirirlər. Salmələrdən məlum olur ki, Dvini qarət edən gürcülər şəhərdə elə dəhşətli qırğın törədirlər ki, "bundan insanın bədənindəki tüklər ürpəşirdi".

Gürcülərin Dvin şəhərini ələ keçirməsindən xəbər tutan Əbubəkr, onların ölkənin içərilərinə soxulacağından ehtiyat edərək, Naxçıvandan Təbrizə yollanır. Yaranmış çətin vəziyyətə baxmayaraq, o, dövlət işləri ilə məşğul olmağı, demək olar bir tərəfə qoyur, qoşunların qayğısına qalmır, sərxoşluqdan başı ayılmayan əyyaş a çevrilir.

1204-1205-ci illərdə gürcülər Azərbaycanın içərilərinə soxulurlar. İbn əl-Əsirin yazdığına görə, onlar Azərbaycanda "xeyli zorakılıq, dağıntı törətdilər, qarətçilik etdilər, bir çoxlarını əsir tutub apardılar". Sonra gürcülər Xilat və Malazgirtə yürüş edib, çox keçmədən yenidən həmin yerlərə, o cümlədən Ərcişə soxulurlar. Burada, gürcülərlə yerli hakimlərin qoşunları arasında baş verən döyüşdə gürcü ordusu məğlubiyyətə uğradılır.

Sonrakı il gürcü qoşunları yenidən Azərbaycanın qərb vilayətlərinə hücum edib, bir çox məskənləri xarabazara çevirdilər; bir daha Xilatı tutmağa cəhd göstərsələr də, yenidən darmadağın edildilər. Əl-Hüseyni və İbn əl-Əsirin məlumatına görə, öz hacib və əmirlərinə gürcülərin hərəkətləri haqqında ona heç bir məlumat verməməyi tapşırılmış Əbubəkr gürcü hücumunun qarşısını almaq məqsədi ilə, nəhayət, gürcü hökmdarının qızı ilə evlənilir. Mənbələrdən aydın olur ki, bu izdivacdən sonra "gürcülər ölkəni qarətdən, yürüşlərdən və adamları qırmaqdan əl çəkdilər".

Gürcülərin tez-tez Azərbaycana hücum etməsindən və Əbubəkrin zəifliyindən istifadə edən Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslan və İrbil hakimi

Müzəffərəddin Göybari Azərbaycan atabəylərinin tabeliyində olan əraziyə soxuldular və Əbubəkərin olduğu Təbrizə doğru hərəkət etdilər. Əbubəkərin xahişi ilə Cahən Pəhləvanın məmlükü Şəmsəddin Aydoğmuş onun köməyinə gəldi. Hələ 1204-cü ildə, o, Gökçənin hakimiyyətinə qarşı çıxaraq, aralarında baş vermiş döyüşdə onu öldürmüş, Rey, Həmədan və əl-Cibəli ələ keçirmişdi. O zaman onunla birlikdə çıxış etmiş şahzadə Özbək qardaşı Əbubəkr tərəfindən ələ keçirilmiş ərazilərin hakimi elan olunmuşdu; bununla belə dövlətdəki bütün işlərin sərəncamçısı (*müdəbbiri*) məmlük Aydoğmuş olmuşdu.

Təbrizə çatan Aydoğmuş İrbil hakiminə xəbərdarlıq məktubu göndərərək, onu hədələyir. Aydoğmuş ilə üzləşməkdən çəkinən İrbil hakimi müttəfiqi Marağa hakiminin onu dilə tutmasına baxmayaraq, vətəninə qayıdır.

Aydoğmuş və Əbubəkərin qoşunları Marağanı mühasirəyə alırlar; qısa müddətli mühasirədən sonra barışıq imzalanır. Barışığa əsasən Marağa hakiminin qalalarından biri Əbubəkərə, Əbubəkərin nəzarətində olan Uşnu və Urmiya şəhərləri isə Kərpə Arslana verilir.

Bundan sonra Aydoğmuşun İraq ərazisindəki hakimiyyəti möhkəmlənir. O, xəlifədən təmtəraqlı "ulu xaqan, ən böyük padşah, dövlətin və dinin günəşi, islamın və müsəlmanların dayağı, Şərqi və Qərbi hökmdarlar hökmdarı Aydoğmuş" ləqəbini alır.

1208-ci ilin ortalarında Ağsunqur əl-Əhmədilin nəslindən olan Marağa hakimi Kərpə Arslan vəfat edir. Bir qədər sonra onun azyaşlı oğlunun ölümü ilə əl-Əhmədili nəslə sona çatır.

Bundan istifadə edən atabəy Əbubəkr Marağanı və əl-Əhmədili nəslin in Ruindej qalasıdan başqa bütün torpaqlarını tutur. Ruindej qalasını Kərpə Arslanın bütün sərvətlərini mənimsəmiş xacəsi ələ keçirmişdi. Elə bu vaxt xarəzmşah Təkişin oğlu Tacəddin Əlişah Əbubəkərin torpaqlarına hücum edir, lakin Əbubəkr bu hücumu dəf edə bilir.

1210-cu ildə atabəy Əbubəkr vəfat edir. Dövrün müsəlman tarixçilərinin (İbn əl-Əsir, əl-Hüseyni) ona qarşı aşkar qərəzçilik münasibətlərinə baxmayaraq, o, hər halda Azərbaycanda, xüsusilə Marağanı tutduqdan sonra, öz mövqelərini möhkəmləndirə bilmişdi. Əbubəkərin gürcü hökmdarı ilə qohumlaşması barədə İbn əl-Əsirin açıq kinayəsinə baxmayaraq, məhz bu izdivac müvəqqəti də olsa, atabəyin hakimiyyəti altında olan torpaqlara gürcü yürüşlərinin qarşısını almağa kömək etmişdi.

Əbubəkərin ölümündən sonra onun tabeliyində olan mülkləri qardaşı Müzəffərəddin Özbək idarə etməyə başlayır. Onun hakimiyyətinin ilk ilində (1210-1211) gürcü qoşunları yenidən Azərbaycana hücum edirlər. Bu, gürcülərin Azərbaycana təşkil etdikləri ən böyük hərbi yürüşlərdən idi. Əvvəlcə Naxçıvana hücum edən gürcülər, şəhəri ələ keçirə bilməyərək, Culfaya doğru yönəlirlər və Dərədüz dərəsini keçib, Mərəndə yaxınlaşırlar. Əhali şəhəri tərk edir. Mərəndə giren gürcülər orada talanlar törədir, sonra isə Təbrizi mühasirəyə alırlar. Şəhərin

hakimi atabəy Cahan Pəhləvanın arvadı Zahidə xatun şəhər rəisləri ilə məsləhətləşərək, gürcülərə çoxlu pul, qiymətli daş-qaş və mal verməklə şəhəri və şəhərliləri xilas edir. Çağdaş müəllifin sözlərinə görə, "bac elə yüksək məbləğdə idi ki, böyükü-küçüklü bütün gürcülər varlandılar".

Təbrizin ətrafını qarət edən gürcülər Miyanəyə doğru yollandılar. Şəhər hakimi təbrizlilər kimi hərəkət edərək, gürcülərə "qızıl, gümüş və qiymətli daş-qaş" verməklə, miyanəliyənin canlarını qurtara bildi. Gürcülər Miyanədə hərbi hissə yerləşdirib, şəhəri tərək edirlər. Onlar gedən kimi şəhər əhalisi həmin hərbi hissəyə hücum edib, bütün gürcü əsgərlərini qətlə yetirir. Bunun əvəzi olaraq, gürcülərin Miyanəyə göndərdiyi cəza dəstəsi məliki və onun ailə üzvlərini öldürmüş, şəhəri qarət edib, sonra isə yandırmışdı.

Gürcü qoşunlarının bir hissəsi Miyanədən Zəncan tərəfə üz tutur. Şəhər sakinləri palçıqdan düzəlmiş qala divarlarını möhkəmləndirərək, düşmənlə döyüşə girişirlər. Lakin bir neçə gündən sonra gürcü qoşunları divarın altından lağım ataraq, şəhərə soxulurlar; əhali əsir edilir, xeyli qənimət ələ keçirilir. Sonra gürcülər Qəzvin və Əbhəri də mühasirəyə alır, ələ keçirir və talayib çapırlar.

Gürcü qoşunlarının digər hissəsi Təbrizdən Ərdəbilə doğru yürüyür. Yol üstü gürcülər Uçanı mühasirəyə alırlar. Şəhər əhalisi qiymətli hədiyyələrlə talan və qarətlərdən xilas ola bilir. Sonra Ərdəbil mühasirə edilir. Gürcü mənbəyindən ("Tacıdarların tarixi və mədhi") aydın olur ki, gürcü süvariləri sübh tezdən "şəhərə soxularaq, onu döyüşsüz ələ keçirir", şəhər hakimi və onun ailəsi əsir alınır; "şəhərin saysız-hesabsız sərvətlərini" ələ keçirən gürcülər onun xilas olmağa can atan 12 min sakinini qılıncdan keçirir.

Gürcü tarixçisi daha sonra qeyd edir ki, Zaxərə Mxarqrdzelininin başçılığı altında olan qoşunlar Xəzər dənizinin şərq sahillərinə, o cümlədən Gürqanadək irəliləyərək, həmin əraziləri talayib çapırlar. Geri qayıdarkən gürcülər "bir çox qalaları ələ keçirir, Naxçıvan və Beyləqan şəhərləri üzərinə xərək qoyurlar. Dvini və onun qalalarını ələ keçirən gürcülər yenidən Mərəndə hücum edib, zor gücünə onu tutur, kişilərini qırıb, qadınlərini əsir aparırlar".

Bu zaman Fars İraqında vəziyyət dəyişməyə başlayır. Atabəy Cahan Pəhləvanın sabiq məmlükü Nəsirəddin Menqli böyük qoşun toplayaraq, Aydoğmuşa qarşı çıxır. 1212-ci ilin noyabrında baş verən döyüşdə Aydoğmuş məğlubiyyətə uğrayaraq, Bağdada qaçır. Həmədan, Rey, İsfahan və başqa vilayətləri ələ keçirən Menqli isə öz adına xütbə oxutduraraq, pul kəsdirməyə başlayır.

1212-ci ilin axırına yaxın xəlifə ən-Nasir Menqliyə qarşı böyük ordu hazırlayır. Lakin Menqli yaranmış şəraitdən istifadə edərək, Aydoğmuşu sıradan götürür, sonra isə xəlifəyə kəskin məktub yazaraq, onun Fars İraqındakı işlərə qarışmağa haqqı olmadığını bildirir.

Xəlifə ən-Nasir yenə də adəti üzrə yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə çalışır; Özbəklə özünü müstəqil hökmdar kimi aparan Menqli arasındakı düşmənçilik münasibətlərini qızıdıraraq, Özbəyi atasının məmlükünə qarşı

müharibəyə təhrik edir.

1215-ci ilin sentyabrında xəlifənin, eləcə də İrbil, Şəhrəzurvə digər vilayət hakimlərinin birləşmiş qoşunları Həmədana doğru hərəkət edirlər. Həmədan yaxınlığında baş verən döyüşdə məğlubiyyətə uğrayan Menqli, öncə Kərəcə yaxınlığındakı dağlarda gizlənin, sonra isə Savəyə yollanırlar və orada öldürülür.

Menqlinin öldürülməsindən və İraqda olan qoşunların darmadağın edilməsindən sonra onun tabeliyində olan torpaqlar xəlifə, ismaililər və Özbək arasında bölüşdürülür. Özbək öz canişini vəzifəsinə əvvəllər xarəzmşah Əlaəddin Məhəmmədin xidmətində olmuş Oğlını təyin edir. Oğlını dərhal xarəzmşahın adına xütbə oxutdurmağa başlayır. Atabəy və xəlifə xütbəyə etiraz etməsələr də xəlifə Ən-Nasir bunu hər halda xəlifə hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirir və 1217-1218-ci ildə ismaililərin köməyi ilə artıq "qorxulu" adam saydığı Oğlını qətlə yetirdirir. İraqda xarəzmşahın adına xütbə oxunmasına son qoyulur. Bu hadisə xarəzmşahın kəskin narazılığına səbəb olur. O, yüz minlik ordu ilə İraqa doğru irəliləyir. Bu zaman Oğlının ölümündən istifadə edən Özbək və onun vassalı fars hakimi Səd ibn Zəngi eyni bir vaxtda Fars İraqının ərazisinə hücum edirlər. Özbək İsfahanı, Səd ibn Zəngi isə Rey, Qəzvin, Xuvar və Simnanı ələ keçirirlər. Bundan xəbər tutan xarəzmşah qoşun göndərərək, əvvəl Sədi, sonra isə Özbəyin başqa bir vassalı olan, onun əmri ilə atabəyin qoşunu və varidatı ilə birlikdə Təbrizə doğru geri çəkilmək istəyənlər Əhər hakimi Nüsretəddin Məhəmməd ibn Piştəginə əsir ala bilir. Özbək özü iki yüz qulamı ilə Azərbaycan dağlarında gizlənin.

Xarəzmşah, Özbəyin yanına elçi göndərərək, atabəyin hakimiyyəti altında olan bütün vilayətlərdə öz adına xütbə oxutdurulmasını və pul kəsilməsini tələb edir. Ən-Nəsəvinin məlumatına görə, "Şirvan Dərbəndindək Arranın və Azərbaycanın minbərlərindən soltanın şəərəfinə xütbələr oxunur". Özbək xarəzmşahın vassalı hesab olunmağa başlayır.

Gürcülərin atabəy mülklərinə yeni müdaxiləsi Özbəyi xarəzmşaha şikayətlənmək məcburiyyətində qoyur, Xarəzmşah gürcü hökmdarına xəbərdarlıq məktubu göndərməklə yanaşı, Gürcüstan yürüşü üçün 50 min süvari ayırır.

Gürcü hücumlarının arasının kəsilməsindən istifadə edən Özbək öz mülklərində işləri qaydaya salmaq qərarına gəlir. Bu məqsədlə o, 1214/15-ci ildə atabəy xəzinəsinə vergiləri ödəməkdən imtina etmiş yerli hakimləri cəzalandırmaq üçün Qarabağa (Xaçına) yürüş edir. XIII əsrin anonim müəllifinin məlumatına görə, atabəyin "qoşunları qələbə çalaraq, hamını qılıncdan keçirdilər. Onlar xeyli pul və zəngin hərbi qənimət gətirdilər. Həmin çoxallahlıların bütün evlərini və məskənlərini yandırdılar".

Gürcü hökmdarı IV Georgi Laşa xarəzmşahın Gürcüstana hərbi yürüşünün qarşısını almaq məqsədi ilə onun sarayına qiymətli hədiyyələrlə elçilər göndərir. Lakin bu yürüş onsuz da baş tutmur. Öz dövlətini oğulları arasında bölüşdürmüş xarəzmşah çox keçmədən Fars İraqını da oğlu Rükəddin Qursancıya verir. Özü isə Bağdadı ələ

keçirmək, bu şəhəri səlcuqlar dövründə olduğu kimi öz dövlətinin paytaxtına çevirmək məqsədilə Ərəb İraqına yürüş edir. 1217-ci ilin payızında başlanmış bu yürüş xarəzmşah Məhəmməd üçün uğursuzluqla nəticələnir; Xulvan yaxınlığındakı Əsədabad aşırımında Xarəzm qoşunu qarlar altında qalır. Xeyli döyüşçü və bütün məl-qara məhv olur, geri çəkilənlərin çoxunu köçürülər qətlə yetirirlər.

Çoxminlik Xarəzm ordusunun Xulvan yaxınlığındakı dəhşətli uğursuzluğu o dövrün islam dünyasında Abbasilər sülaləsinə zərər yetirməyə cəhd göstərənlərin Allahın cəzasına məruz qalması faktı kimi qiymətləndirildi. Cuveyni yazırdı ki, "Abbasilər əleyhinə təşkil olunmuş bu yürüş soltana qarşı çevrildi". Bəzi orta çağ müəllifləri (İbn əl-Əsir, əl-Məqrizi, Əbülfida, Mirxond və b.) xəlifə ən-Nasirin xarəzmşaha qarşı monqollardan istifadə etməsinə açıq-aşkar işarə vururdular. İbn Vasilin başqa mənbələrdəki məlumatla təsdiq olunan sözlərinə görə, "xarəzmşah Bağdada doğru hərəkət edərkən, xəlifə tatarların hökmdarı Çingiz xana məktub göndərmiş, onu xarəzmşahın ölkəsinə hücum etməyə təhrik edir".

Hadisənin beləliyindən asılı olmayaraq, monqollar doğrudan da 1219-cu ilin yayının sonunda Xarəzmşahlıq dövlətinə hücum etdilər. Yerli əhaliyə böyük bəla gətirən bu hücumun nəticəsində biri digərinin ardınca Otrar, Buxara, Səmərqənd, Nişapur, Urgənc kimi iri şəhərlər süqut etdi. Monqolların əlindən canını götürüb, bir şəhərdən o birinə qaçan xarəzmşah Məhəmməd ömrünü Xəzər dənizinin adalarından birində, şərəfsiz başa çatdırdı.

Xarəzm dövlətinin əsas torpaqlarının monqollar tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra xarəzmşahın varisləri olan oğlanları, eləcə də bu dövrdə ad çıxarmış feodallar, bir-birilə amansız ara müharibələri aparən müxtəlif qrupların başında durdular. Bu ara müharibələri monqollara qarşı mübarizə üçün hətta müvəqqəti birləşməyi də imkansız etdi. Feodal dəstələri monqol talanından salamat çıxmış əhalini qarət etməyə başladılar, ən-Nəsəvinin dili ilə desək, "onlar İraqda tatarlardan sonra salamat qalmış məl-qaranı qırdılar, ölkəni viran qoydular... Kəndlilər isə kömək üçün dad etdilər, ancaq hay verən olmadı". Orta Asiyanın monqol qoşunları olmayan yerlərində, eləcə də Şimali İran və Azərbaycan da vəziyyət belə idi.

§ 8. AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİNİN SÜQUTU VƏ ONUN XARƏZMŞAH CƏLALƏDDİN MANQBURNI TƏRƏFİNDƏN İŞGALI

Monqolların birinci yürüşləri. Xarəzmşah Məhəmməd in hakimiyyətinə və onun dövlətinə son qoyan monqollar 1221-ci ilin yanvarında Cəbe-noyanın və Subutay-bahadırın başçılığı ilə Xorasan və İraqı-Əcəmdən keçərək, Azərbaycan ərazisinə soxulurlar. Yol boyu qarşılıqlarına çıxan şəhər və kəndləri viran və talan edən monqol qoşunları Azərbaycan atabəyi Özbəyin iqamətgahı yerləşən Təbriz şəhərinə yetişirlər. Vəziyyətin ağırlığını dərk edən atabəy, monqollarla sazişə girmək qərarına gəlir. Monqolların tələbi ilə Özbək xarəzmşah Məhəmmədin Təbrizdə saxladığı xarəzmlilərdən ibarət qamizonun döyüşçülərini onlara təslim edir; bununla yanaşı təzminat olaraq pul, paltar və mal-qara da göndərir.

Təbrizdən əl çəkən monqollar Muğandan keçərək Arrana, oradan isə Gürcüstana doğru hərəkət edirlər. Gürcüləri monqol hücumundan xəbərdar etmək istəyən, lakin onların Azərbaycana və qonşu vilayətlərə bir qədər əvvəlki yürüşlərini hələ də unutmayan atabəy Özbək gürcü hökmdarı IV Georgiyə məktub yollayaraq, onu birlik və dostluğa çağırır: "Bundan sonra biz bir-birimizə kömək edib, əl tutmalıyıq. Yetər bu dağıntılar, ölümlər və fəlakətlər", -deyə yazır. Lakin keçmiş rəqiblər arasında barışıq və monqollara qarşı birgə hərəkət haqqında razılıq yalnız Tiflis yaxınlığında 10 minlik gürcü qoşunu darmadağın edildikdən, neçə-neçə Arran, Gürcüstan şəhər və kəndləri monqollar tərəfindən viran qoyulduqdan sonra əldə edilir. Monqollara qarşı ittifaq yaratmaq təklifi Xilat və əl-Cəzirə hakimlərinə də edilir. Bu danışıqlardan xəbər tutan monqollar yenidən Gürcüstan və Arrana hücum edirlər. Atabəy Özbəyin Arrandakı canişini məmlük Nəsir əd-Din Ağ Quş türklərdən və kürdlərdən ibarət qoşunu ilə monqolların tərəfinə keçir. Düşmən qarşısında tək qalmış gürcülər darmadağın edilir.

Bundan sonra yenidən Azərbaycan ərazisinə qayıdan monqollar bir daha Təbrizə hücum edirlər; lakin şəhər əhalisi bu dəfə də təzminat verməklə şəhərin işğalının qarşısını ala bilər. 1221-ci ilin martında Özbəyin oğlu Xamuşun arvadı Süləfə xatuna mənsub olan Marağa şəhəri mühasirə edilir. Ağır mühasirəni saxlaya bilməyən marağalılar göstərdikləri rəşadətə baxmayaraq məğlub edilir, şəhər dağıdılır, müdafiəçilər qılıncdan keçirilir.

Marağanı ələ keçirdikdən sonra monqollar Suriya hüdudlarına tərəf hərəkət edir, daha sonra Həmədana doğru çəkilərək, şəhəri dağıdır, əhalisini məhv edir və yenidən Azərbaycana soxularaq, yolları üstündə yerləşən Ərdəbil şəhərini darmadağın edirlər. Monqol mühasirəsi ərəfəsində Ərdəbildə olan Yaqut əl-Həməvi bu hadisə haqqında belə yazırdı: "Mən gedəndən sonra tatarlar (monqollar) onlara hücum edib, camaatı qırmışdılar. Onlarla ərdəbillilər arasında döyüşlər oldu, əhali özünü çox yaxşı müdafiə edirdi və iki dəfə tatarları özlərindən uzaqlaşdırma bildilər. Lakin tatarlar üçüncü dəfə oraya qayıtdılar, zəif düşmüş şəhər əhalisi üzərində qələbə çaldılar və oranı zorla

işğal etdilər. Tatarlar müsəlmanların üstünə düşüb, onları öldürdülər. Əhalidən tatarların gözünə dəyən heç kəs şəhəri tərk edə bilmədi. [Yalnız] gizlənənlər canlarını qurtara bildilər. Tatarlar şəhəri tamam dağıdıb, sonra çəkilib getdilər. Şəhər bir müddət belə dəhşətli xaraba vəziyyətdə, adamsız qaldı...".

Ərdəbili dağıdan monqollar, yenidən Təbrizə yaxınlaşdılar. Bu zaman atabəy Özbək artıq şəhəri tərk etmiş, oğlu Xamuşun sahiblik etdiyi Naxçıvana çəkilməmişdi.

Təbriz şəhəri rəisi Şəmsəddin ət-Tuğraidən haqq alan monqollar, bu dəfə də şəhərə toxunmadan oradan Saraba yollanırlar, buranı dağıdıb qarət edir, sonra isə Naxçıvana doğru hərəkət edirlər. Rəşidəddinin verdiyi məlumata görə, monqollar Naxçıvanı da viran və talan etməyə, əhalisini qırmağa başlayırlar; yalnız Naxçıvan hakimi Xamuşun monqollara boyun əyməsi qırğının dayandırılmasına səbəb olur.

Bundan sonra monqol dəstələri yenidən Arran şəhərlərinə hücum edərək, qısa, lakin ağır mühasirədən sonra Beyləqanı işğal edib, əhalisinin çoxunu qılıncdan keçirirlər. Buradan monqollar Gəncəyə doğru hərəkət edirlər. Dövrün tarixçiləri monqolların bu hücumu barədə ziddiyyətli məlumat versələr də, görünür, İbn əl-Əsirin gəncəlilərin təzminatla canlarını qurtarmaları barədəki məlumatı həqiqətə daha uyğundur. Tarixçinin yazdığına görə "şəhər müdafiəçilərinin çoxluğundan, onların gürcülərlə daimi mübarizədə əldə etdikləri dəyanətdən, qala divarlarının keçilməzliyindən xəbər tutan" monqollar Gəncəni tutmaq fikrindən daşınırlar. Buradan onlar, bütün 1221-ci il ərzində üçüncü dəfə Gürcüstana hücum edirlər; gürcü əsgərlərinin göstərdikləri hünərə baxmayaraq, bu dəfə də onlar monqollar tərəfindən basılırlar.

Dərbənd keçidi vasitəsilə Şimali Qafqaza doğru hərəkət etmək istəyən monqollar Gürcüstan hüduqlarını arxada qoyub, Şirvan ərazisinə daxil olur və Şamaxı şəhərini mühasirəyə alırlar. Salmaməçinin yazdığına görə, şəhərin qalın divarlarını dəfədə bilməyən monqollar, çoxlu mal-qara öldürərək, onların leşlərindən qalaq düzəldilər və bu yolla şəhərə daxil olmağa cəhd göstərdilər.

Şamaxılılar üç gecə-gündüz düşməyə müqavimət göstərirlər. Üç gündən sonra çürüməyə başlayan leşlər çökməyə başladığı üçün monqolların hücumları da zəifləyir. Lakin şəhər əhalisinin də artıq müqavimətə halı qalmamışdı. Beləliklə, göstərilən rəşadətə baxmayaraq, Şamaxı işğal olunub dağıdılır, şəhər müdafiəçilərinin və əhalisinin çoxu məhv edilir.

Buradan Dərbəndə doğru hərəkət edən monqol qoşunları, ilk uğursuzluğa baxmayaraq, nəhayət ikinci dəfədə hiylə ilə keçidi aşı bilirlər. Bununla monqolların kəşfiyyət xarakterli birinci yürüşü başa çatır. Azərbaycan əhalisinə olmazın fəlakət, şəhər və kəndlərinə böyük dağıntılar gətirsə də, bu yürüş nə Atabəylərin, nə Şirvanşahlarn, nə də Azərbaycan ərazisində mövcud olan başqa qurumların hakimiyyətlərini sarsıda bilir.

Qıpçaqların və gürcülərin Azərbaycandakı əməlləri. Monqol yürüşlərinin dağıdıcı təsiri aradan götürülməmiş, azərbaycanlılar yeni qüvvə ilə üzləsməli oldular. Bu, monqol təhlükəsinin dərbədərdə saldığı əlli minlik qıpçaq eli idi. Dövrün qaynağı xəbər verir ki, monqol hücumundan sonra qıpçaqların bir hissəsi

dağlara, bir hissəsi rus torpaqlarına, bir hissəsi isə Dərbəndə üz tutdu. Dərbənd civarına gəlmiş qıpçaqlar, Dərbənd əmirinə iki dəfə elçi göndərərək, xidmətləri müqabilində onlara bu yerlərdə məskunlaşmaq üçün torpaq verilməsini xahiş etmiş, lakin hər dəfə rədd cavabı almışdılar. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, onda qıpçaqlar hiylə ilə Dərbəndi tutub, o zaman gürcülərin əlində olan Qəbələni işğal etmək istədilər. Lakin buna nail ola bilməyib, şəhər ətrafını zəbt edib, Gəncəyə tərəf hərəkət etdilər. Bu zaman Gəncədə əmir olan Qaş-Qara əvvəlcə onlara qarşı çıxmağa cəhd göstərdisə də, danışıqdan sonra qıpçaq çadırlarının Gəncə ətrafında qurulmasına icazə verdi. Əmirin bu tədbiri qıpçaqların başçısının xələtlə mükafatlandırılmasını əmr edən atabəy Özbəyin də xoşuna gəldi.

Lakin dinclik bu yerlərdə uzun sürmədi. Monqol hücumundan sonra az-çox özünə gəlmiş gürcülərin Gəncəyə yeni hücumu xəbərini alan əmir Qaş-Qara qıpçaqların qüvvəsindən istifadə etmək qərarına gəldi. Lakin onların Gəncə civarlarında törətdikləri pozğunçuluq hərəkətləri əmir Qaş-Qaranın qıpçaqları qovmasına, Arranın müsəlman və qeyri-müsəlman əhalisinin isə onları hər yerdə, xüsusilə Şirvanda təqib etməsinə səbəb oldu. Qıpçaqların Şirvanda darmadağın edilməsində xüsusi fəaliyyət göstərən gürcülər 1222-ci ildə, bir il əvvəl monqolların viran qoyduqları Beyləqana hücum etdilər. Dövrün müəlliflərinin yazdığına görə, gürcülərin bu şəhərdə törətdikləri əməllər onları heç də monqollardan geri qoymurdu.

1225-ci ildə yenidən Gəncə yanında görünən gürcülər şəhəri mühasirə etdilər, lakin dəf edilərək, geri oturduldular. Onların yeni hücumu İraqın bir sıra yerlərində, o cümlədən Bəsrədə xəlifə qoşunlarını darmadağın edən, Bağdad ətrafına hücum çəkərək, əhalini var-yoxdan çıxaran xarəzmşah Cəlaləddin Məngüqanın Azərbaycan ərazisinə yürüşü ilə dayandırıldı.

Cəlaləddin Məngüqanın Azərbaycanaya yürüşü. Azərbaycan-Atabəyləri dövlətinin süqutu. Monqolların dağıtdığı Xarəzmşahlar dövləti süqut etsə də, soltanın oğlanları atalarının dövlətinin bir hissəsi olan ölkələrin ərazisinə sahib çıxdılar. Fars İraqını tutmuş Şahzadə Qiyasəddin Pirişah 1224-cü ildə atabəy Özbəyin zəifliyindən istifadə edərək, ona alçakdıcı sülh bağlatdırıb, hətta atabəyin bəcəsi Cəlaləyyə ib evlənisə də, bu müvəffəqiyyəti qonuyub saxlaya bilmir. Məhz bu zaman onun qardaşı Cəlaləddin Xarəzmşahlar dövlətinin monqollar tərəfindən məhv edilməsində günahkar saydığı xəlifə ən-Nasiri cəzalandırmaq üçün (mənbələrin məlumatına görə, monqolların Xarəzmşahlar dövlətinə hücumu xəlifə ən-Nasirin Çingizxanla yazışmasından sonra baş vermişdi) Bağdada yürüş edir. Səfər zamanı Dəməşq hakiminə yazdığı məktubunda Cəlaləddin xəlifənin şəxsi günahının gerçək olduğunu belə bildirirdi: "...müsəlmanların həlak olmasının, atamın ölümünün və kafirlər tərəfindən islam məmləkətlərinə basqınlar edilməsinin səbəbkarı odur".

Xəlifə qoşunlarını darmadağın edən Cəlaləddin 12 gün Bağdad ətrafında qaldıqdan sonra, mənbələrin məlumatına görə, qoşununun başını Azərbaycana tərəf döndərir.

Azərbaycanda Cəlaləddinə ilk tabe olan şəhər Marağa olur. Tarixçi ən-

Nəsəvinin yazdığına görə, monqollara qarşı yeganə layiqli rəqib hesab olunan Cəlaləddinə Marağa sakinləri özləri xəbər göndərmiş, onları "dövlətin hörmətli ağa və xanımlarının yaratdıqları başlı-başinalıqdan törənmiş biabırçı zülmədən", eləcə də "caynaqlarını Marağaya keçirmiş" gürcülərin qəsdindən qurtarmağa dəvət etmişdilər. Beləliklə, 1225-ci ilin may ayında Marağa müqavimət göstərmədən Cəlaləddinə tabe olur. Marağada olarkən, o, Koniya sultanına, əl-Cəzirə, Dəməşq və Misir hakimlərinə məktub göndərərək, Azərbaycanı artıq fəth etdiyini, Gürcüstanı tutmağa hazır olduğunu bildirir.

Bundan sonra Cəlaləddin monqolların viran qoyduğu Ucanı keçərək, Təbriz şəhərini mühasirəyə alır. Şəhər rəisi Nizaməddin ət-Tuğrainin başçılıq etdiyi Təbriz müdafiəçiləri yeddi gün xarəzmlilərə qarşı vuruşsalar da, onların hücumlarını dəf edə bilmirlər. 1225-ci ilin iyun ayının 25-də atabəy Özbəyin hələ xarəzmşah Marağada olarkən tərək etdiyi Təbriz şəhəri Xarəzm qoşunları tərəfindən tutulur.

Dövrün salnaməçi və tarixçilərinin (İbn əl-Əsir, ən-Nəsəvi, Cuveyni və b.) yazdığına görə, hələ Marağada olarkən abadlıq işləri aparan Cəlaləddin, özünü ədalətli hökmdar kimi təqdim etməyə, əhalinin şikayətlərinə baxmağa çalışırdı. Şəhərin rəisi Nizaməddin ət-Tuğraini əvvəlki vəzifəsində saxlayan soltan, öz vəziri Şərəfəlmülkü də Təbrizdə qoyaraq, Azərbaycana hücum məqsədilə Dvin yaxınlığındakı Qarni qalası yanında İvane Mxarqrdzelinin başçılığı ilə toplanmış 60 minlik gürcü qoşununa qarşı çıxır. Cuveyninin yazdığına görə, atabəy Özbəyin hakimiyyəti süqut etdikdə, gürcülər Cəlaləddinin ələ keçirdiyi yerləri tutmaq, "soltanı oradan qovub, Təbrizə sahib olmaq" fikrinə düşdülər; "onlar sonra Bağdada yürüş edib, xəlifənin yerində öz katolikoslarını oturtmaq, məscidləri kilsələrə çevirmək niyyətində idilər".

Lakin Dvini ələ keçirən Cəlaləddin, Qarni yanında başladığı vuruşmada gürcüləri məğlub edir. Onun Gürcüstanın hər tərəfinə göndərdiyi qoşun dəstələri isə ölkəni viran və talan, əhalini əsir edirlər.

Elə bu vaxt, vəzir Şərəfəlmülkün böhtanı nəticəsində soltana və onun adamlarına sui-qəsdə günahlandırılan Təbriz şəhəri rəisi Nizaməddin ət-Tuğrai edam edilir, onun əmisi Şəmsəddin ət-Tuğrai isə zindana salınır. Ən-Nəsəvinin sözləri ilə desək, "heç kəsə haqq-ədaləti tapdalamaq" imkanı verməyən bu "mömin" şəxs yalnız 1228-ci ildə, öz haqsız əməllərindən peşman olmuş soltan tərəfindən azad edilərək, yenidən Cəlaləddinin Təbrizdəki canişini təyin olunur.

Dvin yanındakı döyüşdən sonra Təbrizə qayıdan Cəlaləddin, atabəy Özbəyin kəbinli arvadı, özünün Xoydakı mülkündə qalmış Məleykənin istəyi və yalançı şahidlərin köməyi ilə onunla nikah bağlayır. Ən-Nəsəvinin verdiyi məlumatlara görə, Cəlaləddin, sonuncu İraq səlcuq sultanı III Toğrul ibn Arslanın qızı olan bu qadının mülklərinə toy hədiyyəsi kimi Xoydan əlavə, nahiyələri ilə birlikdə Səlmas və Urmiya şəhərlərini də qatır.

Bundan sonra Tiflis istiqamətində hərəkət edən Cəlaləddin yol üstə olan Beyləqan, Bərdə, Gəncə, Şəmkir şəhərlərini, eləcə də Bərdə ilə Gəncə arasında yerləşən Şutur qalasını tutur. Soltanın bu yürüşü ərəfəsində Gəncədə qalan atabəy

Özbək, ondan Gəncə və onun nahiyələrinə mülkiyyət hüququ əldə etsə də, çox keçmədən Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında sığınacaq tapır. Torpaqlarının əldən getməsinə dözə bilməyən atabəyin son səbri Məleykənin öz razılığı ilə soltanla izdivacı xəbərindən tükənir. Rəqibinə qarşı güc işlətmək iqtidarında olmayan atabəy bu xəbərdən sonra "başını yastığa qoydu, o saat hərərəti qalxdı və o, bir neçə gündən sonra vəfat etdi".

Beləliklə, atabəy Özbəyin 1225-ci ildə baş verən ölümü ilə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə son qoyulur. Şəmsəddin Eldənizin övladlarına tabe olan bütün ərazilər Azərbaycanda, Arranda, Şirvanda və Gürcüstanda aqalıq edən xarəzmşah Cəlaləddin Məngüburnunun əlinə keçir. Atasının ölümündən sonra atabəy Özbəyin yeganə oğlu Qızıl Arslan Xəməş Gəncəyə gələrək, soltana xidmət etmək istədiyini bildirir. Mənbənin məlumatına görə, "anadangəlmə lal-kar olan", buna görə də "Xəməş" ləqəbini alan məlik, Marağanın və ona qonşu qalaların (həmçinin məşhur Ruindəj qalasının) sahibəsi, Ağsunqurilər nəslindən olan Ələəddin Körpə Arslan əl-Əhmədilin (1174-1208) nəvəsi Süləfə xatuna evlənmişdi. Mənbələrdə (Cuveyni) onların oğlu, moqol əmiri Arqunun Azərbaycandakı fəaliyyəti ilə bağlı xatırlanan atabəy Nüsrətəddinin də adı çəkilir. Lakin Azərbaycan atabəyləri nəslinin bu iki son nümayəndəsi, öz qüdrətli sələflərindən fərqli olaraq, tarixin yaddaşında qala biləcək heç bir ciddi addım ata bilmədilər.

Cəlaləddin Məngüburnunun Cənubi Qafqazdakı fəaliyyəti. 1226-cı ildə atabəy Özbəyin məmlükləri Bəklək əs-Sədid və Seyfəddin Sunqurca soltana qarşı çıxdılar, lakin əvvəlcə Xoy yanında basılıb təslim oldular, sonra isə əfv edilərək, soltanın xidmətinə keçdilər. Buna baxmayaraq, 1229-cu ildə atabəy Özbəyin başqa məmlükləri ilə birlikdə onlar yenidən soltana qarşı çıxaraq, ən-Nəsəvinin sözləri ilə desək, "əvvəlki sülaləni (yəni, atabəyləri) bərpa etmək istədilər". Təbriz yanındakı döyüşdə atabəyin tərəfdarları darmadağın edildi; qiyamın əsir düşmüş bir neçə başçısı, o cümlədən Bəklək və Nəsrəddin Ağ quş çarxına çəkildilər. Elə bu vaxt, soltanın yeni hərəmi Məleykəni gözü götürməyən və onu hər hansı yolla ləkələməyə çalışan vəzir Şərəfəlmülk, bu qadının mərhum atabəyin tərəfdarları arasında Cəlaləddinə qarşı təbliğat apardığını soltana çatdırır. Vəzirin qəzəbini soyutmağa, onun böhtanlarından qurtarmağa çalışan Məleykə, cəhdlərinin əbəs olduğunu anladıqda, kömək üçün Əyyubilərin Xilətdəki canişini hacib Hüsəməddin Əliyə müraciət edir. Buna cavab olaraq, hacib 1227-ci ilin yayında, Məleykənin mülkü olan Xoyu və qonşu qalaları tutur. Mərəndlilərin və naxçıvanlıların xahişi ilə bu şəhərləri də ələ keçirən hacib, Cəlaləddinin xəzinəsini və əsir aldığı vəzir qızını götürüb, Məleykə ilə birlikdə Xilata qayıdır. Qorxudan Təbrizdə gizlənməmiş vəzirin özü isə hacib Hüsəməddin Əli getdikdən sonra atabəy Özbəyin tərəfdarlarının sığınacaq tapdıqları Azərbaycan qalalarını geri qaytarmağa cəhd edir. Qorxutma, pulla ələ alma və b. yollardan istifadə edən vəzir Təbrizdən şimalda yerləşən Dizmar, Qırxsu çayının yuxarılarında yerləşən Qəhrəm, eləcə də Qarabağın Hərk və Cərəbərd, Marağanın Darədez qalalarını ələ keçirə bilir. Bundan sonra vəzir qoşununun başını, ən-

Nəsəvinin dediyinə görə, "var-dövlətlə zəngin və türkmanların məskəni olan" Arrana tərəf çevirdi, Muğanda düşərgə salıb, öz adamlarını haqq almaq məqsədilə türkman tayfalarının məskənlərinə göndərdi; vəzirin əmrilə vergi verməkdən imtina edən Kücət Arslan elinin¹ mal-qarası Beyləqana ötürülərək, onun adamları arasında bölüşdürüldü.

Daha sonra Şərəfəlmülk soltan xəzinəsinə təyin olunmuş 50 min dinar məbləğində haqqı ödəməkdən boyun qaçıran şirvanşahı cəzalandırmaq qərarına gəlir. Lakin Şirvana göndərilmiş cəza dəstələri vaxtında öz ölkəsini tərk edə bilməmiş şirvanşahla üzləşmədən geri dönməli olurlar.

Bundan sonra Azərbaycana qayıdan vəzir, atabəy Cahan Pəhləvanın qızı Cəlalyyənin mülkü olan Naxçıvanı ələ keçirmək istəyir. Lakin onun qoşunu şəhər müdafiəçilərinin əzmini qıra bilmir, özünü naxçıvanlıların köməyinə çatdıran hacib Hüsəməddin Əli döyüş meydanını tərk edərək, Şəmيران qalasında gizlənən vəziri əvvəl Mərəndə, oradan isə Təbrizə qaçmağa məcbur edir. Sonra isə Xoyu, Naxçıvanı, Mərəndi və Cəlaləddinin Azərbaycandakı digər mülklərini ələ keçirir. Lakin bu vaxt İraqdan qayıdan Cəlaləddin, vəzirin əldən verdiyi bütün nahiyələri geri qaytararaq, 1228-ci ildə Van gölünün şimal-şərqində yerləşən Bərkəri yanındakı döyüşdə hacib Hüsəməddin Əlinin ordusunu darmadağın edir. Bundan sonra o, atabəy Özbəyin soltana qarşı çıxış etmiş digər məmlükü - Balban əl-Xalxalının sığındığı Firuzabad qalasını (Xalxal vilayətində) mühasirə edir. Təslim edilmiş Balban əlindəki qalaları Cəlaləddinə təhvil verməli olur. Sonralar, əvvəlcə əfv edilmiş, sonra isə yenidən hacib Hüsəməddin Əlinin tərəfində soltana qarşı çıxmış Balban həbs edilərək, soltanın əmrilə edam olunur.

Elə bu vaxt təqribən 50 min qıpçaq çadırı Cəlaləddinin xidmətinə keçir. Soltan onların köməyi ilə Dərbəndi ələ keçirmək istəyir. Lakin cəhd baş tutmur. Bununla belə, vəzir Şərəfəlmülk, Kür və Araz çayları arasında yerləşərək, Xəzər sahili boyunca uzanan, şirvanşaha məxsus məhsuldar Quştasfi (Guştasbi) vilayətini tuta bilir. Lakin vəzirin söylərinə baxmayaraq, soltan şirvanşahın digər mülklərinin onun əlində qalmasını təsdiq edən fərman imzalayır.

Həmin il soltan Cəlaləddin Gürcüstana ikinci böyük yürüşünü başlayır. Gürcü hökmdarı Rusudananın cəhdlərinə baxmayaraq, baş verən qanlı döyüş xarəzmlilərin qələbəsi, Tiflisin yenidən alınması və qarətə ilə nəticələnir.

Gürcü qoşunlarını məğlubıyyətə uğradan soltan ordusu yalnız il yarımliq mühasirədən sonra, 1230-cu ilin aprelin 14-də Xilati da ələ keçirə bilir. Lakin bu müvəffəqiyyət Cəlaləddinin ətraf yerlərin hakimləri arasındakı siyasi nüfuzunu möhkəmlədə bilmir. Əksinə, Cəlaləddini Kiçik Asiyanın, Şamın və Şimali Mesopotamiyanın bütün kiçik xanədanları üçün təhlükə hesab edən və onunla danışıqlarda müvəffəqiyyət qazana bilməyən Koniya soltanı I Əlaəddin Keyqubad xarəzmşaha qarşı ittifaq yaradır.

¹ Əvvəllər Xarəzmdə yaşayan Kücət Arslan tayfası səlcuq yürüşləri zamanı İraq, İran, Kiçik Asiya və Qafqazda məskən saldı.

Dəməşq, Hims, Xortabirt, Hələb, Məyyəfəriqin və Bənyəs hakimləri bu birliyə daxil olurlar.

Birləşmiş qoşunlarla Cəlaləddin ordusu arasında əsas döyüş 1230-cu ilin avqustun 10-da Ərzincan yaxınlığında, Yəssə-Çəmən dağı ətəyində baş verir. Xarəzmşahın ordusu darmadağın edilir. Xilətdə sığınacaq tapmış Calaləddin az sonra qoşununun qalıqlarını A zərbaycana aparır.

Soltan Calaləddinin məğlubiyyətindən xəbər tutan Ələmut ismaililərinin başçısı III Ələəddin Məhəmməd (1221-1255)¹ xarəzmşahın indiki zəifliyi haqqında monqolları xəbərdir edir. Bu xəbəri alan monqollar 1231-ci ildə yenidən Azərbaycana hücum edərək, Azərbaycanın planauyğun işğalını həyata keçirir, Marağa, Təbriz və başqa şəhərlərini tuturlar.

Başının üstündə olan təhlükəni hiss edən Cəlaləddin kömək ümidini itirsə də, öz köhnə rəqiblərinə - ətraf yerlərin hakimlərinə müraciət edərək, onları monqollara qarşı birləşməyə çağırır. Lakin onun çağırışı cavabsız qalır.

Monqollara qarşı müqaviməti təşkil etmək iqtidarında olmayan ayrı-ayrı hakimlər təzminatla canlarını qurtarmağa çalışırdılar. İbn əl-Əsirin yazdığına görə, o, "müsəlman ölkələrinin mülklərindən bir elə adam görmür ki, monqollara qarşı cəhadə çıxmaq arzusunda olsun, çünki onların hər biri öz əyləncələri və oyunları ilə, təbəələrinə zülm etməklə məşğuldurlar". Məhz elə buna görə də, Cəlaləddinin birləşmək çağırışı əks-səda vermədi. Hətta Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində yerləşdirilmiş xarəzmli dəstələr də əhalini talan və məhv etməkdən çəkinmirdilər. Buna görə də Cəlaləddin monqolların dərbəder saldığı döyüşçülərini bir yerə toplamaq cəhdi ilə çıxış etdikdə, Gəncə əhalisi vilayətdə özbaşnalıqlar törədən Xarəzm qarnizonuna qarşı ayağa qalxdı, xarəzmlilərin kəsilməmiş başları Anan ərazisinə qədam qoyan monqollara göndərildi.

Hadisədən xəbər tutan və bir neçə min xarəzmli döyüşçünü toplaya bilən Cəlaləddin Qarqarçay vadisində düşərgə salır. Monqol qoşunu başçısı Çormaquq-noyon soltana elçi yollayaraq, təslim olmasını tələb edir. Monqol elçisini öldürmək əmrini verən Cəlaləddin qoşununu xarəzmlilərə qarşı mübarizəni davam etdirən gəncəli Bəndərin qiyamını yatırmaq üçün Gəncəyə göndərir. Qiyamçıların dinc yolla tabe edilməsi cəhdləri heç bir nəticə vermirdi. Şəhərə daxil olan və qiyamçıları amansızlıqla cəzalandıran soltan, Bəndər başda olmaqla otuz qiyamçını edam etdirir.

Cəlaləddin Gəncədə olduğu müddətdə, ən-Nəsəvinin yazdığına görə, "aramsız olaraq" Xilət hakimi əl-Məlik əl-Əşrəfdən kömək tələb edir, lakin Gəncədə 17 gün qaldıqdan sonra köməyin gəlməsini gözləmədən öz dəstəsilə Xilət istiqamətində hərəkət edir. Nəhayət, Misirə qaçaraq, orada hadisələrin nəticəsini gözləyən Xilət hakimindən əlini üzən Cəlaləddin, Amidin, Mərdinin və b. yerlərin hakimlərinə üz tutur.

¹ 1257-ci ilədək mövcud olan bu İsmaililər dövləti monqollar tərəfindən süquta yetirilmişdir.

Onlardan da heç bir soraq almayan qəzəblənmiş soltan Ərzincana, Malatyaya və b. şəhərlərə qarətçi dəstələr göndərir.

Monqollara qarşı ittifaq yarada bilməyən Cəlaləddin Kiçik Asiyanı tərk edib, dolama yolla İsfahana qayıtmaq qərarına gəlir. Lakin Məyyafəriqin yaxınlığında monqollar soltan düşərgəsini mühasirəyə alırlar. Ağır döyüşdən sonra öz silahdaşları tərəfindən də tərk edilmiş soltan dağlara qaçır; 1231-ci ilin avqustunda Məyyafəriqin əyalətinin Eynbər kəndi yaxınlığında kürdlər tərəfindən tutulan soltan qətlə yetirilir.

Soltan Cəlaləddin Manqburnının ölümü ilə bir çox ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana monqol müdaxiləsinin qarşısını alan maneə aradan götürülür. Bunu onun köhnə rəqibi, Xilat hakimi əl-Məlik əl-Əşrəfi daha yaxşı başa düşürdü. O, Soltanın ölüm xəbərini ona muştuluq kimi çatdıranlara demişdi: "Siz məni onun ölümü münasibətilə təbrik edirsiniz? Ancaq siz bunun bəhrəsini görəcəksiniz, çünki Allah a and olsun, onun məhvi tatarların islam topaqlarına girməsi deməkdir. İndi bizimlə yəhuc-məucələr (burada, monqollar) arasında divar ola biləcək xarəzmşah kimisi yoxdur".

Doğrudan da, 1235-ci ildə monqollar Gəncəni mühasirəyə alıb, çox keçmədən onu tutdular. Hadisənin şahidi Gəncəli Kirakosun yazdıqlarına görə, monqollar şəhərin bütün əhalisini - kişiləri, qadınları, uşaqları qılıncdan keçirdilər. Bundan sonra dörd il şəhər adamsız qaldı və yalnız sonra yenidən məskunlaşmağa, tikilməyə başladı.

Gəncəni tutan monqollar, bir neçə günlük mühasirədən sonra Şəmkiri işğal edib yandırdılar, əhalisini qılıncdan keçirdilər. Arranın başqa şəhər və qalalarının da taleyi belə oldu.

Azərbaycan və Arranda monqol hökmranlığı dövrü başladı.

XI-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI QURULUŞ

§ 1. ƏKİNÇİLİK VƏ MALDARLIQ

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan Şərqi ən inkişaf etmiş əkinçilik ölkələrindən biri idi. Sələuq basqınından sonra köçəri təsərrüfat sahəsi payının artmasına baxmayaraq, ölkə əhalisinin əksəriyyətini taxılçılıq və maldarlıqla məşğul olan oturaq kəndlilər təşkil edirdi. Bunu təkcə o dövrün yazılı abidələri deyil, həm də arxeoloji və tarixi-etnoqrafik materiallar da təsdiq edir.

Əkinçilikdə, eləcə də ümumiyyətlə ölkənin bütün təsərrüfat həyatında aparıcı sahə taxılçılıq idi. Buğda və ətə becərilməsi əsasən dəmyə xarakter daşıyır və demək olar, ölkənin bütün vilayətlərini əhatə edirdi. Şəki, Naxçıvan, Muğan, Təbriz, Xoy, Əhər, Urmiya, Beyləqan və başqaları iri taxılçılıq vilayətləri idi. Qaynaqlardan görünür ki, bu vilayətlər hər cür müxtəlif məhsulla zəngin idi.

Dağ rayonlarında da əkinçiliklə məşğul olurdular. Yaqut əl-Həməvinin məlumatına görə, məsələn, Xalxal vilayətinin əksər kəndləri və əkin yerləri uca dağlarda yerləşirdi. Dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, suvarma əkinçiliyi də mövcud idi. Kəhriz və arxlar sistemi geniş yayılmışdı. XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərinə aid bir qaynaq bildirir ki, əvvəllər beyləqanlılar axar suyun olmamasından çox əziyyət çəkirdilər. Onda onlar Arazdan şəhərə bir neçə arx çəkildilər. Çox keçməmiş Beyləqan şəhərində və onun ətraf rayonlarında bağçılıq çiçəkləndi, nar, üzüm və başqa meyvə sahələri genişləndi, çöllərdə turac, kəklik və başqa quşlar göründü. Əkinçilik mədəniyyətimizin yüksək səviyyəsini sübut edən həmin arx qalıqları bu gün də durur.

Azərbaycan erkən orta əsrlərdən başlayaraq çəltiyin geniş surətdə becərilməsi ölkələrdən idi. Çəltik əkinləri dənli bitki sahələri içərisində nəzərə çapan yer tuturdu. Əvvəllər olduğu kimi, XI-XII əsrlərdə də bu qiymətli bitkinin əsas becərilmə zonası Şəki, Naxçıvan, Muğan, Təbriz və başqa vilayətlərdi. Qaynaqların məlumatına görə, o qədər çox düyü yetişdirilirdi ki, bəzi vilayətlərdə atları belə onunla yemləyirdilər.

Texniki bitkilər içərisində, artıq bu dövrdə kətan və çətənə becərilməsini xeyli sıxışdıraraq, geniş yayılmış pambıqçılıq mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Toxuculuq sənəti üçün mühüm xammal növlərindən olan pambıq orta əsrlərdə dünya bazarlarında yüksək tələbatə malik nadir mallardan sayılırdı. O əsasən dağətəyi və düzənlik zonalarında becərilirdi.

Bu dövrün qaynaqlarında Kağazkunan (Xunəc) ətrafında pambıq becərilməsi haqqında məlumat verilir. Beyləqanda pambıq lifini didənlərdən söhbət açılır, Xoy və Gəncənin pambıq parçalarından danışılır. Dərbənd və ona bitişik yerlər isə, yenə əvvəllər olduğu kimi, iri kətançılıq mərkəzi hesab edilirdi.

Azərbaycanda ipəkçilik xeyli inkişaf etmişdi. Artıq X əsrdə Arran və Şirvan bu məhsulun ən məşhur istehsalçılarına, Bərdə isə ipək istehsalı üzrə Yaxın və Orta Şərqi mühüm bazasına çevrilmişdi. XI-XII əsrlərdə xam ipək istehsalı və onun emalı Bərdədən əlavə, Azərbaycanın bir çox başqa yerlərində də - Beyləqanda, Təbrizdə, Gəncədə, Şabıranda və.s. yayılmışdı. Artıq XII əsrdə xam ipək istehsalının mərkəzi Arrandan (Qarabağdan) Şirvana keçir. Şabran nahiyəsi Azərbaycanın ən iri xam ipək istehsalına çevrilir. Təsədüfi deyildir ki, dövrün qaynağı "onun mallarının çoxu xam ipəkdir", - deyə məlumat verir. Bununla yanaşı, ipəkçilik Bərdənin də iqtisadiyyatında mühüm rol oynamaqda davam edirdi.

Daxili və xarici bazarlarda boyaq maddələrinə böyük tələbat var idi. Ona görə də, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Azərbaycanın bəzi vilayətlərində, o cümlədən Bərdə və Təbrizdə, şoran torpaqlarda yaxşı məhsul verən qızıl boyanın (qırmızın) becərilməsi davam etdirilirdi.

Azərbaycanda becərilən kənd təsərrüfatı bitkiləri adlarının o dövrün tarix və coğrafiya əsərlərində verilən çox da böyük olmayan siyahısı Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami və başqa müasirlərin əsərlərindəki məlumatla daha da zənginləşir; bu müəlliflərin əsərlərində biz noxud, lobya, paxla, mərcimək, qovun, qarpız, xiyar, badımcan, kələm, soğan, sarımsaq, şüyüd, zəfəran, tərşun, ispanaq və s. adlara rast gəlirik. Bu, həm əlverişli iqlim şəraitinin rəngarəngliyi, həm də əkinçiliyin yüksək inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar idi.

Əkinçilikdə mühüm yerlərdən birini də ölkənin, demək olar ki, bütün vilayətlərini əhatə edən bağçılıq tuturdu. Moңqol işğalı ərəfəsində və ondan az sonra Azərbaycanı şəxsən gəzmiş Yaqut əl-Həməvi bu ölkənin hədsiz sərvətlərindən, sayısız-hesabsız meyvə ağaclarından danışır, "mən heç yerdə buradakı qədər bağ, bu qədər çoxlu çay və bulaq görməmişəm" - deyir. Mənbələrin məlumatından görünür ki, Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Naxçıvan, Bərdə, Urmiya, Unar, Uşnu, Beyləqan və başqa yerlərində xeyli iri bağçılıq təsərrüfatları var idi. Buranın biri digərindən fərqli olan təbii şəraitində üzüm, alma, armud, ərik, şaftalı, gilə, gavalı, heyvə, fındıq, qoz, əncir, portağal, limon, zeytun, badam, şabalıd, zoğal, alça, tut və s. yetişdirilirdi. Məzə kimi başqa ölkələrə aparılan Naxçıvan üzümü, "mausil" növlü Təbriz, Səlməs və Xoy ərikləri bütün Şərqdə özlərinin əla dad keyfiyyətlərinə görə məşhur idi. "Əcaib əd-dünya" əsərində olan məlumata görə, dünyanın heç bir yerində Naxçıvan üzümü qədər dadlı üzümü yox idi.

Yaqut əl-Həməvi Uşnuda bitən və yaxınlıqdakı bütün şəhərlərə aparılan, "kumasra növlü ən yaxşı armudlar"dan danışır. Hər yerdə məşhur olan Bərdə narları da qaynaqlarda xüsusi qeyd edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda bölgələrdən asılı olaraq bir neçə əkinçilik sistemindən istifadə olunurdu. Dincəqoyma, növbəli, herik, terras, tala, çala əkinçilik sistemləri daha geniş yayılmışdı. Torpağın becərilməsi üçün qoşqu gücünə hərəkətə gətirilən müxtəlif kətan növlərindən istifadə olunurdu.

Dağ və dağətəyi zonalarda metal hissəli ağac kətan təbiiq edilirdi. Bir-iki cüt

öküz qoşulan bu kotanla gün ərzində hektarın dördüdə biri qədər yer işlənilməyə olardı. Mürəkkəb, təkmilləşdirilmiş ağır və ya qara kotan əsasən düzən bölgələrdə tətbiq olunurdu. Ona adətən üç-dörd cüt öküz qoşulurdu. Belə kotanla gün ərzində bir hektaradək yer işlənilməyə olardı.

Əsas biçin aləti çin və oraq olmuşdur. Onlar öz forma və quruluşlarına görə bir-birinə çox oxşasalar da, çin-dişli, oraq isə dişsizdir. Naxçıvan ərazisində taxıl biçimində "mərandı" adlı alətdən də istifadə edilmişdir. Onun dişsiz tiyəsi nisbətən iri olduğu üçün daha çox taxıl sahəsini biçmək olurdu. Biçinçi biçin zamanı, sol əlinə sümükdən, ağacdan və ya göndən hazırlanmış barmaqlıq geyər, qoluna dolaq-qoçaq taxar, belinə isə döşlük bağlardı. Əkin seyrək, alçaq və ya alçaqlı olanda biçin zamanı dəryazdan da istifadə edilirdi.

Yığılmış məhsulu xırmanlarda ən geniş yayılmış döymə alətləri olan vəl və carcarla döyürdülər. Taxılı döymək üçün xırmana sərilən dərzilə qaramal və ya atlara da ayaqlatdırırdılar.

Uzun müddət saxlamaq üçün taxılı xüsusi qazılmış torpaq quyulara, hörmə çubuq anbarlara, içərisi ovulmuş və ya yonulmuş quru ağacdan düzəldilmiş kodlara, peyin qarışdırılmış palçıqdan silindrik, habelə dairəvi formada hazırlanan kəndilərə, irihəcmli təsərrüfat küplərinə yığırdılar. Taxılın nisbətən qısa müddətə saxlanması və bir yerdən başqa yerə daşınması üçün çuval, xurcun və dağarcıqlardan istifadə edilirdi.

Azərbaycanlıların təsərrüfat həyatında mühüm yeri maldarlıq, ilk növbədə, qoyunçuluq, sonra isə iri buynuzlu mal-qara saxlanması və atçılıq tuturdu. Maldarlıq Azərbaycanın bütün vilayətlərində yayılsa da, geniş otlaqlara malik olan Muğan və Şirvanı, habelə Urmiya və Uşnu vilayətlərində, eləcə də Kür və Araz çayları arasında daha geniş yer tuturdu. Coğrafi və yaranmış tarixi şəraitə görə, Azərbaycanda maldarlığın köçmə yaylaq - qışlaq və yarım köçəri formaları mövcud idi. Bir qayda olaraq, maldarlıqla yanaşı əkinçilik də edən köçmə maldarlar bütövlükdə üstünlük təşkil edirdilər. Lakin yarım köçəri maldarlığın özü də torpaqların dəqiq bölüşdürülməsi, habelə təbii şərait üzündən köçmə xarakter daşıyırdı. Bu maldarların arın yerlərdə qəti müəyyənləşdirilmiş qışlaqları, dağlarda isə yaylaqları var idi. Səlcuqlar gələndə Azərbaycan ərazisində yaşayan yarım köçəri, eləcə də səlcuqlarla bu yerlərə gələn köçəri tayfalar əvvəllər əkinçiliklə məşğul olurdular. Onların qazanc mənbəyi yalnız maldarlıqdan idi. Bu tayfaların çox hissəsi Muğanda, Urmiya və Uşnu tərəflərdə, həmçinin Arran düzlərində köç salmışdı. Lakin maldarlıq təsərrüfatının bu forması geniş inkişaf tapa bilmədi - feodal təsərrüfatının daha mütərəqqi formaları olan oturaq əkinçilik və şəhər iqtisadiyyatının daimi təsirinə məruz qaldı. Səlcuqların Azərbaycana yürüşündən sonra da şəhər və oturaq kənd əhalisinin üstünlük təşkil etməsi göstərir ki, köçərilərin bir qismi çox keçmədən sosial dəyişikliyə məruz qalmış, oturaq həyat tərzinə keçmişdi.

§ 2. TORPAQ MÜNASİBƏTLƏRİ

XI-XII əsrlərdə Şərqi ən inkişaf etmiş əkinçilik ölkələrindən biri olan Azərbaycanda mövcud torpaq mülkiyyəti formaları -divani (soltan, dövlət), tac və ya xass, iqta, vəqf, mülk, camaat (icma) əvvəlkindən çox fərqlənirdi. Səlcuqların tabeliyində olan başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bu dövrdə *iqta* mülkiyyəti forması üstünlük təşkil edirdi. Lakin ərəb işğalından sonrakı dövrdə iqta hər hansı ərazinin idarə altına verilməsini bildirirdisə, sonralar feodal mülkiyyət formalarının inkişafı ilə əlaqədar onun məzmunu dəyişir. Səlcuq hakimiyyəti illərində *iqtanın* xüsusilə qoşun başçılarına xidmət haqqı kimi paylanması geniş vüsət alır. Bu zaman ondan gələn gəlir pula çevrilərək hesablanır, *iqta* sahibinin (iqtadarn) dəstəsində olan döyüşçülərin sayı müəyyənləşdirilirdi.

Vəzir Nizamülmülkün vaxtında iqtadarn onun iqtasında olan vilayətdə dövlətin nümayəndəsi hesab edilirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsilə iqtadarn nüstəqilliyi artırdı.

Məlikşah dövründə iqtanın xidmət haqqı kimi paylanmasına bariz misal tarixçi Ravəndinin verdiyi məlumatdır. Həmin məlumata görə Azərbaycan, İraq və başqa ölkələrdə səlcuqların işğal etdikləri torpaqlar Məlikşahın 46 min döyüşçüsünə paylanmışdı.

Sədrəddin əl-Hüseyninin məlumatına görə, atabəy Şəmsəddin Eldəniz Rey və onun ətrafını tutandan sonra həmin yerləri oğlu Cahan Pəhləvana iqta kimi vermişdi. Ravəndinin yazdığına görə, atabəy Cahan Pəhləvan ölümündən az əvvəl, demək olar, bütün dövlət torpaqlarını özünün yetmişə yaxın məmlükü arasında iqta pay torpağı kimi bölüşdürmüşdü. Mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, iqta kimi verilmiş bu yerlərdəki 27 şəhər Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. Atabəy Qızıl Arslan iqta mülklərinin xidmət haqqı kimi əmirlərə verilməsi haqqında bir sıra fərmanlar vermişdi. Bu siyasət sonrakı dövrlərdə də davam etdirilirdi.

Dövlət (*divani*) torpaq sahələrinin başqa torpaq mülkiyyəti növləri, ilk növbədə şərtli torpaq payları (iqta) hesabına X yüzildən başlanan azalma meyli XI-XII əsrlərdə xeyli güclənir. Bununla yanaşı iqtanın irsi torpaq mülkünə çevrilməsi meyli də artırdı. Məsələn, Əhər məlikləri nəslə Cənubi Azərbaycandakı Əhər və Varavi nahiyələrini Alp Arslan dövründən (1063-1072) 1225-ci ilədək iqta kimi öz əllərində saxlamış, bu sülalədən olan son iki hakim hətta öz adlarına pul da kəsdirmişdi. Lakin dövlət torpaqlarının iqta kimi paylanması feodal pərakəndəliyi üçün ictimai-iqtisadi zəmin yaradır, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb olur.

Tac və ya xass torpaqları səlcuq soltanları və Azərbaycan atabəylərinin ixtiyarında idi. Bu torpaqlardan ancaq hakim sülalənin nümayəndələrinə iqta payı verilirdi. Mənbələrin (Sədrəddin əl-Hüseyni, ən-Nəsəvi) verdiyi məlumata görə, Azərbaycan Atabəyləri dövlətində Naxçıvan vilayəti, Gəncə və "ona birləşdirilmiş Beyləqan, Şəmkir və Şutur", habelə Ərdəbil, Səlmas, Urmiya, Xoy və b. Şəmsəddin Eldənizin xass torpaqları idi.

Xass torpaqlarını yerli hakim sülalələrin qadın və qızları ilə kəsilən nikahlar nəticəsində də əldə etmək olurdu. Son Atabəylər dövrünə dair tarixi məlumatlarda daha tez-tez təsadüf edilən belə nikahlar (məsələn, soltan Cəlaləddin Məngüburnunun Özbəyin arvadı Məleykə xatunla, Özbəyin oğlu Xamuşun arvadı Sülafə xatunla nikahları və s.) mülk sahibləri olan bu qadınların təşəbbüsü nəticəsində baş verir, soltanla kəbin onların mülklərinin toxunulmazlığını təmin edirdi.

Dini müəssisələrin xeyrinə verilən ianələr vəqf adlanırdı. Vəqfləri ianəçilərin təyin etdikləri mütəvəllilər - hamilər idarə edirdilər. Nəzir və qurbanlıq əmlakları da vəqf adlanırdı. Gəlirləri məscid, məqbərə, mədrəsə, zaviyə, xanəgah və digər ictimai tikintilərin və onlarla əlaqəsi olan adamların saxlanılmasına sərf edilən mülklər də dini ianələr idi. Adı dövrümüzədək gəlib çatmış məşhur ianəçilərdən biri Naxçıvanın şihnəsi Seyf əd-Din Aybəy olmuşdur. O, Məkkə ziyarətindən sonra öz vəsaiti hesabına Şəhərdə məscid və zaviyə tikdirmiş, bütün var-yoxunu ianə vermişdi.

Bəzi hallarda öz əmlaklarını gözəldilməz vəziyyətlərdən mühafizə etməyə çalışan sahibkarlar gəlirin müəyyən hissəsinin irsən onlara çatacağını qabaqcadan şərtləşərək, həmin əmlakı vəqf müəssisələrinin ixtiyarına verirdilər. Belə ki, siyasi şəraitin tez-tez dəyişdiyi bu dövrdə dünyəvi qanunvericilikdənsə şəriət qanunlarına daha çox etibar edilirdi.

Xüsusi torpaq mülkiyyəti (*mülk*) onun sahibinin şərtsiz mülkü idi. O, bu torpağı sata, irsən ötürə, bağışlaya və ianə verə bilərdi. Bundan başqa su kanalları, kəhrizlər və s. də onun əlində idi. Mülkə sahib olmaq heç bir xidməti borcla bağlı deyildi. Müsəlmanın daşınmaz əmlakı, o cümlədən mülkü ancaq o halda müsadirə edilə bilərdi ki, mülkün sahibi dönük çıxıb, kafirlərin yanına qaçsın. Mülk torpaqları üzərinə uşr (onda bir) adlanan kiçik vergi qoyulurdu. Lakin mülklərin bəziləri vergilərdən azad olunurdu. Satış zamanı belə mülklər daha baha qiymətləndirilirdi.

Səlcuqların siyasi hakimiyyətə gəlməsilə təkcə dövlət torpaqlarının paylanması deyil, mülk torpaqlarının dinamikasında da yeni vəziyyət meydana çıxdı. Məlikşahın hakimiyyəti zamanı mülk torpaq münasibətləri xüsusilə kəskin şəkil aldı. Bir çox adamın əlində külli miqdarda qəbələ və şəksiz sahibliyə (sərix əl-mülk) görə təkrar fərmanlar oldu. Şəriət hakimləri (qazılar) tərəfindən təsdiq edilmələrinə baxmayaraq, ciddi yoxlamalar zamanı onların çoxunun yalan, fırıldaq, rüşvət, oğurluq və başqa qeyri-qanuni yollarla əldə edildiyi aşkar oldu. Qanun pozuntularının qarşısını almaq üçün Məlikşah və onun vəziri Nizamülmülk yeni bir fərman verdilər; bu fərmana görə, gərək bütün soltanlıqda "köhnə qəbələlər əsasında otuz il iddia irəli sürülməsin və belə iddialara baxılmasın". Fərman bütün XI-XII və hətta XIII əsrlər boyu qüvvədə qalmışdı.

Beləliklə, Səlcuqilər zamanı və onlardan sonra mülk torpaqlarının alqı-satqısı xeyli geniş miqyas aldı. Müəyyən dövrlərdə isə mülk torpaqlarının dövlət, vəqf və icma torpaqları hesabına genişlənməsi meyli güclənirdi. Feodal

parçalanmasına gətirib çıxaran bu meyl bəzi hallarda, XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərində olduğu kimi, mərkəzi siyasi hakimiyyəti xeyli zəiflətsə də, Şərqi siyasi hakimiyyətinin başlıca iqtisadi bazası - bütün feodal iyerarxiyasının əsaslandığı torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti, demək olar ki, sarsılmaz qaldı.

§ 3. SƏNƏTKARLIQ

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı şəhərtrafi ticarət-sənətkarlıq yerləri olan rabadların genişlənməsi ilə müşayiət edilirdi. Gəncə, Təbriz, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı, Marağa, Ərdəbil və digər iri şəhərlərin geniş rabadları vardı. Belə iri və eləcə də orta şəhərlərdə sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələri yayılmışdı. Şirvan və Arran feodal inzibati dairələrində məmurluq edən Məsud ibn Namdarın məlumatına görə, təkcə Beyləqanda otuzdan artıq sənət növü vardı. Onların əsl sayı isə, görünür, daha çox idi. Bütövlükdə isə inkişaf etmiş feodalizm dövründə Azərbaycanda bir neçə yüz sənət və peşə sahəsi olmuşdur. Sənət sahələrinin rəngarəngliyi ilk növbədə şəhərlərdə və onların ətraflarında əmtəə - pul münasibətlərinin kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsi ilə bağlı idi. Bununla yanaşı, şəhər sənətkarlığı təkcə daxili deyil, həm də xarici bazarla da sıx əlaqədardı.

Bu dövrün əksər iri, orta və kiçik şəhərlərinin sənətkarlıq istehsalında toxuculuq müəyyən edici əhəmiyyət daşıyırdı. Bunun üçün əsas xammal xam ipək, yun və bu dövrdə təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələrdə də kətan və çətanəni xeyli dərəcədə sıxışdırmış pambıq idi. Kətançılıq və kətantoxuma ancaq Dərbənddə bitişik rayonlarda qalmışdı. Bu dövrün qaynaqlarında Beyləqan, Xoy və Gəncənin pambıq parçaları ilə yanaşı, Kağazkunan şəhəri ətrafında pambıq becərməsi haqqında da məlumat verilir.

XI – XII əsrlərdə Bərdə vilayəti bütün Yaxın və Orta Şərqi toxuculuq üçün başlıca xammal mənbələrindən biri olan xam ipək istehsalı üzrə mühüm baza olmuşdu. İrənin və ona qonşu ölkələrin öz xammalı olmayan bir çox vilayətləri Bərdə xam ipəyindən istifadə edirdilər. Bərdə ilə yanaşı, Beyləqan, Təbriz, Gəncə, Şabran və bir çox digər Azərbaycan vilayət və bölgələrində də xam ipək istehsalı geniş yayılmışdı. Zəkəriyyə əl – Qəzvini Gəncədə görünür ki, moqol basqınadək xam ipək emalının təsvirini belə verir: “Şəhərin özündə arx var, ona iki yolla düşürlər: bunlardan biri Bab əl – Məqbərə (Qəbiristan darvazası), digəri isə Bab əl – Bərdə (Bərdə darvazası) yanındadır. Adamlar Bab əl-Məqbərə yanında su götürərək, ipəyi bunda emal edirlər, bundan sonra onun qiyməti Bab əl – Bərdə yanındakı suda yuyulmuş ipəyin qiymətinə nisbətən baha olur. Suyu Bab əl-Məqbərədən götürüb, Bab əl- Bərdəyə aparanda, bundan bir şey çıxmır, əksinə edəndə, çox gözəl alınır”.

Bu dövrdə Azərbaycanda yun toxuma və xalçaçılıq da kifayət qədər möhkəm xammal bazasına malik idi. Xammalın bolluğu və ucuzluğu şəhərlərdə ipək, pambıq və yun toxuculuğu, habelə digər sənətkarlıq sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Marağa, Xoy, Beyləqan, Ərdəbil və Şamaxı kimi mühüm şəhərlər yalnız Azərbaycan miqyasında deyil, bütün Yaxın Şərq miqyasında əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzləri idi. Orta əsr sənətkarlığının bütün sahələrinin mövcud olduğu Təbrizdə atlas, zərxara, kişi paltarları üçün yüksək keyfiyyətli parça, qızıl və gümüşü işləməli, üstündə zoomorfik və nəbati ornamentləri olan rəngbərəng ağır ipək parçalar və bez, eləcə də iplik və ipək saplar, zər parçalar üçün zər baftalar istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi.

Gəncədə pambıq parçalarla yanaşı, atlas, zərxara kimi bahalı ipək parçalar istehsalı inkişaf etmişdi. Bu şəhərdə hazırlanan xəz əmmamələrə, keçəyə, "əl-Gənci" və "əl-kutni" (pambıq) adlanan paltarlara ölkədə və onun hüdudlarından kənar da geniş tələbat vardı.

Azərbaycanın iri iqtisadi mərkəzi olan Naxçıvan Atabəylərin hakimiyyəti dövründə inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalına malik idi. Şəhərdə müxtəlif sənət sahələrini təmsil edən çoxlu məhir ustalar - toxucular, bənnalar, çini qab və ağac emal etmə ustaları, zərgərlər və b. çalışmışdılar. Şəhərin sənətkarlıq istehsalında toxuculuq və onunla bağlı olan sahələr - Çin parçası (*xətai*), zərif örtük, xalça, keçə, çuxalıq yun parça, hamam fitələri üçün nazik şal və pambıq parça istehsalı mühüm rol oynayırdı.

Müxtəlif cür ipək parça istehsalının inkişaf etdiyi Şamaxı, zərxarası, zərif parçadan tikilmiş hazır paltarları (kərbəli), yüksək keyfiyyətli fitəsi ilə məşhur olan Xoy, cəmə adlı zərif qara xara parçası ilə şöhrət tapmış Ərdəbil və b. mühüm toxuculuq mərkəzləri idi. Bu parçaların istehsalı həm də bazar əmtəə xarakteri daşıyır, daxili və xarici ticarətin tələbatı ilə sıx bağlı idi. Şəhərlərdə istehsal olunan və yalnız daxili bazar üçün nəzərdə tutulan parçaların növləri daha zəngin idi.

Azərbaycanın şəhər və kəndlərində xalçaçılıq geniş yayılmışdı. Bu dövrün tarixi və bədii əsərlərində tez-tez rast gəlinən zilu, qalı, kilim, məfrəş və b. bu kimi xalça və xalça məmulatlarının adları həmin məmulatların yerli əhalinin məişət həyatına qəti daxil olduğunu sübut edir. Təbriz, Naxçıvan, Xoy, Mərənd dövrün məşhur xalçaçılıq mərkəzləri idi; kilim istehsalı Kür-Araz hövzəsinin şərqində yerləşən şəhər və yaşayış məntəqələrində inkişaf etmişdi.

Böyük tələbatla görə, Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə müxtəlif növ dəri və dəri məmulatlarının istehsalı ilə bağlı olan sənətkarlıq geniş yayılmışdı; bunların içərisində tumacdan və yumşaq dəridən müxtəlif forma və fasonlu ayaqqabılar, yəhər və yüyənlər, dəri ayaqaltılar, kəmərlər, xəzlər vardı.

Dabbağlıq sənəti Cənubi Azərbaycanın Ənar və Əhər kimi şəhərlərində xüsusilə geniş inkişaf etmişdi. Bu şəhərlərdə hazırlanan çullar yerli ixracatın əsas məhsulu idi. Surməridə istehsal olunan əla yəhərlər xarici bazarlara çıxarılırdı. Şəki vilayəti də dən istehsalının məşhur mərkəzlərindən idi.

Metalişləmə sənəti, xüsusən də onun başlıca sahəsi olan dəmir emalı əvvəlki dövrlə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Bu sahənin inkişafı hər şeydən əvvəl müxtəlif kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq alətlərinə, eləcə də soyuq silahlara olan böyük tələbatla bağlı idi. Beyləqan, Şamaxı, Qəbələ, Şabran və digər şəhərlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu dövrə aid mədəni təbəqələrdə dəmir kotan gəvahləri, oraqlar, bellər, kətmənlər, mişarlar, adi çəkməçi və ov bıçaqları, cəftələr, pərçimlər, həcəmələr, halqalar, qıfıllar, açarlar, müxtəlif ölçülü tikinti mismərləri, müxtəlif təyinatlı nallar, rombvari ox ucluqları, qəmələr, xəncərlər, döyüş bıçaqları və yabalar, qılınclar, zirehlər, dəbilqələr, nizə ucluqları və s. aşkara çıxarılmışdır.

Usta dəmirçilər bu sənətin ən bəsit və qədim üsulu olan soyuqdöymədən və tədricən başlıca texnoloji üsula çevrilən istidöymədən istifadə edir, əritmə və qaynaq əməliyyatlarının özlərinə məxsus müxtəlif qaydalarda aparırdılar.

XI-XII əsrlərdə Gəncə, Təbriz və Ərdəbil metalişləmə sənətinin, o cümlədən də dəmirçiliyin iri mərkəzləri idi. İndiyədək Gürcüstanın Gelati monastırında bir tayı qalan XII əsrə məxsus Gəncə dəmir darvazası yerli ustaların yüksək sənətkarlığına dəlalət edir. Müxtəlif silahlara tələbat, eləcə də Gəncə höndəvərlərində dəmir və mis filizi yataqlarının olması silah istehsalının buradakı inkişafına şərait yaratmışdı. Özünün "yaxşı bıçaqları" ilə ad çıxarmış Şəmkirdə də sənətkarlığın bu sahəsinin inkişafı bununla izah olunmalıdır.

Bu dövrdə iri tunc qazanlar istehsalı da geniş yayılmışdı. Şinan zonasının şimal şərqində, Altıağac kəndi yaxınlığında, habelə Çuxuryurd kəndi ərazisində belə qazanlar tapılmışdır. Örnəqlə şəhərgahında aşkar edilən tunc qazan qulpu, eləcə də qulp üçün qəlib Beyləqanda da belə qazanlar istehsalının mövcud olduğuna dəlalət edir.

Tuncökmə ustaları və misgərlərin hazırladıqları məişət əşyaları daha rəngarəng idi; qazanlarla yanaşı, onlar tərəzi gözləri və daşları, müxtəlif formalı piyalə və qablar, taqqülbablar, zəncirlər, aftafalar, çıraqlar və s. düzəldirdilər. Lakin misgərlik daha geniş yayılmış, təkcə iri və orta şəhərləri deyil, bir çox xırda şəhərləri də əhatə etmişdi. Arxeoloji materiallar Beyləqan və Şamaxıda tunc və mis məmulatlar istehsalının yüksək inkişafına dəlalət edir. Məsələn, Örnəqlə tapıntıları içərisində ərgin misi götürmək üçün parçalar aşkara çıxarılmışdır. Xoy şəhəri də iri mis emalı mərkəzi idi. Anonim "Əcaib əd-dünya" coğrafi əsərində bu şəhərin ən yaxşı sənət nümunələri içərisində mis məmulatların da adları çəkilir.

Arxeoloji və yazılı materiallar XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda nəcib metallardan (qızıl, gümüş və s.), tunc, mis, qiymətli və əlvan daşlardan düzəldilmiş bəzək şeylərinin, yəni qızılışləmə, zərgərlik və cilalama işinin, demək olar ki, bütün sahələrinin geniş yayıldığını göstərir. Burada cütqabağlı, sırğa, üzük, toqqa, tana, boyunbağı, zəncir, qolbaq, bilərzik, sancaq, düymə və s. bu kimi şeylər istehsal olunurdu.

Ərəb canişinliyi dövrünün məşhur sənətkarlıq mərkəzi olan Şiz bu dövrdə tənəzzülə uğrasa da, burada hələ də qızıl və qurğuşun çıxarılıb emal olunurdu.

Qızıllıq və zərgərlik məmulatları istehsalının ən mühüm mərkəzi Təbriz idi. Lakin arxeoloji və yazılı qaynaqlar Şamaxı, Naxçıvan, Beyləqan, Bakı və b. yerlərdə də müxtəlif bəzək şeylərinin düzəldildiyini təsdiq edirlər.

Bəzi şəhərlərdə, eləcə də Təbrizdə, cəvahirsəzlərin - cilalama işinin inkişaf etdiyi məlumdur. Şəhər bazarında qiymətli daş cilalayıcılarının xüsusi cərgələri var idi. Bu, feodal əyanlarının qiymətli daşlardan düzəldilmiş məmulatlara olan tələbatlarının artması ilə bağlı idi. XII əsrin müəllifi Xubeyş Tiflisinin məlumatından görünür ki, feodalizmin çiçəkləndiyi dövrdə Şərqdə, o cümlədən də Azərbaycanda qiymətli daş-qaş və bülürün cilalanması, minaya tutulması və rənglənməsi kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

XI-XII əsrlər dulusçuluq sənətinin çiçəklənməsi dövrü idi. Bu təkcə istehsalat həcmının artması və inkişaf dairəsinin genişlənməsində deyil, məhsulların keyfiyyətində də müşahidə olunur. Azərbaycanın Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Bakı, Ərdəbil, Marağa, Təbriz, Şamaxı, Şabran və b. şəhərlərində dulusçuluq sənəti geniş yayılmışdır. Ölkəmizin ərazisində (Beyləqan, Gəncə, Şamaxı və b.) aparılan arxeoloji qazıntılar külli miqdarda şirsiz və şirli saxsı materiallar aşkara çıxarmışdır. İstehsalına məhz orta əsrlərdə başlanılan şirli qablar müxtəlif rəngli rəsmlərlə - insan, nəbati və heyvan rəsmləri ilə bəzədilir, bəzilərinin üzərinə ustanın adı, şeir parçaları, hikmətli kəlamlar və s. həkk edilirdi.

Yazılı qaynaqlarda da dulusçuluq sənətinin bu dövrdə geniş inkişafı ilə əlaqədar xeyli material vardır. "Əcaib əd-dünya" coğ-rafı əsəri Gəncə yaxınlığında "yaxşı saxsı kuzələri ilə məşhur olan iki şəhər - Şəmkir və Şutur" haqqında məlumat verir. Dulusçuluq sənətinin inkişafı təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də müşahidə olunurdu; Təbriz yaxınlığındakı bir kənd bu sənət növünün aparıcı roluna görə hətta kuzəkunan (yəni kuzə düzəldənlər) adlanırdı. Əhalinin ev məişətində saxsı məmulatına zəruri tələbat zəngin gil yataqlarına və ucuz odun ehtiyatına malik olan Azərbaycan ərazisində bu dövrdə dulus emalatxanalarının sayının artmasına səbəb oldu. Beyləqan, Şabran və Qəbələ şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən müxtəlif növ dulus kürələri onların tədricən təkmilləşdirildiyini göstərir. Tikilmə formasına görə bir-birindən fərqli olan bu kürələr (dairəvi və düzbucaqlı) onlarda bişiriləcək gil məmulatına (tikinti materialları, şirsiz və şirli qablar, eləcə də kürəvi-konusvari saxsı məmulat) uyğun formaya salınırdı.

Bu dövrdə şüşə istehsalında da mühüm irəliləyiş baş vermişdi. Şüşə məmulatları həm forma, həm də tərtibat baxımından daha mükəmməlləşmişdilər. Gəncə, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı şəhərləri ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar yerli istehsal nümunəsi olan müxtəlif təyinatlı və formalı şüşə məmulatları - zərif şüşəli dərmən və ətir qabları, kuzə formalı şüşə qablar, vazalar, piyalələr, qədəhlər, müxtəlif bəzək əşyaları (muncuqlar, üzüklər, möhürlər, qolbaqlar və s.) aşkara çıxarmışdır.

Formaların zərifliyi, şüşə kütləsinin təmizliyi və şəffaflığı, məmulatın

səthinə vurulan naxışlar Azərbaycan sənətkarlarının yüksək ustalığını nümayiş etdirir. Üfürmə üsulu təkmilləşmiş, rəngli şüşə daha geniş tətbiq olunmağa başlamışdı. Xubeyş Tiflisinin XI-XII əsrlərdə şüşənin müxtəlif rənglərə boyanması və cilalanması sahəsində Şərqdə böyük müvəffəqiyyətlər qazanılması haqqında məlumatı Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə tamamilə təsdiq olunur.

Şəhərlərdə və bir çox kəndlərdə çoxlu ağacişləmə ustaları - dülgərlər və xarratlar çalışırdılar. Xaqaninin şeirlərinin birindən görünür ki, XII əsrdə Şamaxıda dülgərlik və xarratlıq xüsusi sahə təşkil edirdi. Ağacişləmə ustalarının özlərinin peşə sənətkarlığı birlikləri vardı. XII əsrin birinci yarısında bu birliyin başında Xaqaninin "Şeyx mühəndis" adlandırdığı Nəccar (dülgər) ləqəbli atası Əli dururdu. Şair dülgərlərin əsas abtlərini də sadalayır: tişə, rəndə, hərrə, kəmənə (burğu, neştər), suhan (suvand) və s. Azərbaycanda ağacişləmə sənətinin başlıca mərkəzləri Lənkəran, Şamaxı, Şəki, Quba, Naxçıvan və b. idi. XIII əsrin əvvəllərində Ərdəbildə olan Yaqut əl-Həməvi bu şəhərdə istehsal edilən taxta (*xələnc*) kasa və tabaqlar haqqında məlumat verir, burada bu və digər məişət əşyalarını təmir edən çoxlu emalatxanalar olduğunu bildirir. Ərdəbilin ağac ustaları daraqlar (*şanə*), zərif sazlar, sandıqlar, arabalar və başqa şeylər də hazırlayırdılar.

Mənbələrdən görünür ki, Naxçıvanın ağac ustaları əsasən naxışlı təknə və tabaq düzəltmək üzrə ixtisaslaşmışdılar. Bu məmulatın bir qismi yerli tələbatı ödəyir, qalanı isə satış məqsədilə xarici ölkələrə göndərilirdi.

Ağacişləmə sənətinin bir çox sahələrinin inkişafı xeyli dərəcədə şəhərlərdə tikinti işlərinin yüksəlişi ilə bağlı idi. Şəhər həyatının çiçəklənməsi çoxlu mülki, müdafiə və mədəni xarakterli tikililərin ucaldılması ilə müşayiət olunurdu. Şəhərlərdə böyük miqdarda ixtisaslı inşaat ustalarının - bənnə, daşyonan, memar, həkkək, nəqqaş və b. olması da bununla bağlı idi.

Şəhərlərdə və şəhərrətrafi rayonlarda əhalinin təsərrüfat həyatında mühüm yer tutan onlarca başqa sənət və peşə növləri də mövcud idi. Bakıda neft və duz çıxarılması, Naxçıvanda duz hasilatı, Kağazkunda kağız istehsalı, Təbrizdə yüksək səviyyəli cildləmə işi və s. belə peşələrdən idi. Yemək məhsulları hazırlayan ustalar - qənnadlar, aşpazlar, çörəkçilər və b. şəhər sənətkarlarının mühüm dəstəsini təşkil edirdilər. Onların bir çox məmulatları ölkənin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da böyük şöhrətə malik idi.

Monqollaraqədərki Azərbaycan şəhərlərində peşə sənətkarlığı birliklərinin olması haqqında qaynaqlarda birbaşa material olmasa da, xeyli dolaylı məlumat belə birləşmələrin o dövrdə də mövcudluğu barədə şübhəsiz nəticə çıxarmağa imkan verir. Sonrakı dövrlərin qaynaqlarında bu təşkilatlar "əsnaf" və ya "hərfat" adlandırılır. Beyləqan və Şabranda dulusçular və çörəkbişirənlər məhəllələrini aşkara çıxarmış arxeoloji qazıntılar da öyrənilən dövrdə peşə sənətkarlığı birliklərinin olmasına dəlalət edir. Şəhərlərin ticarətçi-sənətkar əhalisi irsi yolla seçilən rəislərin başçılıq etdikləri sosial-peşə dərəcələrinə bölünürdü. Qaynaqların pərakəndə məlumatlarından görünür ki, sənətkarlıq birliklərinin rəisi institutu bütün əsas sahələri əhatə edirdi: X əsrdə Gəncədə

ipək alverçilərinin rəisi (qəzzas) vəzifəsi mövcud idi; XI əsrdə Şirvanşahla müxalifətdə olan rəislər sırasında Dərbəndin sərrac və dabbəğlərinin rəisi əl-Heysəm ibn Maymun əl-Bəinin (1075-ci ildə vəfat edib) adı çəkilir. Bakıda inşaatçı-sənətkarların rəisinin olması İçərişəhərdəki Sıncqala məscidinin divarındakı kitabə ilə sübut edilir; kitabədə "əl-ustaz ər-rəis" titullu Məhəmməd ibn Əbubəkrin adı qeyd olunmuşdur. Sənətkarlıq birliklərinin başçıları haqqında Xaqanidə də məlumat vardır; onun yazdığından aydın olur ki, əvvəllər feodal iyerarxiyası strukturunda daha ləyaqətli yer tutan ustabaşılar şairin dövründə özlərinin ictimai-siyasi mövqelərini itirmişdilər: "...bu gün [onları] xəzçi və bez alverçisi ilə (xəzzaz və bəzzaz) eyni tuturlar". Belə vəziyyət "əxi" peşə sənətkarlığı ittifaqlarının meydana çıxması, eləcə də bu dövrdə Azərbaycan şəhərlərində şəhər özünüidarə elementlərinin yaranması ilə əlaqədar idi.

Qabaqlar qüdrətli hakimlərə və şahlara (o cümlədən şirvanşahlara) qarşı açıq siyasi mübarizə aparən şəhər rəisləri və peşə sənətkarlığı birliklərinin başçıları əvvəlki geniş antifeodal sosial zəmini əldən vermişdilər. Əsas kütləsi sənətkarlar və şəhər yoxsullarından ibarət olan "əxi"lər (yəni qardaşlıq ittifaqları) bu dövrdə daha fəal antifeodal siyasi qüvvəyə çevrildilər. Artıq XI əsrdə Ön Şərqi bir çox ölkələrinə yayılmış bu ittifaqların, mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, Bakı, Şamaxı, Beyləqan, Gəncə və digər Azərbaycan şəhərlərində öz təşkilatları vardı.

Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində şəhər özünüidarə elementlərinin meydana çıxması və şəhərlərin müstəqilliyi və muxtariyyəti uğrunda aparılan mübarizə orta əsr şəhərinin sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi inkişafı ilə, şəhərlilərin yerli feodal boyunduruğu və Səlcuq istilasına qarşı mübarizəsi ilə bağlı idi. Şəhər özünüidarəsinin sonrakı inkişafını monqolların hücumları dayandırdı.

§ 4. TİCARƏT, TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ VƏ PUL DÖVRIYYƏSİ

XI əsrin ilk illərində əvvəlki tarixi dövrdə müşahidə olunan ümumi iqtisadi inkişaf daha böyük vüsət alır. 1027-ci ildə Şəddadi hökmdarı II Fəzlunun dövründə Araz çayı üzərində onbirtəğli Xudafərin körpüsünün tikilməsi daxili və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı zərurətindən irəli gəlmişdi. Bu körpünün tikilməsi Azərbaycanın təkə ə iqtisadi deyil, həm də siyasi və etnososial həyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, onun əsas vilayətlərini bir-birinə daha sıx bağlamışdı.

Səlcuq istilaları ölkənin iqtisadi inkişafının bu ümumi meylini müvəqqəti olaraq ləngitsə də, onu dayandıra bilmədi. Böyük bir imperiyanın yaranması və ilk səlcuqlar dövründə onun nisbi sabitliyi Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinin

genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Səlcuq hökmdarlarının özləri ticarətin inkişaf etdirilməsi və ticarət yollarının qaydaya salınmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Ticarətin ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxdığı Məlikşahın hakimiyyəti illərində (1072-1092) ölçü sisteminin tənzimlənməsi və yeganə pul vahidinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində cəhd göstərildi. Bir çox yolüstü ticarət-post məntəqəsi tikildi, karvan yollarının təhlükəsizliyinin təmin etmək üçün tədbirlər görüldü. Beynəlxalq ticarətin canlanması üçün Məlikşahın bütöv bölgələrin tacirlərini bəzi ticarət rüsumlarından azad edən 1087-ci il tarixli fərmanının mühüm əhəmiyyəti oldu. Şəhərlərin və şəhər sənətkarlığının inkişafı, əmtəə-pul münasibətlərinin kənd təsərrüfatına geniş surətdə daxil olması və nəhayət, əvvəlki yüzillərdə də coşqun fəaliyyət göstərən geniş ticarət yolları şəbəkəsinin varlığı XI əsrin sonu - XII əsrdə Azərbaycanın ticarət-iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanın şəhər və vilayətləri daxili və beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət yollarının sıx şəbəkəsi vasitəsilə əlaqələndirdi. Bu ticarət əlaqələrinin nə qədər intensiv və geniş olduğunu, məsələn, Beyləqan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sikkə tapıntıları sübut edir. Burada böyük miqdarda (1500 nüsxə) Eldəniz sikkələri ilə yanaşı, Şirvanşahların, Dərbənd mülklərinin, Kiçik Asiya səlcuqilərinin, Əhər hakimlərinin kəsdirdikləri pullar, habəb gürcü, Bizans və b. sikkələri aşkara çıxarılmışdır. Eldəniz sikkələrinin təxminən yarısını Cənubi Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Ərdəbildə zərb olunmuş sikkələr təşkil edirdi.

Ticarət yolları Azərbaycanı nəinki qonşu Şərqi ölkələri, eləcə də bir çox uzaq ölkələr - Hindistan, Orta Asiya və hətta Çinlə bağlayırdı. Bakı, Şamaxı və Beyləqanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılan çini qab-qacaq qırıqları və başqa tapıntılar da bunu sübut edir. Sənətkarlığın bazar, əmtəə istehsalı sahəsinə çevrilməsi, əmtəə-pul münasibətlərinin geniş şəkildə kənd təsərrüfatına müdaxilə etməsi, köçəri təsərrüfatın bu münasibətlər dairəsinə cəlb olunması daxili və xarici bazarlarda intensiv əmtəə mübadiləsi üçün şərait yaradırdı. Şəhər sənətkarlığı əmtəə istehsalının müəyyənləşdirici sahəsi idi. Müxtəlif ipək, pambıq və yun parçalar, metal, ağac və dəri məmulatları daxili və xarici bazarda başlıca ticarət məhsulu idi. Parça və başqa toxuculuq məhsulları ticarəti burada birinci dərəcəli rol oynayırdı. Təbrizin daxili və xarici bazarlara çıxardığı mallar içərisində mühüm yeri rizə (əba) üçün parçalar, Çin zər xərası, ipək parçalar (*kimxa*), örtüklər, atlas və digər parçalar, toxuculuq məmulatları tuturdu. Gəncə bazarına atlas, zər xəra, pambıq və pambıq parçalar, xam ipək, ipək sap, ipək parçalar, xəz çalmalar, keçə, "əl-gənci" adlanan donlar, Ərdəbil - qara zər xəra, Xoy - zər xəra, nazik kətandan paltarlıq parça və hazır paltar, Naxçıvan - yüksək keyfiyyətli Çin zər xərası, zərlə işlənmiş zərif örtüklər, miləmil hamam qəfələri, yun parçadan uzun üst paltar, keçə, Beyləqan - ipək parça və saplar, Bərdə - xam ipək və ipək parça, Dərbənd - kətan parçalar, Marağa və Uşnu - çoxlu yaxşı keçələr çıxarırdı. Urmiya və Uşnudan digər mallarla yanaşı, kiçik xalçalar və balışlar, Surmaridən kiçik xalçalar və i.a. ixrac olunurdu.

Bəzi şəhərlərin daxili və xarici ticarətində metal, ağac, dəri və saxsı məmulatları da az rol oynamırdı. Məsələn, Xoydan mis qablar, Şəmkirdən - yüksək keyfiyyətli bıçaqlar, Naxçıvan və Ərdəbildən taxta qab-qacaq (böyük və kiçik taqablar, boşqablar və s.), taxta daraqlar, sazlar, sandıqlar, Təbrizdən dəri kitab cildləri, Urmiya və Uşnudan dəri ayaqaqlılar, balıqlar ixrac olunurdu. Beyləqan, Qəbələ, Şabran, Şəmkir və bir sıra digər sənətkarlıq mərkəzlərinin iqtisadiyyatı üçün müxtəlif saxsı qablar istehsalının və eləcə də onların bazara çıxarılmasının az əhəmiyyəti yox idi. Məsələn, Beyləqan Şirvanın Bakı, Şamaxı və digər şəhərlərinə yüksək keyfiyyətli şirli saxsı məmulatlar göndərirdi. Bu şəhər eyni zamanda İranın məşhur sənətkarlıq mərkəzləri Rey və Kaşanla sıx ticarət əlaqələri saxlayır, oradan yüksək bədii keyfiyyətli saxsı məmulatlar alırdı. Suriya və Misirdən Beyləqana və Azərbaycanın digər şəhərlərinə zərlə işlənmiş şüşə qablar gətirilirdi. Əvvəllər olduğu kimi, Bakının əsas satış məhsulu neft və duz idi. Təkcə daxili bazara deyil, həm də bir çox Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bazarlarına geniş miqdarda neft göndərilirdi. Neftdən yaşayış məskənlərinin işıqlandırılması üçün də istifadə edir, hərbi işdə və müxtəlif xəstəliklərin dərmanı kimi tətbiq edirdilər. Bakı, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd, Şabran və digər Azərbaycan şəhərləri ərazisində tapılmış, müxtəlif yerlərdə zərb edilmiş qızıl və xüsusilə mis sikkələr bu şəhərlərin XI-XII əsrlərdə inkişaf etmiş əlaqələrindən xəbər verir.

Beynəlxalq ticarət magistratı rolunu oynayan Dərbənd və Volqa-Xəzər tranzit yolları bu dövrdə də fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bu yollar vasitəsi ilə Volqaböyü şəhərləri, Rusiya, Polşa və digər Avropa ölkələri ilə əlaqə saxlanılırdı. Yerli tacirlər kimi o ölkələrin də tacirləri çoxlu qiymətli xəzlər, şallar, xalçalar, gözəl corablar və s. gətirir, mallarını çox vaxt bu ətraflarda, həmçinin ən iri qul alveri yeri olan Dərbənd bazarında satırdılar.

Şəhər ticarət həyatının əsas mərkəzi bazar idi. Təkcə iri və orta deyil, kiçik şəhərlərdə də bazarlar vardı. Məsələn, ənənəvi mallarla yanaşı, bazara kağız da çıxaran kiçik Xunə şəhərinin, Yaqut əl-Həməvinin sözləri ilə desək, "yaşxı bazarları" var idi. İstehsalın bu yeni sahəsi şəhərin əvvəlki Xunə (Xunəc) adının Kağazkunana çevrilməsinə səbəb olmuşdu.

XII əsrdə əmtəə-pul münasibətləri kənd təsərrüfatına da geniş müdaxilə etmişdi. Şəhərlərin ətrafında geniş aqrar rayonlar vardı. Bu rayonların əmtəəlik məhsulunun əsas hissəsi şəhər əhalisini ərzaq məhsulları və xammal ilə təmin etmək üçün şəhərlərə daxil olurdu. Dövrün mənbələlərindən birində olan məlumata görə, Urmiya və Uşnunun aqrar rayonları başlıca olaraq bal, yağ, qoz-fındıq, sumax, Beyləqanındakı taxıl, heyvandarlıq məhsulları, nar, üzüm, ev quşları, Şəmkir və Şuturunku əncir, nar, qovun, kəhi və s. verirdi. Dəhşərqəndən çoxlu badam və başqa meyvələr, Sərabdan ağ lobya gətirilirdi. Bir sıra şəhərlərin meyvəyə olan tələbatı ətraf rayonların hesabına ödənilirdi. Belə ki, Yaqut əl-Həməvinin məlumatına görə, Ərdəbilə "meyvəni dağın arxasından, birgünlük və ya daha artıq məsafədə yerləşən başqa nahiyələrdən gətirirdilər". Xaçından Gəncəyə yüksək keyfiyyətli şərab, ətirli almalar,

üzüm və nar gətirilirdi. Arranın Kür və Araz çayları arasında yerləşən, inkişaf etmiş əkinçilik və mədənlərə malik vilayətlərdən daxili və xarici bazarlara xeyli miqdarda xam ipək, düyü, davar, iri buynuzlu mal-qara və atlar çıxarıldı. Beyləqan bazarında yerli mallarla yanaşı, kənddən (xüsusilə Şirvandan) gətirilmiş çoxlu mallar olurdu. Təbrizin yaxınlığındakı Kuzəkunan kəndindən Təbriz bazarına xeyli miqdarda taxıl və heyvandarlıq məhsulları gətirilirdi. Şəhərə bu məhsullar başqa yerlərdən, o cümlədən Sufiyandan da gətirilirdi.

Beləliklə, təkcə texniki bitkilər və əkinçilik təsərrüfatları deyil, Muğan və digər Azərbaycan vilayətlərinin yaylaq-qışlaq (köçmə) və yarımköçəri mədənlər təsərrüfatları da şəhərlə əmtəə münasibətləri dairəsinə cəlb olunmuşdu; lakin bütün bunlar natural münasibətlərin buradakı mövqeyini hələ də sarsıda bilməmişdi.

XI-XII əsrlərdə, qonşu Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanın pul dövriyyəsində də əsas yeri mis pul - fəls tuturdu. Bu dövrdə Ön Şərqi, o cümlədən Azərbaycanı bürümüş "gümüş böhranı" təkcə gümüş mədənlərinin tükənməsi və gümüş ixracatçılarında bu metalın ehtiyatlarının azalmasından deyil, həm də ticarət mübadiləsi nəticəsində gümüşün şimala axmasından, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olan tələbatın artmasından doğmuşdu. Hər halda, bu hadisə hər şeyə, o cümlədən daxili ticarətə də öz mənfi təsirini göstərə bilmişdi. Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında pul dövriyyəsinin əsas vasitəsi olan gümüş və qızıl pulları mis pullar əvəz edə bilməzdi. Çünki mis sikkələrin dövriyyə dairəsi lokal, məhdud xarakter daşıyır, onlar zərb edildikləri dövlətlərin hüdudları xaricinə adətən çıxarılmırdılar. Bununla belə, Azərbaycan ərazisində Səlcuqların, gürcü və Bizans hökmdarlarının mis sikkələri tapılmışdır. Ödənc vasitələrindən biri kimi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılan Bizans qızıl pulları Səlcuq qızıl dinarları ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparırdılar.

Gümüş böhranı və onun səbəbləri tarixi ədəbiyyatda biri digərinin əksi olan zidd mülahizələr, şərhlər doğurmuşdur. Lakin bu prosesin özü də ziddiyyətli olmuşdur. Böhran, eləcə də XII-XIII əsrlərin hüdudlarında ticarət yollarında artan təhlükə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində bir qədər durğunluq törətmişdi. Lakin bütün bunlar müəyyən dərəcədə daxili, ilk növbədə şəhər ticarətinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmış, gümüş pulun dövriyyədən çıxması isə Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin sonrakı inkişafı yolunda maneə törədə bilməmişdi. Onun dövriyyə vasitəsi və beynəlxalq pul kimi funksiyalarını mis və qızıl müvəffəqiyyətlə əvəz edə bildi; bu, Azərbaycan və bütün Qafqaz ərazisində tapılan böyük miqdarda mis və qızıl sikkə dəfinələri ilə sübut edilir.

§ 5. ŞƏHƏRLƏR

Səlcuq yürüşləri nəticəsində bəzi şəhərlərin dağılması, köçəri təsərrüfatın isə genişlənməsi Azərbaycanda şəhər həyatının ümumi inkişaf meylinin qarşısını ala bilmədi. Şəhərlərin sahəsinin artması ilə yanaşı, onların sosial-iqtisadi strukturunda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Məhz, bu dövrdə şəhər həyatının mərkəzi qəti olaraq köhnə kübar məhəllələrindən - şəhristandan ticarət-sənətkarlıq ucqarlarına - rabadlara keçdi. Beləliklə, şəhərlərin zahiri görkəmi bir qədər dəyişdi, lakin möhkəm və uca divarlarla əhatə olunmuş içqala - kuhəndiz (və ya narınqala) əvvəlki kimi yenə də şəhərin ən möhkəmləndirilmiş hissəsində yerləşirdi. Şəhər və onun vilayətinin sahibi olan feodalın (və ya onu təmsil edən şəhər idarəsinin başçısı olan əmirin) iqamətgahı, onun ən yaxın adamları, hərbi qarnizon, eləcə də xəzinə və zindan burada yerləşirdi. Şəhristanı təşkil edən köhnə şəhər məhəllələri kuhəndizin ətrafında cəmləşirdi. Adətən şəhristan kompleksi də divarla əhatə edilir və şəhərin bir növ daxili hissəsini təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, feodal şəhərinə xas olan pərakəndəlik və basırıq bu hissə üçün də səciyyəvi idi. Kuhəndizdən əlavə, burada əsas ictimai və mədəni binalar, iri bazarlar, şəhər böyüklərinin evləri, cəməmcidi, hamamlar, karvansaralar yerləşirdi.

Şəhərin işgüzar və ictimai həyatı adətən şəhristanda cərəyan edirdi. Onu, "əhl əs-suk" (bazar camaatı) adlandırılan sənətkar və tacirlərin çoxunun yaşadığı *rabad* əhatə edirdi. Mühüm və iri şəhərlərin rabadlarında müdafiə qurğuları təşkil edilirdi. Onu qüllələri olan qala divarları əhatə edir, bayır tərəfdən divar boyunca su ilə doldurulmuş xəndək qazılırdı; şəhərin baş qapısı yanında bu xəndəyin üzərindən qaldırılan körpü salınırdı.

Rabadlar kənd əhalisi hesabına böyüyürdü; oradakı binalar başlıca olaraq şəhərə gedən əsas yolların kənarında yerləşirdi. Ona görə də şəhərin sənətkarlıq-ticarət ucqarları bəzi hallarda bir neçə kilometr boyunca uzanırdı. Məsələn, Beyləqanın rabadı şəhərdən qərbə doğru, Mil-Minarə xarabalarına qədər təqribən 2,5 km uzanırdı. Təhlükə zamanı ətraf yerlərin əhalisi öz mal-qarası və şeyləri ilə rabadda sığınacaq tapırdılar. Şəhəri əkin sahələri, bağlar və bostanlar, yerli əhalini su ilə təmin edən mənbələr və s. əhatə edirdi; şəhərlilərin mal-qarası da burada otarılırdı. Bunların hamısı - kuhəndiz, şəhristan və rabadla vahid orqanizm təşkil edən kənd nahiyəsi, "feodal şəhəri" anlayışı ilə müəyyənləşən vahid tam idi.

XI-XII əsrlərdə, demək olar ki, bütün Azərbaycan şəhərləri, bir hissəsi (məsələn, Bakı qalası) bu gün də mövcud olan müdafiə qurğuları sisteminə mülük idi. Belə qurğuları daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən tikirdilər. Beyləqan şəhərinin qala divarları 6 m, Gəncənininki isə orta hesabla 2 m. qalınlıqda idi. Onların hündürlüyü 6-10 m-dən 15 m-ə çatırdı. Müəyyən məsafədən bir bu divarlarda dördkünc, dairəvi və yarım dairəvi bürclər qurulurdu. XI-XII əsrlərdə yarım dairəvi bürclər daha geniş yayılmışdı. Şəhər divarlarının bir neçə qapısı olurdu. Dəmirdən və ya dəmir qurşaqlarla möhkəmləndirilmiş taxtadan düzəldilən bu qapılar

darvazaüstü bürclərdən mühafizə edilirdi.

Arxeoloji tədqiqatlar, alimlərin araşdırmaları sübut edir ki, Bakı şəhərinin şəhristan hissəsinin - İcərişəhərin 1738-ci ilə aid dövrümüzə gəlib çıxan planı ayrı küçələri, dar dalanları, seyrək yaşillığı olan şəhər məhəllələrinin feodal dövrü üçün səciyyəvi simasını əyani nümayiş etdirir. Beyləqan şəhərinin arxeoloji qazıntıları vasitəsilə aşkarlaşdırılmış planı əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında olan əmlak bərabərsizliyini üzə çıxarır. Varlılar əsasən şəhərin mərkəzi hissəsində yaşayırdılar. Ən möhkəm, memarlıq baxımından zəngin, arxeoloji tapıntıları çox olan binalar da burada yerləşirdi. Dərbənd şəhristanında da şəhər əyanlarına məxsus bismiş kərpicdən tikilmiş zəngin yaşayış binaları aşkara çıxarılmışdır.

Şəhərlərin su təchizatı daha çox onların yerləşdikləri yerdən və təbii şəraitdən asılı olurdu. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə suyu yaxın çay və bulaqlardan arxlar, yeraltı kəhrizlər və ya saxsı borular vasitəsilə gətirirdilər. Düzənlik yerlərə isə su Kür və Arzdan başlayan suvarma kanalları vasitəsilə gəlirdi. Suvarma kanallarından uzaqda yerləşən şəhərlərdə həmin şəhərin ərazisində qazılmış quyulardan istifadə edirdilər. Belə su təchizatı sistemi, məsələn, Bakı üçün səciyyəvi idi. Bu şəhərin köhnə hissəsində indiyədək xeyli quyular qalmışdır. Bununla yanaşı, Bakı və Gəncədə kəhrizlərdən də istifadə edirdilər. Lakin orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin ən çox inkişaf etmiş, səciyyəvi və geniş yayılmış su təchizatı növü saxsı borulardan və yonulmuş dördkünc daşlardan düzəldilmiş su kəmərləri idi. Belə su kəmərləri Azərbaycanın, demək olar ki, bütün feodal şəhər və qalalarında, o cümlədən, Gəncə və Qəbələdə, Beyləqan və Bakıda, Təbriz və Gülistan qalasında (Şamaxı yaxınlığında), Gümüşlüdə aşkara çıxarılmışdır. Şəhərlərin, qalaların və başqa yaşayış məskənlərinin, eləcə də yolüstü karvansaraların və karvan yollarının su təchizatı üçün ovdan adlanan yeraltı su anbarları da səciyyəvi idi. Bəzi şəhərlərdə yağış suyundan da istifadə edirdilər. Məsələn, Məsud ibn Namdarın məlumatına görə, Beyləqanın qala divarlarının bayır hissəsində "yağış suları üçün çən" qoyulmuşdu.

Bu dövrün iri şəhərlərində on minlərlə əhali yaşayırdı. Araşdırmalar sübut edir ki, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı və Təbriz şəhərlərinin hər birinin ən azı 100 min sakini var idi; bu - ilk növbədə, həmin şəhərlərin Azərbaycanın təsərrüfat həyatında, beynəlxalq və yerli ticarətdə tutduğu mövqe ilə izah olunur.

İqtisadi və sosial vəziyyətinə görə Azərbaycanın şəhər əhalisi bir neçə qrupa bölünürdü: sənətkarlar, tacirlər, torpaq sahibləri (feodallar), ruhanilər, şəhər yoxsulları və sinfi simasını itirmişlər. Əhalinin əsas hissəsini maddi nemətlərin bilavasitə istehsalçıları olan sənətkarlar təşkil edirdi.

Şəhərin və şəhərlilərin siyasi, iqtisadi və dini həyatı, onun idarəsi şəhərdə yaşayan və onun sahibi olan iri feodalların, eləcə də iri məmurların, böyük emalxanaların zəngin sahibkarlarının, tacirlərin, ruhanilərin əllərində idi.

Şəhərlilərin etnik tərkibi də qarışıq idi. Əhalinin əsas hissəsini türk-öğuz dilində danışan azərbaycanlılar təşkil edirdi; onlarla yanaşı qədim albanların nəsiləri, eləcə də fars, ərəb, yəhudi və b. dillərdə danışanlar da vardı.

Dini mənsubiyyətlərinə görə şəhərlilərin böyük əksəriyyəti müsəlman idi, burada həmçinin atəşpərəst, yəhudi və xristianlar da vardı. Xristian dininə sitayiş edənlər əsasən albanların və ya erkən orta əsrlərdən Azərbaycana gələrk, ölkənin cənub vilayətlərində nisbətən toplu halında yaşayan siryaniyələrin törəmələri idi.

Bütövlükdə feodal Avropası şəhər mərkəzlərinə nisbətən daha abad, daha təmiz və böyük olan XI-XII əsr Azərbaycan şəhərləri bir çox əlamətlərinə görə orta əsr Şərqlinin ən məşhur şəhərlərini xatırladırdı.

XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 70-dək iri, orta və kiçik şəhərlər vardı. IX-X əsrlərlə müqayisədə şəhərlərin ümumi sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə azalsa da, bu, heç də şəhər həyatının tənəzzülü demək deyildi. Əksinə, şəhərlər yeni, daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxa bildilər. Bu zaman şəhərlərin kəmiyyət artımı prosesi öz yerini onların keyfiyyətə inkişaf etməsinə, tacir-sənətkar elementlərinin sayının artmasına verir; beləliklə, şəhər iqtisadiyyatında sənətkarlıq və ticarətin xüsusi yuksəliyi, əmək məhsuldarlığı artır, şəhər iqtisadiyyatının daxili və xarici bazarla əlaqəsi genişlənir.

Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Marağa, Ərdəbil, Dərbənd, Şamaxı, Bakı və Beyləqan bu dövrün iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idi.

O dövrdə Yaxın Şərqin ən iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olan Gəncənin inkişafı üçün bir sıra siyasi və sosial iqtisadi amillər hesabına əlverişli şərait yaranmışdı; X əsrin 70-ci illərindən etibarən bu şəhər Arranda hökmranlıq edən Şəddadilər sülaləsinin paytaxtı olur. Çox keçmədən Gəncə ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirmiş Bərdəni geridə qoyaraq, Arranın ən iri şəhərinə çevrilir. Gəncənin daha intensiv inkişafı Şəddadi əmiri Əbuləsvar Şavur ibn Fəzlin hakimiyyəti dövrünə (1049-1067) təsadüf edir. Şəhəri möhkəmləndirmək üçün o, 1063-cü ildə Gəncə rabadının ətrafına davamlı divar çəkdirərək, ona möhkəm qapılar qoydurur, şəhərin ətrafında dərin xəndək qazdırır. Gəncə əvvəlkinə nisbətən iki dəfə böyüyür.

XII əsrin I yarısında Gəncənin tərəqqi və inkişafı burada baş verən dağdıcı zəlzələlər və gürcülərin "daha dağdıcı" basqın və qarətləri ilə ləngidilir. Dövrün tarixçisi İbn əl-Əzraqın "Məyyəfariqinin tarixi" əsərində xəbər verdiyi kimi, birinci zəlzələ 1122/23-cü illərdə baş vermişdi. O zaman, şəhərin bir hissəsi batmış, divarları isə uçmuşdu. Qarşıqlıqdan istifadə edən gürcü hökmdarı David şəhərə basqın edərək, sağlam qalmış sakinlərinin əsir almış, şəhəri qarət etmişdi. Bu hadisədən sonra şəhərin mühüm iqtisadi və strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, Gəncənin dağılmış təsərrüfatı tezliklə bərpa edilmiş və o yenidən Yaxın Şərqin gur şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Lakin 17 il sonra 1139-cu ildə baş verən yeni zəlzələ şəhərin vəziyyətinə daha ağır təsir etmişdi.

İbn əl-Əsirin yazdığına görə, "534-cü ildə Gəncədə, eləcə də Azərbaycan və Arranın başqa nahiyələrində zəlzələ oldu. Lakin Gəncədə baş verən zəlzələ ən güclüsü idi. Onun bir çox evləri dağılmış, saysız-hesabsız sakinləri məhv olmuşdu". Əl-Bundarinin məlumatına görə, baş vermiş zəlzələ "şəhəri elə dağıtdı

ki, sanki o heç vaxt olmamışdı". Hadisələri öz gözlərilə görmüş alban tarixçisi gəncəli Mxitar Qoş bu müdhiş hadisəni belə təsvir edirdi: "Areq ayının 18-ci günündə, cümədən şənbəyə keçən gecə (şənbə 30.IX.1139) Allahın qəzəbi dünyanı tutdu. Yerini dəhşətli qeyzlə hərəkətə gələn coşqunluğu və böyük dağıntı Albaniyanın torpağına da yetişi. Nəticədə, onun paytaxtı Gəncə də cəhənnəmin girdabına atılaraq, öz sakinlərini də uddu".

Mənbələr (İbn əl-Əsir və b.) Gəncə zəlzələsi zamanı 230 minədək adamın həlak olduğu haqqında məlumat verir. Hətta əl-Bundari bu rəqəmin 300 min olduğunu qeyd edir. Verilən rəqəmin, ola bilsin, bir qədər şişirdildiyini qəbul edən tədqiqatçılar, hər halda, Gəncədə baş verən zəlzələnin 150 minədək şəhər sakinini məhv etdiyini irəli sürürlər. Bu rəqəmlər, təqribi olsa da, Gəncənin əhəmiyyətini və gurluğunu bir daha təsdiq edir. Qeyd edilməlidir ki, bu zəlzələ zamanı da gürcü hökmdarı Davidin oğlu I Demetre (1125-1158) şəhərin ağır vəziyyətindən istifadə edərək, Gəncəyə basqın etmişdi. O, şəhərin sağ qalmış sakinlərini soyub-taladıqdan və bir qismini qırıb-çatdıqdan sonra minlərlə əsir götürmüş, indi də bir tayı Kutaisi yaxınlığındakı Gelati monastırında saxlanılan məşhur Gəncə qapılarını da özü ilə aparmışdı. Çox keçmədən soltanın canişini Qara Sunqunun tələsik gəlmiş qoşunları gürcüləri darmadağın edərək, şəhərdən çıxarmışdılar. Öz qoşunları ilə gəncəlilərə qoşulmuş canişin onlarla birlikdə dağılmış qala divarlarını və şəhərin "əvvəlki gözəlliyini" bərpa edə bilmişdi. Nəticədə, xarabalıqlar içərisindən baş qaldıran Gəncə özünün əvvəlki həşmətini geri qaytararaq, yenidən Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən birinə çevrilmişdi.

O dövrün ən mühüm feodal şəhərlərindən olan Təbrizdə 1042-ci ildə baş vermiş zəlzələdə 40-50 min sakinini və gözəl binalarını itirsə də, çox keçmədən yenidən bərpa edildi. Bu təbii fəlakətdən cəmi dörd il sonra Təbrizə gəlmiş səyyah Nasir Xosrov onun artıq böyük və abad bir şəhər olduğunu təsdiq edirdi.

Rəvvadilər dövləti zamanı Təbriz yeni sülalənin paytaxtı oldu; bu isə şəhərin sürətli inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Başqa Azərbaycan şəhərlərindən daha qüdrətli müdafiə sisteminə malik olan bu möhkəmləndirilmiş şəhər qalın divarlarla əhatə olunmuş, burada qəsrlər və müxtəlif binalar ucaldılmışdı. Şəhərdə bir neçə mədrəsə, özündə və ətrafında ziyarətgahlar olduğu üçün, XI əsrin anonim müəllifinin yazdığı kimi, buraya həmişə "çoxlu alim və zahidlər" axışırdı. Lakin Təbrizin daha yüksək və sürətli inkişafı Eldənizlər dövrünə təsadüf edir. O, gözəl kəpəc və gips evləri olan gur şəhərə çevrilir. "Əcaib əd-dünya"nın müəllifi heyranlıqla yazırdı: "Eldənizin mübarək dövründə əzəmətli görkəm almış Təbriz paytaxt oldu, dünyanın hər yerindən olan əcnəbilər burada məskən saldılar. Dünyada elə bir sənət yoxdur ki, Təbrizdə onunla məşğul olmasınlar". Tədqiqatlar təsdiq edir ki, bu dövrdə Təbriz şəhristanının sahəsi 200 *ha-dan* artıq, əhalisinin sayı isə 100 min nəfərdən çox idi.

Paytaxta və ya hər hansı sülalənin iqamətgahına çevrilən bu şəhərlər öz iqtisadi inkişafında da başqa şəhərləri xeyli qabaqlayırdı. Belə şəhərlərdə hakimlərin əsas hərbi qüvvələri cəmləşdirildiyi üçün onlar daha yaxşı qorunurdu. Ona görə də

ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan adamlar paytaxtlarda daha həvəsli məskunlaşmışdılar.

Azərbaycanın belə şəhərlərindən biri müəyyən dövrdə Eldənizlərin əsas şəhəri olmuş Naxçıvan idi. "Əcaib əd-dünya" əsərində bu şəhər ən böyük və abad şəhərlərdən biri kimi təqdim edilir: "Naxçıvan Azərbaycanda böyük və gur şəhərdir, yüksək yerdə yerləşir, çox möhkəmdir. [Orada] çoxlu saray, köşk və eyvanlar tikilib, şəhərin yaxınlığında daşdan qala ucaldılıb, qalada isə mədrəsə və məscid tikilib. ...Deyirlər ki, yer üzündə bundan abad şəhər yoxdur. Eldənizin mübarək zamanında Naxçıvan böyük həşmət sahibi oldu". Şübhəsiz, Naxçıvanın mühüm beynəlxalq ticarət yolları qovşağında yerləşməsi də şəhərin iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Bu dövr Azərbaycanın iri şəhərlərindən olan Marağa, Ərdəbil və Şamaxıda sosial tərkibi əsasən tacir və sənətkarlardan ibarət on minlərlə əhali yaşayırdı. O vaxt Şirvanın baş şəhəri sayılan Şamaxı Azərbaycanın çiçəklənən və abad şəhərlərindən idi. Onun qala divarları içərisindəki ərazisi 90 hektardan artıq sahəni tuturdu. Alimlərin fikrincə, qaladan kənardakı məhəllələrlə birlikdə şəhərdə o zaman təxminən 100 min nəfərdən çox sakin ola bilərdi.

1192-ci ildə baş vermiş dağıdıcı zəlzələ Şamaxının sürətli inkişafına ara verdi. "Tacdarların tarixi və tarifi" adlı gürcü qaynağı gürcü sarayı əyanlarından birinin dili ilə bu təbii fəlakəti belə təsvir edir: "...Yerin lərzəsi Şamaxı şəhərinin divar və qalalarını sarsıdıb dağıtdı, orada olanların hamısı heç olub getdi. Şirvanşahın arvadı və uşaqları da həlak oldular".

Ərəb dövrünün mühüm şəhərlərindən biri olan Beyləqan bu dövrdə də Azərbaycanın böyük ticarət-sənətkarlıq mərkəzi idi. IX yüzildə baş verən hadisələr nəticəsində Muğan düzündə yerləşən, indi Şəhriyar abidələri kompleksi adlanan şəhər və qalaların tənəzzül edib aradan çıxması, X yüzilin ortalarında rus basqımından sonra dağılmış Bərdənin öz əvvəlki mövqə və əhəmiyyətini itirməsi, əvvəllər də mühüm şəhər olan Beyləqanın mövqeyini daha da möhkəmləndirir. Zəkəriyyə əl-Qəziyininin "Arran ölkəsində məşhur böyük şəhər" adlandırdığı Beyləqan həmin dövrdə öz vəziyyəti ilə başqa Azərbaycan şəhərlərindən seçilirdi. XII əsrin əvvəllərində buradakı Səlcuq valilərinin hakimiyyəti o dərəcədə zəifləmişdi ki, Beyləqan demək olar ki, onların nəzarətindən çıxaraq, muxtariyyət əldə edə bilməmiş vilayət şəhərinə çevrilmişdi. Atabəy Əbubəkrin və xüsusilə Özbəyin dövründə Beyləqanda böyük tikinti işləri aparılması haqqında "Əcaib əd-dünya" əsərində maraqlı məlumat vardır. Bu məlumatlara görə, şəhərdə "çoxlu saray və köşklər tikildi. Keçmişlərdə bu şəhərdə su yox idi, şəhər əhalisi bundan çox əziyyət çəkirdi, [indi] buraya Arazdan bir neçə arx axıdılır".

Qədim şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, XI-XIII əsrin əvvəlləri, bu mühüm iqtisadi mərkəzin ən yüksək çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Burada uzun illər arxeoloji araşdırmalar aparmış professor Qara Əhmədovun əldə etdiyi nəticəyə görə, Beyləqan şəhristanında o vaxtlar təqribən 3720 ev olmuşdur, bu isə təqribən 20 min əhali deməkdir. Əgər şəhərin ribat hissəsində də əhalinin kifayət

qədər sıx yerləşdiyini nəzərə alsaq, tədqiqatçının müəyyənləşdirdiyi kimi, o dövrdə ətrafı ilə birlikdə Beyləqanda təqribən 40 min adam yaşadığını demək olar. Arxeoloji qazıntılarla təsdiq edilən mənbələr (Məsud ibn Namdar və b.) sübut edir ki, XI-XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda çoxlu yaşayış binaları ilə yanaşı, karvansaralar, mədrəsə və məscidlər, bazarlar və s. vardı. Arxeoloqlar aşkarlaşdırmışlar ki, digər orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, buranın da küçələrinin çoxu dar və əyri-üyrü olsa da, şəhərin üzəüz yerləşmiş şimal-qərb və cənub-şərq qapılarını birləşdirən düz küçə bütün Beyləqanı kəşib keçirdi.

Şəhər divarlarının bayır tərəfində indi də xarabalıqları qalan bir neçə kiçik qala, əzəmətli Mil-Minarə məscid-mədrəsə kompleksi və onun ətrafındakı məqbərələrlə yanaşı, şəhər sənətkarlarının yaşayış evləri də vardı. Arxeoloji qazıntılar Beyləqan divarlarının XI-XIII əsrin əvvəllərində şəhərin qala hissəsindən yalnız qərbə doğru təqribən 3 km məsafədə uzandığını təsdiq edir.

X əsrin ortalarından etibarən öz əvvəlki əhəmiyyət və qüdrətini itirməyə başlamış Bərdənin tacir və sənətkarlarının çoxu Gəncə və Beyləqana köçür, Bərdə isə kiçik şəhərə çevrilir. Bir vaxtlar çiçəklənən şəhərlər cərgəsində adları çəkilən Urmiya, Mərənd və Səlməs da bu dövrdə Bərdə kimi tənəzzül keçirirdi. Həmin vaxtlar bu yerlərdə olmuş Yaqut əl-Həməvi, məsələn, "gözəl, hər cür ərzaqla bol olan" Urmiya şəhərində gördüyü acınacaqlı vəziyyəti hakimiyyətdə olan atabəylərin qayğısızlığı ilə əlaqələndirirdi.

Lakin Bərdə kimi iri və bəzi orta kiçik şəhərlərin çox vaxt hərbi-siyasi amillər üzündən baş verən bu tənəzzülü şəhər həyatının ümumi inkişaf meylini dayandıra bilmədi. İnkişafa səbəb olan sosial-iqtisadi amillər vaxtaşırı baş verən neqativ hərbi-siyasi aktları xeyli dərəcədə neytrallaşdırdı, şəhərlərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, məhz bu dövrdə Xəzər dənizinin mühüm limanı, müsəlman dünyasının sərhədi olan Dərbənd burada baş verən siyasi çəkişmələrə baxmayaraq, Yaxın Şərqlin mühüm şəhərlərindən biri olmaqda idi. Xəzər vasitəsilə aparılan ticarətin çox hissəsi bu şəhərdə mərkəzləşmişdi. Ticarət isə Dərbənd hakim dairələrinin əsas gəlir yeri, "onların siyasətə hakim təsirinin mənbəyi" idi.

Bakı, bu dövrün ilk çağlarında kiçik şəhər olsa da, ticarət-sənətkarlıq mərkəzi kimi az rol oynamırdı. Mənbələrin məlumatına görə, hələ ərəb işğalının ilk dövrlərində neft və duzdan böyük gəlir götürülən bu yerdən təkcə Azərbaycana deyil, həm də Yaxın və Orta Şərqlin bir çox ölkələrinə neft və duz göndərilirdi. Arxeoloji qazıntılar XI-XII əsrlərdə Qəbələ, Şabran, Bakı və başqa Azərbaycan şəhərlərinin intensiv təsərrüfat həyatını təsdiqləyir. 1192-ci ildə baş vermiş Şamaxı zəlzələsindən sonra Şirvanşah I Axsitanın iqamətgahına çevrilmiş Bakı XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində feodal çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Şirvanşahlar şəhəri bir sıra müdafiə qurğuları ilə möhkəmlətdilər. Mənbələr bu dövrdə möhkəm qala divarları ilə əhatə edilmiş Bakını Şərqlin mühüm şəhəri, alınmaz qala kimi təsvir edirlər. Bu fikri təsdiqləyən böyük şair Əfzələddin Xaqani Şirvanşah Axsitanı mədh etdiyi qəsidəsində müdafiə qurğuları sistemində Qız qalası kimi nadir abidəsi olan Bakını, Xorasanın o

zaman Şərqdə möhkəmliyi ilə məşhur olan Bistam şəhəri ilə müqayisə edir.

Tariximizin bu dövründə ölkənin iqtisadi həyatında böyük rol oynamış onlarla kiçik şəhərlər var idi: Miyanə, Xalxal, Kağazkunan (Xunəc), Əhər, Sərab, Unar, Cəbrəvan, Şiz, Uşnuh, Dəhhərrəqan, Bərzənc, Şəmkir, Şəki və b. Əvvəllər olduğu kimi, bu dövrdə də feodal şəhərləri yarıməqrar xarakterli idi. Bağçılıq və heyvandarlıq kiçik şəhərlərin çoxunun iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırdı. Bu tipli şəhərlərin bəzilərində (Səlmas, Sərab, Xalxal və b.) sənətkarlıq məhdud xarakterli və yalnız yerli əhəmiyyətli idi. Elə şəhərlər də vardı ki, burada sənətkarlıq və aqrar təsərrüfat eyni səviyyədə idi. Urmiya, Uşnuh, Mərənd, Unar və başqaları belə şəhərlərə aid idilər. Aqrar təsərrüfatın və bununla bağlı kəndlilərin üstünlük təşkil etdikləri bu yaşayış məskənlərinin şəhər adlanması çox vaxt onların müəyyən inzibati vahidlərin mərkəzi olması ilə əlaqədar idi.

Bütövlükdə götürdükdə, tariximizin XII yüzilində şəhər həyatının səviyyəsi özünün bütün orta əsrlər tarixi ərzində ən yüksək mərhələsinə çatır. Kənd əhalisinə nisbətə şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi haqqında əldə olan müqayisəli məlumat göstərir ki, bu nisbət həmin dövrdə Qərb ölkələrində olduğu qədər xeyli yüksək olub, təxminən 30-40% təşkil edirdi.

XI – XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı qeyri – bərabər şəkildə baş verirdi. Arasıkəsilməz feodal ara çəkişmələri və müharibələri bu və ya digər şəhərlərin xeyli dağılmasına səbəb olur, şəhər həyatının inkişaf sürətini ləngidirdi. Belə vəziyyət xüsusən də XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi idi. Feodal pərakəndəliyinin güclənməsi və Eldənizlərin hakimiyyətinin zəiflənməsi ilə əlaqədar xarici hücumlar, xüsusilə gürcü hökmdarının və xarəzmşahın qoşunlarının basqınları tez-tez baş verməyə başladı.

Bu dövrdə Azərbaycanda öz alınmazlığı və qüdrəti ilə ad çıxarmış, xarici işğalçıların hücumunun əks edilməsində böyük rol oynamış çoxlu qala vardı. Bunlardan atabəylərin xəzinəsi saxlanılan Əlinçə qalasını, Gəncənin 40 km şərqində yerləşən Şuturu, eləcə də mənbələrdə adları çəkilən Ruindeji, Talanı, Qoturu, Dizmarı, Şahini, Şəmirani, Firuzabadı, Uçanı və b. göstərmək olar.

AZƏRBAYCAN XALQININ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN FORMALAŞMASININ BAŞA ÇATMASI

Tarixi-arxeoloji araşdırmalar şimalda Dərbənddən cənubda Zəncanadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağları, Urmiya gölü ətraflarından şərqdə Xəzər dənizinədək geniş bir ərazini əhatə edən tarixi Azərbaycan topaqlarının ən qədim insan məskənlərindən olduğunu təsdiq edir. Əsrlər ötmüş, bu ərazidə e.ə. III—II minilliklərdə yaşamış kuti, lullubu (lullubi), hürri və b. tayfaların yaratdıqları qəbilə ittifaqları, qurumlar e.ə. I minilliyin əvvəllərində mənəvilərin güclənməsi ilə əlaqədar təşəkkül tapmış vahid dövlət qurumu ilə əvəz olunmuşdur. Həmin dövrü bu və ya digər münasibətlə araşdıran müxtəlif tədqiqatçılar öyrənilən ərazi əhalisinin etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün yazılı, arxeoloji və etnoqrafik materialın bütün mümkün növlərindən istifadə edərək, son nəticə olaraq biri digərinə zidd fikirlər söyləsələr də, xalqımızın etnik tarixinin öyrənilməsi problemini aşkar etməyə çalışmışlar. Azərbaycan xalqının tarixində özünün tələklüklüyü ilə seçilən bu problemin həllində tələsik söylənilən fikir və mülahizələrin böyük mənəvi zərərinə, fikir sahiblərinin ayrı-ayrılıqda hər birinin elmdə tutduğu sanballı mövqeyini, eləcə də yüksək elmi-nəzəri bilik, dərin tədqiqat bacarığı və professionalizm tələb edən bu problemin həllində dünya tarixşünaslığında qəbul və təqdir ediləcək son sözün hələ mütləq deyiləcəyini nəzərə alaraq, alimlərimizin öyrənilən sahədə bu gün əldə etdikləri əsas nəticələri təqdim edirik.

Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış ilk tayfa ittifaqları, eləcə də bilavasitə Manna və Midiya tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar (İ.Əliyev, Q.Melikşvili, İ.Dyakonov, S.Qaşqay və b.) Azərbaycan xalqının ulu əcdadları olan kutilərin dilini Qafqaz-hürri və ya Zaqroş-Elam dilləri qrupuna aid edirlər. Lullubu dilinin lüğət tərkibindən dövrümüzdə gəlib çıxan və "ki-u-ru-um" kimi səslənən ("Allah" deməkdir) yeganə sözlə yanaşı aşur mənbələrində olan onomastik materiala əsasən alimlər bu dili də Zaqroş-Elam dilləri qrupuna aid edirlər. Urmiyanı hövzə əhalisinin etnik cəhətdən formalaşmasında e.ə. III minilliyin sonlarından mühüm rol oynayan hürriyərin dili isə yenə həmin tədqiqatçıların son araşdırmalarına görə Şimali Qafqaz dillərinin şərq qoluna aid edilir və "çox güman ki, kuti tayfalarının da mənsub olduqları Nax-Dağıstan dilləri qrupu ilə bir sıra oxşar struktur cizgilərinə malikdir" (S.Qaşqay, İ.Dyakonov). Ümumi tarixşünaslıqda qəbul edilmiş bu mülahizəyə qarşı Azərbaycan alimlərindən bir neçəsi özlərinin irəli sürdükləri yeni mülahizə ilə çıxış etmişlər. Q.Qeybullayev "kutilərin və lullubilərin mənşəyi"ni "qaranlıq" görsə də, başlıca olaraq etnonim, omonim və toponimlərə əsasən, eləcə də qonşuluqda yaşayan Şumer, Elam,

Urartu sakinlərinin kitabələrində (urartulular hürrilərlə birlikdə Qafqaz mənşəli xalq sayılır) üzə çıxarılan və bəzi alimlər tərəfindən türk mənşəli sayılan sözlərə görə kutiləri, lullubuları və kasları (kaşsu, kassi) altay-türk mənşəli hesab etmişdir. Y.Yusifovun fikrincə, Cənubi Azərbaycan ərazisində e.ə. IV minilliyin sonu. III minilliyin əvvəllərində yaşayan kuti, lullubi (lullubu), su, turukki və b. tayfalar prototürk olmuş, qonşu şumerlərlə yaxın ünsiyyətə girmiş və şumer dilinə təsir göstərmişlər.

Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə məşğul olan alimlərdən S.Əliyarovun fikrincə, türklərin Azərbaycan ərazisində olması haqqında "ən qədim dəlillər" e.ə. I minilliyin mixi yazılarında olan turukki və tunuxi etnik adları ilə təsdiq edilir. Tədqiqatçı, ədəbiyyatda irəli sürülmüş bir fikri qeyd etməklə, görünür, ona şərik çıxır: bu, *kenger* və ya *kener* adının (bu adı Şumer tədqiqatçıları belə verir: Ki-Ninder və ya Ki-Endi) əslində *sumer* (Şumer) adını bildirməsi, sonuncu terminin isə həmin adın təhrif edilmiş akkad ifadəsi olması haqqında mülahizədir.

Azərbaycanlıların etnik başlanğıcında türklərin iştirakını tarixi-müqayisəli dilçilik vasitəsilə təsdiq etməyə çalışan dilçi-alim A.Məmmədov "türk dilləri ilə qədim Ön Asiyanın yazılı mənbələri, o cümlədən Şumer dili arasında mövcud olan çoxsaylı müştərəklikləri" nəzərə alaraq belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, "türk tipi dil sistemi və onu Zaqaqaziya ərazisində təcəssüm etdirən Azərbaycan dilinin qədim layları mövcud baxışların qəbul etdiyi kimi eramızın ilk əsrlərinə deyil, daha qabaqlara - ən aşağısı 3-4 min il bundan əvvəllərə aiddir". Dilçi T.Hacıyevin daha qəti söylədiyi fikrinə görə, "dil sistemlərinin uyğunluğu ən azı onu təsdiq edir ki, 6 min il əvvəl türk dilli etnoslar Şumerlə (ən çox da Midiya səmtindən) yaxın mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqədə idi". Sözsüz ki, bu və ya başqa tədqiqatçılar onların mülahizələrini təsdiq edən, bəzi hallarda çox da şübhə doğurmayan (xüsusilə Şumer-türk leksik paralellərində), bəzi hallarda istər-istəməz suallara səbəb olan, bəzən isə yalnız güman kimi qəbul edilə bilən dəlil və sübutlar da irəli sürmüş, lakin bu mülahizələri dünya tarixşünaslıq elmində qərarlaşdırma bilməmişlər. Buna səbəb olan obyektiv və subyektiv amillər içərisində mənbələrin azlığı və bəlkə də yaxşı öyrənilməməsi ilə yanaşı, irəli sürülən, bəzən həttə maraqlı doğuran bir sıra mülahizələrin prinsipial elmi-nəzəri baxımdan özünə qəti yer tuta biləcək səviyyədə inandırıcı olmamasıdır. Onu da qeyd etməliyə ki, yazılı məlumatın çox cüzi, bəzi hallarda isə heç olmaması bu tədqiqatçıların başlıca olaraq onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi ad və sözlərin müasir dilimizdəki uyğun variantlarını axtarmasına səbəb olmuş, bu isə oponentlər, tədqiqatçılar arasında inamsızlıq yaratmışdır; belə ki, dilin dinamik olduğunu, onun leksik və səs tərkibində zaman keçdikcə yaranan mütləq dəyişikliyi, həmin alimlərin istinad etdikləri 6000 il əvvəlki (və ya bir qədər sonrakı) "prototürk" və ya ilkin (erkən) türk dilinin (belə bir dilin mövcudluğu da elmi baxımdan sübut edilməmişdir) müasir elm üçün qaranlıq olan vəziyyəti, həmin dilin zaman-zaman, özü də sözsüz, köklü dəyişikliyə uğradığını nəzərə alaraq qədim dillərlə müasir Azərbaycan türk dilinin müqayisəsindən doğan fikirləri son elmi nəticə kimi qəbul etmək olmur. Görünür, meydana çıxan sualları aradan götürmək üçün Azərbaycanda türk etnosunun çox qədimliyini və bəlkə də

avtoxtonluğunu sübut etməyə çalışsan tədqiqatçılar daha inandırıcı və sanballı dəlillər gətirməli, öz mülahizələrinin doğruluğunu dünya tarixşünaslığında təsdiq etmək üçün yalnız sanballı elmi isbatlara və prinsiplərə əsaslanmalıdırlar. Eyni sözləri Azərbaycana türk etnosunun gəlişini e. I minilliyinə aid edənlərə də şamil etmək olar. Alimlərin apardığı araşdırmalar e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiyanı hövzədə dövlət yaratmış azərbaycanlıların ulu əcdadları mənallıların etnik mənsubiyyətlərini hələlik qəti müəyyənləşdirmək imkanı vermir. Onomastik materiala əsaslanan bir sıra tədqiqatçılar (E. Qrantomski, İ. Əliyev, R. Bömer və b.) onların, “dil və mədəni – etnik cəhətdən Zaqroş – Elam və hürri etnosları ilə yaxınlığını əsaslandırmağa” cəhd göstərirlər. Qədim Şərq dilləri və Qafqaz dilləri arasındakı linqvistik əlaqələr problemini tədqiq edən İ. Dyakonov Manna dövlətinin Diyala çayının yuxarı axarınadək cənub əyalətlərinin əhalisini kuti – lullubu etnik qrupuna, Diyala və Kərxə çaylarının yuxarı axarındakı əhalini isə kassi etnik qrupuna aid edir.

Bilavasitə Manna tarixi ilə məşğul olan S. Qaşqay mənallıların etnik mənsubiyyətlərini qəti müəyyənləşdirməsə də hürri tayfalarının Mannanın bütün ərazilərində yaşamaması ehtimalını irəli sürür; belə ki, onun tədqiqinə əsasən, Mannanın, xüsusən şimal əyalətlərində “etimologiyası açılmamış və hürri dili ilə izah edilə bilməyəcək toponimik adlar” qalmışdır.

Tədqiqatçıların böyük bir qrupu e.ə. VII əsrdə Mannanı da öz tərkibində birləşdirən Maday (Midiya) dövləti əhalisinin irandilli olduğunu irəli sürür. Bu fikir bilavasitə bu dövlətin tarixi ilə məşğul olan İ. Dyakonov, İ. Əliyev və b. tərəfindən xüsusi tədqiqatlarda araşdırılır və təsdiq edilir. Tarixşünaslıqda özünə möhkəm yer tutmuş bu mülahizəyə qarşı son zamanlar, azərbaycanlıların ulu əcdadlarından olan madayların, eləcə də yuxarıda haqqında danışılan mənallıların türk mənşəli olması fikri irəli sürülür. Yalnız toponim və antroponimlərin təhlilinə əsaslanan bu mülahizənin müəllifləri (Q. Qeybullayev, Y. Yusifov) öz fikirlərini təsdiq etmək üçün bəzən ayrı – ayrılıqda maraqlı olan paralellərə istinad etsələr də, bütövlükdə onların gətirdiyi faktlar tarixşünaslıqda artıq özünə elmi vətəndaşlıq hüququ qazanmış konsepsiyanı tam inkar etmək üçün əsaslı deyil. Buna görə də “Mannada əhalinin başlıca dili ən qədim türk dili olmuşdur” (Y. Yusifov) və ya “madaylar Cənubi Azərbaycan ərazisində mənallılarla birlikdə eradan əvvəlki minilliklərdə yaşamış kutilərin, lullubilərin, maqların və b. qədim Altay – türk mənşəli tayfaların nəsiləridir” (Q. Qeybullayev) mülahizələrini irəli sürən tədqiqatçılar bu fikirlərini dəstəkləyən daka ötkəm, tutarlı faktlara, daha əsaslı elmi prinsiplərə istinad etməlidirlər. Əks halda, onların qəti hökm irəli sürdükləri mülahizə elmi araşdırmalar zamanı meydana çıxan növbəti fərziyyə səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməz.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşması haqqında indi əsasən iki mülahizənin olduğu aydınlaşır: 1) Azərbaycan xalqının etnogenezində yerli (Qafqaz mənşəli) etnoslarla yanaşı gəlmə (türkdilli və irandilli) etnoslar da iştirak etmiş, tarixən türkdilli etnoslar böyük üstünlük təşkil edərək e. XI-XII əsrlərində türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır; 2)

Azərbaycan xalqı ta qədimdən bu ərazidə yaşayan yerli türk etnosların və qonşu ölkələrdən gəlib burada məskunlaşmış, türk dillərində danışan¹ digər tayfaların qaynayıb-qarışmasından yaranmış, formalaşma prosesində və sonrakı dövrlərdə onun tərkibinə başqa dillərdə danışan ayrı-ayrı etnoslar, xüsusilə farsdilli tayfalar daxil olmuşdur; Azərbaycan türkləri erkən dövrdən türk (prototürk, erkən türk) dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişdir.

Əgər birinci mülahizənin tərəfdarları türk etnosunun tarixi Azərbaycan ərazisinə ilkin gəlişini e. I minilliyinin əvvəllərinə aid edirlərsə, ikinci mülahizənin tərəfdarlarından bir qismi türk etnosunun avtohtonluğunu, digər bir qismi isə onun qədimliyini, yəni e.ə. VIII-VII yüzillərdə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana axışan köçəri tayfaların tərkibində gəldiyini irəli sürür. Bu tədqiqatçılar antik mənbələrdə "skif, aşşur mənbələrində isə "aşquzay, işquzay" adlanan bu tayfaları "sak", aşşurların "qimiray" (antik mənbələrin "kimmer") adlandırdıqları tayfaları isə "kəmər" kimi izah edərək, onların mənşəcə türk olduqlarını bildirirlər. Azərbaycanlıların etnik tarixində mühüm rol oynayan bu tayfaları birinci mülahizənin tərəfdarları isə irandilli hesab edirlər. Azərbaycan xalqının yaranmasına dair xüsusi kitab yazmış M.İsmayılovun fikrincə, işquz-sak soylarından olan sak-məssağətər "digər işquz soylarından fərqli" olaraq türk mənşəli etnoslardır. Skif, sak problemi ilə məşğul olan Avropa və rus tarixçilərinin böyük əksəriyyəti irandilli hesab etdikləri bu iki tayfa adını eyniləşdirənlər də, həmin alimlər arasında sakları irandilli skiflərdən ayıran və onları Orta Asiyadan gələn türk hesab edənlər də yox deyil. Bu bərdə Azərbaycan tarixşünaslığında da xeyli araşdırmalar mövcuddur, bu araşdırmalar sakların başdan-başa irandilli olması fikrini müəyyən dərəcədə sarsıtsa da, gətirilən etnonimik paralellərin və onomastik faktların bəzi hallarda mübahisə doğurması yeni əlavə dəlil və elmi sübutlar tələb edir. Bu sözləri avtohton alban tayfasını türk mənşəli hesab edənlər də aid etmək olar.

Yeni etnik birlik - Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak edən etnik komponentlərdən biri olan avtohton albanların bu prosesdə oynadıqları əhəmiyyətli rolunu nəzərə alaraq, onların etnik mənsubiyyətinin tarixşünaslıqda əksi məsələsini göstərməyə çalışmaq.

Albaniya və albanların tarixi ilə bilavasitə məşğul olan tədqiqatçılardan əksəriyyəti (Q.Melikişvili, A.Şanidze, K.Trever, F.Məmmədova və b.) ilk dəfə e.ə. IV əsrdə baş verən hadisələrlə əlaqədar adları çəkilən albanların Şərqi Qafqaz dilləri ailəsinin Nax-Dağıstan qrupundan olduqlarını irəli sürürlər. Elmdə hakim olan bu rəy konkret alban tayfasının və ya albanların, ya da alban tayfalarından çoxunun türk mənşəli

¹ Bəzi tədqiqatçılar (məs., T.Hacıyev və b.) erkən orta əsrlərdə Azərbaycana axışan tayfaların "türk dilində danışan tayfalar" adlandırılmasına etiraz edir, belə halda həmin tayfaların "bura gəlməzdən əvvəl haradasa assimilyasiya olunduğunu" qeyd edirlər. Sözsüz ki, biz, türkdilli və ya türk dilində danışan tayfa dedikdə, "haradasa assimilyasiya olunmuş" və türkləşmiş tayfaları deyil, mənşəcə türk olan, türk dili dialektlərindən birində danışan, özünü isə sabir, barsil, xəzər, oğuz və s. adlandıran xalqları və tayfaları nəzərdə tuturuq.

olduqları mülahizəsini müdafiə edən Y.Yusifovun, Q.Qeybullayevin, M.İsmayılovun və başqalarının irəli sürdükləri fikirlərə ziddir. Y.Yusifov "alban" etnoniminin "Albaniyanın aborigen (yerli) əhalisinin" danışdığı türk dilləri əsasında yarandığını qeyd edirsə də, albanların türk mənşəli olduqlarını bildirən digər tədqiqatçılar (Q.Qeybullayev, M.İsmayılov və b.) onların e.ə. VII əsrdə saklarla gəldiklərini ehtimal kimi irəli sürür, öz gümanlarını aşağıdakı faktlarla əsaslandırmağa çalışırlar: mənşəyi əsasən saklarla bağlı Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarında alban adlı tayfanın olması, albanların əsasən sakların məskunlaşdığı ərazilərdə yaşadığını göstərən Alban, Alpan toponimlərinin mövcudluğu, Moisey Kalankatlının albanları şimal xalqı kimi qələmə verməsi, Dion Kassinin "mənşəyini massagetlərdən götürən albanlar" ifadəsi və s.

Antik Azərbaycan tarixi ilə bilavasitə məşğul olan Kamal Əliyevin rəyinə görə, "alban" etnonimi yerli Qafqaz mənşəli deyil, gəlmə türk mənşəlidir (alp - qəhrəman, ər). Onun fikrincə, Azərbaycanda "türkləşmənin başlanması" I minilliyin əvvəllərində şimal-şərqdən hərəkət edən nomadların - köçərilərin gəlişi ilə eyni vaxta düşür. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Azərbaycan ərazisində "öz üzərlərində ya aborigen və ya əsas etibarilə irandilli əhalinin təsirini hiss edən türk dilləri danışıcılarının yayılması qeyd olunur". Bir çox tədqiqatçıların (Y.Krupnov, A.Şanidze, K.Trever, F.Məmmədova) qarqarları (kərkərləri) Qafqaz mənşəli hesab etmələrinə baxmayaraq, onları türk etnosuna sayan digər alimlərin fikrini müdafiə edən K.Əliyev həmin alimlərin gətirdikləri dəlillər sırasına yeni bir ehtimal əlavə edir: e. V-VII əsrlərinə aid edilən və bu vaxtadək elmdə əsasən oxunulmamış sayılan Mingəçevir yazılarından birini türk dili baxımından oxuyur və bununla alban tayfalarından biri olan qarqarların türklüyünü sübut etməyə çalışır. Onu da qeyd edək ki, qarqarların türk mənşəli olması haqqında gətirilən dəlillər konkret albanların özlərinin türk mənşəliliyinə dair irəli sürülən dəlil və sübutlardan daha tutarlı olsalar da, elmdə hələ əsaslı təsdiqlənməmişdir.

Azərbaycan xalqının ulu əcdadları arasında e.ə. IV yüzildə təşəkkül tapmış yeni dövlət qurumu olan, qaynaqların sərkərdə Atropatın adı ilə bağlı olduğu Atropatenanın əhalisi xüsusi yer tutur. Pəhləvi mənbələrində Adurbadaqan, siryani və ərəb mənbələrində Azərbaycan adını almış bu ölkə əhalisinin etnik tərkibini araşdıran və bilavasitə həmin dövrün tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar (İ.Əliyev, S.Qasımov, İ.Dyakonov, E.Qrantovski və b.) e.ə. IV yüzilin sonu, III yüzildə irandilli Atropaten xalqının təşəkkülü üçün zəmin yarandığını qeyd edir, antik müəlliflərə əsaslanaraq bu xalqı midiyalıların bir hissəsi adlandırırlar. Alimlərin rəyincə, erkən orta əsr Cənubi Azərbaycan əhalisinin, görünür, bir hissəsinin danışdığı və ərəb qaynaqlarında "azəri" adlanan dil də, sözsüz ki, İran dillərindəndir; lakin mənbələrdəki məlumatın təhlili erkən orta əsrlər azəri dilinin fars dilindən başa düşülməz dərəcədə kəskin fərqləndiyini, bir çox ləhcə və dialektlərə parçalandığını göstərir.

Bu məsələ ilə məşğul olan Q.Qeybullayev atropatenlilərin dilini iran mənşəli hesab etdiyi azəri dilindən fərqləndirir, Atropaten xalqını "Manna və Maday etnoslarının birbaşa varisi", atropatenlilərin dilini isə "əsrlər boyu davam etmiş

etnik prosesin nəticəsində təşəkkül tapmış türkdilli dil" sayır. Onun fikrincə, orta əsr müəlliflərinin (əl-Biruni, Xətib Təbrizi və b.) işlətdikləri "azərilər, azəri dili" anlayışları ilə azərbaycanlılar (atropatenlilər) və Azərbaycan (Atropaten) dili anlayışları eyni deyildir: "Azəri dili Atropatenanın irandilli əhalisinin dili, Azərbaycan dili isə burada yaşayan və çoxluğu təşkil edən türkmənşəli əhalinin dili idi". Bəzi tədqiqatçıların (məsələn, Y.Yusifovun) heç bir elmi dəlil göstərmədən mənbələrdə "azəri" adlanan dili türkiyəli saymasına, bu dili "Azərbaycanda qədim dövrlərdən bəri" yaşayan türk etnoslarının "birləşməsi nəticəsində yaranmış ümumazərbaycan türk dilinə şamil" etməsinə baxmayaraq, Q.Qeybullayev, görünür, haqlı olaraq ondan əvvəlki başqa tədqiqatçıların (B.Miller, S.Qasımova) ardınca o dövrün iranmənşəli "azəri dilinin" əsasən Cənubi Azərbaycanın şimal-şərqində, Ərdəbil mahalında işlənildiyini qeyd etmişdir. Dövrün tədqiqatçıları artıq XIV yüzildə yalnız kiçik bir ərazidə qalmış və öz yerini türk-Azərbaycan dilinə vermmiş "Ərdəbil azəricəsi" və ona yaxın dialektlərin Sasanilərin hakimiyyətdə olduqları və sonrakı yüzillərdə "Cənubi Azərbaycanın görünür bütün şərq hissəsində" yayıldığını göstərmişlər. Bunu X yüzilin 70-80-ci illərində Azərbaycanda olmuş əl-Müqəddəsinin Ərdəbilin dağ kəndlərində 60 dildə danışıldığı haqqındakı məlumatı da təsdiq edir.

Eramızın III əsrindən başlayaraq bizə məlum mənbələr türkdilli tayfaların Azərbaycan ərazisinə hücumları haqqında məlumat verir. Bu hücumları həmin tayfaların Azərbaycana ilk gəlişi kimi qiymətləndirən birinci mülahizənin tərəfdarlarından (İ.Əliyev, Y.Cəfərov və b.) fərqli olaraq Azərbaycanda türk etnosunun qədimliyi və ya yerliliyi mülahizəsinin tərəfdarları (Q.Qeybullayev, M.İsmayılov və b.) bu hadisəni türkmənşəli tayfaların Azərbaycan ərazisinə ikinci gəlişi adlandırırlar (birinci gəliş, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, e.ə. VIII-VII əsrlərdə saklarla əlaqələndirilir).

V əsrin əvvəllərində türkdilli tayfaların Cənubi Qafqaza axını güclənir. Sonrakı iki əsrdə baş verən hadisələr, xüsusilə VII yüzilin 20-ci illərinin sonunda xəzərlərin Azərbaycanda qərarlaşa bilməsi, Qafqazdilli və irandilli əhaliyə nisbətən buradakı türkdilli əhalinin xüsusi çəkisinin daha da artmasına səbəb olur.

Beləliklə, VII yüzilin ortalarına yaxın başlayan ərəb yürüşləri ərəfəsində tarixi Azərbaycan ərazisində həm şimalın, həm də cənubun aran yerlərində məskunlaşmış xəzərlər, qıpçaqlar, sabirlər və b. türkdilli əhali ilə yanaşı Albaniyanın Qafqazdilli xalqları, eləcə də irandilli azərilər, tatlar, talışlar, kürdlər və b. yaşayırdılar. Tədqiqatçılar (K.Əliyev) Qafqazdilli əhalinin əsasən Kürdən şimala və cənuba doğru uzanan ərazini tutduğunu, irandilli əhalinin başlıca olaraq Azərbaycanın şərqindən Abşeron və Xəzərsahili xətt daxil olmaqla Atropatenaqarışıq İran yaylasımadək olan ərazidə yaşadığını, türkdilli əhalinin isə əvvəlcə Kür-Araz çayları arasında və daha cənub vilayətlərdə məskunlaşdığını qeyd edirlər.

V-VII yüzillərdə tarixi Azərbaycan ərazisində baş verən siyasi hadisələr

zəminində əhalinin etnik tərkibindəki türkdilli elementin daha da artması Azərbaycanın başdan-başa türkləşməsi prosesinin "ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində" (Z.Bünyadov) başlanmasına səbəb olmuşdu. Z.M.Bünyadovun araşdırmalarına görə "ərəblərin Azərbaycanı istila edib burada məskən salmaları əvvəllərdə bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirdi, həm də o dərəcədə ki, cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı".

Bu dövr Azərbaycanın etnik vəziyyəti VII yüzilə aid ərəb mənbəyində qorunub saxlanılmış nadir və qiymətli bir məlumatla da təsdiq olunur; rəvayətə görə, ilk Əməvi xəlifəsi I Müaviyə (661-680) qədim tarixə yaxşı bələd olan Abid ibn Şəriyə əl-Curhumidən soruşmuşdu: "Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?" Abid cavab vermişdi: "Azərbaycan qədimdən türklərin məskunlaşdığı torpaqdır".

Dilçi-alim V.Aslanovun yazdığına görə, "İslamın zühurundan əvvəl yarandığını güman etdiyimiz "Kitabi-Dədəm Qorqud" dastanlarının varlığı, ürək oxşayan və alımla sözləri çox olan bayatı-lanımız, laylalarımız, müxtəlif mərasim mahnıları bizə haqq verir ki, eramızın I minilliyində Azərbaycanda şifahi ədəbi dilin və bu dildə zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələrinin olduğu fikrini bir daha təsdiq edək".

Başqa bir dilçi-alim Q.Voroşilin fikrincə, "ən gec VII əsrin sonlarında vahid Azərbaycan xalqının formalaşması ilə əlaqədar olaraq ümumxalq Azərbaycan dili də meydana gəlir. Lakin bu dil əvvəlki əsrlərdə də ümumiyyətlə vasitəsi idi".

"Azərbaycan tarixi" dərsliyindəki xüsusi bölmədə Azərbaycan xalqının təşəkkülü haqqında mülahizəsini irəli sürən Y.Yusifov yazır: "Ölkədə baş verən siyasi və dini hərə-mərclik Azərbaycan türklərinin (alban və azərbaycanlıların) türk dili əsasında vahid xalq kimi birləşməsinə şərait yaratdı. Köhnə dinlərə sitayiş forması Azərbaycan xalqının ideoloji dünyagörüşünü təşkil etmişdi. Azərbaycan dili və xalqının təşəkkülü III-VII əsrlərdə baş vermiş, VII-VIII əsrlərdə başa çatmışdı. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdi".

Azərbaycanda türk etnosunun avtohtonluğunu qəbul edən Q.Qeybullayevin fikrincə, "VII əsrdən sonra Azərbaycan xalqının və onun dilinin formalaşması prosesi daha da intensivləşərək təqribən X əsr üçün başa çatır, bunu artıq Qətran Təbrizi yaradıcılığında onun (türk dilinin), bəzi leksik elementlərinin əks olunması faktı sübut edir".

VII yüzili "türk etnosunun Cənubi Qafqaza yayılmasının zirvəsi" sayan S.Əliyarov türk tayfalarının məhz bu vaxt, demək olar, bütün Albaniya vilayətlərində məskunlaşdığını qeyd edərək yazır: "Etnogenez prosesi məcrasına bütün əsas komponentlərin - dini və etnik mənsubiyyətlərdən asılı olmayaraq tayfa və xalqların geniş cəlb edilməsini bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti hesab etmək lazımdır". Onun fikrincə, "yeni etnik birlik olan Azərbaycan xalqının təşəkkülünü VII-IX əsrlərə aid

etmək olar".

Xalqımızın təşəkkül tarixi haqqında yazan tarixçilərdən M.İsmayılov da artıq VII yüzildə "Azərbaycanda ümumxalq danışiq dilinin" - Azərbaycan türk dilinin formalaşmasının başa çatması fikrini irəli sürür.

K.Əliyevin tədqiqatına görə, Azərbaycan ərazisində başlanan türkləşmə prosesi XI yüzil daxil olmaqla həmin əsrin sonunadək davam etmişdir. Onun fikrincə, "yalnız bu vaxtdan bütün Azərbaycan üçün ümumi türk dili qərarlaşmışdır".

Azərbaycan ərazisində türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşmasını XI-XII yüzillərə aid edən tədqiqatçılar (İ.Əliyev, Y.Cəfərov və b.) bu hadisəni türkdilli tayfaların kütləvi yürüşləri, eləcə də ölkədə mövcud olan "ərəzi, iqtisadi və dini ümumiliklə" bağlayırlar.

Qeyd etməliyə ki, üçcildlik "Azərbaycan tarixi"nin I cildində öz əksini tapmış təsəvvürə görə, "...XIII əsrdə türk dilində danışan köçəri tayfaların buraya (Azərbaycan ərazisinə - N. V.) gələn güclü dalğası azəri, aran və başqa dillərin sıxışdırılması və Azərbaycan dilinin tamamilə qələbə çalması üçün şərait yaratdı".

Türkləşmənin XI-XII əsrlərdə başladığını qəbul etməyin "səhv" fikir olduğunu qeyd edən akademik Z. Bünyadov yazırdı: "Türkləşmə prosesi yalnız türk aborijenlərinin (burada ilk orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş türklər nəzərdə tutulur, - N.V.), cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başladı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə qurtararaq, Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi".

Beləliklə, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar Azərbaycan xalqının həyatında baş verən tələyüklü hadisənin - xalqımızın və dilimizin formalaşması prosesinin məhz bizim eramın I minilliyində getdiyini təsdiq etsələr də, bu prosesin başlanğıc və başa çatma vaxtlarında fikir ayrılığı vardır.

Yeni etnik birliyin - bugünkü türkdilli Azərbaycan xalqının eramızın I minilliyinin məhz hansı yüzilində təşəkkül tapdığını dəqiqləşdirməkdən ötrü, bu birliyin yaranması üçün vacib olan şərtlərin - dil, ərazi, mədəniyyət vahidliyinin, məhəlli iqtisadi əlaqələr ümumiliyinin nə vaxt baş verdiyini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tarixi və coğrafi qaynaqlardakı çoxsaylı faktların, eləcə də onomastik və folklor materialının tədqiqi sübut edir ki, artıq VII yüzilin sonlarında, yəni ərəblərin Azərbaycanda hegemon qüvvəyə çevrilməyə başladığı, şimalı-cənublu torpaqlarımızın Xilafət tərkibinə daxil edildiyi dövrdə türkdilli, irandilli və Qafqazdilli olan Azərbaycan əhalisi içərisində funksional birincilik türk dillərinə məxsus idi. Doğrudan da, Xilafətin şimal vilayətlərindən olan Arran və Azərbaycanın əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumat verən ərəb mənbələri burada müxtəlif dillərdə danışan onlarla tayfaların yaşadığından xəbər versələr də, Azərbaycanın, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "ta qədimdən türklərin ölkəsi"

olduğunu da bildirirlər.

Görünür, buna, hələ ərəb yürüşləri ərəfəsində başqa türkdilli tayfaların Azərbaycana olan axınının güclənməsi ilə yanaşı ərəb mənbələrində çox vaxt "türk" adlandırılan xəzərlərin burada müəyyən müddət siyasi üstünlük əldə edə bilməsi də təsir göstərmişdi. Türk dilinin Azərbaycanın müxtəlif dilli və ləhcəli xalqları arasında ünsiyyət dilinə çevrildiyi həmin dövrdə ərəb işğalının başlanması, ərəblərin xəzərlərlə bir əsri adlayan arasıkəsilməz hərbi münaqişələri, Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsilə Azərbaycana köçürülən (və ya köçən) ərəblərin sayının artması və nəhayət, islamlaşma və müəyyən yerlərdə qriqoryanlaşmanın getməsi burada başlanmış türkləşmə prosesini bir qədər ləngitdi. Azərbaycanlılar arasında əvvəlki işğalçıların fars dili ilə yanaşı xüsusilə IX yüzildən bəri yeni işğalçıların ərəb dili də özünə yer etməyə başladı.

Özündən əvvəl yaşamış müəlliflərin məlumatını sistemləşdirmiş Yaquət əl-Həməvi (XIII əsrin əvvəlləri) Azərbaycanda o vaxt işlədilən dili "əl-azriyyə (azəri, azəribi)" adlandırır. Bərdə (yəni Arran) nahiyələrində işlədilən Arran dilindən, Qafqazda yayılmış müxtəlif yerli dillərdən söhbət açan əl-İstəxi (X əsrin 20-30-cu illəri) Azərbaycan, Arran və Ermənistanda fars və ərəb dillərinin rəsmi dil kimi işləndiyini qeyd edir. Ondən az sonra Azərbaycana səyahət edən İbn Havqəl Qəbh (Qafqaz) dağlarında 360 dildə danışıldığını xəbər verərək yazır: "Mən bunu bir çox kənddə olub, hər kəndin azəri və fars dillərindən başqa öz dilinin olduğunu görünəndə inkar edirdim". Görüyoruz kimi, azəri dilini fars dilindən fərqləndirən İbn Havqəl həmçinin təsdiq edir ki, Qafqazdakı ərəb işğal dairəsində yaşayan xalqların rəsmi ünsiyyət dili fars və ərəb dilləridir. İbn Havqəl yazır: "Lakin ərəb dilində danışanlar azdır. Farsca danışanlar isə ərəb dilini başa düşürlər. Ərəb dilində fəsih danışanlar tacir və mülk sahibləridir. Ərminiyyənin ucqarlarında və buna bənzər yerlərdə yaşayan tayfalar üçün başqa dillər də mövcuddur. Dəbil və onun nahiyələrinin əhalisi erməni dilində, Bərdə əhalisi isə Arran dilində danışır". X əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda olmuş əl-Müqəddəsinin məlumatına görə, Ərdəbilin dağ kəndlərində 60 dildə danışırılar. Arranda arran dilində danışıldığını xəbər verən müəllif yerli əhalinin fars dilində xorasanlılar kimi danışdığını, lakin onları anlamaq mümkün olduğunu da qeyd edir.

Məşhur ərəb səyyah-coğrafiyaşünası və tarixçisi əl-Məsudinin (X əsr) yazdığına görə, Qafqazda hər birinin öz hökmdarı və başqalarının anlamadığı dili olan 72 xalq yaşayır.

Ərəb mənbələri (əl-Bəlazuri, İbn Xordadbeh və b.) işğal dövründə "ta qədimdən türklərin məskun olduğu" Azərbaycan ərazisində ərəblərin fəth etdikləri yerlər sırasında Taylasanın (Talışanın), yəni talışların yaşadığı yerin də adını çəkirlər.

Tarixçi ət-Təbərinin Dərbəndin alınması ilə əlaqədar yerli dağlılar (qabcı-qafqazlı) və gəlmə, "qərib" ermənilər haqqında olan məlumatı da o dövr Azərbaycanında yaşayan xalqların etnik tərkibini müəyyənləşdirmək baxımından

maraqlıdır: "Həmin dağların yamaclarında olan ölkədə elə hündür yerlər var ki, ermənilər o yerlərdə az qalırlar, çünki onlar onun ətrafında yaşayanlardandır, özləri də gəlmədiklər".

İşğal prosesində ərəblərlə azərbaycanlılar arasında bağlanan müqavilədə Balasakan və Savalan kürdlərinin adlarının çəkilməsi şimalın və cənubun bu yerlərində o dövrdə kürd məskənlərinin olmasından xəbər verir.

IX-X əsr müəllifləri (əl-Bəlazuri, əl-Məsudi, əl-İstəxri) hələ işğal ərəfasində Gəncə və Tiflis arasındakı yerlərdə yaşayan, ərəb mənbələrində əs-siyavurdiya (erməni mənbələrində sevordik) adlandırılan, "qanun-qayda bilməyən, qaçaq-quldurluqla məşğul olan" tayfanın da adını çəkirlər. Tədqiqatçılar (V.F.Minorski) onları bizanslıların "sabarta əsfələ" (ağ sabartlar) adlandırdıqları və türk hesab etdikləri macarlarla bağlayır, onların VIII əsrin ortalarında, peçeneqlərin hücumundan sonra mərkəzi indiki Tovuz olan, Gəncə ilə Tiflis arasındakı ərazidə məskən saldıqları, sonralar qriqoryanlıqı qəbul edib erməniləşdiklərini güman edirlər. Mənbələrə görə, VI əsrin ortalarında köçəri avarların təzyiqi ilə Ağstafa ilə Şəmkir arasında məskən salmış türkdilli döyüşkən sabir tayfaları, görünür sonradan xristianlığı qəbul etmiş, ərəblər burada möhkəmləndiyi dövrdə isə artıq erməniləşmişdilər. Elə buna görə də X əsrdə Azərbaycanda olmuş əl-İstəxri əs-siyavurdiya tayfasını erməni cinsindən (sınıf) olan "pozğun adamlar" kimi təqdim etmişdi.

Ərəb mənbələrinin tarixi Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi və danışdığı dil haqqında bu məlumatı, yəni yerli əhalinin azəri və arran dilindən başqa, xüsusilə ucqar və dağ rayonlarında onlarla (həmin mənbələrdə işlədilən 60-70 (72) və ya 360 rəqəmləri, sözsüz ki, dəqiq olmayıb, yalnız çoxluğa işarədir) dildə danışması, eləcə də fars və ya ərəb dillərini bilməsi tədqiqatçılar arasında müxtəlif rəylərə səbəb olmuşdur. Bəzi alimlər (məsələn, Z.Bünyadov) belə bir ehtimal irəli sürmüşlər ki, "ola bilsin, Arran əhalisinin bir hissəsi (albanlar) çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb ərəblərlə qaynayıb-qarışmış, sonralar isə səlcuq türkləri gəldikdən sonra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar. Arranın dağ rayonlarında yaşayan albanların digər bir hissəsi isə erməniləşməyə məruz qalmışlar". Eyni materialı araşdıran tədqiqatçılar (məsələn, Y.Yusifov) "Azərbaycanın Dərbəndə kimi ərazisində nə farslaşma, nə də ərəbləşmə olmamışdı" nəticəsinə də gəlmişlər.

Yerli əhali arasında ərəb və fars dillərinin işlədilməsini islamın burada yayılması ilə əlaqələndirən Y.Cəfərovun fikrincə, IX-X əsrlərdə albanlar arasında başlayan "kütləvi islamlaşma prosesi nəticəsində çox mühüm hadisə baş verdi: udindilli alban əhalisinin islamlaşması onun ərəb və fars dillərinə keçməsinə səbəb oldu". Yenə onun yazdığına görə, bu, "Şimali Afrikadan Orta Asiyayadək ərəblərin işğal etdikləri hər bir ölkədə gedən obyektiv və qanunauyğun etnosiyasi proses" idi.

Qeyd etməliyik ki, müsəlman mədəniyyətinin yüksək səviyyəyə qalxdığı, tədqiqatçıların "müsəlman intibahı" dövrü adlandırdığı X yüzildə islamı qəbul

etmiş hər bir müsəlman, hər şeydən əvvəl, dini icmanın üzvü, ondan sonra isə bu və ya digər yerin sakini, hər hansı xalqın nümayəndəsi olsa da, çox işdə əsas amil olan dini mənsubiyyət etnik mənsubiyyətə tam üstün gələ bilmədi. Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak edən və islamı qəbul etmiş müxtəlif millətdən olan xalqlarla ümumi "müsəlman" məfhumu ilə birləşən Azərbaycan əhalisinin müəyyən qismi, mənbələrin məlumatından göründüyü kimi, bütün Xilafət xalqlarının ünsiyyət vasitəsinə, kargüzarlıq və elm dilinə çevrilmiş ərəb dilini bəzi hallarda, hətta mükəmməl mənimsəsələr də öz ana dillərini də yadırgamadılar. Xilafətin "ərəbləşmiş" xalqlarından (suriyalılar, misirlilər və b.) fərqli olaraq islamı qəbul etmiş azərbaycanlılar yalnız müsəlmanlaşdılar. Hətta Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış ərəb qəbilələrinin nümayəndələri də tədricən öz doğma dil və adətlərini unudaraq həmdin və həmməslək olduqları türk əhalisinin artıq bu dövrdə üstünlük təşkil edən dilini, onun həyat və məişət tərzini qəbul etdilər. Lakin rəsmi (danışıq yox) dil kimi obyektiv olaraq Xilafətdə Əməvilərin hakimiyyətə olduqları dövrdə (750-ci ilədək) Sasanilərdən qalma fars və yeni siyasi qüvvənin dili olan ərəb dili, Abbasilərin hakimiyyətinin ilk illərində ərəb dili, İran şüubiyə hərəkatının gücləndiyi dövrdə isə bu dillə yanaşı yenidən fars dili işləndi.

XI yüzilin ortalarında Səlcuq yürüşü zamanı oğuzelinin, XII yüzilin ilk yarısında isə qıpçaqların Azərbaycana axını gücləndi. Əksəriyyəti türk-oğuz dili daşıyıcısı olan bu tayfalar çox keçmədən Azərbaycan ərazisində yaşayan və artıq bir-birinə qovuşmuş onlarla türk tayfa və qəbilələri ilə qaynayıb qarışdılar. Hələ bu oğuzların gəlişindən çox əvvəl Cənubi Qafqaz, Mesopotamiya və Kiçik Asiya ərazisində oğuz dil qrupuna mənsub olan tayfaların (onoğuzların, kəngərlərin və b.) məskunlaşması səlcuq yürüşündən sonra Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub hissəsində oğuzdilli türklərin üstünlüyünə, tədricən məhz bu dil qrupunun qalib gəlməsinə, türkdilli Azərbaycan xalqının hələ ərəblərin gəlişi ərzəsində başlayan formalaşma prosesinin tam başa çatmasına səbəb oldu. Lakin mənsəccə türk olan səlcuqların hökmranlığı heç də türk dilini Azərbaycan ədəbi dilinə çevirmədi. Fars dilinə üstünlük verən səlcuq hökmdarlarının, eləcə də Atabəylərin, Şirvanşahların saraylarında ünsiyyət yalnız fars dilində idi, kargüzarlıq da bu dildə aparılırdı. XII yüzildə belə Xaqani, Nizami kimi dahilərimiz məhz buna görə fars dilində yazırdılar¹. Lakin bu heç də o demək deyildi ki, dövrün şairləri danışdıqları Azərbaycan-türk dilində yazıb-yaratmamışlar. XI yüzilin görkəmli ədəbi və siyasi xadimi, uzun müddət Şamaxıda, Beyləqanda və Gəncədə dövlət işlərində çalışmış Məsud ibn Namdarın ərəb (arabiyə), fars (əcəmiyyə), türk (türkiyyə) və yerli (zimmiiyyə; bəlkə də alban - ?) dillərində şeir yazması haqqındakı məlumatı bunu təsdiq edir. Onu da qeyd edək ki, XI-XII yüzildə yaşayıb-yaradan sənətkarlarımız (Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami və b.) öz əsərlərində tez-tez türk dili mənasında "türki (torki)" məfhumu işlətmiş, fars dilində yazdıqları əsərlərində yeri

¹Fars dilinin geniş yayılması səbəbləri haqqında b a x: *XV fəsil*, § 6, Ədəbiyyat.

gəldikcə onlarla türk-Azərbaycan sözlərindən istifadə etmişlər¹.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə tarixi Azərbaycan ərazisində cərəyan edən dil, ərazi, mədəniyyət və iqtisadi əlaqələr vəhdəti zəminində yeni etnik birləşmənin - türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi başa çatır. Böyük axınla Azərbaycana gələn oğuz türklərinin bu prosesdə iştirakı isə Azərbaycan türklərinin səlcuq yürüşlərindən əvvəl başlayan formalaşmasını yalnız sürətləndirmişdi.

Bu prosesin başa çatması nəticəsində təqribən bugünkü Azərbaycan dilimizdə danışan və artıq əksəriyyəti təşkil edən xalqımızın təşəkkülündən sonra da Azərbaycan ərazisində, əvvəllər olduğu kimi, qafqazdilli və irandilli xalqlar yaşayırdılar. Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycanın etnik xəritəsi bu gün də min il əvvəlki cizgilərini saxlamışdır. Bu gün də Azərbaycan torpağında indi "əzsaylı xalqlar" adlandırığımız irandilli talışlar, tatlar, kürdlər və b., qafqazdilli udinlər, ləzgilər, xınalıqlar, buduqlar və b. yaşayırlar.

Tarixin gedişatı elə gətirib ki, Sasanilərin və ərəblərin ağalığı dövründə etnik, inzibati və coğrafi məfhumları özündə birləşdirən "Azərbaycan" adı IX-X əsrin əvvəllərində Xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar müxtəlif sülalələrin (yerli və gəlmə) başçılıq etdiyi ayrı-ayrı feodal dövlətlərinin yaranması ilə inzibati və tədricən etnik mənasını itirərək, yalnız coğrafi mahiyyətini saxladı. Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranan dövlətlər biri digərini əvəz etdi, bu dövlətlərin sərhədləri çox vaxt bilavasitə Azərbaycan hüdudlarını aşaraq bir neçə tarixi ərazini də özündə birləşdirdi. Beləliklə, sərhədlər dəyişdi, hökmdarlar dəyişdi, yalnız yerli əhali - azərbaycanlılar nə öz simalarını (bunu antropoloji araşdırmalar da sübut edir), nə də öz doğma dillərini dəyişdi.

¹Bax: *XV fəsil*, § 6

XI-XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

§ 1. MADDİ MƏDƏNİYYƏT

XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti öz inkişafının çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Bunu arxeoloji qazıntılardan tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları da sübut edir. Orta əsr abidələrində, xüsusilə şəhərlərdə aparılan qazıntılar əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bu dövrə aid mədəni təbəqələrin daha qalın olduğunu, həm də olduqca dolğun və zənginliyini nümayiş etdirir. İstər yer üzərində dövrümüzədək qalmış memarlıq abidələri (Bakı Qız qalası, Naxçıvandakı Möminə xatun və Yusif ibn Küseyr türbələri, Pirsaat çayı üzərindəki xanəqah və s.), istərsə də qazıntılarda aşkara çıxarılmış ictimai, dini, müdafiə və yaşayış tikintilərinin qalıqları göstərir ki, bu dövrdə tikinti texnikası xeyli təkmilləşmiş, inşaat-mühəndis sənətkarlığı artmış, tikintidə bədii üslublardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə işlədilən bəzək daşları və kərpiclər, eləcə də şirli kaşılar yaraşlıq binaların tikilməsi üçün böyük imkanlar yaratmışdı. Hətta müdafiə istehkamlarının belə bədii işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Beyləqanın XII əsrə aid aşkar olunmuş qala divarı və qala darvaza bürcləri göstərir ki, şəhərin müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə qala divarları bəzənmiş kərpiclə üzlənmiş, onun darvaza bürcləri və darvazanın tağüstü hissəsi zəngin dekorativ naxışlarla bəzədilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu dövrdə şəhərin qala darvazaları nəinki bilavasitə müdafiə əhəmiyyətinə malik idi, eyni zamanda memarlıq və incəsənət əsəri kimi mühəndis-konstruktiv quruluşuna, düşünülmüş plənına və bədii işlənməsinə görə dövrünün ən görkəmli memarlıq abidələri ilə müqayisə oluna bilər. Gəncə qazıntıları şəhərin bu dövr qala divarlarının, sahil bəndləri və körpülərinin yüksək memarlıq nümunələri olduğunu bütün aydınlığı ilə aşkara çıxarmışdır. Gəncə ustaları arxeoloji ədəbiyyatda "Gəncə hörgüsü" adı ilə məşhur olan xüsusi hörgü üslubundan istifadə etmişlər. Belə hörgüdə daş cərgələr bəzənmiş kərpic cərgələrlə əvəz olunur və tikintiyə xüsusi yaraşlıq verirdi. Şəhərlərdə müxtəlif tikinti materialından (məhrə, çiy və bəzənmiş kərpic, çaydaşı, əhəngdaşı və s.), quraşdırma hörgülərdən geniş surətdə istifadə olunmuşdur. Beyləqanın ən gözəl məscidi (Mil-Minarə) bu dövrdə tikilmişdir. Qazıntı materialları göstərir ki, fiqurlu daş və kərpicdən, xüsusilə kaşılardan nəinki ictimai və dini binaların, hətta yaşayış binalarının, həyətlərin, küçə və qala darvazalarının bədii işlənməsində geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Beyləqan qazıntıları zamanı aşkara çıxarılmış daxili həyətlərdən birinin üz divarları fiqurlu kərpiclərlə biri digərini təkar etməyən həndəsi örtüklərlə haşiyələnmişdir. Beyləqan, Gəncə, Bakı, Qəbələ şəhərlərində aşkara çıxarılmış quyuağzı örtükləri də daş və kərpiclə

bədii işlənmişdir. Şəhərlərin bu dövr təsərrüfat əhəmiyyətli başqa tikintiləri də yüksək sənətkarlığı əks etdirir. Şəhərlərin su təchizi qurğuları, kanalizasiya xətləri, sənətkarlıq ocaqları buna gözəl misaldır. Tünglərlə çəkilən mükəmməl su xətləri bəzən kərpic kanalların içərisi ilə qurulur (Qəbələ), bəzən əlavə qövsvari daş üzlük (Beyləqan) və yaxud kərpiclə (Gəncə) örtülürdü. Beyləqan qazıntılarında üçlük tüngləri və dirsək tünglərinə təsadüf edilmişdir ki, bu da su kəmərinin ancaq düz xətt boyunca çəkilmədiyini göstərir, lazım gəldikdə onu döndərməyə və əsas xətdən qollar ayırmağa imkan verir. Gəncədə və Bakıda aşkar olunan kəhriz su xətləri də yüksək mühəndis sənətkarlıq nümunələridir. Beyləqanın kanalizasiya xətti kvadrat kərpiclə tağbənd üsulu ilə hörülmuşdür. Orta əsr ustaları su kanalları və su kəmərlərinə nəzarət etmək, korlandıqda təmir etmək və su yolu tutulduqda onu təmizləmək üçün xüsusi hörülmiş quyular (Gəncə, Bakı, Beyləqan) və yaxud tüngləri özündə birləşdirən xüsusi küplərdən (Qəbələ) istifadə etmişlər. Beyləqanda, Qəbələdə sudurulducu hovuzlar, Topaqqalada su ehtiyatı üçün nəzərdə tutulan hovuzların qalıqları aşkar olunmuşdur. Əlincəqalada yağış suyu toplanan hovuzlar saxlanılmışdır. Beyləqanda böyük və kiçik ölçüdə hovuzlar (çalalar) və su kəmərləri vasitə ilə bir-birilə əlaqələndirilən tikinti qalığı aşkara çıxarılmışdır. Bu tikinti üçün səciyyəvi cəhət onun kvadrat bışmış kərpic və kirəc məhlulu ilə hörülməsi, bütün hovuz və çalaların içərisinin kirəc məhlulu ilə suvanmasıdır. Bu tikintidə sudan geniş istifadə olunduğu şübhə oyatmır. Abidənin gözəl simmetrik quruluşu, möhkəm hörgüsü və çox səliqəli suvağı vardır.

Qazıntılar zamanı şəhərlərdə xüsusi anbar otaqları aşkar olunmuşdur. Bakıda - İçərişəhərdə beş, Şamaxıda isə altı təsərrüfat küpü olan belə otaqlar qalmışdır. Şamaxıda küplərdən birində neft qalığı tapılmışdır. Qazıntı aparılan şəhərlərin əksəriyyətində (Şamaxı, Bakı, Qəbələ, Beyləqan və s.) sənətkarlıq emalatxanaları, o cümlədən dəmirçixanaların izləri aşkara çıxarılmışdır. Bunların, demək olar, hamısında dulus kürələri qalıqları da tapılmışdır. Beyləqanda aşkar olunmuş bir dulus kürəsi öz orijinal quruluşu ilə fərqlənir. Beyləqanda və Qəbələdə kirəc yandırmaq üçün istifadə olunan kürələr - quyular da aşkar olunmuşdur.

Qazıntılardan dəmirçi, misgər, zərgər alətləri, o cümlədən çəkiç, kəlbətin, iskənə, metal əritmək üçün odadavamlı gildən hazırlanmış qablar, metal qab hissələri və bəzək şeyləri üçün istifadə olunan qəliblər və s. tapılmışdır. Dəmirçilik sənətinə nümunə kimi hazırda Gürcüstanın Gelati monastırında bir tayı saxlanılan Gəncə darvazasını misal gətirmək olar; onu 1063-cü ildə yerli dəmirçi usta İbrahim Osman oğlu hazırlamışdı.

Qazıntılarda xeyli miqdarda kənd təsərrüfatında, dülgərlikdə, tikintidə və məişətdə işlədilən əmək alətlərinə (gavahın, oraq, bel, dəhrə, kətmən, kərki, bıçaq, həvəngdəstə, iynə, biz, qayçı, oymaq, mişar, dartı və s.) təsadüf olunur. Metal qablar (qazan, çıraq, vaz, cam və s.), tikinti materialları (mismar, çənbər, həcəmə və s.) adi tapıntılardandır. Tək və ikidırmaqlı heyvanlar üçün olan nallar, ayaqqabı nalları artıq bu dövrdə istifadə edilirdi. Misgərlər müxtəlif qablarla yanaşı, zəng və zinqirov, at ləvazimatı və qadın bəzək şeyləri, tərəzi gözləri, çəki daşları və s.

hazırlayırdılar. Dövrün zərgər işlərindən yadigar olaraq üzük, bilərzik, sırğa, medalyon, sancaq və s. nümunələrini qeyd etmək olar. Bunların hamısı texniki və bədii cəhətdən yüksək sənətkarlıqla hazırlanmışdır.

Şəhərlərdə aparılan qazıntıların XI-XII əsrin əvvəllərinə aid mədəni təbəqələri silah tapıntıları ilə də zəngindir. Müdafiə, əlbəyaxa döyüş, hücum silah növləri, demək olar ki, bütün şəhərlərdən tapılmışdır. Bunlara zireh, xəncər, qılınc, cida, nizə, mizraq, ox ucluqları misal göstərilə bilər. Ox ucluqları rombvari, tilli və yarpaqvari, nizələr yarpaqvari formadadır.

Daşışləmə sənətkarlığına nümunə olaraq çox səliqə ilə yonulmuş sütunaltlıqlarının (Gəncə), pəncərə şəbəkəsinin (Beyləqan) və demək olar, bütün şəhər qazıntılarında tapılan qiymətli daşlardan hazırlanmış üzük, üzük qaşları, asmaların adını çəkmək olar. Beyləqanda aşkar edilmiş bir kiçik daş lövhə üzərində kufi xətlə on iki imanın adı yazılmışdır.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də qazıntılardan tapılan ən kütləvi material saxsı məmulatdır. Bu dövrdə saxsı qab və kərpic-kirəmit bişirilən kürelər nəinki daha təkmil quruluşa malik olmasına, həm də müxtəfləşməsinə görə nəzəri cəlb edir. Kürələrin müxtəfliliyi, yəqin ki, onların cürbəcür qab və tikinti materialları (şar-konusvari qablar, şirli qablar, şirsiz qablar, kərpic, kirəmit və s.) bişirmək üçün istifadə edilməsindən, başqa sözlə desək, kürələrin bir növ ixtisaslaşmasından irəli gəlirdi. XI-XIII əsrin əvvəllərində dulusçuluqda baş vermiş ən böyük texniki nailiyyətlərdən biri su kəməri borularının (tünglərin), kaşığı və bəzək kərpiclərinin, gil məhəccərlərin və s. istehsalına başlanmasıdır. Bu dövrdə dulusçuların ustalıq məharəti xüsusilə saxsı qab istehsalında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Əvvəllər məlum olan saxsı qab növləri daha da müxtəfləşmiş, dövrün dəbinə uyğun olaraq formasında müəyyən dəyişiklik yaranmış, ən əsası, onların naxışı çox zənginləşmişdir. Şirsiz qablardan afta fa və bardaqların çiyin hissəsinin hazırlanmasında naxışlı gil qəliblərdən geniş istifadə olunması bunu gözəl nümayiş etdirir. Maraqlı burasındadır ki, belə qablardakı və qəliblərdəki naxışlar bir-birini təkrar etmir. Deməli, ustalar kütləvi istehsalı nail olmaqla bərabər, çeşid müxtəfliliyinə də böyük səy göstərmişlər. Ayaqlı qablara da ilk dəfə bu dövrdə təsadüf edirik. Adətən müsəlmanların mətəm məclislərində istifadə edilən "güləbdan" adlanan qablar da bu dövrün məhsuludur. Beyləqandan tapılmış bir ədəd bardaq bişirildikdən sonra üzəri qara mürəkkəblə (tuşla) başdan-başa yazılmışdır. Başqa növ qablar da (çıraqlar, şar-konusvari qablar, qazanlar, küplər və s.) formalarının kamilləşməsi və naxışlarının zənginliyi ilə əvvəlki dövrlərin qablarından fərqlənirlər.

Böyük təbəddülat şirli qabların naxışlanmasında baş verir. Bu əsrlərdə şirli qab istehsalı bədii sənətkarlığın müstəqil sahələrindən birinə çevrilir. Şirli qab istehsalı elə bir kütləvi şəkil alır ki, xırda və orta biçimli qablar, hətta küp kimi böyük qabların belə bəzi nümunələri başdan-başa şirli örtülürdü. Beyləqan qazıntılarında, hətta od üstünə qoyulan bəzi qazanların da şirli örtülmüş nümu-

nələrinə təsadüf edilmişdir. Şirsiz qablarda olduğu kimi, bu dövrün şirli qablarında da keyfiyyət, forma mükəmməlliyi və bədii quruluşca gözəllik özünü daha aydınlığı ilə göstərir. Cızma xətlərdən, qazıma xətlərdən, müxtəlif rənglərdən və hətta rənglərin üstündən cızma çəkməklə elə zəngin naxışlar yaratmışlar ki, bunlar indi də insanı öz gözəlliyi ilə valeh edir. Qabın qırmızı fonunda yaşıl rəngli lentlərlə haşiyələnmiş və parlaq qurğuşun şiri altından anqobun ağ rəngini əks etdirən həndəsi naxışlar Azərbaycan üçün daha səciyyəvidir. Bu üslubda hazırlanmış qablarda Beyləqan ustalarından Xəttab, Yusif, Ləşkəri, Əbül-Qasım, Həsən və Həməzən in adına təsadüf edirik.

Azərbaycanın dulmuş ustaları qələm və fırçadan getdikcə daha sərbəst istifadə etməyə nail olurlar, müxtəlif həndəsi, nəbati və təsviri naxışların kompozisiya və elementlərini əlaqəli şəkildə çəkmək, istər rəsmlərin formasını və istərsə də rənglərini lazımi dəqiqliyi ilə vermək imkanı əldə edirlər, hətta müxtəlif heyvan və quş təsvirləri, ov və oyun səhnələri yarada bilirlər. Qablarda həndəsi və nəbati naxışların hesabına gəlməyən müxtəlifliyi, istifadə olunmuş şirlərin ürəkaçan rəngarəngliyi ilə bərabər, Azərbaycan təbiətindən götürülmüş heyvanlar aləminin təsvirlərinə - ceyran, maral, qulan, vaşaq, şir, dağ keçisi, dovşan və s., habelə quş və balıq təsvirlərinə hər addımbaşı təsadüf edirik. Maraqlıdır ki, bu dövrdə dulmuş rəssamlar bu heyvanların, demək olar ki, hamısını təbii və canlı şəkildə verə bilmişlər; ceyran, maral və dovşanda çeviklik, oynaq, zəriflik, ürəkəlik kimi xüsusiyyət özünü göstərirdi halda, vaşaq və şirdə yırtıcılıq, dəhşətlik, qüvvətlik, vəhşilik və bu qəbildən olan digər xüsusiyyətlərin əks etdirilməsi üçün hər cür cəhd göstərmişlər. Eləcə də caynaqlı yırtıcı quşlar - şahin, qartal və s. gözəllik rəmzi olan qırqovul və tovuz quşundan fərqləndirilmişdir. Ustalar bu və ya digər naxışlar və təsvirin daha təsirli və canlı olması üçün rəng dekoru və texniki üsullardan məharətlə istifadə etmişlər. Ornament-naxış yaradıcılığı orta əsrlərin sonrakı dövrlərində də heç bir vaxt təkrar olunmayan səviyyəsinə yüksəlir.

Azərbaycanda XI əsrdən başlayaraq şirli qabların bəzilərinin altına ustalar öz möhürlərini basmışlar. Möhürlü şirli qablara qazıntı aparılmış bütün şəhərlərdə (Beyləqan, Gəncə, Qəbələ, Bakı, Şamaxı, Şabran və s.), bəzi yaşayış yerlərində (Bəndovan, Quşqona, Köhnə Vayxır və s.), qalalarda (Gülüstan) təsadüf olunmuşdur. Beyləqanda və Qəbələdə möhürlərin özləri də tapılmışdır. Dulmuş möhürlərinin əksəriyyətinin şəkilləri həndəsi fiqurlardan, göy cisimlərinin şərti işarələrindən, bəzən isə heyvan və quş təsvirlərindən (Qəbələ, Bakı, Bəndovan) ibarətdir. Maraqlıdır ki, Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində şirli qabların altına möhür vurmaq Azərbaycan üçün səciyyəvidir və yəqin ki, bu təsadüfi olmayıb müəyyən ictimai köklərlə bağlıdır. Möhürlər şəkil etibarilə bir neçə qrupa ayrılır. Lakin hər qrupun daxilində fərqləndirici detallara təsadüf etmək mümkündür. Bu detallara görə möhürlərdəki dəyişiklikləri və inkişafı izləmək olur. Möhürlər zəngin naxışlı və böyük ustalıqla hazırlanmış qablarla birlikdə, bəzən sadə naxışlı qablara da vurulmuşdur. Hər halda qablara möhür vurmaq halları təkcə qabın keyfiyyətindən asılı olmamışdır. Eyni tip möhürlə bəzən müxtəlif naxışlı,

hətta müxtəlif texniki üsulla işlənmiş qablar, bəzən isə əksinə, müxtəlif tip möhürlə eyni texniki üsulla işlənmiş qablar möhürlənmişdir. Şirli qabların altına möhür vurmaq XI-XIII əsrin əvvəllərində daha geniş yayılmışdı.

Arxeoloji qazıntılardan tapılan saxsı məmulatın böyük bir qrupunu fayans qablar təşkil edir. Fayans qabların əsas istehsal mərkəzləri, elmi ədəbiyyatda bir ənənə olaraq, İrənin Rey və Kaşan şəhərləri hesab olunur. Lakin Azərbaycan şəhərlərində qazıntılar zamanı tapılan fayans qablar o qədər çoxdur ki, bunların hamısını gətirilmə hesab etmək səhv olardı.

Qazıntılardan tapılmış fayans qablar müxtəlifdir. Bunlar forma etibarı ilə boşqab, kasa, bardaq, aftafa, küpə, heyvan və quş fiqurlarından ibarətdir. Qabların gili ağ və çəhrayı rəngdədir. Əsasən, kobalt şiri ilə örtülmüş və yaxud ağ qalay şiri fonunda tünd-göy və bənövşəyi zolaqlarla həndəsi, nəbati, heyvan təsvirləri ilə naxışlanmış qablar, ən çox isə kobalt və zər naxışlı qablar tapılır. Sonuncular nəbati rəsmlərlə naxışlanmış və yaxud onların üzərində müəyyən səhnələr təsvir olunmuşdur. Məsələn, heyvanların qaçışması, at üstündə qız təsviri, quşların döş-döşə dayanması, təmtəraqla bəzədilmiş fil, tovuz quşu, əjdahaların mübarizəsi və s. Ən çox yayılan bardaq qurub oturan qız şəkilləridir. Nizami Gəncəvinin poemalarından götürülmüş səhnələrə də təsadüf olunur. Beyləqandan Bəhram Gurun yeddi gözəl arasında təsviri, Gəncədən isə Bəhram Gurun ox ataraq ceyranın ayağını qulağına tikməsi səhnəsi olan fayans qablar tapılmışdır.

Fayans qabların xüsusi qrupunu Azərbaycana da İrəndən gətirildiyi heç bir şübhə doğurmeyən, arxeoloji ədəbiyyatda "minai" tipi ilə məşhur olan qablar təşkil edir. Əlbəttə, belə qablar az tapılır və hələlik, salamat nüsxələrinə təsadüf olunmamışdır.

Şəhər qazıntılarında, tək-tək də olsa, seladon adlanan saxsı qablara da rast gəlinir. Seladon ərəbcə "saladun", yəni "daş kimi möhkəm, bərk" sözündən götürülmüşdür. Belə qablar əsasən Çində istehsal olunurdu.

XI-XIII əsrin əvvəllərində şirli qabla bərabər şüşə istehsalı da xeyli artır. Arxeoloji qazıntıların həmin dövr təbəqələrindən tapılmış şüşə məmulatı nümunələrindən aydın olur ki, bu dövrün qabları, bəzək şeyləri forma və naxışlarına görə daha müxtəlifdir. Yeni texniki nailiyyətlər, xüsusilə üfurmə üsulu ilə şüşə qab hazırlamağın daha da təkmilləşməsi, rəngli şüşənin geniş istifadə olunması, yeni növ naxışların - bir rəngdə olan qaba başqa rəngli şüşə kütləsi ilə nazik və qalın sapaoxsar naxışların çəkilməsi, eşmə və dişli yapışdırılma bəzəklərin vurulması, möhürdən istifadə, yazı və inkrustasiyanın tətbiqi bu dövrün şüşə məmulatı üçün səciyyəvidir.

Bu dövrdə şüşə qablarla bərabər bəzək şeyləri - bilərzik, muncuq, üzük və üzük qaşlarının istehsalı da xeyli artır. Bunu arxeoloji qazıntılardan aydınlığı ilə görmək olur. Müxtəlif rəngli şüşə kütləsini (sarı, qırmızı, göy və s.) birləşdirib rəngarəng bilərzik hazırlamaq dövrün texniki yeniliyi hesab edilə bilər. Həmin vaxtlar bəzək şeylərinin rəng dekoru xeyli çoxalır. İndi şəffaf, mavi, göy, çəhrayı, sarı və qarışıq rəngli bəzəklərin sayı artır. Şar, silindr və badamı xatırladan muncuqlarla bərabər, tilli,

buğumlu və dilimli muncuqlardan geniş istifadə olunur. Gözmuncuğular hazırlanarkən şüşənin üzərində "gözlər" oyulmuş və həmin oyuqlar başqa rəngli şüşə kütləsi ilə doldurulmuşdur.

Sümükişləmə sahəsində də xeyli inkişaf olduğu arxeoloji materiallardan məlumdur. Mükəmməl və bədii formaya malik gözəl naxışlanmış sümük düymələrə, təsbeh muncuqlara, darağa, sancaqlara, üzüyə və s. rast gəlinmişdir. Beyləqandan tapılmış kağız kəsən bıçaq nadir tapıntı hesab olunmalıdır. Bıçaq qırmızı rənglə boyanmışdır. Qəbələdən sümükdən düzəldilmiş zər (nərd oyunu üçün) tapılmışdır.

Maddi mədəniyyətin böyük bir qrupunu, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, yenə də qəbir abidələri təşkil edir. İslam dininin Azərbaycanda yayılması ilə əlaqədar olaraq XI-XIII əsrin əvvəllərində bütpərəst dəfn adətləri ölkədə demək olar ki, sıradan çıxır, xristian adətləri isə xeyli azalır. Qəbirlərə əşya qoymaq yox dərcəsinə çatır; islam dininin yayılması ilə qəbirlərə ərzaq qoymaq mərasimi xeyrət verməklə əvəz olunur.

Sağ böyrü üstə üzü qibləyə dəfn adəti müsəlman qəbirlərinin bütün növlərində (sadə, torpaq, sərdabə, türbə və s.) hökm sürür. Sadə torpaq müsəlman qəbirləri Beyləqanda, Qəbələdə və digər abidələrdə, sərdabələr - Beyləqanda, Qəbələdə, Xaraba - Gilanda, türbələr, demək olar ki, əksər şəhərlərdə aşkar olunmuşdur. Müsəlmanın tabutda dəfn olunmasına Nizami Gəncəvinin qəbrini nümunə göstərmək olar.

Qəbirlərin üzərinə yazılı və naxışlı baş daşı və ya sinə daşı qoymaq geniş yayılır. Görkəmli şəxslərin qəbri üstündə türbələr inşa etmək də xeyli çoxalır. Belə türbələrin qalıqları Beyləqan, Bakı, Qəbələ və digər qazıntılarda aşkar olunmuşdur. Bir neçə yerüstü türbələr zamanımıza qədər qalmışdır. Dini abidələrə misal olaraq məscid, xanəqah, pır və s. qalıqlarını göstərmək olar. Dağ rayonlarında xristian - kilsə, sovməə, monastır nümunələri qalmışdır. Şamaxıda camə məscidin IX-XIII əsrlərə aid qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Bakıda "Sınıqqala" adlanan məscidin də köhnə məscid üzərində tikildiyi müəyyən edilmişdir. Beyləqanda "Mil-Minarə"nin yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Sikkə qalıqları XI-XIII əsrin əvvəllərində də kütləvi şəkildə tapılan maddi mədəniyyət qalıqlarındandır. Sikkə qalıqları ən çox Beyləqan, Gəncə, Qəbələ, Bakı, Naxçıvan, Şamaxı, Şabran şəhərləri və Gülistan qalasından tapılmışdır. Ən geniş yayılan Şirvanşahların və Eldənizlərin pullarıdır. Bu dövrdə gümüş pullar, demək olar ki, istifadədən çıxır, onlar mis pullar ilə əvəz olunur. Sikkə zərbində də dəyişiklik yaranır, düz və kobud formalı pullar buraxılır. Yerlərdə əsasən mis pullardan, beynəlxalq ticarətdə isə bəzən qızıl (Bizans, Səlcuq) pullardan istifadə olunmuşdur. Ərdəbildə, Beyləqanda mis pullar kəsildiyi müəyyən edilmişdir. Beyləqanda tapılmış dəfinələr içərisində bir dəfinə xüsusilə maraqlıdır. Bu dəfinədə 700-ə qədər mis sikkə olmuşdur. Bunların əksəriyyətini yerli pullarla bərabər Eldənizlərin Ərdəbildə və başqa cənub şəhərlərində kəsilmiş pulları təşkil

edir. Dəfinədə Əhər məliklərinin, Kiçik Asiya səlcuqlarının, Şirvanşahların və gürcü əmirlərinin sikkələri də var idi. Müxtəlif mənşəli mis sikkələrin (belə sikkələr məlumdur ki, zinət əhəmiyyəti daşıya bilməzdi) bir dəfinədən tapılması onların təkcə kəsildiyi yerlərdə deyil, daha geniş ərazidə dövriyyədə iştirakını təmin edirdi. Deməli, bu pullar feodal dövlətləri sərhədlərini azad surətdə keçə bildirdi.

Qazıntılardan tapılan yazılı materiallar tədqiq edilən dövrdə əhali arasında yazının daha geniş yayıldığını nümayiş etdirir. Qazıntı materialları içərisində yazılara ən çox saxsı qablar üzərində təsadüf olunur. Daş üzərində yazılara Bakı qazıntılarında rast gəlinmişdir. Bunlar əsasən inşaat yazılarıdır. Beyləqanda bir metal camın üzərində və şüşə qablarında da yazılara təsadüf olunmuşdur. Bir üzük qaşındakı daşa Məhəmməd peyğəmbərin və on iki imamın adları yüksək ustalıqla nəqş olunmuşdur. Bu dövrdə ərəb əlifbasının "kufi" xətti ilə bərabər "nəstəliq" xəttindən də geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Yerüstü abidələrdən görüldüyü kimi (Möminə xatun), qazıntılardan aşkara çıxarılan memarlıq abidələrində də daş üzərindəki yazılarla bərabər (Bakı-Abşeron memarlıq məktəbi), fiqur kaşılardan quraşdırılma yazılardan geniş istifadə olunmuşdur (Naxçıvan və Arran memarlıq məktəbi). Beyləqandakı Mil-Minarə ərazisində belə fiqur yazı kaşılarna hər addımbaşılı təsadüf olunur.

Yazıların kütləviliyini nümayiş etdirən, əlbəttə, saxsı qablar üzərindəki yazılardır. Belə yazılara Beyləqanda, Qəbələdə, Bəndovanda, Bakıda, Qax rayonunda və digər yerlərdə rast gəlinmişdir. Qab üzərindəki yazılar ustaların adları, qabın gələcək sahibinə xeyirxahlıq arzulayan ifadələr, lirik beyt və rübailərdən ibarətdir. İmzalı qablara Gəncə, Beyləqan və Qəbələdə rast gəlinmişdir. Hazırda Beyləqan qazıntılarında bu dövrə aid 15-dən çox dulusçu usta adı məlumdur. Yazılar adətən ərəb və fars dillərində yazılmışdır. Miqdar etibarilə bu dövrdə farsca yazılar daha çoxdur.

Beyləqandan tapılmış, əsasən, yüksək təbəqələrin süfrəsini bəzəyən gətirilmə fayans qabların üzərindəki yazılarla bərabər, daha aşağı təbəqələrin məişət həyatında işlədilən yerli sadə qabların da üzərində yazıların, xüsusilə lirik beyt və rübailərin olması, nəinki varlıların, həm də sadə əhali kütləsinin (sənətkarların, xırda tacirlərin və s.) öz dövrünə görə mədəni həyata can atdığını, onlardan müəyyən qisminin gözəl yazıb-oxumağı bacardığını göstərən dəyərli materiallardır.

Beyləqandan tapılmış bir şirsiz qab parçası üzərində tuşla böyük kvadrat çəkilmiş, sonra bu kvadrat doqquz kiçik xanalara bölünmüşdür. Həmin xanalara birdən doqquza qədər olan ərəb rəqəmləri elə düzülmüşdür ki, onları xanaların istər şaquli, istər üfüqi, istərsə də diaqonal cərgələri üzrə topladıqda, cəmi on beş rəqəmi alınır. Maraqlıdır ki, bu qab parçası həm də nömrələnmişdir. Yəqin ki, belə kvadratların başqa növləri də olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda "sehrli kvadratlar" adı ilə məşhur olan Beyləqan tapıntısı, tədqiq edilən dövrdə burada belə kvadratlardan

istifadə edildiyini göstərən əsaslı dəlildir. Bir çox alimlər (məsələn, Hacı Zeynalabdin Şirvani) "sehrli kvadratlar"ı hesab, astrologiya, sehrbazlıqla əlaqələndirir, vaxtilə onların daha çox tilsim kimi istifadə edildiyini göstərirlər. Avropada XIV əsrdən sonra yayılmış bu kvadratların Beyləqanda tapılmışı elm aləminə məlum ən qədim formalarından biridir.

§ 2. MEMARLIQ VƏ ŞƏHƏRSALMA

XI-XII yüzilin əvvəllərində yaranmış siyasi vəziyyət Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında da yeni dövrün başlanmasına səbəb oldu. Baş verən səlcuq yürüşləri bəzi şəhərlərin dağılmasına, köçəri təsərrüfatın genişlənməsinə gətirib çıxartsa da, şəhər həyatının ümumi inkişaf meylinin qarşısını ala bilmədi, əksinə, bu dövr Azərbaycanda şəhərlərin və şəhər mədəniyyətinin çiçəklənməsi və bununla bağlı olaraq memarlığın inkişafı ilə səciyyələnmiş oldu. Hələ Xilafət dövründə obyektiv amillər nəticəsində ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb edilmiş azərbaycanlılar yeni tarixi şəraitdə təşəkkül tapmış "yeni incəsənət" in yaratıcılarından biri oldular. Elmi ədəbiyyatda şərti olaraq səlcuq incəsənəti adlandırılan bu "yeni incəsənət" in vahid "səlcuq üslubu" məhz ayrı-ayrı xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların öz ənənələrini bir-birinə ötürmələri nəticəsində yarandı. Bu "yeni" incəsənət bütün müsəlman incəsənəti üçün xarakterik olmuş bir çox cəhətləri doğursa da, "təbii-coğrafi amillər və sosial-iqtisadi proseslər" ayrı-ayrı vilayətlərdə, o cümlədən tarixi Azərbaycan ərazisində biri digərindən müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənən memarlıq məktəblərinin yaranmasına səbəb oldu. Bu dövr memarlığımızın əsas üç üslub istiqamətini əks etdirən Şirvan-Abşeron, Naxçıvan-Marağa və Arran memarlıq məktəbləri, orta əsr Azərbaycan memarlığının sonrakı inkişafını müəyyənləşdirmiş oldu. XII əsrin 30-cu illərində yaranmış Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində olan İraqi Əcəm vilayətinin Həmədan və Qəzvin şəhərləri ətrafında formalaşmış Qəzvin-Həmədan məktəbi də Azərbaycan memarlığının ümumi inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Əldə olan material azlıq da etsə, tədqiqatlar bu dövrdə nisbətən kiçik başqa memarlıq ocaqlarının da olduğunu təsdiq etmək imkanını verir. Ümuminin bir hissəsi, bütün Azərbaycan memarlığının ayrıca bölümü kimi fəaliyyət göstərən bu ocaqların üslub istiqamətində lokal cəhətlər, o cümlədən regionun etnik və sosial quruluşu həlledici rol oynayırdı.

Əsas tikinti materialı yerli əhəngdaşı olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün daha dayanıqlı, sadə və çox vaxt asimmetrik kompozisiyalar, sayə memarlıq dekoru səciyyəvi olmuşdur. Daşla kərpicin birligə yanaşı işlədilməsi ilə tikilən Arran memarlıq abidələri qamətli kompozisiyası, daha zərif ayrıntıları və incə gör-

kəmi ilə Şirvan məktəbi nümunələrindən seçilirdilər.

Ən yüksək inkişaf mərhələsi Azərbaycan Atabəyləri dövləti çağına düşən, əsasən, biçmiş kərpicdən tikilən Naxçıvan-Marağa məktəbi abidələrinə bir sıra xüsusiyyətlər - binanın əsas tikinti kütləsi və üzlük örtüyünə ayrılması, üzləmə bloklarının işlədilməsi, gövdənin karkas sxemi, hər yandan fasadlı olmaq, dekorda həndəsi ornamentin üstünlüyü, şirli kərpiclərin işlədilməsi, epigrafikanın rolunun artması və s. xasdır.

Bu dövrün Azərbaycan memarlığı bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi olan kanonlara, vahid elmi-nəzəri sistemə söykənirdi. Bu birlik tikinti sisteminin müxtəlif sahələrində özümlü şəkildə üzə çıxdığı kimi, memarlıq bəzəyində səthlərin naxışlarla bəzənməsi şəkildə özünü göstərirdi. Memarlıq bəzəyində naxışdan (o cümlədən yazıdan) o çağacan görünməmiş bolluqla istifadə olunması dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatla bağlı idi.

Bu dövrün Azərbaycan memarlığı istər abidələrin say çoxluğu və tip zənginliyinə, istərsə də üslub yetkinliyinə görə əvvəlki dövr tikinti sənətindən xeyli fərqlənir. Məhz bu dövrdə islamın geniş vüsəti ilə əlaqədar dini-sitayiş məqsədli tikililərin, xüsusilə məscidlərin özlərinə məxsus quruluşları formalaşmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, "bu məscidlərin mehrablari önündə günbəzli salonun - məqsurənin olması səlcuq dövrünün monumental dini tikintiləri üçün səciyyəvidir". Monumental biçimlərlə işləndiyindən bizim dövrümüzdə daha çox bu məqsurələr gəlib çatmışdır. Ona görə səlcuq dövrü məscidləri elmi ədəbiyyatda həm də "səlcuq köşkü", "səlcuq məqsurəsi" adları ilə də tanınır. Bu məscid tipinin dövrün müsəlman dünyasının çox yerinə, o cümlədən Azərbaycana yayılması bu çağ dini tikililərin plan-məkan və konstruktiv həll baxımından, doğrudan da, köklü formalaşma prosesi keçirməsini əks etdirir.

Tədqiq edilən dövrdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisinin böyük şəhərlərində ucaldılan əzəmətli camelərlə yanaşı, kiçik məhəllə (o cümlədən kənd) məscidləri də vardı. Ərəb coğrafiyaşünas səyyahları (İbn Havqəl, əl-Müqəddəs) artıq X əsrdə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində (Şirvanda, Qəbələdə, Şəkidə, Varsanda. Təbrizdə, Dərbənddə, Ərdəbildə, Səlməsda, Urmiyada və s.) tikilmiş "gözəl came məscidlərin" adlarını çəkirlər. Bunlardan bu gün də yalnız bir neçəsi (Bakıda indi "Sinq qala" adı ilə məşhur olan üstündəki ərəbdilli kitabəyə görə hicri 471(1078-79)-ci ildə "əl-ustad ər-rəis Məhəmməd ibn Əbu Bəkr" in əmri ilə tikilmiş məscid, klassik memarlıq nümunəsi olan Ərdəbil came məscidi və s.) qalmış, bəziləri (məsələn, Mərənd, Urmiya came məscidləri) sonrakı dövrlərdə yenidən qurulmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Səlcuq imperiyasının çox yerində olduğu kimi Azərbaycanda da bu zaman monumental məscid tipi - came məscidi kvadrat biçimli ibadət salonu günbəzlə örtülən vahid model əsasında tərtib edilmişdir. Bu modelin bir qayda olaraq, bütöv saxlanılan güney divarında mehrab taxçası quraşdırılırdı. Qalan divarların hərəsində isə 2, ya 3 ədəd tağ gözləri açılırdı. Maraqlı burasıdır ki, bu dövrün ümumi prinsiplərini əsas tutan azərbaycanlı sənətkarlar yaratdıqları abidələrdə yerli

özünəməxsusluğu da tətbiq etmiş, bənzərsiz sənət əsərləri yarada bilmişdilər.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan memarları şəhərsalmanın inkişafı ilə əlaqədar öz gözəlliyi ilə seçilən saraylar, qəsrlər, karvansaralar, körpülər, eləcə də qalalar, türbələr və b. tikililər ucaldırdılar.

Siyasi vəziyyətin qəlizliyi bu dövrdə mövcud müdafiə qurğularını daha da möhkəmlətmək, yeni qala və qəsrlər tikmək zərurətini meydana çıxarmışdı. Mənbələr bu dövrün öz alınmazlığı ilə ad çıxarmış bir çox məşhur qalasının adını qoruyub saxlamışdır. Onların yalnız bir neçəsi zamanın sınağından çıxaraq, bu günümüzdə yetişib bilmişlər. XIII yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş ərəb alimi Yaqut əl-Həməvi onun "çoxlu qalaları"nı xüsusi qeyd edir. Bunlardan məşhur Abşeron qalalarını, Naxçıvanın Əlinçə, Təbrizin Dizmar, Ruyindiz (Ruindej), Xalxalın Firuzabad və b. qalalarını göstərmək olar.

Tədqiqatlar dövrün müdafiə qurğularını qala divarlarından və qalalardan (qəsrlərdən) ibarət iki qrupa bölməyə imkan verir.

Şəhərlərin qala divarları adətən Azərbaycanın bu və ya digər orta əsr memarlıq məktəbinin xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, onların ümumi memarlıq görkəminə uyğunlaşdırılırdı. Şamaxının, Bakının, Gəncənin, Təbrizin divarları buna misal ola bilər.

Müdafiə qurğularının ikinci qrupunu təşkil edən qala-qəsrlərin ən mühümləri Abşeron yarımadasında inşa edilmişdi. "Abşeron qəsrləri" adlanan bu kompleksə yerli hakimin, yaxud qoşun başçısının sarayı, məscid və qısamüddətli sığınacaq üçün nəzərdə tutulmuş qala daxil idi. Bu qəsrlərin ən qədimi, üstündəki daş kitabəyə görə, 1187-ci ildə tikilmiş kvadrat planlı Mərdəkan qəsidir. Ondan bir qədər aralıda uçalan dairəvi baş bürcü Mərdəkan qalası isə üstündəki yazıya görə 1204-cü ildə Şirvanşah Gərşəsbın dövründə tikilmişdir.

Miqyas və memarlıq həllinə görə ərazisində olduğu kəndin əhəmiyyətini əks etdirən hər bir qəsir qonşu kənd qalaları ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərmişdir.

Abşeron abidələri içərisində ən möhtəşəmi tikilmə tarixi haqqında bu gün də mübahisələrin kəsilmədiyi Bakı Qız qalasıdır. Alimlər onun yaşını Şumer dövründən tutmuş e. XII yüzilinədək müxtəlif dövrlərə aid edirlər. Qız qalasının funksiyası barədə də biri digərinə zidd rəylər irəli sürülür. Bununla belə, tədqiqatçıların əsas və səlahiyyətli qrupu bu qalanın müdafiə məqsədi daşdığına, onda bu məqsədlə tikilmiş qüllətipli qalaların səciyyəvi cəhətləri (divarların çox qalın - aşağıda 5 m, yuxarıda 4 m olması, birinci və ikinci mərtəbə arasında pilləkən quraşdırılması, divarın içində, ağız üçüncü mərtəbəyə açılan su quyusunun qazılması, gövdəsinə bitişik bürcü qala divarının getməsi, iç məkan quruluşu baxımından Abşeron qəsrlərinin dairəvi qüllələri ilə bir olması və s.) olduğunu təsdiq edir.

Qız qalası qaya üzərində tikilmişdir. Ucalığı (30 m) və xarici görkəmi ilə Azərbaycanın müdafiə qüllələri içərisində bənzəri olmayan bu qalanın, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilkin tarixi və tikilmə məqsədi dəqiq müəyyənləşdirilməsə də,

onun XII yüzildən Bakının müdafiə sistemində daxil olduğu və Şirvanşahların ən möhkəm qalalarından biri olduğu şübhəsizdir.

Azərbaycan memarlığının XI-XII əsrlərdə sürətlə inkişaf edib, biçimlənən memarlıq tiplərindən ən bitkini qülləvari türbələrdir. Dünya memarlığında insan xatirəsini monumental abidələrdə əbədiləşdirməyin ən uğurlu örnəklərindən olan bu xatirə tikililərinin Azərbaycan ərazisində ən qədimlərindən biri 1148-ci ildə Marağa şəhərində tikilmiş qülləvari Qırmızı günbəz türbəsidir. Bu dəyərli memarlıq abidəsi ikiqatlı olub, həm sərdabə, həm də üst qülləsi planda kvadrat biçimlidir. Azərbaycan memarlıq bəzəyində kaşı işlədilməsinin ilk bəlli örnəyi bu türbədədir. Firuzəyi rəngli kaşılı kərpiclər baş fasadın naxış kompozisiyasını xeyli zənginləşdirmişdir.

Təkcə Azərbaycanın deyil, islam ölkələrinin ən uca və incə kompozisiyalı türbələrindən biri dövrün məşhur memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının 1186-cı ildə Naxçıvan şəhərinin qərb hissəsində ucaldığı, indi də öz gözəlliyi və əzəməti ilə nəzəri cəlb edən, elin yaddaşında "Atabəy günbəzi" adı ilə qalan Möminə xatun türbəsidir. Azərbaycanın qülləvari türbələri içərisində bəlkə də ən gözəli olan bu türbə özünün iri ölçüləri, monumental biçimləri, dinamik silueti ilə böyük bir memarlıq kompleksinin dominantı idi. Bişmiş kərpicdən hörülmüş abidə zəngin naxışlarla bəzənmiş xırda kərpiclərlə üzlənmişdir. Bu türbənin prizma şəkilli binası ilə onun çadır örtüyü arasındakı məkan, fiqurlu hörgü şəklində yerinə yetirilmiş yazı vasitəsilə həll edilmişdir. Məqbərənin yeraltı hissəsində formaca onguşəli olan, bədii baxımdan zəngin tərtibata malik sərdabə vardır.

XIX əsrə aid rəsm əsərlərindən və fotosəkillərindən belə görünür ki, Möminə xatun məqbərəsinin yanında hazırda mövcud olmayan əzəmətli tikililər, o cümlədən camə məscidi yerləşmişdi.

Həmin dövrün məşhur tikililərindən biri də memar Əcəminin hələ 1162-ci ildə "şeyxlər başçısı" Yusif Küseyir oğlu üçün tikdiyi türbədir. Bu türbənin həm əsas tikintisi, həm də bəzək hörgüsü bir materialla - keyfiyyətli bişmiş (qırmızı) kərpiclə işlənmişdir. Türbə ikiqatlı olub, hər iki qatı planda səkkizbucaqlı biçimdədir. Yer altında salınmış sərdabə səkkizüzlü plana uyğun ortası yastı olan günbəzlə örtülmüşdür. Məqbərənin bucaqlarındakı həndəsi bəzəklər köndələnində düzülmüş kərpiclər əsasında əmələ gətirilmişdir. Usta, rəngli material əlavə etmədən işıq və kölgənin maksimal bədii effektinə nail olmağa çalışmışdır.

Dini və xatirə memarlığında böyük uğurlarla yanaşı, XI-XII yüzillər mülki binaların tikintisində də irəliləyişlər vardı. Belə tikililərin tip zənginliyi dövrün qaynaqlarında memarlıq tikinti fəaliyyəti ilə bağlı məlumatdan, bina adlarından məlum olur. Bunlardan müxtəlif saray və köşkləri, dövlət binalarını, şəfəxanaları, o cümlədən dövrün abidələri içərisində aydın tipoloji bütövlüyü ilə seçilən və xüsusi qrupda birləşən körpüləri qeyd etmək olar.

Mürəkkəb relyefli yer quruluşu, ərazisində çayların sıx şəbəkəsi Azərbaycanda çoxlu körpülər tikilməsinin ilkin amilləridir. Bu körpülər ölkədəxili

əlaqələri çətinləşdirən maneələri azaltmaqla yanaşı, beynəlxalq ana ticarət yollarında da rahat gediş-gəlişi təmin etmək məqsədilə salınmışdı. Onlardan dövrümüzədək az-çox sağlamat qalmışları həmin tarixi dövrün cəsarətli tikinti texnikası nümunələri kimi diqqəti cəlb edirlər. Körpülər həm strukturuna, həm də ölçülərinə görə böyük rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bu, ilk növbədə, onların təyinat xarakteri və salındıqları yerlərə uyğunlaşdırılması xüsusiyyətləri ilə izah oluna bilər.

Araz çayı üzərində salınan körpülərdən ən məşhuru on bir və on beş aşırımlı Xudafərin körpüləridir. İri çaydaşlarından tikilmiş on beş aşırımlı körpü inşaat mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirir. Onun tikilməsi zamanı Azərbaycan inşaat texnikasına xas olan üsullar nəzərə alınmışdır. Körpü dayaqlarının çayın yatağındakı daşlar üzərində yerləşməsi onu təbiətlə üzvi şəkildə bağlamışdır. Bu üsul memarlıq probleminin həllini müəyyən etmişdir. Körpünün tağvari aşırımları müxtəlif ölçülərə malikdir.

Körpünün hərtərəfli tədqiqi onun dəfələrlə təmir edildiyini təsdiq edir. Alimlərin fikrincə, bu körpünün zamanəmizdək hişz olunmuş görkəmi XIII əsrə aiddir. Lakin yazılı mənbələr Araz çayı üzərindəki on beş aşırımlı Xudafərin körpüsünün VII əsrdə tikildiyini göstərir.

On bir aşırımlı körpüdə də təbii şəraitlə uzlaşdırmanın səciyyəvi üsulu təkrar olunur. Bu körpünün də dayaqları çayın yatağındakı qayalıqlara söykənmişdir. İri daş lövhələrdən tikilmiş körpünün tağları kamanşəkilli və ölçü baxımından müxtəlifdir.

Azərbaycanda ilkin quruluşunu saxlamış yeganə çoxaşırımlı körpü Qazax elindəki Qırmızı körpüdür. XII əsrin yadigarı olan bu möhtəşəm abidə el arasında "Sınq körpü" adı ilə tanınır. Körpünün uzunluğu 175 metrə yaxın olsa da, cəmi dörd aşırımlıdır. Belə aşırım azlığının bir səbəbi körpünün sahil bölümlərinin içərisində geniş yerləşmələrin qurulması, o biri səbəbi isə, görünür, çay yatağının geoloji quruluşu ilə bağlı olaraq tağ aşırımlarından ikisinin xeyli böyüklüyüdür.

Körpünün keçid hissəsində eni 4,3 metr, sahilində isə 12,4 metrdir. İri dalğakəsici çay daşları və sahil dayaqları müxtəlifşəkilli kamanvari tağlarla birləşdirilmişdir. Sahil bölümlərinin içərisində iri karvansaraların olması körpünün ticarət-karvan yolunda böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Araz çayı vadisindəki qədim məskənlərdən birinin yerində yaranmış orta əsr Cuğa şəhəri dar çay dərəsində, müasir Culfa şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi. Bu şəhərin yanında Arazın üstündə karvan yolu istiqamətində salınan eyni adlı körpü Cuğanı iri ticarət qovşağına çevirmişdi. Vaxtilə orta əsr müəlliflərinin "dünya körpülərinin ən gözəli" adlandırdıqları Cuğa körpüsündən bugünkü günümüzədə ancaq onun dayaqları qalmışdır. Lakin bu viranə qalıqlar da körpünün bir vaxtkı əzəmətindən, onun inşaat texnikasının yüksəkliyindən soraq verir.

Gəncəçay üzərindən atılmış üç çoxaşırımlı körpünün də indiyə ancaq dayaqları və kiçik fraqmentləri qalmışdır. XI-XII yüzilin abidələri olan bu körpülər orta əsr Azərbaycanının nadir mühəndis qurğuları hesab edilir. Körpülərdən ikisi şəhər qalasının - şəhristanın hissələri arasında, çay axarının aşağısında olanı isə

bayır şəhərin iki sahili arasında gediş-gəlişi təmin edirmiş. Körpülərin dövrü müzə gəlib çıxmış qalıqları, eləcə də XIX əsrdə çəkilmiş bir əski fotosəkil (fotoda körpünün beş tağı əks olunmuşdur, araşdırıcılar isə onun doqquzadımlı olduğunu sübut edirlər) onların Azərbaycan körpü memarlığının monumental əsərlərindən olduqlarını təsdiq edir.

Tədqiqat və araşdırmalar XI-XIII yüzillərin əvvəlləri dövrünü Azərbaycan memarlığı tarixində dönmüş mərhələsi sayır. Bu dövrün geniş tikinti işləri Azərbaycan memarlığını yeni bina tipləri (qülləvari türbə, mədrəsə), konstruktiv fəndlər (ikiqatlı günbəzlər, mərkəzi dayaqlı tağ örtüyü), memarlıq elementləri (dairəvi minarə, ikiminarəli baştağ), memarlıq bəzəyi vasitələri (həndəsi ornament, şirli körpüc, bloklarla üzəmə) və s. ilə zənginləşdirdi. Bu zaman ölkənin əsas bədii-mədəni dairələrinin lokallaşması prosesi başa çatır, memarlıq mərkəzləri müəyyənləşir, eləcə də Azərbaycanda memarlıq yaradıcılığı üçün ümumi olan vahid üslub sistemi qərarlaşır.

§ 3. DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT

XI-XII əsrlər ərzində Azərbaycan xalqı bir çox yüksək səviyyəli bədii sənətkarlıq nümunələri: saxşı, kaşı, zərgərlik, xalça, parça və s. yaratmışdır ki, bunların bir çoxları hazırda dünya muzeylərində nümayiş etdirilir. Aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət növləri arasında bədii keramika aparıcı yer tuturdu. Müəyyən olunmuşdur ki, monqollara qədərki dövrdə Azərbaycanda bir neçə dulusçuluq mərkəzi vardı. Həmin mərkəzlərdə məişətdə işlənən dulusçuluq məmulatı, həm də binaların üzənməsi üçün zəruri olan inşaat materialları hazırlanırdı.

Beyləqan, Şamaxı, Qəbələ, Gəncə, Bakı, Naçıvan, Şabran, Şəmkir, Təbriz, Marağa şəhərləri bu dövrün daha çox tanınmış keramika istehsalı mərkəzləri idi. Beyləqan şəhəri Azərbaycanın ən iri keramik istehsalı mərkəzlərindən olmuşdur. 1953-1968-ci illər ərzində bu şəhərin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıları nəticəsində geniş və maraqlı material aşkara çıxarılmışdır: tədqiqatçılar çoxsaylı, əla keyfiyyətli, bəzəyi ilə seçilən, müxtəlif formalı dulusçuluq əşyaları əldə etmişlər. Burada dulusçuluq sobalarının, qəliblərin, möhürlərin hifz olunması xüsusilə mühüm cəhətdir. Orta əsr ustalarının adları həkk edilmiş bəzi əşyaların tapılması Beyləqan dulusçuluq məmulatının dəyərini artırır.

Bu dövrdə Azərbaycanda hazırlanmış keramika məmulatı maye tutumlu və tutumsuz qruplara bölünə bilər. Maye tutumlu keramika məmulatı naxışlarının zənginliyi

ilə diqqəti cəlb edir. Həmin məmulata iki görkəmdə (şirli və şirsiz) təsadüf olunur. Şirlənmiş maye tutumlu məmulat Azərbaycan bədii keramikasının yüksək texniki nailiyyəti idi. Keramika məmulatının ağ və yaxud sarımtıl şirlə boyanması əşyanın bəzədilməsi üçün xüsusilə əlverişli şərait yaradırdı. Bəzək müxtəlif texniki üsullarla tətbiq edilirdi. Həkkətmə, möhür, kəsmə, qabarıq yapmalar, təsvirləmə daha səciyyəvi və çoxişlənən texniki üsullar olmuşdur.

Keramika məmulatının bəzədilməsi naxış formalarının və motivlərinin yüksək bədiiliyi ilə də fərqlənirdi. Naxış kompozisiyaları, bəzəklərin ayrı-ayrı motivləri keramika əşyalarının məzmununu həmişə aydınlaşdırır, əşyaların məişət təyinatının yadda saxlanılmasına yardım edirdi. Azərbaycanda hazırlanmış məmulatın bəzədilməsindəki naxış üslubu parlaq şəkildə ifadə olunurdu və zamanın ümumi mədəni həyatı ilə üzvi əlaqə şəraitində inkişaf edirdi. Dekorativ-tətbiqi incəsənətin digər növlərində olduğu kimi, dulusçu ustaların məmulatı bəzəmək şində də başlıca yardımçı zəmin təbiət, mühit idi. Ətrafda təsadüf olunan hər şey (bitki, heyvan, quş, müxtəlif məişət əşyaları, məmarlığa xas olan cəhətlər və s.) bu dövrün keramika məmulatının bəzəyində öz əksini tapırdı.

Keramika ustaları hazırladıkları məmulatın üzərində naxışlı motivlərdən başqa böyük zövq və məharətlə müxtəlif süjetli təsvirlər də çəkirdilər. Məişət üçün zəruri olan, maye tutumlu keramika xüsusilə gözəl bəzədilirdi. Keramika məmulatının bu növünün bəzəyində spiralşəkilli nəbati naxışlar mühüm yer tuturdu.

Əsasən nəbati təsvirlərdən ibarət olan naxış kompozisiyaları (məsələn, Beyləqan keramikasında təsadüf edilən) aşağıdakı prinsip üzrə qurulurdu: öncə keramika məmulatının üzəri bir-birinə hörülmüş enli, lentşəkilli iplərlə (əsasən yaşıl rəngli) örtülürdü. Bu iplər bəzədilməsi nəzərdə tutulan məmulatı hissələrə ayırırdı. Bundan sonra usta zərgər dəqiqliyi ilə iplərlə örtülmüş səthin boş qalmış hissələrini nəbati səciyyəli, müxtəlif spiralvari təsvirlərlə bəzəyirdi. Nəticədə ikiqatlı naxış kompozisiyaları alınır. Məmulatın üzərindəki şirin yenidən emalı yeni rəng çaları yaradır və ikiqatlı naxış kompozisiyasının alınması təsəvvürü meydana gəlirdi. XI-XII əsrlərdə nəbati naxışların işlənməsi üsulu da dəyişdi. Əgər erkən dövrlərin keramika məmulatı ensiz rəsmlərlə seçilirdisə, bu dövrdə nəbati naxışlar bir qədər geniş, iri idi. Erkən tarixi dövrün keramika məmulatının üzərindəki rəsmlər təsvir zamanı alınmış ləkələrin parlaq rəngarəngliyi ilə az uzlaşırdı. XI-XII əsrlərdə isə rəsmlər məmulatın boyanması ilə daha çox əlaqədar idi.

Heyvan, quş və insan təsvirləri bu dövrün Azərbaycan keramikasının bəzəyində geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Lakin heyvan və quş təsvirlərinə daha çox təsadüf edilir, həmin təsvirlər gerçəkliyə daha yaxın formada verilir. Keramika məmulatı üzərində insan təsvirləri nisbətən az idi. İnsan təsviri adətən fincanların və boşqabların dibində, iri planda, nəbati naxışlar içərisində verilir. At, dəvə, dovşan, ceyran, maral, şir, bəbir təsvirlərindən keramika məmulatının bəzədilməsində daha çox istifadə olunurdu.

Süjetli rəsmlərlə bəzədilmiş məmulat XI-XII əsrlərin Azərbaycan

keramika sənətinin maraqlı qrupunu təşkil edir. Bu dövrdə ustaların müraciət etdikləri mövzu dairəsi çox da geniş deyildi: əsasən ov səhnələri, Firdovsinin və Nizaminin əsərlərindən əxz olunmuş fraqmentlər təsvir edilirdi. 1954-cü ildə Öranqala (Beyləqan) şəhərgahından tapılmış, XII əsrə aid olunan boşqablardan birinin üzərində ova çıxmış atlı təsvir edilmişdir. Rəsm boşqabın təxminən bütün sahəsini əhatə edir. Atlı zəngin ov ləvazimatına malikdir. Ova çıxmış şəxs yaşıl paltardadır, nazik qurşaq taxmışdır. Atlının başında qızılı-sarı rəngli, şişuclu tac vardır. Tacın yuxarı kənarları daxildən bənövşəyi nöqtələrdən ibarət olan dairelərlə əhatə edilmişdir. Bu motiv paltarın bəzək motivi ilə uzlaşır.

Atın üzərində oturmuş, əhliləşdirilmiş gepardin (xallı pələngin) təsviri də keramika məmulatının bəzəyinin diqqəti cəlb edən cəhətlərindəndir. Qeyd olunmuş ayrı-ayrı cəhətlər təsdiq edir ki, boşqabın içində ali mövqeyə malik olmuş şəxs (bəlkə də Səlcuq sülaləsi nümayəndələrindən biri) təsvir olunmuşdur.

1984-cü ilin arxeoloji qazıntıları zamanı Şamaxı şəhərinin orta əsrlərə aid olan hissəsində, sənətkarlıq məhəlləsində XII əsrdə hazırlanmış maye tutumlu keramika məmulatının nadir fraqmenti tapılmışdır. Şirvanlı döyüşçünü təsvir edən bu məmulat yüksək sənətkarlıq nümunəsidir.

"Beyləqanlı Nəsinin əməli" yazısı olan fincanın qırığı üzərindəki rəsm də diqqəti cəlb edir. Bu fraqmentdə kəsmə (oyma) üsulu ilə iri miqyasda cövkan oynayan süvari təsvir edilmişdir. Atlının sifəti hiş olunmamışdır. Əsilzadə süvarinin təsvir olunduğu fincanla müqayisədə bu fincan üzərindəki rəsm realizmi ilə fərqlənir. Həm süvarinin, həm də atın təsviri zamanı realizmə daha çox əməl edilmişdir.

Azərbaycanın məişət keramikasında geniş surətdə təmsil olunmuş təsvir motivləri bütövlükdə onu ölkənin orta əsr dekorativ incəsənətinin inkişaf etmiş sahəsi kimi səciyyələndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanla qonşu olan ölkələrin heç birinin keramika sənətində rəsmlərin (xüsusilə süjetli təsvirlərin) bu cür genişliyinə, rəngarəngliyinə təsadüf edilməmişdir. Azərbaycan ustalarının bədii keramika üzərindəki rəsmlərinin üslub xüsusiyyətləri onların daha erkən dövrlərin mövzu və üsullarından faydalandıqlarını sübut edir. Məsələn, usta Nəsinin hazırladığı fincan quruluş baxımından şah Şapurun vəhşi heyvanları ovlaması təsvirini saxlamış gümüş Sasani boşqabına çox yaxındır. Lakin Sasani dövrünün bədii metalışləmə əsərlərindəki mövzudan istifadə etmiş yerli dulusçu ustalar əski ənənəni təkrarlamamış, onu yerli incəsənət ruhunda işləmiş, ona yeni məzmun vermişlər.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənubunda da bədii keramikanın maraqlı nümunələri öz gözəlliyi və zənginliyi ilə fərqlənir. Quş təsvirləri burada tapılmış məmulatın üzərindəki rəsmlərdə üstünlük təşkil edir.

Londondakı Viktoriya və Albert muzeyində saxlanan qartal təsvirli boşqab XI əsrə aid olunan Ağkənd keramikasının gözəl nümunəsidir. Bu məmulatın təbii dairəsində qartalın gerb formasında miqyaslı təsviri vardır. Qartalın geniş sinəsi və böyük, qüvvətli qanadları var. Həmin təsvirin xarici hissəsi dairənin daxili konturu ilə təməsdədir. Belə təsəvvür yaranır ki, təsvir olunmuş qartalın bütün gücü məmulatın

çərçivəsini genişləndirmək üçün cəmləşmişdir.

Bu dövrdə ustaların yaradıcılıq təxəyyülü nəinki keramika məmulatının hazırlanması və bəzənməsi sahəsində, habelə daşın bədii cəhətdən emalında da gerçəkləşdirilirdi. Gözəl daş ehtiyatlarına malik olan Şirvanın, xüsusilə Abşeronun ustaları bədii oymanın daha maraqlı əsərlərini işləmişlər. Şirvan, Abşeron daşı çox asanlıqla emala məruz qalır. Abşeron yarımadasında XI-XII əsrlərə aid olan xeyli maraqlı bədii oyma sənəti nümunələri hiyf edilmişdir. Bakı şəhərinin sahil hissəsində yerləşən Məhəmməd məscidinin minarəsi (1078-1079-cu illər), XI-XII əsrlərə aid edilən bir sıra qəbirüstü daşlar və sənduqələr bu cür abidələrdəndir.

Məhəmməd məscidinin minarəsi Bakının ən erkən səcdəgahlarındanır. Bu abidənin təsvirləri daş üzülklər üzərində həkk olunmuşdur. Həmin daşlar müəzzin üçün nəzərdə tutulmuş kiçik eyvanı ("şərəfə"ni) əhatə edir. Bu təsvirlər təkrar olunan çoxbucaqlı fiqurlardan, altıbucaqlı ulduzlardan və bir-birindən eyni məsafədə yerləşən motivlərdən ibarətdir. Minarənin ciddi həndəsi oyma naxışları Qurandan əxz olunmuş kufi yazısı ilə canlanır, həmin yazı stalaktit kamizinin altında yerləşdirilmişdir.

Bu cür naxışlı rəsmlərdən XI-XII əsrlərin Bakı qəbirüstü abidələrinin tərtibində çox istifadə edilmişdir. Həmin abidələr Şirvanşahların Bakıdakı saray kompleksinin muzeyində və Gürcüstanın dövlət muzeyinin Armazisxevidəki Məxet filialında saxlanmaqdadır. Qəbirüstü abidələr çox zaman bədii təsvirli nəbati rəsmlərlə, habelə rəmz və emblemlə səciiyyəli naxışlarla zənginləşdirilirdi.

Azərbaycan ərazisində dəmirin, misin, gümüşün, qızılın və digər metalların olması bu yüzillərdə dekorativ-tətbiqi incəsənətin daha bir növünün - metalın bədii emalının geniş şəkildə yayılmasına şərait yaratmışdı. Bu dövrün metal məmulatı nümunələri kifayət qədərdir, muzey kolleksiyalarında və xarici ölkələrdəki şəxsi kolleksiyalarda mühafizə olunmaqdadır. Bunlar əsasən məişət əşyalarıdır (boşqab, qazan, küp, çıraqlar, habelə inək, quş, sinkretik quruluşlu müxtəlif əşyalar), dekorativ əhəmiyyətə də malikdir. Azərbaycan bədii metal sənəti nümunələri arasında Şirvanda hazırlanmış fiqurlu bürünc məmulatı böyük elmi dəyərə malikdir. Nəzərdən keçirilən dövrün, Azərbaycan bürünc plastikasının elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, həmin nümunələrin olması ilə islam dövründə müsəlman Şərqiində fiqurlu qabların olduğunu inkar edən tədqiqatçıların müddəaları təkzib olunur, əks müddəanın gerçəkliyi isbat edilir.

Məişət əhəmiyyətinə malik olmuş Azərbaycan bürünc plastikası nümunələri arasında aparıcı mövqə sənətsünaslıq elmində geniş surətdə məşhurlaşmış, Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajının kolleksiyasında saxlanan, XIII yüzilin əvvəlində (1206) Şirvanda hazırlanmış bürünc lüləyinə məxsusdur. Açıq rəngli bürüncdən hazırlanmış bu lüləyin, quruluş baxımından bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı olan üç ünsürdən ibarətdir: inək, inəyi əmən buzov və dolçanın dəstəyi funksiyasını daşıyan kiçik şir fiquru məmulatın həmin üç ünsürüdür. Quruluşun mərkəzi fiqurunu təşkil edən inək sakit dayanmış, başını qaldırmış vəziyyətdədir. İnəyin zıncırovlu boğazlığı vardır. İnəyin ağzında lüləyindəki

mayenin boşaldılması üçün deşik açılmışdır. İnək fiquru çox ümumiləşdirilmiş tərzdə, incəliklər nəzərə alınmadan hazırlanmışdır. Fiqurda, hətta gözlər də qeydə alınmamışdır. Buzov inəyi əmən vəziyyətdə təsvir edilmişdir. İnək və buzov fiqurlarından fərqli olaraq, lüləyinin dəstəyi funksiyasını daşıyan şir fiquru daha incəliklə hazırlanmış, fiqurun gözləri, burnu və digər yerləri qeydə alınmışdır. Hər üç fiqurun üzərini bəzəyən naxışlar lüləyinin diqqəti cəlb edən cəhətidir. Onun üzərində insan, heyvan rəsmləri, nəbati təsvirlər vardır. Həmin bəzəklər məmulatın bütün səthində mövcuddur. Bu təsvirlər quruluşca ayrı-ayrı zolaqlarla, medalyonlarla və müxtəlif dekorativ ləkələrlə təmsil edilmişdir. Qismən həkk olunmuş, müəyyən hissəsi isə minalanmış ov, ziyafət, nərd oyunu səhnələri də çox maraqlıdır. Bu rəsmlər əsas fiqurların ətraflarındadır. Rəsmlər hər bir tərəfdən üçsəralı zolaq əmələ gətirən çərçivələrdə yerləşdirilmişdir. İnəyin boğazında və başında həkk olunmuş, lüləyinin bəzəkli görünməsinə xidmət edən yazılar maraqlıdır. Yazıda qeyd edilir: "Bu, birdəfəyə, Yaradan Tanrının köməyi ilə hazırlanmış inək, buzov və şirdir. Ruzbeh ibn Əfridun ibn Burzinin sifarişidir. Onun sahibi olan şah - Burzin ibn Əfridun ibn - eşq olsun. Rəssam Əli ibn Məhəmməd ibn Abdullah Qasım düzəltmişdir; 603 -cü ilin məhərrəm ayında" (1206, VIII-IX aylar).

Azərbaycanın Milli Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında saxlanılan, bəzək baxımından bənzərsiz olan bürünc çırağ da Şirvanla bağlı məmulatdır. Bu çırağ 1944-cü ildə Bakıda, Şirvanşahlar sarayının ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Həmin çırağ ölçüsünə görə iri deyildir: uzunluğu 18 sm, hündürlüyü isə 8,5 sm-dir. Təxminən çırağın bütün səthində yerləşdirilmiş tökmə heykəlciklər xüsusilə maraqlıdır. Həmin heykəlciklər müxtəlif texniki tərzdə işlənmişdir. Burada yastı, qabarıq və hətta dairəvi heykəlciklər arasında süvari, ata həmlə edən vəhşi heyvan, iki öküz başı, iri pişik cinsindən olan on dörd yırtıcı heyvan başı, iki qabarıq insan sifəti vardır. Bürünc çırağın üzərində təsadüf olunan təsvirlər yeni deyildir və bu dövrdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin digər növlərinin bəzəklərində də istifadə edilirdi. Bu cür təsvirlərə "Bayıl daşları"nda, Örnəqalanın, qədim Gəncənin, Bakının keramikasında da təsadüf olunur. Çırağ üzərindəki iki qabarıq öküz başı təsviri Bakı qalasının şimal darvazası üzərində olan rəsmlərlə eynidir. Bu məqamə xüsusi fikir verməyə dəyər; belə ki, vaxtilə öküz totem hesab edilmiş, sonralar isə şirvanşahların gerbi kimi istifadə olunmuşdur.

Nəzərdən keçirilən dövrdə tuncdan hazırlanmış fiqurlu məmulat yalnız Şirvanda geniş yayılmamışdı. Bu cür fiqurlara Azərbaycanın digər vilayətlərində də təsadüf edilmişdir. Son onillər ərzində Qəbələ və Örnəqala şəhərgahlarında aparılmış qazıntı işləri nəticəsində metalın bədii emalının bu növünə aid maraqlı materiallar aşkar edilmişdir. Örnəqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bürünc heykəlcik tapılmışdır. Bu tapıntı yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. Bürünc heykəlcik insan simasına məlik olan əfsanəvi varlıq şəkindədir. Heykəlciyin başında üçdişli tac var. Əfsanəvi varlığın badamvari iri gözləri, saç örtüyü bədii metal ustasının məharətinin

nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir. Bu heykəlcik Xəzər dənizinin dibindən çıxarılmış "Bayıl daşları" üzərində olan təsvirlərə bənzəyir. Bütünc məmulatının bəzəyinin Azərbaycan incəsənətinin digər növlərinin bəzəyi ilə sıx əlaqəsi Luvrda (Fransa) mühafizə olunan bütünc dolçada parlaq surətdə nəzərə çarpır. Bütünc dolça 1190-cı ildə naxçıvanlı usta Osman Salman oğlu tərəfindən hazırlanmışdır. Bu bütünc qabın naxışları Naxçıvandakı Möminə xatun məqbərəsinin (Atabəy günbəzinin) bəzəyilə eynidir.

Bu dövrdə bədii metal məmulatı memarlıq abidələrinin tərtibatında da geniş şəkildə istifadə edilirdi. Darvazalar, suyun axdırılması üçün işlədilən bonular, qapılar, məscid günbəzlərinin yüksək hissələri bütünc və mis elementlərlə zəngin surətdə bəzədilirdi. Hazırda Gürcüstanın Gelati monastırında saxlanan Gəncə şəhər darvazasının dəmir hissələrini bu sənətin parlaq nümunəsi kimi göstərmək olar. Darvazanın möhkəmliyi qayğısına qalmış usta onun xarici görkəmini də unutmamışdı. Metal zolaqların yerləşməsinin tamamilə ölçülüb-biçilməsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Kufi xətti ilə həkk olunmuş yazı da orta çağlar üçün ənənəvi olan ixtisasın nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi faktını təsdiq edir. Yazıda göstərilir ki, bu darvaza "dəmirçi İbrahim ibn Osman ibn Anqaveyh-in əməlidir". Darvazanın 455(1063)-ci ildə hazırlandığı qeyd olunmuşdur.

Xalçaçılıq və bədii parçaların hazırlanması XI-XII əsrlərin Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənətində mühüm yer tuturdu. Mingəçevir, Gəncə, Beyləqan, Bakı ərazilərində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş müxtəlif rəngli pambıq, yun parçalar bunu sübut edir. Mövcud olan material ipəkdən hazırlanmış bədii parçaların da yüksək keyfiyyətliliyini göstərir. Ölçüsünə görə çox da böyük olmayan ipək parçanın fraqmentini buna misal göstərmək olar. Həmin parça qalığı Nizami Gəncəvinin Gəncədəki məzarının yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Bu parça yüksək keyfiyyətli ipək saplardan toxunmuşdur. Parçanın üzərində məharətlə mürəkkəb həndəsi naxışlar toxunulmuşdur. Bu naxışlar müxtəlif çoxbucaqlıların uzlaşması nəticəsində yaradılmışdır. Naxışlar XII-XIII əsrlərin Azərbaycan memarlıq abidələrinin bəzək tərtibatına çox bənzəyir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, parçanın bədii tərtibatı zamanı cəmi üç rəngdən (qırmızı, yaşıl, qızıl) istifadə olunmuşdur. Bu rənglər parçanın açıq rəngli səthində aydın şəkildə nəzərə çarpır.

XI-XII əsrlərə aid olunan Azərbaycan xalçaları və xalça məmulatı dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Lakin xalçaların hazırlandığı yerlər, yüksək bədii dəyəri Azərbaycanda olmuş tarixçilərin, coğrafiyaçıların və səyyahların (əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və b.) əsərlərində geniş işıqlandırılır. Onlar ipək saplardan toxunulmuş xovlu xalçaları xüsusilə yüksək qiymətləndirmişlər. Zəngin naxışlara malik olmuş həmin xalçalar dünyanın başqa ölkələrinə də ixrac edilirdi. Azərbaycan xalçalarının ölkə hüdudlarından kənarında geniş yayılmasını Qərbi Avropa rəssamlarının (Yan Deyk, Hans Holbeyn, Hans Memling və b.) əsərlərində onların təsvirlənməsi də sübut edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, Nizami Gəncəvinin poetik əsərlərində də Azərbaycan xalçaları haqqında məlumat vardır.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin nümunələrinin nəzərdən

keçirilməsi, onların texniki keyfiyyətlərinin, dekorativ üsullarının xarakteristikası həmin sənət növlərinin bədii-üslub xüsusiyyətlərini müqayisə etməyə, ümumi olan cəhətləri izləməyə imkan yaradır. Bu, həmin dövrdə vahid üslubun olduğunu sübut edir; həmin üslub ümumi kompozisiya prinsiplərində, bədii tərtibat işinin ayrı-ayrı incəliklərində, xalqın incəsənət əşyalarının ümumi görkəmində özünün parlaq ifadəsini tapmışdır.

§ 4. EPİQRAFİK ABİDƏLƏR

Azərbaycanın memarlıq və başqa tarixi abidələrində, respublika muzeylərinin kolleksiyalarında çoxsaylı ərəb qrafikalı epigrafik yazılar mühafizə olunmaqdadır. Həmin epigrafik yazılar tədqiq olunan dövrün iqtisadi və siyasi həyatının öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdir. Məzmunca müxtəlif olan inşaat, sənət, xatirə səciyyəli bu epigrafik abidələr bəzi hallarda orta əsr müəlliflərinin məlum əsərlərində əksini tapmayan tarixi hadisələrin izah edilməsinə imkan yaradır.

Tarixi dəqiqləşdirilmiş ilkin ərəb qrafikalı yazılardan biri 1987-ci ilin baharında, Şəmkir və Xanlar bölgələrinin sərhədində yerləşən Yenikənd su-elektrik stansiyasının ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Muncuqlu təpəsində, daş sütunun başlığı üzərində aşkar edilmişdir. Sadə kufi xətti ilə ərəbcə həkk olunmuş bu yazı pis hiyf edilmişdir; tərcüməsi belədir: "Hakimiyyət Allaha məxsusdur. Dörd yüz qırx ikinci ildə əl-müdəbbir İmamallah ibn Məhəmməd hazırlamışdır. Allahın mərhəməti onun üzərində olsun" (h. 442/1050-51).

Kutaisi şəhərində Gelati monastırında saxlanılan Gəncə qapısının üzərindəki səkkizsətirlik ərəbdilli kufi yazısında deyilir: "Bağışlayan, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu qapıların qazi Əbülfərəc Məhəmməd ibn Abdullahn rəhbərliyi ilə hazırlanmasına hökmdarımız, əzəmətli hakim əmir Şavur ibn Fəzl - Allah onun hakimiyyətini uzun eləsin - əmr etmişdir. İbrahim ibn Osman dəmirçi (anqaveyh) oğlu dörd yüz əlli beşinci ildə düzəltmişdir" (h.455/1063).

Qabarıq surətdə, əhəngdaşı üzərində həkk edilmiş dördsətirlik kufi yazısı Bakının İçərişəhər hissəsindəki Məhəmməd məscidinin şimal divarında yerləşir: "Bağışlayan, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu, ustad ər-rəis Məhəmməd ibn Əbu Bəkrin əmrilə tikilmiş məscidin binasıdır. Tarix: dörd yüz yetmiş bir" (h. 471/1078-79). Minarənin eyvanındakı stalaktit kamizin altında yerləşən lövhə üzərində lentşəkili kufi yazı Qurandan götürülmüş ayələrdən (XVII, 81-82) ibarətdir.

Qafqazda aşkar edilmiş kufi yazılarının qədimliyindən bəhs edən professor Əbd əl-Həyy Həbib, Məhəmməd məscidindəki yazının fotosəklini təqdir etmiş, həmin yazını

Yaxın Şərq xəttathlığının ən yaxşı nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Yerli ağ daş üzərində qabarıq surətdə həkk olunmuş digər dörsətirlik ərəbdilli kufi kitabə Şəmkir qülləsinin tikilmə tarixi və təyinatı haqqında məlumat verir. Qeyd etməliyik ki, bu yazının aşkar edilməsi və oxunması memarlıq tarixində həmin abidənin tikilmə tarixini müəyyənləyirə bilmişdir: "Allahın adı ilə. Müdafiə sistemli binalar silsiləsindən olan bu gözətçi qülləsini Uca Allahın qüdrətinin yardımı, istəyi, tam himayəsi ilə, mömin Şeyx M-n...-lu İbn Afişin öz vəsaiti hesabına dörd yüz doxsan üçüncü ildə tikdirmişdir" (h. 493/1099-1100).

XI əsrdə əhəngdaşından hazırlanmış məzarüstü abidənin bir hissəsi (0,86X0,27 m) 1982-ci ilin yayında Bakıda, İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Abidənin iki yuxarı tərəfi qabarıq kufi kitabə ilə tamam örtülmüşdür. Bəzi hərflərin sonu bir qədər yuxarı qalxaraq palmetta (xurma ağacı yarpaqlarına bənzər bəzək) formasında tamamlanmışdır. Tapılmış daş, abidənin ikinci yarısını təşkil edir. Hələlik bu abidə, formasına görə Bakı qalası ərazisində tapılmış XI-XII əsrlər məzarüstü daşları içərisində yeganədir. Bu məzarüstü daş Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Armazis xevidəki Məxet filialında saxlanan, mərmərdən yonulmuş qəbirüstü abidəyə bənzəyir. Yazıda deyilir: "Bağışlayan, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu, Əbu Səd Namdarın məzarıdır. Allah onun məzarını müqəddəsleşdirdi". Yazılı daş məzarüstü abidənin bir parçasını təşkil etdiyi üçün Əbu Səd Namdarın titulu, ləqəbləri və atasının adı qalmamışdır. Məzarın orta əsr Bakısının mərkəzindəki fəxri dəfn yerində olması, məqbərə binasının zəngin memarlıq bəzəklərinin qalıqları mərhumun XI - XII əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətində mühüm vəzifə tutduğunu təsdiqləyir. Mənbələrdə Şirvanda məsul vəzifələrdə olmuş Namdar nəslinin bəzi nümayəndələrinin adları çəkilir. "Tarix əl-Bab"da Şirvanşah Fəribürzün vaxtında hacib vəzifəsində olmuş Namdar İbn Müzəfərin adı vardır. Tarixdə Məsud İbn Namdarın şəxsiyyəti Beyləqan şəhərinin məmur zümrəsinin nümayəndəsi, "Hekayələr, məktublar, şeirlər toplusu" əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır.

Üzərində üçsətirlik ərəbdilli kitabə olan əhəngdaşı lövhəsi (2x0,7 m) 1954-cü ildə Bakının qala divarındakı yarımürclərdən birinin dağılması zamanı aşkar edilmişdir. Çiçəkli kufi xətti ilə yazılmış lövhə Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində saxlanmaqdadır. Kitabəni ilk dəfə etnoqraf Ə.Ələsgərzadə oxumuşdur: "Şəhər divarlarının tikilməsinə əl-məlik əl-müəzzəm, müdrik, ədalətli, qalibiyətli, din uğrunda mübarizədə zəfər qazanan, dinin və dövlətin şərfi, İslamın və müsəlmanların dayağı, ən böyük xaqan, əzəmətli şirvanşah Əbü-l-Hica Mənuçehr b... əmr etmişdir". Burada yazı natamam qalır. Lövhədə Mənuçehrin atasının adı üçün yer kifayət etməmişdir. Yazıda Bakıda şəhər divarlarının şirvanşah III Mənuçehr tərəfindən tikdirildiyi bildirilir. III Mənuçehrin hakimiyyəti 514-555(1120-1160)-ci illərə təsadüf edir. Kitabə Şirvan dövlətinin güclənməsi ilə bağlı olaraq böyük istehkam tikintisi işlərinin aparıldığını təsdiq edir. Güman etmək olar ki, bu divarın tikilməsində, feodal şəhərinin təşəkkülü dövründə inşa olunmuş başqa divarlar da varmış.

Bakı qaləsindəki camenin minarəsində məscidin köhnə binasından buraya

köçürülmüş yazılı lövhələr yerləşdirilmişdir. Burada nadir, lapidar sənədlərin zəngin arxivi mühafizə olunmuşdur. Əhəngdaşından hazırlanmış xatirə lövhəsinin üzərində həkk edilmiş dörd sətirlik, kufi xəttlə yazılmış ərəbdilli mətn diqqəti cəlb edir: "Ən böyük əmir - isfəhsalar, başçı, dinin cəsəti... dövlətin xoşbəxtliyi, islamın müdafiəçisi və qoşunların başçısı (bayrağı), millətin iftixarı, əsilzadələrin itkisi Hüsəməddövlə vəd din Əbu Yəqub Yusif". Göründüyü kimi, xatirə lövhəsi böyük Şirvan sərkərdəsi Hüsəməddövlə vəd din Əbu Yəqub Yusifin ölümü haqqında məlumat verir. Yazılı mənbələrdə bu şəxsiyyət haqqında heç bir məlumata təsadüf edilməmişdir. Yalnız iki böyük Şirvan şairinin -Xaqanınin və Fələki Şirvaninin Azərbaycanda baş vermiş hərbi hadisələrin təsviri ilə əlaqədar olaraq yazdıqları mədhiyyələrdə Şirvan ordusu başçısının adı Bakı lövhəsində qeyd edilmiş titulları ilə göstərilmişdir. Şirvanşah III Mənuçehrın qoşunları əmir-isfəhsalar Hüsəməddövlə vəd dinin başçılığı altında Arran, Bitlis və Dvin əmiri Şəmsəddövlə Tuğan Arslanın yardımına arxalanaraq, 530-532(1136-1137)-ci illər arasında Nüsərəddin Arslan Abanın ordusunu məğlubıyyətə uğratdılar. Arran ərazisinin bir hissəsini onun əlindən aldılar.

Yusif ibn Küseyr məqbərəsinin giriş qapısı üzərində olan dörd sətirlik kufi kitabədə deyilir: "Bu məqbərə ərə-rəis, mömin, islamın gözəlliyi, şeyxlərin başçısı Yusif ibn Küseyrindir. Tarix: şəvval ayı, beş yüz əlli yeddinci il" (1162). Yusif ibn Küseyr məqbərəsinin üzərindəki yazı dünya mədəniyyəti tarixinə daxil olmuş epıqrafik abidələr sırasındadır. Məqbərənin frizindəki kufi kitabədə Quran ayələri və məşhur memar Əcəmi ibn Əbubəkr ən-Nəşəvinin (Naxçıvanının) adı həkk edilmişdir. Onun yaratdığı və artıq haqqında məlumat verdiyimiz on tərəfli Möminə xatun məqbərəsinin bəzəklərində ərəb qrafikasının müxtəlif xətlərindən də istifadə olunmuşdur. Kitabələr türbənın tərəfləri (baştağları) və giriş qapılarının haşiyələrində, medalyonların sahələrində bəzək elementi kimi işlədilmişdir.

XII əsrdən etibarən bir sıra Yaxın Şərq ölkələrində, habelə Azərbaycanda memarlıq abidələrinin bəzəklərində rəngarəng şirli kərpiclərdən istifadə olunmağa başlandı. Şirli kərpiclərin düzilməsiylə tərtib edilən kitabələr məqbərələrin silindrik hissəsində, günbəz örtüklərində istifadə olunurdu ki, bu da abidələrin təkrarolunmaz gözəlliyini təmin edirdi. Yerli xəttatlar epıqrafik motivlərin yaradılması işində kamilliyin yüksək zirvələrinə yetişmişdilər. Nəbati və həndəsi ünsürlərə oxşadılmış ərəb hərflərindən düzəldilən həmin motivlər kaşılı kərpiclərlə ifa olunurdu.

Yusif ibn Küseyr məqbərəsinin bəzəklərində şirli kərpiclərdən istifadə olunmamışdır. Bu abidədə yazılar müxtəlif ölçülü kərpiclərin hörgüyə düzülüşü nəticəsində əldə edilmişdir. Frizlər və haşiyələrdəki kitabələrin fonunda şaquli "ləm", "əlif", "kəf" hərflərinin arasındakı sahələr həndəsi naxışlarla zənginləşdirilmişdir. Müxtəlif rəngli şirli kərpiclərdən və lövhələrdən Möminə xatun məqbərəsinin bədii tərtibatı işində istifadə edilmişdir. Onguşəli məqbərənin bütün tərəfləri kufi xətti yazılarla haşiyələnmişdir. Kitabələrin mətni Quran ayələridir. Məqbərənin tərəflərindəki hər on stalaktit tağda təkrar olunan yazıda deyilir: "Hakimıyyət vahid, qadir Allaha məxsusdur". Baştağın üzərindəki yazıda

abidənin inşa tarixi göstərilir - 582 (1186). Burada memarın adı da qeyd edilmişdir: "Naçıvanlı memar Əcəmi ibn Əbubəkrin işidir". Məqbərədən cənubda, hazırda bərpa olunmuş qədim qoşa minarəli baştağın üstündəki kitabədə N. Xanıkovun (XIX əsr) məlumatına görə, "Müdrək hökmdar, ədalətli, böyük Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz - Allah onun məzarını müqəddəsləşdirdin" - sözləri varmış.

Qapı yeri üzərindəki kitabədə "...Atabəyin mülklərində süvarilərin başçısı və vergiləri toplayan mütəvəlli əmir Nurəddin Naçıvanlı memar Əcəmi ibn Əbubəkrin işidir" yazılmışdır.

Məqbərənin qübbəvari günbəzinin daxili səthində dörd dairəvi medalyon vardır. Bu medalyonlar günbəzin şimal-şərq, cənub-şərq və cənub-qərb və şimal-qərb tərəflərində yerləşdirilmiş, sahələri kitabə və naxışla bəzədilmişdir. Nəbati naxışlı birinci medalyonun bəzəyinin qrafik strukturu səkkiz dəfə təkrar olunan "Məhəmməd" sözlərinin toplusundan ibarətdir. İkinci medalyonda "Allah, Məhəmməd, Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli", üçüncü medalyonda "Allah, Məhəmməd, Ömər, Əbubəkr, Osman, Əli, Həsən, Hüseyn", dördüncüdə "Allah, Məhəmməd, Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli" sözləri həkk edilmişdir. Medalyonların tərtibatı zamanı əldə olunmuş dekorativ effekt diqqəti cəlb edir. Xəttat nəbati, həndəsi naxışlardan, mürəkkəb kufi yazısından istifadə edərək, bədii ifadənin bənzərsiz həllinə nail ola bilmişdir. Ustanın bu məharəti Azərbaycanın başqa memarlıq tikililərinin və məzarüstü abidələrinin bədii tərtibatı ilə müqayisədə xüsusilə heyranedicidir. Möminə xatun məqbərəsində dəfn olunmuş şəxs haqqında məqbərənin frizində yerləşdirilmiş yazı tam halda qalmadığına görə, Möminə xatunun atabəylərlə qohumluq əlaqələri haqqındakı tədqiqatçı fikirləri (Cahan Pəhləvanın anası və yaxud həyat yoldaşı olması) ziddiyyətlidir. Yazının tərcüməsi belədir: "Bağışlayan, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu məqbərənin tikilməsinə müdrək hökmdar, ədalətli, qalibyyətli, möhkəmlənmiş, böyük, islamın və müsəlmanların mühafizəçisi Şəmsəddin Cahan Pəhləvan, Atabəy əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz... dünyanın və dinin şöhrəti, islamın və müsəlmanların himayəçisi Möminə xatunun - Uca Allah ona rəhm etsin! - nəminə əmr etmişdir. Biz gedirik, dünya qalır. Biz ölərik, bu xatirə qalır. İlahi, bəd nəzərdən uzaq et".

Atabəylərin tarixinin öyrənilməsində Gəncə Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyindəki saxsı sferokonus üzərində nəsx xətt ilə, hərəkəsiz həkk edilmiş farsdilli yazı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yazıda deyilir: "Cahan Pəhləvanın müqəddəs arzusu və şöhrəti Qutluq İnanç". Bu mətn yazılı mənbələrin (Sədrəddin əl-Hüseyni, Ravəndi) Cahan Pəhləvanın öz dövlətinin şöhrət və qüdrətini sevimli oğullarının yardımında gördüyünü bildirən məlumatlarını təsdiqləyir.

Dəvəçi bölgəsinin Ügah kəndindəki Şeyx Əbubəkr məqbərəsinin qapısı üzərində nəsx xətt ilə ərəbdilli ikisətirlik yazı olmuşdur: "Bu, şeyxlərin mülki, yolların qütbü Şeyx Əbubəkrin türbəsidir. Allah ona rəhmət etsin! Bu türbəni bilici, adil sultan Fərxuzad bin Axsitan [b'in] Mənuçəhrin zamanında beş yüz doxsan dördüncü ildə (1197-

1198) Məhəmməd ibn Nəsr tikmişdir". Yazıda xatırlanmış Şeyx Əbubəkrin adına bizə məlum olan digər yazılı mənbələrdə təsadüf edilmir. Şeyx Əbubəkrin epitələri əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, o, tanınmış şəxsiyyət, Şabranda fəaliyyət göstərmiş böyük alim olmuşdur.

Şamaxıdan cənub-şərqdə, Göylər kəndində, Şamaxı-Ərdəbil ticarət-karvan yolunun üzərində memarlıq tarixinə "Piri Mərdəkan" adı ilə daxil olan möhtəşəm bir abidə mövcuddur. Məqbərədə qalmış iki kitabə abidənin adını və tikilmə tarixini dəqiqləşdirir. İçəridə bir məzar vardır.

Məzarüstü lövhə (0,1x0,56 m) əhəngdaşındandır. Bu lövhə yuxarıdan çatma tağla tamamlanır. Lövhənin üz hissəsində hərəkəsiz ərəbdilli yazı həkk edilmişdir: "Bağışlayan, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu məzar şeyx, imam, böyük alim, mömin Tair Tac əl-Hüda Mədəkani ibn Əlinindir. Allah rəhmət etsin". Daş lövhənin ətraflarında "Allah" sözü on üç dəfə təkrar olunur. Məzarüstü yazının tarixi yoxdur. Lakin onun tarixini girişin sol tərəfində, məqbərənin divarına bərkidilmiş digər ikisətirlilik ərəbdilli kitabəyə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Yazıda deyilir: "...Böyük padşah, xaqan... Fərruxzad ibn Fazıl əl-Müvəhhid Mənuçehr...". Kitabədə xatırlanmış şirhanşahın III Mənuçehrin oğlu I Fərruxzad olduğu güman edilir (1203-1204-cü illərin hüduunda vəfat etmişdir). İllər keçdikcə şeyxin və məqbərənin adları təhrif olunmuş, "Mədəkani" sözü "Mərdəkan" şəklinə düşmüşdür. Mədək Cənubi Azərbaycanın Həsənabad adlı yaşayış məntəqəsindən 27 km cənub-şərqdə yerləşən yerin adıdır. "An" və "i" sonluqları alimin nəsəbini (yəni Mədək mənşəli olduğunu) göstərir. O, Şirvanın paytaxtı Şamaxıya gəlmiş, orada fəaliyyət göstərmişdir. Həmin dövrdə burada xeyli alim və həkim çalışırdı. Məqbərənin ətrafında Şeyx Tair ibn Məhəmməd, Tacəddin ibn Rükəddin və digər alimlərin məzarları vardır. Həmin alimlərin həyatı və fəaliyyəti Şeyx Tair Tac əl-Hüdanın mədəni-siyasi mərkəzinə çevrilmiş xanəqahı ilə bağlı olmuşdur.

Bakıda, şəhərin qədim hissəsi olan İçərişəhərdə Qız qalası ucalır. Qalanın cənub-qərb divarında kufi xəttlə həkk olunmuş kiçik lövhə vardır. Yazının xarakteri onun oxunuşunu çətinləşdirir. Kitabəni ilk dəfə elmi baxımdan N.Xanikov tədqiq etmiş, mətnin ilk sözünü "qübbə" kimi oxumuşdur. Sonralar həmin yazını tədqiq edən M.Nemətova isə burada "Məsud ibn Davudun qülləsi" ifadəsinin həkk edildiyini göstərmişdir. Paleografik xüsusiyyətinə görə bu yazı XII əsrə aid olub, yalnız qalanın təmiri ilə bağlıdır. Qala isə, görünür, daha erkən dövrdə tikilmişdir.

Mərdəkan qaləsindəki ikisətirlilik ərəbdilli yazı qabarıq surətdə, gözəl və iri süls xəttlə, iki parça əhəngdaşı üzərində həkk olunmuşdur və hazırda bu epigrafik abidə Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanmaqdadır: "...müdrək, islam hökmdarı, şirvanşah Axsitan bin Mənuçehr üçüncü... beş yüz səksən üçüncü il hicri tarixində" (1187/1188). Bəzi tədqiqatçılar kitabənin qala ilə əlaqəsini qəbul etməyərək, bürcün tikintisini XIV əsrə aid edirlər. Lakin qalanın və qala kompleksindəki məscidin yanında tapılmış digər yazılar da sübut edir ki, qalanın tikintisi XII əsrə aiddir.

Əhəngdaşı üzərində iri, oyma, gözəl süls xəttlə yazılmış iki sətirlilik farsdilli

mətn 1940-cı ildə qalanın ətrafında təmizlik işləri aparılarkən, əski darvaza yerində aşkar edilmişdir. N.Berezin, vaxtilə bu daş lövhəni qala qapıları üzərində gördüyünü yazır. Kitabədə deyilir: "Bu manarı əmir Əbu Nəsr İzz əl-Mülk Əbu Əli ibn Baqir ucaltmışdır - Allah onun qüdrətini əbədiləşdirdin!" Yazıda tarix göstərilməmişdir. Lakin paleoqrafik xüsusiyyətləri və bədii tərtibatı onu kompleksin digər XII əsr yazıları ilə yaxınlaşdırır. Kitabədə adı çəkilən, lakin digər mənbələrdə adına təsadüf olunmayan əmir, Şirvan ordusunun sərkərdəsi idi.

Farsdilli yazısı olan üçüncü daş da diqqəti cəlb edir. Həmin kitabə "Tuba-şahi" məscidinə girişin yanında aparılmış təmir işləri zamanı tapılmışdır. Yazı çətinliklə oxunan şəkllə düşmüşdür: "Bu manar h-d-a B-k-a... Cavid..." Mətnədə tarix göstərilməmişdir. Yazı fonundakı quş, nəbati ünsürlər, "kəf" hərfinin yuxarı hissəsi, "əlif" in aşağı qisminin forması, bəzi "əlif" və "ləm"lərin yuxarı hissəsi, hərflərin sola-sağa meyli kompleksdə olan başqa yazıların bəzəklərini və yazı üslubunu xatırladır. Bütün bunlar kompleksin yerində aşkar olunmuş son iki yazını XII əsrə aid etməyə əsas verir.

Beləliklə, epiqrafik yazılar XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi, siyasi, mədəni yüksəlişi sənədli şəkildə təsdiq edir.

Şirvan ərazisində şirvanşah III Mənuçehr (1120-1160) və onun oğlu I Axsitan (1160-1196/97) adlarının qeyd edildiyi, zamanəmizədək hişz olunmuş kitabələr XII əsrdə Şirvan dövlətinin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq geniş miqyaslı istehkam işlərinin aparıldığını göstərir. Bu dövrdə Şirvanda qalalar, şəhərlər tikilir, hərbi istehkamlar və ictimai-mülki binalar təmir edilirdi.

Epiqrafik abidələr bizə Şeyx Pir Hüseyn, Şeyx Tair Tac əl-Hüda Mədəkani, Şeyx Əbubəkr, Şeyx Babi Yəqub kimi tanınmış alim-şeyxlərin adlarını çatdırmışdır. Həmin alimlər iri ticarət yolları üzərində tikilmiş ictimai-siyasi və mədəni mərkəzlərə - xanəqahlara başçılıq etmişlər.

Kitabələrdə digər mənbələrdən məlum olmayan xəttatların, memarların, rəssamların, daş üzərində bədii oyma sənətinin görkəmli nümayəndələrinin (Əcəmi Əbubəkr Naxçıvani, Zeynəddin ibn Əburəşid Şirvani, Əburəşid ibn Zeynəddin Şirvani, Əli Məcdəddin, Əbdülməcic ibn Məsud, Şeyxzadə Həbibullah, Şəmsəddin Məhəmməd, Əhməd ibn Əyyub, Mahmud ibn İbrahim və bir çox başqalarının) adları göstərilmişdir. Təqdim olunan epiqrafik abidələrdə vəzifəli şəxslərin, suveren dövlət başçıları olmuş, yüksək titulları və epitetləri ilə tanınan şirvanşahların, atabəylərin adları da diqqəti cəlb edir.

§ 5. ELM

XI-XII əsrlərdə bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi Azərbaycanda da elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bu dövrdə iri paytaxt şəhərləri olan Təbrizdə, Şamaxıda, eləcə də Bakıda, Gəncədə, Beyləqanda, Naxçıvanda Şirvanşahların, Eldənizlərin və digər hökmdarların saraylarında dövrün ən tanınmış elm xadimləri himayəçilik şəraitində fəaliyyət göstərmiş, elmin müxtəlif sahələrində müvəffəqiyyətlər qazanmışdılar. Onu da qeyd etməliyik ki, elmin hələ də xüsusi sahələrə ayrılmadığı bu dövrdə yalnız elmi biliklərin bütün məcmusuna sahib olanlara alim adı verilirdi. Y. Bertels belə mütərəqqi şəxslər sırasında Nizami Gəncəvinin adını xüsusi çəkir. Onun yazdığına görə, "Nizami öz dövrünün biliklərinin bütün məcmusuna sahib idi. Fəlsəfi ədəbiyyatla, astronomiya və astrologiya ilə, coğrafiya və kosmoqrafik ədəbiyyatla, müəyyən dərəcədə riyaziyyat, fizika və kimya ilə tanış olmuşdu. Onun əsərlərində çox qiymətli tibbi, bioloji, təbii-elmi məlumatlara təsadüf olunur".

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz əsərləri ilə elmin sonrakı inkişafında görkəmli rol oynamış bir sıra parlaq alim-ədəbiyyatçı, filosof, hüquqşünas, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom, coğrafiyaçı vermişdir. Bunlardan, zəmanəsinin mütərəqqi mədəni nailiyyətlərini mənimsəmiş görkəmli alim Fəridəddin Şirvani 30 il astronomiya ilə məşğul olmuş və bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir. Azərbaycanda bu dövrdə astronomiyanın inkişafını Örnəqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş, üzərində planetlərin hərəkət dairəsi və yerdəyişmə yolları cızılmış dairəvi gil lövhəcik də təsdiq edir.

Dövrün mənbələri XI-XII yüzillərdə təbabət sahəsində dərin biliyə malik loğman həkimlər haqqında da məlumat verir. Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində "Mədrəseyi-tibb" (Tibb mədrəsəsi) və müalicəxana açmış Kafəddin Ömər ibn Osman (Xaqanınin əmisi olub) mədəniyyət tariximizə həm bilici həkim, həm də görkəmli filosof kimi daxil olub. İnsanı təbiətin ali məxluqu sayan Kafəddin idrakın və elmin qüdrətinə inanır, şagirdlərinə biliklərə yiyələnməklə yanaşı, dərin müşahidəçilik, təcübəyə və fakta inam aşılayırdı.

Şirvanşah III Mənuçəhrin dövründə Şirvanda ad çıxarmış məşhur həkim Mahmud xocanın, Xaqanıni ağır xəstəlikdən müalicə etmiş, "Şirvanın şərəfi", "həkimlərin şan-şöhrətlişi" Rəşidəddinin adları da əsrləri adlayaraq bu günümüzdə yetişmişdir.

Belə həkimlərdən biri də, Zəkəriyyə əl-Qəzvininin verdiyi məlumatla görə, atabəy Özbəyin şəxsi həkimi Cəlaləddin Təbib olmuşdur. Atabəyin bu həkim haqqında dediyi sözlər onun sənətinə verilən ən yüksək qiymət hesab edilə bilər: "Mənim həyatımı saxlayan bu adamdır. O, yalnız artıq xəstələnmişlərin möcüzəli şəfa vericisi deyil. O, xəstəliyin gizli çağında diaqnozu müəyyənləşdirir və hazırladığı cüzi dərmanla xəstəni tamam müalicə edir. Onun gəliş adamlara böyük xeyir verirdi, ondan sonra onun kimisi olmayıb".

XII yüzildə Təbrizin məşhur həkimlərindən olan Mühzəbəddin Təbrizinin "Əl-Muxtar" və "Kitabi tibb əl-Camali" əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə yolları nəzərdən keçirilir. Mahmud ibn İlyas isə təbabət elminə həsr etdiyi əsərində əzcaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqındakı bütün məlumatı ümumiləşdirmişdi. Kitabda adları çəkilən dərmanlar əlifbaya görə düzülmüşdür.

Ən görkəmli həkimlərdən biri də Mövlana Cəlaləddin ər-Ruminin yaxın dostu və müalicə həkimi Əkmələddin Naxçıvani olmuşdur. Orta çağ müəlliflərindən biri onu "həkimlərin ağası, dünya həkimlərinin rəisi" və başqa təmtəraqlı ləqəblərlə təqdim etmişdir. Naxçıvanın tanınmış təbiblərindən biri də Fəxrəddin Əbu Abdullah Əhməd ibn Ərəbşah ibn Əli ibn Cəbrayıl ən-Naxçıvani idi.

O dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əcnəbi həkimlər də var idi; bunlardan biri, islamı qəbul etmiş, görünür milliyətcə yəhudi olan Samuil ibn Yəhya ibn Abbas əl-Məğribi əl-Əndəlus; idi. Mənbələrin (əl-Qifti, İbn əl-İbri) məlumatına görə, "o, atası ilə Şərqə (Bağdada) gələrək, burada müvəffəqiyyətlə həkimlik edirdi. Samuil tibbə aid kitabların müəllifidir. Sonradan o, Azərbaycana köçür və Pəhləvan xanədanına və onun dövlətinin əmirlərinə xidmət göstərir. O, Marağa şəhərində yaşayır, burada ailə qurur və övlad yetişdirir. O, 570 (1174)-ci ildə Marağada vəfat edir".

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən görkəmli həkimlərdən biri də Bağdaddan buraya köçmüş, İbn Habal adı ilə məşhur olan Əli ibn Əhməd Əbu-l-Hüseyn idi. İbn əl-İbrinin verdiyi məlumata görə o, uzun müddət Azərbaycanda həkimlik etmiş, 619 (1222)-cu ildə burada vəfat etmişdi.

Nəzərdən keçirilən dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər də yaradılmışdı. Lakin həmin əsərlərin çoxu zamanəməzə çatmamışdır. Hərtərəfli bilik sahibi olan Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı irihəcmli "Tarixi-Azərbaycan" ("Azərbaycan tarixi") adlı əsəri də dövrümüzə yetişməyən əhəmiyyətli əlyazmalarındandır. Mənbələrdən məlum olur ki, alim, Bağdaddakı "Nizamiyyə" mədrəsəsində mühazirələr oxumuş, 580 (1185)-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir. Onun haqqında bəhs edən İbn əl-Fuvati yazırdı: "Mən Təbrizdə sözün tam mənasında görkəmli olan şəxs barədə soruşduqda, mənə İbn əl-Musannanı nişan verdilər. Mən soruşdum: ikinci belə bir adam varmı? Onlar cavab verdilər: O, bircə dənədir və ikincisi yoxdur".

Bu dövrdə elmin və mədəniyyətin inkişafına dövlət səviyyəsində verilən düzgün istiqamət böyük Səlcuq dövlətinin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Səlcuqlərin məşhur vəziri Nizamülmülkün bu sahədə atdığı addımlar xüsusilə tədqiqəlayiqdir. Baş verən dini münafiqşələrin, eləcə də Fatimilərin yaydıqları şiəlik təsirinin qarşısını almaq üçün Səlcuq hökmdarlarının savadlı alimlərə ehtiyacı var idi. Müasir ərəb tədqiqatçısı Əbul-Hadi Məhbubənin yazdığına görə, Nizamülmülk "öz əleyhdarlarını zəif salmaq üçün silahdan əlavə, elmdən də istifadə edir, sayısız-hesabsız dini tərqiət və məzhəblərin təliminə qarşı sünniliyin təlimlərini irəli sürərək, onlara qarşı dini-ideoloji mübarizə

cəbhəsini açırdı".

Bu məqsədi həyata keçirmək üçün Səlcuq hökmdarları bir çox şəhərlərdə mədrəsələr açdımış, dövrün məşhur alimlərini bu elm və bilik ocaqlarına cəlb etmişdilər. Mənbələrdə Azərbaycan şəhərlərində də belə mədrəsələrin açıldığı, bunlar üçün xüsusi binalar tikildiyi haqqında məlumat vardır. Bu mədrəsələr adətən onların əsasını qoyanın adını daşıyırdılar. 1127-ci ildə Xoyda Əbu-r-Ruh əl-Fərəc ibn Abdallah ibn Xələf əl-Xuveyyinin tikdirdiyi mədrəsə onun adı ilə (əl-Fərəc əl-Xuveyyi mədrəsəsi) tanınırdı. Tarixçi İbn əl-Fuvati XI-XII əsrlərdə Marağada açılan üç mədrəsənin adını qeyd edir: "Əhmədağa" mədrəsəsi, "Atabəkiyyə" mədrəsəsi və "əl-Qadi" (Qazi) mədrəsəsi.

1067-ci il sentyabrın 22-dən Bağdadda Nizamülmülkün bilavasitə təşəbbüsü ilə açılmış "Nizamiyyə" mədrəsəsi dövrün ən başlıca elm ocağı - "universiteti" hesab edilirdi. Mədrəsənin tikintisi başa çatan kimi Nizamülmülk bu dövrdə artıq dərindən bilikli mötəbər bir alim kimi tanınan azərbaycanlı Xətib Təbrizini mədrəsə kitabxanasının müdiri, eyni zamanda, akademik İ.Y.Kraçkovskinin təbirincə desək, onun ədəbiyyat kafedrasının "professoru" təyin edir.

Mütəxəssislərin "Şərqdə təşkil edilən ilk mükəmməl universitetlərdən birincisi" hesab etdikləri "Nizamiyyə" mədrəsəsində dərs deyən bir çox görkəmli alimlər içərisində Xətib Təbrizidən başqa digər azərbaycanlı alimlər də vardı. Bunlardan yuxarıda adını çəkdiyimiz, bəlkə də ilk "Azərbaycan tarixi" kitabının müəllifi İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizini, alim-ədib, "Nizamiyyə"dən başqa Həmədan və başqa şəhərlərdəki mədrəsələrdə dərs demiş, 1160-cı ildə Mərvdə vəfat etmiş gəncəli Əbu Hafs Ömər ibn Osman ibn Şueyb əl-Cənzini, məşhur alim, bir çox əsərlərin müəllifi (onun "əl-Hasil" adlı əsərinin əlyazması indi də Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır), 1225-ci ildə vəfat etmiş Tacəddin Əbu-l-Fədail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdallah əl-Urməvini, məşhur şəriət alimi, sonralar Qahirəyə köçərək, burada "ən-Nasiriyyə əs-Salihiyə" mədrəsəsində də dərs demiş Əmin əd-Din Müzəffər ibn Əbu Məhəmməd ibn İsmayıl ibn Əli ət-Təbrizini (1163-1225). Bağdadda "əl-Kəmalıyyə" mədrəsəsində də dərs deyən Əbul-Fadl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbilini (öl. 1228), monqollar Bağdadı işğal edərkən (1258) həlak olmuş məşhur alim Kəvəməddin Əbu Nəsr Yunis ibn Mənsur ibn İbrahim əş-Şirvanini və başqalarını göstərmək olar.

Özlərinin yüksək bilik və mədəniyyətlərinə görə dövrün tanınmış şəxsiyyətləri sırasında orta çağın müxtəlif təzkirələrinə və tarixi əsərlərinə düşmüş bu alimlər içərisində təbrizli alim Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli (Xətib Təbrizi) xüsusi yer tutur. Ömrünün sonunadək, təxminən 40 il elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan, Şərq xalqlarının mədəniyyəti tarixinə ədəbiyyat və dilçiliyə aid onlarla əsərin, gözəl şeirlərin müəllifi kimi daxil olan bu görkəmli alim əldə etdiyi bütün uğurlara elmə olan son dərəcə böyük həvəsi, iradə və mətanəti sayəsində çatmışdı. XIII yüzilin görkəmli tədqiqatçısı Yaqut, Xətibin bu gün də çoxlarına örnək ola biləcək bu xüsusiyyətini - elmə sonsuz sevgisini belə təsvir edirdi: "Nağıl edirlər ki, onun Əbu-l-Əla əl-Məərrinin yanına səfər etməsinin səbəbi odur ki, o, Əbu Mənsur əl-

Əzhəri əl-Məərrinin "Kitab əttəh-zib fi-l-lüğə" ("Dildə düzəliş kitabı") adlı əsərini əldə etmişdi. Kitabı torbaya qoyub, çiyininə ataraq Təbrizdən əl-Məərrə [şəhərinə] aparır. Onun minik tutmaq üçün pulu yox idi. Kürəklərindən axan tər kitabları isladır. Bu nüsxə Bağdadın kitabxanalarından birində mövcuddur. Hadisədən xəbəri olmayanlar ona baxdıqda, suya düşdüyünü zənn edirlər. Halbuki bu, yalnız Xətibin təridir".

Xətib Təbrizi çox zəngin və universal yaradıcılıq yolu keçmiş alim idi. Onun əsərlərində dilçiliyin, tarixin, folklorun, etnoqrafiyanın, məntiqin, ilahiyyatın, fəlsəfənin bir çox məsələləri nəzərdən keçirilir. Bir ədəbiyyatşünas kimi o, bədii əsərlərin şərh və təhlili prosesində həmin alimlərin uğurlarından da bəhrələnmişdir.

Xətib Təbrizi forma mükəmməlliyi və məzmun gözəlliyinin vəhdəti ideyası ilə Şərq ədəbiyyatşünaslığında cəsarətlə çıxış etmiş, bu məsələnin elmi həllini vermişdi. Onun fikrincə, tənqid məsələləri ilə məşğul olan hər bir alim, elmin müxtəlif sahələrinə aid biliklərə sahib olmalıdır; o, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yüksək nəzəri hazırlığa malik olmaqla yanaşı dilçilik, tarix, etnoqrafiya, folklor, ilahiyyat, fəlsəfə məsələlərindən də baş çıxarmalıdır. Xətib Təbrizi "Əbu Təmmamın divanına dair şərh" əsərinin giriş hissəsində belə nəticəyə gəlmişdir ki, tənqidçi öz sələflərinin əsərlərini diqqətlə öyrənməli, onlardan müsibət cəhətləri əxz etməli, onların səhv və qüsurlarını təkrar etməməlidir. Alim ədəbi tənqidi yüksək qiymətləndirir, onun poeziyadan da çətin iş olduğunu qeyd edirdi. O yazırdı ki, "şerləri tənqid etmək onları yazmaqdan çətindir". Onun fikrincə, tənqidçinin başlıca vəzifəsi zahiri süjetlərə əludə olmaq deyil, şairin müxtəlif mənalı ifadələr arxasında gizlənmiş ən səmimi düşüncələrinin aşkara çıxarılması, daxili məzmunun aydınlaşdırılması olmalıdır. Xətib Təbrizi, şeirləri şərh edərkən yalnız ədəbiyyatçı kimi deyil, müdrik mütəfəkkir kimi də çıxış edir, ədəbiyyatı xalqın ağılına və təfəkkürünə təsir vasitəsi kimi qiymətləndirirdi.

XII yüzildə yaşamış azərbaycanlı alim Əbülfəzl Hübeyş ət-Tiflisi elmi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, ərəb leksikoqrafiyası sahəsində böyük elmi-tədqiqat işi aparmışdır. Alim ərəb-fars izahlı lüğətlərini tərtib etmişdir.

Digər alim - Şəmsəddin Əbulabbas Əhməd ibn Xəlil əl-Xuveyyi (1187-1240) Yaxın və Orta Şərq ölkələrində dilçi, ədəbiyyatçı, fəqih, filosof və təbib kimi tanınmışdı. O, öz səyahətləri zamanı sultan İsa ibn Əbu Bəkr ibn Əyyubun təklifilə Dəməşqə dəvət edilmiş və "Adiliyyə" mədrəsəsində müəllimlik etmişdi. Alim "Kitab fi-l üsul" ("Üsul haqqında kitab"), "Kitab fənn ən-nəhv" ("Sintaksis kitabı"), "Kitab yəstəmilu alə ruzum əl-hikmiyyə" ("Fəlsəfi rəmzləri əhatə edən kitab") adlı əsərlərin müəllifidir.

XII əsrin I yarısında yaşamış Yusif ibn Tahir Əbu Yəqub əl-Xuveyyi orta əsrlərin ərəbdilli şərhçilik ədəbiyyatında görkəmli yer tutur. Onun 1146-cı ildə başa çatdırdığı "Şərh ət-tənvir" əsəri müəllifin yaşayb-yaratdığı dövrün elmi fikrinin parlaq nümunəsidir. Yusif ibn Tahir bu əsərində hər şeydən öncə böyük ərəb şairi və mütəfəkkiri Əbu-l-Əla əl-Məərrinin poetik irsinin tədqiqatçısı - incə ruhlu ədib kimi

çıxış etmişdir. "Şərh ət-tənvir"də irəli sürülmüş ideyalar biliyin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Tədqiqatçının poeziya və ədəbi tənqid sahələrindəki yaradıcı mülahizələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yusif ibn Tahir təbabət, psixologiya, astronomiya və bir qədər həndəsə ilə də məşğul olmuşdu.

XII-XIII yüzillərdə keçmiş Alban dövlətinin iri feodal mülklərindən biri olan Xaçın (Arşax) məlikliyinin yenidən dirçəlməsi, XIII yüzilin əvvəllərində dövrün görkəmli siyasi və mədəni xadimi Həsən Cəlalın hakimiyyətə gəlməsi, alban mədəniyyətinin, o cümlədən alban ədəbiyyatının yeni inkişaf yoluna daxil olmasına gətirib çıxartdı. Lakin əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bu zaman artıq mədəni-ideoloji cəhətdən erməniləşmiş alban kilsə xadimləri öz ədəbiyyatlarını qədim erməni dilində yaratmağa başladılar. Məhz bu xadimlər V-X əsrlərdə alban dilində yazılmış əsərləri qədim erməni dilinə çevirdilər. Təsadüfi deyil ki, Moisey Kalankatlının dövrümüzə qədim erməni dilində çatmış "Alban tarixi" əsərinin ən erkən əlyazması XIII əsrə aiddir. Lakin əhali hələ uzun müddət özünü alban etnosu sayırdı, belə ki, qriqoryanlaşdırılmış olsa da alban mədəni-siyasi ənənələrini hələ də qoruyub saxlayan müstəqil alban kilsəsi mövcud idi.

Alban özünüdərkinin vüsət tapdığı bu dövrdə xristian albanlar üçün onların həyatlarının bütün tərəflərini tənzimləyə biləcək hüquqi sənədin yaranması zərurəti meydana çıxdı. Bu sənədin köməyi ilə onlar nəinki yad dini-siyasi təsirə, eləcə də ideya baxımından başqa xristian kilsələri ilə birləşməyə müqavimət göstərə bildilər. Bu zərurət alban mədəniyyətinin görkəmli xadimi olan Gəncə sakini Mxitar Qoşun (1130-1213) Albaniya katolikosu III Stepannosun xahişi ilə "Datanagirk" ("Qanunnamə") əsərini yazmasına səbəb oldu. Müəllif əsəri yazarkən Şərqi Roma imperiyası qanunlarını, Moiseyin qanunlarını, eləcə də alban kilsə kanonlarını mənbə kimi əsas götürmüşdü. Azərbaycan tədqiqatçıları (Z.M.Bünyardov, F.Məmmədova) bu "Qanunnamə"ni ermənilərə aid edən müasir erməni alimlərinin iddialarını tutarlı dəlillərlə rədd edir, onu məhz albanlar üçün qrabarda (qədim erməni dilində) yazılmış alban ədəbiyyatı abidəsi hesab edirlər.

Gəncədən keçərək Xaçına gələn Mxitar buradakı Getik monastırında yaşamağa başlayır və monastırı dağdan zəlzələyədək Getikdə qalır. Bundan sonra Xaçın knyazı Vahtanqın və onun yaxın adamlarının köməyi ilə Nor Getik (Qoşavəng - "Qoşun monastırı" da adlandırılırdı) monastırının və oradakı məktəbin əsasını qoyur, buranı həm Albaniyanın, həm də Ermənistanın maarif ocağına çevirə bilir. Qoşavəngə yalnız oxumaq üçün deyil, öz biliklərini təkmilləşdirmək üçün də axışıb gəlirdilər. Mxitar Qoş ömrünün sonunadək bu monastırda qalmış və 1213-cü ildə burada vəfat etmişdir. Elə burada da o, "Alban salnaməsi", eləcə də dini mövzulu "Qandzaklı (Gəncəli) Xosrovun müsibəti" əsərlərini qələmə almışdır.

"Alban salnaməsi"ni yazarkən müəllif, Dasxurans-i-Kalankatlının yazdığı tarixi davam etdirməyi, 1130-1162-ci illərdə - Səlcuq hakimiyyəti illərində baş verən hadisələri işıqlandıрмаğı nəzərdə tutsa da, müəyyən səbəblər üzündən əsəri yarımçıq qoymalı olmuşdu.

Alban ədəbiyyatının digər tanınmış nümayəndəsi Gəncəli Kirakos 1201-ci ildə doğulmuş, 1272-ci ildə vəfat etmişdir. Mxitar Qoşun yetişdirməsi Vanakanın şagirdi olan Kirakos ömrünün çox hissəsini Qoşavəngdə (Nor Getikdə) keçirmiş, yazdığı "Tarix" əsəri ilə Cənubi Qafqaz xalqlarının XIII yüzilin I yarısına aid tarixinə qiymətli faktlar əlavə etmişdir. 66 fəsillik bu əsərin 22 fəsli bilavasitə Ermənistana, 18 fəsli Albaniyaya, 7 fəsli Gürcüstana aid edilmiş, qalan fəsillərdə isə hər üç Qafqaz xalqı üçün ümumi dini məsələlərə toxunulmuşdur.

Bütün deyilənlər, XI-XII əsrlərdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində elmin sürətli inkişafını, onun müxtəlif sahələrinə dair onlarla əsərlərin yazıldığını, bu əsərlərin əsasən dövrün elm dili olan ərəb dilində qələmə alındığını, Azərbaycan alimlərinin Yaxın və Orta Şərqi müsəlman mədəniyyətinin inkişafında tutduqları əvəzədləməz və əhəmiyyətli mövqelərini açıqlayır. Elmin, mədəniyyətin bu inkişafı, sözsüz ki, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə bilavasitə bağlı idi.

§ 6. ƏDƏBİYYAT

X-XII əsrlər ərəb-müsəlman mədəniyyətinin, o cümlədən onun mühüm tərkib hissəsi olan ədəbiyyatın tarixində ən məhsuldar dövrlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu mədəniyyətin yaradıcılarından olan Azərbaycan ziyalıları bir çox sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də böyük nailiyyətlər qazanmış, ərəb və fars dillərində yazdıqları elmi-bədii əsərlərlə dövrün ümummüsəlman mədəniyyətini ən yüksək səviyyəyə qaldıra bilmişdilər.

VIII-IX əsrlər ədəbiyyatında geniş vüsət tapmış *şuubilik* -"xalqçılıq" meyilləri Xilafətin ayrı-ayrı vilayətlərə - siyasi baxımdan müstəqil dövlətlərə parçalanması ilə bu dövrdə daha da möhkəmlənmiş, vaxtı ilə Sasanilərin tabeliyində olan ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, ərəblərəqədərki "ədalətli" cəmiyyətə başçılıq edən İran şahlarının nüfuz və qüdrəti haqqında xülyalar yenidən dirilmiş, İran tarixinə, İran ədəbiyyatına, İran-fars dilinə aludəçilik artmışdı. X əsrin ikinci yarısında iranlı Buveyhilərin Bağdadı ələ keçirmələri ilə Abbasilərin zahiri siyasi hakimiyyətinə son qoyulması, eləcə də Buveyhilərin İran mütləqiyyətini diriltmək cəhdləri irançılıq ideyalarının daha da genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdu. Bu ideyaların İran şairi Firdovsinin (934-1024) "Şahnamə" poemasında öz ifadəsini tapmış tənənəsi xüsusilə poeziyada fars dilinin ərəb dilinə üstün gəlməsi prosesini gücləndirmiş, yeni farsdilli ədəbiyyatın yaranmasına, dövlətçilikdə irançılıq ənənələrinin artmasına təkan verən amillərdən olmuşdu.

İranlıların köməyi ilə hakimiyyətə gəlmiş Abbasilərin öz Xilafətlərini İran mütləqiyyətinin davamı kimi qəbul etmələrini də həmin ənənələrin ilkin təntənəsi hesab etmək olar. İslamın qələbəsinin İran millətinin tarixi məqsədi olduğunu təsdiq edən, dövrün görkəmli mütəfəkkiri Ət-Təbərinin tarixi əsərləri də məhz İran milli ənənəsinə xidmət edirdi. Onun davamçılarından olan İbn əl-Fəqlh əl-Həmədəni Allahın farsları peyğəmbər soyu olan qüreyşilərlə bərabər tutduğu fikrini irəli sürürdü. İran və Mesopotamiyada sünni təriqətlərinin üstünlüyü şəraitində bu ideyaların Xilafət üçün elə bir təhlükəsi yox idi. Lakin Abbasilərin zəifləməsi nəticəsində iranlı Ziyarilərin və xüsusilə Buveyhilərin Mərkəzi və Cənubi İranda hakimiyyəti faktiki olaraq ələ keçirmələri şüa təriqətinə mənsub qüvvələrin hakimiyyətə gəlmələrinə, sünni Abbasilərin siyasi uğursuzluğuna səbəb oldu. Məhz bu zamandan Azərbaycan ərazisində deyiləmlə Salarilərin, mənşəcə kürd olan Şəddadilərin, əsilləri ərəb olsa da artıq yerliləşmiş Rəvvadilərin müstəqil hökmranlıq dövrləri başlanır; hələ IX əsrin 60-cı illərində Şirvan və Layzanda hakimiyyətə ələ keçirmiş ərəb mənşəli Məzyədilər də elə bu dövrdə günü-gündən artan irançılıq ideyalarının, eləcə də İran sülalələrinin mərkəzdə əldə etdikləri siyasi üstünlüyün təsiri ilə iranlaşdılar. Hətta Şirvanşahların ərəb adları obyektiv və subyektiv amillər üzündən fars adları ilə əvəz edildi.

Ərəblərin siyasi hakimiyyətinə qarşı atılmış bu addımlar mənşələrini bilavasitə Sasanilərlə, o cümlədən Bəhram Çubinlə bağlayan yerli hakim sülalələrin öz əzəmətli keçmişlərinə - soyköklərinə qayıtmaq əzmi ilə daha da qüvvələndi. Lakin Bağdadda iqamət quran Buveyhi əmirlərinin ərəb ədəbiyyatına və elminə himayəçilik etmələri ərəb-müsəlman mədəniyyətinin tərkib hissələrindən olan ərəbdilli ədəbiyyatın yerlərdə hələ uzun müddət yaşamasına səbəb oldu; insanın daha intim, daha qəlbi duyğularının ifadəsini özündə əks etdirən şeir sənətinə yol tapa bilməmiş fars dili xüsusilə elmi əsərlərdə ərəb dilini əvəz edə bilmədi.

Xilafətin zəifləməsi Qoşqarda ilk türk-islam dövləti yaradan Qaraxanlıları da İran "şuubiyyə" hərəkətinin açdığı yola cəlb etdi. Bu dövlətin təsisçisi Əbdülkərim Satuq Buğra Qaraxan soğdi dili və mədəniyyəti yerinə türk dili və mədəniyyətinin əsasını qoydu. XI əsrin 70-ci illərinin əvvəlində Balasaqunlu Yusifin (1017-1077) Firdovsinin "Şahnamə"sinə cavab olaraq yazdığı və artıq o zaman "Şahnameyi-türki" adlanan "Qutadqu bilik" ("Xoşbəxtliyə aparan elm") əsəri dövrün türk ziyalisının milli şüurunun oyanmasını nümayiş etdirdi.

Lakin geniş xalq kütləsi arasında türkdilli folklorun yayıldığı (bunu dövrün arxeoloji abidələrində tapılan əşyavi materiallardakı bəzi şeir nümunələri də təsdiq edir), "ta qədimdən türklərin yaşadığı" Azərbaycan ərazisində mövcud hakim dailələrin tarixi obyektivlik üzündən irançılığa daha artıq meyil etmələri türk dilini bu dövrdə türk xalqlarının ümumi ədəbi dilinə çevirə bilmədi.

1055-ci ildə Xilafətdə siyasi hakimiyyəti şüa Buveyhilərin əlindən almış sünni Səlcuqilər xəlifəni şüalərin hökmranlığından qurtarsalar da, indi də özləri siyasi hakimiyyətə sahib oldular. Lakin mənşəcə oğuz türkü olan Səlcuqilərin hökmranlığı heç də türk dilini ədəbi, o cümlədən rəsmi dilə çevirmədi. Tədqiqatçılar (Y.Bertels,

Z.Bünyadov və b.) bu dövrdə Xorasandan Kiçik Asiyayadək böyük bir ərazidə fars dilinin daha da möhkəmlənməsi səbəbini "yalnız yürüşlər və vergi toplamaq qayğısına qalan" səlcuq sultanlarının "savadsızlığı" və "öz sələflərinin yalnız farslardan ibarət məmur-larına arxalanmalarında" görürlər. Ənənəyə görə, o dövrdə vəzir vəzifəsi Bərməkilərdən tutmuş məşhur Nizamülmülk və onun xələflərinədək yalnız İran mənşəlilərin əlində idi.

Beləliklə, tarixi şəraitin özü fars dilini XIV əsrdə "bir çox xalqların müştərək bədii dili" etdi; Azərbaycanda həm əhalinin çox hissəsinin, "həm də hakim dairələrin danışdığı dili və ünsiyyət vasitəsi doğma türk dili olmasına baxmayaraq, fars dili şeir, bədii və elmi nəsr sahəsində hakimlik" etməyə başladı.

Dövrümüzə XI-XII əsrlərdə yazıb-yaratmış şair və mütəfəkkirlərin Azərbaycan-türk dilində qələmə aldıkları heç bir əsər yetişməsə də, mənbələrin məlumatı belə əsərlərin mövcudluğunu təsdiq edir. XI əsrdə Məsud ibn Namdarın ərəb və fars (əcəmi) dilləri ilə yanaşı, türkcə və zimmicə (yəni yerli dildə, çox güman, albanca) şeirlər yazması haqqında olan məlumat buna sübutdur ("*va yunazzimu arabıyyatən va acəmiyyatən va turkiyyatən va zimmıyyatən*").

Dövrün şairlərinin türk dilində yazıb-yaratmalarına dəlalət edən amillərdən biri də "Leyli və Məcnun" əfsanəsini dahi Nizamiyə sifariş vermiş Şirvanşah Axsitanın şairin bu dastanı "fars və ərəb dili bəzəyi ilə, təzə gəlin kimi bəzəməsi" istəyidir. "Kitabın nəzminə səbəb haqqında"ki fəsilə "şahın halqası" qulağına keçirilmiş Nizami, hökmdarın "türk sifəti bizim vəfamız (ələməti) deyil. Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil. O adam ki, yüksək nəşəbdən doğulmuşdur, ona yüksək söz lazımdır" - iradəni qeyd edir və yalnız oğlu Məhəmmədin məsləhətindən sonra şahın əmrini yerinə yetirməyə razılıq verir. Onu da qeyd edək ki, Axsitanın Nizamiyə türkcə deyil, farsca (və ya ərəbcə) yazmaq buyuruğu bir tərəfdən onun türk dilli şeirlərinin olduğuna dəlalət edirsə, digər tərəfdən də şairin milliyətcə türk-azərbaycanlı olduğunu bir daha təsdiq edir.

Mənbələrdən görünür ki, Azərbaycan-müsəlman mədəniyyətinin nümayəndələri bu dövrdə, hələ VIII-IX əsrlərdə yaranmış ərəbdilli poeziyanı da inkişaf etdirir, öz əsərləri ilə Şərq mədəniyyətini zənginləşdirirdilər. Əvvəlki dövrdə olduğu kimi, bu dövrdə də azərbaycanlı mütəfəkkir, alim və şairlərdən bir çoxu Yaxın və Orta Şərqi mədəni mərkəzlərində - Bağdadda, Qahirədə, İsgəndəriyyədə, Buxarada, Səmərqənddə, Nişapurda və b. təhsil alır, fəaliyyət göstərirdilər. Mənbələr Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Beyləqan və b. şəhərlərdə, Şirvanşahların, Şəddadi və Səlcuq əmirlərinin saraylarında ərəb dilində şeirlər yazan şairlərin toplandığını, bu şəhərlərdə (məsələn: Məsud ibn Namdarın məlumatına görə, Gəncədə, Beyləqanda) şeir yarışlarının, məclislərinin keçirildiyini xəbər verirdilər.

Mənbələr XI əsrin sonunda, Şirvanşah I Fəribürzün sarayında ona ərəb dilində mədhlər yazan şairlərin toplandığını da qeyd edirlər. Maraqlı burasıdır ki, bu saray şairləri arasında yalnız yerli azərbaycanlılar deyil, başqa millətdən olanlar

da vardı; ərəb şairi əl-Ğəzzin Azərbaycan və Arranda olması, onun şirvanşah I Fəribürzün saray məclislərində iştirakı, burada, eləcə də ölkənin başqa paytaxt şəhərlərində gözəl ədəbi mühitin olduğunu sübut edir.

Bu dövrdə Təbriz ədəbi mühiti Xətib Təbrizi, Əbu Nasr Mənsur ibn Mumkan Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Əli ibn Hibbətullah Təbrizi, Əbül Möhsin Hüseyn Təbrizi kimi ərəb dilində gözəl şeirlər yazan şairlər yetirmişdi. Özünün "Qısa təsvir və zamanın seçilmiş adamları" əsərində Azərbaycandan olan şairlərə xüsusi bölmə həsr etmiş məşhur ərəb alimi Əli əl-Baxərzi (öl. 1077) onlardan 40 beytə qədər şerini təqdim etdiyi Əbu Nasr Mənsur ibn Mumkan Təbrizini xüsusi qeyd edir; Təbriz şəhərindən olan bu şair, onun təbirincə "mənalı qızıl kimi cilalamış, kəlamın cəvahirləri Şam diyarında belə dinləyiciləri valeh etmişdir". Mənsur Təbrizi poeziya aləminə sadəcə olaraq şeirlər müəllifi kimi deyil, yüksək estetik normaları, ictimai idealları və incəsənətin dərin məzmununu hər şeydən uca tutan vətəndaş-şair kimi daxil olmuşdur. Onun fikrincə, poetik sənət şair üçün döyüş meydanı, əleyhdarlarına qarşı yönəldilmiş kəskin silahdır.

Şairin Nizamülmülkə həsr etdiyi mədhiyyə insan məhəbbətinin ilahi sevgiyə qarşı qoyulması ilə seçilən məşhur lirik-fəlsəfi şeirdir. Mənsur Təbrizin bizə yetişən ədəbi irsində sənətkar yetkinliyinin zəngin mənəvi dünyası, dərin müşahidəçilik qabiliyyəti, həyata aydın baxışı aşkar nəzərə çarpır.

Dövrün Azərbaycan şairlərindən Əbul Möhsin Hüseyn ibn Nəsr Təbrizi peşəkar "söz ustası" idi. Mənbələrdən məlum olur ki, o, doğma şəhəri olan Təbrizdə yaşayıb-yaratmışdır. Elə ona görə də, şairin təbiət təsvirinə həsr olunmuş misraları doğma diyarın zəngin gözəlliklərini əks etdirirdi. Sənətkarın yaratdığı poetik mənzərə təxəyyülün deyil, gerçək həyatı müşahidələrin nəticəsidir. Azərbaycan təbiəti ilə bu bağlılıq Hüseyn Təbrizinin şerini xalq poetik sənətinin ən qiymətli nümunələrindən biri edir.

Nizamülmülkün şəxsi himayəçiliyi altında ömür sürmüş, Nişapurdakı iri mədrəsənin müəllimi kimi böyük hörmət qazanmış Xəttat Nizami Təbrizi vətəndən uzaqda fəaliyyət göstərsə də, həmişə doğma diyara can atmış, vətəni görmək istəyilə yaşamışdır.

Təbriz ədəbi mühitinin yetişdirmələri içərisində görkəmli alim və şair Xətib Təbrizi özünəməxsus yer tutur. Yaşadığı mürəkkəb bir qədər də qorxulu ictimai şəraitdə əsil simasını qoruyub saxlaya bilmiş bu mütəfəkkir şəxsiyyət ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişafında xüsusi payı olan Azərbaycan ziyalılarındandır. "Onun ərəb ədəbiyyatına və dilçiliyə dair yazdığı əsərlər uzun əsrlər boyu alimlərin diqqətini cəlb etmiş, dünyanın müxtəlif kitabxanalarında nadir sənət nümunələri kimi qorunub saxlanılmış, nəhayət, müasir dövrümüzdə Almaniyada, Hindistanda və ərəb ölkələrində dəfələrlə çap olunmuşdur" (Azərbaycanda bu alimin, eləcə də ərəb dilində əsərlər yaratmış azərbaycanlı şairlərin haqqında ilk ətraflı məlumatı məthum ərəbşünas-professor Malik Mahmudov vermişdir).

Görkəmli bir alim kimi tanınan Xətib Təbrizinin dövrümüzə yetişən şeirləri

onun gözəl şair olduğuna dəlalət edir. Ərəb alimi Corci Zeydan onun kiçik şeir divanı olduğunu qeyd edir. Şərqi böyük antoloqları və alimləri (Yaqut, əl-Baxəzi, əs-Səmani, İbn Xəlliqan və b.) şairin şeirlərini öz əsərlərinə daxil etmiş, bu şeirlərdən bəzilərini poeziyanın ən gözəli və nadirlərindən biri hesab etmişlər. Xətibin əldə olan şeirləri göstərir ki, o, ictimai mövzulara daha çox diqqət yetirmiş, dövrünün yaramaz adamlarını, ədalətsizliyi kəskin tənqid etmişdir.

Mənbələr bu dövrdə Azərbaycanda yaşayıb-yaradan ərəbdilli şairlər arasında Hüseyn ibn Həsən Xətib Urməvinin, İskafi Zəncaninin, Ömər Gəncinin, əslən bəyləqanlı olan Məsud ibn Namdarın və başqalarının adlarını çəkirlər. Bunlardan "Şirvan və Arran feodal inzibati dairələrində məmurluq edən, öz fəaliyyətinin bir sıra epizodunu o dövr ərəb abidələri üçün ənənəvi olan təmtəraqlı ədəbi formada təsvir edən", mənsəcə kürd Məsud ibn Namdar Azərbaycan mədəniyyəti tarixində özünə məxsus yer tutmuşdur. Onun həyat və yaradıcılığının ən yaxşı və son tədqiqatçısı olan V.M.Beylis, Məsudun orta əsrin hər hansı bir elmi sahəsində mütəxəssis olan alim deyil, ədəbi cəhətcə savadlı tipik ədəb olduğuna müəyyənləşdirir. Məsudun dövrümüzdə çatan əlyazması üç hissədən - hekayətlərdən, məktublardan və şeirlərdən ibarətdir. Həmin şeirlər, həyatını Beyləqan, Gəncə və Şirvanda, o dövrün bir çox şairləri kimi rəsmi dövlət vəzifələrində keçirən bu ziyalı şəxsiyyətin bizə yetişmiş toplusunun üçdə birindən çoxunu təşkil edir. Əsasən ictimai mövzulara həsr olunmuş bu şeirlər Məsudun iş fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. Bu bağlılıq şeirlərin qruplaşdırılmasında da özünü göstərir: əl-Cənziyyət (Gəncə dövrü şeirləri), əl-Beyləqaniyyət (Beyləqan dövrü şeirləri), əl-Əmniyyət (Gəncə müstəvfi Əmin əl-Mülkün adı ilə), əl-İxvaniyyət ("Dostluq"), "Köhnə şeirlər" və b. Əsərlərində özünün "Bədi əz-zaman" ("Zamanın möcüzəsi") ləqəbini qeyd edən Məsud ibn Namdarın şeirlərinin təhlili göstərir ki, "Arrandan olan Bədi əz-zaman bütün ənənəvi üslub yolları və bəlağət formaları məcmusuna sahib, onlardan faydalanmaqda fərasətli olan" bir şəxsiyyət idi.

Artıq XII yüzil Azərbaycanda farsdilli poeziyanın təntənəsi zamanı hesab edilsə də, ərəbdilli ədəbiyyat hələ də öz mövqelərini qorumuş və hətta mahir qələm ustalarının simasında özünə qızğın tərəfdarlar tapa bilmişdi. Əsasən farsca yazan görkəmli Azərbaycan şairləri Xaqani Şirvani və Mücirəddin Beyləqani öz yaradıcılıqlarında ərəb dilindən də istifadə edirdilər. XII əsrdə Azərbaycan xalqı ərəbdilli ədəbiyyata Şihabəddin Yəhya əs-Sührəvədi, Eyn əl-Qüzat, Yusif ibn Tahir əl-Xuveyyi (Xoylu) kimi görkəmli şəxsiyyətləri bəxş etmişdir.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan Şihabəddin Yəhya əs-Sührəvədi fəlsəfi traktatlardan başqa poetik divan da yaratmışdı. Onun şeir yaradıcılığı ərəbdilli Azərbaycan poeziyası ilə sıx şəkildə bağlı idi. Lirikizm, həsrət və çıxılmazlıq əhvali-ruhiyyəsi, lakoniklik əs-Sührəvədi poeziyasının başlıca xüsusiyyətlərindəndir. O, hər şeydən öncə, həqiqi filosof idi. Ona görə də əs-Sührəvədinin bir sıra şeirləri onun həyat, cəmiyyət, ölüm, varlıq və s. haqqında fəlsəfi mühakimələrinin bədii ifadəsi kimi qiymətləndirilir.

Əs-Sührəvədinin şeirləri arasında onun məhəbbət mövzusunda yazdığı

"muvaşşahlar" ("muvaşşahat", ənənəvi ərəb şeirlərindən fərqli olaraq nəğmə şəklində qələmə alınmış bu şeir növündə vəzn və qafiyə vəhdəti pozulurdu) diqqəti cəlb edir. XII əsrdə demək olar ki, istifadə olunmayan bu şeir növü müsəlman Şərqində az tərəfdar qazanmışdı.

Eynəlüzət əl-Miyanəci (1131—ci ildə edam edilmişdir) nəinki filosof panteist, habelə istedadlı şair, nasirkimi də tanınmışdı. O, min beytdən ibarət şeirlər toplusunun müəllifidir.

Eynəlüzət "incə zövqlü şair, şirin ləhcəli nasir" kimi yetişmə-sində ailə ənənəsi mühüm rol oynamışdı. Onun babası Əbülhəsən Əli ibn əl-Həsən ibn Əli əl-Miyanəci dövrün ziyalı şəxsiyyətlərindən olmuş, alim və şair kimi tanınmışdı; Həmədan qazısı olmuş atası Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əli əl-Miyanəci "fəzil və istedadlı bir şəxsiyyət" idi.

Eynəlüzət "Şəkva əl-qərib ani-l-avtən ilə uləm əl-buldən" ("Vətəmindən ayrı düşmüş qəribin ölkələrinə şikayəti") adlı məşhur risaləsi orta çağ müsəlman mədəniyyətində bədii nəsrin nadir incisi hesab edilir. O yazırdı: "Vətən sevgisi imandandır; gizli deyildir ki, vətənə məhəbbət insanın fitrəti ilə qaynayıb-qarışmalıdır".

XI əsrdə Təbriz ədəbi mühitinin yetişdirdiyi şairlər arasında bəlkə də ən görkəmli yeri Azərbaycanda farsdilli şerin ilk gözəl nümunələrini yaradan Qətran Təbrizi (1012-1088) olmuşdur. O, Təbriz yaxınlığındakı Şadiabad kəndində doğulmuş, erkən yaşlarından şeirlər yazmışdır.

XII yüzilin məşhur şairi və ədəbiyyat tənqidçisi Nizami Əruzinin fikrincə, şah və sultanlar, hakimiyyətlərini möhkəmlətmək və nüfuzlarını xalqlar arasında artırmaq üçün öz saraylarında istedadlı şairlər saxlamalı, onları istədikləri kimi tərbiyələndirməli, həmin şairlərin dili və qələmi vasitəsilə öz istək və arzularını təbliğ etməlidirlər. Mənbələr artıq XI yüzilin axırlarında, demək olar, bütün hökmdar və yerli hakim saraylarında şairlər məclisinin yığılması haqqında məlumat verirlər. Saray ədəbiyyatının geniş inkişaf tapdığı bu dövrdə Qətran Təbrizi də əvvəlcə Gəncədə, Şəddadilər sarayında, sonra isə Naxçıvanda, naxçıvanşah Əbu Dulfən sarayında yaşamışdır. Elə buna görə də onun yaradıcılığının bu dövründə hökmdarları mədh edən qəsidələr daha başlıca yer tuturdu. Qətran böyük mədhiyyələr toplusundan başqa zamanəmizdək yetişməyən "Qövsnamə" (və ya "Quşnamə") məsnəvisinin və "Ət-Təfasir" ("Təfsirlər") adlı fars dilinin ilk izahlı lüğətinin müəllifidir. Şair özünün aşiqanə və təbiət mövzulu lirik şeirləri ilə nəinki çağdaşlarını, eləcə də sonrakı dövr oxucularını rıqqətə gətirmişdir. Böyük sevgi hissi ilə vəsf etdiyi təbiət Qətranın ecazkar qələminin təsiri altında sanki cana gəlir. Onun qəsidələri bədii məziyyətlər daşımaqla yanaşı, tarixi dərk etmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Şair öz qəsidələrində zamanəsinin hökmdarları və yüksək mövqeli adamları, onların qarşılıqlı münasibətləri haqqında söhbət açır, şahidi olduğu tarixi-ictimai hadisələri yüksək sənətkarlıqla qələmə alır.

Qətran Təbrizi fars dilində yazsa da əsərlərində çoxlu doğma azərbaycan-türk söz və ifadələri, zərfi-məsəlləri, atalar sözləri və s. işləmişdir. Onlardan "dağ" (mal-

qaraya basılan dağ mənasında), tağ (dağ), ayaq (qədəh), sürmə, muncuq, tapança, xil (cox), tər (yaş, təzə), qar və s. bu kimi sözləri göstərmək olar.

XII yüzilin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının Əbül Əla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Müciəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi kimi dahi söz ustaları bu ədəbiyyatın zəngin xəzinəsinə yeni üslub, yeni şivə gətirərək, Gəncə və Şirvanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan ədəbi məktəbinin əsasını qoyurlar. Bu məktəbdə ədəbi sənətlə real həyat arasında bağlılığı, uzlaşmanı təmsil edən, Rudəkiddən başlayaraq Firdovsi və b. şairlər, o cümlədən Qətran Təbrizi tərəfindən inkişaf etdirilən farsdilli şeirin Xorasan-Türküstan səpkisindən - üslubundan (səbkindən) fərqli olaraq yeni poetik "səbki təmtəraqi" adlı Azərbaycan üslubu yaradıldı.

O dövrün möhtəşəm saraylarından olan Şirvanşahlar sarayında hələ X-XI yüzillərdən fəaliyyət göstərən şairlər məclisinə XII əsrin ikinci rübündə doğma Gəncədən Şirvana gəlmiş, böyük istedad və yüksək əxlaq sahibi olan 44 yaşlı Əbül Əla Gəncəvi başçılıq edirdi.

Qətran Təbrizinin yetirməsi olan bu şair Şirvanşahlar sarayına gəldikdən sonra burada böyük nüfuz qazanmış, "məlik əş-şüara" - "şairlər hökmdarı" adını almışdır. Şirvanın istedadlı və ziyalı gənclərini təşkil etdiyi ədəbi məclisdə cəmləşdirən Əbül Əla, onlardan Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, İzzəddin kimi "öz şairlik qüdrətini bilən və həyatda görkəmli yer tutmaq istəyən" şairlərə bir tərəfdən "saray ədəbiyyatının tələblərini ödəyərək şirvanşahların adını əbədiləşdirməyi" aşılayır, digər tərəfdən isə "insanpərvərliyi, adəmiyyəti təlqin etməyə" çalışırdı. Lakin Əbül Əla bu iki zidd anlayışları uzlaşdırma bilmədi; buna görə onu ismaililərə, onların başçısı Həsən əs-Səbbaha meyil göstərməkdə təqsirləndirildilər, yazdıqlarını təhrif etməklə onu ləkələməyə çalışdılar. Həbsə düşmək dərəcəsinə çatmış şair özünü yalnız məşhur "Qəsəmmamə" (and) qəsidəsi ilə qurtara bildi.

Ədəbi irsindən yalnız bir neçə şeiri qalmış Əbül Əla dövrünün hökmdarlarını vəsf etsə də, XI əsrin sonu, XII əsrin I yarısında epik janrı inkişaf etdirən böyük fars şairi Əbül Məcd Məcdud ibn Adəm Sənai (1050-1140) poeziyasının mütərəqqi ənənələri ilə bağlı olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-fəlsəfi şeirin ilk nümunələrini yaratmışdır.

Əbül Əladan sonra Şirvan ədəbi məktəbini şairin ən savadlı və istedadlı şagirdi, kürəkəni Əfzələddin Xaqani (1126-1199) idarə etməyə başladı. Vaxtilə məhz Əbül Əla, Xaqanini Şirvanşah III Mənuçehrə (1120-1160) təqdim etmiş, ona "Xaqani" təxəllüsünü vermişdi.

Xaqani öz yaradıcılığı ilə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii təfəkkür tərzində yeni bir mərhələ açdı. Ensiklopedik biliyə malik olub, antik və müsəlman xalqlarının yaratdığı zəngin mədəniyyəti, fəlsəfəni, eləcə də dövrün başqa elmlərini dərinləndirən Xaqani şeir sənətini elə bir səviyyəyə qaldırdı ki, məddahanə məzmunundan asılı olmayaraq, bu saray ədəbiyyatı monumental görkəm aldı. Beləliklə, saray siyasətinin adi təbliğat vasitəsi olan məddahlıq Xaqani ifasında əzəmətli bir simfoniya təsiri bağışlayırdı. O, dövrün farsdilli Azərbaycan poeziyasına yeni üslub, təmtəraqlı

obrazlar, parlaq təşbehlər, ifadələr, bədii təsvir vasitələri, çətin rədif və qafiyələr, nadir sözlər və terminlər, söz oynatmaları gətirib, şeir sənətində söz sənətkarlığı kimi estetik bir konsepsiya yaratdı.

Xaqani şerinin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də fars dilinin hökmlərini etdiyi şeir dilinə şairin doğma Azərbaycan-türk sözlərini gətirməsidir. Bunlardan şairin "Məra dər parsi fohşi ke quyənd, be torki çərxeşan quyəd ke sənsən" ("farsca mənə söyüş desələr, çərxi fələk onlara türkcə deyər ki, sənsən") misralı məşhur beytində işlədilmiş "sənsən" sözünü, eləcə də özünün şeir "Divan"-ında işlətdiyi su, Tanrı, vuşaq (uşaq), çuxa, qunduz, xatun, sürmə, qara qız, dağ, xan və b. bu kimi sözləri qeyd etmək olar.

Onun ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklərdən biri də şeirdə işlətdiyi fəlsəfi fikirlər idi. Bu fikirlər ilk dəfə Xaqaninin məşhur "Həbsiyyə" qəsidələr silsiləsində, "Töhfətül-İraqeyn" ("İki İraqın töhfəsi") məsnəvisində və "Mədain xərabələri" əsərində əks olunmuşdur.

Əbül Əla - Xaqani məktəbində dövrün Fələki, İzzəddin, Mücirəddin kimi öz dəst-xətti olan şairləri yazıb-yaradırdılar. İranın və Orta Asiyanın bir sıra farsdilli şairləri də şeir meydanında yarışmaq üçün Azərbaycana gəlir, bəzən isə buranın mədəni mərkəzlərində qalıb ədəbi yaradıcılıqla məşğul olurdular. Bunlardan "soltan əl-fudala" ("fəzillər soltanı") adlanan Əsirəddin Əbu-l-Fadl Məhəmməd ibn Tahir əl-Əxsikəti, "məlik əl-kəlam" ("söz hökmdarı") ləqəbli Zahirəddin Tahir ibn Məhəmməd əl-Fəryabi Orta Asiyadan gələrək, Azərbaycan atabəylərinin himayəsində, onların sarayında yaşamış, yerli şairlərlə, xüsusilə Xaqani ilə yaxınlaşmış, onun tərzində mədh şeirləri yazmışlar.

Şirvanda, III Mənuçehrin sarayında yaşayan şairlərdən biri də Əbül Əladan şeir-sənət dərsi almış Şamaxı sakini Əbu-n-Nazim Məhəmməd Fələki Şirvani (1107-1147) olmuşdur. Mənbələrdə onun "Ehkamü-n-nücum" ("Astrologiyaya dair mühakimələr") adlı əsərinin olması haqqında məlumat vardır. Şairin riyaziyyat, hüsn-xətt, ərəb dili və xüsusilə astrologiya (nücum elmi) sahəsindəki bilikləri ona "Fələki" təxəllüsünün verilməsinə səbəb olmuşdur. Öz himayədarına çoxsaylı təmtəraqlı qəsidələr ithaf etməsinə baxmayaraq, Şirvan şairlərindən çoxunun nəsibi olan zindan ömrü ondan da yan keçməmiş, saray böhtanları onun da qaranlıq məhbəsə düşməsinə səbəb olmuşdu. Şirvanşahın əmrilə Fələki axırda zindandan azad edilsə də, keçirdiyi mənəvi sarsıntılar onu üzümüş, şair gənc yaşında vəfat etmişdir.

Yaxın Şərqi elə bir orta əsr təzkirəsi yoxdur ki, özünün ictimai-siyasi "Həbsiyyə" şeirləri, təkrarədləməz təbiət və məhəbbət lirikası ilə ad çıxarmış Fələki yaradıcılığından bəhs etməsin. Onun dövrümüzə yetmiş "Divan"ı yalnız ədəbi-bədii məziyyətlərlə deyil, dövrün real hadisələrini tarixi mənbə səviyyəsində işıqlandırmaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Məhz buna görə, tarixçilər onun Şirvanşah Mənuçehrin qıpçaqlar və alanlar üzərində qələbəsi, gürcü hökmdarı Demetrenin dövrü, Şirvanın şəhərləri və görkəmli şəxsiyyətləri və s. haqqında, hətta dövrün tarixi mənbələrində də olmayan qiymətli məlumatlarından geniş faydalanmışlar.

Şirvan poetik məktəbinin digər istedadlı nümayəndəsi olan İzzəddin Şirvani haqqında dövrümüzdə yetişən məlumat çox azdır. Bizə yalnız o məlumdur ki, İzzəddin, Əbül Əla Gəncəvi, Xaqani və Fələki Şirvaninin çağdaşı olmuş, onlarla ünsiyyət saxlamışdır. Şairin ədəbi irsindən zamanəmizə gəlib çıxan bir yarımçıq qəsidə və birçə rübai İzzəddin ziyasının məlahətindən xəbər verir.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının maraqlı, az qala əfsanəvi və ən çox mübahisə doğuran siması şairə Məhsəti xanım Gəncəvidir. Tədqiqatçıların biri digərinə zidd fərziyələrinə baxmayaraq, son araşdırmalar qəti müəyyənləşdirmişdir ki, "Məhsəti real tarixi şəxsiyyətdir, Nizaminin böyük müasiridir və yüksək poetik istedad sahibi olmuşdur". Onun haqqında ilk təzkirə məlumatını Həmdullah Qəzvininin 1330-cu ildə qələmə aldığı "Tarixi qozidə" əsərində görürük. Buradakı bəzi səhv fikirlər (şairənin ərinin Soltan Mahmud Qəznəvinin müasiri olması barədə) nəzərə alınmazsa, Gəncə xətibinin oğlu, "yaşxı şeirləri" olan Tacəddin Əhməd və onun arvadı Məhsətinin "gözəl" şeirləşməsi haqqında verilən məlumat böyük maraq doğurur. Tədqiqatlar Məhsətinin təqribən 1089-cu ildə Gəncədə doğulduğunu, mükəmməl təhsil aldığı, Şərq ədəbiyyatı və musiqisinə yaxşı bələd olduğunu, gözəl şahmat (şətrənc) oynadığını, 1118-ci ildə (soltan Məhəmməd Təpər vəfat etdikdən sonra) Gəncə taxtına çıxan soltan Mahmudun sarayında, Mərvdə olarkən soltan Səncərin sarayında keçirilən şeir məclislərində iştirak etdiyini, çox uzun ömür sürdüyünü (1182-83-cü ilədək) göstərir. Məhsətinin əri Tacəddin Əmir Əhməd də Pure-Xətib təxəllüsü ilə yazan məşhur şair olmuşdur.

Məhsətinin dastana dönmüş həyatı haqqında, ən maraqlı məlumat, əldə olan nüsxələri XV-XVI yüzillərin məhsulu olan, şifahi (və çox güman yazılı) variantları sözsüz ki, XII-XIII əsrlərə aid olan "Məhsəti və Əmir Əhməd" dastanında toplanmışdır.

Fars dilində, əsasən rübai janrında yazan Məhsətinin şeirlərinin əksər hissəsi Gəncə mühiti ilə bağlıdır. Lakin rübailərinin məzmunundan görünür ki, o, həm İranda (İraqi Əcəmdə), həm də Orta Asiyada da tanınmışdı. Məhsəti gənclik çağlarında Gəncədən bir neçə il ayrılmalı olmuş, bir müddət Mərvdə yaşayıb-yaratmış, yaradıcılığının yetkinlik çağında doğma ocağa qayıtmış və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. Yaradıcılığında məhəbbət lirikasının əsas yer tutduğu Məhsəti xanımın rübailəri dünyəviliyi, humanizmi, nikbinliyi ilə seçilir. Məhz ondan sonra Azərbaycan şerində rübaicilik geniş inkişaf yoluna qədəm qoyur. Azərbaycanlı rübaicilər içərisində qadın sənətkarlarımızın - "Doxtərə-Xətib, Doxtərə-Səti, Doxtərə-Salar, Rəziyyə Gəncəvi" kimi şairələrimizin yetişməsi Məhsəti təsirinin, Məhsəti yaradıcılığının ən böyük nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycanın farsdilli poeziyasının "qızıl əsri"nin görkəmli şairlərindən biri, böyük Xaqaninin yetirməsi, mahir mədhiyyəçi-şairlərdən olan Mücirəddin Beyləqani idi. Şirvan ədəbi mühitinin yetişdirməsi olan bu şair qəsidələrinin əksəriyyətini ona himayəçilik edən Azərbaycan atabəyləri sülaləsinin nümayəndələrinə və II Toğrulun oğlu soltan Arslan Şaha həsr etmişdir. Onun lirikasında sonsuz iradə və qürur, özünün və

başqalarının yaradıcılığına qarşı təbəkərlik hakim idi. Mücərrəddin irsindən dövrümüzə yetişən yeganə ədəbi abidə olan şeir divanında toplanılmış parlaq və nikbin ruhlu qəsidələr içərisində İraq Səlcuq hökmdarlarına və Dərbənd hakiminə həsr edilmiş mədhiyyələr də vardır. Belə məzmunlu şeirlərlə yanaşı, şair dövrünün əyər-əskiyni qamçılayan həcvlər də yaratmış və bəzi təzkirəçilərin məlumatına görə satira atasına tutduğu həmin adamlar tərəfindən (1193-cü ildə) qətlə yetirilmişdir.

Tanınmış Gəncə şairlərindən biri də Qəvami Mütərrizi 1190-cı ildə vəfat etmişdir. Yazılı mənbələrdə, o cümlədən Dövlətşah Səmərqəndinin məşhur təzkirəsində Qəvaminin Nizami Gəncəvi ilə qohumluq əlaqələri (qardaşı və yaxud əmisi oğlu olması) haqqında məlumat vardır. Dövrün ənənələrinə sadiq qalaraq yazdığı qəsidələrdə Qızıl Arslanı, Cahan Pəhləvanı və başqalarını vəsf edən Qəvami öz zərifliyi və bədii sənətkarlığı ilə seçilən qəzəllər də yazmışdır. Onun zəmanədən narazılıq motivləri ilə güclü olan şeirlərində həmçinin təkbürlülük, acgözlülük, ikiüzlülük, əxlaqsızlıq kimi mənfi keyfiyyətlər də pislənilmişdir. Şair əsərləri vasitəsilə mərciyyə müraciət edir, onu günlərini mənasız əyləncələrdə keçirməyə, qocalığın ləbüd olması barədə, şərəf haqqında düşünməyə çağırırdı. Qəvaminin şeir divanının əlyazması Londonda, Britaniya muzeyində saxlanılır.

XII əsrin Azərbaycan şairləri və nasirləri arasında Gəncə ədəbi məktəbinin daha bir nümayəndəsi, dahi Nizaminin dostu Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad diqqəti xüsusilə cəlb edir. Onun bizə gəlib çatmış yeganə əsəri - "Munisnamə" professor Rüstəm Əliyev tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuş, tədqiqatçıların və oxucuların maraq obyektinə çevrilmişdir. "Munisnamə"nin nadir əlyazması hazırda Londondakı Britaniya muzeyində saxlanır və hələlik Əbubəkr ibn Xosrovun həyatı, yaradıcılığı haqqında yeganə məlumat mənbəyidir. Bu məlumata görə, şair Azərbaycan atabəylərinə xidmət etmiş, gənc şahzadələrin müəllimi və tərbiyəçisi olmuş, əsərlərini Azərbaycan atabəyləri Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana və Əbubəkrə ithaf etmişdir.

"Munisnamə"nin giriş hissəsində müəllif Eldənizlərin adı ilə bağlı altı erkən əsərinin adlarını çəkir. Təəssüf ki, bu əsərlərin nüsxələri hələ də aşkar olunmamışdır. "Munisnamə" özü 17 fəsildən ibarətdir; burada maraqlı hekayə, novella, ibrətəməz hədis və məsəllər toplanılmışdır. Mətninə xeyli şeir parçası daxil edilmiş bu əsər farsdilli ədəbiyyatın yayıldığı bütün bölgələrdə sonralar çiçəklənən qafiyəli bədii nəsrin erkən və parlaq nümunələrindən biridir.

XII əsrin ortalarına yaxın yaranan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin hakimiyyəti dövründə Gəncə və Şirvan poetik məktəbləri artıq ən yüksək inkişaf mərhələsinə yetişmişdilər. Atabəylər sarayında fəaliyyət göstərən şairlər Xaqani tərəfindən təməli qoyulan yeni üslublu farsdilli Azərbaycan şerini yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə çatdırmağa çalışırdılar. Lakin Xaqani zirvəsini fəth etmək, Azərbaycan poeziyasını daha yüksək zirvələrə çatdırmaq səadəti yalnız Gəncə şəhərinin sakininə, orta əsr təzkirəçisinin dili ilə desək, "doğrunluğunu və böyüklüyünü dil və sözlə təsvir etmək mümkün olmayan" Camal (Nizam) əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizamiyə (1140-1209) nəsib oldu. O, Xaqaninin parlaq söz

sənətçiliğini və üslubunu qəbul edib, öz yaradıcılığında onlara yeni məzmun və mənalar verdi. Nizami ölməz "Xəmsə"si ilə şeir sənətini saraylardan və məddahlıqdan uzaqlaşdırıb, bu gün başa düşdüyümüz mənada bədii ədəbiyyat yaratdı. O, insanı özünün qəhrəmanı edib, onun hiss və həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini, arzu və istəklərini tərənnüm edirdi. Şəxsiyyət, onun həyatı, mahiyyəti, təfəkkür tərzı və fəlsəfəsi Nizaminı düşündürən, onun poemalarının əsas xəttini təşkil edən mövzular idi. Nizami əsərlərində sənətçilik, forma və məzmun vəhdətdə olub bir-birini tamamlayırdı.

Elmin müxtəlif sahələrində dərin biliyə malik olması Nizaminin hərtərəfli təhsil gördüyünə dəlalət edir. Dövrünün bir çox ziyalisından fərqli olaraq, o, əldə etdiyi biliklərin hamısını məhz doğma Gəncədə almış, ömrünün sonunadək, görünür, doğma şəhəri tərk etməmişdi. Bunu şair Gəncəsiz qala bilməməsi ilə izah edirdi: "Əgər Gəncə mənim boynumda düşün düşmüş boyunbağı olmasaydı, İrannın bütün xəzinələrini öz şeirlərimlə fəth edərdim".

Nizami, o dövrdə böyük elm ocağına çevrilmiş Gəncədə dəqiq (*elmül əbdan*) və humanitar (*elmül ədyan*) elmlərə dərindən yiyələnərək, əsrinin ən böyük ensiklopedistlərindən biri oldu.

Onun yaratdığı əvəzsiz əsərləri daha da yaşarlı edən, şairin müxtəlif dillərdə yazmış antik və erkən orta əsr abidələrindən, o cümlədən, "türk dastanları "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Qutadqu bilik" in sənət müvəffəqiyyətlərindən şairlik təbiətinə xas bir ustalıqla" faydalanması, bu əsərlərdən əxz etdiklərini yaradıcı şair xəyalının vüsət ilə heç kəsə bənzəməyən yeni bir tərəvətlə əks etdirməsidir.

Şeir və sənət meydanına şair, o dövrün ən geniş yayılmış lirik janrı ilə, bu janrın əsas formaları olan qəsidə və qəzəllərlə daxil olmuşdur. Nizaminin özünün qeydlərindən aydın olur ki, "Xəmsə"-nin üçüncü poeması "Leyli və Məcnun" yazılanadək onun qəzəllər "Divan"ı mövcud olmuşdur. Orta çağ təzkirəçilərinin məlumatlarına görə, bu, "Divan" iyirmi min beytdən artıq imiş. Təəssüf ki, dövrümüzdə gəlib çıxan və məşhur İran alimi Səid Nəfisinin nəşr etdirdiyi Nizami "Divan"ma cəmi iki minə yaxın beyt daxildir.

Şair özünün ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi"ni ("Məxzən əl-əsrar") 1177-ci ilin oktyabrında tamamlamış, bu əsərlə "Şərq xalqlarının bədii təfəkkür tarixində, ədəbiyyatında yeni bir dövr açmış"dır. Əsər öz daxili quruluşuna və kompozisiyasına görə Nizaminin sonrakı poemalarından xeyli fərqlənir. Əgər sonrakı əsərlərində şairin etik, estetik, ictimai ideali, humanizm nəzəriyyəsi dolğun bədii surətlər, əlvan həyat lövhələri, tipikləşdirilmiş şərait vasitəsilə açılsa, "Sirlər xəzinəsi"ndə bu təlim və mətləb didaktik şəkildə, öyüd-nəsihət yolu ilə ifadə olunur. Şairin əsas məqsədi oxucuları əxlaqi cəhətdən tərbiyə etmək, onlara həyat kamilliyi, alicənablıq, həssaslıq, maddi nemətlər yarananlara ehtiram, məhəbbət və ədalət hissləri aşılamaqdır. Bütün bu cəhətlər "dərin təfəkkürlə güclü poetik ehtirasın vəhdətindən yaranmış əbədi sənət əsəri" olan poemanı insan dühasının ən böyük nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

Nizaminin sonrakı əsərlərində "hadisə, tale və fələk daha insan üzərində hökranlıq edərək onu əzmir, şəxsiyyətin iradəsini özünə tabe etmir, əksinə, insan öz taleyinə ağılıq edir, onun iradəsi hadisələrin gedişini istiqamətləndirir, onu dəyişir. Həmin tələblərə müvafiq yazılmış "Xosrov və Şirin" (1180-ci ildə tamamlandı), "Leyli və Məcnun" (1188), "Yeddi səyyarə" ("Yeddi gözəl", 1197) və "İskəndərnamə" (1197-ci ildən sonra yazılıb) sonrakı əsrlərin poeziyasının mövzusunu, tematikasını, təsvir fırçasını dəyişdirərək, ona yeni tərəvət və istiqamət verdi. İnsanın daxili aləmi, onun xislət və hissiyyəti, arzu və meyli, ruhunun ən incə, zərif və əsrarəngiz hərəkəti yeni poetik məktəbin əsas mahiyyətinə çevrildi. Şəxsiyyət azadlığı, onun iradəsinin mövhumat və xurafat boyunduruğundan xilas olması, bəşəriyyətin mədəni tərəqqisində dönüş nöqtələrindən olan intibah dövrünün mənəvi mahiyyətinə çevrilmiş səlis humanizm nəzəriyyəsi Nizami yaradıcılığında ən gözəl bədii təəcəssümünü tapdı".

Nizami yaradıcılığı Şərq xalqları ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Onun əsərləri orta çağ mədrəsələrində əsas dərslərin bir hissəsi olmuş, şairlər, ədiblər və tələbələr onlardan elm öyrənmiş, onları əzbərləmişlər. Nizaminin yaratdığı mənzu m roman janrı Şərq xalqlarının bədii söz səltənətinə daxil olmuş, özünə möhkəm mövqe qazanmışdır. Onun poemaları haqlı olaraq yüksək poetik ustalığın meyarı hesab edilirdi. Həqiqi söz ustası adını qazanmaq istəyən ən görkəmli şairlər forma və məzmunca Nizami poemalarına bənzər əsərlər - "Xəmsə"lər və ya heç olmazsa, eyni adlı poemalar yazmağı özlərinə borc bildirdilər. Görkəmli söz ustaları Əmir Xosrov Dəhləvini (1253-1325), Hacı Kirmanini (1281-1352), İmadəddin Kirmanini (1371-ci ildə vəfat etmişdir), Əbdürrəhman Camini (1414-1492), Əlişir Nəvaini (1441-1501) Hatifini (1445-1512), Füzulini (1494-1556) və başqalarını Nizami məktəbinin davamçıları hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə götürsək, XIII yüzildən bəri Nizami ideyalarının ecəzkar təsirinə qapılmayan bir söz ustası tapmaq mümkün deyil. Məhz Nizami dühası Azərbaycan poetik sənətini əlçatmaz zirvəyə qaldırmış, XII yüzili Azərbaycan intibahı əsri etmişdir.

§ 7. FƏLSƏFƏ

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi, dini, dini-fəlsəfi və elmi-fəlsəfi baxışlar keçmiş ideyalar zəminində yaranıb formalaşmışdır. İslam dini burada hakim ideologiya olsa da, digər dini əqidələr tamamilə aradan qalxmamışdı. Arranın bəzi yerlərində xristianlıq rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Əsasən ölkənin cənub rayonlarında qalmış atəşpərəstliyə onun şimalında (Beyləqan, Dərbənd və s.) da təsadüf edilirdi.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfi fikir fiqhə (hüquqşünaslığa), kəlamə (sxolastikaya) və təsəvvüfə (mistikaya) dair traktatlarda, xüsusən peşəkar filosofların yaradıcılığında inkişaf edirdi. Folklor nümunələri, o dövrdə yazıya alınmış "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları yaranan ədəbi əsərlərin mövzularına sirayət etdiyi kimi xalq hikməti də fəlsəfi təfəkkürə təsirsiz qalmırdı, əsrlərin sınağından çıxmış müdrik kəlamələr elmi düşüncələrə belə nüfuz edirdi.

Fiqh-kəlam məktəblərində və təsəvvüfdə əsasən dini-fəlsəfi fikir inkişaf etdirilmişdir. Fiqh "müsəlman hüququ", kəlam isə "müsəlman sxolastikası, ilahiyəti" mənasını daşmasına baxmayaraq, bunlar arasında kəskin fərq qoyulmurdu. Sxolastlar bir qayda olaraq dövlət işlərində çalışır, hüquq məsələləri ilə də məşğul olurdular, başqa sözlə, *mütəkəllimlər* (sxolastlar) eyni zamanda fəqih (hüquqşünas) idilər. Müxalifətçi sxolastika - *mütdzililik* gizli fəaliyyət göstərirdi, ortodoks sxolastika - *əşərilik* isə XI əsrin ikinci yarısında rəsmi dairələrdə artıq qəbul edilmişdi. *Əşərilik* rəy və məntiqi mühakimələrə üstünlük verən hənəfilərlə qatı təəssübkeş hənəbilər arasında orta mövqe tutan şəfi məzhəbli fəqihlər içərisində daha geniş yayılmışdı. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda görkəmli hüquqşünas sxolastlar yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Yaxın və Orta Şərqdə Əbuishaq əş-Şirazi əl-Firuzabadi (1003-1083), Əbu-hamid Məhəmməd əl-Qəzali (1059-1111), Fəxrəddin Məhəmməd ər-Razi (1148-1209) və başqa məşhur fəqih-mütəkəllimlərdən təhsil almış həmin alimlər elmi yaradıcılıqla bərabər mədrəsələrdə dərs demiş, dövlət işlərində çalışmışlar. Onlardan Təbriz nahiyəsinin qazısı Büdeyl ibn Əli əl-Bərzəndi (öl. 1082), onun oğlu Əbumənsur Salih (öl. 1099), "Bağdad fəqih" fəxri admı almış, ədalətli hüquqşünas (*fəqih salih*) Əbu Ömər Osman əd-Dərbəndi (1106-cı ildən sonra ölüb), vərəsəlik hüququna dair əsər yazmış Əbdüləziz ibn Əli əl-Uşnuhi (öl. 1111), "mahir hüquqşünas, disputçu" (*fəqih bari münazir*) Deyr əl-Aqulda qazi işləmiş Əbülfəzl Məhəmməd ibn Ömər əl-Urməvi (1067 - 1152), "dini təlimdə, dolayı sübutda və üsulda görkəmli tədqiqatçı, hüquqşünas" (*"fəqih, mühəqqiq, fadil fi elm əl-məzhəb və-l-xələf və-l-üsul*) Əbuəfəs Ömər ibn Əhməd əz-Zəncani əl-Xətibi (doğ. 1098) və başqalarını göstərmək olar.

Dini fəlsəfənin sxolastik qolu fəqih-mütəkəllimlər tərəfindən inkişaf etdirilirdisə, onun mistik aspekti şiə ideoloqlarının və sufi mütəfəkkirlərin

dünyagörüşündə öz ifadəsini tapırdı. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda rəsmi əqidə sünnilik, ələlxüsus onun şəfilik məzhəbi idi. Bununla belə, burada ifrat şüəliyin müxtəlif qolları - gəlilik və isməlilik əsas etibarilə gizli şəkildə yayıla bilmiş, çox vaxt etirazla qarşılanmışdı. Təsədüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi "öz biliyi ilə zəməninən ən şöhrətli" saydığı Bəhram şaha qarşı çıxanları təhqir üçün isməli adlandırmışdır.

Bu dövrün başlıca mistik cərəyanı təsəvvüf mətədil və ifrat olmaqla iki istiqamətdə inkişaf edirdi: mətədil sufilər islam monoteizmindən kənara çıxmadiqları halda, ifrat sufilər panteizmə az-çox dərəcədə meyl göstərirdilər. Azərbaycanda mətədil sufizmin görkəmli nümayəndələri vardı. Onlardan Əbuhəfs Ömər ibn Məhəmməd əs-Sührəvərdi (1063-1137), onun qardaşı oğlu Əbunnəcib Əbdülqahir ibn Abdulla əs-Sührəvərdi (1097-1168) eyni zamanda hüquqşünas alim idi. Əbunnəcib əs-Sührəvərdi Zəncan yaxınlığındakı Sührəvərd qəsəbəsində anadan olmuş, Bağdada gedib orada Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almışdı. Orta əsr mənbələrində Əbunnəcib əs-Sührəvərdinin ilk gənclik illərində yoxsul həyat sürdüüyü söylənilir. Yaqut əl-Həməvi halal zəhmətlə dolanan mütəfəkkir haqqında yazır: "O, Bağdada su daşıyar, öz qazancını yeyərdi".

Çətin güzəran, əzəbli günlər keçirən Əbunnəcib əs-Sührəvərdi görkəmli alim, böyük sufi şeyxi kimi şöhrət qazanaraq, Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş, bir müddət ona başçılıq etmişdir.

Əbunnəcib əs-Sührəvərdi xəliq içərisində böyük nüfuza malik sufi şeyxi kimi tanındığı üçün onun hüququ hakim dairələr tərəfindən toxunulmaz imiş, mütəfəkkir təqib olunan şəxslərə belə öz sufi ribatlarında yer verməkdən çəkinirmiş. Tacəddin əs-Sübki (1326-1369) yazır: "Əbunnəcib əs-Sührəvərdi soltandan, xəlifədən və başqalarından qorxub ona pənah gətirənləri müdafiə etmiş, onlar təhlükədən sovuşmuşlar".

Mənbələrdə onun Əbdürrəhim və Əbdüllətif adında iki oğlu yad edilir. Onlardan biri sufi, digəri hüquqşünas alim olmuşdur.

"Adab əl-müridin fi-t-təsəvvüf" ("Təsəvvüf dair müridlərin ədəb-ərkanları"), "Şərh əl-Əsma əl-hüsna" ("[Allahın] gözəl adlarının şərh"), "Gərib əl-məsəbih" ("Çıraqların qəribəsi") Əbunnəcib əs-Sührəvərdinin başlıca əsərləridir.

Sufi təliminin mətədil qoluna mənsub olan mütəfəkkirin nəzərində təsəvvüf şəriətdən başlayıb, təriqətdən (mənevə kamillik yolundan) keçərək, həqiqətdə sona yetir. Birinci mərhələ elm, ikinci mərhələ əməl və üçüncü mərhələ ilahi vergi ilə səciyyələnir. O, bu mənada deyir: "Təsəvvüfün əvvəli elm, ortası əməl, axırı ilahi vergidir. Elm muradı aşkar edir, əməl tələbi müəyyənləşdirir, ilahi vergi ümid qayəsində çatdırır."

Əbunnəcib əs-Sührəvərdinin sufi təlimi onun əmisinin adını daşıyan qardaşı oğlu Əbuhəfs Ömər ibn Məhəmməd əs-Sührəvərdi (1145-1234) tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Uşaqlıq illərini Sührəvərdə keçirən Şihabəddin Əbuhəfs Ömər ibn Məhəmməd əs-Sührəvərdi Bağdada Nizamiyyə mədrəsəsində əmisindən və digər

tanınmış alimlərdən müxtəlif elmləri dərinədən öyrənmiş, görkəmli alim, sufi mütəfəkkir kimi şöhrət tapmışdır. Mənbələrdən birində deyilir: "O, fəzilətli hüquqsünas, sufi, başçı, mömin, zahid, arif, həqiqət elmində öz vaxtının şeyxi idi".

Əbuhəfəs əs-Sührəvərdi xəlifə ən-Nasir li-Dinillahın rəğbətini qazanmış, Bağdadda baş şeyx vəzifəsini tutmuşdu. O, ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak etmiş, mühüm işlərdə Xilafətin elçisi olmuş, diplomatik danışıqlar aparmışdır.

Şihabəddin Əbuhəfəs əs-Sührəvərdi zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Onun məşhur əsərlərindən "Əvarif əl-məarif" ("Biliklərin töhfələri") bir neçə dəfə Misirdə, 1966-cı ildə Beyrutda, "Gənz əl-ibad fi şərh əl-aurad" ("Duaların şərhinə dair bəndələrin xəzinəsi") 1908-ci ildə Kazanda, "Cəzb əl-qülob ilə müvasələt əl-məhbub" ("Ürəkləri sevgiliyə qovuşmağa aparan cazibə") 1910-cu ildə Hələbdə çap edilmişdir. Mütəfəkkirin "İlam əl-hüdə və aqidət ərbab ət-tüqa" ("Doğru yolu bildirmək və möminlərin əqidəsi"), "Risalə fi-l-fəqr" ("Fəqirliyə dair traktat"), "Məqamat əl-arifin" ("Ariflərin məqamları"), "Risalə fi-t-təsəvvüf" ("Təsəvvüfə dair traktat"), "Gayət əl-imkan fi-l-kəlam" ("Kəlamda imkan qayəsi"), "Nimət əl-fiqh" ("Fiqhın neməti") "Fi-s-süluk" ("Yollara dair") və başqa əsərlərinin əlyazma nüsxələri dünyanın müxtəlif yerlərində saxlanılır.

Əbuhəfəs əs-Sührəvərdinin yaradıcılığında mötədil sufizmin, demək olar ki, bütün başlıca məsələləri: təsəvvüfün mənşəyi və mahiyyəti, sufi sözlünün təfsiri, şeyxlik rütbəsinin müəyyənləşdirilməsi, insanın özünü dərk etməsi və i. a. geniş işıqlandırılmışdır. "Təsəvvüf" anlayışının şərhində əxlaqi fikirlərə mühüm yer verilir: təsəvvüf hər bir yüksək xasiyyətə yiyələnmək və hər bir alçaq xasiyyətdən uzaqlaşmaqdır. Sufi olan kəs mistik özünü kamilləşdirmə prosesində hər şeydən əvvəl öz nəfsini paklaşdırmalıdır. Əbuhəfəs əs-Sührəvərdi şair Kəmaləddin əl-İsfəhaniyə (doğ. 1170) göndərdiyi bir məktubda yazır ki, insan kin, həsəd və riyadan arındıqda təmizlik nuru onun batininə süzülür, o, bütün rəzilliklərdən yaxa qurtara bilir, Allaha qovuşmaq arzusu ilə sidq və səmimiyyət zirvəsinə yüksəlir.

Təsəvvüfdəki bir sıra etik-əxlaqi və ictimai-siyasi fikirlər o dövrdə mövcud *məlamətlik*, *qələndərlik* və *əxilik* cərəyanlarının ideologiyası ilə çulğalaşmışdır. Sufi mütəfəkkirlərdən bəziləri həmin cərəyanlarla maraqlanmış, onların ideyalarını təbliğ, müəyyən müddəalarını tənqid etmişlər. Əbülqasim əl-Qüşeyri (986-1073) "Ər-Risalə fi elm ət-təsəvvüf" ("Təsəvvüf elminə dair traktat"), İbn əl-Ərəbi (1165-1240) "Əl-Fütuhət əl-Məkkiyyə" ("Məkkə fəthləri") kitablarında əxlərin ideologiyası olan "fütüvvə" ("gənclik, igidlik") anlayışının şərhinə xeyli yer vermiş, Əbuhəfəs əs-Sührəvərdi bu mövzuda "Fütüvvənamə" ("Fütüvvə kitabı") adlı əsər yazmışdır. "Əvarif əl-məarif" kitabında məlamətlik, qələndərlik və fütüvvəyə xüsusi fəsillər ayrılmışdır. Daxilən saleh əməllərlə məşğul olan məlamətilər, zahirən özlərini günahkar göstərirlər, danlığa məruz qoyurdular. Əbuhəfəs əs-Sührəvərdi yazır: "Məlaməti o kəsdir ki, xeyiri izhar etmir, şəri gizlətmir. Bu o deməkdir ki, məlamətinin damarlarından səmimiyyət təamı keçmişdir. O, özünü sidq ilə doğrultmuşdur", həqiqi simalarını gizlətmək məlaməti üçün əsas prinsip sayılır: "İstəməz ki, birisi onun halı

və əməlləri ilə tanış ola".

Şəriət qaydalarını pozmaqda ittiham edilən qələndərilər dini ayinlərə etinasız yanaşır, namaz qılmır, oruc tutmur, rəsmi adətlərə riayət etmirdilər.

Orta əsrlərdə *axilər* müxtəlif ictimai mövqə tuturdular. Mənbələrin verdiyi məlumatlarda *əxi* - kəndlidir, tacirdir, ətrafına müridlər toplamış sufidir, ilahiyyət alimidir, əmirdir, qazıdır və ələlxüsus sənətkardır. *Əxi* icmaları bəzi sufi təşkilatları kimi nəzir-niyaz hesabına yaşamır, öz halal zəhmətləri ilə dolanırdı. *Əxilər* sünni məzhəbinə mənsub sayılısalar da, din azadlığına, əqidə sərbəstliyinə pis baxmırdılar. Əbülqasim *əl-Qüseyri fütüvvə* haqqında söz açarkən yazır ki, onun nümayəndəsi evində yemək yeyən şəxsin övliya, yaxud kafir olmasının fərqi yoxdur. Bu ideologiyanın əsasında humanizm, ictimai bərabərlik, sosial ədalət durur: "Fütüvvə odur ki, özün ədalətli olub, başqasının da ədalətli olmasını tələb edəsən".

Mələmətilik, qələndərlik və *əxilik*dən fərqli olaraq *sufilik* yalnız praktiki deyil, nəzəri məsələlərə də nüfuz edir, idraki məqsəd daşıyırdı. Sufilərə görə, insanın mütləq həqiqəti dərk etməsi hissi və əqli idrak qüvvəsindən xaricdir, ancaq mistik hallara və məqamlara yiyələnməklə mümkündür. Mistik özünü kamilləşdirmədə ilk mərhələ şəriətdirsə, son məqsəd, son mərhələ həqiqətdir. Şəriətdən həqiqətə mənəvi gediş yoluna təriqət, bu yolun üstündəki dayanacaqlara məqamlar deyilir. Məqamlar sufi halları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. *Məqam* sufinin öz cidd-cəhdi sayəsində çatdığı kamillik mərtəbəsidir, hal hər bir məqamı tamamlayan, yolçunu yeni məqamlara hazırlayan və nəhayət, haqqa qovuşduran ətədir, ilahi vergidir. Hal anı, keçici, məqam isə nisbətən sabit, dayanıqlı psixoloji vəziyyət kimi səciyyələndirilir. Əbuhəfəs *əs-Sührəvərdi* hal ilə məqam arasında möhkəm hədd, kəskin fərq olmadığını xatırladaraq yazır: "Bəzilərinə hal görünən şey başqalarına məqam görünə bilər".

Təsəvvüfdə təriqət halların və məqamların qarşılıqlı inkişaf xəttini təşkil edir. Hər bir sufi müridin ən ali rütbəyə yüksələndək özünü kamilləşdirməsi yalnız halların və məqamların birgə müşayiəti ilə həyata keçir. Özünəhesabat (*əl-mühəsəbə*), özünənəzarət (*əl-mürəqəbə*) və daxili müşahidə (*əl-müşahədə*) halları və məqamları bütün təriqət boyu çulğaləşaraq təsəvvüf yolçusunu daim sarrı, onu haqqa yaxınlaşdırır.

Sufizmə dair mənbələrdə hallar və məqamlar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir. Əbuhəfəs *əs-Sührəvərdi* ilk dəfə onları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə araşdıraraq göstərmişdir ki, hər bir məqamda hal xüsusiyyəti olduğu kimi, hər bir halda da məqama çevrilmək imkanı vardır.

Mütləq fəna (*əl-fəna* - yox olma, tələf olma) halında insan dünya işlərindən əl çəkib, hissi aləmlə əlaqəni üzür, Allahla ünsiyyətdə olur, Allahdan başqa hər şeydə fanilik görür, yalnız onun varlığı ilə özünü var bilir, bununla da əbədiyyətə (*əl-bəqa*) qovuşur. Əbuhəfəs *əs-Sührəvərdi* bir mötədil sufi kimi təsəvvüfdə panteist təsəvvürü inkar etmişdir. Mütəfəkkir iddia edirdi ki, Əbuyəzid *əl-Bistami* "Sübhani" ("Mənə şükür!") və Həllac "Ənə *əl-haqq*" ("Mən haqqam") deyərək, guya özlərini deyil, təkcə Allahı nəzərdə tutmuşlar. O, "Əvarif *əl-məarif*" kitabında yazır: "Əgər bilsəydik ki, bu söz hüluldan (Allahın insanda təcəssümündən) olan bir şeyi gizli

surətdə andırır, onda onları rədd etdiyimiz kimi, o sözü də rədd edərdir".

Azərbaycanda sufizmin ifrat qoluna mənsub mütəfəkkirlərdən Əxi Əbülfərəc əz-Zəncani (öl. 1065) daha məşhurdur. Onun, eləcə də digər ifrat sufilərin ideyaları zəminində Eynəqüzət əl-Miyanəci sufizmin panteist fəlsəfəsini işləyib hazırlamışdır.

Əslən Azərbaycanın Miyanə şəhərindən olan Miyanəcilər XI-XII əsrlərdə istedadlı şairlər, görkəmli alimlər yetirmiş böyük nəsilədir. Eynəqüzət əl-Miyanəcinin atası Əbubəkr Məhəmməd əl-Miyanəci də adlı-sanlı hüquqşünas alim və Həmədan şəhərinin baş qazısı idi. Orta əsr müəlliflərindən biri onun haqqında yazmışdır: "Fəzilətli, fəzilətinin oğlu və fəzilətinin atası. Yəni o, Qazi Əli əl-Miyanəcinin oğlu və Eynəqüzət Abdulla əl-Miyanəcinin atasıdır".

Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd əl-Miyanəci (1099-1131) Həmədanda baş qazi vəzifəsində hörmət qazandığından Eynəqüzət (Ayn əlqudat - Qazıların gözü) fəxri adını almışdır. Əbülməali ləqəbi isə "Fəzilətlər atası" deməkdir.

Eynəqüzət əl-Miyanəci çox kiçik yaşlarından təhsilə başlamış, Ömər Xəyyam (1048-1131), Əhməd əl-Ğəzali (öl. 1126), Məhəmməd əl-Cüveyni (1057-1135) və başqa görkəmli alimlərdən dövrün bütün elmlərini öyrənmişdir. Azərbaycan filosofu elmdə və fəlsəfədə çoxlarının təsdiqlədiyi zehniyyətə tənqidi münasibət bəsləmiş, onu nə ortodoksal islam sənəstikası, nə də müxtəlif dini cərəyanların, məzhəblərin teoloji kazuistikası qane etmişdi. Azad fikirli filosof bütün dinlərin eyni mahiyyət daşıdığını söyləyərək onların arasında fərq qoymadan yazırdı: "Ey dost, əgər İsayə xristianların gözü ilə baxsan, xaçpərəst olarsan, Musaya yəhudilərin gözü ilə baxsan, yəhudi olarsan, bəlkə də bütə bütəpərəstlərin gözü ilə baxsan, bütəpərəst olarsan".

Filosof, mütərəqqi ideyaları üstündə 28-29 yaşlarında təqiblərə məruz qalmışdır. O, özü xəbər verir: "Şəhərdə deyirlər ki, Eynəqüzət allahlıq iddiası edir. Mənim qətlimə fitva veriblər...". 1128-ci ildə tutulub Bağdada göndərilən alim orada həbsxanada yüksək bədii-estetik və dərin elmi-fəlsəfi fikirlərlə zəngin "Şəkva əl-ğərib anil-avtan ilə üləmə əl-büldan" ("Vətəndən ayrı düşmüş qəribin ölkələrin alimlərinə şikayəti") adlı bir traktat yazmışdır. O, 6 may 1131-ci ildə Həmədana qayıtarlaq, dərs dediyi mədrəsədə, 32 yaşında edam edilmişdir.

Eynəqüzət əl-Miyanəci yaradıcılığının ilk illərində daha çox ədəbiyyat, hədis, təfsir, fıqh, kəlam, habelə peripatetizm məsələləri ilə maraqlanmışdır. Mütəfəkkir 24 yaşından başlayaraq qələmə aldığı "Zübdət əl-Həqiqi" ("Həqiqətlərin qaymağı"), "Təhmhidat" ("Müqəddimələr"), habelə həbsdə yazdığı traktatda və öz dostlarına göndərdiyi çoxlu məktublarında sufizmin panteist fəlsəfəsinin mükəmməl sistemini yaratmışdır. Panteizm Allahı mövcudatın özündə, onunla eyniyyətdə bir başlanğıc sayan fəlsəfi təlimdir. Eynəqüzət Miyanəci bu təlimi işləyib hazırlayarkən ifrat sufilərin panteist əhvali-ruhiyyəli ideyaları ilə təbiətşünas peripatetik filosofların təbii-elmi görüşlərini məharətlə birləşdirib ümumiləşdirmişdir.

Eynəqüzət Miyanəcinin fəlsəfi sistemində həm ontologiya, həm də gnoseologiya məsələləri tamamilə orijinal şəkildə qoyulub həll edilmişdir. Filosofun

fikirincə, varlıq bütün mövcudatı əhatə edən ümumi qisimlərə, məsələn, qədimə və sonradan meydana çıxmışa, kamilə və nöqsanlıya, vahidə və çoxa, başqa baxımdan isə vacibə və mümkünə bölünür. Eynəlıqüzat əl-Miyanəci eyni zamanda varlıqın substansiya, aksidensiya və s. qisimlərini də fərqləndirmiş, hərəkət, zaman, məkan və başqa fəlsəfi kateqoriyaları gözədən keçirmişdir. Varlıqın digər bölgüsü onun canlı və cansız olmasına görədir.

Eynəlıqüzat əl-Miyanəcinin panteist fəlsəfəsində ən ümumi mənada götürülən "varlıq" anlayışı son nəticədə "Allah" anlayışı ilə eyniləşdirilir. Bununla bərabər, Allah "varlıqın mənbəyi və çıxış yeri" sayılır. Burada ayrı-ayrı şeylər ələmi bütövlükdə həm vahid, həm də çox olan mütləq sonsuz varlıqın - Allahın xarici təzahürləridir.

Eynəlıqüzat əl-Miyanəcinin idrak nəzəriyyəsində idrakın hissi, əqli və intuitiv formaları qəbul edilir. Duyğu kimi əqlin də obyektiv həqiqəti, şeylərin düzgün inikasını verə bilməsini təsdiq edən filosof yalnız intuitivyanın köməyi ilə anlaşılın şeyləri ya substansiya ilə əlaqədar olan sahəyə aid etmiş, ya da ümumiyyətlə, formal məntiqin qayda-qanunları ilə izah edilə bilməyən məsələlər saymışdır.

Panteist filosofun təlimində güclü ifadə edilmiş dialektika ünsürləri vardır. Mütəfəkkir şeyləri və hadisələri daim dəyişmədə, meydana çıxma və yox olmada təsəvvür edir, onlarda daxili ziddiyyətli cəhətləri, meylləri görürdü.

Eynəlıqüzat əl-Miyanəcinin təlimi müsəlman Şərqi ölkələrində azadfikirliliyin və panteist ideyaların yayılmasına böyük təsir göstərmiş, fəlsəfə və ədəbiyyat tarixində silinməz iz buraxmışdır.

XI-XII əsrlərdə aristotelizm geniş yayılmışdı. Qərb ölkələrindən - xristian ələmindən fərqli olaraq müsəlman şərqində aristotelizm yalnız s-xolastikanı əsaslandırmaqla məhdudlaşmamış, habelə elmi-fəlsəfi bir təlimi təmsil etmişdir. Şərq peripatetizmi Yəqub əl-Kindi, Əbunəsr əl-Farabi kimi məşhur filosoflardan sonra Əbu Əli İbn Sina (980-1037) və onun şagirdləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu işdə Bəhmənyarın (993-1066) xidməti böyükdür. Mənbələrdə Əbülhəsən Bəhmənyar ibn Mərzbanın "Azərbaycan ölkəsindən" ("min biləd Azərbaycan"), "azərbaycanlı" (əl-Azərbaycani) olduğu xəbər verilir. Müəlliflərdən bəziləri onu atəşpərəst (əlməcusu) kimi təqdim edir, bəziləri isə onun islamı sonradan qəbul etdiyini yazırlar.

Şərq peripatetizminin XI əsrin ortalarına aid mərhələsi bilavasitə Bəhmənyarın adı ilə bağlıdır. O, bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifidir: "Ət-Təhsil" ("Təhsil"), "Əz-Zinə fi-l-məntiq" ("Məntiqə dair zinət"), "Əl-Bəhcə və-s-səadə" ("Gözəllik və səadət"), "Kitab fi-l-musiqa" ("Musiqi kitabı"), "Maudu ilm məbəd ət-təbiə" ("Metafizikanın mövzusu"). "Məratib əl-maucudət" ("Mövcudatın mərtəbələri"). Bəhmənyarın sonuşduğu məsələlər və İbn Sinanın onlara verdiyi cavablardan ibarət məktublar da ciddi fəlsəfi məzmun daşıyır. "Ət-Təhsil" kitabı orta əsrlərdə məntiq, metafizika və təbiyyatı öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Görkəmli ərəb filosofu Əbdüllətif əl-Bağdadi (1162-1231) peripatetizmə dair başqa əsərlərlə yanaşı bu kitabdan təhsil aldığıni xüsusi qeyd etmişdir. Bu kitab fəlsəfi biliklərin öyrənilməsində lazımlılığına və məşhurluğuna görə o dövrdə ərəb

orijinalından fars dilinə tərcümə edilmişdir.

Bəhmənyarın fəlsəfəsində varlıq təlimi, idrak nəzəriyyəsi və məntiq sistem halında geniş işıqlandırılmışdır. Müxtəlif mərtəbələrdən təşəkkül tapmış varlığın vacib və mümkün qisimlərə bölünməsinə qəbul edən filosof onlar arasındakı münasibəti ilk səbəb ilə nəticə arasındakı münasibət kimi nəzərdən keçirmişdir. Onun fikrincə, "səbəb əgər fələn səbəbdirsə, onunla birlikdə nəticənin olması vacibdir", "hər bir nəticənin varlığı öz səbəbinin varlığı ilə birlikdə vacibdir". Peripatetik filosofa görə, aləm və zaman ilk səbəbdən boşluq vasitəsilə nə ayrılır, nə də aradan qaldırılabilir: "Zaman əbədidir, aləm əbədidir".

Materiya, forma, cisim, məkan, zaman, hərəkət və bu kimi fəlsəfi kateqoriyalar Bəhmənyar tərəfindən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılır. Cisim materiya və formadan təşəkkül tapdığına görə filosof onu mürəkkəb substansiya adlandırır. Bəhmənyarın fikrincə, materiyasız forma olmadığı kimi formasız materiya da mümkün deyildir, çünki materiyada bir forma aradan qalxdıqda, ləbüd surətdə onu başqası əvəz edir. O yazır: "Forma [başqa] bir formanın gəlişi olmadan materiyadan ayrı düşmür. Bu [başqa forma] materiyanın mövcudluğunda birinci [formanın] funksiyasını yerinə yetirir".

Aristotel və İbn Sina mövqeyindən çıxış edib, hərəkət barəsində ətraflı söhbət açan Bəhmənyar onu potensialıqdan aktuallığa tədrici keçmə kimi səciyyələndirmişdir. O yazır: "Hərəkət potensial və aktual halda olandan təşəkkül tapmış bir şeydə mövcud olmalıdır ki, bu da cisimdir". Hərəkət sükunət ilə qarşılıqlı surətdə nəzərdən keçirilir: "Hərəkət fasiləsizlik üzrə hədlərə gəlib çatmadır. Sükunət odur ki, həmin gəlib çatma kəsilir". "Məratib əl-maucudət" traktatında təbii hərəkətin öz təbii halına qayıtması sükunət adlandırılır.

Bəhmənyarın varlıq təlimində zaman hərəkət miqdarı kimi izah olunur: "Cisim ölçünün mövcudluğu üçün səbəb olduğu kimi hərəkət də zamanın mövcudluğu üçün səbəbdir". Filosofun fikrincə, materiyasız zaman yoxdur. Zamanın "mövcudluğu materiyadan asılıdır, o, materiyada mövcuddur. Onun materiyada mövcudluğu hərəkət vasitəsilədir". Beləliklə, cisim, onun hərəkəti və zaman bir-birindən ayrılmaz olub, biri digərinin mövcudluğu üçün şərtidir.

Bəhmənyarın idrak nəzəriyyəsində idrak prosesinin hissi və əqli olmaqla iki mərhələdən keçdiyi qəbul edilir. Hissi qüvvələrin fəaliyyəti bədənin müvafiq üzvlərindən asılıdır, hissi idrak müəyyən bir üzvə görə mümkün olur. O yazır: "Hər bir dərk edilən şey dərk edəndə təzahür edir". İnsanın hissi fəaliyyəti yalnız xarici aləmin, obyektiv gerçəkliyin orqanizmə təsiri ilə baş verir. "Ət-Təhsil" kitabında deyilir ki, üzvdə duyulan və xəyala gətirilən şeyin mənimsənilməsi üzvün ondan təsirlənməsinə görədir, yoxsa həmin şey yanaşı da olsa, onda mənimsənilməzdi. Bunun üçün toxunma duyğusu üzvün keyfiyyəti mislində keyfiyyəti qavramır. Deməli, bu qavramaların misli yalnız üzvün qavranılan şeydən təsirlənməsi sayəsində başa gəlir.

Bəhmənyar əqli idrakı hissi idrakın bilavasitə davamı, sonrakı mərhələsi saymışdır. Əqli məlumatlar hissi məlumatların sayəsində əldə edilməklə bərabər,

məzmunca onlara uyğundur: "Hər bir ayrıca şəxsin aqla dərk etdiyi onun hiss ilə dərk etdiyinə mütabiqdir". Şeylərin xarici cəhətləri hissi idrak vasitəsilə qavranılırsa, onların mahiyyəti yalnız aqlın sayəsində dərk edilir.

Bəhmənyar Yaxın və Orta Şərq ölkələrində daha çox məntiqçi filosof deyə məşhurdur. Onun təlimində məntiq həm düzgün təfəkkür haqqında elm, həm də tədqiqat metodu kimi səciyyəlandırılmışdır.

Bəhmənyarın varlıq təlimi ilə birlikdə idrak nəzəriyyəsi və məntiqi öz məzmunu etibarilə təkcə orta əsr peripatetizmində deyil, ümumiyyətlə, Şərq fəlsəfi fikrində böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Filosofun ideyaları öz şagirdləri - Əbülabbas əl-Ləvkəri, Əbülfəth İbn Xəyyam və onların ardıcılları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə daha bir sıra peripatetik filosoflar yaşamış, fəlsəfə, məntiq və təbiətşünaslıq məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Onlardan "Şərif" ləqəbi ilə tanınmış Şihabəddin Maraği "Əl-Cədəl" ("Dialektika") adlı traktatın müəllifidir. Əbusəd Təbrizi hikmətə, fəlsəfi kateqoriyalara dair əsərlər yazmışdır. O, Dədə Qorqudun "Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz", "Könlün uca tutan ərdə dövlət (ağıl) olmaz" və s. öyüdlərinə uyğun olaraq təvazökarlığı yüksək qiymətləndirirdi: "Dostlarla lovğa davranan adam onların səmimi məhəbbətini qazana bilməz".

XII əsr fəlsəfə tarixçisi Zəhirəddin Beyhəqi Abdulla Urməvini filosof-təbib, Əbusəid Urməvini isə filosof-riyaziyyatçı kimi yad etmiş, onların yaradıcılığından nümunələr vermişdir: "Əbusəid Urməvi hikmət zirvəsinə çatmış filosof, ədəbiyyatı dərinədən bilən, nəzm və nəsr əsərlərinin müəllifi idi. "Kitab fi-l-ilahi" ("İlahi haqqında kitab"), "Risalə fi-l-məntiq" ("Məntiqə dair traktat"), "Şəh əl-məqalətəyi əl-ula və-s-saniyə min kitab Uqlidis" ("Evklidin kitabından birinci və ikinci məqalənin şərh") onun əsərlərindəndir".

Şihabəddin Əbülfütuh Yəhya ibn Həbəş əs-Sührəvərdi böyük filosof, ışıqçılıq fəlsəfəsinin banisi, istedadlı şairdir. Marağada Məcdəddin əl-Cilinin yanında fəlsəfənin və müsəlman hüququnun əsaslarını dərinədən öyrənmiş Şihabəddin Sührəvərdi müsəlman Şərqinin bir sıra ölkələrini gəzmiş, İsfahan, Diyarbək, Konya və s. şəhərlərdə olmuşdur. Filosof 1183-cü ildə Hələb şəhərinə gedib, orada keçirilən disput məclislərində fəal iştirak etmişdir. Öz müasirlərinin verdikləri xəbərə görə, o, müzakirələrdə, diskussiyalarda yüksək nətiqlik məharəti göstərir, bəsitəti, geniş elmi məlumatı və sübutları sayəsində əleyhdarlarına qalib gəlirmiş. Belə məclislərdən birində parlaq qələbə qazanmış Şihabəddin Sührəvərdini dinsizlikdə təqsirləndirir, 1191-ci ilin ikinci yarısında 37 yaşında edam edirlər. XII əsrin azad fikirli filosofunun öz əqidəsindən dönməzliyi bütün müsəlman Şərqində onun məğrur adını "əl-fəyləşuf əl-məqtul" ("Öldürülmüş filosof") deyə əbədiləşdirmişdir.

Şihabəddin Sührəvərdi zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş, peripatetizmə dair "Ət-Təlvihat əl-lauhiyyə və-l-arşıyyə" ("Lövhi və ərşi qeydlər"), "Əl-Məşari və-l-mutarahat" ("Girişlər və qarşıya qoyulmuş məsələlər"), "Əl-Məqəvamat"

("Müqavimətlər") və s.; sufizmin fəlsəfəsinə dair "Qissa əl-ğürbət əl-ğərbiyyə" ("Qərb qürbəti haqqında hekayət"), "Avaz-e pər-e Cəbrail" ("Cəbrail qanadlarının səsi"), "Fi həqiqət əl-eşq, ya munisəl-tüşşaq" ("Eşqin həqiqəti, yaxud aşıqların munisi"), "Ruzi ba camaat-e sufiyan" ("Bir gün sufi camaatla birlikdə"), "Lüğət-e muran" ("Qarşqaların dili") və s. işraqiliyə dair "Hikmət əl-ışraq" ("İşraq fəlsəfəsi"), "Həyakil ən-nur" ("İşiq heykəlləri"), "Pərtovname" ("İşiqnamə") və s. qiymətli traktatlar yazmışdır. Peripatetizmə dair əsərlərində məntiq, metafizika və təbiətşünaslıq məsələlərini dərinlənən araşdırmış filosof əvvəlki ənənələri davam etdirməklə kifayətlənməmiş, öz sələflərinin ideyalarını daha da təkmilləşdirmişdir. Şərq peripatetikləri mahiyyət, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman, məkan, vəziyyət, nisbət, malikiyyət, təsir və təsirlənmə kateqoriyalarını geniş şərh etsələr də Aristotel mövqeyindən kənara çıxmamışlar. Şihabəddin Sührəvərdi bu kateqoriyalar sırasına hərəkəti də əlavə etmiş, onların yeni təsnifatını vermişdir. O, mahiyyət, kəmiyyət, keyfiyyət və hərəkəti müstəqil kateqoriyalar saymış, zaman, məkan, vəziyyət və malikiyyəti nisbət, təsir və təsirlənməni hərəkət kateqoriyasının tərkibinə salmışdır. Öz şagirdi Şəmsəddin Şəhrəzurinin dediyi kimi, Şihabəddin Sührəvərdi peripatetik fəlsəfənin "binasını möhkəmlətmiş, dayaqlarını qurmuş, qısa, gözəl ibarələrlə onun düzgün, incə mənalarnı ifadə etmişdir".

Filosofun sufi-fəlsəfi traktatlarında varlıq təlimi, idrak nəzəriyyəsi və təbiət-elmi fikirlər əsasən təsəvvüfdə işlənen rəmzlərlə ifadə edilmişdir.

Şihabəddin Sührəvərdinin yaratdığı *işraqilik* təlimi bəşər fəlsəfəsi tarixində özünəməxsus yer tutur. İşraq (əl-ışraq - nur saçma) emanasiya termininə mütəbiiqdir. İşraqilik (əl-ışraqiyyə) bu sözdən əmələ gəlib, "işraqa məxsus, işraqa əsaslanan" fəlsəfə mənasını ifadə edir. Bu təlimə görə, varlığın əsasında işıqlar işığı (nur əl-ənvar) durur, bütün mövcudat həmin mütləq işıqdan törənmişdir, maddi və mənəvi şeylər ələmi qaranlıqla işıqdan ibarətdir. İşraqilikdə müxtəlif növ cisimlər materiyanın təzahür formaları olub, vəhdət təşkil edir. Burada ünsürlər arasında möhkəm sədd qoyulmur, onlardan birinin digəri ilə əvəz olunması mümkün sayılır. Şihabəddin Sührəvərdi qeyd edir ki, ünsürlərin bir-birinə çevrilməsi onlardan hər birinin heçliyə varıb, yenidən vücuda gəlməsi deyil, öz maddi formalarını dəyişməsidir. O, maddi şeylərin bir haldan başqa hala keçməsinə söyləməklə təbiətdə heç şeyin itməməsinə, məhv olub sona varmamasını əsaslandırmışdır.

İşraq ilə hərəkət qarşılıqlı münasibətdə, bir-birini vücuda gətirən proses timsalında götürülür. "Həyakil ən-nur" traktatında deyilir: İşıq "hər bir işraqdan hərəkət olaraq törəyir və hər bir hərəkət ilə başqa bir işraq üçün hazırlanır. Bu qayda üzrə işraqların təzələnməsi hərəkətlərin təzələnməsi ilə, hərəkətlərin təzələnməsi isə işraqların təzələnməsi ilə davam etmişdir".

Dünyanın əzəliliyi və əbədiliyi fikri işraqilik fəlsəfəsində özünə möhkəm yer tutmuşdur. "Hikmət əl-ışraq" kitabında deyilir: "İşıqlar işığı, itaətədirici işıqlar, onların kölgələri və mücərrəd ziyaları daimidir...".

Şihabəddin Sührəvərdi və onun ardıcilları idrakda hissi, əqli və intuitiv

mərhələləri qəbul etmişlər. Birinci iki mərhələ bilavasitə maddi aləmi öyrənən "tədqiqi fəlsəfə", yaxud "sübuta əsaslanan fəlsəfə", üçüncü mərhələ isə sanki fəvqəltəbii işıqlar aləminin sirlərini açan "ilhami (kəşfi) fəlsəfə" adlanır.

İctimai-siyasi və əxlaqi fikirlərə Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin poeziyasında və ümumi şəkildə traktatlarında toxunulmuşdur. Ədalətsizliyə qarşı çıxan mütəfəkkir bədxah insanları əjdaha və ilanlara bənzədirdi. Xalqa layiqli adam başçılıq etməlidir, "siyasət onun əlində olarsa zaman işıqlı olar".

Şihabəddin Sührəvərdinin sufi-fəlsəfi traktatlarında ibrətamiz fikirlər başlıca yer tutur. O, öz kökündən ayrılmış, əslini itirmiş insanı başına cəvərən salınmış, ətraf aləmdən əlaqəsi üzülmüş, özünü unutmuş tovuz quşu obrazında ifadə etmişdir. Filosof alleqorik üslubda göstərir ki, yarasaların və bayquşların hökmran olduğu şəraitdə qaranlıq işıqdan üstün sayılır. Bir hekayətdə yarasanın nəzərində günəşin qəşşərində durmaq ölümə bərabər əzabdır. Başqa bir hekayətdə isə şanapipik günəşin sayəsində görmək imkanını gündüz kor olan bayquşlara söylədiyi üçün işgəncəyə məruz qalır.

Şihabəddin Sührəvərdinin orijinal irsi, xüsusən işarçılıq təlimi orta əsrlərdə elmi-fəlsəfi fikrin yüksək tərəqqisini göstərir.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanı dini, dini-fəlsəfi və elmi-fəlsəfi ideyalar ədəbi-bədii əsərlərdə də öz ifadəsini tapmışdı. Azərbaycan klassik poeziyası etik, estetik, fəlsəfi fikirlərlə, ictimai ideallarla zəngin idi. Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin əsərlərində yüksək humanizm, vətənpərvərlik, əməksevərlik, ədalət motivləri ilə yanaşı, varlığa və idraka dair də qiymətli fikirlər vardı.

Nizaminin Allah ilə mövcudat (maddi və mənəvi şeylər aləmi), onlar arasındakı münasibət barədə fəlsəfi düşüncələri o dövrün mövcud təlimləri, xüsusən Şərq peripatetizmi və islam dini zəminində yaranıb formalaşmışdır. Şairin fəlsəfi düşüncələri dərin məzmunlu və geniş əhatəli olmaqla bərabər, son dərəcə məntiqlidir. Onun fikirləri sufizm, ismailizm, panteizm və i. a. izmlər qəlibinə girmir. Mistik ekstaz (vəcd) halında ortaya çıxan panteist əhval-ruhiyyə Nizami dünyagörüşünə tamamilə yad idi. "Özündə allahlıq axtarmaq yaramaz" deyən mütəfəkkir Allaha müraciətlə yazırdı: "Səndən başqa kim cürət edib deyər: "Ənə əl-haqq"?"

Şərq peripatetikləri mövcudatı vacib varlığın aşılıb-daşmasından əmələ gəlmiş bildikləri kimi Nizami də onu Allahın varlığından bir damla saymışdır. Peripatetizmə görə, mövcudat vacib varlıqdan zəruri surətdə çıxmışdır. Nizami isə Allahın azad iradəsini təsdiq etmişdir: "Allahın kəraməti öz feyzini ehsan qılıb, öz dəryasından bir damla atdı". Mövcud şeylər aləmindəki uyğunluq, tənəsüb Nizaminin əsərlərində ilk növbədə Allahın iradəsi, bilavasitə onun müdaxiləsi ilə izah edilir: "Bu dünyada hər şey "Allahın dediyi" ilə quruldu". Nizaminin idrak haqqında düşüncələri Allahı, mövcudatı və insanı dərk etmək məsələləri ilə bağlı idi. Mütəfəkkirin əqidəsinə, "özü fələyin altında, rəyi isə ondan yüksəkdə olan" insan, hər şeydən əvvəl, idrak qabiliyyətinə görə yer üzünün əşrafidir.

O dövrdə Xətib Təbrizi və Yusif Xoylu kimi ədəbiyyatşünas alimlərin

ərəbdilli poeziyanın təhlilinə həsr etdikləri əsərlərdə-şərhlərdə də müəyyən münasibətlə ictimai-siyasi və fəlsəfi məsələlərə toxunulmuşdur.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfi fikir cəmiyyətin inkişaf etmiş feodalizm mərhələsinə uyğun yüksək səviyyəsi ilə seçilir. Qərbi ölkələrindən fərqli olaraq həmin əsrlərdə burada, ümumiyyətlə, müsəlman Şərqiində yalnız dini, dini-fəlsəfi təlimlər deyil, habelə Şərqi peripatetizmi, panteizm və işraqilik kimi elmi-fəlsəfi təlimlər də mövcud olmuş, mükəmməl və orijinal doktrinaları ilə bəşər fəlsəfəsi tarixini zənginləşdirmişdir.

XRONOLOJİ CƏDVƏL¹

226	İranda Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi
<i>III əsrin II yarısı</i>	Tarixi Azərbaycan ərazisi Sasani işğalı dairəsində
313-371	Alban hökmdarı Urnayr
313	Albaniyada xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsi
<i>V əsrin əvvəlləri</i>	Yeni alban əlifbasının yaranması
<i>V əsrin əvvəlləri</i>	Türkdilli tayfaların Azərbaycana basqınlarının artması
<i>V əsrin I yarısı</i>	Alban hökmdarı Yesuagen
422	Alan keçidinin birgə müdafiəsi üçün İran-Bizans sazişi
428	Sasanilərin Ermənistanda dövlətçiliyi ləğv etmələri
<i>V əsrin ortaları</i>	Perozabad-Bərdə şəhəri Albaniyanın yeni paytaxtıdır
450-451	Cənubi Qafqaz xalqlarının Sasanilərə qarşı hərəkatı
451, 2 iyun	Avarayr döyüşü
457-463	Alban xalqının Sasanilərə qarşı üsyanı
463-487	II Vaçenin taxt-tacdan imtinası; alban Arşaqilər sülaləsinə ara verilməsi
481-484	Cənubi Qafqaz xalqlarının Sasanilərə qarşı yeni çıxışları
485	Nvarsaq sülh müqaviləsi
487	Alban Arşaqilər sülaləsi hakimiyyətinin bərpası
487-510	III Mömin Vaçaqan
488	Aquen (Aluen) məclisinin çağırılması

¹ Nailə Vəlixanlı tərtib etmişdir.

Vəsrin sonu –

VI əsrin I yarısı

Məzdəkilər hərəkatı

510

Alban Arşaqilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulması

510 – 628

Albaniyada mərzbanlıq dövrü

VI əsrin I yarısı, ortaları

Türk tayfalarının (savirlərin, avarların, bulqarların, xəzərlərin) Cənubi Qafqaz ərazisinə yeni yürüşləri

531-579

I Xosrov Ənuşirəvan

VI əsrin ortaları

I Xosrov Ənuşirəvanın inzibati islahatı

586

Bizans ordusunun Albaniyaya hücumu

591

İran-Bizans müqaviləsi

603-628

Son İran-Bizans müharibəsi

603

Mihranilərin Albaniyada qərarlaşması

603

Alban katolikosu Vironun fəaliyyətə başlaması

612-613

İran dini məclisinin çağırılması

623

Bizans ordusunun Azərbaycan ərazisinə yeni hücumları

626

Xəzərlərin Albaniyaya geniş hücumunun başlanması

627

Mihrani Varaz Qriqorun Ktesifonda "Girdiman hakimi və Albaniyanın işxanı" titulu alması

629-630

Xəzərlərin Albaniyanı tutması

630-642

Mihrani Varaz Qriqor

637

Ərəblərin Ktesifonu işğal etməsi

639-640

Ərəblərin Azərbaycana uğursuz basqınları

640-642

İran qoşunlarının Albaniyaya hücumları

640

Cavanşirin İberiya hökmdarı Atrnerschlə "sarsılmaz ittifaq" bağlaması

642

Nihavənd döyüşü

643

Ərəblərin Azərbaycana ilk real hücumu
Ərdəbil döyüşü

643

Ərəb-Azərbaycan sülh sazişi

643	Utba ibn Farkadın xəlifənin Azərbaycandakı "amili" vəzifəsinə təyin edilməsi
643	Ərəblərin Dərbəndi-Bab əl-Əbvabı tutması. Sülh sazişi
644	Ərəblərin Muğanı tutması. Sülh sazişi
644	Ərəblərin Bələncər yanında ilk məğlubiyyəti
644-645	Azərbaycan əhalisinin ərəblərə qarşı çıxışları və bağlanmış sazişləri pozması
644-645	Ərəblərin Azərbaycana yeni – ikinci yürüşü. Yeni sülh sazişi
645	Əl-Əşas ibn Qeysin Azərbaycan hakimi təyin edilməsi
644-645	Həbib ibn Məsləmənin və Salman ibn Rəbiənin Albaniyaya yürüşləri və onun işğalı
<i>VII əsrin ortaları</i>	Azərbaycan əhalisinin ərəblərə müqaviməti
644	Tiflisin ərəblər tərəfindən işğalı
652-653	Salman ibn Rəbiənin Dərbəndə uğursuz hücumu; onun öldürülməsi. Azərbaycanın çox hissəsinin yenidən ərəb itaətindən çıxması
654-655	Həbib ibn Məsləmənin Qafqaza yeni hücumu. Azərbaycanın şimal hissəsinin də Xilafətdən asılı vəziyyətə düşməsi
654	Ərəb canişini iqamətgahının Dvindən Bərdəyə köçürülməsi
654	Erməni batriki Teodoros Rştununin ərəblərlə ittifaqı
654	Cavanşirin Bizans imperatoru II Konstantla danışıqları
662	Xəzərlərin Bələncər yanında ərəbləri yeni məğlubiyyəti və Albaniyaya hücumları
664	Cavanşirin xəzərlərlə sazişi və xaqanın qızına evlənməsi
667, 670	Cavanşirin xəlifə Müaviyə ilə görüşləri və danışıqları
680 (681)	Cavanşirin qətli

<i>VII əsr</i>	On beş aşırımlı Xudafərin körpüsünün tikilməsi
<i>VII əsrin II yarısı</i>	Alban şairi Davdək
<i>680–689</i>	Alban hökmdarı I Varaz Tiridat
<i>680</i>	Xəzərlərin Azərbaycana yeni hücumlarının başlanması
<i>681</i>	Alban katolikosu Yeliazarın, yepiskop İsrailin xəzərlərlə danışıqları
<i>684–685</i>	Albanların ərəblərə verilən vergiləri kəsmələri
<i>685</i>	Xəzərlərin Cənubi Qafqaza yeni hücumları
<i>688–690</i>	Cənubi Qafqaz ərazisinə ərəblərin və bizanslıların basqınları. Albanların üçqat təcəlliyyə düşmələri
<i>691–692, 725–726</i>	Azərbaycan əhalisinin siyahıya alınması
<i>693</i>	Məhəmməd ibn Mərvanın əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyyənin hakimi təyin edilməsi
<i>VII əsrin 90-cı illəri</i>	Xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın islahatları
<i>699–704</i>	I Varaz Tiridatın Konstantinopolda saxlanması
<i>VII–VIII əsrin</i>	
<i>hüdudları</i>	Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının yaranması
<i>VII əsrin II yarısı –</i>	
<i>VIII əsrin I yarısı</i>	Azərbaycanın ərəbdilli şairi Musa Şəhəvat
<i>VII əsrin sonları –</i>	
<i>VIII əsrin I yarısı</i>	Azərbaycanın ərəbdilli şairi İsmayıl ibn Yasar
<i>VII–IX əsrlər</i>	“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tam təşəkkül tapması
<i>VII əsrin II yarısı –</i>	
<i>VIII əsrin əvvəlləri</i>	Moisey Kalankatlı və onun “Alban tarixi” əsəri
<i>VIII əsrin əvvəli</i>	Ərəb dilinin Azərbaycanda rəsmi dövlət dilinə çevrilməsi
<i>704</i>	Partav (Bərdə) dini məclisi; alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi
<i>705</i>	Albaniyanın dövlət müstəqilliyini itirməsi; onun ərəb vilayəti Arrana çevrilməsi

<i>VIII əsrin əvvəlləri</i>	Cənubi Qafqazda ərəb işğal zonasını əhatə edən "Ərminiyyə" inzibati-ərazi bölgüsünün təşkili
<i>VIII əsr</i>	Sufizmin yayılmağa başlaması
<i>VIII əsrin I yarısı</i>	İran xalqları arasında "Şuubiyyə" cərəyanının yaranması
<i>707-708</i>	Azərbaycan ərazisində ərəb-xəzər müharibələrinin başlanması
<i>710</i>	Məsləmə ibn Əbdülməlikin Xilafətin Şimal vilayətlərinin canişini təyin edilməsi və onun xəzərlərə qarşı fəaliyyəti
<i>721-722</i>	Xəzər, qıpçaq və başqa türk tayfalarının Azərbaycana hücumları
<i>736</i>	Əsəd ibn Zafir əs-Suləminin Dərbənd hakimi təyin edilməsi
<i>VIII əsrin 30-cu illəri</i>	Mərvan ibn Məhəmmədin xəzərlərə qarşı uğurlu yürüşləri
<i>VIII əsrin ortaları 747-750</i>	Azərbaycanın ərəbdilli şairi Əbul Abbas əl-Əmə Xorasanda Əbu Müslim Xorasaninin başçılığı ilə üsyan
<i>748-752</i>	Azərbaycanda Xilafətə qarşı çıxışlar; Müsafir ibn Küseyrin üsyanı
<i>750</i>	Abbasilər sülaləsinin Xilafətdə hakimiyyətə başına gəlməsi
<i>752</i>	Bizansın Cənubi Qafqazda hərbi və diplomatik fəallığının artması
<i>755</i>	Atəşpərəst Sunbadın üsyanı
<i>VIII əsrin ortaları</i>	Azərbaycana cənub ərəb tayfaları axımının güclənməsi; burada məskunlaşan şimal və cənub ərəb tayfaları arasında ədavətin artması
<i>759</i>	Yəzid ibn Useyd əs-Suləminin Azərbaycan və Ərminiyyənin canişini təyin edilməsi; Yəzidin xəzər xaqanının qızı ilə evlənməsi
<i>763-764</i>	Xəzərlərin Azərbaycana və Gürcüstana basqınları
<i>775-785</i>	Xəlifə əl-Mehdinin hakimiyyəti; onun yeni dini təlimatı

778-779	Xürrəmilərin ilk çıxışları
793-794	Beyləqanda Əbu Müslim üsyanı
796/97-797/98	Xürrəmilərin Azərbaycanda, Curcanda yeni çıxışları
798-799	“Şirvan mülki” Şammax ibn Şuca
<i>VIII əsrin sonu</i>	Ərəb-Xəzər müharibələrinin başa çatması
<i>VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvəlləri</i>	“Ərminiyyə” inzibati adının faktiki ləğvi
<i>VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvəlləri</i>	Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin Azərbaycanda hakimiyyəti
<i>VIII əsrin sonu-IX əsrin I yarısı</i>	Bağdadda elmi mərkəzin yaranması
808-809	Xürrəmilərin Azərbaycanda, İsfahanda, Reydə, Həmədanda və s. çıxışları
816	Cavidan və Əbu İmranın bir-birini öldürmələri; Babək-xürrəmilərin başçısıdır
821	II Varaz Tiridatın öldürülməsi
<i>IX əsrin 20-ci illərinin sonu-30-cu illərinin əvvəli</i>	Arranda bidətçi beyləqanlıların (pavlikianların) hərəkatı
830-833	Xürrəmilər hərəkatının genişlənməsi. Həmədanın tutulması
835	Alban hakimi Səhl ibn Sumbatın Arranı ələ keçirməsi
835	Afşinin xürrəmilərə qarşı vuruşan xəlifə qoşunlarının baş komandanı təyin edilməsi
836	Həştadsər vuruşması
<i>836-cı ilin qışı</i>	Babəkin sərkərdəsi Tarxanın öldürülməsi
<i>837, avqust</i>	Bəzz qalasının tutulması və dağıdılması; Babəkin qaçması
<i>837, 15 sentyabr</i>	Babəkin tutularaq Bərzəndə gətirilməsi
<i>838, 4 yanvar</i>	Babəkin Samirə şəhərinə gətirilməsi
<i>838, yanvar-mart</i>	Babəkin edam edilməsi

839-840	Təbəristanda Mozyörin başçılığı ilə üsyan
839-840	Azərbaycanda Minkicəvr əl-Fərqaninin mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışı
842-847	İsfahanda xürrəmdinilərin yeni çıxışları
<i>IX əsrin 40-cı illəri</i>	Cənubi Qafqazda Xilafətə qarşı çıxışlar
853	Buğa əl-Kəbirin çıxışları yatırması; yerli hakimlərin Samirə şəhərinə əsir aparılması
<i>IX əsrin II yarısı- X əsrin əvvəlləri</i>	Xilafətin zəifləməsi; Azərbaycanda separatizmin güclənməsi
861	Mozyədilərdən olan Heysəm ibn Xalidin Şirvanda, Yəzid ibn Xalidin Layzanda hakimiyyəti ələ almaları
869	Haşim əs-Suləminin müstəqil Dərbənd şəhər-dövlətinin (əmirliyinin) əsasını qoyması
886 (887)	Qriqor Hammamın Alban dövlətini bərpa etməsi
<i>IX əsrin 80-ci illərinin əvvəli</i>	Bakı neft mədənlərindən və duz yataqlarından əldə edilən gəlirin dərbəndlilərə verilməsi haqqında xəlifə fərmanı
<i>IX əsrin 80-ci illərinin axırı</i>	Sünik və Arsax-Xaçın knyazlığının yaranması
<i>IX əsrin II yarısı- X əsrin I yarısı</i>	Azərbaycanda elmi və fəlsəfi fikrin inkişafı (əl-Bərdici, əl-Bərdəi, Məhəmməd əl-Baküvi və b.)
898-941	Sacilər dövləti
901-927	Yusif ibn Əbu-s-Sacın xəlifənin Azərbaycandakı canişini təyin edilməsi
913-914	Rusların Abşeron sahilinə və Bakıya hücumları
914	Yusifin erməni hökmdarı I Smbatı məğlub etməsi
917	Layzanşah Əbu Tahir Yəzidin Şirvanı tutması və "şirvanşah" titulu qəbul etməsi
917	Şamaxının Əbu Tahir Yəzidin şərəfinə Yəzidiyyə adlandırılması

928	Yusif ibn Əbu-s-Sacın həlak olması
930	Şirvan-Dərbənd sülh müqaviləsi
941-983	Salarilər dövləti
943	Rusların Bərdəni işğalı və dağıtması
<i>X əsrin II yarısı</i>	İrançılıq ideyalarının genişlənməsi və möhkəmlənməsi; poeziyada fars dilinin üstün gəlmə prosesinin güclənməsi
960	Sənəkərimin Şəkidə hakimiyyəti möhkəmlənməsi və "alban hökmdarı" adını qəbul etməsi
971-1075	Şəddadilər dövləti (Gəncə əmirliyi)
983-1060, 1107-1117	Rəvvadilər dövləti (Azərbaycanın cənubunda)
983	Şabranın qala divarlarının tikilməsi
993-1066	Bəhmənyar
<i>X əsrin sonu</i>	"Saflıq qardaşları" cəmiyyətinin yaradılması
1012-1088	Qətran Təbrizi
1018-1021, 1029	Oğuzların Azərbaycana yürüşləri
<i>XI əsrin əvvəlləri</i>	Şirvanşah-Məzyədilər sülaləsinin iranlılaşması prosesinin başlanması
1027	Araz çayı üzərində on bir aşırımrlı Xudafərin körpüsünün tikilməsi
1030	Rusların gəmilərlə Azərbaycana yeni hücumu
1030-1109	Xətib Təbrizi
1038	Orta Asiyada Oğuz dövlətinin təşəkkülü
1040	Dəndənəkan döyüşü
<i>XI əsrin 40-cı illəri</i>	Səlcuq yürüşlərinin başlanması
1045	Yəzidiyyənin və Gəncənin qala divarlarının möhkəmləndirilməsi
1054	Sultan Toğrulun Təbrizə hücumu
1066	Şirvanda iğtişələr
<i>XI əsrin 60-70-ci illəri</i>	Alp Arslanın, Məlik şahın Azərbaycana hücumları

1067	Bağdadda "Nizamiyyə" mədrəsəsinin açılması
1078–1079	Bakıda "Sınıq qala" məscidinin inşası
1087	Məlikşahın ticarət rüsumlarından azad olma haqqında fərmanı
1089–1182/83	Məhsəti xanım Gəncəvi
XI əsrin sonu	Dərbənd şəhər-dövlətinin Şirvanşahlar dövlətinə qatılması
XI–XII əsrlər	Gəncəçay üzərində üç çoxaşırımlı körpünün inşası
XI–XIII əsrin əvvəlləri	Azərbaycan poetik məktəbinin çiçəklənmə dövrü
1100	Beyləqanda üsyan
1111	Şirvanşah III Mənuçəhrin gürcü şahzadəsi Tamarla evlənməsi
1117–1157	Böyük Səlcuq sultanı Səncər
1118	Mərkəzi Həmədanda olan İraq Səlcuq sultanlığının yaradılması; sultan Mahmudun fəaliyyətə başlaması
1120/21	Gürcü hökmdarı IV Davidin Arrana hücumu
1122	Gəncədə zəlzələ
1123/24	Gürcülərin Şirvana hücumları
1127	Atabəy Qara Sunqurun Arran hakimi təyin edilməsi və Gəncədə qərarlaşması
1130	Sultan Mahmudun Gəncə və onun ətraflarını qardaşı Məsuda iqta verməsi
1130–1213	Mxitar Qoş
1131–1134	Marağanın sahibi (atabəyi) Ağsunqur əl-Əhmədili
1133–1152	Məsudun İraq sultanı elan edilməsi
1135	Xəlifə-sultan qarşudurmasının müharibəyə çevrilməsi; xəlifə qoşununun məğlubiyyəti
1136–1225	Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti
1136	Sultan Məsudun atabəy Şəmsəddin Eldənizə Arranı iqta verməsi; atabəyin Bərdəyə gəlişi

1139	Gəncədə zəlzələ; gürcülərin basqını və şəhər qapılarını da qənimət kimi aparmaları
1140-1209	Nizami Gəncəvi
1141	Qara Sunqurun Gəncədə vəfatı
1142	Əmir Qutluğun Gəncədə sultana qarşı çıxışı
1142-1143	Əmir Çavlının Gəncəni, Tovuzu, Xaçını və b. yerləri tutması
1145-1234	Şihabəddin Sührəvərdi
1146	Əmir Çavlının Zəncanda vəfatı; Azərbaycan və Arranın iqta kimi Fəxrəddin Toğan Yürəyə verilməsi
1147	Toğan Yürəyin Gəncə yaxınlığında öldürülməsi
1147	Xass bəyin sultan Məsud tərəfindən Azərbaycan və Arrana hakim təyin edilməsi
1148	Marağada "Qırmızı günbəz" türbəsinin inşası
1148	İraq sultanlığı əmirlərinin Şəmsəddin Eldənizlə birlikdə sultan Məsuda qarşı çıxışları və hücumları
1150	Xəlifə əl-Muqtəfinin (1136-1160) dünyəvi hüquq və imtiyazlarının bərpa olması
<i>XII əsrin ortaları</i>	Mxitar Qoşun "Nor-Getik"-Qoşavəng monastırının və oradakı məktəbin yaranması
1152	Sultan Məsudun Həmədanda vəfatı. Hakimiyyət uğrunda mübarizənin güclənməsi
1153	Sultan Məhəmmədin hakimiyyətə gəlməsi
1160	Arslan şahın İraq sultanı olması. Şəmsəddin Eldənizə "böyük atabəy" titulu verilməsi
1161	Gürcülərin Azərbaycan Atabəyləri dövləti ərazisinə ilk hücumu; Ani, Dvin, Gəncə şəhərlərinin qırqın və talana məruz qalması
1162	Yusif Küseyir türbəsinin inşası
1163-64	Şəmsəddin Eldənizin Gürcüstana cavab hücumu. Ani və Dvin şəhərlərinin qaytarılması

1166-1174	Gürcülərin Azərbaycana yeni basqınları
1166	Sünik padşahlığının dağılması
1168	Marağa hakimi Arslan Aba Ağsunqurun atabəylərdən vassal asılılığı haqqında müqaviləni imzalaması
1174 /75	Rusların və qıpçaqların Şirvana yürüşləri
1175	Atabəy Şəmsədin Eldənizin vəfatı
1175-186	Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan
1175	Möminə xatunun Naxçıvanda vəfatı
1175	Təbrizin və Ruindej qalasının Eldənizlərin mülklərinə qatılması
1185	"Tarixi Azərbaycan" əsərinin müəllifi Əbul Fəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizi
1186	Möminə xatun (Atabəy günbəzi) türbəsinin inşasının başa çatması
1186-1191	Atabəy Qızıl Arslan. "Məmlük" dövrünün başlanması
1187	Mərdəkan qəsrinin inşası
1188	Qızıl Arslanın Həmədanı tutması və sultan taxtına oturməsi
1190	Qəvami Mütərrizinin vəfatı
1191	Qızıl Arslanın qətli
1191/92	Şamaxıda dağıdıcı zəlzələ. Şirvanşahların paytaxtı Bakıya köçürmələri
1191-1210	Atabəy Əbubəkr
1193	Mücirəddin Beyləqaninin qətli
1193, 1194	Xarəzmşah Təkişlə mübarizə. Sultan III Toğrulun öldürülməsi
1194	Şəmkir, Beyləqan, Gəncə yaxınlığında birləşmiş gürcü-Şirvan ordusu ilə Əbubəkr ordusu arasında döyüş. Əbubəkrin məğlubiyyəti
1194	Cahan Pəhləvanın oğlu Əmir Əmiranın gürcü-Şirvan birliyinin köməyi ilə Gəncəni tutması və burada öldürülməsi

<i>XII əsr</i>	Qazax rayonu ərazisində "Qırmızı körpü"nin inşası
<i>1201-1272</i>	Məhəmməd Nəsirəddin Tusi
<i>1201-1280</i>	Gəncəli Kirakos
<i>XII-XIII əsrin əvvəli</i>	Arsax-Xaçın knyazlığının yenidən dirçəlməsi
<i>1202-1206</i>	Gürcülərin Eldənizlərin torpaqlarına hücumları: talan, qırğın
<i>1206</i>	Atabəy Əbubəkri gürcü hökmdarının qızına evlənməsi; gürcü hücumlarına ara verilməsi
<i>1208</i>	Marağa hakimləri Ağcunqur əl-Əhmədilər nəslinin tükənməsi. Atabəy Əbubəkri Marağanı tutması
<i>1210</i>	Atabəy Əbubəkri vəfatı
<i>1210-1225</i>	Atabəy Özbəy
<i>1210-1211</i>	Gürcülərin Azərbaycan ərazisinə ən böyük və geniş hücumları. Azərbaycan şəhərlərinin (Mərənd, Miyanə, Zəncan, Qəzvin, Əbhər, Ərdəbil, Uçan, Dvin və b.) çapılıb talan edilməsi
<i>1212-1215</i>	Məmlük Menqli ilə döyüşlər; onun Həmədan yanında öldürülməsi
<i>1214-1215</i>	Özbəyin Xaçma yürüşü
<i>1215</i>	Həsən Cəlalın Alban dövlətini (Arsax-Xaçın) bərpa etməsi
<i>1215-1261</i>	Həsən Cəlalın hakimiyyəti
<i>1216</i>	Qandzasar monastırının tikilməyə başlanması
<i>1217</i>	Bağdadı ələ keçirmək istəyən Xarəzmşah ordusunun Xulvan yaxınlığında məğlubiyyəti
<i>1217-1218</i>	Atabəy Özbəyin Xarəzmşahdan vassal asılılığı qəbul etməsi
<i>1219</i>	Monqolların Xarəzmə hücumu
<i>1220-1222</i>	Monqolların Azərbaycana ilk yürüşləri
<i>1221</i>	Qıpçaqların Azərbaycana hücumları

1221	Gürcülərin Şəki və Qəbələni tutması
1222	Atabəy Özbəyin gürcü hökmdarı IV Georgiyə monqollara qarşı birgə mübarizə təklifi məktubu
1225-1231	Xarəzmşah Cəlaləddin Mənqburnı Azərbaycanda
1225	Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin süqutu
1227	Şəki və Qəbələnin gürcülərdən geri qaytarılması
1231	Xarəzmşah Cəlaləddinin qətli
1231	Monqolların ikinci yürüşü. Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyinə son qoyulması

İXTİSARLARIN SİYAHISI

- A M M - Azərbaycanın maddi mədəniyyəti
A T M Ə - Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsərləri.
B B - Византийский временник.
B Д И - Вестник древней истории.
B И К А - Вопросы истории Кавказской Албании.
BGA - Bibliotheca geographorum arabicorum (Ərəb coğrafiyaçıları kitabxanası), Leyden.
BON- Вестник общественных наук.
Г А И М К - Государственный Академический Институт Материальной Культуры.
ДАН- Доклады Академии наук.
З В О - Записки восточного отделения.
З К В - Записки Коллегии Востоковедов при Азиатском Музее АН СССР.
И А Н - Известия Академии наук.
И И А Н - Институт Истории Академии наук.
ИВАН- Институт Востоковедения Академии наук.
И Ф Ж - Историко-филологический журнал.
И Я И М К - Институт Языка и Материальной Культуры.
К С И А - Краткие сообщения Института Археологии.
К С И И М К - Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры АН СССР.
М И А - Материалы и исследования по археологии СССР.
М К А - Материальная культура Азербайджана.
ПС- Палестинский сборник.
С А - Советская археология.
С И Ф П - Серия истории, философии и права.
С Л Я И - Серия литературы, языка, искусства.
СОН- Серия общественных наук.
Т А з Г У - Труды Аз. Гос. Университета.
Т И И - Труды Института Истории.
Т М И А - Труды Музея Истории Азербайджана.
TFHS - Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. *Абу Дулаф*. Вторая записка Абу Дулафа. (Изд. текста, перевод, введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова) - М., 1960.
2. *Avesta (I kitab)* (fars dilindən tərcümə edəni və çara hazırlayanı İsmayıl Şəms). - Bakı, 1995.
3. *Агафангел*. История Армении (др. арм. яз.). - Тифлис, 1909.
4. *Агафий*. О царствовании Юстиниана. - М.-Л., 1953.
5. *Аммиан Марцеллин*. История. (Пер. Ю.А.Кулаковского) Киев. 1906-1908, вып. 1-3.
6. *Анания Ширакаци* / Изд. А.Г.Абрамяна, Г.Б.Петросяна. - Ереван, 1970.
7. Аппиан. Митридатовы войны. - ВДИ, 1948, № 2.
8. Арабская версия Агафангела / Марр Н. Я. Крещение армян, грузин, абхазов и аланов. - ЗВО, 1905, т. XVI.
9. *Армения по "Ашхарацуйц"у* (Армянской географии XII века). (Опыт реконструкции армянской карты VII века на современной картографической основе). Изд. С.Т.Еремяна.
10. Армянская география VII в., по р. X. (Изд. К.Патинова) ~ СПб., 1877.
11. *Ахмад ибн Лютфуллах (Мунаджжам-баши)*. Джамиад-дувал. (Пер. с араб. А.Дж.Мамедова) Тр. Ин-та истории АН АзССР, т. XII. -Баку, 1957.
12. *Абд ар-Рашид ал-Бакуви*. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-мачик ал-каххар. (Изд. текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М.Буниятова) - М., 1971.
13. *Əl-Bakıvi Əbdürrəşid*. Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar. ("Abidələrin" xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri). (Ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhlər akademik Ziya Bünyado-vundur) - Bakı, 1992.
14. *Баладзори (Əl-Bəlazuri)*. Книга завоевания стран. (Пер. П.К.Жузе (Материалы по истории Азербайджана. Об-во по изучению Азерб.)-Баку, 1927.
15. *Əl-Bəlazuri*. Kitab futuh əl-buldən (Liber expugnationis regionum-Lugduni Batavorum, 1866).
16. *Balasaqunlu Yusif*. Qutadqu bilik - (Хоşbəxtliyə aparən elm) -Bakı, 1994.
17. *Əl-Bərdici Əbubəkr Əhməd ibn Harun* / Təbəqat əl-əsmə əl-Bərdəi əl-müfrədə. - Beirut, 1990.
18. *Bəhmənyar ibn əl-Mərzban*. Risalə fi maudu elm məbəd ət-təbiə və risalə fi

məratib əl-maʿsudat. - Leypsiç, 1851.

18a. *Vəhmənyar ibn əl-Mərzban. I Ət-təhsil.* - Tehran, 1971, (ərəb dilində).

19. *Бузандаџи Фавстос.* История Армении. - СПб., 1883 (на древнеарм. яз.) - Ереван, 1953.

20. *Вардан.* Всеобщая история. (Пер. с древнеармянск. И. Эмина) - М., 1862.

21. Византийские историки. (Пер. с греч. С. Дестуниса.) - СПб., 1860.

22. *Əl-Qərnati.* Əbu Həmid əl-Əndəlusî. *Kitab tuhfəti-l-əlbab va nuhbətu-l-əəcab.* - Paris, 1925 (ərəb dilində).

23. *Əl-Qalqaşandi.* Subh əl-əşə fi mərifət əl-inşə. Qahirə, 1914.

24. *Ганджакецџи Киракос.* История. (Пер. с древнеарм. Т.И.Тер-Григоряна) - Баку, 1946.

25. *Ганзакецџи Киракос.* История Армении. (Пер. с древнеармянск., предисловие и комментарии Л. А. Ханларян) - М., 1976.

26. *Гевонд (Левонд).* История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века (Пер. К. Патканова) - СПб., 1862.

27. *Геродот.* История в девяти книгах. (Пер. и примеч. Г.А.Стратановского) - Л., 1972.

28. *Əl-Qəzvini Zəkəriyyə.* Əcaib əl-məxluqat. (F.Vüstenfeldin nəşri) -Tottinqen, 1849.

29. *Əl-Qəzvini Zəkəriyyə.* Asar əl-biləd və əxbar əl-ibad. - Beyrat, 1960 (ərəb dilində).

30. Гирк тгтоц (Книга посланий). - Тифлис, 1901 (древнеарм. яз.).

31. *Гош Мхитар.* Албанская хроника. - Баку, 1960.

32. *Qoş Mxitar.* Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər Ziya Bünyadovundur) - Bakı, 1993, s. 239 - 259.

33. *Гош Мхитар.* Армянский судебник. (Пер. с др. арм. А.А.Паповяна) - Ереван, 1954.

34. *Qudama ibn Cəfər.* Kitab əl-xərac və-sanat əl-kitabə. (M. de Quyenin nəşri) - BGA, Leyden, 1889, VI (ərəb dilində).

35. *Даврижеџи Аракел.* Книга историй. - М., 1973.

36. *Дион Кассий.* Римская история. (Пер. В. В. Латышева)-ВДИ, 1948, №2

37. *Евтропий.* Бrevиарии от основания города. -ВДИ, 1949, № 3.

38. *Елише.* О Вардане и армянской войне. -Ереван, 1971.

39. *Əbu Yusif.* Kitab əl-xərac. - Qahirə, 1352 (ərəb dilində).

40. *Əcaib əd dinya./SSRİ EA Şərq. İnst. Len. Şöbəsinin Əlyazmaları fondu, № A-253.*

41. *Ибн ал-Азрак ал-Фарши.* История Маййафарикина. (Фрагментарный перев. с араб. А.Дж.Мамедова. ТИИАНА, т. VII)-Б., 1957.

42. *İbn əl-Əsir.* Əl-Kamil fi-t-tarix (12 cild). - Leyden, 1876-1881 (ərəb dilində).

43. *Ибн Мискавейх.* Таджариб ал-умам. (Пер. с араб. П.К.Жузе) Аз. EA Tarix İnst. Elmi arxiv i, inv. № 162.

44. *İbn ən-Nədim*. Kitab əl-fihrist. - Beyrut, 1964 (ərəb dilində).
45. *İbn Ruste*. Kitab əlak ən-nəfisə. (M. de Quyenin nəşri) - BGA, Leyden, 1892, VII (ərəb dilində).
46. *İbn əl-Fəqih*. Muxtasar kitab əl-buldən. (M. de Quyenin nəşri) -BGA, Leyden, 1880, V (ərəb dilində).
47. *İbn Havqəl*. Kitab əl-məsəlik və-l-məməlik. (M. de Quyenin nəşri) - BGA, Leyden, 1873, II (ərəb dilində).
48. *İbn Xəldun*. Əl-İbar və divan əl-mubtəda və-l-xabar, V, 1961.
49. *İbn Xəldun*. Əl-Mukaddimə İbn Xəldun. - Beyrut, 1879, 1900 (ərəb dilində).
50. *Ибн Хордадбех*. Книга путей и стран. (Ərəb dilində rus dilinə tərcümə, şərhlər, tədqiqat, adlar göstəricisi və xəritələr Nailə Vəlixanlı-nındır) - Bakı, 1986.
51. *Əl-İdrisi*. Kitab nuzhat əl-müştaq fi-htirak əl-afaqı. M.Saltikov-Şədrin ad. Kütüvi kitabxanada (SPb) saxlanılan ANS - 176 əlyazması (ərəb dilində).
52. *Əl-İstəxri*. Kitab məsəlik əl-məməlik. (M. de Quyenin nəşri) -BGA, Leyden, 1870, I (ərəb dilində).
53. История Агван Моисея Каганкатваци. (Пер. с древнеарм. К.Патканова) - СПб., 1861.
54. История и восхваление венценосцев. (Пер.с груз. К.С.Кеке-лидзе) - Тбилиси, 1954.
55. История Мар Ябалахи III и Раббаи Саумы. (Исследование, пер. сирийского и примечания Н.В.Пигулевской.) -М., 1958.
56. *Əl-İsfahini (əl-Bundari)*. Zubdət ən-nusra və nuxbət əl-usra.-Leyden, 1899 (ərəb dilində).
57. *Əl-İsfahani Əbu-l-Fərəs*. Kitab əl-əğani. - Misir, 1323, I - XXI (ərəb dilində).
58. *İxvan əs-səfa*. Rəsail. - Beyrut, 1957, I-IV.
59. *Yaquf*. İşad əl-arib ilə mərifət əl-adib: Mucəm əl-udəba. - Beyrut, 1907- 1925 (ərəb dilində).
60. *Yaquf*. Mucəm əl-buldən. - Beyrut, 1950, I-IV (ərəb dilində).
61. *Йакут ал-Хамави*. Муджам ал-булдан (Сведения об Азербайджане). (Пер. с арабского З. М. Бунятова и П.К.Жузе) - Баку, 1983.
62. *Əl-Yəqubi*. Tarix. (M.Houtsmanın nəşri) I—II. Luqđuni Batavorum, 1883(ərəb dilində).
63. *Якуби (əl-Yəqubi)*. История. (Пер. с арабск. П. К.Жузе) -Баку, 1927.
64. *Əl-Yəqubi*. Kitab əl-buldən. (M. de Quyenin nəşri) - BGA, Leyden, 1897, VII (ərəb dilində).
65. *Казвини Хамдаллах*. Нузхат ал-кулуб (Пер. З. М. Бунятова и И. П. Петрушевского) - Баку, 1983.
66. *Kalankath Moisey*. Albaniya tarixi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur) - Bakı, 1993, s. 3-235.
67. Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və

müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin. Tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi Süleyman Əliyarov) - Bakı, 1988.

68. Книга деяний Ардашира, сына Папака. (Пер. О.М. Чунаковой) - М., 1987.

69. *Корюн*. Житие Машгоца. (Предис. и пер. Ш. В. Смбабяна и К.А. Мелик-Огаджаняна) - Ереван, 1962.

70. *Ал-Куфи, Ахмад ибн Асам*. Книга завоевания. (Пер. с арабского З. М. Буниятова) - Баку, 1981.

71. *Лазарь Парбеци*. История Армении и послание Ваану Мамиконяну. - Тифлис, 1904, 1907.

72. *Ланмивертси*. Повествование Вардапета Аристкаеса Ласти-вертци (Пер. с древнеарм., вступительная статья, комментарии и примечания К.Н. Юзбашяна) - М., 1968.

73. *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. - ВДИ, 1947, № 1-4; 1948, № 1-4; 1949, № 1-4.

74. *Масуд ибн Намдар*. Сборник рассказов, писем и стихов (Изд. В.М. Бейлиса) - М., 1970.

75. *Əl-Məsudi*. Ət-Tənbih və-l-işraf. (M. de Quyenin nəşri) - BGA, VIII, Leyden, 1894.

76. *Əl-Məsudi*. Maçoudi des prairies d'or. (B. de Meynarın nəşri) - Paris, 1861-1887, I-IX (ərəb dilində mətnlə).

77. *Miyanəsi Eynəlqizat*. Nameha, I—II. - Tehran, 1962.

78. *Miyanəsi Eynəlqizat. Zübdət əl-həqaiq*. Təmhidat. Şəkva əl-qərib. - Tehran, 1962.

79. *Mirxond*. Ravdat əs-səfa, IV - Laknau, 1307 (fars dilində).

80. *Мовсес Каганкатваци*. История страны албан. (Изд. В. Шах-назаряна) - Париж, 1860, (древнеарм. яз.); изд. Н. Эмина, Тифлис, 1912 (древнеарм. яз.).

81. *Мовсес Каганкатваци*. The History of the Sausasian Albanians by Movses Dasxuranci. (Пер. С. Dowsett) - Лондон, 1961.

82. *Мовсес Каганкатваци*. История агван. - СПб., 1861 (русск. пер. К. Патканова).

83. *Моисей Хоренский*. История Армении. (Пер. Н.О. Эмина) - М., 1893.

84. *Мровелы Леонти*. Жизнь картлийских царей. (Изд. Г.В. Цулая) - М., 1979.

85. *Əl-Müqəddəsi*. Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim./M. de Quyenin nəşri. - BGA, Leyden, 1876, III (ərəb dilində).

86. *Мхитар Айриванеци*. История Армении. - 1860 (на древнеарм. яз.).

87. *Ан-Наубахти ал-Хасан ибн Муса*. Шиитские секты (Пер. с араб., исслед. и коммент. С.М. Прозорова) - М., 1973, (ППВ, XLIII).

88. *Ан-Насави, Шихаб ад-Дин Мухаммад*. Жизнеописание султана Джелал ад-Дина Манкбурны (Пер. с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М. Буниятова) - Баку, 1973.

89. *Низам ал-Мулк*. Сийасат-наме (Пер. с перс. Б.Н.Заходера) -М.-Л., 1949.
90. *Nizamülmülk, Əbu Əli Həsən ibn Xacə*. Siyasətnamə. (Farscadan tərcümə, əsər və müəllif haqqında qeydlər R.Sultanovundur) - Bakı, 1987.
91. *Nizami Gəncəvi*. Xosrov və Şirin. (Tərcüməçi H.Məmmədzadə) -Bakı, 1981.
92. *Nizami Gəncəvi*. Sirlər xəzinəsi. (Ön söz və tərcümə Rüstəm Əliyevindir) - Bakı, 1981.
93. *Nizami Gəncəvi*. İskəndərnəmə. - Bakı, 1982.
94. *Nizami Gəncəvi*. Yeddi gözəl. (Tərcüməçi R.Əliyev) - Bakı, 1983.
95. Oğuznamə (Çара hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi - Samət Əlizadə) - Bakı, 1987.
96. *Оросий Павел*. История против язычников в 7 книгах. - ВДИ, 1949, № 4.
97. *Плиний старший*. Естественная история (Пер. с латин. В.В.Латышева) - ВДИ, 1949, № 2.
98. *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания. Помпеи, (Plutaarch's Lives), vol. 5, London, 1917.
99. *Помпеи Трог*. Филипповы истории. - ВДИ, 1954, № 2, с. 183-252; 1954, № 3, с. 193-251; 1954, № 4, с. 187-239; 1955, № 1, с. 199-243.
100. *Прокопий Кесарийский*. История войн римлян с персами, вандалами и готами (Пер. С.Дестуниса) - СПб., 1876 - 1880.
101. *Птолемей К*. Географическое руководство (Пер. В.В.Латышева) - ВДИ, 1948, № 2.
102. *Птолемей*. География. (Ptolemaei Claudii Geographiae) Ed. J.F.Fisher, I-IV, - Лейден, 1932.
103. *Ravəndi*. - Ravendi. Rahat-üs sudur ve Ayet-üs sürur (Türk. çev. Əhməd Atəş, с I, 1957; с II, 1960) - Ankara.
104. *Rəşidəddin Fəzlullah*. Oğuznamə. (Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R.M.Şükürovanındır) - Bakı, 1992.
105. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. (Пер. с перс. О.И.Смирновой) - М.-Л., 1952, т. I, кн. 2.
106. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей (Пер. с перс. Ю.П.Верховского) - М.-Л., 1960, т. I.
107. *Рашид ад-Дин, Фазуллах*. Джамии ат-таварих. (Пер.с перс. А.К.Арендса) - Баку. 1957, т. III.
108. *Себеос*. История епископа Себеоса (Пер. с древнеарм. Ст. Малхасяна) - Ереван, 1939.
109. *Смбат Спарамет*. Судебник (Изд. А.Г.Галстяна) - Ереван, 1958.
110. *Степаннос Орбелиан*. Из истории рода Сисакан/Пер. с древнеарм. Г. Тер-Григоряна. Az. EA Tarix Inst. Elmi Arxiv i, inv. № 1274.
111. *Страбон*. География в 17 книгах (Пер., статья и коммент.

Г.А.Стратановского) - М., 1964.

112. *Sührəvərdi Şihabəddin Yəhya*. Filosofların görüşləri. (Azərbaycan və rus dillərinə tərcümə edənlər: Z. C. Məmmədov, T.B.Həsənov (ərəbcə mətni ilə birlikdə). - Bakı, 1986.

113. *Sührəvərdi Əbuhəfs Ömər*. Əvarif əl-məarif. - Beyrut, 1986.

114. *Taçım Корнелий*. Анналы - Л., 1969.

115. *At-Tabari*. - Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari / M. de Quyenin nəşri, I—III, Luqđuni-Batavorum, 1379-1901 (ərəb dilində mətnlə).

116. *Тифлиси, Абу-л-Фазл Хубайш*. Байан ас-сана'ат. (Пер. с перс, введение и комментарии Г.П.Михалевич) - М., 1976.

117. *Ал-Фахри*, Али ибн Мухаммед ибн Абдаллах ал-Фахри. Китаб талхис ал-байан фи зикр фирак ахл ал-адйан. (Краткое разъяснение к перечню последователей разных вер) (Факсимиле рукописи. Изд. текста, предисловие, краткое изложение содержания и указатели С.М.Прозорова) - М., 1988.

118. *Фирдовси*. Шахнаме. - М., 1957.

119. *Феофилакк Симокатта*. История. - М., 1957.

120. *Фест*. Краткий очерк истории римского народа. - ВДИ, 1949, № 3.

121. *Хақани Şirvani*. Seçilmiş əsərləri. - Bakı, 1959.

122. *Хақани*. Seçilmiş əsərləri. (Farsçadan tərcüməsi) - Bakı, 1987.

123. *Xondemir*. Həbib əs-Siyar. - Tehran, 1333 (fars dilində).

124. *Əl-Xorezmi*. Məfətiħ əl-ulum. - Leyden, 1825 (ərəb dilində).

125. *Ал-Хусейни, Садрəддин Али*. Ахбар ад-даулат ас-Селджукий-йа (Перевод и комментарии З.М.Бунятова) - Баку, 1980.

126. *Hüdud əl-ələm*. - Hudud al-Alam (The Regions of the World). (Тəрс. və şəһләр V. Minorskinindir) - London, 1937.

127. *Цуртавели Яков*. Мученичество Шушаник (Перев. В.Д.Дондуа) - Тбилиси, 1978.

128. *Аш-Шахрастани*. Книга о религиях и сектах. Ислам. (Əрəб dilindən tərcümə, giriş və şəһләр S. M. Prozorovundur) - М., 1984.

129. *Абилова Г.А.* О находках селадона в Азербайджане (ТМИА) - Баку, 1956, т. I.

130. *Абуладзе И. А.* К открытию алфавита кавказских албанцев. - Тбилиси, 1938.

131. *Авдалбегян Г.* Оналгах "Гас, сак, баж" (Изв. Ин-та наук и искусства Арм. ССР) - Ереван, 1926 (арм. яз.).

132. *Агаджанов СГ.* Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX -XIII вв. - Ашхабад, 1969.

133. *Аганян Г.* Архив армянской истории, кн. III. - Тифлис, 1894 (арм. яз.).

134. *Адигезалов Э.А.* Дворец Ширваншахов - жемчужина. - Баку, 1986.

135. *Адонц Н.* Армянская литература/Новый энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Еверрона, т. III, 1915.

136. *Адоңц Н.* Исторические исследования. - Париж, 1948 (арм. яз.).
137. *Адоңц Н.* Армения в эпоху Юстиниана. - СПб., 1908; то же, Ереван, 1971.
138. *Azərbaycan etnoqrafiyası.* - Bakı, 1988, c. I.
139. *Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinədək).* - Bakı, 1994.
140. *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), I, (Z. Bünyadovun və Y.В. Yusifovun redaktəsilə).* - Bakı, 1994.
141. *Azərbaycan filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu).* - Bakı, 1983.
142. *Азерли М.И.* Арабоязычный источник IX века о древнем Азербайджане / ДАН Аз.ССР, 1974, № 8.
143. *Акопян С.* История армянского крестьянства (период раннего феодализма). - Ереван, 1957, (арм. яз.)
144. *Алексидзе З.Н.* Материалы к истории Двинского собора 506 г. (ВООН АН Груз. ССР, серия истории, археологии, этнографии) -Тбилиси, 1973, № 3, (на груз. яз.).
145. *Алексидзе З.Н.* Проблемы идеологии и культуры раннесред-невекового Кавказа и Грузии. Дис. д-ра ист. наук (в форме научного доклада). - Тбилиси, 1983.
146. *Алиев А.А.* Гильгильчайское оборонительное сооружение. -Баку, 1986.
147. *Алиев Играр.* История Мидии. - Баку, 1960.
148. *Алиев И. Г.* К вопросу о племенах Кавказской Албании (Исследования по истории культуры народов Востока) - М. Л., 1960.
149. *Алиев Играр, Гадиров Фуридун.* Кабала. - Баку, 1985.
150. *Алиев Играр.* Очерк истории Атропатены. - Баку, 1989.
151. *Алиев Кемал.* Кавказская Албания 1 в. до н. э. - I в. н. э. -Баку, 1974.
152. *Алиев К. Г.* К вопросу о гаргарах и территории их расселения (ДАН АзССР) - 1981, № 1.
153. *Алиев Кемал.* Эпюды о населении древнего Азербайджана. (В сб.:К проблеме этногенеза азербайджанского народа) - Баку, 1984, с. 40-68.
154. *Алиев К.* Античные источники по истории Азербайджана. -Баку, 1987.
155. *Алиyarов С.С.* Об этногенезе азербайджанского народа (В сб.: К проблеме этногенеза азербайджанского народа) - Баку, 1984, с. 4-39.
156. *Альтман М.М.* Исторический очерк города Гянджи. - Баку, 1949.
157. *Амиранашвили А.* Иберия и римская экспансия в Азии.-ВДИ, 1938, №4.
158. *Амусин И.Д.* Кумранская община. - М., 1983.
159. *Аннинский А.* История армянской церкви. - Кишинев, 1900.
160. *Arashlı Nüşabə.* "Qudatqu bilik" və Nizami. ("Nizami Gəncəvi" elmi və ədəbi-bədii jurnalı) - Bakı, 1994, 1 - 2 (4), s. 128-137.
161. *Артамонов М.Л.* История хазар. - Л., 1962.
162. *Архитектура Азербайджана эпохи Низами.* - М. - Баку, 1947.

163. *Aslanov V.I.* XII əsr qədərki Azərbaycan dili haqqında. (Azərbaycan filologiyası məsələləri") - Bakı, 1983, 1, s. 73-83.
164. *Асланов Г.М.* К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. (КСИИМК, вып. 60) - Б., 1955.
165. *Асланов Г.М.* Материальная культура Мингечаура I-VIII вв., (на основе археологии катакомбных погребений). - Автореф. дис. канд. ист. наук. - Баку, 1963.
166. *Ахмедов Г.М.* Города Азербайджана XII - XIII вв. в свете новых археологических исследований. - В сб.: Низами Гянджеви, т. I, 1984.
167. *Ахмедов Г.М.* Города Азербайджана XI-XII вв. как центры ремесла и торговли. - В сб.: Проблемы азербайджанского ренессанса. - Баку, 1984.
168. *Ахмедов Г.М.* Города Азербайджана эпохи Низами. - Баку, 1991.
169. *Əhmədov Q.M.* Orta əsr Beyləqan şəhəri. - Bakı, 1979.
170. *Əhmədov Q.M.* Qədim Beyləqan. - Bakı, 1997.
171. *Ахмедов Р.А.* Городище Гянджа. - Баку, 1985.
172. *Ахундов Д.А.* Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. - Баку, 1986.
173. *Ашурбейли С. Б.* Очерк истории средневекового Баку. -Баку, 1964.
174. *Ашурбейли Сара.* Государство Ширваншахов (VI - XVI вв.). - Баку, 1983.
175. *Vabayev İ.A., Əhmədov Q. M.* Qəbələ (tarixi-archeoloji oçerk). -Bakı, 1981.
176. *Бакиханов Аббас-Кули-Ага.* Гюлистан Ирам (Редакция, комментарии, примечания и указатели акад. АН АЗССР З. М. Бунятова) - Баку, 1991.
177. *Бартольд В.В.* Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира (Сочинения) - М., 1963, т. II, ч. 1.
178. *Бартольд В.В.* Работы по истории ислама и арабского халифата (Сочинения) - М, 1966.
179. *Бартольд В. В.* Тюрки (Сочинения) - М., 1968, т. V.
180. *Бартольд В. В.* Хазары (Сочинения) - М., 1968, т. V.
181. *Бархударян М.* Албания и ее соседи. - Тифлис, 1893 (арм. яз.).
182. *Бархударян М.* Арцах Пер. А. Яргупяна. - НАИИ АН Азерб. ССР, инв. № 1622, 2010.
183. *Vaxşəliyeva G.B.* Əbu-İ-Fərəc Əl-İsfahaninin "Nəğmələr kitabı" və onun orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində mənbəyi-naslıq dəyəri. ("Nizami Gəncəvi" elmi və ədəbi-bədii jurnalında) - Bakı, 1993, № 2, s. 59-74; 1994, № 1-2(4), s. 147-167.
184. *Бейлис В.М.* Сочинение Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы (Автореф. дис. докт. ист. наук) - Баку, 1975.
185. *Беляев Е.А.* Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. - М., 1965.

186. *Бердзенишвили Д. К.* Очерки по исторической географии Грузии. - Тбилиси, 1979.
187. *Бертельс Е.Э.* Избранные труды. Низами и Физули. - М., 1962.
188. *Behzadi İ.P.* Ravəndinin "Rahat üs-sudur və ayət üs-sürur" əsəri tarixi bir mənbə kimi. - Bakı, 1963.
189. *Бойс Мэри.* Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М., 1987.
190. *Болотов В.В.* Из истории церкви сиро-персидской. - СПб., 1901.
191. *Болтунова А.И.* Описание Иверии в "Географии" Страбона. - ВДИ, 1947, № 4.
192. *Большаков О.Г.* Средневековый город Ближнего Востока. - М., 1984.
193. *Большаков О.Г.* История халифата. - М., 1989, т. I, 1993, т. II.
194. *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. - М, 1971.
195. *Бомер Р.* - Boehmer. Zur Lage von Parsua im IX Jahrhundert von Christus/Berliner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte", V, 1965.
196. *Брагинский И.С.* Иранское литературное наследие. - М., 1984.
197. *Бунятов З.М.* Еще раз о неизданных страницах "Истории агван" Моисея Каганкатвапи. (ИАН АзССР, СОИ) 1961, № 4.
198. *Бунятов З.М.* Обзор источников по истории Азербайджана. - Баку, 1964.
199. *Бунятов З.М.* Albanica, III. О локализации области Гардман. - ИАН АзССР, СОН, 1964, № 4.
200. *Бунятов З.М.* О хронологическом несоответствии глав "Истории агван" Моисея Каганкатвапи./ДАН АзССР, 1965, №4.
201. *Бунятов Зия.* Азербайджан в VII - IX вв. - Баку, 1965.
202. *Бунятов З.М.* Государство Атабеков Азербайджана. - Баку, 1978.
203. *Bünyadov Z.M.* Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136 - 1225). - Баку, 1985.
204. *Бунятов З.М.* Этнополитические рубежи Азербайджана в период правления Илденизидов (В сб.: Историческая география Азербайджана) - Баку, 1987.
205. *Бунятов З.М., Нейматова М. С.* Рецензия на "Корпус арабских надписей Армении VIII - XVI вв." А. А. Хачатряна (Изв. АН АзССР, СИФЩ1988, № 3, с. 105-111).
206. *Буссе Г.* Возрождение персидской монархии при Бундах. (В кн.: "Мусульманский мир") - М., 1981, с. 66-88.
207. *Bünyadov T.Ə.* Azərbaycanca əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. - Bakı, 1964.
208. *Bünyadov T.Ə.* Azərbaycanca maldarlığın inkişafı tarixindən. - Bakı, 1969.
209. *Вайдов Р.М.* Раннесредневековое городище Судагылан Мингечаур). (КСИИМК, вып. 54) - Баку, 1954.
210. *Vahidov R.M.* Mingəçevir epigrafik abidələrinin arxeoloji xarakteristikası. /Azərb. SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1958, № 4.

211. *Vahidov R.M.* Mingəçevir III - VIII əsrlərdə. - Bakı, 1961.
212. *Vahidov R.M.* Govurqalada arxeoloji qazıntılar. (AMM. II cild)-Bakı, 1965.
213. *Vahidov R.* Torpaqqalada arxeoloji qazıntı işlərinin ilk yekunları. /AMM, IV cild. - Bakı, 1965.
214. *Vahidov R.M.* Torpaqqalanın dulus kürələri./AMM. IX cild. -Bakı, 1980.
- 215.*Ваидов Р.М.* (Эпиграфические памятники Кавказской Албании) - Баку, 1985.
216. *Vahidov R.M., Quliyev N. M.* Torpaqqala və onun tarixi-arxeoloji tədqiqinin ilk nəticələri. (AMM. XI cild) - Bakı, 1995.
217. *Vəlixanlı N.M.* IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. - Bakı, 1974.
- 218.*Велиханова Н.М.* Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. (В кн.: Историческая география Азербайджана) - Баку. 1987, с. 46 - 87.
219. *Vəlixanlı Nailə.* Ərəb xilafəti və Azərbaycan. - Bakı, 1993.
220. *Велиханова Н.М.* Арабский халифат и Азербайджан (по сочинениям Ибн Хордәдбега и других представителей арабской географической литературы). (Дис. докт., ист. наук (в форме научного доклада)) - Баку, 1994, 93 с.
221. *Vəlixanlı Nailə.* VII - IX əsrlər Azərbaycan tarixi və onun vətən tarixşünaslığında əksi məsələsinə dair. ("Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onların əksi" konfransı (materiallar)- Bakı, "Elm", 1995, s. 52 - 58.
222. *Vəlixanlı Nailə.* Xilafətin Azərbaycandakı inzibati siyasətinin ərəb mənbələrinə əksi (Naxçıvan materialları üzrə). ("Naxçıvan tarixinin səhifələri") - Bakı, 1996, s. 67 - 72.
223. Вопросы Кавказской Албании. - Баку, 1962.
224. Восточные источники по истории Дагестана. Сб. статей и мат.-лов - Махачкала, 1980.
225. *Qədirov F.V.* Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları. - Bakı, 1984.
226. *Qaziyev S.M.* Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. (AMM. V cild) - Bakı, 1964.
227. *Qaziyev S.M.* Qəbələdə aparılmış arxeoloji tədqiqat və qazıntıların yekunları. (AMM, VI cild) - Bakı, 1965.
228. Гандзасарский монастырский комплекс./Изв. АЗССР, СИФП, 1988, № 3.
229. *Qaşqay Solmaz.* Manna dövləti. - Bakı, 1993.
230. *Гарсоян Н.* Армения в IV в. (К вопросу уточнения терминов "Армения" и "верность"). - ВОН АН Арм.ССР, 1971, № 3.
231. *Qeybullayev Qiyasəddin.* Qarabağ (etnik və siyasəti tarixinə dair). - Bakı, 1990.
232. *Гейбуллаев Г. А.* К этногенезу азербайджанцев. Т. I - Баку, 1991.
233. *Гейдаров М. Х.* Города и городское ремесло Азербайджана в XIII - XVII

вв. - Баку, 1982.

234. *Геловани Н.А.* Из истории политических взаимоотношений арабского халифата и Византии в Закавказье в 80-х годах VII в./Сб.: Ближний Восток и Грузия. - Тбилиси, 1991, с. 123 - 134 (на груз, яз., рус. и англ. резюме).

235. *Геюшев Р.Б.* О конфессионально-этнической принадлежности Гандзасарского монастыря. - МКА, 1973, т. VII.

236. *Геюшев Р.Б.* Христианство в Кавказской Албании. - Баку, 1984.

237. *Геюшев Р.Б.* Средневековый город Шабран. - Баку, 1985.

238. *Геюшев Р.Б.* Гандзасар - памятник Кавказской Албании. - Баку, 1986.

239. *Геюшев Р.Б., Халилов М. Дж.* Каменные изваяния ранне-средневековой Албании. - Баку, 1986.

240. *Göyüşov R.B.* Arxeologiya və din. - Bakı, 1965.

241. *Göyüşov R.B.* Xotavəng məbədi və onun yazıları./Az. SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1972, № 3.

242. *Göyüşov R.B.* Amaras - Ağoğlan. - Bakı, 1975.

243. *Göyüşov R.B.* Qarabağın keçmişinə səyahət. - Bakı, 1993.

244. *Göyüşov R.B., Nuriyev A. B.* Govurqalanın şüşə məmulatı / AMM. X. - Bakı, 1987.

245. *Qətran Təbrizi.* Divan. - Bakı, 1970.

246. *Гибб Х.А.Р.* Арабская литература. Классический период. - М., 1960.

247. *Qiyasi Cəfər.* Nizami dövrü memarlıq abidələri. - Bakı, 1991.

248. *Qiyasi C.Ə., Osmanov F.L.* Azərbaycan müdafiə tikintilərinin iki abidəsi haqqında./Azərb. SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası.- 1980, № 1.

249. *Гмыря Л. Б.* Царство гуннов (савир) в Дагестане (IV - VII вв.). - М, 1980.

250. *Гордлевский В.А.* Государство Сельджукидов Малой Азии / Избр.соч., т. I, - М., 1960.

251. *Грантовский Э.А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии. - М., 1974.

252. *Грантовский Э.А.* "Серая керамика", "Росписная керамика" и индоиранцы / Международный симпозиум по этническим проблемам древней истории Центральной Азии. - Душанбе, 17-22 октября 1977 г. - М., 1977.

253. *Гукасян Ворошил.* Удинские слова в "Истории албан"/ИАН АЗССР, СЛЯИ. - 1968, № 1.

254. *Гукасян Ворошил.* О некоторых вопросах истории албанской письменности и литературы./Изв. АН АЗССР. СЛЯИ, 1968, № 9.

255. *Qukasyan V.L.* Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər. / Azərbaycan filologiyası məsələləri toplusunda. - Bakı, 1983, s.35-62.

256. *Гукасян В.Л., Асланов В. И.* Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. - Баку, 1986.

257. *Гусейнов Р.А.* Сирийские источники об Азербайджане. - Баку, 1960.

258. *Гусейнов Р.А.* Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье. / ПС, вып. 21, 1970.
259. *Гусейнов Р.А.* Из истории денежного обращения в Передней Азии XI - XII вв./Нумизматика и эпиграфика. - т. IX, 1971.
260. *Джавадов Г.Дж.* Народная земледельческая техника Азербайджана (историко-этнографическое исследование). - Баку, 1988.
261. *Джавахишвили И.А. (Джавахов)* Государственный строй древней Грузии и древней Армении. - СПб., 1905.
262. *Джавахов И.* История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII в./ИИАН. - СПб., 1908.
263. *Джапаридзе Г.И., Добровольский И. Г.* О некоторых аббасидских монетах с изображениями живых существ в собрании Государственного Эрмитажа/Сб. Ближний Восток и Грузия. -Тбилиси, 1991, с. 143 - 153.
264. *Джафарзаде ИМ.* Археологические раскопки 1946 г. в Бакинской бухте / Изв. АН АЗССР - 1947, № 7.
265. *Джафарзаде ИМ.* Историко-археологический очерк Старой Ганджи. - Баку, 1949.
266. *Джафарзаде ИМ.* Археологические раскопки городища Орен-Кала в 1951 г./ТИИ, т. IV, - Баку, 1954.
267. *Джафарзаде ИМ.* Гобустан. - Баку, 1973.
268. *Джафаров Ю.Р.* Гунны и Азербайджан. - Баку, 1985.
269. *Джидди Г.А.* Средневековый город Шемаха (IV - XVII вв.) / Историко-археологическое исследование. - Баку, 1981.
270. *Ciddi H.Э.* Gülüstan qalası. - Bakı, 1966.
271. *Ciddi H.Э.* Şamaxı Cümə məscidi tarixində./Azərbay. SSR EA məruzələri. - 1971, XXVII cild, № 6.
272. *Ciddi H.Э.* Buğurt qalası. - Bakı, 1972.
273. *Ciddi H.Э.* Şamaxı şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntıların ilk nəticələri./АММ, VIII cild, - Bakı, 1976.
274. *Джидди Г.А.* Художественная керамика Шемахи IX - XII вв. - Баку, 1986.
275. *Cəbiyev Q.C.* Qəbələnin son orta əsr şirsiz saxsı məmulatına dair VAzərbay. SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1983, № 3.
276. *Достиев ТМ.* Поливная керамика средневекового города Шабрана (XI-XIII вв.) / СА, 1989, № 3.
277. *Дьяконов ИМ.* История Мидии. - М.-Л., 1956.
278. *Дьяконов ИМ.* Рабы, илоты и крепостные в ранней древности / ВДИ, 1973, № 4.
279. *Дьяконов ИМ.* Очерк истории Древнего Ирана. - М., 1961.
280. *Ениколопов И.* Железные ворота XI в. в Гелати /Изв. АН АЗССР, № 5, 1948.

281. *Еремян СТ.* Атлас к книге "История армянского народа". - Ереван, 1932 (карты V - VII вв.).
282. *Еремян СТ.* Идеология и культура Албании III - VI вв. / В кн.: Очерки истории СССР (III - IX вв.). - М., 1958.
283. *Еремян СТ.* Политическая история Албании III - V вв. / В кн.: Очерки истории СССР (III - IX вв.). - М., 1958.
284. *Еремян СТ.* Экономика и социальный строй Албании III - VII вв. / В кн.: Очерки истории СССР (III - IX вв.). - М., 1958.
285. *Ибрагимов Б., Керимов В.* Исследования городища Хараба-Гилан. В сб.: Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане в 1974 г. - Баку, 1980.
286. *Ибрагимов Ф.А., Гусейнова С. Б.* Археологические памятники "Ичери-Шехер" города Баку. - Баку, 1986.
287. *İbrahimov F.Ə.* Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti. - Bakı, 1988.
288. *İbrahimov F. Ə.* Bakıda metalışləmə tarixi. - Bakı, 1995.
289. *İbrahimov F.Ə., Osmanov F.L., Cəbiyev Q.C* Qızillar orta əsr yaşayış yeri haqqında. / Azərbaycanın Xəbərləri, TFHS, 1982, № 3.
290. *İbrahimov F.Ə., Ciddi /Z.Ə.* Əngəxaran orta əsr yaşayış yeri. / Azərbaycanın Məruzələri, 1976, XXXII cild, №2.
291. *Иессен А.* Пять чаш из Байлакана / Исследования по истории культуры народов Востока. - М., -Л., 1960.
292. *Ионе Г.И.* Керамическое производство древнего и средневекового Азербайджана (по данным раскопок Мингечаура) / Автореф. дис... канд ист. наук. Л., 1958.
293. *Исмизаде О.Ш.* Кабала - столица древней Кавказской Албании / ВИКА. - Баку, 1962.
294. *Исмизаде О.Ш.* Крепостное сооружение в Бакинской бухте / С А, 1966, № 1.
295. *Исмизаде О.Ш.* О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 г./МКА, т. V. - Баку, 1964.
296. *Исмизаде О.Ш.* Обследование Девичьей башни / Изв. АН АЗССР, СОН, 1965, № 5.
297. *Исмизаде О.Ш.* Археологические раскопки 1969 года в Баил-Гесри (Баиловский замок) / Изв. АН АЗССР, СИФП. - 1971, № 2.
298. *Исмизаде Л., Ибрагимов Ф.* Художественная штампованная керамика средневекового Баку. - Б., 1983.
299. *Исмизаде О.Ш., Мансуров М. М.* Новые данные о водоснабжении города Баку в прошлом / ДАН АЗССР, т. XIX, № 7, 1963.
300. *Исмизаде О.Ш.* О результатах археологического исследования территории Ичери Шехер в 1966 г. / МКА, - Баку, 1976, т. VIII.

301. *Исмизадэ О.Ш., Ибрагимов Ф. Л.* Художественная штамповал керамика средневекового Баку. - Баку, 1983.
302. *İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə.* Bakı Qız qalası. - Bakı, 1968.
303. *İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə.* Bakı Qız qalası yaxınlığındakı abidədən tapılan məzar daşları haqqında. / АММ, VII cild, - Bakı, 1976.
304. История Азербайджана с древнейших времен до начала XXвека. - Баку, 1995.
305. Историческая география Азербайджана / Сб. статей. - Б., 1986.
306. К проблеме этногенеза азербайджанского народа / Сб. статей. - Баку, 1984.
307. *Казиев СМ.* Новые археологические находки в Мингечауре в 1949 г. / ИАН АзССР, 1949, № 9.
308. *Казиев СМ.* Археологические памятники Мингечаура как исторический источник для изучения истории Азербайджана. / ИАН АзССР, 1969, № 7.
309. *Карахмедова А.А.* Христианские памятники Кавказской Албании. - Баку, 1986.
310. *Касимов Э.А.* О водоснабжении средневековых городов, -Баку, 1985.
311. *Касимова С.Ю.* Южный Азербайджан в III - VII вв. - Баку, 1983.
312. *Квачидзе В.А.* Подводные историко-археологические исследования музея. / ТМИА, Баку, 1973.
313. *Кərimov Qasım.* Şəriət və onun sosial mahiyyəti. - Bakı, 1967.
314. *Кобищанов Ю.М.* Феодализм, рабство и азиатский способ производства. / В кн.: Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. - М., 1966.
316. *Колесников А.И.* Иран в начале VII в. - Л., 1970.
316. *Колесников А.И.* Завоевание Ирана арабами. - М., 1982.
317. *Котович В.Г.* Дагестан в III - V в/в кн.: Очерки истории Дагестана. - Махачкала, 1957, т. I.
318. *Кошкарлы К.О.* Античная и раннесредневековая торевтика из Азербайджана. - Баку, 1985.
319. *Kristensen A.* - Christensen A. L'Iran sous les Sassanides. -Copenhagen, 1944.
320. *Крымский А.Б.* Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания). I - Кабала / В сб.: Памяти акад. С.Ф.Ольденбурга. - Л., 1934; II - Шеки / В сб.: Памяти Н.Я. Марра. - М. - Л., 1938.
321. *Крупное Е.И.* Новый памятник древних культур Дагестана. / МИА, вып. 23, 1951, с. 208 - 225.
322. *Крупное Е.И.* Древняя история Северного Кавказа. - М., 1960.
323. *Кудрявцев А.А.* Древний Дербент. - М., 1982.
324. Культура раннефеодальной Армении (IV - VII вв.). -Ереван, 1980.
325. *Göbl R.* - Göbl R. Die Tonbullen vom Tacht-e Suleiman. -Berlin, 1976.

326. *Лебедев А.П.* Вселенские соборы IV-V вв./ВВ, т. 3, 1890.
327. *Левиатов В.И.* Керамика старой Гянджи. - Б., 1940.
328. *Левиатов В. И.* Об археологических раскопках 1946 г. в Баку. / ИАН АзССР, № 8, 1948.
329. *Левиатов В. И.* Археологические раскопки близ дворца Ширваншахов в Баку./МКА, 1950, т. I.
330. *Лордкипанидзе М.Д.* История Грузии XI - начала XIII века. - Тбилиси, 1974.
331. *Луконин В.Т.* Иран в эпоху первых Сасанидов. - Л., 1961.
332. *Луконин В.Г.* Культура сасанидского Ирана. - М., 1969.
333. *Луконин В.Т.* Иран в III в. - М, 1979.
334. *Луконин В.Т.* Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории культуры. - М., 1987.
335. *Магомедов Р.* История Дагестана. - Махачкала, 1961. 336. *Маковельский А.О.* Авеста. - Баку, 1960.
337. *Мамед-заде К.М.* Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.) - Баку, 1983.
338. *Мамед-заде К.М., Нуриев А.Б., Джадаров А.М.* Ханега Пир-Мардакян. - Баку, 1985.
339. *Мамед-заде К.М.* Архитектура Гандзасарского монастыря. -Баку, 1986.
340. *Мəтмədzadə К.М.* Azərbaycan inşaat sənəti. - Bakı, 1976.
341. *Мəтмədov А.М.* Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar./Azərbaycan filologiyası məsələləri toplusunda. - Bakı, 1983, s. 5 - 24.
342. *Мамедов З.Дж.* Философская мысль в Азербайджане в XI-XII вв. - Баку, 1978.
343. *Мəтмədov Z.C.* Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. -Bakı, 1978.
344. *Мəтмədov Z.C.* Bəhmənyarın fəlsəfəsi. - Bakı, 1983.
345. *Мəтмədov Z.C.* Siracəddin Urməvi. - Bakı, 1990.
346. *Мəтмədov Z.C.* Eynəlqüzat Miyanəci. - Bakı, 1992.
347. *Мəтмədov Zakir.* Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. - Bakı, 1994.
348. *Мəтмədov Rauf.* Naхçivan şəhərinin qədim və ilk orta əsrlər tarixindən. / АТМӨ, V. - Bakı, 1962.
349. *Мəтмədov Rauf.* Naхçivan şəhərinin tarixi öçərki (orta əsrlər). - Bakı, 1977.
350. *Мамедов Т.* Древнеармянские авторы об этническом составе Азербайджана./Мат-лы к Всесоюзн. сессии, посвящ. итогам археол. и этногр. исслед. 1969 г. в СССР. Тез. - Баку, 1970.
351. *Мамедов Т.М.* Албания и Атропатена (по древнеармянским источникам). - Баку, 1977.

352. *Мамедова Ф.Дж.* О хронологической системе "Истории албан" Моисея Каланкатуйского. - ВВ, 1973, т. 35.
353. *Мамедова Ф.Дж.* Проблема датировки "Истории албан" / Изв. АН АЗССР. - Баку, 1974, № 3, 1; 1974, № 4, II.
354. *Мамедова Ф.Дж.* Об албанских правителях IX - XV вв. (на франц.яз.). Au sujet des dirigeants albanais du IX-e au XV-e siècle. Turquie. Revue d'etudes turques. Т. XXI, XXIII, 1991.
355. *Мамедова Фарида.* "История албан" Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. - Баку, 1977.
356. *Мамедова Ф.* Политическая история и историческая география Кавказской Албании. - Баку, 1985.
357. *Мамедова Ф.Д.* О некоторых вопросах исторической географии Албании I в. до н.э. - VIII в. (В сб.: Историческая география Азербайджана) - Баку, 1987, с. 7 - 45.
358. *Мамедова Фарида.* К вопросу об Албанском (Кавказском) этносе / Изв. АН АЗССР, СИФП, - 1989, № 3, с. 108 - 117.
359. *Манандян Я.А.* Заметки о феоде и феодальной войне Пар-фии в Аршакидской Армении. - Тифлис, 1932.
360. *Манандян Я.А.* Феодализм в древней Армении. Ереван, 1934, (арм. яз.).
361. *Манандян Я.А.* Тигран Второй и Рим. - Ереван, 1943.
362. *Манандян Я.А.* О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. - Ереван, 1954.
363. *Март Н.Я.* Классическая эпоха V - VI в. / Архив АН СССР, ф. 800, оп. 1, ед. хр. 171.
364. *Март Н.Я.* История армянской и грузинской литературы / Архив АН СССР, ф. 800, оп. 1, А, № 1795.
365. *Mahmud İsmayıl.* Azərbaycan xalqının yaranması. - Bakı, 1995.
366. *Mahmudov M.* Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. - Bakı, 1972.
367. *Mahmudov Malik.* Əgəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədəblər (VII-XII əsrlər). - Bakı, 1983.
368. *Меликшивили Г.А.* Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, I, Наири - Урарту. - Тбилиси, 1954.
369. *Меликшивили Г.А.* К вопросу о характере древневосточного классового общества. - ВИ, 1966, № 1.
370. *Меликсет Беков Л.* Об источниках древнеармянского права. / ИКИАИ, 1927, т. II.
371. *Мец Адам.* Мусульманский Ренессанс. - М., 1966.
372. *Миклухо-Маклай Н.Д.* Географическое сочинение XIII в. на персидском языке / Уч. зап. ИВАН СССР. т. IX. - М.-Л., 1954.
373. *Миллер Б.Ф.* К вопросу о языке населения Азербайджана до отуречения

этой области/Уч. зап. Инст. нар. Вост. СССР, вып. I, -М., 1930.

374. *Минкевич-Мустафаева Н.В.* Гробницы в усыпальнице Шир-ваншахов / ДЛН АзССР, 1947, т. III, № 1.

375. *Минкевич-Мустафаева Н.В.* О ремесленном квартале Байлакана / СА. - 1958, № 4.

376. *Минкевич-Мустафаева Н.В.* Производственные сооружения ремесленного квартала Байлакана/СА, - 1968, № 3.

377. *Минкевич-Мустафаева Н.В.* Мастерские ремесленного квартала Байлакана/КСИА, 1969, вып. 120.

378. *Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербенда. - М., 1963.

379. *Minorski V.* Studies in Caucasian history. - London, 1953.

380. *Мнацаканян А.Ш.* О литературе Кавказской Албании. - Ереван, 1969.

381. Мусульманский мир (950 - 1150)/Сб. статей. - М., 1981.

382. *Мухелишвиши Д.Л.* Из исторической географии Восточной Грузии. - Тбилиси, 1982.

383. *Надирадзе Л.И.* Вопросы общественно-экономического строя государства арабов и халифата VII-VIII вв. в советской историографии / ИСВ. - М., 1969, с. 6 - 19.

384. *Надирадзе Л. И.* К вопросу соотношения публичной и частной власти халифа на землю/Сб. Ближний Восток и Грузии. -Тбилиси, 1991, с. 135 - 142.

385. *Надирадзе Л.И.* Проблема государственной собственности на землю в Халифате в VII-VIII вв. / Арабские страны. - М., 1970.

386. *Насибов ЮМ.* Азербайджан в V - первой половине XII вв. (по древнегрузинским источникам). Автореф. дис. канд. ист. наук. -Баку, 1985.

387. *Naçıvan tarixinin səhifələri ("Uluslararası qaynaqlarda Naçıvan" beynəlxalq simpoziumunun materialları).* - Bakı, 1996.

388. *Нейматова М.С.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана - Баку, 1991.

389. *Нейматова М.* Мемориальные памятники Азербайджана. -Б., 1981.

390. *Nematova M.S.* Əsrlərin daş yaddaşı. - Bakı, 1987.

391. *Новосельцев А.П., Паушто В.Т., Черепнин Л.В.* Пути развития феодализма. - М., 1972.

392. *Новосельцев А. П.* К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период. /В сб.: Кавказ и Византия. - Ереван, 1979, т. I.

393. *Новосельцев А.П.* Генезис феодализма в странах Закавказья. - М., 1980.

394. *Новосельцев Л.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. - М., 1990.

395. *Новрузов А.И.* Средневековые нахичеванские фаянсы и их местные признаки. / ДАН АзССР, т. XIV, № 7, 1988.

396. *Nuriyev A.B.* Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. - Bakı,

1981.

397. *Нуриев А.Б.* Из истории ремесленного производства Кавказской Албании. - Баку, 1986.

398. *Нуриев А. Б.* Средневековый город Барда. - Баку, 1980.

399. *Onullahi S. M.* İran burjuva alimlərinin əsərlərində Azərbaycan dili tarixinin saxtalaşdırılması. / "Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırılması haqqında" kitabında. - Bakı, 1978. s. 141-158.

400. *Onullahi S. M.* XIII-XVII əsrlər Təbriz şəhərinin tarixi. - Bakı, 1982.

401. *Орбели И.А.* Избранные труды. - Ереван, 1903.

402. *Орбели И.А.* Хасан Джалал, князь Хаченский/Избр. труды.- Ереван, 1963.

403. *Орбели И.А.* Мхитар Гош и его судебник/Избр. труды. - М., 1968, т. I.

404. *Орманян М.* Армянская церковь. - М., 1913.

405. *Orucov A.Ş.* İlk orta əsrlərdə Azərbaycanca dulusçuluq (IV-VIII əsrlər). - Bakı, 1989.

406. *Orucov A.Ş.* Şimal-şərqi Azərbaycan ilk orta əsrlərdə (arxeoloji tədqiqat). / Doktorluq dissertasiyası avtoreferatı. - Bakı, 1995.

407. *Osmanov F.L.* İsmayılı rayonunun bəzi orta əsr abidələri haqqında. / Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1972, № 3.

408. *Osmanov F.L.* Qafqaz Albaniyasının maddi Mədəniyyəti. - Bakı, 1982.

409. *Периханян А.Г.* Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды. - М., 1983.

410. *Папуашвили ТТ.* Вопросы истории Эрети. / Автореф. дис. докт. нет. наук. - Тбилиси, 1971.

411. *Пахомов Е.А.* Монетные клады Азербайджана и Закавказья. - Баку, 1926, вып. I.

412. *Пахомов Е.А.* Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. - Баку, 1940 - 1966, вып. III-X.

413. *Пахомов Е.А.* Крупнейшие памятники сасанидского строительства в Закавказье. / Проблемы ГАИИМК, 1950, № 9-10.

414. *Пахомов Е.А.* Закавказья длинная стена. / ТАГУ. Серия истории, 1950. вып. I.

415. *Периханян А.Г.* Сасанидский судебник. - Ереван, 1973.

416. *Петрушевский И.П.* Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. - Л., 1949.

417. *Петрушевский И.П.* Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. - М.-Л., 1960.

418. *Петрушевский И.П.* Ислам в Иране в VII-XV веках. - Л., 1966.

419. *Пигулевская Н.В.* Города Ирана в раннем средневековье. -М.-Л., 1956.

420. *Рамазанов Г.Ф.* Фрагмент китайской фарфоровой чаши из Кабаны. / ДАН АзССР, т. XL, № 9, 1984.

421. *Rəcəbova B.A.* Şabrandan tapılmış muncuqlar haqqında. / *Azərbaycan SSR EA Məruzələri*, XLII cild, № 9, 1986.
422. *Rəhimov Əbülfəz*. Bakıda Şirvanşahlarnın saray şəhərciyindəki türbədə dəfn olunanlar haqqında. / *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri*, TFHS, 1975, № 1.
423. *Рзаев Н.И.* Художественная керамика Кавказской Албании. - Баку, 1964.
424. *Рзаев Н.И.* Искусство Кавказской Албании. - Баку, 1976.
425. *Rzaev Nİ* Qayalar danışıq. - Bakı, 1985.
426. *Рзакулизаде С.Д.* Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. - Баку, 1962.
427. *Ruqiyuə Qənbər qızı*. Mücirəddin Beyləqaninin həyatı və yaradıcılığının tədqiqi və əsərlərinin nəşri tarixindən. / "Nizami Gəncəvi" elmi və ədəbi-bədii jurnalı. - Bakı, 1993, № 2, s. 3-24.
428. *Ruqiyuə Qənbər qızı*. Mücirəddin Beyləqaninin dövrü, ədəbi və ictimai mühitinə bir baxış. / "Nizami Gəncəvi" elmi və ədəbi-bədii jurnalında. - Bakı, 1994, 1 - 2 (4), s. 37-53.
429. *Salamzadə Ə.V., Ciddi H.Ə.* Şamaxının orta əsr şəhərsalma quruluşu və qala divarı haqqında. / *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri*, TFHS. - Bakı, 1973, № 3.
430. *Саркисян Г.Х.* Дастакерты и агарани в армянских источниках V в. / ИФЖ, - Ереван, 1962, № 3 (арм. яз.).
431. *Сейфеддини М.А.* Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв. - Баку, 1978, кн. 1.
432. *Le Strenc.* - Le Strange. The lands of the Eastern Caliphate. - Kembraic. 1905.
433. *Тер-Гевондян А.Н.* Армения и Арабский Халифат. - Ереван, 1974.
434. *Тревер К. В.* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. - М.-Л., 1959.
435. *Тримингем Дж.С.* Суфийские ордены в исламе. / Перевод с англ. А. А. Ставской, глоссарий и указатели О.Ф. Акимовской. - М., 1989.
436. Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции. - М.-Л., т. I, 1959; т. II, 1965; т. III, 1965.
437. *Туган О.* Sekukular tarihi ve türk-islam medeniyeti. Ankara, 1969.
438. *Улубабян Б. А.* К вопросу о царской династии Агванка. / ВОН. - Ереван, 1971 (арм. яз.).
439. *Улубабян Б.* О топонимах "Албания", "Агванк", "Аран". / ИФЖ АН Арм.ССР, - Ереван, 1971, № 2.
440. *Улубабян Б.* Очерки истории восточного края Армении (V-VII вв.). - Ереван, 1982.
441. *Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А.* История архитектуры Азербайджана. - М., 1963.
442. *Fazili A.* Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında (III-VII əsrlər). - Bakı, 1984.
443. *Фильштинский И. М.* Арабская литература в средние века. - М., 1977,

т. I; 1978, т. II.

444. *Фоменко В.П.* Стекланные изделия VIII - X вв. городища Оренкала. / Изв. АН АЗССР, СОИ, № 7, 1962.

445. *Фоменко В.П.* Раскопки мавзолея и некрополя близ городища Оренкала в 1958 г. (раскоп. III). / МИ А СССР, № 133.- М.-Л., 1965.

446. *Фоменко В.П.* Стекланные изделия средневекового городища Оренкала XII - XIII вв. / А ИА, Баку, 1965.

447. *Фрай Ричард.* Наследие. Ирана. - М., 1972.

448. *Цибульский В. В.* Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. - М., 1964.

449. *Насиуев Т.İ., Vəliyev K.H.* Azərbaycan dili tarixi. - Bakı, 1983.

450. *Насиуев Т.İ.* Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. / "Azərbaycan filologiyası məsələləri" toplusunda. - Bakı, 1983, s.25-34.

451. *Həsən İbrahim Həsən.* Tarix əl-islami-s-siyasi va-s-dini va-s-sakafi va-l-ictimai. - Qahirə, 1953 (ərəb dilində).

452. *Hüseynov Rafael.* Məhsəti necə varsa. - Bakı, 1989.

453. *Xəlilov С.Ə.* Qazıməmməd rayonunun bəzi arxeoloji abidələri haqqında./Azərb. ССР ЕА Мəruzələri. XIV cild, № 11, 1958.

454. *Халилов Дж.* Средневековое селение в Даразарате./Мат-лы по истории Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана. -Б., 1960, т. III.

455. *Xəlilov С.Ə.* Xınıslı qədim yaşayış yeri. / Azərb. ССР ЕА Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1961, № 3.

456. *Халилов Дж.* Материальная культура Кавказской Апбании (IV в. до н. э. - III в. н. э.)/Автореф. дис. докт. ист. наук. - Баку, 1974.

457. *Халилов Дж.А.* Шемахинское серебряное блюдо. - Баку, 1985.

458. *Халилов Дж.А.* и др. Находки китайского фарфора на городище средневековой Гянджи./СА, 1988, № 2.

459. *Халилов Дж.А. и др.* Свод археологических памятников Азербайджана / вып. I. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана, - 1991.

460. *Хинц В.* Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. - М., 1970.

461. *Шанидзе А. Г.* Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки./ИЯИМК Груз, филиала АН СССР, IV, 1938, с. 46 - 50.

462. *Шанидзе А.* Язык и письмо кавказских албанцев. - М., 1960.

463. *Şvarz P.* - [Schwarz P.] İran im Mittelalter nach den arabischen Geigrapen von P.Schwarz, I-IX. Leipzigwickau in Sachsen, Stuttgart, 1929 - 1936.

464. *Şərifli M.X.* IX əsrin ikinci yansı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. - B., 1978.

465. *Шлепчан С.* Административная политика арабского халифата в Армении в VII - IX вв./Автореф. дис. канд. ист. Наук.-Ереван, 1959.

466. *Эберман В.А.* Персы среди арабских поэтов эпохи Омейядов / ЗКВ, 1927,

т. II, вып. 1.

467. *Эфендиев Р.* Народное искусство Азербайджана. - Баку, 1984.

468. *Якобсон А.Л.* Гандзасарский монастырь и хачкары: факты и вымыслы. / ИФЖ, 1981, № 2.

469. *Якубовский А.Ю.* Ибн Мискавейх о походе русов в Берда'а в 322 г. х. / (943 - 44 г.) / ВВ, т. XXIV, 1920.

470. *Ямпольский З.И.* Азербайджан в период зарождения феодализма (III - VI вв.). / Научн. архив Ин-та истории АН АзССР, 1953, № 2787.

471. *Ямпольский З.И.* Древние авторы о языке населения Азербайджана / ИАН АзССР, 1955, № 8.

РЕЗЮМЕ

В политической истории Азербайджана начало средневековья ознаменовалось включением во второй половине III в. его исторических земель, охватывавших обширную территорию от Дербенда на севере до Занджана на юге, Каспийского моря на востоке до гор Малого Кавказа на западе вместе с остальными южно-кавказскими областями в состав Сасанидской империи - одного из крупнейших государств раннего средневековья. В результате сасанидского завоевания на юге этой территории - в Атропатене (Южном Азербайджане) - пала власть младшей ветви парфянских Аршакидов. Называемая в пехлевиийских источниках Адурбадаганом, она с приходом к власти Сасанидов, превратилась в одну из провинций империи, а северная часть этой территории - Албания смогла сохранить относительную самостоятельность и своих правителей из династии Аршакидов, находившихся у власти также с I в. н. э.

В период господства феодальных отношений в Азербайджане сложилась государственная (в лице государя) и частные формы собственности на землю. В раннефеодальную эпоху преобладала государственная форма собственности. С развитием феодальных отношений, формированием класса феодалов и частной собственности на землю происходит процесс постепенного перехода основного земельного фонда от государства в руки родовой знати. Развитию частного землевладения кроме того способствовала и политика персядских и албанских царей, раздававших отдельные села и области представителям господствующего класса.

Укрепление феодальных отношений создавало условия для развития производительных сил. Письменные источники, археологические и этнографические материалы свидетельствуют об интенсивном развитии в этот период в Азербайджане земледелия, скотоводства и ремесла; они также указывают на то, что в раннесредневековый период здесь наряду с расцветом старых городов (Кабалы, Нахчывана, Дербенда и др.) шел процесс образования новых (Барды, Байлакана и др.).

С ростом производительных сил, развитием и укреплением феодальных отношений, а также в связи с увеличением роли городов в экономике Албании и Адурбадагана произошли определенные изменения и в социальной структуре городов - появились свободные ремесленники, порвавшие связь с земледелием.

В эпоху раннего средневековья народ вел борьбу против сасанидских, византийских и иных завоевателей. В начале IV в. усиливается приток новых торкоязычных племен, начавшийся еще в первые века нашей эры. Чтобы предотвратить их набеги, совершавшиеся главным образом через Дербендский проход, Сасаниды приступили к сооружению мощной оборонительной линии укреплений.

Первые христианские общины возникли в северном Азербайджане

Албании еще в начале первых веков нашей эры, когда сюда начали проникать апостолы и их ученики из Иерусалима и Сирии. Однако окончательное принятие христианства в качестве государственной религии связано с именем албанского царя Урнайра. В 313 г. феодальная албанская знать во главе с Урнайром приняла христианство, которое, однако, не сумело превратиться в общенародную религию. Среди населения все еще были широко распространены древние верования - идолопоклонство, манихейство, зороастризм. В Азербайджане, полностью попавшим под власть Сасанидов, господство-вап зороастризм, и хотя к этому времени страна утратила свою политическую самостоятельность, однако ее роль как религиозно-культурного центра возросла еще больше, во многом благодаря местонахождению главного сасанидского храма огнепоклонников Адургушнаспа в южно-азербайджанском городе Шиз.

Создание в начале V в. путем реформирования старой письменности нового албанского алфавита в значительной степени способствовало развитию в стране просвещения. Были открыты частные школы, началась работа по переводу религиозных и светских трудов с сирийского и греческого языков на албанский.

В конце V - начале VI в. Сасанидский Иран был потрясен мощным антифеодальным и антисасанидским движением, возглавляемым Маздаком. Странники его вероучения, среди приверженцев которого было немало азербайджанцев, боролись против эксплуатации трудового населения жречеством и светской знатью. Это движение вскрыло слабые стороны внутренней жизни государства и потрясло его основы. В результате Сасанидам пришлось осуществить ряд реформ, среди которых административная в частности, преследовала как цель укрепление обороноспособности империи. Согласно этому административному делению Албания вместе с Атропатеной и другими близлежащими территориями входила в Северную четверть империи, называвшуюся "Адурбадаган" (согласно арабо-персидской традиции - Азербайджан) куст". Таким образом, еще в период ранних Сасанидов термин "Адурбадаган - Азербайджан", сохранявший в то время лишь этно-географическое значение, становится и политическо-административным понятием, объединившим в себе все исторические земли Азербайджана.

До начала VI в. в Албании, находившейся в вассальной зависимости от Сасанидов, у власти стояли цари из династии Аршакидов, а начиная с VII в., после более чем столетнего марзбанского периода, ею стали править великие князья из рода Михранидов.

В первые десятилетия VII в. Азербайджан подвергается нападению хазар с севера, а чуть позднее - арабов, хлынувших с юга. Особую роль в судьбах Азербайджана сыграл Арабский Халифат, покончивший за короткий срок с таким мощным государством, как Сасанидская империя, захватив при этом и подвластные ей страны, в том числе и Азербайджан. Несмотря на

противоречивость источников, анализ приведенных в них фактов дает возможность прийти к выводу, что Азербайджан завоевывался арабами несколько раз и с нескольких направлений, а окончательно - только после 643 года, когда была сделана вторая попытка завоевания страны. Однако полное подчинение страны произошло лишь в начале восьмого века, когда северная ее часть - Албания, утратив самостоятельность, потеряла свой вассалитет и вместе с другими завоеванными арабами территориями на Кавказе (с собственно Арменией, Восточном Грузией-Картли и с частью современного Дагестана) была включена в новообразованную Арабскую провинцию с административным названием "Арминия". Что касается южной части Азербайджана - Адурбадагана, то он в этот период был объединен в составе единого наместничества с другой арабской провинцией - ал-Джазирой.

В течение всего VIII в. Арабский Халифат, находившийся в ту пору в расцвете своего могущества, для дальнейшего укрепления своих позиций в таких стратегически важных регионах, как Азербайджан, вел борьбу с хазарами; только в самом конце VIII в. между сторонами был заключен мирный договор, положивший, таким образом, конец арабо-хазарским войнам, которые попеременно велись со времени появления арабов на Кавказе. Эти грабительские походы, длившиеся более столетия и разорившие местное население, сильно подорвали позиции Халифата на Кавказе.

С развитием феодализма усиливается классовая борьба, которая принимает в Халифате (в том числе и в Азербайджане) форму религиозных и социально-политических выступлений. Вскоре весь Кавказский регион был охвачен восстаниями. Самыми мощными были хуррамитские выступления, возглавлявшиеся Бабеком и переросшие в широкомасштабное освободительное движение азербайджанцев. Оно продолжалось примерно 21 год (816-837) и нанесло тяжелый удар по Арабскому Халифату, потрясло его основы. Вместе с тем, бабекитское движение содействовало усилению сепаратистских тенденций среди местных феодалов.

Ослабление политической власти Халифата во второй половине IX в. привело к образованию на территории Азербайджана независимых и полунезависимых государств. В 861 г. Хайсам ибн Халид, первый из Мазийадидов - арабов по происхождению, принявших древний титул ширваншаха, восстановил независимое государство Ширваншахов. Одновременно его брат Йазид объявил себя лайзаншахом. В 917 году лайзаншах Абу Тахир Йазид, уничтожив ширванских родичей, присоединил свои владения к Ширвану и объявил себя ширваншахом. В 869 г. Хашим ас-Сулами, принадлежавший к поселившемуся в Дербенде арабскому роду, объявил о независимости этого города-государства и таким образом положил начало существованию Дербендского эмирата. Сумев сохранить свою политическую независимость вплоть до конца XI в., Дербендский эмират в последующее время был вынужден признать свою политическую и экономическую

зависимость от ширваншахов. В 886 г. Григор Хамам, "восстановивший разрушенное Албанское царство", распространил свою власть над частью Аррана. В то же время потомок Михранидов Сахак, по прозвищу Савада, совместно с Хаченским правителем Атрнерсехом захватил Гирдиман и часть Арцаха и Ширака. Местный источник сообщает о бесплодных походах против Сахака основателя Армянского царства Смбата Багратуни, обособившегося в этот период от Халифата. Правнук Сахака Иоанн, по прозвищу Сенекерим, в X в. вновь восстанавливает Албанское царство.

В это время в результате ослабления центральной власти на юге Азербайджана сложилось государство Саджидов, основателем которого был порок по происхождению Мухаммад ибн Абу-с-Садж. Не сумевший в силу политической обстановки полностью отделиться от Халифата, он стал опорой центральной власти на Южном Кавказе. В 898 г. он был утвержден халифом правителем в это время фактически уже не существующей арабской провинции Арминия.

Следует отметить, что правители этих новообразованных государств, исходя из реально существовавшего положения постепенно уменьшая количество уплачиваемой в халифскую казну дани, в конечном счете отказывались уплачивать ее вовсе, и, добившись таким путем независимости, признавали над собой лишь духовную власть халифа.

В 941 г. сын правителя Дейлема Салар Марзбан ибн Мухаммад положил конец власти Саджидов, которые впервые смогли объединить все азербайджанские земли в рамках единого государства. В 951 г. представитель династии Шаддадидов Мухаммад ибн Шаддад, а затем и его сыновья начали борьбу за земли, находившиеся в подчинении Саларидов и неоднократно переходившие из рук в руки в результате военных действий. В 971 г. Салариды сдали Шаддадидам и Гянджу. К концу X в. представители династии Раввадидов, - предок был выходцем из арабского племени и еще в конце VIII в. переселился из Йемена в Тебриз, - положил конец более чем 40-летнему существованию государства Саларидов.

Хотя длительное господство Халифата в Азербайджане и вызвало временное замедление развития производительных сил и культурного прогресса страны, тем не менее включение страны в состав обширного Арабского государства объективно способствовало приобщению его к общему мусульманской культуре, создавало условия для широкого распространения здесь ислама. В связи с этим азербайджанцы, объединенные как и все другие народы, воспринявшие ислам, под общим названием "мусульмане", принимали участие в процессе развития общему мусульманской культуры, расцвет которой приходится на IX-XI вв. Чтобы получить образование, многие азербайджанцы отправлялись тогда в такие культурные центры Арабского Востока, как Багдад, Куфа, Басра, Дамаск, Каир и другие города.

В I половине XI в. в истории Азербайджана и соседних с ним стран

происходят важные события, связанные с захватническими походами Сельджукидов. В конце 70-х годов вся территория Южного Кавказа оказалась включенной в состав Великой империи Сельджуков, объединившей в себе земли, простиравшиеся от Средней Азии до Средиземного моря и от Кавказа до Персидского залива.

Именно в это время языковая, религиозная, территориальная, культурная и экономическая общность способствовала окончанию длительного процесса формирования на территории Азербайджана этнического единства и возникновению тюркоязычного азербайджанского народа.

Династические распри, борьба за власть, продолжавшиеся в Сельджукском государстве в период его упадка (1092-1157), создали предпосылки для формирования государственных образований нового типа. Правителями этих государств стали воспитатели малолетних наследных сельджукских принцев, носившие титул "атабеки". Со временем усилив свое влияние, атабеки сумели прибрать к рукам всю власть, а их подопечные превратились лишь в номинальных правителей своих государств. Самым мощным атабекством являлось государство Атабеков Азербайджана, основанное в 1136 г. Шамсаддином Илденизом. По сообщению местного источника, он "стал могучим и подавил всех больших государей и подчинил многих и полностью разгромил восставших вождей туркмен. Он пресек волнения страны Арран".

В период правления последнего Илденизида Узбека разгоревшиеся феодальные усобицы, нашествия внешних врагов, ослабление центральной власти оказали негативное воздействие на хозяйственную жизнь государства Атабеков, значительно снизив его обороноспособность.

Именно в это время Хасан Джалал (1215-1261) из рода албанских Михранидов восстанавливает власть Арцахско-Хаченского княжества. Связанный родственными отношениями с влиятельными родами того времени и стремившийся продолжить албанские историко-литературные традиции, Хасан Джалал и в эти тяжелые времена отстаивал территориальное, политическое и духовное единство албан, а также их национальное самосознание.

XII век, характеризующийся подъемом культурной жизни в Азербайджане, считается периодом Азербайджанского Ренессанса. Во дворцах Ширваншахов и Илденизидов были собраны лучшие ученые того времени; были достигнуты большие успехи в математике, естествознании, медицине, химии, философии, логике, праве, астрономии, арабской и персидской литературе и в других областях. Многие из этих ученых стали выдающимися деятелями мусульманской культуры и науки. Среди них Бахманйар, Хатиб Табризи, Шихабдин Сухраварди и многие другие.

Азербайджанская поэтическая школа, переживавшая в XI - начале XII вв. пору своего расцвета, прославилась такими замечательными мастерами, как Низами Гянджеви, Абул-Ула Гянджеви, Афзаладдин Хагани, Фелеки Ширвани, Мюджираддин Байлакани, Мехсети Ханум Гянджеви и др.

В литературе и искусстве XI-XII вв. появились и новые характерные стили и особенности. Именно в это время складываются Ширван-Апшеронская, Арранская, Нахчывано-Маразинская архитектурные школы, определившие основные направления в дальнейшем развитии средневекового зодчества Азербайджана. Среди архитектурных памятников того времени выцелялись своим самобытным и оригинальным стилем оборонительные стены Баку, Шамахи, Байла-кана, Гянджи, Тебриза и Мараги, Апшеронские башни, мечети, медресе и ханаги, мавзолеи, мосты и т.п.

Монгольское нашествие в начале XIII в., прервавшее экономический и культурный подъем Азербайджана, имело пагубные последствия для судеб края. Разрушались города, истреблялись сотни тысяч людей. Вскоре на страну обрушились войска хорезмшаха Джалаладдина Манкбурны, который положил конец существованию государства Атабеков Азербайджана (1225).

В 1231 г. монголы вторично вторглись в Азербайджан и захватили большую часть страны. В этом же году был убит хорезмшах Джалаладдин. В 1235 г. монголы захватили и разрушили Гянджу, Шамкир, Товуз и другие города и крепости Азербайджана.

В Азербайджане наступил период монгольского владычества.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
-------------	---

I FƏSİL

Azərbaycanın III-VII əsrlərdə ərazisi və əhalisi

§ 1. Albaniya. Siyasi-inzibati vahidlər və etnik sərhədlər	14
§ 2. Adurbadaqan. Sərhədləri və şəhərləri	23
§ 3. Yerli və gəlmə tayfalar, xalqlar, onların qarşılıqlı münasibətləri	26

II FƏSİL

III- VII əsrlərdə Azərbaycanın şimalında – Albaniyada ictimai quruluş və sinfi mübarizə

§ 1. Feodal istehsal üsulunun meydana çıxması və təşəkkülü	35
§ 2. Əhalinin sinfi və sosial tərkibi	38
§ 3. Torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə	41
§ 4. İstismar formaları	43
§ 5. Albanların təsərrüfat həyatı	46
§ 6. Şəhərlər və digər yaşayış məskənləri	49
§ 7. Ticarət və pul dövriyyəsi	53
§ 8. Dövlət hakimiyyəti və onun institutları	58
§ 9. Sinfi mübarizə və sosial hərəkatlar	60
§ 10. İlk alban hüquqi sənədi - Aquen qanunları	63

III FƏSİL

III-VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi həyatı (Albaniya)

§ 1. Alban dövləti alban Arşaqiləri dövründə	68
§ 2. Albaniyada xristianlığın yayılması. Kilsə təşkilatının strukturu	76
§ 3. Alban katolikosluğu	82

IV FƏSİL

III-VII əsrin I yarısında Cənubi Azərbaycan – Adurbadaqanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixi

§ 1. Adurbadaqan Sasanilər dövlətinin tərkibində	89
§ 2. İnzibati bölgü və idarə sistemi	91
§ 3. Cənubi Azərbaycan əhalisinin bölgüsü	94
§ 4. Torpaq mülkiyyəti növləri, torpaqdan istifadə formaları	98
§ 5. Vergi və mükəlləfiyyətlər	100
§ 6. Mançilik və məzdəkilər hərəkəti	102
§ 7. Cənubi Azərbaycanda din. Zərdüştilik və Adurqaşnasp məbədi	104
§ 8. Adurbadaqanda xristianlıq	112

V FƏSİL

III- VII əsrlərin I yarısında Azərbaycan mədəniyyəti

§ 1. Maddi mədəniyyət	117
§ 2. Yazı. Məktəb. Ədəbiyyat	127
§ 3. İncəsənət	138
§ 4. Memarlıq və şəhərsalma	148

VI FƏSİL

Ərəb işğalı ərafəsində və dövründə Azərbaycanın siyasi vəziyyəti. Azərbaycanın Ərəb Xilafəti tərkibinə daxil edilməsi

§ 1. Albaniyada Mehranilərin hakimiyyətə gəlməsi	163
§ 2. Ərəb işğallarının başlanması. Azərbaycana ilk yürüş və onun nəticələri	168
§ 3. Ərəblərin Azərbaycana yürüşləri	173
§ 4. I Varaz Tiridatın hakimiyyəti və Azərbaycanın qəti olaraq Xilafətin tərkibinə qatılması	181

VII FƏSİL

Azərbaycan Ərəb Xilafəti tərkibində

§ 1. Ərəb-Xəzər müharibələri və onların Azərbaycan üçün nəticələri	186
§ 2. Xilafətin Azərbaycanda inzibati siyasəti, idarəetmə sistemi və köçürmə siyasəti	195
§ 3. Azərbaycanda dini proseslər və onların yerli əhali üçün nəticələri	204

VIII FƏSİL

VII-X əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər

§ 1. Əkinçilik və maldarlıq	211
§ 2. Ərəb hakimiyyəti dövründə şəhərlər və şəhər həyatı	217
§ 3. Xilafətin torpaq və vergi siyasəti	235

IX FƏSİL

Xilafətdə Əməvilərə və Abbasilərə qarşı dini-siyasi hərəkət. Azərbaycanda Xürrəmilər - Babəkilər hərəkəti

§ 1. Xilafətdə Əməvilərə qarşı dini-siyasi hərəkətin güclənməsi	249
§ 2. Azərbaycanda Əməvilərə qarşı çıxışlar	251
§ 3. Azərbaycanda Abbasilərə qarşı ilk çıxışlar	254
§ 4. Abbasilərə qarşı dini-siyasi hərəkətin genişlənməsi. Xürrəmilər və xürrəmdinilər	259
§ 5. Xürrəmilərin ilk çıxışları	265
§ 6. Babəkin başçılığında xalq azadlıq müharibəsi	266
§ 7. Xürrəmilər və Babəkilər hərəkətinin sonrakı çıxışlara təsiri və tarixi əhəmiyyəti	277

X FƏSİL

VII əsrin II yarısı - X əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

§ 1. Maddi mədəniyyət	280
§ 2. Elm və fəlsəfi fikir	284
§ 3. Ədəbiyyat	297
§ 4. Memarlıq və şəhərsalma	303

XI FƏSİL

Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində IX-X əsrlərdə təşəkkül tapan feodal dövlət qurumlarının siyasi tarixi

§ 1. Sacilərin xilafətdəki fəaliyyətləri və Azərbaycan ərazisində dövlət yaratmaları	311
§ 2, Şirvanşah Məzyədilər (Yəzidilər) dövləti	323

§ 3. Dərbənd Haşimi əmirliyi	338
§ 4. Sünik və Arsax-Xaçın knyazlıqları	351
§ 5. Şəki mülkiyyəti.....	355
§ 6. Salarilər dövləti	363
§ 7. Rəvvadilər dövləti	372
§ 8. Şəddadilər dövləti	377

XII FƏSİL

Azərbaycan inkişaf etmiş feodalizm dövründə (XI-XII əsrlər)

§ 1. Oğuzlar və Azərbaycan XI əsrdə. Səlcuq imperiyasının yaranması.....	387
§ 2. Böyük Səlcuqlar imperiyasının dağılması. İraq Səlcuq sultanlığının yaranması.....	393
§ 3. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaranması	403
§ 4. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin siyasi quruluşu və idarə sistemi.....	409
§ 5. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin möhkəmlənməsi	413
§ 6. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tarixində "məmlük" dövrünün başlanması	416
§ 7. Son Eldənizlər.....	419
§ 8. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin süqutu və onun Xarəzmşah Cəlaləddin Məncəvəri tərəfindən işğalı..	430

XIII FƏSİL

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi quruluş

§ 1. Əkinçilik və maldarlıq	441
§ 2. Torpaq münasibətləri.....	445
§ 3. Sənətkarlıq	447
§ 4. Ticarət, ticarət əlaqələri və pul dövriyyəsi.....	455
§ 5. Şəhərlər	459

XIV FƏSİL

<i>Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının baş çatması</i>	469
--	-----

XV FƏSİL

XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti

§ 1. Maddi mədəniyyət	485
§ 2. Memarlıq və şəhərsalma	494
§ 3. Dekorativ-tətbiqi sənət.....	501
§ 4. Epigrafiik abidələr	509
§ 5. Elm	517
§ 6. Ədəbiyyat	524
§ 7. Fəlsəfə	539
Xronoloji cədvəl.....	554
İxtisarlarn siyahısı.....	567
Mənbələr və ədəbiyyatın siyahısı.....	568
Xülasə (rus dilində).....	593
Əlavələr	609

AZƏRBAYCAN TARİXİ

(III-XIII əsrin I rübü)

YEDDİ CİLDDƏ

II CİLD

BAKI - ELM - 2007

**"ELM" REDAKSIYA-NƏŞRIYYAT
VƏ POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Mərkəzin direktoru:
Şirindil ALIŞANLI

Baş redaktor:
Teymur KƏRİMLİ

Kompüter tərtibçisi:
Nasir ALIŞANLI

Korrektor:
Pərinaz MUSAQIZI

Yığılmağa verilmişdir 14.03.2007. Çapa imzalanmışdır 10.09.2007.
Formatı 60x90 1\16. Fiziki çap vərəqi 38 1,5 illüstr. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 201.

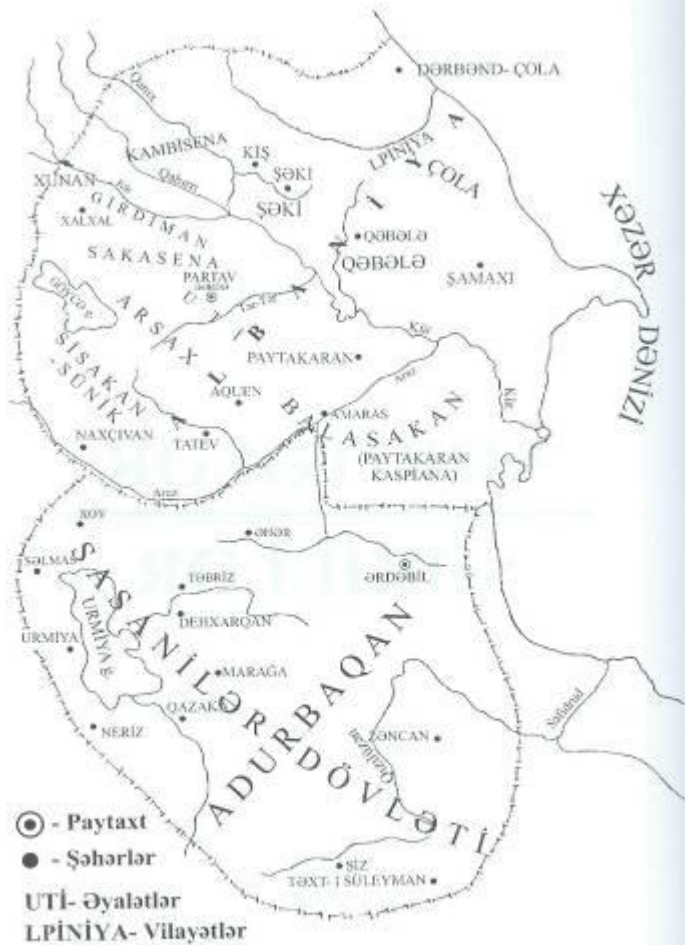
DÜST 5773 -90, DÜST 4.482-87.

Kitab “CBS- PP” MMC mətbəsinə çap olunmuşdur.

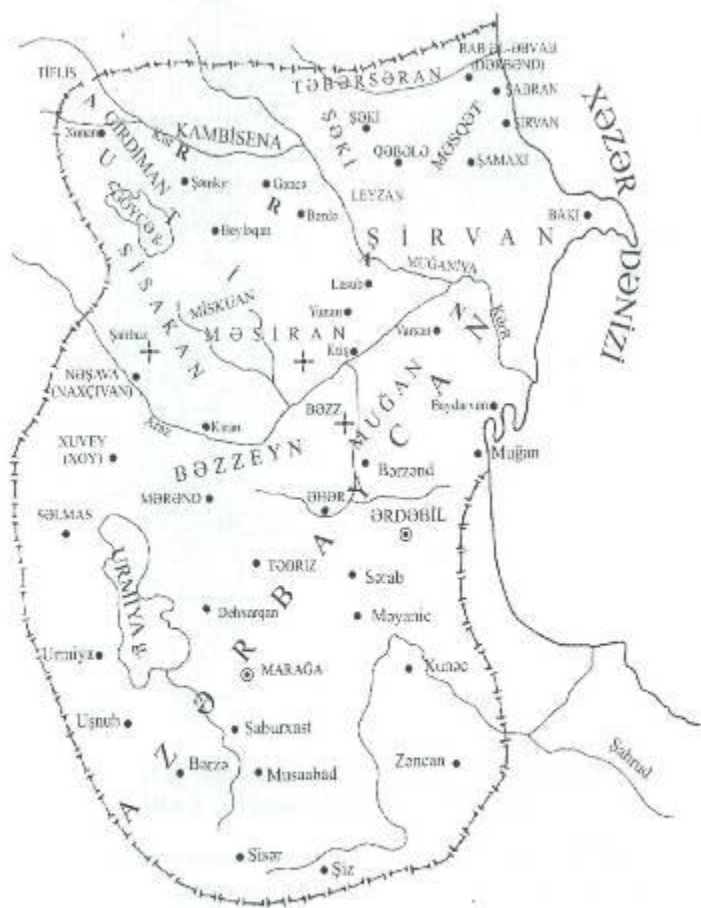
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

XƏRİTƏLƏR

ŞƏKİLLƏR

Xəritə 1. Albaniya və adurbadağan (Atropatena) erkən orta əsrlərdə; müəllif Fəridə Məmmədova (Albaniya); Sara Qasımoğlu (Adurbadağan).

Xəritə 2. Aran və Azərbaycan vilayətləri Ərəb Xilafətinin tərkibində; müəllif Nailə Vəlixanlı

**SACİLƏR (898-941) VƏ SALARİLƏR (941-983)
DÖVLƏTLƏRİNİN ƏN QÜDRƏTLİ ÇARI**

- SACİLƏR VƏ SALARİLƏRDƏN VASSAL ASILILIĞINDA OLAN ƏRAZİLƏR
- 1. TİFLİS ƏMİRLİYİ
- 2. KAXET NAXÇIVAN EPİSKOPLUĞU
- QALA

Xəritə 3. Azərbaycan IX əsrin II yarısı – X əsrin II yarısında;
müəllif Nailə Vəlixanlı

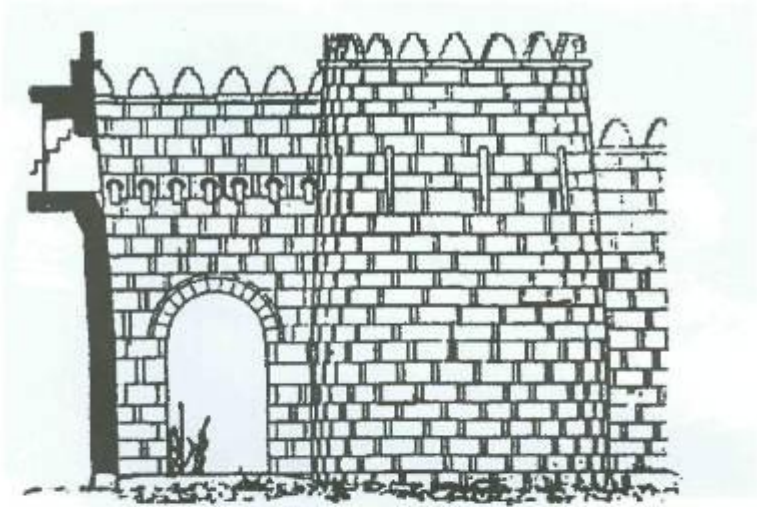

1. TİFLİS CƏFƏRİLƏR ƏMİRLİYİ
2. AĞSUNQURULƏR ƏMİRLİYİ

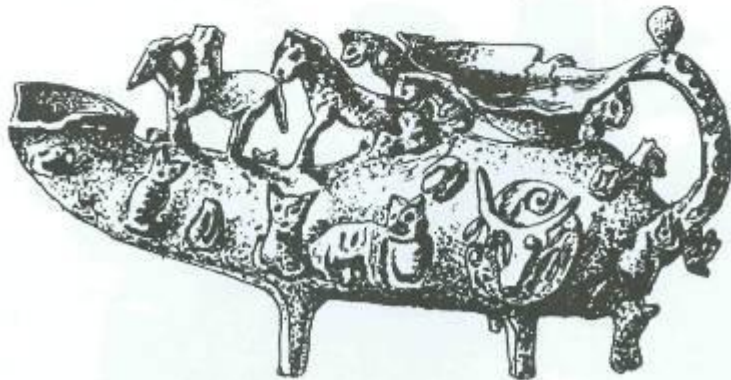
Xəritə 4. Azərbaycan X əsrin II yarısı – XI əsrin II yarısında;
müəllif Nailə Vəlixanlı

Xəritə 5. Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlilər) dövləti (1136-1225); müəllif Ziya Bünyatov

Şəkil 1. Şiz şəhəri qala divarı və darvazasının bərpa layihəsi.

Şəkil 2. Bürünə şamdan. XII əsr. Bakı.

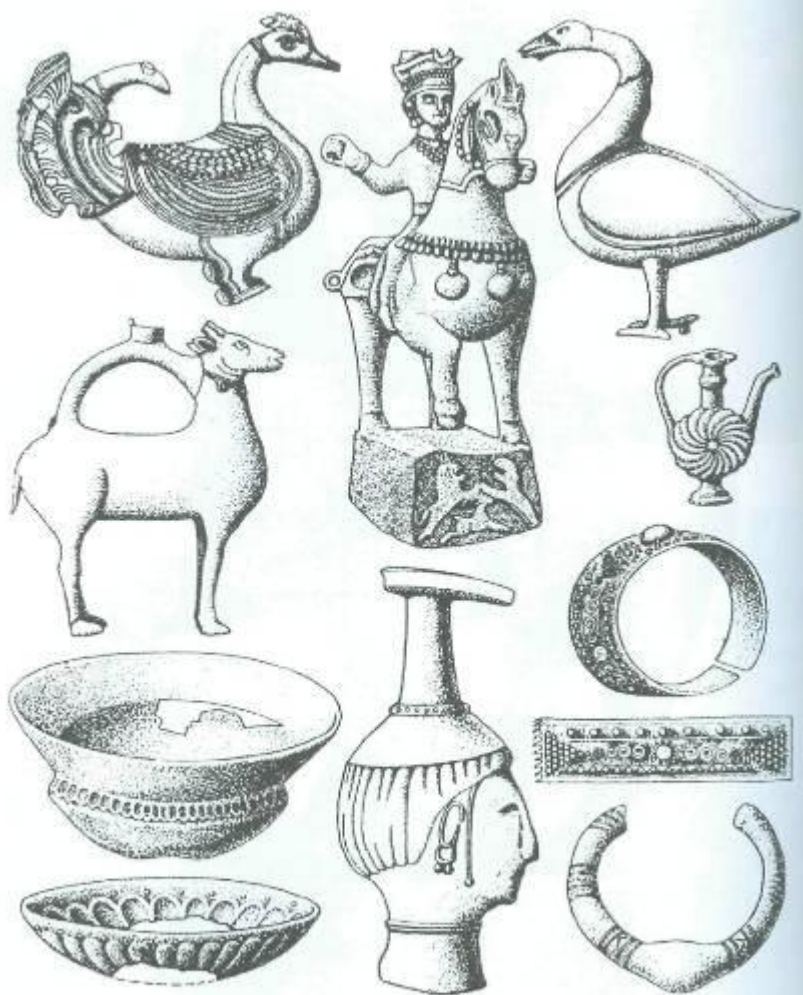
Şəkil 3. Dərbənd səddi. VI əsr.

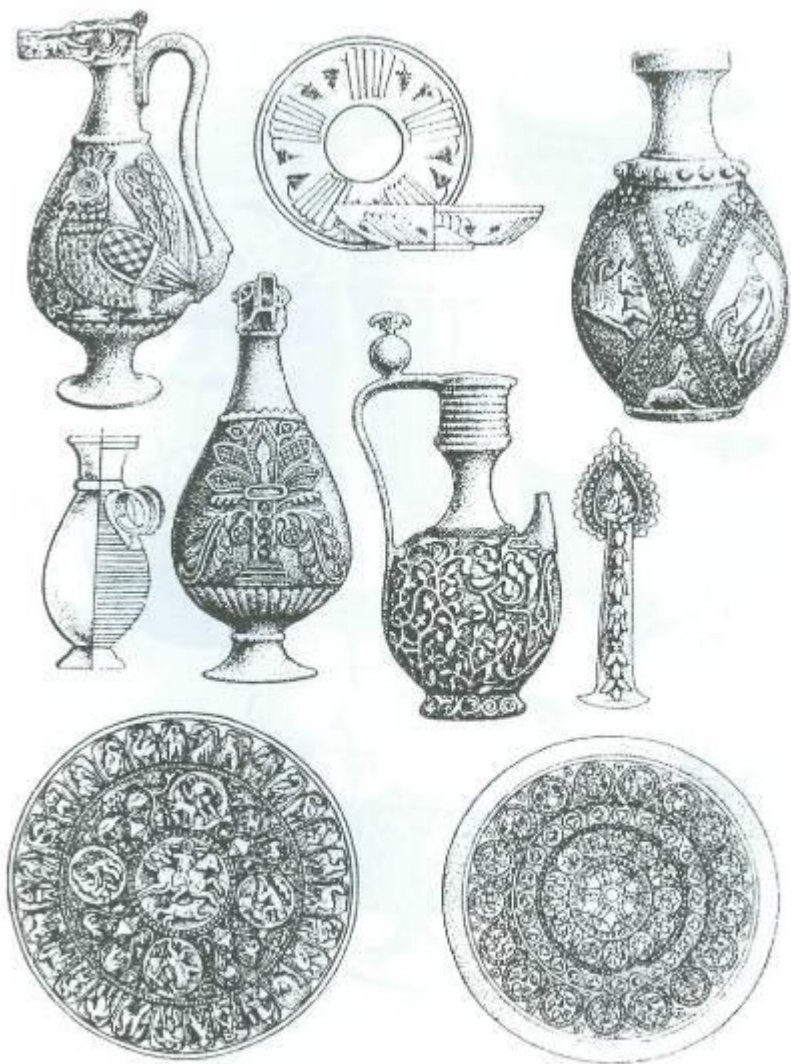
Şəkil 4. Gilgıçay müdafiə səddinin istehkamı Çıraqqala.
V əsrin II yarısı.

Şökil 5. Azərbaycan hökmdarı Cavanşir, VII əsr. Tunc buxurdan. Naxçıvan. Ermitaj (Sankt-Peterburq).

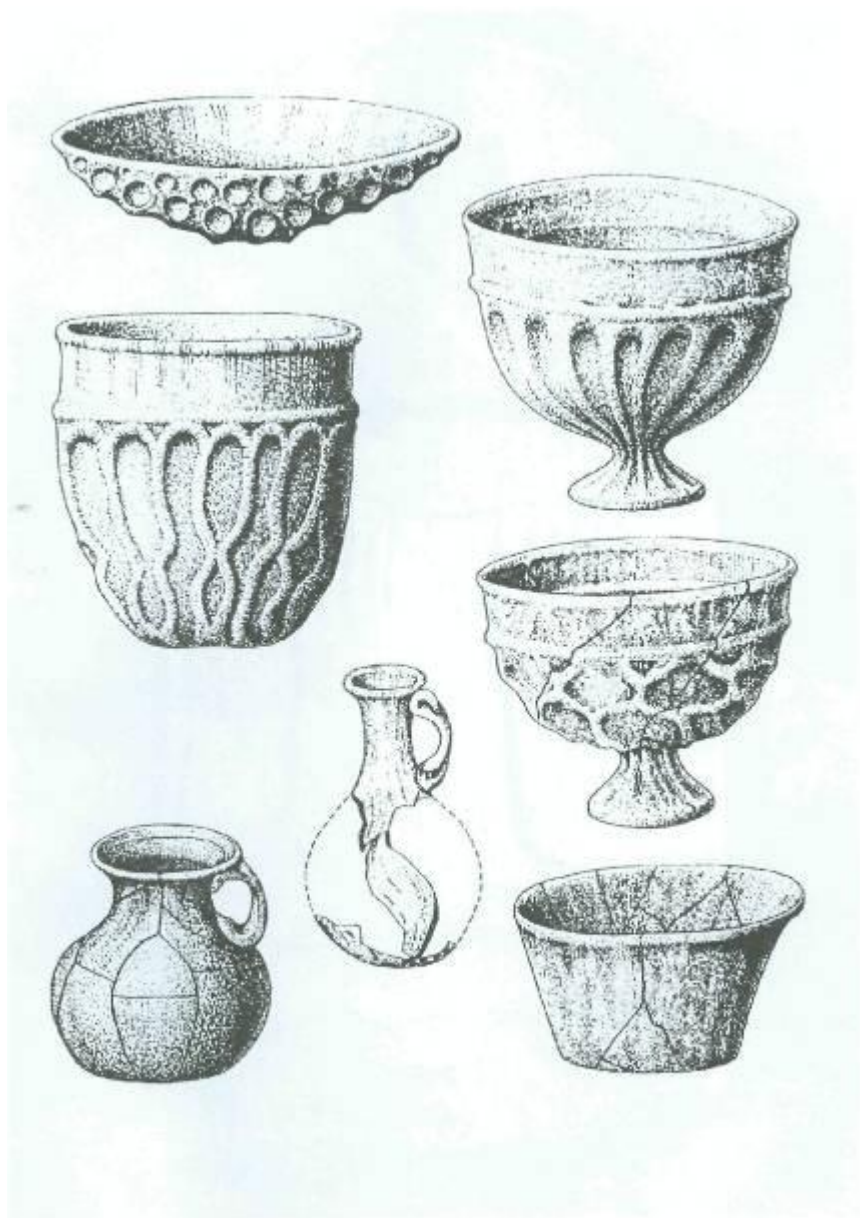
Şəkil 6. Bədii metal nümunələri. Erkən Orta əsrlər.

Şökil 7. Bədii metal nümunələri, Erkön Orta əsrlər.

Şekil 8. Bodi şüşə nümunələri. Erken Orta əsrlər

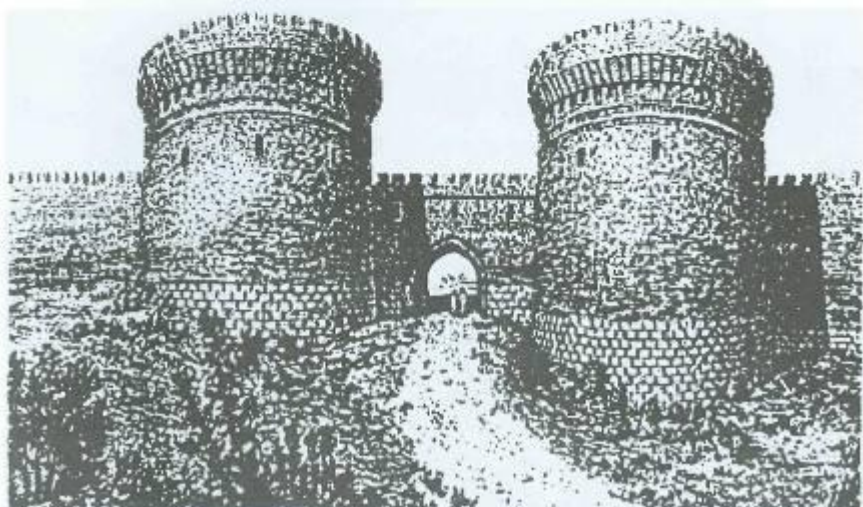
Şəkil 9. Bədii şüşə nümunələri, Erkən Orta əsrlər.

Şəkil 10. Daş heykəl. Boyəhmədli kəndi. Ağdam, Erkən Orta əsrlər.

Şəkil 11. Orta əsrlər Qəbələ şəhərinin darvazası, bürcləri və qala divarları.

Şəkil 12. Qəbələ şəhərinin darvazası, bürcləri və qala divarlarının bərpa layihəsi (bərpaçı Kamil Məmmədzadə).

Şəkil 13. Araz çayı üzərində on beş tağlı
Xudafərin körpüsü. XI-XII əsrlər.

Şəkil 14. Amaras monastır kompleksi.
Xocavənd. Cütçü kəndi. IV-IX əsrlər.

Şəkil 15. Aġoġlan monastırının ümumi görünüşü. Laçın, VI əsr.

Şəkil 16. Şabran şəhər yerində orta əsrlərə dair qazıntılar.

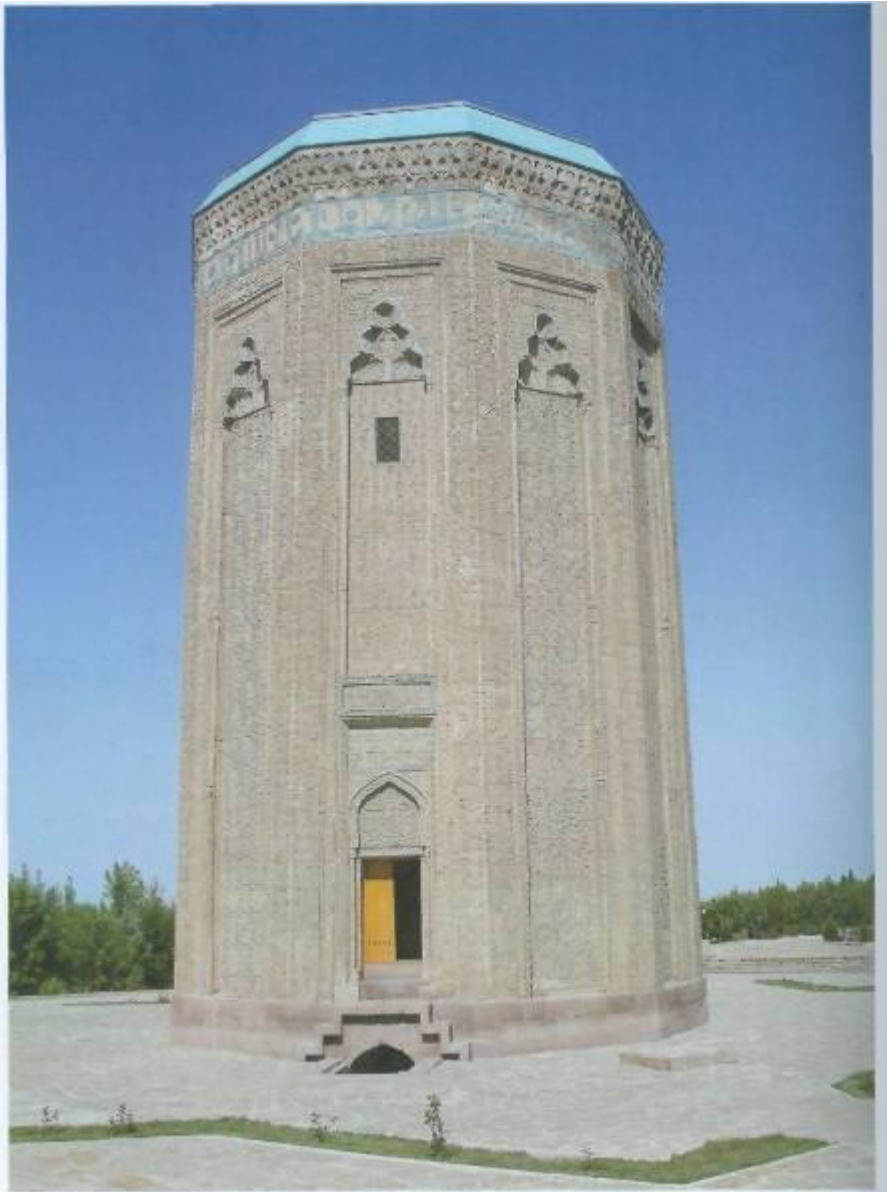
Şəkil 17. Tovuz quşları və alban yazısı təsvirli daş.
Mingöçevir. V-VI əsrlər.

Şəkil 18. Orta əsr Beyləqan şəhərinin bərpa layihəsi
(bərpaçı Kamil Məmmədzo).

Şəkil 19. Qız qalası. Bakı. XII əsr
(memarı Məsid David oğlu).

Şəkil 20. Məmmünə Xatın türbəsi. Naxçıvan
(memarı Əcəmi Naxçıvani, 1186).

Şəkil 21. Mərdəkan qəsəbəsindəki dördkünc qala. Bakı. 1187.

Şəkil 22. Mərdəkən qəsəbəsindəki dördkünc qalanın daş kitabəsi.

Şəkil 23. Üzərində Atabəy Cahan Pəhləvanın adı yazılmış şirsiz qab, Gəncə, XII əsr.

Şəkil 24. Əli Məhəmməd oğlunun düzəltdiyi bürünc lülə Şirvan, 1206. Ermitaj (Sankt-Peterburq).

Şəkil 25. Osman Salman oğlu
Naxçıvanının düzəltdiyi bürünc
dolça. Naxçıvan. 1190.
Luvr muzeyi. Fransa.

Şəkil 26. Şirli gil
qablar, XII əsr.

Şəkil 27. Gencösar monastırı kompleksi. Kəlbəcər, Vəngli kəndi. 1216-1238-ci illər.